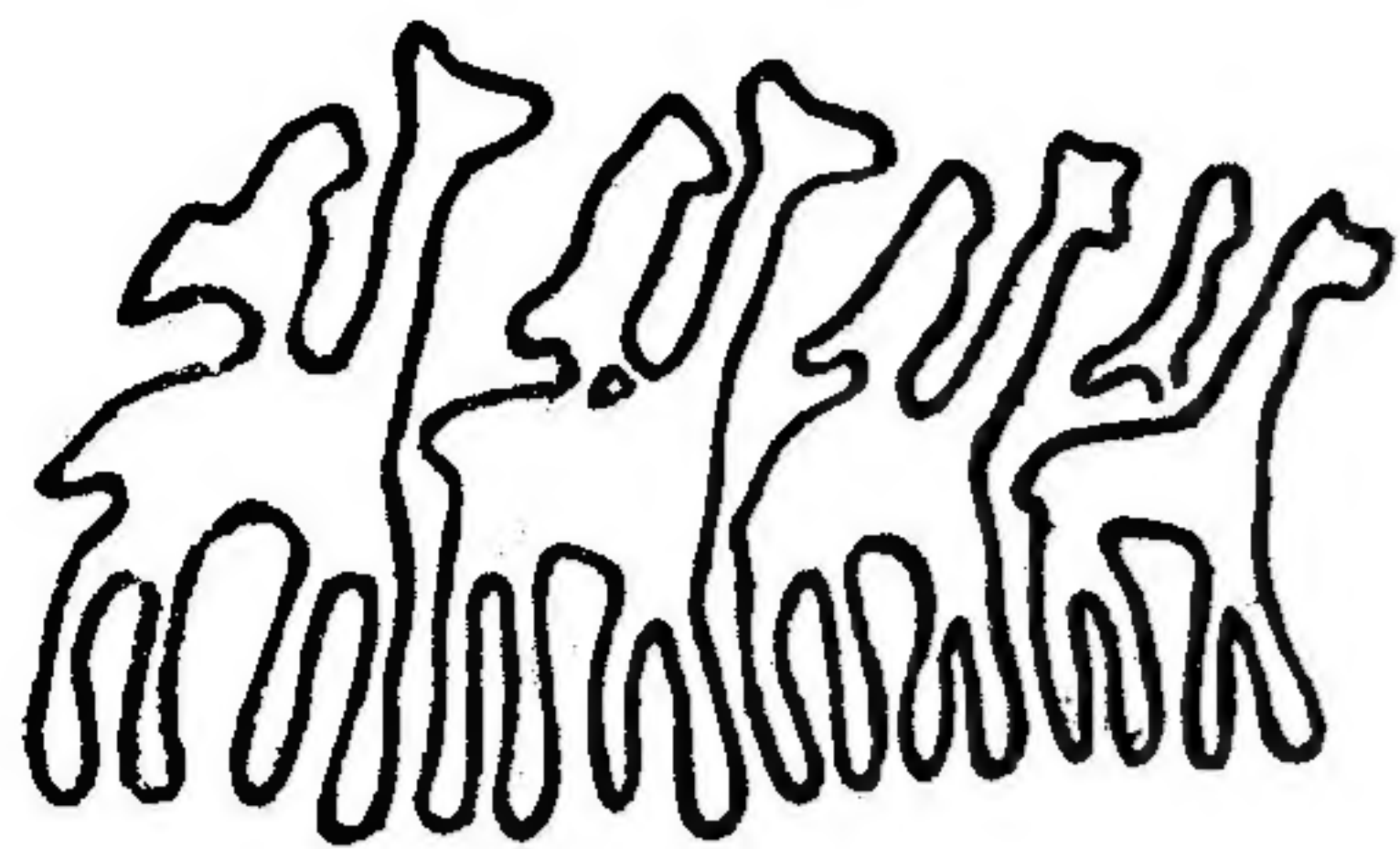

ALOJZ BENAC - ĐURO BASLER
BORIVOJ ČOVIĆ - ESAD PAŠALIĆ
NADA MILETIĆ - PAVAO ANĐELIĆ

KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Sarejevo, 1966

KULTURNA ISTORIJA
BOSNE I HERCEGOVINE

BIBLIOTEKA
KULTURNO NASLJEĐE

Odgovorni urednik
MILOSAV POPADIĆ

Redakcioni odbor
RISTO BESAROVIĆ
BORIVOJ ČOVIĆ
SULEJMAN GROZDANIĆ
IBRAHIM KARABEGOVIĆ
IVAN LOVRENOVIĆ

ALOJZ BENAC – ĐURO BASLER
BORIVOJ ČOVIĆ – ESAD PAŠALIĆ
NADA MILETIĆ – PAVAO ANĐELIĆ

KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE

OD NAJSTARIJIH VREMENA DO PADA
OVIH ZEMALJA POD OSMANSKU VLAST

A CULTURAL HISTORY
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
FROM EARLIEST TIMES UP TO THE FALL
OF THESE LANDS UNDER OTTOMAN RULE

КУЛЬТУРНАЯ ИСТОРИЯ
БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ
С ДРЕВНИХ ВРЕМЕН ДО ПОКОРЕНИЯ
ЭТИХ СТРАН ОТОМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Veselin Masleša.

PREDGOVOR PRVOM IZDANJU

I pored priličnog broja naučnih radova i publikacija u kojima se obrađuju pojedini aspekti kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine, do danas još nije napisana jedinstvena kulturna istorija ovih zemalja – od najstarijih vremena do savremenog doba – iz koje bi čitalac mogao sagledati cjelovitu sliku kulturnog zbivanja na ovom području. Potreba za jednim takvim djelom je danas postala naročito akutna, pošto je sakupljeno obilje novog materijala, a želja mnogih ljudi da se upoznaju sa domaćom kulturnom tradicijom je naglo porasla. S obzirom na takvu situaciju, u jedinstveno zamišljenom programu za obradu čitave istorijske baštine ovih zemalja, predviđeno je i izdavanje sintetski obrađene kulturne istorije Bosne i Hercegovine u četiri sveske. Ovo djelo, u stvari, predstavlja prvu svesku te serije.

U komponovanju ove prve knjige pojavile su se – sasvim prirodno – izvjesne teškoće. Pošto se radi o prvoj svesci jedinstvene kulturne istorije, odmah je iskrslo pitanje kako shvatiti pojam kulturne istorije i kojim kategorijama dati mjesto u samom djelu. Mišljenja o tome, kao što je poznato, veoma su različita.

Potrebno je odmah reći da je pojmu kulture ovdje dato relativno široko značenje. Obuhvaćeni su svi vidovi duhovne kulture, uključivši tu i razvitak pismenosti u pojedinim periodima, zatim stambena i komunalna kultura, kao i oni vidovi materijalne kulture koji u sebi nose obilježja ljudske umjetničke djelatnosti ili su određeni dokumenat za proučavanje njegove duhovne kulture. Razumije se, pri tome nisu mogli izostati ni osvrti na političku i ekonomsku istoriju, ali samo u onoj mjeri u kojoj je to bilo potrebno za razumijevanje širokog okvira kulture.

U ovoj knjizi obrađen je veoma dug vremenski period istorije ljudskog društva, daleko duži od onoga koji dolazi iza njega. Tu je ušlo doba prvobitnih zajednica, doba rimske vladavine u Bosni i Hercegovini i doba razvoja domaćeg feudalnog društva. Kako je proces kulturnog razvitka u svakom od tih razdoblja vrlo složen i obuhvata različitu materiju, u izradi ove knjige učestvovalo je šest autora, pa je i to stvorilo čitav niz poteškoća.

Prema tome, prva knjiga kulturne istorije Bosne i Hercegovine ne može se smatrati produktom jednog duhovnog napora. Ona je komponovana od šest različitih stilskih i sadržajnih dijelova, što je bilo uslovljeno i karakterom odgovarajućih epoha i subjektivnim stvaralačkim osobinama pojedinih autora. Saradnici su se trudili da – koliko je to uopće bilo moguće – ujednače svoje izlaganje. Ali, sasvim je jasno da se to nije moglo u potpunosti ostvariti i zato ovu okolnost treba imati u vidu pri čitanju teksta. Djelo je, u stvari, više sklop radova šestorice autora, nego jedinstveno komponovana cjelina.

U obradi ovih perioda vodilo se računa o dva važna faktora.

Prvi se odnosi na činjenicu da su kulturna zbivanja u Bosni i Hercegovini bila usko povezana sa odgovarajućim zbivanjima u ostalim dijelovima Balkana, u Podunavlju i na jadransko-mediteranskom području. Saradnici su imali pred očima te pojave i nastojali su pri tome da istaknu i one kulturne fenomene koji su svojstveni Bosni i Hercegovini i koji znače određen originalan doprinos ovih krajeva kulturnoj fizionomiji navedenih područja.

Drugi faktor se tiče geografske raščlanjenosti Bosne i Hercegovine, što se, u ovom ili onom vidu, očitovalo i u kulturnim zbivanjima. U toku pojedinih istorijskih perioda postojali su različiti društveno-ekonomski i politički odnosi između pojedinih regija u ovoj zemlji, pa je svaki autor morao obratiti pažnju i na te momente, uzimajući u obzir autohtona obilježja i uticaje koji su dolazili sa strane. U isto vrijeme, ovakva situacija je povećavala draž stvaralačkog poniranja u zamršene kulturne odnose.

I još nešto.

Prije deset godina pojavila se u Sarajevu mala kulturna istorija Bosne i Hercegovine, koja je obuhvatala iste periode koji su i ovdje obrađeni (Benac — Sergejevski — Mazalić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Narodna prosvjeta, 1955). Treba podvući da se ova nova knjiga kulturne istorije Bosne i Hercegovine ne naslanja ni u čemu na prethodnu knjigu, niti označava neko njeno prošireno izdanje. Naša čitalačka publika sada dobiva potpuno novo djelo, proizašlo, među ostalim, i iz potrebe da se iznesu mnogobrojne nove naučne činjenice.

Nadamo se da ova knjiga sa tematikom kulturne istorije Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do turske okupacije, i pored svih poteškoća koje su ovdje spomenute, neće iznevjeriti očekivanja čitalaca i da će, bar za idućih nekoliko godina, ispuniti prazninu u ovom domenu naše publicističke djelatnosti.

Sarajevo, 1966.

PREDGOVOR DRUGOM IZDANJU

Prošlo je sedamnaest godina od prvog izdanja ovog djela koje predstavlja prvi tom kulturne istorije Bosne i Hercegovine. Kako je čitav tiraž prvog izdanja već odavno rasprodan, a interes za ovu publikaciju nije prestajao, Izdavačka kuća „Veselin Masleša“ je odlučila da pristupi objavljivanju i drugog njenog izdanja. Pri tome je nužno upozoriti čitaoce na nekoliko činjenica.

Prvo. Istraživanje starijeg kamenog doba je za ove – skoro – dvije decenije znatno napredovalo. Gotovo sva ta istraživanja izveo je dr Đuro Basler koji je napisao i niz radova o problemima ovog perioda u Bosni i Hercegovini. Zbog toga je tekst o paleolitskom dobu napisao ovaj autor, i to je jedina autorska razlika u odnosu na prvo izdanje.

Drugo. U proteklom vremenu došlo se do mnogo novih saznanja i o drugim periodima koji se ovdje prezentiraju. To treba prvenstveno zahvaliti velikom broju novih iskopavanja na terenu i rezultatima dobivenim ovim radovima. Zbog toga su autori djela bili prisiljeni da noveliraju svoje tekstove i da u njih ugrade sva ta nova saznanja. Samo u toj mjeri se drugo izdanje razlikuje od prvog. Striktnim ponavljanjem prvobitnih tekstova čitaoci bi se sreli sa nekim već zastarjelim sintetskim zaključcima. U tom smislu su promijenjene i neke ilustracije.

Treće. Pored dopune literature, uz drugo izdanje su dodati i kratki sažeci na dva strana jezika, kako bi se i strani čitalac obavijestio barem o suštini sadržaja ove knjige.

Alojz Benac

UVOD U STARIJU PRAISTORIJU

Već odavno je ustaljeno mišljenje da praistorijsko doba u razvoju pojedinih društvenih zajednica obuhvata vrijeme iz kojega nemamo nikakvih pisanih izvora. Takvo mišljenje može, međutim, biti ispravno samo za one zemlje u kojima se razvila prva pismenost, jer se tamo nešto oštrije odvaja praistorijsko doba od istorijskog doba ovih zemalja. Mislimo pri tome na tzv. klasične mediteranske zemlje i na neke zemlje Bliskog i Prednjeg istoka.

U ostalim evropskim krajevima je prelaz iz praistorijskog doba mnogo dugotrajniji, a i složeniji proces. Zbog toga je za ove oblasti i stvoren pojam protoistorijskog perioda, perioda o kojem postoje neznatni posredni ili neposredni pisani izvori. Izgleda da su kroz njega prošli i Protoromani i Protogermani, i Protoslaveni, i neke druge etničke grupe.

Na prelazu iz stare u novu eru područje zapadnog Balkana, a to znači i oblast Bosne i Hercegovine, definitivno je došlo pod vlast Rimljana. Ustaljeno je mišljenje da samim tim prestaje praistorijsko doba ovih krajeva i da su oni tada ušli u sferu svog istorijskog razvoja. Treba reći da i to nije bio tako jedinstven proces. Na ranijim teritorijama praistorijskih ilirskih i drugih plemena imamo sada rimske gospodare, koji žive u svom punom istorijskom razdoblju. Domaće stanovništvo je svakako izašlo iz čistog praistorijskog perioda, ali – prema količini pisanih podataka – ono živi u jednom protoistorijskom dobu. U svakom slučaju, rimska okupacija ovih krajeva završava njihovu praistorijsku eru pa mi dotle i tretiramo praistoriju kao posebno razvojno doba u ovoj oblasti.

Sve do novijeg vremena vladalo je uvjerenje da je nemoguće rekonstruisati društveno-politička zbivanja kod praistorijskih društvenih zajednica. Zato se sve i završavalo na tretiranju kulturne istorije. Danas se situacija u ovom pogledu znatno izmijenila. Izašao je na vidjelo veliki broj novih ostataka materijalne kulture, metodi proučavanja tih ostataka su znatno usavršeni, koriste se obilno rezultati tehničkih i prirodnih nauka. Može se slobodno reći da razni ostaci materijalne kulture imaju danas vrijednost pravih dokumenata; možemo ih nazvati nepisanim dokumentima. Oni nam u osnovnim linijama otkrivaju društvene procese kod praistorijskih grupacija, kao i glavne događaje koji su se odigrali tokom ovog dugog vremena. Kada se ovom doda da se sada mnogo više koriste rezultati izučavanja primitivnih plemena, razumljivo je da se ovakvim paralelnim korištenjem rezultata pružaju znatno šire mogućnosti za dobre istorijske rekonstrukcije.

Mi u ovom slučaju nećemo praviti istorijske rekonstrukcije, jer se radi o kulturnoj istoriji. No, ipak ćemo se služiti istim materijalom kojim bismo izvodili i prave istorijske rekonstrukcije. Moramo uz to podvući da će kulturna istorija praistorijskih perioda biti nešto drugačije tretirana nego što će biti tretira-

na u ostalim periodima. U ovom slučaju pojavama dajemo jako naglašenu vlastitu interpretaciju, takvu interpretaciju koja je lišena bilo kakvog – ili gotovo bilo kakvog – konzultovanja savremenika određenih kulturnih zbivanja.

Praistorijsko doba Bosne i Hercegovine podijelili smo u našoj knjizi, na dva dijela: prvom pripadaju stariji praistorijski periodi, a drugom njeni mlađi periodi. Ovo je učinjeno iz nekoliko razloga. Prije svega, ekonomska, kulturna i društvena situacija u svakom od ta dva dijela praistorijskog doba je vrlo različita i zahtijeva drugačije korištenje materijala. Pored toga, i ostali elementi interpretacije se donekle razlikuju. U starijim periodima upućeni smo isključivo (u najpotpunijem smislu te riječi) na arheološki materijal. U vrijeme mlađih praistorijskih perioda naše zemlje, pojedine susjedne i dalje oblasti već ulaze u svoje istorijsko razdoblje. Iz tih oblasti sada crpimo neke, iako izvanredno rijetke, indirektno podatke o zbivanjima na našem terenu. Tu se radi o izvorima iz stare Grčke i Italije i oni pripadaju uglavnom I mileniju pr. n. e. Da budemo još precizniji, najveći dio tih rijetkih podataka pripada drugoj polovini toga milenija. Neki krajevi uz jadransku obalu su, možda, već tada ušli u svoje protoistorijsko doba, no krajevi dalje u unutrašnjosti – dakle i ovi o kojima mi govorimo – žive još uvijek u svom praistorijskom razdoblju.

Neće biti bez ineresa ako ovdje napomenemo da je praistorijsko doba u Bosni i Hercegovini nešto bolje ispitano nego u nekim drugim jugoslavenskim oblastima. Ovo treba u prvom redu zahvaliti dugogodišnjoj djelatnosti Zemaljskog muzeja u Sarajevu, u čijem je sastavu radio čitav niz istaknutih stručnjaka, arheologa – praistoričara. Tu mislimo u prvom redu na neka zaslužna imena starijih stručnjaka, kao što su Vaclav Radimsky, Franjo Fiala i Ćiro Truhelka, koji su udarili temelje praistorijskoj nauci u Bosni i Hercegovini. Ne smijemo, međutim, mimoći ni veliki zamah u arheološkim istraživanjima koja su se odvijala u okviru rada Zemaljskog muzeja poslije oslobođenja i kojima treba da zahvalimo jednu posve novu sliku o kulturnim i drugim kretanjima u praistorijskim periodima ove republike.

U prvoj glavi ove Kulturne istorije obuhvaćeni su praistorijski periodi u kojima su se upotrebljavala samo kamena oruđa (paleolitsko, mezolitsko i neolitsko doba), kao i prelazni period iz kamenih u metalna doba, u kojem se upotrebljavalo i kameno i metalno oruđe. Obuhvaćena je, prema tome, najstarija kulturna prošlost Bosne i Hercegovine.

Nužno je odmah podvući da mezolitsko ili srednje kameno doba nije do danas poznato na ovom području u nekoj ozbiljnijoj mjeri. Ne bismo iz te činjenice mogli još da izvodimo neke trajnije zaključke, iako nedostatak sigurnijih nalaza iz ovog doba (neki elementi mezolitske kulture su jedino zapaženi u pećini Badanj kod Stoca) navodi na pomisao da su Bosna i Hercegovina u srednjem kamenom dobu bile veoma slabo naseljene. Promjena klimatskih uslova, pa prema tome i promjena uslova života, odrazila se možda na našem terenu mnogo jače nego što je inače slučaj. Naravno, tek dalja istraživanja će pružiti mogućnost za stvaranje sasvim određene slike o ovom praistorijskom periodu u našim oblastima. S obzirom na ovakvu situaciju, mezolitskom dobu nećemo posvećivati neki posebni odjeljak u ovoj knjizi. Određene napomene o mezolitu ćemo spojiti sa obradom paleolitskog doba.

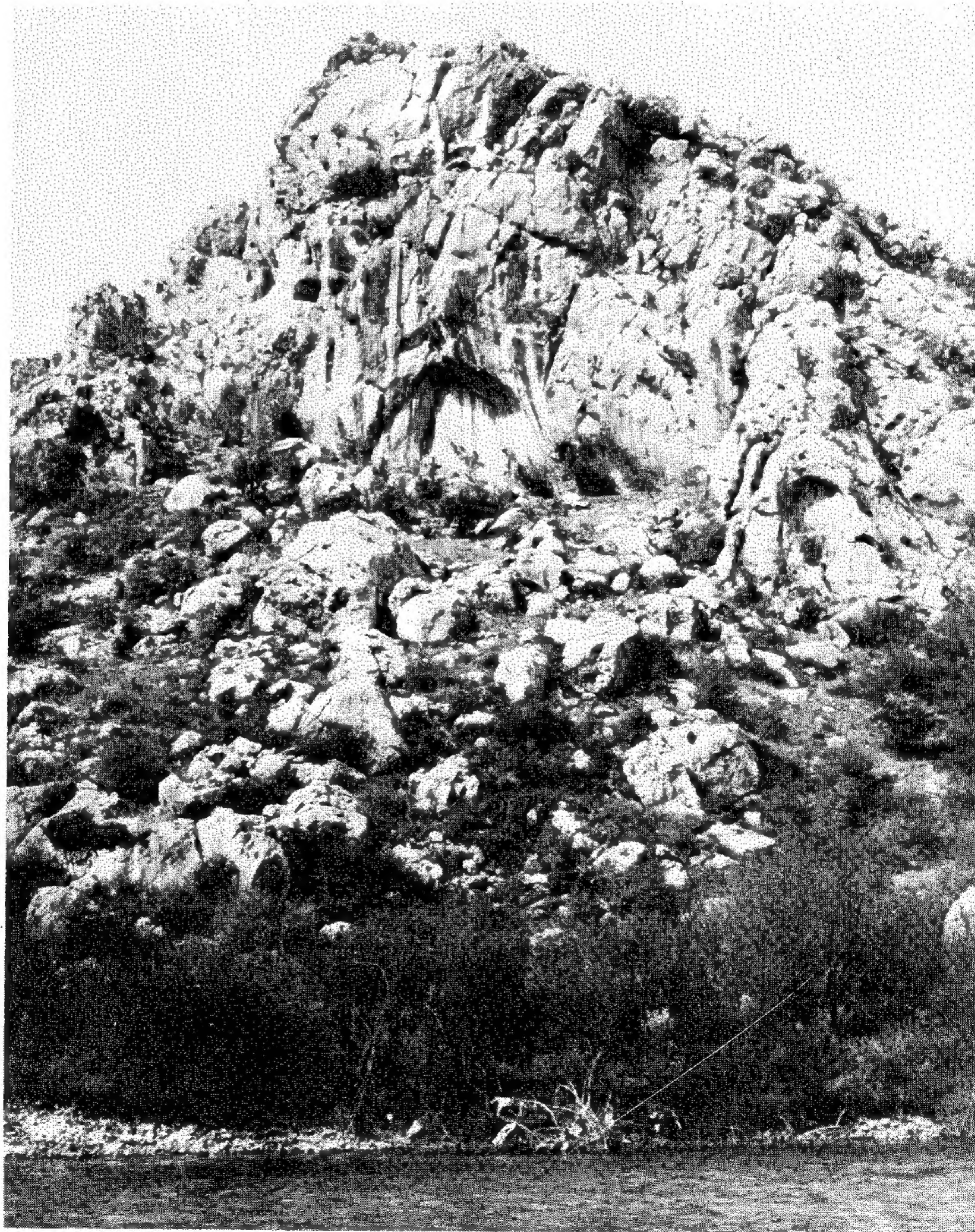
Prema tome, prva glava će obuhvatiti: a) starije kameno doba, b) mlađe kameno doba i c) prelazno doba.

Đuro Basler

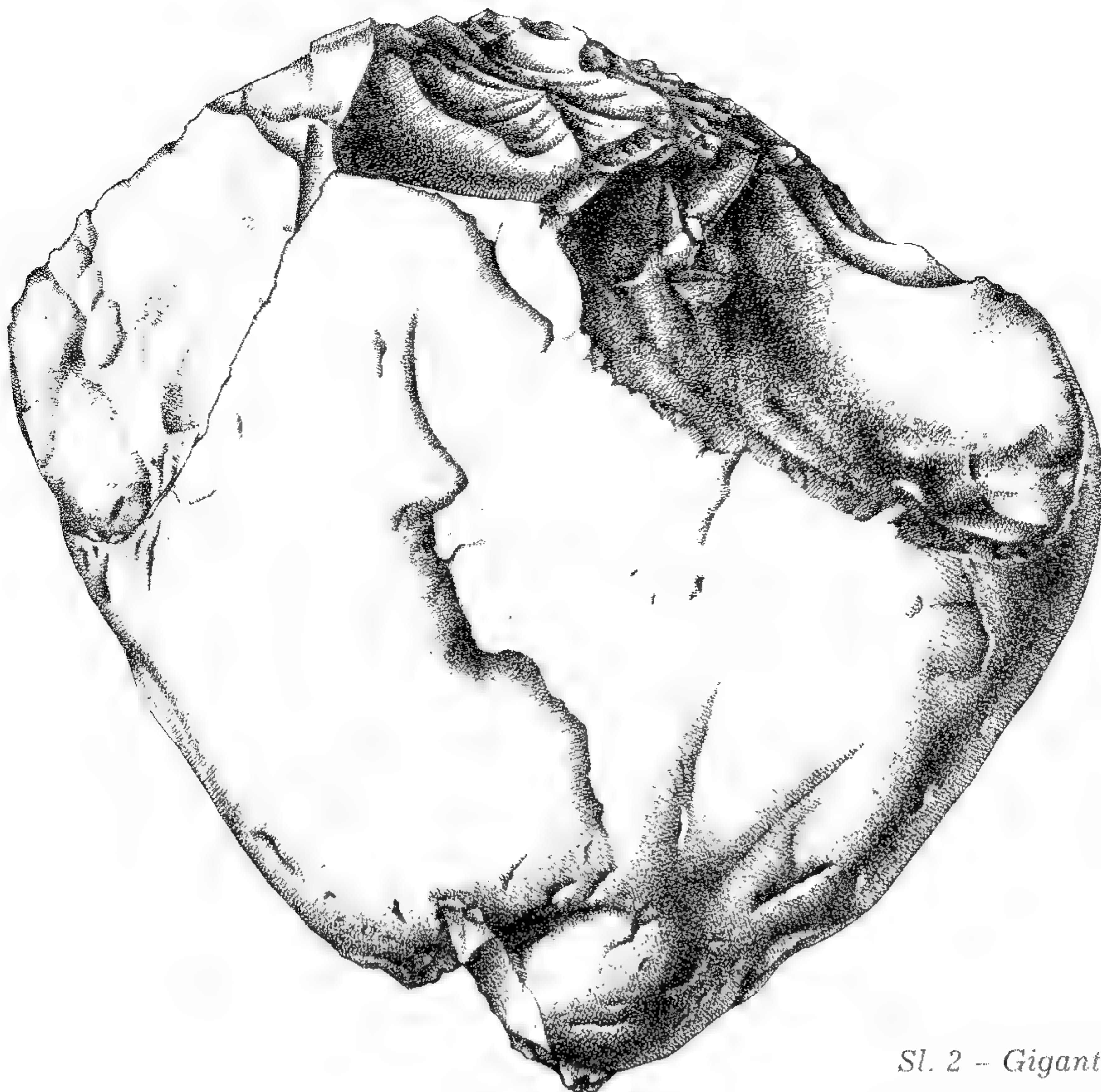
PALEOLITSKO DOBA

NALAZIŠTA I KULTURE

Nalazišta s kulturama starijeg kamenog doba (paleolitika) osobito su brojna u panonskom dijelu Bosne, gdje su koncentrirana na prostoru od istočnih padina Kozare s jedne, pa do u Majevicu s druge strane. Manji broj otkriven je u pećinama srednje i zapadne Bosne, a u mediteranskom području do sada je poznato samo jedno, Badanj kod Stoca.

*Sl. 1 – Badanj kod
Stoca – pogled od ju-
ga*

Sl. 2 - Gigantolit iz sjeverne Bosne

Prebivališta paleolicihana u panonskom regionu smještena su na otvorenom prostoru, pa je kulturna zaostavština zbog snažnih klimatskih oscilacija u prošlosti i novijem vremenu znatno ispreturana pokretanjem zemljanih masa koje su ponijele i arheološke predmete iz prvobitnog ležišta u sekundarne položaje. To je kod višeslojnih naselja dovelo do miješanja kulturne zaostavštine iz raznih epoha, što otežava identifikaciju kulturne pripadnosti pojedinih predmeta.

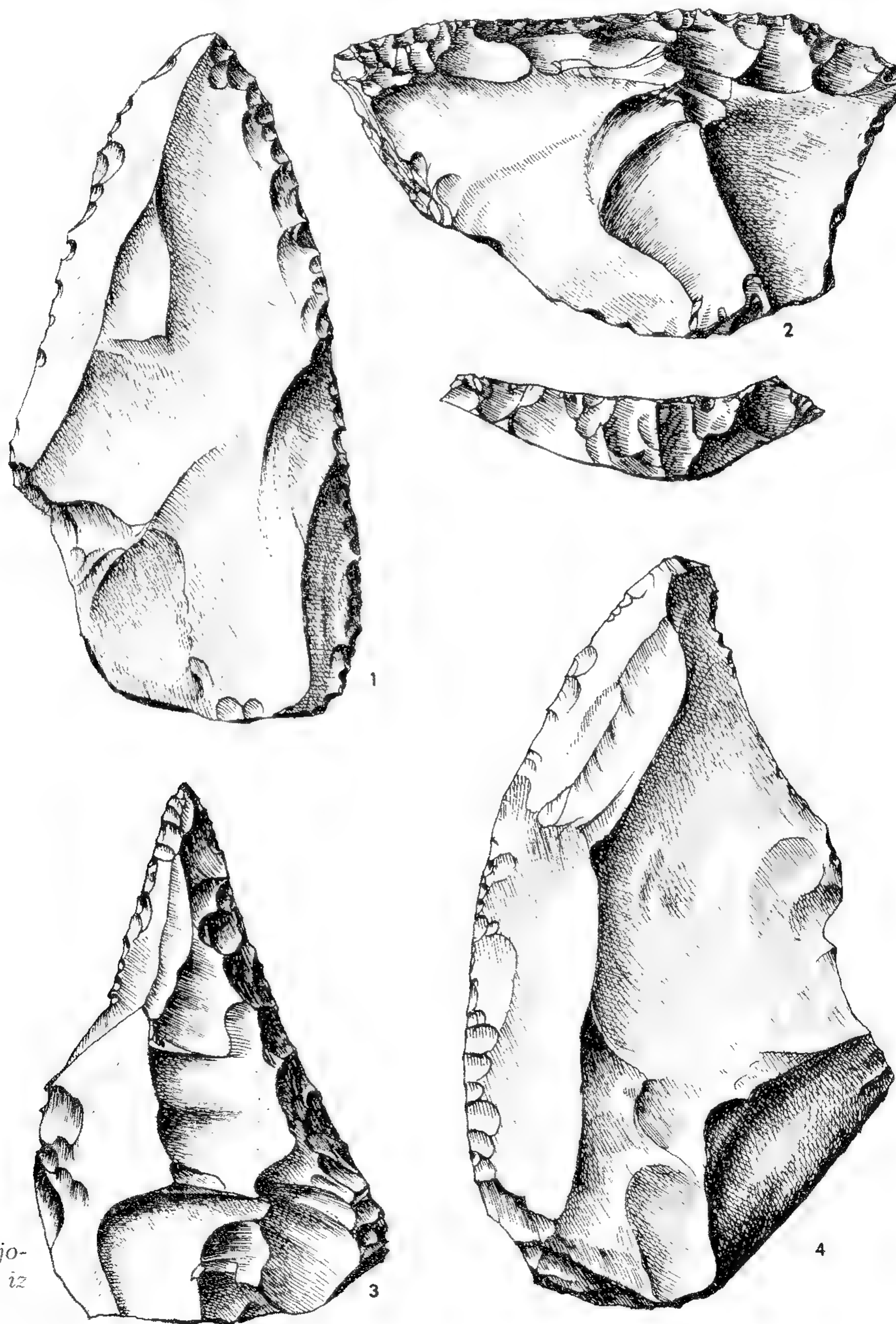
Najstarije tragove prisustva ljudi u Bosni i Hercegovini predstavljaju nalazišta s kulturom moustériena. Čine je posebno lijepe alatke, prvenstveno strugalice i ručni šiljci izrađeni od relativno velikih komada poludragog kamenja: jaspisa, ahata, kalcedona i drugog. Nosilac moustériena bio je neandertalski čovjek koji je i inače svojom brojnošću i kulturom dao pečat evropskom kontinentu u riss-würmskom međuledenom i ranom würmskom dobu. Tek prodor sapientnih ljudi oko 34000 godina prije sadašnjosti (BP) unosi u ove krajeve promjenu, biološku i kulturnu, koja je bila sudbonosna.

Paleolitska staništa u kojima su otkrivene rukotvorine sa značajkama moustériena istražena su na *Danilovića* i *Grabovca brdu* u Podunavlju, na *Kadru* u Gornjem Svilaju kod Odžaka, *Kamenu* kod ušća Usore, *Maloj Gradini* u Kulašima, *Markovcu* u Detlaku kod Dervente, *Velikom Majdanu* kod Tešnja, *Visokom brdu* u Lupljanici, *Zobištu* u Detlaku, *Krčevini* u Maloj Brijesnici kod Gračanice, te na mjestu *Pećine* u Glamočanima kod Banje Luke.

Ti ostaci sačuvani su u slojevima kvartarne ilovače na brežuljcima pored rijeka. Oni leže obično neposredno ispod slojeva sa kulturama mlađeg paleolitika, izuzev na Kadru, gdje je sloj sa moustérienom odijeljen od drugih sterilnim uloškom, što je razumljivo s obzirom na to da je mlađepaleolitsko stanište na tom mjestu mnogo hiljada godina mlađe.

Fizička povezanost moustériena sa kulturom aurignaciena na nekim lokalitetima navodi na pomisao da je vremenska razlika između jednog i drugog zaposjedanja takvih mjesta bila relativno kratka, što bi moglo značiti da su sapientni ljudi zatekli u Panoniji neandertalce, pa zaposjeli njihova još topla ognjišta.

Što se nalaza tiče, na prvom mjestu spomena je vrijedan usamljeni primjerak ručnog šiljka arhaičnih oblika sa *Velike Gradine* u Varvari na vrelu Rame, otkriven još 1892. godine. Nalazište pripada kategoriji otvorenih staništa, a sam predmet je po svom obliku tipičan za toplodobni, interglacijalni mousté-

Sl. 3 – Izbor srednjopaleolitskih alatki iz sjeverne Bosne

rien, dakle pripada vremenu između 125000 i 60000 godina BP. Revizionim kopanjima na tom mjestu u novije doba ustanovljen je sloj crvene kompaktne gline, moguć kao nosilac ovakve kulture, ali je on – bar u okviru istražne sonde – bio arheološki sterilan. Tako je ova, za sada najstarija ljudska tvorevina u Bosni i Hercegovini, ostala bez potrebnih elemenata za datiranje.

Drugi objekat, sličan pestnjaku, otkriven je na *Kamenu* kod ušća Usore u Bosnu. On bi se lako mogao svrstati u skupinu takozvanog moustériena sa ašelenskim tradicijama, po čemu bi se, kao i prethodni nalaz, mogao pripisati vremenu RW-interglacijala ili samom početku würmskog zaleđivanja.

Toliko o pojedinačnim slučajnim nalazima.

Sa ostacima naselja stanje je povoljnije. Među najstarija prebivališta mogu se ubrojiti donji kulturni slojevi na *Kamenu*, *Kadru* kod Odžaka, na *Londži* u Makljenovcu i *Maloj Gradini* u Kulašima.

Nauka još ne raspolaže sa toliko podataka da bi se sasvim određeno moglo govoriti o razvojnim fazama moustériena u panonskoj regiji Bosne. One su, možda, postojale, ali je broj nalazišta ipak nedovoljan za takav pregled. Nije, prije svega, do sada otkriveno nalazište koje bi sadržavalo netaknute ostatke iz vrlo rane faze, jer spomenuta dva predmeta sa Velike Gradine i Kamena samo indiciraju postojanje nekog vrlo starog horizonta na tim mjestima, ali su oba objekta bila otkrivena na razorenim nalazištima, zbog čega je njihova kulturna pripadnost ostala nedorečena. Alatke arhaizirajućih oblika u moustérienu kao, uostalom, i u drugim kulturama nisu uvijek znak veće starosti predmeta. Primjer za to je način obrade svojstven srednjopaleolitskoj kulturi levallois, koji se upadljivo javlja u – mlađem paleolitiku.

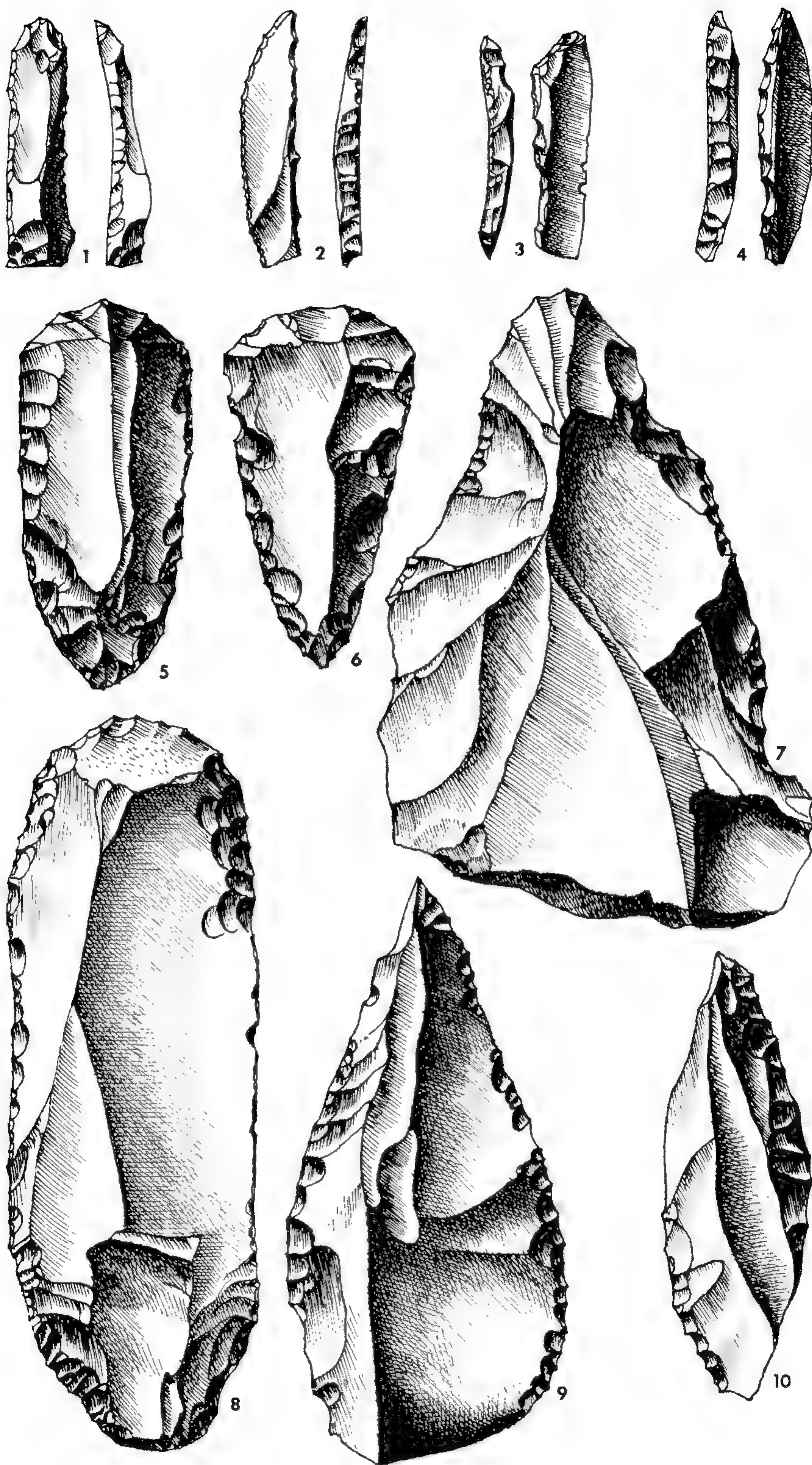
Većina sjevernobosanskih nalaza može se svrstati kao tipični moustérien. Kasne faze nisu ni na jednom nalazištu posebno uočene, izuzev nekoliko nazupčanih alatki sa Kamena, Londže i Male Gradine. One su otkrivene u slojevima koji se, zbog drugih nalaza, mogu čak pripisati mlađem paleolitiku. Istom vremenu pripadaju, možda, i bifacijalno obrađeni vršci kopanja sa Kamena. Njihova upadljiva pojava u Panonskoj nizini smatra se posebnom kulturnom grupom pod nazivom *szeletien*. Za kasni moustérien značajna su i poligonalna rezala koja su otkrivena jedino na Kamenu, a inače se drugdje u Panoniji smatraju proizvodom ovog doba i ambijenta.

Epohu moustériena u sjevernoj Bosni moguće je samo okvirno datirati u vrijeme od 50000 do 35000 godina prije sadašnjosti, a to znači od početka četvrtog ledenog doba do u prvu fazu Würm II stadijala. Međutim, najmlađi sedimenti iz tih epoha ovdje su erodirani, što je dovelo do miješanja predmeta iz raznih kultura.

Nije poznato kako je neandertalski čovjek odavde iščezao: da li prirodnim uništenjem kao što je bolest i oštro zahlađenje u četvrtom ledenom dobu, ili je pak pao kao žrtva prodora razumnog čovjeka. Nepobitna je, naime, činjenica da su ove dvije populacije stajale jedno vrijeme licem u lice. O mogućnoj postupnoj somatskoj transformaciji u savršenijeg, razumnog čovjeka, ne bi se moglo govoriti. Protiv nje govore arheološki nalazi: cezura između moustériena i aurignaciena čini se da je za takav proces bila isuviše kratka i oštra.

Od mlađepaleolitskih kultura do sada su ustanovljene dvije: aurignacien i gravettien.

Aurignacien je zastupljen jedino u panonskoj regiji, gdje predstavlja najstariju kulturu epohe. On nije, istina prezentiran sa svim uobičajenim tipovima

Sl. 4 – Izbor mladepaleolitskih alatki iz sjeverne Bosne

artefakata, pa je njegova identifikacija parcijalna i opterećena dvoumicama, što je pojačano činjenicom da su neke alatke karakteristične za sve kulture mlađeg paleolita.

Slojevi sa kulturom aurignaciena istraživani su na *Crkvini* kod ušća Uso-re, *Londži* u Makljenovcu, *Luščiću* i *Maloj Gradini* u Kulašima, *Visokom brdu* u Lupljanici i *Brdašcu* u Laktašima. U unutrašnjosti zemlje tome vremenu pripada, možda, *Gigića pećina* u Resanovcima kod Bos. Grahova i *Ruda glavica* kod Trnova.

Izbor alatki sa nalazišta u sjevernoj Bosni ne prelazi osjetno okvire tipičnog aurignaciena, ali nije moguće previdjeti postojanje nešto arhaičnijih, kao i kasnih elemenata. Među arhaične elemente ubrajaju se široki odbici s talonom tipa „ptice u letu“ (*chapeau-de-gendarme*), zatim diskoidalna jezgra, strugalice, kao i riječni obluci obrađeni slično „chopping-tools“-ima. Ovi posljednji su, možda, služili kao navalno oružje u lovu na velike i trome životinje, osobito mamute. Ovaj arhaični aurignacien sa Londže, Visokog brda i Kamena, podsjeća donekle na preaurignacienske kulture u zapadnoj Evropi: na périgordien i châtelperronien, ali prava osnova za takve nazore ne postoji iz prostog razloga što su to sporadični nalazi. Moguće je, zapravo, da se srednjopaleolitska komponenta u ranom mlađem paleolitu panonske regije može protumačiti kao lokalni tehnički postupak pri izradi alatki, neovisno o nekoj tradiciji iz starijeg doba.

Tipična za srednju fazu su kobiličasta strgala (*grattoir carené*), a kasnu fazu reprezentiraju njuškasta strgala (*grattoir à museau*). To su, maltene, jedini sigurni elementi koji omogućavaju finija kulturna i vremenska opredjeljenja.

Znatnu prepreku u istraživanju bosanskohercegovačkog aurignaciena predstavlja činjenica da se ondje nisu sačuvala koštane izrađevine koje su, zapravo, najsigurniji indikatori u distinkciji mlađepaleolitskih kultura.

Slojevi-nosioci aurignaciena u sjevernoj Bosni su na svim do sada poznatim nalazištima znatno uništeni erozijom, kojom je bila zahvaćena ova regija prije nastupa Würm III stadijala oko 26000 godina BP. Naime, rečeno je već da su svi slojevi od tzv. Hengelo do Stillfried-B kompleksa, a to znači između 42000 i 26000 godina, erodirani, tako da slojevi iz Würm III stadijala počivaju neposredno na onima iz ranog Würma. To je jedan od glavnih razloga što je istraživanje kulture aurignaciena dalo samo parcijalne rezultate.

Epoha ove kulture, ako su geološka promatranja pružila realan oslonac, pada u vrijeme oko 34000 i 24000 godina BP. Ti depoziti su, dakle, bili jednim dijelom zahvaćeni velikom erozijom, a to je, možda, upravo i razlog što je na Londži i Visokom brdu došlo do miješanja srednjopaleolitskih i mlađepaleolitskih artefakata, pa zbog toga i na izgled kontinuiranog zaposjedanja mjesta u vrijeme kada je inače prekid, bez obzira koliko dug, bio moguć i realan.

Postoji znatan vremenski hijatus u naseljavanju sjeverne Bosne od strane paleolitskih ljudi u doba toplog interstadijala Tursac i jednog dijela zahlađenja Würm III u vremenu od 24000 do 21500 godina BP. Slojevi ilovače iz toga doba su se sačuvali na više mjesta, ali do sada u njima nisu otkriveni nikakvi tragovi života i ljudskog stvaralaštva.

Gravettien je po broju nalaza i ljepoti izrađevina osobito impresivno zastupljen u nalazištu *Kadar* od Odžaka, *Krčevnici* u Popovićima, u najgornjem sloju na *Zobištu* u Detlaku kod Dervente, u *Gornjoj pećini* na Bijambarama kod

Olova, kao i među nalazima sa *Kamena*. U jadranskoj regiji Hercegovine do sada je poznato samo jedno, ali vrlo bogato nalazište, *Badanj* kod Stoca. Ovu kulturu čine brojna strgala na vrhu lamina, na retuširanim laminama, i – vrlo brojno zastupljeni – lepezasti tipovi. Osim toga, značajna su komponenta ubadala raznih varijanti, šiljci, mikrogravete, alatke sa zarezom (*pièces à cran*) i lamine s jednim retuširanim rubom.

Gravettien sa Kadra srodan je nekim nalazištima u širem području Pannonske nizine, osobito sa Ságvárom i Arkom u Mađarskoj i Willendorfm II u Austriji. Starost nalazišta u Ságváru kreće se od 18900 do 17600 godina BP, a u Arki od 17050 do 13230 godina BP, dok druga nalazišta traju i do 12110 godina BP. U komparaciji sa tim nalazištima Kadar je vjerojatno bio naseljen između 18000 i 13000 godina BP. Stanište na Krčevnici je starije: njegovi počeci datiraju od vremena oko 21500 godina BP.

Badanj je ispitan samo u najgornjim slojevima gdje je ustanovljena kultura *kasnog epigravettiena*. Sa preko 350000 do sada otkrivenih kremenica sa tragovima obrade, i izuzetno bogatom faunom, to je, bez sumnje, jedno od najizdašnijih paleolitskih nalazišta. Većinu nalaza predstavljaju strgala sa gotovo polovinom svih artefakata. Među njima su osobito brojni primjerci kružnog, segmentnog i noktastog tipa. Preko četvrtinu od sveukupnog broja artefakata čine mikrogravete. U kulturnom pogledu ovo mjesto se veže za brojna i poznata nalazišta u Apuliji, a u Crvenoj stijeni srodni su mu slojevi VIII i IX.

Najmlađi depozit badanjskog nalazišta potječe iz nekoliko klimatskih epoha. Tako se najdonji njegov dio, prema faunističkim ostacima, može datirati u Bölling (13200 – 12500 god. BP), a slojevi poviše toga u Dryas (12500 – 11750 god. BP) i Alleröd (11750 – 10750). Nije poznato u kojem vremenu su bili nataloženi oko 1 m debeli površinski slojevi koje su ljudi iz okolice nalazišta u novije doba, ali prije arheološkog istraživanja, odnijeli iz pripečka za gnojenje njiva.

NASELJE I STAN

Ma koliko primitivno, graditeljsko umijeće predneandertalskih i neandertalskih ljudi zaprema neslućeni dijapazon tehničkih spoznaja koje su današnjim istraživačima kulture pračovjeka malo poznate, budući da se život primitivnih zajednica odvijao znatnim dijelom na otvorenom prostoru, pa su tragovi naselja razoreni, jer je zbog ekstremno oprečnih klimatskih oscilacija došlo na njima do znatnog poremećaja depozita. Zahvaćena vododerinama prarijeka koje su u nekim epohama pleistocena masom svoje vode preplavljale široke doline, nekadašnja prebivališta praljudi su nepovratno raznesena, a kulturni ostaci – većinom kremene alatke – zaostali kao jedini dokumenat, ali i oni su bili nošeni bujicom, pa dislocirani i deponirani u sekundarnim nanosima šljunka. Veliki raspon vremena od mnogo hiljada godina, što dijeli današnjicu od tih ljudi, bio je, dakle, praćen bujanjima i opadanjima rijeka, pa moćnim aluvijama i denu-dacijama. Zbog toga su i najstariji spomenici ljudskog stvaralaštva u većini slučajeva zapali u vododerine prarijeka, pa nestali u stihiji, a samo u pogodnijim slučajevima odlagani u njihove šljunkovite terase.

Kao viši stupanj stambene kulture mogu se smatrati pećine, a neandertalski čovjek je osobito poznat kao njihov korisnik. One su mu pružale relativno si-

guran krov nad glavom i zaklon od klimatskih nepogoda kojima je obilježeno doba pleistocena, popularno nazvano „ledeno doba“.

Čovjek je osobito cijenio one pećine čiji je otvor bio okrenut prema jugu ili bar jednim dijelom u tome pravcu. Preferiran je bio pretpečinski prostor gdje su se odvijale mnoge djelatnosti, a osobito obrađivanje kamena, dakako, u toplijim danima godine, jer kada je pritisla zima, ljudi su se povlačili duboko u podzemni prostor koji je sa svojih desetak stupnjeva permanentne topline bio znatno ugodniji od vanjskog zraka.

Uz prebivališta ljudi ložena je vatra – bez koje je nemoguće zamisliti prvobitnog čovjeka. Njeno neprekinuto održavanje zahtijevalo je posebnu vještinu, budući da je njome zagrijavan ne samo zrak nego i stijene, što je život u tim prostorima činilo podnošljivijim nego što si to danas možemo predstaviti.

Mlađepaleolitski čovjek gradio je izvan pećina šatore i zemunice raznih oblika i konstrukcija. Ta natkrovlja imala su obično drvenu konstrukciju pokrivenu kožama koje su pri zemlji bile stabilizirane većim kamenjem i kostima. Pripremanje greda i koža za gradnju šatora predstavlja posebnu vještinu, pa se može smatrati višim tehničkim dostignućima pračovjeka. Ukopavanjem tih nastambi u jame postizana je nešto viša temperatura u zaštićenom prostoru, budući da se tlo u dubljim slojevima zemlje nije trajno smrzavalo.

U sredini šatora nalazilo se ognjište, obično ukopano u zemlju i okruglog oblika, a ponekad ograđeno i kamenom. Mjestimično su bili iskopani žljebovi, možda za dovod zraka do mjesta izgaranja. Vatra je ložena drvetom, no i masnim kostima životinja.

Veličina nastambi bila je različita. Bilo ih je, naime, vrlo malenih, u koje se tek za nuždu moglo skloniti nekoliko ljudi, ali i vrlo prostranih – toliko da nastanjeni prostor nije mogao biti potpuno pokriven. Možda su to bili samo ljetni zakloni od vjetra i životinja. Otpaci od lovine i hrane privlačili su, naime, u blizinu ljudskih staništa divlje zvijeri: pse, hijene i vukove, pa su se ljudi morali od njih na taj način zaštititi.

Nastambe na otvorenom prostoru dopuštaju nešto određenije predodžbe u pogledu problema nomadstva. Pećine su prisiljavale čovjeka na boravak u ograničenom prostoru, dakle na neku vrstu „sjedilačkog“ života. Nasuprot tome, ljudi nastanjeni na otvorenom mogli su mijenjati prebivališta, krećući se za životinjama. Ipak, u sjevernoj Bosni postoje naselja koja su bila vrlo dugo nastanjena.

Bez sumnje se u nekoliko desetaka hiljada godina, koliko su skupine paleolicićana boravile u sjevernoj Bosni, izgradnja zaklona mijenjala i usavršavala. To je bio rezultat ne samo stečenog iskustva nego i nužnost klimatskih prilika.

U pogledu gustine naseljavanja prilike su u razna doba bile različite. Tako su dolinu rijeke Usore vjerojatno preferirali nosioci kulture moustériena i aurignaciena, dok su se posljednji paleolicićani, ljudi sa kulturom kasnog gravettiena, ondje tek sporadično navraćali. Razlog za to će biti izbor i količina lovnih životinja. Naime, u doba aurignaciena, oko 30000 godina prije sadašnjosti, izumiru u Panoniji dvije za opstanak čovjeka vrlo korisne životinje: mamuti i nosorozi. Druge životinje, tako jeleni, sobovi, bizoni i pragoveda, zadržavali su se pretežno u prostranstvima Posavine, a to je primoralo nosioce kasnog gravettiena da napuste manje izdašna lovišta u pribrežjima Borije i Ozrena, pa se povuku prema praporom zasutim područjima bliže Savi.

ODIJEVANJE I NAKIT

Neposredni dokazi o izgledu odjeće ljudi u paleolitsko doba ne postoje. Uostalom, u milion godina, koliko je prošlo od kada se čovjek počeo zaogrtať kožom životinja da bi zadržao toplinu vlastitog tijela, način odijevanja je prošao kroz nekoliko faza. Ono je, bez sumnje, isto toliko staro kao što i upotreba vatre.

U mlađem paleolitiku novost predstavlja upotreba krojene odjeće, što dokazuju nalazi koštanih igala, šila i dugmadi, otkrivenih na više mjesta u Evropi, pa i Cerovačkoj pećini kod Gračaca u Lici. Istodobno je čovjek ukrašavao tijelo nakitom i bojenjem. Tako su u Badnju kod Stoca otkrivene brojne ogrlice od probušenih puževa, školjki i zuba – osobito od jelena. U drugim krajevima bili su cijenjeni kao nakit zubi od medvjeda. Bojenje tijela okerom i hematitom poznato je već od vremena moustériena. U Badnju je nađeno nekoliko kamenih pločica na kojima je pripremana takva boja, a na Kadru su zatečeni grumeni hematita, namijenjeni, očito, za istu svrhu.

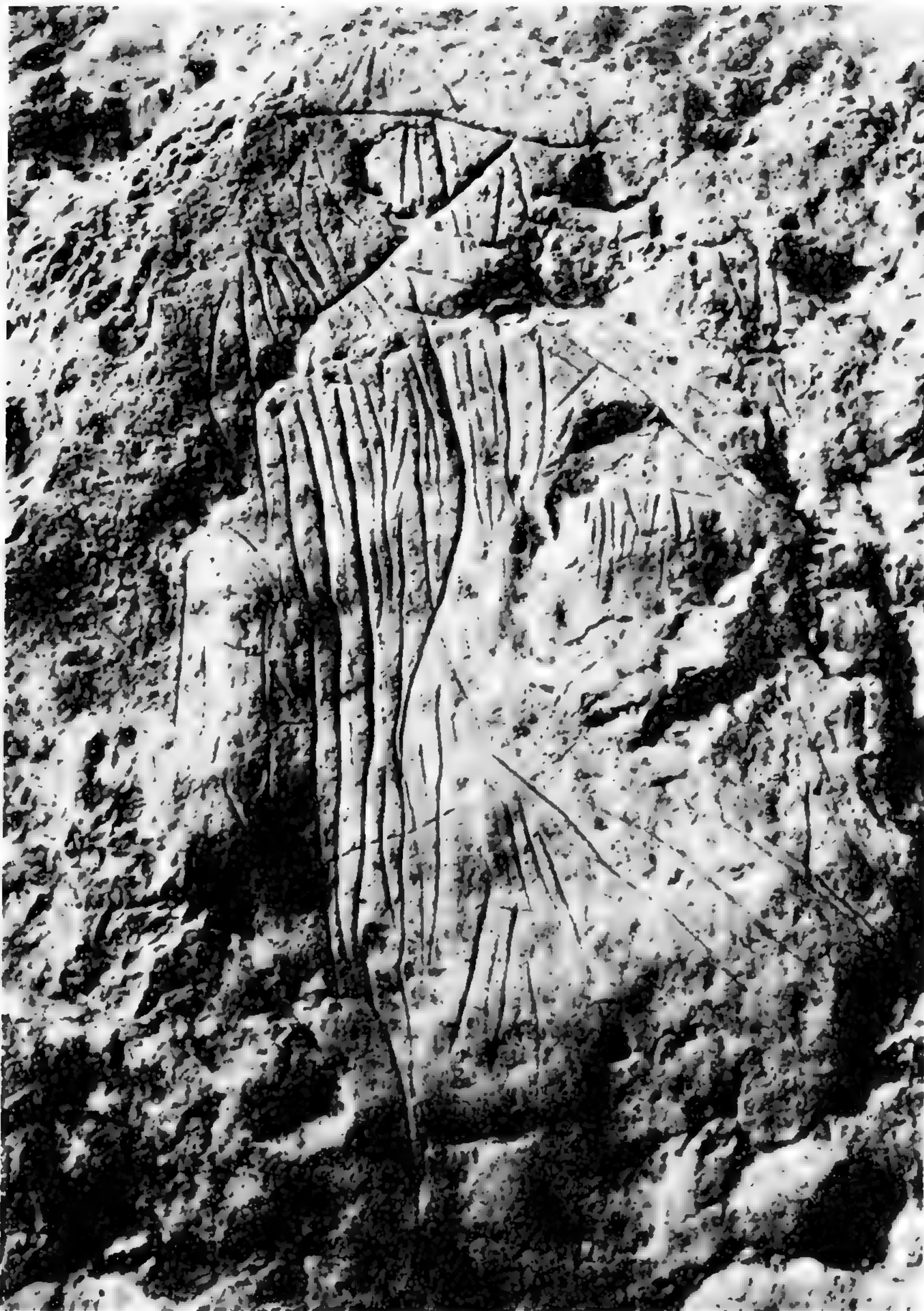
UMJETNOST

U panonskom dijelu Bosne do sada je otkriven samo jedan primjerak umjetničke tvorevine paleolicićana: to je kamena figura slična glavi divlje patke sa *Male Gradine* u Kulašima kod Prnjavora. Figura je prvobitno bila prirodna tvorevina na koju je, negdje u koritu rijeke, obratio pažnju čovjek koji je, da bi pojačao sličnost sa životinjama, ostrim predmetom zarezao nekoliko crtica na mjestu koje odgovara očima. Spomenik je datiran u doba aurignaciena, po čemu je mnogo stariji od mnogo poznatijeg nalaza gravure u Badnju. Uostalom, ova dva nalazišta pripadaju sasvim oprečnim kulturno-geografskim područjima, a važno je naglasiti da je u kontinentalnom dijelu Evrope i inače njegovana gotovo isključivo skulptura, dok je grafika manje zastupljena.

U pećini *Badanj* kod Stoca otkrivena je, prvi put u Bosni i Hercegovini, gravura na stijeni, što je izvanredno umjetničko djelo paleolitskog čovjeka u ovim krajevima. Tu je prikazana životinja slična konju gledanom sa desnog boka. Predodžba životinje data je zarezima razne jačine: snažnijim potezima ugravirano je promatraču bliže desno bedro s opruženom nogom, dok je lijeva noga, budući da se nalazi podalje, data u tankim crtama s pregibom koji ukazuje na pokret. Trup je bliži bedru tanak, pa se tek prema grudima znatnije širi. U uglu između noge i trbuha zarezano je nekoliko okomitih crta koje podsjećaju na genitalije, a poviše njih povučena je preko bedra jača, koso položena crta koja se pri gornjem kraju završava kao strelica, među kojima i neke s udubljenjem u obliku rane.

Badanjska gravura sadrži prikaz životinje i simbolične znakove, što je vrlo čest motiv u umjetnosti paleolitskih ljudi. Obično su na istaknutom mjestu bili prikazani konji kao znak muškosti, a strelice sa ranama smatraju se tipično ženskim simbolom.

Osim toga, otkriven je izvjestan broj graviranih kostiju. Crteži su dati shematski i do te mjere pojednostavljeno da se ni na jednom primjerku ne zapažaju likovi životinja ili ljudi. Gravirane kosti potječu iz istog doba kada su bili

Sl. 5 – Badanj – gravura u stijeni

izvedeni i urezi na stijeni, a to je bilo u toku Dryasa ili početku Böllinga, dakle oko 12000 godina prije sadašnjosti.

U stilskom pogledu umjetničke gravure u Badnju vežu se za mediteransko područje. Tako se najbliži srodni spomenici nalaze u pećini Romanelli na Otrantu, a ostali se nižu uz obalu sve do zapadne Sicilije.

Otkrićem gravure u Badnju područje mediteranske paleolitske umjetnosti prošireno je na jedno novo geografsko područje – na Balkanski poluotok. Ishodište te umjetnosti vjerojatno se poklapa s ishodištem same kulture tzv. kasnog gravettiena, odnosno tardigravettiena, što se povezuje sa Otrantskim vratima.

Umjetnici na srednjem Mediteranu stvaraju svoja djela sa znatnim zakašnjenjem od najmanje pet milenija u odnosu na franko-kantabrijski krug, a vr-

hunac u stvaranju dostižu prije 13000 do 12000 godina, nakon čega ta umjetnost degenerira. Njeni blijeđi odbljesci zapažaju se, međutim, još i u doba mezolitika, kada dolazi nešto jače do izražaja geometrijski ornamenat kao očiti derivat paleolitske tradicije.

Tvorac crteža u Badnju bio je kromanjonski čovjek kasne epigravettien-ske kulture. To je bila izvanredno žilava i plodna populacija koja se u ovim krajevima održala sve do mezolitika i ranog neolitika.

LITERATURA

Đuro Basler – Paleolitsko doba

- BASLER, Đ. *Paleolitski nalaz na Usori*, GZM ns VIII, Sarajevo 1953, str. 215–223.
- BASLER, Đ.–JANEKOVIĆ Đ. *Paleolitsko nalazište Luščić u Kulašima*, GZM ns XV–XVI, Sarajevo 1961, str. 27–38.
- BASLER, Đ. *Paleolitska nalazišta u sjevernoj Bosni*, GZM ns XVIII, Sarajevo 1963, str. 5–24.
- BASLER, Đ. *Saznanja i problemi u paleolitiku Bosne i Hercegovine*, Arheol. Vestnik XIII–XIV, Ljubljana 1963, str. 37–41.
- BASLER, Đ. *Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca*, GZM ns XXIX, Sarajevo 1974, str. 5–13.
- BASLER, Đ. *Das Aurignacien in Bosnien*. IX Congr. Intern. UISPP, Coll. XVI, Nice 1976, str. 164–177.
- BASLER, Đ. *Le Paléolithique final en Herzégovine*, La fin des temps glaciaires en Europe, Bordeaux 1979, str. 345–354.
- BASLER, Đ. *Paleolitska stanica Krčevina u Maloj Brijesnici kod Gračanice*, Članci i građa XII, Tuzla 1978, str. 1–7.
- BASLER, Đ. *Paleolitsko nalazište Mala Gradina u Kulašima*, Članci i građa XII, Tuzla 1978, str. 9–16.
- BASLER, Đ. *Neka pitanja u vezi s mlađepaleolitskim naseljavanjem doline Trebišnjice*, Tribunia 4, Trebinje 1978, str. 123–125.
- BASLER, Đ. *Paleolitski čovjek u području Neretve*, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split 1980, str. 11–14.
- BASLER, Đ. *Pećinski crteži u istočnoj Bosni*, Naš krš VI, br. 8, str. 65–78.
- BASLER, Đ. *Neki problemi paleolitika u sjevernoj Bosni*, Članci i građa XIII, Tuzla 1980, str. 93–101.
- LEROI-GOURHAN A., *Préhistoire de l'art Occidental*, Paris 1971.
- GRAZIOSI, P. *L'arte preistorica in Italia*, Firenze 1973.
- BASLER, Đ. *Paleolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini*, Praistorija jugoslavenskih zemalja I, Sarajevo 1979, str. 331–335.

SUMMARY

Duro Basler: PALAEOLITHIC

Archeological finds of the old stone age (Palaeolithic) are particularly numerous in the Pannonian part of Bosnia where they are concentrated in the area between the eastern slopes of the Kozara and the Majevica mountains. A few finds originate from the caves of central and western Bosnia, and in the Mediterranean part of Herzegovina, so far, only one locality has been found, i. e. Badanj near Stolac.

The finds with the *Mousterian* culture present the oldest traces of man's presence in Bosnia and Herzegovina. They belong to the Neanderthal man, who not only by numerosity but also by the number of remnants all over Europe, impressed his mark to the Riss-Würm interglacial and early Würm Glacial Age.

Products having characteristics of the Mousterian have been found at the following localities in Bosnia and Herzegovina: Danilovića and Grabovca brdo at Podnovlje, Kadar in Gornji Svilaj near Odžak, Kamen near the mouth of the Usora, Mala Gradina at Kulaši, Markovac at Detlak near Derventa, Veliki Majdan near Tešanj, Visoko brdo in Lupljani, Zobište in Detlak, Krčevina in Mala Brijesnica near Gračanica and Pećine at Glamočani near Banja Luka.

Remnants have survived mainly in the layers of quarterly clay on hill slopes by the river banks.

The Mousterian point of archaic shape found at Velika Gradina near Varvara over the source of the Rama river is an exceptionally valuable find. It was found

by chance in 1892, but at that time it was not paid due attention to. Namely, at that site there is nothing to indicate that there was a neolithic settlement, so it is considered to be a chance find.

The majority of finds can be classified as typically Mousterian. Only rare exceptions might belong to the early stages, and the number of those belonging to the late stages of Mousterian is also small, the latter being, perhaps, represented by a few cogged specimens from Kamen, Londža and Mala Gradina. To the same period belong the bifacially wrought spear tips from Kamen which might to some extent be kindred with the finds that are classified in the Pannonian Plains as a special group, the so-called Szeletian.

The epoch of the Mousterian in northern Bosnia can be dated approximately between 50.000 and 35.000 years before the present (BP), which means from the beginning of the 4th Glacial Age to the first stage of Würm II stadial.

Aurignacian is represented only in the Pannonian region where it is the oldest culture of the epoch of late Palaeolithic. It is found at Crkvina near the mouth of the Usora river, at Londža near Makljenovac, at Lušćić and Mala Gradina near Kulaši, on Visoko Brdo near Lupljanica and at Brdašće near Banja Luka. Within the interior, to this period might belong the finds of Gigića Pećina at Resanovci near Bosansko Grahovo and Ruda Glavica near Trnovo. Like with the Mousterian, majority of finds belongs to the middle stage, the so-

called typical Aurignacian, with only a few types of the late stage. A considerable obstacle in the study of the north Bosnian Aurignacian presents the fact that no bone tools have survived and they are the most reliable indicators in the discussion and assessment of the late Palaeolithic cultures.

Layers containing Aurignacian in northern Bosnia at all the known finds have been considerably ruined by erosion which affected this region before the beginning of Würm III stadial, approximately 26.000 years before the present. Namely, they lie directly on the layers of early Würm.

Gravettian is by number of finds impressively represented at Kadar near Odžak, Krčevnica at Popovići, in the uppermost layer of Zobiše at Detlak near Derventa, at Gornja pećina at Bijambare near Olovo as well as among the finds from Kamen. In the Adriatic region of Herzegovina, so far, only one, but very rich, find is known, viz. Badanj near Stolac. Gravettian from Kadar is kindred to some finds in the broader area of Panno-

nia, and Badanj is closely related to the finds in southern Italy.

Kadar, as can be inferred from other finds of the same kind, can be dated back from 18.000 to 13.000 BP, the settlement at Krčevnica dates from 21.000 upwards, and the uppermost layers at Badanj, with the culture of late Epigravettian, date from the time between 13.200 to 10.750 years BP. For the first time in Bosnia and Herzegovina a work of art of the Palaeolithic man has been found in the Badanj cave. It is an etching on stone representing a part of a horse assaulted by a bowman. Besides that, several bones with engravings have been found.

The artistic etchings of Badanj are linked to the Mediterranean, and the nearest kindred monuments have been found in the Romanelli cave at Otranto and some other finds in southern Italy and on Sicily. The creator of the Badanj drawings was a Cromagnon man. It was an extremely tough and fertile race which inhabited these regions as late as Mesolithic and early Neolithic.

РЕЗЮМЕ

Буро Баслер: ПАЛЕОЛИТ

Местонахождения остатков культуры раннего каменного периода (палеолит) многочисленны в особенности в панонийской части Боснии, где эти местонахождения концентрируются, начиная с восточных отлогов Козары и заканчиваясь на территории Мавицы. Меньше местонахождений обнаружено в пещерах с средней и западной Боснии, а в медитеранской части Герцеговины до сих пор обнаружено только одно местонахождение — Бадань, недалеко от Стоца.

Остатки культуры мустьеров являются самым старым свидетельством о жизни людей в Боснии и Герцеговине. Носителями этой культуры были неандертальцы, многочисленный народ, живший на европейском материке в ледяном периоде.

Палеолитные стоянки, на которых обнаружены изделия мустьеров, в Боснии и Герцеговине исследованы в следующих местах: Даниловича и Грабовца брдо (в переводе на русский язык „брдо“ означает „холм“), Подновле, Кадр в Горнем (верхнем) Свилае, недалеко от Оджака, Камен на устье Усоры в Боснию, Мала Градина (маленькая крепость) в Кулашах, Марковац в Детлаке, недалеко от Дервенты, Велики Майдан, недалеко от Тешня, Високо Брдо в Луплянице, Зобиште в Тетлаке, Крчевина в Малой Бриеснице, недалеко от Грачаницы, Печине в Гламочанах, недалеко от Бани Луки.

Остатки в большинстве случаев найдены в глубинных слоях глины на холмах вблизи рек.

Архаичной формы острие, найденное на Великой Градине на Варваре на истоке Рамы, заслуживает особого внимания. Острие было найдено в 1892 году, но в то время не была учтена его ценность. Там, где острие найдено, не обнаружено следов человеческого жилья, т. е. оно сюда попало случайно.

Большинство находок можно разделить в группы типичного мустьерена. Некоторые образцы относятся к ранним фазам, а некоторые — к поздним фазам мустьерена. Несколько оббивок, найденных на Камене, Лондже и Малой Градине, относятся к поздним фазам мустьерена. К тому же времени относятся и двусторонне обработанные острия пик, найденных на камне, которые напоминают образцы, найденные в панонийской равнине.

Эпоха мустьерена в северной Боснии относится приблизительно к периоду, который длился с 50000 до 35000 годов до новой эры, т. е. всё это происходило в начале четвёртого ледяного периода.

Авригнациен найден только в панонийской регии и свидетельствует о самой старой культурной эпохе раннего палеолита. Найден на Црквине, недалеко от устья Усоры, на Лондже в Макленовце, Лушчиче и малой Градине в Кулашах, Високом Брду в Лупляницах и на Брдашце в Лакташах, вблизи Бани Луки. Во внутренней части страны следы того времени обнаружены в Гигича печине (пещере) в Ресановцах, вблизи Боснийского Грахова и на Рудой главице (Руда главица), вблизи

Трнова. Типичный авригнациен поздней фазы выражен несколькими типами, как и мустерьен средней фазы. Северозападный авригнациен трудно исследовать, потому что не обнаружены костяные скалывания и оббивки — самые важные индикаторы культуры раннего палеолита. Слои-носители авригнациена в северной Боснии во всех известных местонахождениях уничтожены эрозией, которая действовала в этой регии приблизительно с 26000 года до новой эры. Упомянутые слои находятся непосредственно на слоях, относящихся к раннему палеолиту.

Изделий граветтена в особенности много в местонахождении Кадар, вблизи Оджака, Крчевници в Поповичах, в верхнем слое на Зобиште в Детлаке, вблизи Дервенты, в Горней пещине на Биямбарах, вблизи Олова и в местонахождениях с Камена. В адриатической регии Герцеговины известно только одно местонахождение, но очень богатое — Бадань, вблизи Стоца.

Граветттен с Кадра подобен некоторым находкам в ширей части Панонии,

а находки в Бадане напоминают находки в южной Италии.

Находки в Кадаре, если сравнивать их с находками в других подобных местонахождениях, относятся приблизительно к периоду с 18000 до 13000 лет до нашей эры, а верхние слои в Бадане, где обнаружен поздний эпиграветттен, относятся к периоду с 13200 до 750 годов до нашей эры.

В пещере Бадань обнаружено (первый раз в Боснии и Герцеговине) художественное произведение палеолитного человека. Это гравюра на стене пещеры с изображением коня, бегущего от стрел (только часть коня). Кроме того, найдено несколько костей с гравюрами на них.

С аспекта стиля баданские гравюры относятся к медитеранской регии и напоминают в пещере Романелли на Отранте и находки, обнаруженные в других местонахождениях в Южной Италии и на Сицилии. Автор баданских гравюр был кроманьонским человеком. Эта была очень жизнеспособная популяция, жившая в этих краях до мезолита и раннего неолита.

Alojz Benac

MLAĐE KAMENO I PRELAZNO DOBA

MLAĐE KAMENO DOBA (Neolit)

OPĆA RAZMATRANJA

Negdje oko 5000 godina p. n. e. u Evropi se završava stabilizacija umjerenе klime. Dolazi tzv. Atlantski klimatski optimum, u kojem su sazreli uslovi za novi način života. Destruktivnu lovačku privredu zamijenila je proizvođačka zemljoradnja, a važnu ulogu u ekonomici neolitskog svijeta igrala je i stočarska proizvodnja. Ekonomska baza novog društva bila je mnogo stabilnija. Kao rezultat novog stanja dolazi do trajnijeg naseljavanja na pojedinim mjestima, do stvaranja neolitskih „sela“, u kojima se živjelo dosta organizovano. Kretanje praistorijskih grupa vrši se sada po mnogo drugačijim principima i to dovodi do formiranja zatvorenijih kulturnih zajednica.

U stabilnijim ekonomskim uslovima nastala je i kamena glačana sjekira, pa je trebalo izdvojiti neke članove zajednice da se bave samo ovim poslom. Ipak, osnovni putokaz kulturnog razvoja u mlađem kamenom dobu pratimo po predmetima izrađenim od pečene zemlje, prvenstveno po posuđu od te zemlje. Oblici ovog posuđa i različiti ukrasi na njemu govore o rasprostiranju pojedinih kulturnih grupa, o pravcima širenja, kao i o međusobnim uticajima. Nije zbog toga bez osnova naziv „Keramikum“ za neolitsko doba Evrope, koji je u praistorijsku terminologiju unio austrijski arheolog Richard Pittioni.

Sasvim je izvjesno da je do ovakve ekonomske revolucije došlo prvo u dolinama rijeka Prednje Azije i u dolini Nila. U oblasti Prednje Azije zemljoradnička proizvodnja počinje da se razvija još u VIII i VII mileniju pr. n. e., a tako rani razvoj ove grane privrede omogućili su izuzetno povoljni uslovi tamošnje suptropske klime. Već u okviru mezolitske grupe Natufien zemljoradnja sve jače prodire i zauzima odgovarajuće mjesto u ekonomici njenih zajednica. U palestinskom Jerichu također je otkopan jedan beskeramički sloj sa mikrolitskim oruđem, u kojem su zapaženi sasvim jasni tragovi zemljoradničke proizvodnje. Čvrsto građene kuće i posebne kultne građevine iz ovog naselja Jericha samo su popratni elementi ovog ekonomskog razvoja itd.

Difuzija ove proizvođačke ekonomike, pa i odgovarajućih kulturnih dostignuća, ide odavde prema Evropi i u samu Evropu. Njeno širenje je zavisilo od poboljšanja klimatskih prilika, odnosno od stvaranja pogodnih uslova za poč-

tak zemljoradničke proizvodnje, a zahvatila je mnogo prije egejske oblasti i južnu Evropu nego srednju a pogotovo sjevernu Evropu.

Danas sve više dolazi do izražaja teza da je u nekim dijelovima južne Evrope, posebno u južnim i jugoistočnim oblastima Balkana, postojala također jedna vrsta pretkeramičkog neolita. U tom vremenu je i ovdje usvojena neolitska ekonomika, ali ne i proizvodnja predmeta od pečene zemlje. Takve pojave su konstatovane, npr., u Gremnos, Argissa i Sufli Maguli u Tesaliji, a zatim u nekim nalazištima Rumunije (Pestera Hotilor, Fiera-Cleanov, Dirtu i dr.). Izgleda, međutim, da ova pojava nije imala neki općenitiji karakter. U našoj zemlji ova faza je tako reći nepoznata, iako su Vladimir Milojčić (Heidelberg) i Dinu Berciu (Bucurest) pokušali da u tu fazu uvrste mezolitski stratum iz Crvene stijene. Prema tome, ovo je jedna prelazna pojava, ograničena samo na neke oblasti, pa joj ne možemo dati status neke opće razvojne faze praistorijskog društva u Evropi. Ona ispada iz razmatranja i u okviru Bosne i Hercegovine.

Za naša razmatranja su od osobite važnosti dva velika neolitska kompleksa u Evropi. Prvi je mediteranski kompleks, u koji ubrajamo i evropska poluostrva na Mediteranu i nešto prostora u njihovoj pozadini. Ovaj kompleks je okarakterisan tzv. *impresso*, odnosno *cardium-impresso* keramikom (keramikom ukrašenom utiskivanjem prstom, rubom školjke ili nekim odgovarajućim predmetom), zatim bojenom i monohromnom keramikom. Pored toga, mediteranski kompleks se odlikuje i bogatstvom plastičnih figura, pretežno ženskih, i figura raznih domaćih životinja. Za Balkansko poluostrvo, kao primjer, mogu se spomenuti ove grupe: Presesklo-Sesklo-Dimini u Tesaliji, Cris-Boian-Cucuteni u Rumuniji, Starčevo-Vinča u Srbiji, *cardium/impresso*-Danilo-Hvar na Jadranu i sl. Kao što vidimo, sve te grupe su poredane po izvjesnom trojnom sistemu, u kojem svaka od navedenih faza odgovara u suštini jednoj neolitskoj fazi.

Drugi kompleks je srednjoevropski, u koji – pored srednje Evrope – spada i dobar dio zapadnog Podunavlja. Ovaj kompleks je okarakterisan poluloptastim, koničnim, bikoničnim i kruškolikim vazama, dok u ornamentici dominiraju urezane linije, trake i ubodi. Ljudske i životinjske figure su prilično rijetke i nemaju ni izdaleka onaj značaj koji imaju u mediteranskom kompleksu. Ovaj drugi kompleks je općenito poznat kao područje sa trakastom keramikom (Bandkeramik ili Volutova keramika).

Između ova dva glavna evropska kompleksa prostire se jedan dosta širok prelazni pojas, u kojem je dolazilo do miješanja neolitskih kulturnih elemenata. Ta zona je obuhvatala dio Panonije i uz njega vezan istočnoalpski prostor, kao i dio sjevernog Balkana. Preko ove zone prelazile su pojedine neolitske grupe iz mediteranskog kompleksa prema sjeveru i obratno – iz srednjoevropskog kompleksa prema jugu. Na taj način su se prenosile kulturne osobine iz jednog kompleksa u drugi, što je često izazivalo zabunu ili dovodilo do pogrešnih teorija o nastanku čitavog neolitskog svijeta u Evropi. Prelazna zona služila je ujedno i za prenošenje različitih uticaja a to je još više doprinijelo lutanju u vezi sa mehanikom kretanja neolitskog svijeta i nastankom nekih kulturnih pojava u ovom praistorijskom dobu.

Sjeverna Evropa je imala donekle svoj vlastiti razvoj u neolitskom periodu, a isto se može reći i za istočnu Evropu. Ove oblasti nas, međutim, sada ne interesuju posebno. One, uostalom, nisu ni igrale tako značajnu ulogu u neolitskom svijetu Evrope kao što je slučaj sa pomenuta dva kompleksa.

Bosna i Hercegovina pripadaju sjeverozapadnom Balkanu. Pri tome Hercegovina ulazi u cjelini u mediteransku, dok Bosna pripada prelaznoj zoni. Ovdje, u Bosni, su se tokom neolitskog doba susretali i miješali kulturni elementi iz obje velike evropske zone i to je uslovalo nastanak tzv. miješanih stilova na bosanskom tlu.

Veliku poteškoću pri proučavanju neolitskog perioda u Evropi predstavlja apsolutna hronologija. Sve do drugog svjetskog rata apsolutna hronološka skala u Evropi, specijalno u južnoj Evropi, izvodila se pomoću tzv. sinhronističkih lanaca. Na taj način se pomoću tačnije fiksiranih istorijskih datuma na Jugoistoku pokušala stvoriti apsolutna skala datuma i redoslijed događaja u neolitskom svijetu udaljenih krajeva. U posljednje vrijeme sve više se operiše godinama koje su dobivene fizičkom C-14 metodom. Hronološka skala koja se dobiva na ovaj način često se znatno razlikuje od skale koja je bila dosad formirana pomoću sinhronističkih lanaca. Razlike se kreću između 1000 do 1500 godina, a danas se ulažu veliki naponi da se te hronološke razlike usklade. Sve više ulaze u upotrebu i druge metode za dobijanje apsolutnih hronoloških cifara, kao što su dendrološka, termoluminiscentna metoda, fluortest itd. Ne treba zaboraviti da se, pored statistike, danas u praistorijskoj arheologiji koristi i numerički, odnosno kompjuterski metod. Tako ova grana arheologije postaje sve brže jedna moderna naučna disciplina.

Samo u Evropi danas izlazi preko 1500 raznih časopisa u kojima se objavljuju i rezultati istraživanja neolitskog doba. U našoj zemlji također ima nekoliko desetina takvih časopisa. Ako ovome dodamo ogroman broj monografskih rasprava, mogu se otprilike sagledati poteškoće u praćenju svega onoga što se piše o neolitu. Objavljivanje tomova „Praistorije jugoslavenkih zemalja“ u mnogome je olakšalo ovu situaciju, jer je u drugom tomu (1979. godine) prikazano na sintetičan način i neolitsko doba u Jugoslaviji, pa i u Bosni i Hercegovini.

Bilo bi možda dobro da kažemo prvo nekoliko riječi o tome da li se ovdje radi o neolitskoj kulturi ili o neolitskim kulturama? Sve do novijeg vremena bilo je sasvim uobičajeno da se svaka neolitska zajednica naziva kulturom i da se imenuje prema prvom pronađenom nalazištu (npr. butmirska kultura, vinčanska kultura i slično). Izgleda, međutim, da je kultura nešto širi pojam, da obuhvata zajedničke kulturne elemente epohe, perioda ili šire teritorije. Zato kulturu mlađeg kamenog doba u Bosni i Hercegovini shvatamo kao jedinstven fenomen, koji je u čitavom svom trajanju imao određene zajedničke elemente (adekvatan je u paleolitu pojam „kultura aurignaciena“). Pojedine neolitske zajednice čine dijelove ove jedinstvene kulture, pa ćemo ih uglavnom zvati neolitskim kulturnim grupama. Takvu ili sličnu terminologiju usvojili su jugoslavenki praistoričari i nema razloga da je ne upotrijebimo pri tretiranju situacije u Bosni i Hercegovini.

U istraživanju neolita ovih oblasti jasno se razlikuju tri faze: a) prva odgovara vremenu austrougarske uprave, b) druga pripada staroj Jugoslaviji, c) treća nastaje poslije oslobođenja zemlje.

a) Prvo veliko istraživanje za vrijeme austro-ugarske uprave izvedeno je na neolitskom naselju u *Butmiru* kod Sarajeva. Bilo je to u posljednjem deceniju prošlog stoljeća – od 1893. do 1896. godine. Iskopavanje butmirskog naselja dalo je odlične rezultate i ti rezultati su za ono vrijeme značili zapažen uspjeh u istraživanju evropskog neolita. – Naselje u Butmiru otkriveno je prilikom kopa-

nja temelja za poljoprivrednu školu, a arheološkim istraživanjem bila je obuhvaćena površina od 5305 m². Tehnika iskopavanja u to vrijeme nije bila dovoljno usavršena pa zato i stratigrafija naselja nije uopće bila razrađena. Kulturni sloj je bio na nekim mjestima debeo i preko 2,50 m. To ukazuje na dugotrajan život neolitskih ljudi u ovom naselju ali promjene u njihovom životu i njihovoj kulturi ne mogu se ipak pratiti jer nedostaju podaci, a nađeni materijal je potpuno izmiješan.

Pored svega toga, neolitsko naselje u Butmiru je dobilo velik publicitet, u prvom redu zbog izvanrednih keramičkih izrađevina. Oko tog naselja povedene su mnogobrojne rasprave, a najviše njih odnosilo se na neobičnu spiralnu dekoraciju i originalne figuralne izrađevine. Bilo je mišljenja da stanovništvo Butmira predstavlja najstariji sloj ilirske etničke grupacije, i tome slično. Velika, da tako kažemo, naučna popularnost Butmira trajala je sve do najnovijeg vremena, pa je on bio u izvjesnom smislu pojam neolitskog svijeta na zapadnom Balkanu. Tek najnovijim istraživanjima izišlo je na vidjelo da je Butmir samo dio jedne veće neolitske grupe i da je ova grupa, opet, dio vrlo raznolikog neolitskog društva u Bosni i Hercegovini. Sada se Butmir najviše svojom izvanrednom plastikom izdvaja u jedan specifičan fenomen ove oblasti.

Nešto manja istraživanja izvedena su od 1906. do 1908. godine na neolitskom naselju *Kraljevine* kod Novog Šehera (Žepče) u centralnoj Bosni. Rezultati ovih istraživanja nisu nikada objavljeni u cjelini, ali velika masa kamenog alata i određen broj keramičkih nalaza pružaju mogućnost za neke sigurnije zaključke. Naselje kod Novog Šehera je pripadalo butmirskoj neolitskoj grupi, bilo je locirano na teritorijalnoj periferiji ove grupe, a velika količina kamenog oruđa daje mu neki radionički karakter.

Konačno, u prvoj fazi istraživanja radilo se nešto i u sjevernoj Bosni. Izvjesna pažnja pri tome posvećena je nalazištu *Lanište* u Donjem Plakaru kod Bosanskog Broda, gdje su 1906. godine izvršena manja sistematska istraživanja. Sve je to, međutim, daleko od onoga što je učinjeno u Butmiru. Tipološkom analizom ustanovljeno je da ovo sjeverobosansko neolitsko naselje ne pripada nika-ko butmirskoj grupi, pa je na taj način identifikovana druga neolitska grupa u Bosni.

Sa ova tri naselja završena je prva faza istraživanja neolitskog doba u Bosni i Hercegovini. Dobio se prvi uvid u neolitski svijet ovih oblasti, što, svakako, nije mali rezultat. Butmir je ušao u evropsku i svjetsku arheološku literaturu, zauzeo ugledno mjesto kao neolitski fenomen, a mora se reći da još ni danas nisu prestale rasprave u praistorijskoj nauci o njegovoj ulozi u neolitskom dobu Balkana.

b) Druga faza istraživanja je vrlo oskudna u rezultatima. U vremenu između dva svjetska rata nije, zapravo, ni bilo nekih sistematskih istraživanja neolitskih lokaliteta, jer je to bilo vrijeme opće stagnacije u radu Zemaljskog muzeja. Treba, ipak, zabilježiti dva slučajna otkrića neolitskih lokaliteta na dva različita kraja Bosne. Prilikom iskopavanja zemlje za savski nasip 1924. godine naišlo se na neolitsko naselje kod *Donje Mahale*, ali je ovdje izvršeno samo prikupljanje materijala, dok o sistematskom iskopavanju nema ni govora. Prilikom izgradnj pruge za rudnik *Kakanj* otkriveno je 1933. godine neolitsko naselje na ušću Zgoščanskog potoka u rijeku Bosnu. Sakupljena je manja količina materijala i na tome se stalo; nije čak ustanovljen ni pravi karakter ove neolit-

ske zajednice. I to je sve. – U toku drugog svjetskog rata izvršena su manja iskopavanja na *Crkvini* u Turbetu kod Travnika, pa je ustanovljeno da je tu živjela i manja neolitska zajednica, koja je, možda, pripadala butmirskoj kulturnoj grupi.

c) Stvaranjem socijalističke Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je postala posebna republika, a to je otvorilo nove mogućnosti i za istraživanja kulturne tradicije njenih oblasti. Sistematskim istraživanjem u ovih trideset i osam godina poslije oslobođenja veoma mnogo je prošireno naše znanje o neolitskom svijetu u Bosni i Hercegovini. Idući nekim hronološkim redom, u ovom periodu su izvršena sljedeća istraživanja:

– Istraživanje naselja *Nebo* u dolini Bile kod Travnika, koje pripada butmirskoj neolitskoj grupi (od 1948. do 1950. godine). Ovdje su prvi put ustanovljeni stratigrafski nivoi stanovanja, temelji kuća izgrađenih na površini zemlje i različiti prateći objekti u jednom neolitskom naselju (radionice oruđa i slično). Otkopavanjem ovog naselja jasno se očitovalo da Butmir u stvari pripada jednoj velikoj neolitskoj grupi.

– Istraživanjem neolitskog naselja u *Lisičićima* kod Konjica od 1952. do 1954. godine Hercegovina najzad dobiva svoje prvo neolitsko naselje. Otkopana površina od preko 800 m² pružila je podatke o tri nivoa stanovanja, odnosno o tri faze izgradnje kuća, i najkompletnije podatke o „komunalnom” uređenju u jednom neolitskom naselju u Bosni i Hercegovini. Naselje u Lisičićima pripada jadranskom neolitskom kompleksu i sasvim se razlikuje od bosanskih neolitskih grupa.

– Manja sistematska iskopavanja izvedena su na neolitskom naselju u *Kaknju* 1954. godine. Ovim istraživanjem je konstatovano da su u gornjem toku rijeke Bosne, pored butmirske, živjele i neke druge neolitske zajednice. Osobito je interesantna raznolikost elemenata u kulturnoj fizionomiji kakanjske neolitske zajednice, po kojima je ovo naselje skrenulo na sebe pažnju naučnika.

– Pronalazak i istraživanje neolitske stanice u pripećku *Zelena pećina* na izvoru Bune kod Mostara 1955. godine proširilo je dalje sliku o kretanju neolitskih grupa dolinom rijeke Neretve. Ovo je prvo istraženo pećinsko naselje u Bosni i Hercegovini. U isto vrijeme dobiveni su i podaci o starijoj fazi neolita u ovim oblastima.

– Osobito važna istraživanja neolitskih naselja u sjeveroistočnoj Bosni počela su istraživanjem u *Gornjoj Tuzli* 1955. godine. Preko 5 m debeo kulturni sloj pružio je uvid u kontinuirani razvoj neolitske kulture u ovoj oblasti od kraja starijeg do kraja mlađeg neolitskog doba. Ovdje je prvi put konstatovano prisustvo nosilaca starčevačke neolitske grupe s ove strane rijeke Save, dok iznad starčevačkog kulturnog stratuma dolaze slojevi vinčanske neolitske grupe, koji pripadaju srednjem i mlađem neolitskom dobu. Istraživanja su ovdje trajala od 1955. do 1958. godine.

– Veliki napredak u istraživanju vinčanske neolitske grupe u sjeveroistočnoj Bosni učinjen je iskopavanjem u *Grbači* kod Donje Slatine, *Matiću* kod Tolise i *Varoši* kod Koraja (1957. godine), zatim u *Vinogradinama* i *Šijama* kod Doboja, u dolini rijeke Bosne, te na *Debelom brdu* i *Malom brdu*, u dolini rijeke Usore (od 1961. do 1962. godine). U isto vrijeme sakupljen je keramički i drugi materijal ove kulturne grupe prilikom izgradnje kuća u gradu *Tuzli* (1955. godine), kao i na nalazištu *Visoko brdo* kod Lupljanice (1958. do 1960. godine). Na

taj način ustanovljeno je da su nosioci vinčanske kulturne grupe, koja je zauzimala ogromno područje u Srbiji, Kosovu i Metohiji i Vojvodini, imala brojna naselja i u čitavoj sjeveroistočnoj Bosni.

– U 1958. i 1959. godini izvršeni su veći sondažni radovi na neolitskom naselju u *Arnautovićima* kod Visokog i tom prilikom je ustanovljeno da ovo naselje pripada kakanjskoj kulturnoj grupi.

– Tokom 1958. godine sakupljeno je nešto neolitskog materijala iz *Luga* i *Popova dola* kod Goražda na Drini. Prvo od ovih naselja pripada vinčanskoj grupi i predstavlja najjužniji njen ogranak u Bosni. Drugo naselje će pripadati lisičićkoj grupi; to je zapravo najistočniji njen ogranak.

– Svakako najznačajnije istaživanje poslije oslobođenja izvršeno je kod sela Obre, u dolini rijeke Trstionice, nedaleko od Kaknja. U vremenu od 1963. do 1965., zatim od 1967. do 1968. i 1970. godine izvedena su velika sistematska iskopavanja na dva veoma bliska lokaliteta: *Obre I* (Raskršće) i *Obre II* (Gornje polje). Prvo od njih pripada starčevačko/impresso i kakanjskoj kulturnoj grupi, dok Obre II u cjelini ulaze u krug butmirske grupe. Istraživanja ovih neolitskih naselja, sa razuđenom statigrafijom, pružila su izvanredne podatke za proučavanje geneze i relativnog odnosa među neolitskim grupama u ovom dijelu Balkana.

– Ovdje treba spomenuti još nekoliko neolitskih lokaliteta u Bosni na kojima su izvršena samo manja sondažna istraživanja ili je prikupljan površinski materijal. To su: *Okolište* kod Moštra u okolini Visokog (butmirska grupa), *Tuk* kod Zavidovića (degenerisana kakanjska kultura), *Papratnica* kod Čatića (kakanjska grupa), *Brdo kod Kiseljaka* (vjerovatno butmirska grupa).

– Konačno, u posljednjoj deceniji izvršena su i neka manja ili veća istraživanja neolitskih lokaliteta u zapadnoj Hercegovini. Među njima ovdje se mogu spomenuti slijedeći lokaliteti:

Žukovička pećina u Viru kod Posušja, sa dosta skromnim prostorom za nastanjivanje. Manje sondažno istraživanje je pokazalo da je kulturni sloj sasvim plitak i zato je sakupljeno samo nešto keramičkog materijala, koji pripada starijem neolitskom dobu.

Ravlića pećina nad izvorom rijeke Tihaljine danas je neosporno najznačajniji praistorijski lokalitet u zapadnoj Hercegovini. Ovdje su od 1977. do 1980. godine izvršena sistematska istraživanja na površini od 213 m², što je za pećinsko naselje zaista velika iskopana površina. U kulturnom sloju, debelom na pojedinim mjestima i do 3,50 m, ustanovljeni su stratumi koji pripadaju starijem (impresso) neolitu, mlađem neolitu (hvarska kulturna grupa), eneolitu i ranom bronzanom dobu. Ovakva stratigrafija slika uvrstila je Ravlića pećinu među najvažnije lokalitete na širem prostoru Jadrana i njegovog zaleđa.

Vukove njive na Raškom polju, u općini Posušje, otvoreno su naselje na rubu ovog kraškog polja. U veoma tankom sloju nađeno je nešto keramičkog materijala iz starijeg neolitskog doba.

U općinama Posušje i Grude ustanovljeno je još nekoliko neolitskih lokaliteta, ali su na njima prikupljeni samo malobrojni površinski nalazi pa tek u budućnosti treba očekivati njihovu bližu identifikaciju.

Brojnim istraživanjima neolitskih naselja u posljednje četiri decenije prišlo se kompleksnijem sagledavanju neolitskog svijeta u Bosni i Hercegovini. Sagledan je karakter i rasprostranjenost nekih ranije otkrivenih neolitskih grupa

u Bosni (butmirska, kakanjska, a dobrim dijelom i slavonsko-sremska ili bap-sko-lengyelska, odnosno sopotska grupa), otkrivene su neke nove grupe (starčevačka, vinčanska grupa), a prvi put je i Hercegovina uključena u izučavanje balkanskog neolitskog svijeta. Ovakvim rezultatima Bosna i Hercegovina postale su gotovo najbolje ispitane neolitske oblasti u Jugoslaviji, a novi podaci mnogo pomažu općim razmatranjima neolitskog doba na jugu Evrope.

Nema sumnje da su Bosna i Hercegovina bile nastanjene u toku sva tri razdoblja neolitskog doba. Ipak nam se čini da su u ove krajeve neolitski ljudi stigli tek pri kraju starijeg neolitskog doba i da nema nikakvog kontinuiteta između paleolitskog i novog neolitskog stanovništva. Tako su nosioci starčevačkog stila stigli u današnju Gornju Tuzlu na kraju razvoja starčevačke kulturne grupe, a to znači i na kraju starijeg neolita ovih oblasti. Dosta je slično i sa najstarijim stanovnicima Obra I, dok su najstariji slojevi u Zelenoj pećini, Žukovačkoj pećini i Vukovim njivama nešto stariji od ovih u Bosni.

Gotovo potpuno utvrđeno je da zapadni dio Bosne nije bio nastanjen u neolitskom dobu. Bogata dolina Sane, privlačna dolina Une, a vjerovatno i prostor do rijeke Vrbasa nisu bili pogodni za nastanjivanje neolitskih ljudi. Male su nade da će se i u budućim istraživanjima tamo otkriti kakvo neolitsko naselje, jer je zapadna Bosna u zadnjim godinama relativno dobro pregledana. Prema današnjim saznanjima o životu neolitskih ljudi izgleda da je nedostatak pogodnog kamenog i kremenog materijala glavni uzročnik ove pojave, pošto su drugi uslovi za život neolitskog čovjeka tamo postojali. I pored ovog objašnjenja, koje relativno zadovoljava ljubopitljivost istraživača, ipak je malo čudno što se poneka grupa bar za kraće vrijeme nije zadržala u ovim krajevima. Moguće je da će klimatološka i biološka istraživanja dodati još neka nova saznanja u tom pravcu.

Formalna svojstva keramičkog materijala, koji je i ovdje osnovni kulturni pokazatelj, jasno ocrtava dvije neolitske oblasti. Prvu sačinjava Bosna, sa svojim više centralnobalkanskim i kontinentalnim kulturnim elementima (ali i miješanim stilovima), a drugu Hercegovina, čiji neolit ima potpuno mediteranski karakter. Kao što vidimo, geografski faktor je i u neolitskom dobu odigrao odlučujuću ulogu. Kraški karakter Hercegovine je odgovarao samo mediteranskom čovjeku; on je teže prelazio u hladnije bosanske krajeve. Koliko nam je poznato, kontinentalni čovjek se spuštao povremeno samo do gornjeg toka rijeke Neretve (do okoline Konjica), jer su dotle i klimatski uslovi bili bar donekle slični onima u Bosni. Vjerovatno su to bili samo odlasci vezani za lovačka lutanja. S druge strane, određen uticaj iz jadransko-mediteranske oblasti jasno se osjeća u kulturnoj fizionomiji kakanjske grupe, a u Obrima II – naročito u mlađoj fazi butmirske kulture – dolazi do sasvim vidljivog miješanja lisičićkog i butmirskog stila. Kao što se vidi, gornji tokovi rijeka Bosne i Neretve su predstavljali kontaktna područja između dvije pomenute oblasti. – Iako je svaka od ove dvije oblasti imala određene karakteristike, opća kulturna fizionomija im je ipak zajednička. Ovdje se upravo reljefno vidi da je neolitska kultura u suštini jedinstvena, a da pojedine grupe odvajaju samo određeni različiti elementi te kulture.

Ako idemo hronološkim redom, starijem neolitu u Bosni i Hercegovini pripadaju donji stratumi u Gornjoj Tuzli, Obrima I, Zelenoj pećini, Ravlića pećini, Žukovačkoj pećini, Čairu kod Stoca i na Vukovim njivama. Ti stratumi za sada predstavljaju najstarije neolitske pojave u Bosni i Hercegovini; to je u su-

štini početak neolitizacije Bosne i Hercegovine. Samo srednjem neolitskom dobu pripada kakanjska grupa. U srednjem neolitskom dobu počinju, međutim, svoj život na ovom tlu i neke druge grupe, ali one kontinuirano žive i u mlađem neolitskom dobu. Takva je, u prvom redu, vinčanska grupa, koja ispunjava čitavo srednje i mlađe neolitsko doba u nekim bosanskim krajevima. Na kraju srednjeg neolitskog doba započela je svoj život i butmirska grupa, iako ta grupa pretežno živi u mlađem neolitskom dobu. Konačno, postoje i grupe koje se mogu uključiti samo u mlađe neolitsko doba. Među njima se ističe lisičićka, odnosno hvarska, a onda sremsko-slavonska, odnosno bapsko-legyelska ili sopotska grupa.

U vezi s onim što je naprijed bilo rečeno o apsolutnoj hronologiji, teško je tačnije odrediti godine starosti pojedinih neolitskih perioda i grupa u Bosni i Hercegovini. Prema hronologiji sinhronističkih lanaca, stariji neolit na ovom području pripadao bi vremenu od 3000 do 2800 godina pr. n. e., srednji neolit bi obuhvatao razdoblje od 2800 do 2500/2400 godine pr. n. e.. Organski nalazi iz nekoliko neolitskih stratuma u Bosni podvrgnuti su C-14 analizama pa se vidjelo da one daju sasvim drugu hronološku sliku. Tako je jedna analiza materijala iz starčevačkog stratuma u Gornjoj Tuzli, izvršena u Groningenu, dala apsolutne godine od 4440 ± 75 godina pr. n. e., dok je jedna druga analiza materijala iz vinčanskog stratuma (i to iz mlađeg vinčanskog stratuma) dala vrijeme od 3380 ± 60 godina pr. n. e.. Odgovarajuće analize za Obre I i II dale su ove rezultate: kasno Starčevo 5750 god. pr. n. e., Kakanj-srednji neolit 5150 god. pr. n. e., Butmir 4750 god. pr. n. e.. Ako ovome dodamo odgovarajuće rezultate C-14 analiza iz Srbije i Vojvodine, izlazi da hronološka razlika za pojedine neolitske epohe prema ova dva metoda iznosi oko 1500 godina. To je vrlo ozbiljna razlika.

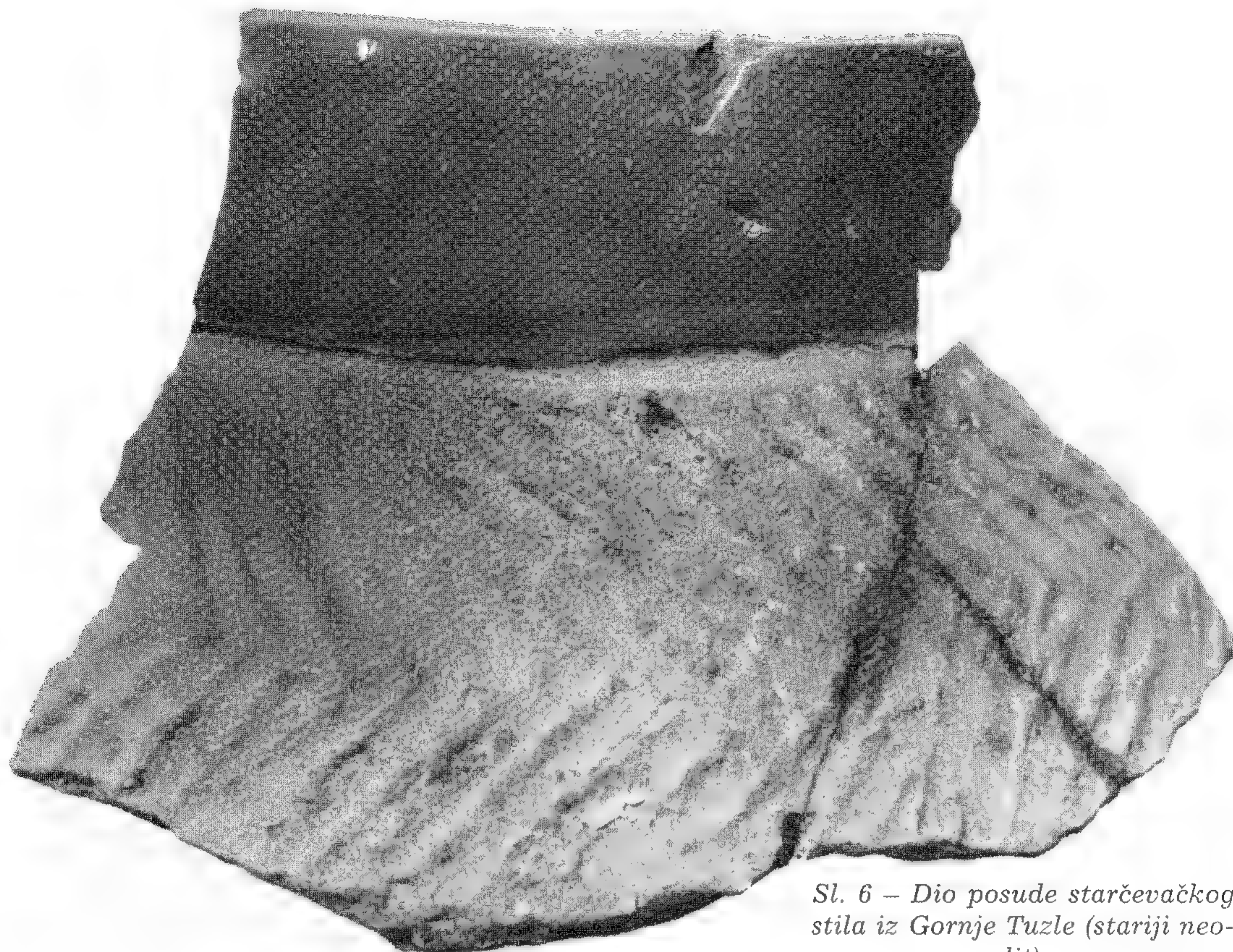
S obzirom na karakter neolitskih naselja u Bosni i Hercegovini, na debljinu i redoslijed slojeva u njima, na ocjenu njihove dugovječnosti pomoću analiza materijalnih ostataka i slično, čini se da su IV i prva polovina III milenija pr. n. e. bili period intenzivnog života neolitskih grupa u Bosni i Hercegovini. Nema nikakve sumnje da će u idućim decenijama doći u nauci do daljeg napretka u određivanju apsolutne hronologije praistorijskih nalaza. Tada će se vidjeti koliko je prethodna ocjena tačna.

Ovdje se može spomenuti da je i veličina pojedinih neolitskih naselja dosta različita. Među velika naselja spadaju ona u Kraljevinama (oko 200000 m²) i Okolištu (oko 140000 m²). Srednje veličine su naselja u Kaknju (oko 25000 m²), u Butmiru (oko 24000 m²) i Obrima I i II (oko 20000 m²). Ostala spomenuta naselja su nešto ili znatno manjeg obima.

STARIJI NEOLIT

Kao što smo vidjeli, sistematska istraživanja slojeva iz starijeg neolitskog doba izvedena su na lokalitetima u Gornjoj Tuzli, Obrima I, Zelenoj pećini i Ravlića pećini. Prva dva naselja nalaze se u Bosni, a druga dva u Hercegovini i to nam pruža mogućnost za neka paralelna posmatranja kulturnih zbivanja u ovom periodu.

Naselje u *Gornjoj Tuzli* bilo je locirano na malom uzvišenju pored rječice Jale. To je uobičajen manir lociranja naselja kod starčevačke grupe, bilo uz ma-

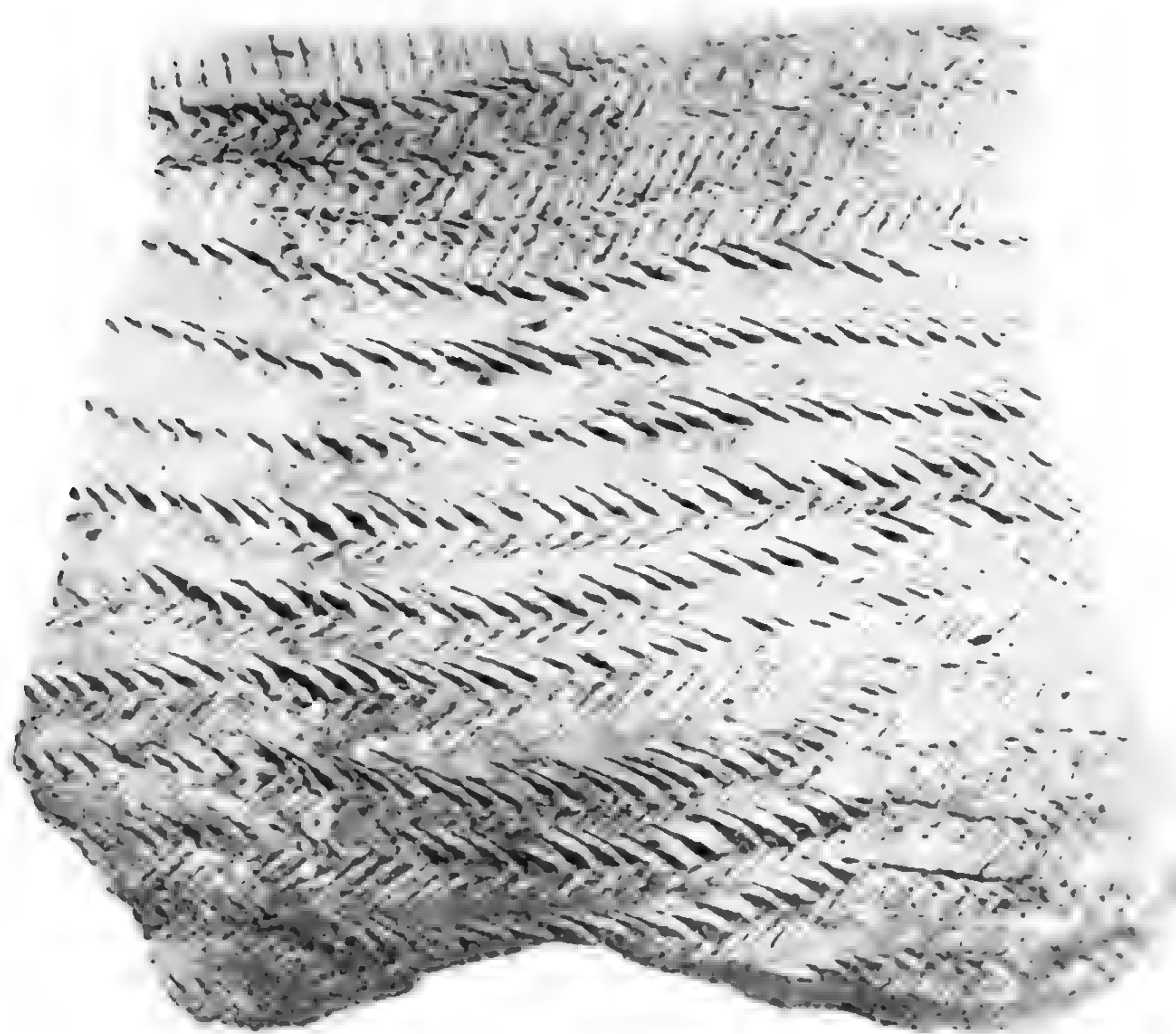
Sl. 6 – Dio posude starčevačkog stila iz Gornje Tuzle (stariji neolit)

le ili uz velike rijeke. Na ovom našem naselju nije otkopan dovoljan prostor da bi se moglo reći bilo šta određenije o rasporedu kuća ili o nekim drugim odnosima u naselju. Nekoliko otkrivenih manjih jama u zemlji zdravici, u koje su svojevremeno bili pobodeni kućni stupovi, pokazuje da su kuće bile četvrtaste i izgrađene na površini zemlje. Nije zapažena nikakva veća jama koja bi pripadala zamuničnoj nastambi. Posebno interesovanje izazivaju ostaci poda od jedne ovakve kuće. Taj pod je bio izgrađen od manjih kamenih ploča, a iznad njega su bili zapaženi komadi crvene pečene ilovače od zidne konstrukcije i nešto izgorjelog drveta. Po svemu izgleda da je ova kuća imala solidno građen pod, zidove od pletera oblijepljenog ilovačom i drvenu krovnu konstrukciju. Tako barem donekle dobivamo sliku o jednoj kući iz starijeg neolita u sjeveroistočnoj Bosni. Zabilježićemo pored toga da je u Gornjoj Tuzli u ovom neolitskom stratumu konstatovan i dio nekog većeg ognjišta, koje je tri puta obnavljano na istom mjestu. Gornji naboj ognjišta od ilovače bio je pojačan dijelovima velikog keramičkog suda i zahvaljujući tome dobili smo još jedan detalj iz okvira građevinske vještine tadanjih stanovnika Gornje Tuzle. Ovo ognjište je inače ležalo izvan kuća; dakle, na otvorenom prostoru između kuća.

Centralni dio naselja *Obre I* obuhvatao je površinu od oko 5000 m². Tokom istraživanja otkopana je površina od 606 m² i to u samom centru naselja. Na ovoj – relativno velikoj – otkopanoj površini, u I i II stratumu nisu primijećene zemuničke jame niti rupe od stubova nadzemnih kuća. Prema tome, izgleda da su najstariji stanovnici u Obrima gradili neke slabije nastambe, bez čvrsto fiksirane podnice; gradili su – rekli bismo – neke kolibe. Izvjesne elemente o životnim uslovima pružaju jedino ostaci od tri ognjišta (izgrađena od kamenih oblutaka i premaza ilovače) i od nekoliko žrvnjišta (izgrađenih od kamenih ploča i većih oblutaka). Sve je to, izgleda, služilo zajedničkim potrebama.

*Sl. 7 – Ukrasni motivi na keramičkim posudama iz
Zelene pećine (stariji neolit)*

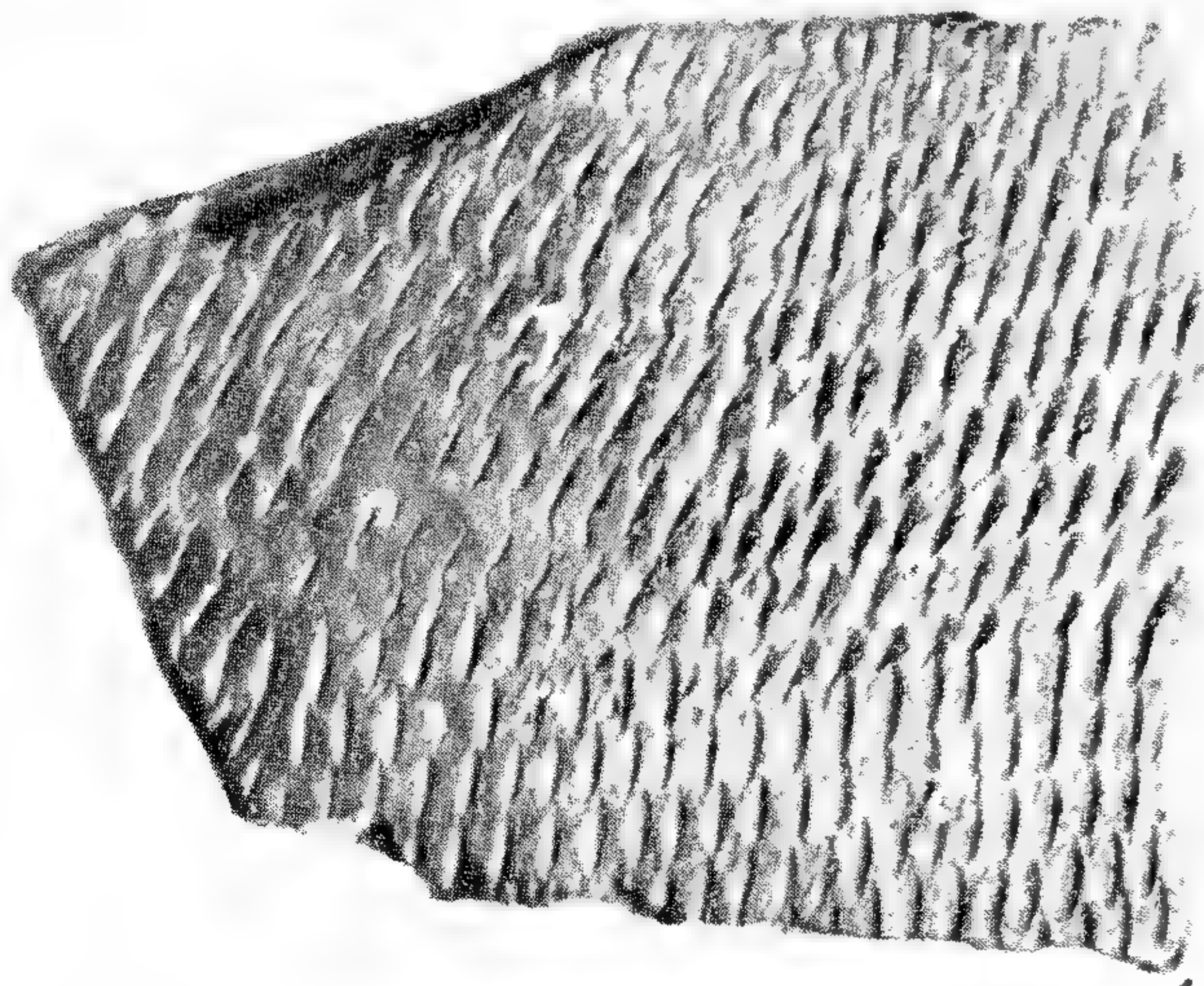

Sl. 8 – Ukrasni motivi na keramičkim posudama iz Zelene pećine (stariji neolit)

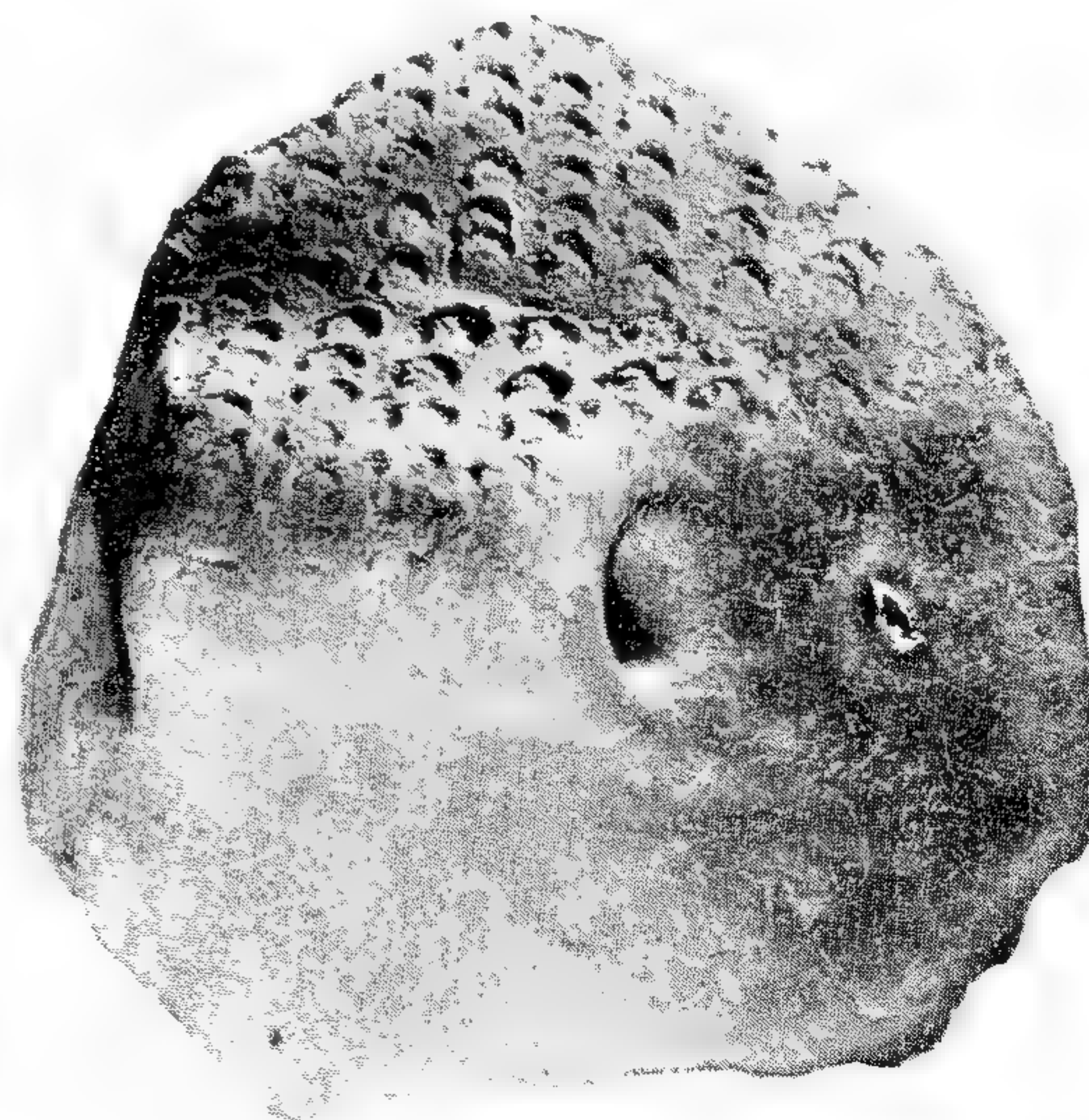
Stanovnici *Zelene pećine* imali su znatno drugačije stambene navike. Oni su čisti Mediteranci, a ovi su za svoja staništa rado koristili razne pećinske zaklone. Zelena pećina je, u stvari, jedan pripećak (tzv. okapina), okrenut prema zapadu, podijeljen živom stijenom u dva dijela, sa korisnim prostorom za život neke manje neolitske grupe. Pristup ovom pripećku bio je veoma težak; na nekim mjestima je uspon bio sasvim okomit, dok s gornje strane nije bilo nikakvog pristupa. Pripećak je zbog toga bio idealno sklonište, jer se s nekoliko većih kamenica mogao odbiti svaki nepoželjan posjetilac. Na ulazu u veći potpećinski prostor dizala se jedna velika gromada kamena, iza koje je ponekad ložena vatra. Ta gromada je, u stvari, služila kao zaklon ognjištu od vjetra. Glavno ognjište bilo je u ovom vremenu uz samu stijenu, nasuprot otvoru i ovoj kamenoj gromadi. – S obzirom na to da je u Zelenoj pećini nađen minimalan broj oruđa i oružja, može se pomišljati i na to da je ovaj pripećak služio samo kao privremeno ili sezonsko stanište. To je, naravno, samo jedna od hipoteza, ali i ona ne izlazi iz okvira opće slike nemirnog vremena o kojem je ovdje riječ.

Sličan položaj u odnosu na izvore rijeke imala je i *Ravlića pećina*. Smještena na kamenoj litici, oko 200 m iznad izvora Tihaljine, ova stanica je bila dosta nepristupačna, a svojim stanovnicima je obezbjeđivala stalno snabdijevanje vodom i dobar ulov divljih životinja koje su silazile do vode. Pećina je imala dosta širok otvor, lijepo osunčan, a čitava unutrašnjost pećine (dubokog abria) bila je danju dobro osvijetljena. Prije prvog naseljavanja došlo je u pećini do obrušavanja velikih kamenih blokova sa njenog stropa pa je na taj način unutrašnji prostor bio podijeljen u nekoliko odjela. Uz te blokove, a i na drugim mjestima, pronađeno je više vatrišta, sa relativno debelim naslagama gara i pepela.

Žukovička pećina u Viru bila je znatno manja i nije pružala velike mogućnosti za stalniji život. Zbog toga bi se moglo reći da je ovo bilo samo povremeno sklonište nekih manjih grupa iz starijeg neolitskog doba. Na taj način bi se možda mogli protumačiti i tanki slojevi na otvorenim lokalitetima, kao što su *Vukove njive* i *Čairi* kod Stoca.

Sl. 9 – Ukrasni motivi na keramičkim posudama iz Zelene pećine (stariji neolit)

Sl. 10 – Ukrasni motivi na keramičkim posudama iz Zelene pećine (stariji neolit)

Keramičke izrađevine su jasan dokaz da sva pomenuta naselja starijeg neolitskog doba u Bosni i Hercegovini pripadaju jednom širem mediteranskom neolitskom krugu. U hercegovačkim naseljima glavnu karakteristiku predstavlja tzv. impresso keramika, koja je u starijem neolitu rasprostranjena po čitavom mediteranskom bazenu. Sasvim je sigurno da postoje neke lokalne razlike između tih naselja, no osnovna pripadnost tom regionu nikako ne dolazi u obzir. Nešto je drugačija situacija u naseljima u Bosni, jer tamo dominira barbotinska i slikana keramika, koja takođe pripada širem mediteranskom krugu (istočnom Mediteranu).

Keramika iz Gornje Tuzle, koja pripada starijem neolitskom dobu, ima sljedeća svojstva:

a) razlikuju se uglavnom tri osnovne vrste keramičkih posuda – gruba, monohromna polirana i slikana keramika;

b) kod sve tri vrste ovih posuda dominira nekoliko glavnih oblika – polukuglaste posude (često sa šupljom nogom), kuglaste posude sa jače profiliranim obodom i kuglaste posude sa kraćim cilindričnim vratom;

c) na gruboj keramici vanjska površina je najčešće ukrašena otiscima nastalim od povlačenja prstom (barbotine-tehnika) ili utiscima prsta i nokta (impresso-tehnika) na mekoj površini suda;

d) bojena keramika ima obično crvenkast ili sivosmeđ premaz, dok su čisto geometrijski ukrasi (okomite ili cikcak-linije, meandri i slično) izvedeni tamnom ili – rjeđe – sasvim crnom bojom.

Ovakvim svojim svojstvima keramička roba iz Gornje Tuzle uključuje ovo naselje neosporno u krug naselja starčevačke neolitske grupe. Isključiva upotreba pravolinijskih bojениh ornamenata, izvedenih u tamnoj boji, određuje bližu hronološku pripadnost ove keramičke robe u okviru starčevačke grupe. To je, bez sumnje, završna faza u razvoju ove grupe, što upravo odgovara istorijskom tumačenju koje smo naprijed dali. Nešto udaljenija poređenja sa starijim neolitom Makedonije i Tesalije daju iste rezultate. Sasvim je normalno da keramička roba iz Gornje Tuzle ima i izvjesne lokalne osobenosti, koje ne nalazimo ni u starčevačkoj ni u južnijim balkanskim grupama starijeg neolita. Udaljeni od centralnih područja starčevačke grupe, stanovnici Gornje Tuzle morali su poći i određenim samostalnim putem u umjetničkom stvaralaštvu na keramičkoj robi.

U Obrima I srećemo se sa prvim miješanim stilom u neolitskom dobu Bosne i Hercegovine. Keramički elementi starčevačke grupe ovdje su prilično naglašeni, ali su kombinovani sa nekim elementima jadranske cardium-impresso kulture. Na keramici starčevačkog stila zastupljena su tri osnovna keramička izraza: a) barbotinska i druga gruba keramika (najčešći su trbušasti lonci sa koničnim vratom i ravnim ili prstenastim dnom, pa onda konične posude i obične trbušaste posude), b) bojena keramika (konične zdjele na prstenastoj nozi, pehari na prstenastoj nozi i visoke šolje, obično crvenkaste i crvenkastosmeđe fino uglačane površine, sa ornamentima u vidu paralelnih linija i prepleta izvedenih u tamnim tonovima), c) monohromna keramika (razne konične i poluloptaste šolje, tanjiri sa prstenastim dnom, bikonične zdjele i slično, čvrste fature, sa žućkastosmeđom, crvenkastosmeđom i krem površinom, obično dobro uglaćanom). Ovdje je nužno spomenuti i postojanje žrtvenika na četiri noge, sa četvrtastom platformom i kružnim recipijentom na toj platformi.

Jadranski keramički elementi se sasvim razlikuju od onih starčevačkih. Posude imaju mnogo tanje stijenke, a površina im je tamne i tamnosmeđe boje. Jednostavni oblici (niži i viši konični oblici i trbušaste vaze sa izvijenim obo-dom) često su ukrašeni tzv. tremolo-motivima (obično razni cikcak-motivi i šra-firani trouglovi).

U najstarijim slojevima nadene su, konačno, i dvije plastične izrađevine – jedna stubasta ljudska figura i dio antropomorfne vaze. Oba nalaza pripadaju starčevačkom umjetničkom stilu.

Keramika iz Zelene pećine nema uopće posuda sa slikanim ornamentima, i to je najvažnija razlika u odnosu na odgovarajuću keramičku robu iz Gornje Tuzle i Obra I. Prema tome, u Zelenoj pećini ostaju samo dvije vrste keramičkih izrađevina: – grube i monohromne polirane posude, no to nimalo ne umanjuje izvanrednu raznolikost tamošnje keramičke robe.

Oblici grube keramike u Zelenoj pećini kreću se od nižih koničnih posu-da, preko viših trbušastih oblika do gotovo cilindričnih vaza. Ovdje nisu zapa-žene vaze kuglastog oblika. Ornamentalni motivi na ovoj keramici su, međutim, mnogo raznovrsniji od onih na gruboj keramici iz Gornje Tuzle. Ovdje razliku-jemo tri vrste motiva. To su:

a) utisci prsta i nokta, koji se sreću po čitavom mediteranskom prostoru pa se zato i zovu circummediteranskim motivima;

b) motivi klasa i tzv. motivi štipanja, koji također imaju mediteranske ali i unutarbalkanske paralele;

c) motivi koji se upotrebljavaju uglavnom u zapadnom mediteranskom prostoru; tu spadaju motivi koji oponašaju pletene košare ili su izvedeni jed-nom posebnom vrstom školjke, zatim gusto žigosani polukrugovi i drugi slični motivi.

Motivi koji imitiraju pletene košare i poneki motivi izvedeni utiskiva-njem ruba školjke izvanredno se slažu s odgovarajućim izrađevinama iz Tunisa ili Zlatne Obale. Neki žigosani motivi ili motivi štipanja i klasa identični su, opet, sa takvim motivima na Siciliji ili na ostrvima Tremiti uz istočnu italijan-sku obalu. Treći, opet, vezuju Zelenu pećinu sa nekim drugim neolitskim nala-zištima na Apeninskom poluostrvu. Kao što vidimo, to je čitava skala varijacija, koja se u Zelenoj pećini može protumačiti na nekoliko načina. Ukoliko je ovaj pripećak bio češće upotrebljavan kao privremeno skladište, to su razne neolit-ske grupe mogle ostaviti i tragove različitih varijacija ovog zapadnomediteran-skog stila starijeg neolita. Može se pretpostaviti da je grupa koja je nastanila (odnosno sezonski nastanjivala) naš pripećak ovladala svim tajnama u ukraša-vanju grube keramike i stvorila ovako jedinstvenu stilsku mješavinu. To se, na-ravno, moglo desiti samo u vrijeme kada se taj impresso-stil u zapadnom Medi-teranu sasvim usavršio. Možda je najvjerojatnije da je došlo do kombinacije oba navedena procesa i da je to uslovalo ovu veliku ornamentalnu raznovrsnost.

Keramika starijeg neolita iz Ravlića pećine nešto je uproštenija od one u Zelenoj pećini. Dominira gruba keramika sa utiscima prsta ili nokta, školjke ili nekog zašiljenog predmeta, ali nije nepoznata ni keramika sa dobro uglačanom površinom i žigosanim ukrasima. Ta keramika ima svoje paralele u Zelenoj pe-ćini, a isto tako u Smilčiću kod Zadra i u drugim nalazištima na obalama Jadra-na i na jadranskim otocima. Izostala je, međutim, raznovrsnost ukrasa sa kera-mike iz Zelene pećine. – Impresso keramika iz drugih nalazišta u zapadnoj Her-cegovini kreće se uglavnom u tim okvirima.

Drugi vidovi kulture u naseljima starijeg neolita manje su poznati, ali se ipak može nešto reći o kultu mrtvih u ovom periodu. U tom pogledu mogu poslužiti određeni nalazi u Obrima I i u Zelenoj pećini.

Na otkopanom prostoru u Obrima I – u stratumima koji pripadaju starijem neolitskom dobu – otkriveno je osam grobnih cjelina. Četiri groba su sadržavala kompaktnije dijelove dječijih kostura (zapravo kostura dojenčadi) u zgrčenom položaju, dok su u ostala četiri slučaja zatečene rasute dječije kosti, pomiješane sa životinjskim kostima i nekim drugim predmetima. Među prva četiri groba jedan ukop je izvršen u plitkoj jami, drugi kostur je bio ograđen lijepo poredanim kamenom, a u dva slučaja skeleti su bili prekriveni ilovačom. Uz ove kosture nisu zatečeni nikakvi prilozi. Kod sljedeće četiri grobne cjeline mogle su se sakupiti samo pojedinačne kosti trupa i lubanje, ali su sada uz ljudske kosti redovno nalažene životinjske kosti, primjerci kamenog i kremenog oruđa, keramike i nakita. – Posebno je važno kultno postrojenje označeno kao grob 8. Na ovom mjestu je bila prvo dobro uglačana podnica od ilovače, na kojoj su ostali tragovi dugotrajnog loženja vatre. Preko toga je došao pokrov od kamenih ploča, na kojem je nastavljeno intenzivno loženje vatre, da bi konačno čitav prostor bio prekriven debelim pokrovom od kamenih oblutaka. Na taj način se dobio pravi kameni tumulus; vjerovatno najstariji kameni tumulus u Bosni i Hercegovini. Unutar ovog tumulusa, na podnicama i iznad njih sakupljene su razbacane životinjske kosti, neke dječije kosti, fino rađena zemljana posuda, nakit od jantara, dvije kamene sjekire, jelenji rog i gruba posuda ukopana u središtu ovog postrojenja. Uz ovako načinjen tumulus zatečena su još dva uređaja sa uspravnim kamenim pločama; uz prvu je stajao nakit od morske školjke, a uz drugu tri kamene sjekire i jedna ukopana posuda. – Prva četiri groba pripadaju samom početku naselja, a ostala četiri su za jednu nijansu mlađa.

U Zelenoj pećini, uz istočnu stijenu većeg potpečinskog prosora, nađene su kosti lubanje i udova jedne ljudske individue. Prema antropološkim analizama radi se o kostima djeteta u dobi oko pet godina.

Kao što se vidi, na oba lokaliteta su sahranjena djeca u okviru samog naselja. Sasvim je očito da se ovdje ne može govoriti o nekom redovnom sahranjivanju, niti o bilo kakvim nekropolama. Zbog toga se nameće samo od sebe rješenje da se u Obrima I i u Zelenoj pećini radi o kultnom žrtvovanju djece. U prvom od ovih naselja to je učinjeno uglavnom u početku života na tom mjestu, a namjera je sasvim očita: djeca su žrtvovana radi prosperiteta budućeg naselja, odnosno prosperiteta njegovih stanovnika. U Zelenoj pećini je to učinjeno u određenoj situaciji u kojoj je došlo do poremećaja u redovnom životu. – Naravno, ovo nije usamljen slučaj. Ovakve kultne radnje iz neolitskog doba poznate su gotovo na čitavom Balkanu, naročito kod zemljoradničkih i stočarskih grupa. Pored toga, i na jadranskom području je konstatovan niz primjera sličnih dječijih ukopa, pa se ova pojava u Obrima I i u Zelenoj pećini sasvim dobro uklapa u jedan širi običaj na Balkanu.

Posebnu pažnju, možda, zaslužuje navedeno postrojenje (grob 8) u Obrima I. To postrojenje je bilo smješteno u samom centru naselja, u okviru jednog relativno slobodnog prostora. Zbog dugotrajnog loženja vatre, višekratnog obnavljanja postrojenja, zbog raznolikosti priloga i konačnog formiranja tumulusa, na ovom mjestu je postojalo dosta dugotrajno kultno mjesto (neka vrsta neolitskog svetišta). Nalazi dječijih kostiju na ovom mjestu samo potvrđuju, i to dosta ubjedljivo, da se u Obrima I provodilo žrtvovanje djece radi zaštite domaćeg ognjišta.

Sasvim je sigurno, da konačno kažemo, da će iduća istraživanja donijeti mnogo novog materijala za upoznavanje starijeg neolita u Bosni i Hercegovini. To se posebno odnosi na način stanovanja i na duhovni život najstarijih neolita u ovim krajevima. Izgleda, međutim, da u Bosni neće biti otkriveni tragovi nekih neolitskih grupa starijih od one u Gornjoj Tuzli i Obrima I, dok je u Hercegovini to sasvim moguće.

SREDNJI NEOLIT

U srednjem neolitskom dobu dogodile su se u Bosni i Hercegovini znatne kulturne promjene. Nestalo je stila sa impresso keramikom, a mjesto toga su se pojavile neolitske grupe sa novim keramičkim stilovima. Pa ipak, ne radi se o bilo kakvom prekidu života. Naprotiv, nove grupe se genetski vezuju za one prethodne, a uz to je došlo do novih uticaja sa jadransko-mediteranske i sa kontinentalne strane. Ustanovljeno je da je neolitizacija zahvatila mnogo veći dio bosanske, vjerovatno i hercegovačke teritorije. Može se reći da su tek sada ove zemlje postale neolitske pokrajine.

Rekli smo već da u srednjem neolitu počinju svoj život kakanjska i vinčanska grupa, pa onda i butmirska grupa. Prve dvije grupe žive od samog početka srednjeg neolita, dok je butmirska grupa samo započela svoj hod u Bosni u završnoj fazi srednjeg neolita. Zbog toga će na ovom mjestu biti govora samo o prve dvije grupe. Rekli bismo odmah da one u stilskom pogledu nemaju neke bliže međusobne veze.

O *kakanjskoj* neolitskoj grupi može se govoriti na osnovu rezultata istraživanja na tri nalazišta – Obre I, Kakanj i Arnautovići. Danas je poznato da se ova kulturna grupa razvijala kroz tri faze. Samo u Obrima I ustanovljena je starija faza, klasična faza razvoja je određena na osnovu nalaza u Obrima I i Kakanju, a mlađa faza u Arnautovićima kod Visokog. Inače, sva naselja kakanjske grupe leže u gornjem porječju rijeke Bosne (uglavnom na obalama ove rijeke), a samo Tuk je za sada lociran u njenom srednjem toku. Zanimljivo je da su gotovo redovno tražili mjesto gdje se ulijeva neka rječica u Bosnu.

U Obrima I (tamošnji III i IV stratum) otkriveni su ostaci od pet stambenih objekata. Bile su to četvrtaste kuće na površini zemlje, a jedna od njih je imala dvije prostorije ukupne površine od oko 60 m². Podnice ovih kuća bile su izgrađene od nabijene ilovače ili od tanjih kamenih ploča ili kombinacijom oba ta materijala. Kućni temelji su redovno napravljeni od kamena, na uglovima su ustanovljene jame od stubova, a zidovi su bili izgrađeni na uobičajeni način u ovom vremenu (drvo i ilovača). Svaka kuća je imala svoje unutarnje ognjište, izgrađeno na isti način kao podnica, a izvan kuća je na otkopanom prostoru konstatovano još osam kružnih ognjišta, izgrađenih od kamenih oblutaka i ilovače. Očito je da su i ona pripadala pojedinim kućama.

Stanovnici naselja u Kakanju gradili su velike zemuničke nastambe. Jedna takva kuća, čiji su ostaci došli na vidjelo prilikom gradnje zgrade za tamošnju gimnaziju, bila je dugačka oko 50 m a široka oko 5 m. Ukopana blizu 1 m u zemlju zdravicu, ta kuća je, inače, bila izgrađena na uobičajeni neolitski način: drveni pleter i lijep od ilovače služili su za izgradnju zidnih konstrukcija. Nisu primijećeni nikakvi ostaci podne konstrukcije, pa izgleda da je to bio običan zemljani patos. Isto tako se u nedovoljno pristupačnim ukopanim dijelovima ove kuće nisu mogli konstatovati pregradni zidovi, iako je gotovo sigurno da je duga kuća bila pregrađena na niz prostorija, u kojima su – prema običaju nekih

rodovskih zajednica – stanovali pojedini parovi. Nešto dalje od dugačke kuće otkriven je čitav niz malih, ljevkastih jama, koje su svakako služile kao ostave pojedinim porodicama iz ove nastambe. Vjerovatno je na dosta velikom prostoru naselja u Kaknju bilo nekoliko ovako velikih kuća i po svojoj prilici to je bio osnovni način stambene izgradnje u ovom naselju. Svakako jedan originalan način.

Naselje u Arnautovićima istraživano je samo sondažno. Ipak je primijećeno da ovdje nisu građene zemuničke kuće kao u Kaknju nego kuće na površini zemlje, čije su uglove nosili masivni stubovi ukopani u dosta duboke jame. Po svemu izgleda da su i kuće u Arnautovićima bile velikih dimenzija.

Mora se ipak konstatovati da ova tri naselja iste grupe ne pokazuju uniforman način u izgradnji nastambi. Tako je nekako i u drugim neolitskim grupama. Postoje neki zajednički tehnički elementi – pleter, lijep od ilovače, zemuničke jame ili ugaoni stubovi u jamama, no veličina i oblik kuće, primjenom ovih zajedničkih elemenata, kao i međusobni odnosi u naselju variraju od naselja do naselja. Kao da je u tome pogledu vladala prilična sloboda, pa čak i u naseljima iste neolitske grupe.

Ova neolitska grupa ima dosta originalan stil keramičkih izrađevina, tako da u tom pogledu čini jedinstven primjer u Bosni. U tom stilu igraju ulogu sljedeći elementi:

a) nešto uproštena, barbotinska i impresso, gruba keramika koja u starijoj fazi drži čvrstu vezu sa starijim neolitskim dobom; u srednjoj fazi ovaj keramički tip ustupa mjesto običnoj gruboj keramici (trbušasti lonci sa cilindričnim vratom, obični zaobljeni lonci i konične zdjele:

b) monohromna keramika, uglačane površine, sivkastosmeđe, smeđe, tamnosive ili svjetlosive boje; među oblicima dominiraju poluloptaste šolje, razne vrste tanjira i zdjela, a zatim tzv. vaze tulipanskog oblika i vaze na višim, zvonolikim nogama; u zadnjoj fazi javlja se i crnoglačana keramička roba;

c) kultne posude na četiri zadebljale noge, sa širokim, kosim otvorom i velikom drškom iznad ovog otvora; unutarnji dio ovih posuda, prostor među nogama i donja površina drške obojeni su crveno, a crvena boja je nanosena poslije pečenja posude; ukrašene su linearnim motivima samo noge;

d) u ornamentalnom pogledu se smjenjuju plastični i urezani motivi; ovi posljednji su izvedeni dosta plitkim urezima, a sve se kreće u okviru šrafiranih traka, trouglova i rombova; na nogama kulturnih posuda – ritona dosta su uobičajeni urezani motivi „bodljikave žice”, koji u nekim slučajevima zatvaraju tzv. sunčev kolut.

U keramografiji kakanjske grupe zapažaju se dvije kulturne komponente: jadranska i kopnena (panonsko-podunavska). U jadranskoj komponenti prepoznamo znatan broj keramičkih formi iz okvira danilske kulturne grupe sa Jadrana, a sa te strane je do doline rijeke Bosne stigla i forma pomenutih kulturnih posuda. Barbotinska keramika je opet čvrsta veza sa drugom komponentom (sa starčevačkom grupom), a toj komponenti treba zahvaliti i neke ornamentalne motive.

Dosta veliku kulturnu nepoznanicu predstavljaju kultne posude (ritoni) na četiri noge. Ovakve posude su jedna od bitnih kulturnih karakteristika srednjeg neolitskog doba na jadranskom području; veoma su česte u danilskoj neolitskoj grupi, koja je pretežno raširena u srednjem dalmatinskom području i ne-

Sl. 11 – Dio posude iz Obra I (srednji neolit)

ma neposredne geografske veze sa kakanjskom grupom. Treba reći da su ovakve vaze poznate i u srednjem neolitu nekih drugih oblasti: u Albaniji, u srednjoj Grčkoj, u oblasti Korinta ili – na drugoj strani – u oblasti Trsta. Dijelovi takvih vaza nađeni su, konačno, i u Zelenoj pećini. Prema svemu izgleda da je kult vezan uz vaze na četiri noge bio raširen po većem dijelu južnog i zapadnog Balkana, jer zapadno i sjeveroistočno od tršćanskog područja nisu za sada primijećeni njihovi tragovi. Centar kulta mogao je, u vrijeme njegove kulminacije, biti jedino u srednjoj Dalmaciji; tamo je, izgleda, i nastao.

Ovdje su važna dva pitanja: šta odražavaju vaze na četiri noge i kako su one došle u kakanjsku grupu?

Na prvo pitanje je pokušao dati odgovor Josip Korošec, koji iznosi hipotezu da ovakve vaze pripadaju kultu voda i da su u danilskom naselju bile vezane uz veliki izvor pored samog naselja. Teško je sa određenim argumentima podupirati ili negirati jednu takvu hipotezu, pošto ne možemo vršiti paralele sa bilo kakvim paleoetnološkim podacima. Šime Batović je, opet, u ovim vazama vidio neku vrstu svjetiljki, ali se takvom opredjeljenju protive premazi crvene boje u unutrašnjosti njihovih recipjenata. U vezi sa ovim hipotezama ne smije se, prvenstveno, izgubiti iz vida činjenica da su kultne vaze na četiri noge obilato obojene crvenom bojom, a poznato je da je crvena boja kod primitivnih zajednica simbolizirala sam život, odnosno njegovo ovaploćenje u ljudskoj i životinjskoj krvi. Ako se na taj način posmatraju stvari, onda će kultne vaze na četiri noge možda više biti vezane uz neki životni kult, kult rađanja, plodnosti, ili

tome slično. Posmatran u krajnje stilizovanoj formi, možda bi na to upućivao i sam oblik ovih vaza, koji podsjeća na nekog rogatog bovida. Gentilno društveno uređenje je svakako favoriziralo kultove koji su se odnosili na plodnost i rađanje pa bi bilo prirodno da se i u ovom slučaju radi o takvom jednom kultu. Kakvim su konkretnim radnjama služile vaze na četiri noge nije moguće tačno utvrditi. Sigurno je da su bile nepodesne za praktičnu upotrebu.

Oblik kultnih vaza, a onda i sam kult koji je vezan za njih, došao je na obale rijeke Bosne najvjerojatnije dolinom rijeke Neretve, na što bi ukazivao nalaz u Zelenoj pećini, za sada najbližoj međustanici od Jadrana do Kaknja. Neolitski stanovnici Kaknja, Obra i Arnautovića primili su i kult (biće da je to neki stariji balkanski kult!) i kultne vaze, ali su ih ukrašavali na svoj način. Sve to, doduše, ne odgovara duhu neolitskog svijeta, u kojem se mnogo lakše preuzimaju tekovine materijalne nego tekovine duhovne kulture, ali se to u ovom slučaju desilo. Mora da je ovaj kult imao duboke korijene i da je održavao neke zajedničke duhovne preokupacije neolitskih ljudi, jer se samo tako može shvatiti njegov prodor u strane neolitske zajednice.

U materijalnoj kulturi kakanjske grupe veliku su ulogu igrala koštana oruđa, posebno šila i spatule (jedna vrsta kašika).

Najbrojnija neolitska grupa u Bosni bila je svakako *vinčanska grupa*. To je ujedno i najrasprostranjenija neolitska pojava na Balkanskom poluostrvu, posijana u njegovim centralnim i sjeveroistočnim dijelovima. Sama Vinča, smještena na Dunavu južno od Beograda, postala je pojam u evropskoj praistoriji i sve do danas ostala glavno nalazište ove neolitske skupine. Prema vanredno dobro sačuvanoj stratigrafskoj skali u Vinči, ova neolitska grupa je u hronološkom smislu vjerovatno zapremala srednje i kasno neolitsko doba. Pojava pripadnika ove grupe na Balkanu značila je kraj starijeg neolita i početak jedne nove neolitske ere. Kasnijim, postepenim širenjem vinčanska grupa je stekla apsolutnu dominaciju u pomenutim dijelovima Balkana i, kako ne postoji nikakva kulturna granica između srednjoneolitske i kasnoneolitske vinčanske grupe, mi ćemo je ovdje tretirati u čitavom njenom razvoju, jer mehaničko odvajanje i ponavljanje kulturnih osobenosti ne bi ničemu vodilo u ovom slučaju.

Kao što je i inače slučaj, u naučnoj literaturi se pojavilo više teza o genezi vinčanske kulture. Najčešće se smatralo da su njeni nosioci došli migracionim putem sa Bliskog istoka, a pri tome se posebno ukazivalo na crnoglačanu i sivo-glačanu keramiku metalnog sjaja, koja nije bila poznata u prethodnoj starčevačkoj kulturnoj grupi. Suprotno je, naravno, stajala teza o domaćem porijeklu, tzv. autohtonistička teza. U posljednje vrijeme je izišlo na vidjelo da su se neke glavne forme vinčanske keramike razvile postepeno u krilu keramike starčevačke grupe, ali se tim putem nije mogao objasniti novi tehnički postupak pri izradi keramičke robe. Zbog toga je nastala i teza o tzv. metalizirajućem šoku sa Istoka, čija je posljedica bila širenje pomenute crnoglačane i sivoglačane keramike. Spoj domaćeg razvoja forme i uticaja „metalizirajućeg šoka” vjerovatno je doveo do pojave vinčanskog keramičkog stila.

Vinčanska grupa je u Bosni zaposjedala prostor između rijeka Drine-Save-Bosne-Usore; dakle, široko područje sjeveroistočne Bosne. U početku je živjelo samo nekoliko naselja (Gornja Tuzla, Varoš kod Koraja), a tek kasnije dolazi do formiranja čitave mreže naselja ove grupe na označenom prostoru. Bosanski dio vinčanske grupe nalazi se na samoj periferiji njenog rasprostiranja,

što je uslovalo izvjesne individualne osobine u ovdašnjim zajednicama, koje su – opet – bile udaljene od glavnih centara grupe.

U sjeveroistočnoj Bosni se razlikuje nekoliko tipova naselja vinčanske grupe, naravno kada se ona posmatra u svom čitavom hronološkom rasponu. To su, prvo, naselja u obliku tzv. telova, zatim sojenička naselja i naselja na istaknutim brežuljcima. Prvi tip je zabilježen u ravničarskim predjelima sjeveroistočne Bosne, drugi u gradu Tuzli, a treći na brežuljcima uz rijeku Bosnu i Usoru. Poseban slučaj predstavlja i naselje u Gornjoj Tuzli, jer je ovdje naslijeđen način stanovanja, odnosno tip naselja od stanovnika starčevačke kulturne grupe.

Prvom tipu naselja pripadaju: *Varoš* kod Koraja, *Grbača* kod Slatine (Bosanski Šamac), *Matić* kod Tolise (Donja Mahala) i još neka naselja u ovom dijelu Bosne. Svi nabrojani lokaliteti imaju izgled malih kupastih uzvišenja nad okolnim ravnim prostorima. Okruženi su i danas pretežno jednim močvarnim pojasom, a prvobitno je taj močvarni pojas morao biti još izrazitiji. Na osnovu ovih činjenica lako je rekonstruirati način naseljavanja neolitskih zajednica vinčanske grupe na ovim telovima: one su u ravničarskim predjelima tražile suha ostrvca na močvarnom tlu, tu podizale svoje kuće na površini zemlje i uređivale prilaze kroz močvarni pojas. Tokom života suha ostrvca su od ruševina i otpadaka dobivala na visini, da bi se na kraju formirala kupasta izvišenja. Očito je da je izbor ovakvih mjesta bio uslovljen prvenstveno odbrambenim potrebama a tek onda dolaze ekonomski i drugi razlozi (mogućnost zemljoradnje i lova!).

Najstarije i najdugotrajnije „tel” naselje je ono u *Varoši*. Ono je bilo nastanjeno u toku čitavog srednjeg i mlađeg neolita. Naselje u *Matiću* osnovano je krajem srednjeg neolita, a ono u *Grbači* pripada isključivo kasnom periodu života vinčanske grupe. Iako su na ovim naseljima vršena samo manja istraživanja, ipak se na osnovu situacije u *Varoši* može nešto reći i o kulturi stanovanja. Pokazalo se da su kuće u *Varoši* bile građene u polukrugu, uz rubni dio tela, da je središte tela bilo manje-više slobodno, a da je na južnoj strani postojao lagani pad radi omogućavanja lakšeg pristupa. Prema tome, naselje je bilo izgrađeno po određenim, da tako kažemo, komunalnim normama, koje su novi stanovnici donijeli. Sakupljeni podaci govore da su kuće bile četvrtaste, izgrađene od pletera i lijepa, neprestano obnavljane na istom mjestu. Podovi u ovim kućama su također bili solidno uglačani, a ponekad možda prekriveni debljom ilovačom koja je bila spaljena. Koliko se moglo ustanoviti, kuće su imale svega jednu veliku prostoriju, no ovo ne treba uzimati kao neko pravilo, jer nisu izvršena dovoljno velika iskopavanja.

U okviru jednog dijela grada *Tuzle* leže ostaci sojeničkog naselja koje je pripadalo vinčanskoj grupi (osnovano je krajem srednjeg neolita i trajalo negdje do polovine mlađeg neolita. Njegovi ostaci otkriveni su slučajno, prilikom izgradnje temelja za jednu veću kuću, ali sistematska istraživanja nisu izvršena. Ostaci su pokriveni novim kućama ili uličnim asfaltom, pa je istraživanje i nemoguće u ovakvim gradskim uslovima. Prilikom istraživanja u temeljima pomenute kuće izvađeni su ostaci debelih drvenih stubova koji su nosili platformu za izgradnju kuća i nekoliko drvenih dasaka. Nema sumnje da su i kuće na ovoj podnici bile pretežno izgrađene od drveta. – Treba pretpostaviti da je zemljište na kojem je izgrađeno sojeničko naselje bilo močvarno (tu su velika ležišta pod-

zemne slane vode!), pa je ovakav tip naselja na ovom mjestu bio i jedino mogući tip naselja. Izgleda da su iste potrebe diktirale podizanje sojenica u Tuzli kao što je bio slučaj i sa „tel” naseljima. Bilo bi izvanredno korisno kada bi se jednom izvršilo neko veće istraživanje u Tuzli, jer je to za sada najstarije sojeničko naselje u Jugoslaviji.

Treći tip naselja je karakterističan za rubni prostor područja na kome se rasprostirala vinčanska grupa. Ovamo spadaju naselja *Vinogradine* i *Šije* u dolini Bosne, zatim *Debelo brdo* i *Malo brdo* u dolini Usore, a nešto dalje od dolina ovih rijeka *Visoko brdo* u Lupljanici. Zajednička im je osobina da su smještene na nižim ali istaknutim brežuljcima koji dominiraju nad okolnim terenom i imaju veliku preglednost nad dolinama ovih rijeka. U tom pogledu se treći tip vinčanskih naselja jako približava tzv. gradinskim naseljima iz postneolitskih perioda. Nijedno od ovih naselja nije bilo naročito dugovječno. Neka od njih – *Vinogradine* i *Malo brdo* – osnovana su krajem srednjeg neolita (krajem Vinča B perioda po arheološkoj terminologiji) i ugasila se negdje u prvoj polovini kasnog neolita. Većina je, u stvari, osnovana krajem života vinčanske grupe i nestala u previranjima koja su tada nastala. Položaj svih tih naselja jasno osvjetljava namjere njihovih osnivača: sigurnost od bilo kakvih iznenađenja. Jedna od glavnih bosanskih saobraćajnica jeste dolina rijeke Bosne i ovdje je krajem neolita došlo do vrlo zapaženih iznenadnih prodora, do infiltracije raznih novih grupa sa sjevera. U takvoj situaciji moralo se svako naselje tako locirati da bude zaštićeno od nepredviđenih posjeta. Izuzetak čini jedino *Malo brdo* kod Kaloševića; to i nije neko brdo nego terasasti teren koji se spušta prema Usori. Nužno je, pri tome, spomenuti da je na ovom lokalitetu tanak sloj i da je pun okresanih oruđa, kao i otpadaka od njihova kresanja. Dobiva se utisak da je ovo jedan radionički centar, gdje su dolazili pripadnici raznih zajednica ove neolitske grupe, pravili okresane sjekire i onda ih dalje dotjerivali – glačali u svojim naseljima. Zbog toga ovdje, izgleda, i nema ostataka trajnijih građevina. Za ovaj privremeni posao bile su dovoljne lake drvene nastambe; današnjim jezikom rečeno, dovoljne su bile barake. – Po zapažanjima prikupljenim na ovim naseljima u dolini Bosne i Usore, kuće su uglavnom građene na površini zemlje i na uobičajeni tehnički način. Na platou Debelog brda, gdje je također bio tanak kulturni sloj, zapažene su na većim razmacima crne površine, sa ostacima crveno pečnog lijepa. Očito je da se radi o ostacima kuća (jedna površina je iskopana, ali je ustanovljeno da su dugotrajnim uzoravanjem uništeni ostaci temelja), što znači da se radilo o dosta razvijenom tipu naselja. Svakako, znatno razvijenijem nego u posavskim telovima.

Iako ova naselja pripadaju vinčanskoj neolitskoj grupi, ipak se njihova kultura u mnogim pojedinostima razlikuje od kulture u centralnim vinčanskim područjima. To se odnosi na plastične i keramičke izrađevine.

Vinčanska grupa je vrlo poznata po svojim plastičnim izrađevinama ljudskih i životinjskih figura, posebno po ljudskim figurama. Ova grupa je stvorila svoj vlastiti umjetnički stil u toj oblasti umjetničkog stvaralaštva: ljudske glave su posebno stilizovane, sa jako naglašenim očima, sa nizom rupica na tjemenu i sl. Ruke u većini slučajeva izgledaju samo kao horizontalni patrljci sa rupicama, kanelure i crveno bojene trake služe pretežno za prikazivanje odijela itd. U našoj arheološkoj literaturi vrlo dobro je razrađena tipologija plastičnih izrađevina vinčanske grupe, pa su tako konstatovane i njene razvojne faze. Sama Vin-

ča ostala je i danas glavno nalazište za proučavanje razvojnih faza vinčanske plastike, ali se u novije vrijeme pokazalo da je kosovska oblast bila također veoma važan centar ovakvog umjetničkog stvaralaštva. U ovom momentu se kosovska oblast nameće čak kao najvažniji centar vinčanske plastične umjetnosti, jer su neka nalazišta upravo prebogata ljudskim i životinjskim terakotama, a neke ljudske figure imaju gotovo monumentalne razmjere i izgled.

Nalazišta vinčanske grupe u sjeveroistočnoj Bosni ne daju se uopće uspoređivati sa centralnim vinčanskim oblastima u ovoj vrsti umjetničkog stvaralaštva. Do sada su poznate svega tri cijele ljudske figure iz pomenutih lokaliteta u Bosni. Dvije od njih su ležale pod podnom konstrukcijom jedne kuće u Varoši, bile su prelomljene i relativno grubo izrađene u odnosu na figure iz Vinče ili sa Kosova. Treća figura, ona iz *Luga* kod Goražda, mnogo je bolje rađena i dosta je originalna. To je potpuno pljosnata ljudska statueta, sa podbočenim rukama i veoma kratkim nogama, sa naglašenim gluteima i jako shematičnom glavom. Iako je daleko od svake realističke predstave, ipak figura iz Luga izgleda kao tvorevina iskusnog majstora figuralne umjetnosti. – Ako ovim trima cijelim figurama dodamo donji dio manje, grubo rađene ljudske figure iz Luga, jednu nogu ljudske figure iz Gornje Tuzle i nekoliko manjih životinjskih figura iz Varoši i Gornje Tuzle, onda je prikazan čitav repertoar figuralne umjetnosti u vinčanskim naseljima sjeveroistočne Bosne. Sve je to malo, gotovo neznatno, prema bujno razvijenoj umjetnosti u centralnim vinčanskim oblastima.

Keramička roba u našim bosanskim nalazištima ima svoje posebnosti. Ona sigurno pripada vinčanskoj keramici i u tom pogledu ne može biti nikakve sumnje. Tu su bikonične posude i vaze na nozi (najvažniji oblici vinčanske keramike), sive i tamne, dobro uglačane posude, velika primjena kanelura u ukrašavanju i slično. No, u okviru vinčanske keramike iz Bosne nedostaju urezani trakasti i drugi urezani motivi, što je jedna od važnih karakteristika vinčanske keramike, nedostaju prosopomorfni poklopci, razni žrtvenici i neke druge forme. S druge strane, u Varoši su česte vretenaste i šiljate noge fino glačanih vaza, u svim bosanskim nalazištima su česta šiljata dna grubo rađenih posuda, koje su svakako stavljane u odgovarajuće jame, kao i grube posude sa valovito formiranim obodom. Danas se gotovo sigurno može reći da su ove grube posude sa šiljastim dnom i valovitim obodom služile u produkciji soli i za prenošenje ovog dragocjenog prehrambenog začina u bliže i dalje krajeve.

Gledana u cjelini, keramička roba vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni izgleda mnogo jednostavnija od one u centralnim vinčanskim oblastima. Teško je naći neko sigurno objašnjenje za ovu pojavu. Postoje tendencije da se urezani trakasti motivi, pravolinejni ili krivolinejni, pripišu genetskoj vezi sa starčevačkom grupom. Ovakva teorija ne bi našla potvrde u sjeveroistočnoj Bosni. U Gornjoj Tuzli, starčevačkom stratumu sljeduju stratumi vinčanske grupe, u jednom stratumu se zapaža čak i izvjesno miješanje stilova, pa ipak keramička roba vinčanske zajednice u Gornjoj Tuzli nema urezanih trakastih ornamenata. Ostaje nešto vjerovatnije objašnjenje da su neolitske zajednice vinčanske grupe došle u jednom naglom prodoru do sjeveroistočne Bosne i da su ovdje ostale izolirane od ostalih dijelova te grupe, kao i od kulturnih dodira sa nosiocima trakaste keramike u Podunavlju. Zbog toga one nisu primile ovaj ornamentalni manir. Dalje proučavanje vinčanske grupe u cjelini i pojedinih zajednica ove grupe u sjeveroistočnoj Bosni možda će doprinijeti daljem rasvjetljavanju ovog zaista čudnog fenomena u okviru jedne neolitske grupe.

U svakom slučaju, dio vinčanske grupe u sjeveroistočnoj Bosni izgleda kao jedno „provincijsko” izdanje njenog neolitskog stila. Naseljeni u jednom praznom prostoru, nosioci tog stila utrošili su velike napore da stvore kakve-takve uslove za život. U toj borbi oni su izgubili tempo u svom kulturnom razvoju i ostali uglavnom na nekom početnom nivou. Pa i pored toga, stvorena je u sjeveroistočnoj Bosni posebna varijanta vinčanskog neolitskog stila, sa kojim se danas mora računati u proučavanju vinčanske grupe u Jugoslaviji.

Srednje neolitskog doba u Bosni označava općenito period porasta neolitske populacije. Od tog vremena područje Bosne i Hercegovine privlači sve veću pažnju praistorijskog stanovništva u ovom dijelu Evrope, koje naseljava mnoge njegove krajeve i tu se množe dalje. Više se nikada nije ponovio onaj hijatus iz mlađeg paleolitskog doba i historija ovih oblasti teče dalje u neprekidnom nizu događaja.

MLADI NEOLIT

Pri razmatranju srednjeg neolitskog doba iznijeli smo kompletne podatke o vinčanskoj grupi u sjeveroistočnoj Bosni. Na ovom mjestu bi trebalo podvući da su se naselja ove grupe prilično umnožila u mlađem neolitu, što je posljedica normalnog priraštaja stanovništva u jednom nesmetanom razvoju ove neolitske grupacije.

U samoj Bosni granica između srednjeg i mlađeg neolitskog doba nije ni inače oštrije naglašena. Takva situacija je usloвила da butmirsku grupu u cjelini tretiramo u mlađem neolitu. Ova grupa je, doduše, nastala na kraju srednjeg neolitskog doba, ali njen razvoj pada u mlađe neolitsko doba, kada ona postaje dominantna pojava u jednom dijelu Bosne. Takav je slučaj i sa posavskom grupom u sjevernoj Bosni, iako ta grupa još potpunije pripada mlađem neolitu.

Zbog njene veze sa srednjim neolitom, stavljamo ovdje u prvi plan *butmirsku* grupu.

Ova je grupa dobila svoje ime po prvom iskopanom nalazištu u *Butmiru* kod Sarajeva. U okvir butmirske grupe spadaju, dalje, naselja u *Kraljevinama* kod Novog Šehera, u *Obrima II* kod Kaknja, *Nebu* blizu Karahodža kod Travnička, *Crkvini* kod Turbeta, *Okolištu* u Donjim Moštrama kod Visokog i na *Brdu* u Kiseljaku. Prema tome, butmirska grupa zauzima uglavnom porječje rijeke Bosne a njena naselja su nekada locirana u blizini naselja kakanjske grupe. Najsjevernije naselje je smješteno u Kraljevinama kod Novog Šehera, što već spada u srednje porječje rijeke Bosne, dakle prilično daleko od matičnog područja same grupe.

Naselja butmirske grupe bila su podignuta pretežno na riječnim obalama ili u njihovoj neposrednoj blizini. Na obali same Bosne smješteno je naselje na Okolištu, dakle u blizini lokaliteta kakanjske grupe u Arnautovićima. Naselje u Butmiru je locirano uz rijeku Željeznicu, koja se ulijeva u Bosnu blizu njena izvora, naselje u Obrima II leži na obali Bosnine pritoke Trstionice, nedaleko od samog Kaknja. Nebo je bilo podignuto u dolini Bile, koja se ulijeva u Lašvu, a ova opet u Bosnu. Kraljevine su se pružale uz potok Lješnicu koji također pripada porječju rijeke Bosne. Nešto dalje su zavičene stanice u Crkvini i Kiseljaku. Te dvije stanice su izgrađene na istaknutim brežuljcima i u tom pogledu se

približavaju najmlađim naseljima vinčanske grupe. Ove butmirske stanice sigurno pripadaju samom kraju neolitskog doba.

Na osnovu smještaja butmirskih naselja lako je zaključiti koji su uslovi bili primarni za osnivanje jednog naselja ove grupe. Tražila se obično manja, zatvorenija dolina, rijeka sa odgovarajućim kamenim materijalom i uslovi za njegovanje zemljoradničke proizvodnje. Sva naselja su podignuta na ocjeditim terenima, izloženim sunčevim zracima, na terenima koji su upravo znalački odabrani. Očito je da su nosioci butmirskog stila imali dugo razrađivani sistem u tom pogledu i da su do krajnosti zaoštrili svoj osjećaj za izbor mjesta stanovanja.

U svega dva naselja butmirske grupe ustanovljen je do sada zemunički tip kuće: to su Butmir i Nebo. Zemunice su u oba naselja konstatovane samo u početnoj fazi života u tim naseljima, kada je – valjda – jedino i bilo moguće praviti ovakve nastambe. U prvoj fazi nastanjivanja stajalo je pripadnicima pomenutih zajednica na raspolaganju čvrsto tlo od gline, u koje se lijepo mogla ukopati zemunička jama. U kasnijim fazama života tlo je postalo mekano zbog slaganja različitih otpadaka u naselju, pa se onda i u ovim naseljima prelazilo na kuće izgrađene na površini zemlje. Prema podacima sa iskopavanja, u Butmiru je otkriveno oko 90 jama, od kojih mnoge pripadaju zemunicama, ali ni tamo nije otkopana cjelokupna površina naselja. Tamošnje zemuničke nastambe grupisane su u nekoliko grupa pa se dobija utisak da su u njima živjele posebne društvene cjeline: možda zasebne rodovske zajednice. U naselju Nebo otkopana je jedna velika zemunička nastamba, koja se sastojala od dvije prostrane jame, iznad kojih se pružao zajednički dvoslivni krov. Red dobokih jama za stubove, između navedenih zemuničkih jama, označavao je pravac kojim je išao hrbat krova. Iste takve, duboke jame označavale su i ugaone nosače ove velike građevine. Prema tome, izvana je građevina bila četvrtasta, a iznutra se sastojala od dvije zemuničke jame. To je, bez sumnje, dosta originalno građen tip nastambe. Pošto je otkopan još izvjestan broj zemuničkih jama, na određenom ostojanju i – kako izgleda – u krugu oko ove centralne građevine, sasvim je vjerovatno da se ovdje radi o neolitskom naselju tzv. kružnog tipa. Kod takvog tipa naselja kuće se pružaju u krugu oko centralnog trga ili oko centralne građevine. Taj tip naselja je vezan pretežno za jugoistočnu Evropu.

Način građenja svih zemunica bio je istovjetan. To se vidi po ostacima dobro pečenog lijepa (pečene ilovače) u ovakvim jamama i oko njih, lijepa na kojem su jasno vidljivi otisci kolja i drvenog pletera. Iz toga izlazi logičan zaključak da je gornji zemunički zid bio izgrađen od drvenog pletera i onda oblijepljen debelim slojem ilovače. Samo u okviru dvije zemuničke jame iz naselja Nebo u dolini Bile bio je uz unutarnji rub jame konstatovan red udubljenja za tanje kočeve. Očito je da je zid nastambe podignut u unutrašnjosti jame i da je na taj način bila osigurana izvjesna izolacija prema vlažnim pobočnim stijenama. Ovi unutarnji zidovi su svakako bili i nosači krovne konstrukcije.

Sasvim je prirodno da ovo nije bio jedini sistem izgradnje zidne i krovne konstrukcije; zemunička jama mogla je biti natkrivena samo nekim stožastim krovom, mogla je imati niske vanjske zidove, i tome slično.

U izvjesnom broju zemuničkih jama u Butmiru bilo je konstatovano unutarnje, kućno ognjište. Pored nekih zemuničkih jama u ovom istom naselju bilo je i vanjsko ognjište na otvorenom prostoru. Možemo pretpostaviti da su unu-

tarnja ognjišta služila za zagrijavanje zemuničkog prostora, a u zimske dane i za spravljanje hrane, dok su ova vanjska bila daleko više u upotrebi u drugim godišnjim dobima. Ako uzmemo u obzir skučen prostor, kao i slabe mogućnosti za provjetravanje, odnosno odvod dima koji se sa ognjišta širio po unutrašnjosti ovih nastambi, postaje sasvim razumljiva češća upotreba vanjskih ognjišta. Sva ova ognjišta u Butmiru bila su, prema podacima kojima raspolažemo, izgrađena od ilovače, što znači od istog materijala kao i kućni zidovi.

Pripadnici butmirske grupe poznavali su dobro i kuće izgrađene na površini zemlje, a kao dokaz za to služe ostaci ovakvih kuća u Nebu i u Obrima II. Od interesa je, prije svega, podnica jedne ovakve kuće iz naselja Nebo. Ona je bila izrađena od debele naslage ilovače i ovalnog je oblika. Čini mi se da je to jedina kuća ovakvog oblika izrađena na površini zemlje u Bosni i Hercegovini, pa je za to i jedini primjer na kojem se može konstatovati kontinuitet između zemuničkih i nadzemnih nastambi.

Najznačajnije podatke o nadzemnim kućama dala su istraživanja u naselju Obre II. Na ovom lokalitetu je otkopana površina od 1050 m², a debljina kulturnog sloja u središnjem dijelu naselja iznosila je od 3,50 do 3,90 m. U okviru tih slojeva i na označenoj površini zatečeni su ostaci iz tri razvojne faze, sa po nekoliko stambenih horizonata. Prva faza se sastojala od dva stambena horizonta, sa po četiri kuće, druga faza je imala četiri stambena horizonta sa po osam kuća i treća faza – dva stambena horizonta sa pet, odnosno četiri stambena objekta. Evo i nekoliko karakterističnih podataka o tim kućama i njihovom rasporedu:

a) Sve kuće su bile četvrtastog oblika. Najveći broj tih kuća treba ubrojiti u jednodjelne stambene objekte, a samo četiri kuće iz druge (rekli bismo „klasične”) faze razvoja imale su po dvije prostorije.

b) U konstrukcionom pogledu su važni sljedeći elementi: glavni nosači – drveni stubovi bili su ukopani u dosta duboke jame i učvršćeni kamenim oblicima. Zidovi su bili izgrađeni od horizontalnog i vertikalnog prepleta, odnosno od vertikalno poređanih oblika, i oblijepljeni sa unutarne i vanjske strane ilovačem. Debljina zidova je iznosila od 15 do 40 cm. Krov je bio izgrađen od debelog slamnog pokrova. U jednom broju kuća konstatovano je i ognjište načinjeno od kamene podloge i debljeg premaza ilovače.

c) Pomenute dvodjelne kuće odražavaju dosta visoku stambenu kulturu. Glavna prostorija je imala veliku kalotnu peć za kuvanje, pečenje i grijanje; pored nje patos od dasaka za sjedenje i spavanje. Oko peći i pred patosom bile su poredane posude za vodu i hranu. Tu su i oruđa za kućne potrebe – od kosti, kamena i kremenca. U sporednoj prostoriji stajali su veliki zemljani sudovi sa zalihama žitarica (sreća je za arheološko istraživanje što su ove kuće izgorjele i naglo napuštene!), a zimi se u njima vršila i izrada kremenog i koštanog oruđa. Primjera radi, veličina jedne od tih kuća je iznosila 8,60×4,20 m.

d) Na otkopanom prostoru kuće su bile podignute u redovima, sa prolazima od 2 do 3 m između njih, a na određenim mjestima ostavljan je i slobodan prostor – neka vrsta trga za zajedničke potrebe.

Ostaje, konačno, da se kaže nekoliko riječi i o naselju u Kraljevinama. Ovo naselje se pruža na ogromnoj površini, čija dužina iznosi oko pola kilometra, a na sjevernoj strani završava se na jednom manjem uzvišenju. Pošto nam od starijih istraživanja nisu ostali nikakvi podaci o kućama niti o njihovom rasporedu, u Kraljevinama su u novije vrijeme preduzeta sondažna iskopavanja da bi se bar donekle ispunila ova praznina. Na žalost, ni ta istraživanja nisu doni-

jela neke pozitivne rezultate. Ustanovljeno je da se na čitavom prostoru naselja, pa i na spomenutom uzvišenju proteže vrlo plitak kulturni sloj. Njegova debljina se kreće od 20 do 40 cm, što je bez sumnje daleko od uobičajene slike na neolitskim nalazištima. Ni u jednoj od brojnih sondi nisu zapaženi ostaci kućnog lijepa, izgorjele građe ili bilo kakvih ostataka neolitske arhitekture. Zbog toga se sam po sebi nameće zaključak da su u Kraljevinama građene trošne građevine, kolibe i nadstrešnice, pa od njih nisu ni mogli ostati izrazitiji tragovi. To, dalje, navodi na misao da ni ovdje nije bilo neko trajnije naselje, kao ni u Kaloševiću, sa uređajima i organizacijom koja prati ovakvo neolitsko naselje. Vanredno brojni nalazi okresanih kamenih sjekira, za koje se može reći da su i poluizgrađevine, svjedoče možda o najpoznatijem radioničkom centru neolitskog svijeta u Bosni. Neobično bogatstvo kamenog materijala ide u prilog ovakvom rješenju. Ako pretpostavimo da su i u Kraljevine dolazili neolitski majstori iz susjednih i udaljenijih krajeva da ovdje koriste pogodan kameni materijal, nije teško razriješiti zagonetku o nedostatku arhitektonskih tragova. Naravno, ovo je samo donekle pouzdana pretpostavka, za čiju će konačnu potvrdu trebati još čitava serija istraživanja na raznim lokalitetima.

I još jedan detalj u vezi sa naseljima i nastambama butmirske kulturne grupe.

U naselju Nebo konstatovano je u drugom građevinskom stratumu nekoliko radionica kamenog oruđa. To su bila mjesta među kućama na kojima je zatečeno veće kamenje (postolja za rad), alatke za kresanje ili glačanje i velika masa otpadaka – odbitaka, koja ostaje prilikom obrade neolitskih alatki. Po mjestu nalaza moglo bi se zaključiti da ove radionice ne pripadaju nekoj određenoj kući, nego predstavljaju zajedničke radionice u naselju.

U Obrima II ova slika je znatno dopunjena. Tako su u prvoj fazi, pored sedam vanjskih ognjišta, otkrivena četiri žrvnjišta za satiranje žitarica i pet radionica kamenog oruđa. Pri tome je naročito interesantno da se na nekim radioničkim mjestima vršilo primarno okresivanje kamenih sjekira a na drugim njihovo glačanje. Veći broj ovakvih objekata otkriven je i u drugoj fazi. Ovdje je naročito upadao u oči jedan veliki blok od pješčara na čijoj su gornjoj površini ostali žljebovi, načinjeni glačanjem sjekira, kao i tri velike kalotne peći za pečenje hljeba ili za sličnu upotrebu. U zadnjem stambenom horizontu (treća faza) otkrivena su čak 22 radionička mjesta, dakle čitav radionički trg među kućama.

Koliko god su ovi podaci dragocjeni za osvjetljavanje tehnološkog procesa pri obradi oruđa i oružja, toliko su važni i za razmatranje društvenih odnosa u naselju, jer samo u jednom dobrom organizovanom matrijarhalnom rodu postoji ovako izražena zajednička svojina radionica, žrvnjišta i ognjišta.

Keramičke posude i figuralne izrađevine pokazuju izvanredno razvijen osjećaj za lijepo kod pripadnika butmirske grupe. Oblici i ornamentalni sistem na posuđu iz samog Butmira izazivali su veliku pažnju praistoričara širom svijeta. Istu takvu pažnju izazivale su i ljudske, odnosno životinjske figure iz ovog naselja. Kasnije su istraživani drugi lokaliteti ove grupe koji su nadopunili dobivenu sliku u Butmiru i – što je osobito važno – ukazali na svu mnogostrukost neolitskog svijeta.

Jedna od vodećih formi butmirske keramike je bikonična zdjela, tamne i dobro glačane površine, ukrašena ponekad kanelurama u gornjem dijelu posude ili nizom plastičnih dugmeta na oštrom ramenu. Ovaj tip posude je zastupljen u svim naseljima butmirske grupe, ali je najmarkantniji u Obrima II kod

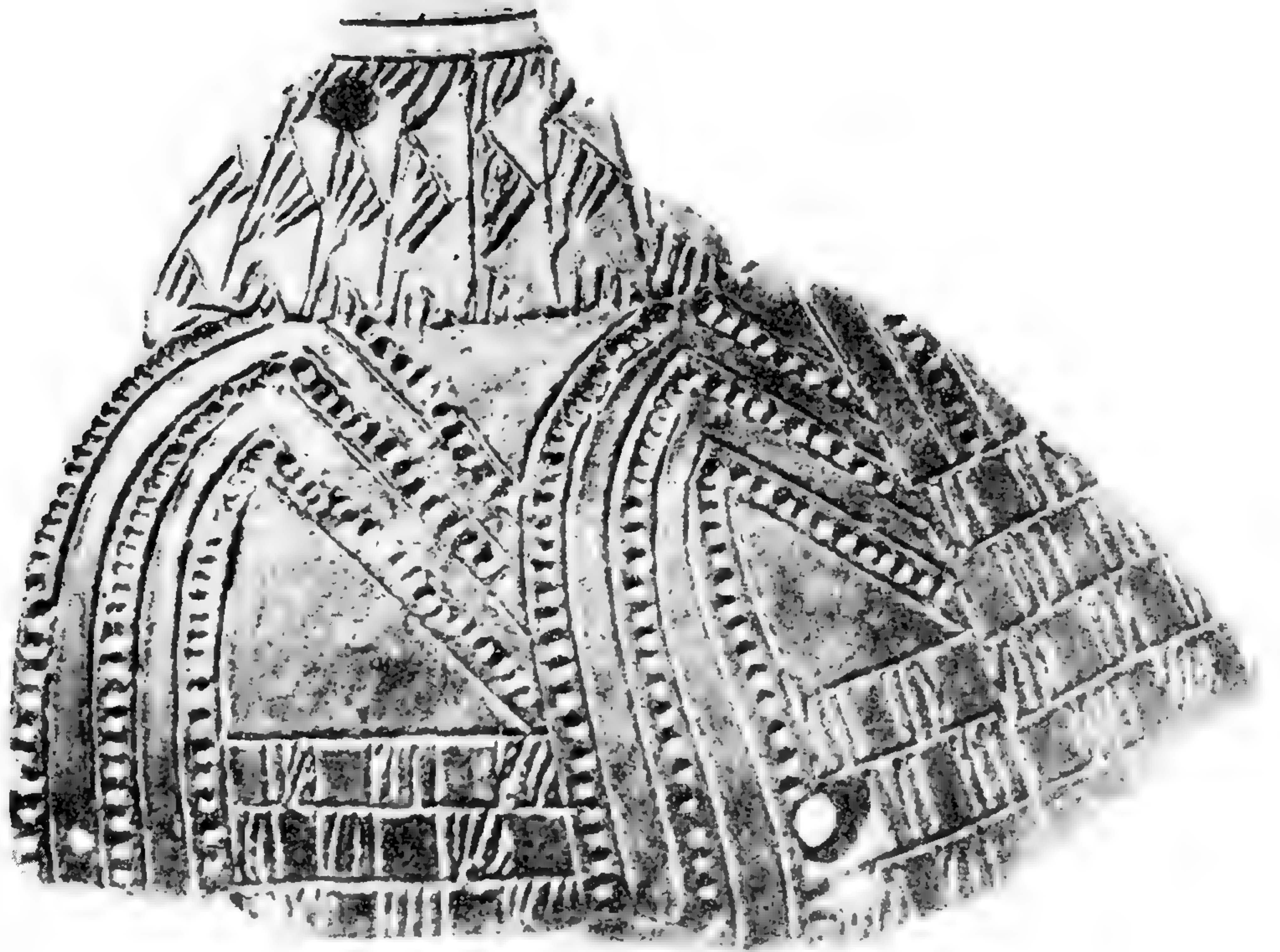
Kaknja, gdje su sakupljeni upravo masovni ostaci ovog tipa vaza. Izvjesna sličnost sa odgovarajućom keramičkom robom u naseljima vinčanske grupe navela je neke praistoričare na pogrešan zaključak o kulturnoj srodnosti, pa čak i o pripadnosti zajedničkoj neolitskoj grupi. Bikonične zdjele u butmirskim nalazištima su ipak nešto zasebno. Simptomatično je da su ovakve zdjele zastupljene u mnogo manjem broju u Kraljevinama nego u Obrima, a Kraljevine su ipak najbliže nalazište ove grupe naseljima vinčanske grupe. I to nešto govori.

Po tehnici rada najsjrodnije su opisanim zdjelama vaze na nozi. Ove posljednje imaju obično zvonolike noge ili cilindrične noge sa proširenom stabilnom bazom. Gornji dijelovi vaza na nozi bili su konični, sa blago zaobljenim završetkom recipijenta. Obre su i u ovom slučaju najbogatije nalazište, iako Nebo, Butmir i Kraljevine ne zaostaju mnogo u toj keramičkoj vrsti. Svakako je interesantno da ova dva keramička tipa, iako veoma karakteristična za butmirsku grupu, nisu nikada mnogo upadala u oči istraživačima.

U butmirskoj keramografiji najzapaženiji oblici vaza jesu tzv. kruškolike posude i loptaste vaze sa malom, prstenastom nogom. Kod oba ova oblika upadaju u oči relativno mali i sasvim nenaglašeni gornji otvori. Mora se priznati da su ovo veoma dopadljive keramičke forme; one već same za sebe ubjedljivo govore o vrlo razvijenom estetskom osjećaju njihovih tvoraca. Ovim dvjema formama pridružuju se po ljepoti i loptaste posude sa višim cilindričnim vratom. Sasvim je razumljivo što se ovim ni izdaleka ne iscrpljuje lista oblika u butmirskoj keramografiji, nego su istaknuti samo vodeći oblici. Njima se još pridružuju: šolje, bikonični sudovi, razne druge bikonične forme, minijature vaze, žrtvenici na nogama, veliki lonci i tome slično. Bogatstvo formi u neolitskoj keramici je normalna pojava, pošto se radi o vrhunskoj kulturnoj manifestaciji.

Sl. 12 – Geometrijski trakasti ukrasi na keramici butmirskog stila (mladi neolit)

*Sl. 13 – Trakasti motivi
na keramici butmirskog
stila (mlađi neolit)*

Ukrasi na butmirskoj keramičkoj robi dostojni su pratioci njenih izvanrednih formi. Po njima se, zapravo, i može govoriti o jednom posebnom i izuzetnom keramičkom stilu. Gledajući u cjelini, taj stil se očituje gotovo isključivo u različitim geometrijskim motivima. Među njima ćemo spomenuti: omeđene trake, ispunjene gusto poredanim ubodima, slične trouglove, rombove i kvadrate, povezane u mnogostrukim kombinacijama, segmente, različito komponovane linije, spiralne mreže i mreže od drugih sličnih motiva. Ti motivi su urezani, udubljeni i plastični ili su na istoj posudi upotrijebljene različite tehnike rada, što još više pojačava utisak raznovrsnosti i daje određenu svježinu.

*Sl. 14 – Spiralni ukrasi na
keramici butmirskog stila
(mlađi neolit)*

Sl. 15 – Spiralni ukrasi na keramici butmirskog stila (mlađi neolit)

Naselja Obre II i Nebo (naročito Obre II) pružile su velik broj keramičkih izrađevina na kojima je, primjenom raznih ukrasnih tehnika, postignuta određena bihromija i polihromija. Urezani i udubljeni motivi ovdje su često ispunjeni bijelom krečnom masom, dok su slobodni prostori u mnogo slučajeva naknadno prevučeni crvenom bojom, pa se tako dobiva jedna skladna trihromna cjelina, koja možda svježije djeluje od jednoboje, bogato ornamentisane keramike iz Butmira.

Najznačajniju komponentu duhovne kulture butmirske grupe čine plastične izrađevine od pečene zemlje. Zanimljivo je da Butmir u ovom pogledu stoji na prvom mjestu, jer je u ovom nalazištu otkriven najveći broj plastičnih figura. U naselju Nebo i Obrima II taj broj se svodi na nekoliko fragmentarnih komada, a u Kraljevinama nije dosada poznat nijedan nalaz ove vrste. Među figuralnim izrađevinama razlikujemo ljudske i životinjske figure, sa napomenom da su životinjske statuete zastupljene u manjem broju. – Kod ljudskih figura najčešće su one koje prikazuju ljudska bića u stojećem stavu, pošto je do sada zabilježena svega jedna ljudska figura u sjedećem stavu (možda na tronu), koja je nađena u naselju Nebo.

Neolitski umjetnici iz butmirske grupe pridavali su osobitu pažnju obradi glave na svojim zemljanim figurama. U tom pogledu oni su se razvili u prave realističke umjetnike, pa na mnogim glavama iz Butmira možemo da prepoznamo neke izrazite rasne osobine. Kod izvjesnog broja glava fino je izvedena kovrčava kosa, naglašeno je široko čelo i nešto ukošene vjeđe, a široki nos odgovara pojačanim jagodicama na licu. Sve su to osobine negroidnih tipova na Mediteranu i susjednim južnim krajevima. Na drugim figurama se, opet, koso izvedeno čelo i jako istaknut nos slijevaju u jednu jedinstvenu kosu liniju glave, koja nas neobično podsjeća na armenoidne rasne grupe. Jedna glava iz Butmira ima, opet, vrlo pravilne crte lica i lijepo zaobljenu glavu, što odaje treći rasni tip: mogli bismo ga možda nazvati alpskim. Potpunu suprotnost ovako modeliranim ljudskim glavama predstavljaju ljudske figure iz Butmira sa shematičnom modelacijom glave, pri čemu je samo sumarno naznačen nos i izvučene oči. Neke od ovih figura imaju čak potpuno neprirodan položaj lica: ono je horizontalno

položeno, pa izaziva dojam pune neskladnosti prema liniji tijela. Neke od takvih figura imaju uzdignute ruke ili su im ruke prekrštene na prsima, pa zato moramo računati sa predstavom skrušenih adoranata.

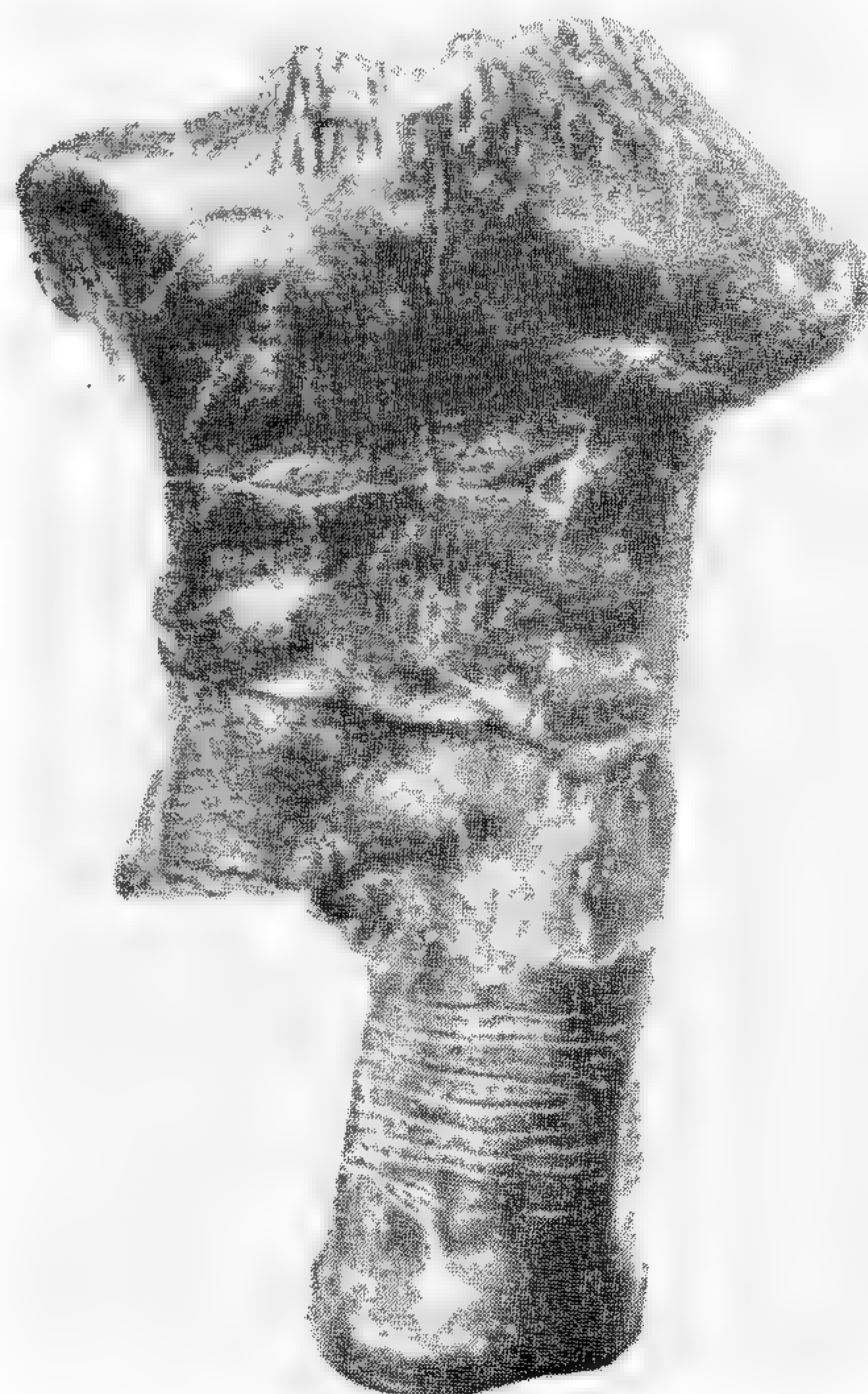
Ostalim dijelovima tijela butmirski majstori nisu poklanjali toliku pažnju. Samo se u jednom slučaju uočavaju naponi da se prikaže obuća na nogama (vjerovatno kožna!), a na jednoj drugoj figuri izvedena su zadebljanja na leđnim rebrima. Noge su inače predstavljene shematično, sa malim proširenjem na dnu, koje im daje određenu stabilnost (to bi mogla biti lica obučena u duge haljine!). Ponegdje su označene naramenice ili neki drugi dio odijela, ali se nigdje više ne osjeća onakav napor ka realističnosti kao što je bio slučaj kod pomenu- tih glava.

Na većini butmirskih figura predstavljene su neke karakteristične osobine ženskog tijela. Prikazani su, dakle, ženski likovi. S obzirom na gentilno društveno uređenje, čija je podloga matrijarhat, ova konstatacija nas ne može iznenaditi jer je žena igrala odlučujuću ulogu u tom društvu. U neolitskoj umjetnosti širom euroazijskog prostora pretežno srećemo ženske figure, pa zato njihovu pojavu u butmirskoj plastici treba smatrati potpuno normalnom pojavom. Drugo je pitanje da li se tu radi o božanstvu plodnosti, jer nema sumnje da su ovo kulturni objekti.

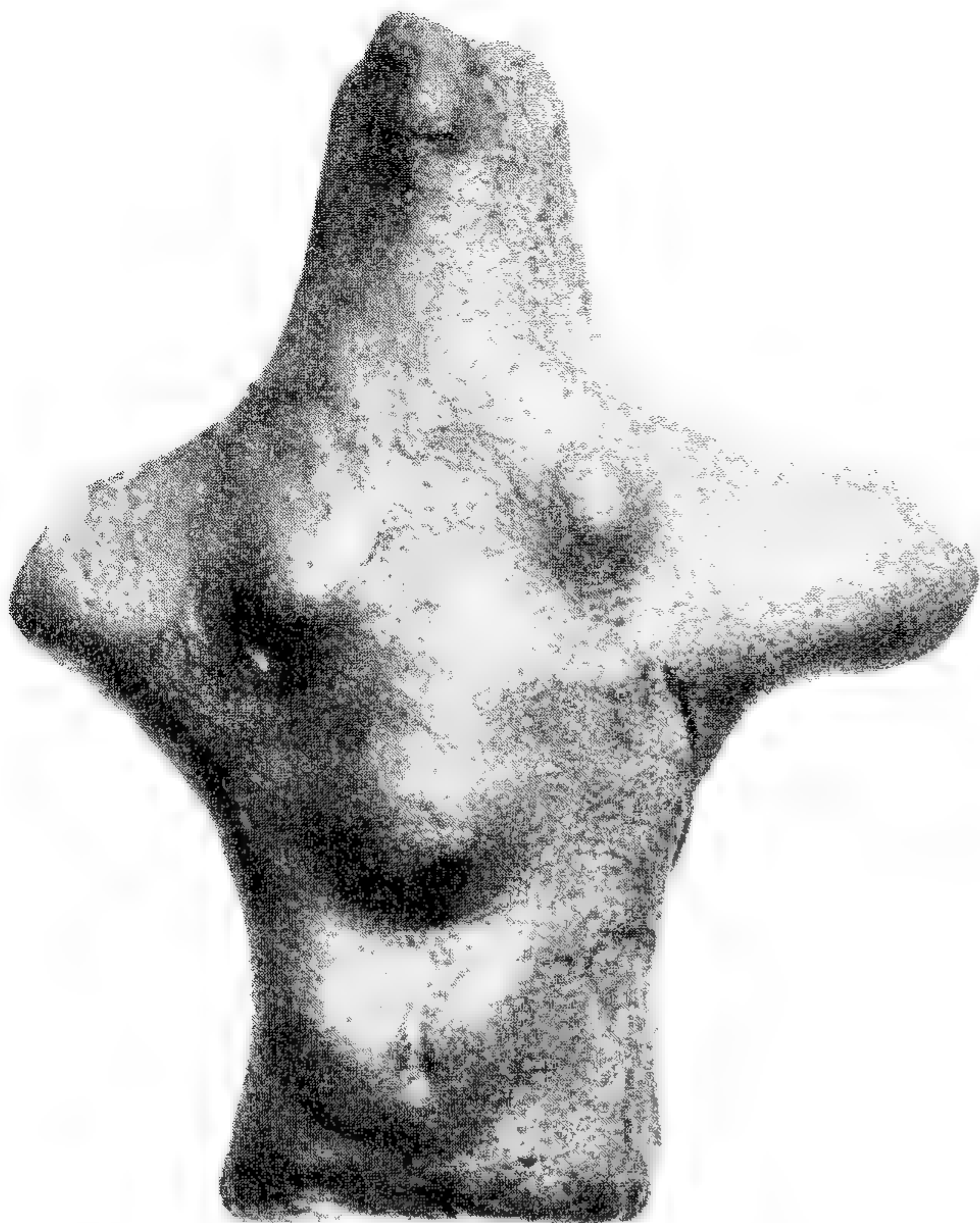
A šta predstavljaju figure adoranata? Vrlo je vjerovatno da su to likovi učesnika u nekim kulturnim radnjama, koje mi nećemo nikada detaljnije upoznati. Možemo samo pretpostaviti da su najčešći obredi bili vezani uz kultove de-

Sl. 16 – Neolitska plastika iz Butmira

Sl. 17 – Neolitska plastika iz Butmira

Sl. 18 – Neolitska plastika iz Butmira

mona ili božanstava plodnosti (neolićani su i zemljoradnici, a to se – izgleda – prvenstveno odnosi na stanovnike Butmira) pa bi takvi kultovi bili normalna manifestacija duhovnog života i u butmirskoj grupi. Teže bi bilo pomišljati na neku drugu vrstu kulta. Bar za sada.

Među životinjskim figurama ističu se, konačno, one koje se odnose na likove goveda. Neke od ovih figura izvedene su sa mnogo pažnje i lijepo su ukrašene, ali se ni u jednom slučaju ne osjeća onaj smisao za realizam o kojem smo naprijed govorili. Ove životinjske statuete samo potvrđuju da su se stanovnici Butmira bavili i stočarstvom.

U naseljima Obre II i Nebo sakupljen je ogroman broj kostiju od životinja. Preko 80% tih kostiju pripada u Obrima II domaćim životinjama a u naselju Nebo nešto je veći procenat kostiju divljih životinja, dok je u samom Butmiru konstatovan iznenađujuće mali broj životinjskih kostiju. U Obrima II i Nebu nađen je i veliki broj koštanog alata i ukrasnih predmeta (izrađenih uglavnom od kostiju divljih životinja). U samom Butmiru nema koštanog oruđa, pa vidimo kako se međusobne razlike sve više množe.

Prilikom dosadašnjih istraživanja u Obrima II našao se jedan pljosnati kolut od pečene zemlje. Na njegovim rubovima probušene su četiri rupice – svakako za vješanje ovog predmeta, a na prednjoj strani je izvedena ukrasna figura od četiri međusobno povezana romba. Rombovi su tako postavljeni da asociraju na dvije krajnje shematizirane figure, tim više što su naknadno obojeni crvenom bojom. Ovo je jedinstven nalaz u okviru butmirske grupe, ali neće biti teško da se taj predmet označi kao „sunčev kolut”. Prema, tome, i ovdje se radi o kulturnom objektu, iako je sasvim druge prirode nego plastične figure iz Butmira. Samo po sebi se nameće rješenje da je nađeni kolut dokument o dosta razvije-

nom kultu sunca, što, opet ne bi bilo ništa neobično s obzirom na razvijenu zemljoradnju. Sunčeva toplina je bila i te kako važan faktor.

Među manifestacijama duhovne kulture u okviru butmirske grupe neophodno je spomenuti i kult mrtvih – konstatovan, doduše, samo u naselju Obre II. U ovom naselju je otkriveno 11 grobnih cijelina, od čega osam na samom dnu kultnog sloja, dok su tri groba ležala za jednu nijansu na višem nivou. Svi otkriveni kosturi pripadali su sasvim maloj djeci. Pošto je samo uz jedan kostur nađen mali zubić, očito je da su i ovdje bila u pitanju dojenčad.

Većina djece je bila položena na lijevi bok, a dva djeteta su bila stavljena na leđa pa su kosturi zatečeni sa raširenim nogama. Kod načina ukopa nema nikakve pravilnosti: dva djeteta su bila položena u plitke jame (jedno od njih je bilo pokriveno lijepo oblikovanim četvrtastom pločom), dva su ležala na površini pokrivenoj keramičkim komadima. U dva slučaja gornji dio tijela djeteta bio je pokriven polovinom glinene posude, jedan kostur je bio prekriven ilovačom, a ostali su zatečeni na jednoj poravnatoj površini. Grobovi u jamama su, izgleda, najstariji. Nisu pronađeni neki prilozi ni uz jedan kostur, ali su kod nekoliko ukopa primijećeni ostaci pepela i pečene zemlje. Očito je da su se kod ovih ukopa vršile i neke obredne radnje.

Svi kosturi dojenčadi bili su koncentrisani na slobodnom prostoru u središtu naselja. Pošto su i oni nađeni na samom dnu otkopane površine, nema sumnje da se i ovdje mora računati sa žrtvovanjem dojenčadi u fazi formiranja naselja, kako bi se osigurao napredak samog naselja i zaštita stanovništva od pretpostavljenih opasnosti. Čini se da je ovo jedno od najeklatantnijih svjedočanstava ovog, u suštini okrutnog, kultnog obreda na Balkanu. Nalazi u Obrima II lijepo nadopunjuju sliku koju smo prikazali u opisu perioda starijeg neolitskog doba u Bosni i Hercegovini.

Podaci koji su ovdje izneseni o naseljima butmirske grupe govore o određenim razlikama na području materijalne i duhovne kulture između pojedinih njenih zajednica. To samo još jednom potvrđuje da promjene na području materijalne kulture povlače za sobom i odgovarajuće promjene u duhovnoj kulturi. Među elementima materijalne kulture mi smo ovdje razmatrali oblike naselja i stana, no kod naselja butmirske grupe ustanovljene su mnogo veće razlike u okviru svakodnevne ekonomike. Ovo, međutim, ne spada u kulturnu historiju i zato je ovdje izostavljena. U razmatranju butmirske grupe uvjerali smo se da ne postoji potpuno jedinstvo među njenim zajednicama. Prema osnovnom kulturnom izrazu, sva pomenuta naselja pripadaju jednoj jedinstvenoj grupi, ali u pojedinostima ima čak i bitnih razlika. Dovoljno je spomenuti malu dječiju nekropolu u Obrima II, nedostatak koštanog oruđa u Butmiru ili opću prevalenciju tamno glačanih bikoničnih posuda u Obrima II pa da se ilustruje ovakva konstatacija. Sve te pojedinačne razlike posljedica su odvajanja od početne grupacije, miješanja sa nekim drugim „etničkim” elementima, kao i velike ekonomske nezavisnosti pojedinih zajednica. U prenesenom smislu ova bi se konstatacija mogla izraziti pojmom – isti jezik sa više srodnih dijalekata. Naravno, sve nam to omogućava i razmatranje čitavog niza pitanja iz domena društvenih kretanja unutar ovih zajednica, kao i pitanja koja se odnose na njihov duhovni život.

Posavska grupa u sjevernoj Bosni nije neka samostalna bosanska grupacija u neolitskom dobu. Ona je, van svake sumnje, usko vezana za odgovarajuće

pojave s one strane Save, tako da ne može ni ući u sklop specijalnih razmatranja o neolitu Bosne. Ta grupa je sastavni dio tzv. sremsko-slavonske, odnosno bap-sko-lengyelske ili sopotske skupine (sva tri naziva su još u upotrebi), koja ima određenih kulturnih veza sa vinčanskom grupom. Neposredno susjedstvo moralo je da stvori ovakve veze.

Ipak, nekoliko riječi i o ovoj grupi.

Njena naselja, *Donji Klakar* kod Bosanskog Broda i *Donja Mahala* kod Orašja, smještena su na samoj obali rijeke Save. Sudeći po ovakvom smještaju, bila su to ribarska naselja, a po nalazima kostiju izgleda da su se tamošnji stanovnici bavili u znatnoj mjeri i lovom. Na takvoj ekonomskoj bazi nije se ni mogla razviti jedna onakva, vrhunska, neolitska kultura kakvu smo upravo vidjeli u butmirskoj grupi.

Ostaci dobro pečenog lijepa u kulturnom sloju oba naselja, sa otiscima kolja i šiblja, svjedoče o uobičajenoj tehnici izgradnje nastambi.

Po svojoj kulturnoj fizionomiji butmirska grupa čini prvorazrednu kulturnu pojavu u okviru neolitskog doba na današnjoj bosanskoj teritoriji. Ona je vrlo izrazita, vrlo markantna pa nije čudo što je njena geneza izazvala veliku naučnu polemiku, odnosno različite teze o njenom nastanku. Dok je bio u pitanju sam Butmir, dvije teze su bile u prvom planu. Sjeverna teza je prvenstveno uzimala u obzir trakaste motive na butmirskoj keramici pa je ovu neolitsku stanicu stavljala u krug široko rasprostranjene neolitske kulture u srednjoj Evropi i Podunavlju sa tom keramičkom vrstom. Južna teza se oslanjala na vrlo upadljive spiraloidne motive na keramici u Butmiru i zato je njene izvore tražila na jugu, u egejskoj oblasti. U tom smislu kretala su se razmatranja i u prvim godinama poslije oslobođenja. Temeljitu promjenu u tom pogledu izazvala su novija istraživanja neolitskih lokaliteta na Jadranu i sistematska istraživanja u naselju Obre II kod Kaknja.

Treba naglasiti da je neolit na Jadranu prije drugog svjetskog rata bio izuzetno slabo poznat. Tek je poslije oslobođenja otkriveno da je na obali, na otocima i u pozadini Jadrana bujao jedan izuzetno intenzivan život neolitskog svijeta. Otkriven je velik broj neolitskih lokaliteta, a na određenom broju njih izvršeno je i istraživanje. Među tim lokalitetima posebno se ističu Grapčeva i Markova špilja na otoku Hvaru, Danilo kod Šibenika, Smilčić kod Zadra, Gudnja na Pelješcu i Vela špilja na otoku Korčuli. Izašlo je na vidjelo da su mnogi keramografski elementi iz Butmira veoma dobro poznati u nekim jadranskim neolitskim stanicama, i to znatno ranije nego što je došlo do formiranja naselja u samom Butmiru. Spomenućemo ovdje loptasti oblik vaza, oblik u vidu tulipana, razne spiraloidne motive, pa i neke druge geometrijske motive. Ovo je poglavito ustanovljeno u Danilu, Smilčiću i na Hvaru. Svi ti nalazi su bitno uticali na napuštanje ranijih teza i na otvaranje novih vidika u proučavanju butmirske kulture.

Ništa manje nije bilo važno ni istraživanje u Obrima II. U okviru debelog kulturnog sloja ustanovljene su tri faze razvoja butmirske kulture. Pri tome je osobito važna prva faza u kojoj se među keramičkim izrađevinama moglo identifikovati nekoliko komponenti: prva se neposredno naslanja na keramički stil kakanjske grupe, druga je čvrsto vezana za jadranski neolit i treća za centralno-balkanski kompleks sa crnoglačanom keramikom. Samim tim je postalo jasno da je butmirski keramički stil nastao na bazi kakanjske keramografije, uz preuzimanje keramičkih elemenata sa Jadrana i iz centralnog Balkana. Na taj način

mogla se objasniti i geneza čitave grupe, odnosno njenih nosilaca: radi se o autohtonom razvoju i preuzimanju novih keramografskih elemenata. Vjerovatno se pri tome više radi o širim kulturnim uticajima nego o infiltraciji neolitskih grupa iz pomenutih oblasti. – U drugoj fazi razvoja pomenuti se stilski elementi međusobno spajaju pa se, zajedno sa nekim elementima iz oblasti trakaste keramike, formira klasični butmirski keramički stil. Tek sada je taj stil postao originalna pojava u gornjem toku rijeke Bosne i tek tada je formirano naselje u samom Butmiru. Bez poznavanja ove prethodne faze bilo je zaista teško protumačiti kako je nastao osebujni butmirski stil. Sada je to relativno jasno. – Konačno, u trećoj fazi (koja je zabilježena opet u Obrima II) došlo je do osjetne degeneracije ranije vrlo prefinjenog keramičkog stila. U toj fazi su, naprotiv, došli do izražaja prilično brojni keramički nalazi tipa Lisičića iz doline Neretve. U to vrijeme je pojačan kontakt sa područjem gornje Neretve, ali je ova situacija i dokaz da su neolitske grupe na kraškom području, u slivu Neretve posebno, živlavo čuvale svoju društvenu organizaciju i svoj kulturni izraz. Svakako je od interesa da u naselju Nebo, koje pripada ovoj trećoj fazi, nisu primijećeni neki izraziti primjerci lisičićke keramike. Prema jednom podatku Ćire Truhelke, neke zemuničke nastambe u Donjem Klakaru bile su opkoljene jarkom za odvođenje vode. S obzirom na to da je zemljište na kojem je bilo podignuto naselje u Klakaru nisko i izloženo češćem plavljenju rijeke (ili je bilo dosta močvarno), ovakvi zaštitni jarci bili su dobra odbrana od vlage. Zato ovaj podatak djeluje relativno uvjerljivo.

Pretežan dio keramičkih nalaza u naseljima posavske grupe pripada grublje rađenim posudama, većim loncima sa drškama u vidu dolje okrenutog kljuna, činijama i nekim sličnim posudama. Dobiva se utisak da su mnoge od tih posuda služile ribarima za držanje i kuhanje ribe i za druge poslove vezane za ovakav način života. Dosta velike vaze na nozi, sivo glačane površine, neke loptaste posude, žrtvenici na četiri noge, minijaturno posuđe, kao i poseban tip trakaste ornamentike na pojedinačnim komadima, čvrsto vezuju ovu grupu sa savremenim naseljima preko Save. Prema tome, nosioci naše posavske grupe bili su Panonci, vezani u kulturnom pogledu uz jedan široki panonski kompleks. Geografski položaj naselja opravdava ovakav zaključak, jer je bosanska Posavina i u kasnijoj praistoriji uvijek tendirala ka području Panonije.

Već je rečeno da mlađem neolitu pripada *lisičićka grupa* u Hercegovini. Ova grupa je nazvana po prvom i za sada najpoznatijem nalazištu, po naselju *Lisičićima* kod Konjica. Poznato je da su pripadnici ove neolitske grupe stanovali izvjesno vrijeme i u Zelenoj pećini, o kojoj je ranije bilo govora. Tamo su, međutim, ostaci ove grupe prilično malobrojni i ne pružaju mogućnost da se kulturna fizionomija grupe sagleda u cjelini. Značaj nalaza u Zelenoj pećini sastoji se u tome što pokazuje put kojim su pripadnici lisičićke grupe stigli do srednjeg toka Neretve i što potvrđuje da su imali navike kraških ljudi da se nastanjuju u pećinama. Osnovu za proučavanje kulturne fizionomije ove grupe pružaju nalazi u Lisičićima, koji su – srećom – izvanredno dokumentarni.

Naselje u Lisičićima bilo je smješteno na blagoj terasi pored obale Neretve. Selo Lisičiće je danas progutalo Jablaničko jezero, a zajedno s njim otišlo je pod vodu i njegovo neolitsko nalazište. Inače, ovo naselje je ležalo u širokoj i plodnoj dolini, okruženo nižim i višim brdima, koja su u neolitsko doba bila prekrivena šumom i puna lovne divljači. Na jugu se uzdizao Prenj, a na sjeveru

se ističu u daljini vrhovi Ivan-planine. Neolitski stanovnici Lisičića svakako su izabrali jedno od najpogodnijih mjesta u čitavoj dolini rijeke Neretve, premda je pomalo čudan izbor kod ovih Mediteranaca.

Lisičićko naselje nije bilo naročito veliko: otprilike 150×100 m. Njegov kulturni sloj od 0,80–1,20 m debljine sadržavao je tri građevinske faze, koje svjedoče o trajnijem prebivalištu na ovom mjestu. U prvoj fazi su građene zemuničke nastambe, a u druge dvije četvrtaste kuće na površini zemlje. Oko jednog slobodnog prostora, koji bismo mogli da nazovemo trgom, redale su se u krugu kuće i zatvarale sa svih strana sam trg. Na slobodnom prostoru u donjem – zemuničkom i srednjem građevinskom stratumu zatečeni su ostaci različitih ognjišta. Donje je bilo samo jedno, ali monumentalno ognjište, izgrađeno od većih riječnih oblutaka, a čitava brda životinjskih kostiju oko njega su ostaci zajedničkih gozbi, odnosno važno svjedočanstvo o kolektivnoj ishrani. U srednjem građevinskom stratumu nema ovako velikog ognjišta na trgu. Mjesto njega je na uskom prostoru bilo koncentrisano deset manjih ognjišta, izgrađenih po istom principu. Ona su očito zamijenila ono ranije, veliko ognjište i igrala sasvim istu ulogu u kolektivnoj ishrani.

Pored ognjišta u donjem zemuničkom stratumu bilo je još nekoliko zajedničkih objekata. To su, prije svega, dvije duboke jame, čije su stijene bile obložene kamenim oblucima i koje su služile kao jame za pečenje keramičke robe. Locirane na rubu centralnog slobodnog prostora, te lončarske peći nisu mogle pripadati nijednoj nastambi i sigurno su bile zajednička svojina. Među petnaest otkrivenih zemuničkih jama jedna je bila malih dimenzija, a kose rupe na njenim rubovima ukazuju na posebno građen, piramidalan ili stožast krov. Čitava građevina daje utisak spremišta za hranu, tzv. trapa. Pošto je to jedina građevina ove vrste, a nije udaljena od trga, lako je pretpostaviti da se radi o jednoj zajedničkoj spremnici hrane. Konačno, jedna zemunička građevina je imala u sredini neki zemljani tron, oko kojeg su bili drveni stubovi, pa se dobiva utisak da se radi o određenoj kultnoj građevini, iako moramo naglasiti da je ovaj slučaj nešto manje uvjerljiv od prethodne dvije pojave.

Na osnovu svega toga moglo bi se zaključiti da su neolitski stanovnici Lisičića imali nekakav razrađen komunalni sistem. Zajedničko ognjište na trgu, kružni raspored nastambi, zajedničke lončarske peći i spremnica hrane sastavni su dijelovi takve jedne komunalne koncepcije. Teško je, samo, reći da li se u Lisičićima radi o jedinstvenom kružnom naselju ili o više ovakvih kružnih cjelina. Otkopan je manji dio nalazišta, no, ako se oslonimo na Butmir ili na neke bliže primjere primitivnih plemena, morali bismo zaključiti da je u Lisičićima bilo više ovakvih kružnih cjelina. – Sasvim je sigurno da je ovaj sistem stanovanja i način života bio usko povezan sa ekonomskom bazom tamošnjih stanovnika. Neolitski stanovnici Lisičića bili su prvenstveno lovci, pa je prema tome prilagođeno uređenje njihova naselja, a iz toga je proizašla i kolektivna ishrana.

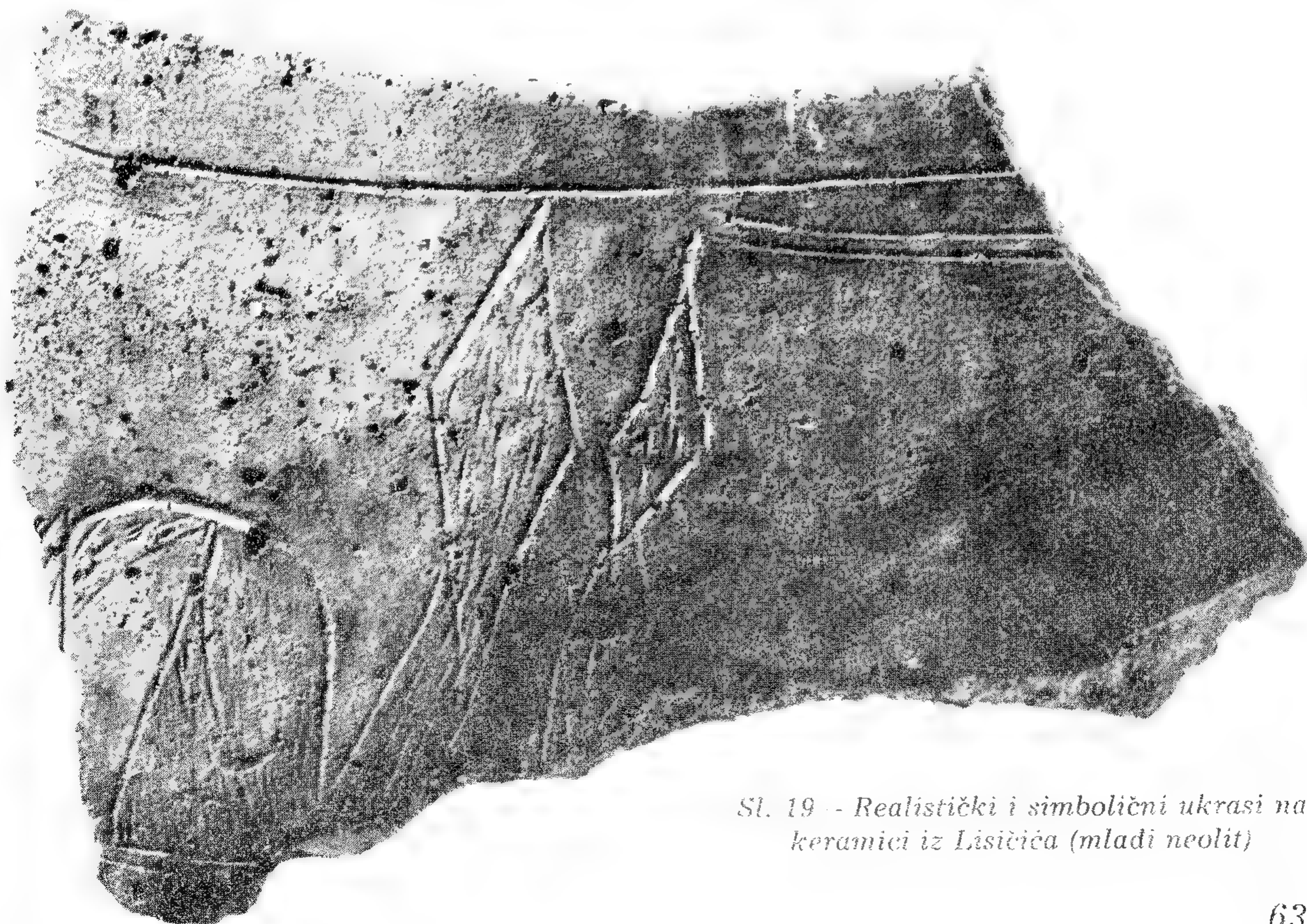
Zemuničke nastambe su građene na isti način kao i one u bosanskim naseljima, a to znači da su im zidovi bili načinjeni od pletera i premaza ilovače. Postoje ipak neki detalji koji su svojstveni samo lisičićkim zemunicama. Tako je u nekoliko zemuničkih jama bio još dosta dobro sačuvan pod, napravljen od manjih kamenih oblutaka (jedna vrsta kamene kaldrme), a to potvrđuje da su njihovi graditelji bili vični radu sa kamenom. U nekim zemunicama je, opet, izrađena uz rubove jame neka vrsta banka, koji je vjerovatno služio za sjedenje i

ležanje ili ostavljanje kućnih predmeta. Kako je ovakav banak bio načinjen od iste zemlje kao i ostali dijelovi zida, nema sumnje da je za ležanje bio prekriven životinjskim kožama, odnosno nekom drugom prostirkom. U sedam zemuničkih jama ostala su dosta dobro sačuvana ognjišta ili obična vatrišta na podu. Ta unutarnja ognjišta uvijek imaju podlogu od kamenih ploča, te i tu dolazi do izražaja neka prisnost sa kamenom.

Kuće iz drugog stratuma su, prema zatečenim ostacima, bile većih dimenzija i čvršće građene. Jame od kućnih stubova, ti najsigurniji elementi za rekonstrukciju oblika zgrada, markiraju četvrtaste osnove, a to je i najprirodnije kod kuća na površini zemlje. Jame za stubove su duboke, u njih su bile usađene debele grede i učvršćene unutar jakom kamenom oblogom. Na pojedinim mjestima otkopanog dijela naselja ove jame su izmiješane i u izvjesnom neredu; vidi se da su kuće popravljane, dograđivane, vjerovatno i iznova građene u toku druge građevinske faze. Ogromni komadi lijepa od ilovače, sa otiscima debljih stubova, oblica ili prepleta, pripadaju srušenim zidovima i pokazuju da se osnovna građevinska tehnika nije ništa promijenila u ovoj fazi, samo su se dimenzije kuća povećale. – U trećoj građevinskoj fazi izgrađivan je isti tip kuća kao i u drugoj fazi. Kako su temelji njenih zgrada ostali plitko ispod površine zemlje, oni su obradom zemlje uglavnom uništeni, a ono što je ostalo bilo je upravo dovoljno da se donese prednja konstatacija.

Oblici keramičkih posuda i njihovi ukrasi bitno se razlikuju od butmirske robe, premda je geografska udaljenost između Lisičića i Butmira manja nego između Butmira i Kraljevina. Sigurno je da Lisičići pripadaju drugom kulturnom kompleksu.

Bikonične zdjele, sa oštrim prelazima i kratkim vratom, osnovna su forma posuda u ovom nalazištu. Potom dolazi oblik šolje u velikom broju varijanti, pa tek onda loptasti sudovi, poseban tip vaze na nozi i razni lonci. – Specifičnu

Sl. 19 - Realistički i simbolični ukrasi na keramici iz Lisičića (mladi neolit)

Sl. 20 – Realistički i simbolični ukrasi na keramici iz Lisičića (mlađi neolit)

kulturnu pojavu u ovom nalazištu, pa prema tome i u čitavoj lisičićkoj grupi, predstavljaju ukrasi na keramičkoj robi. Ovdje su se – prije svega – upotrebljavali urezani i bojeni ornamenti, a pored toga je korištena i crvena inkrustacija. Lisičićka grupa ima čiste urezane motive, jer se u njenom ornamentalnom sistemu ne zapažaju nikakve kombinacije sa bočkanim ukrasima, kao što je bio slučaj u butmirskoj grupi, a nema ni samostalnih bočkanih motiva. Radi se obično o jednostavno omeđenim motivima ili motivima koji su ispunjeni raznim kratkim linijama (šrafirani motivi). Bojeni motivi su također omeđeni urezanim linijama, dok je međuprostor prevučen crvenom bojom koja se otire. Prevlačenje je, dakle, izvršeno poslije pečenja posude. Ponekad su istim načinom prevlaćene i neke plohe suda, pa se tako dobila i neka vrsta polihromije.

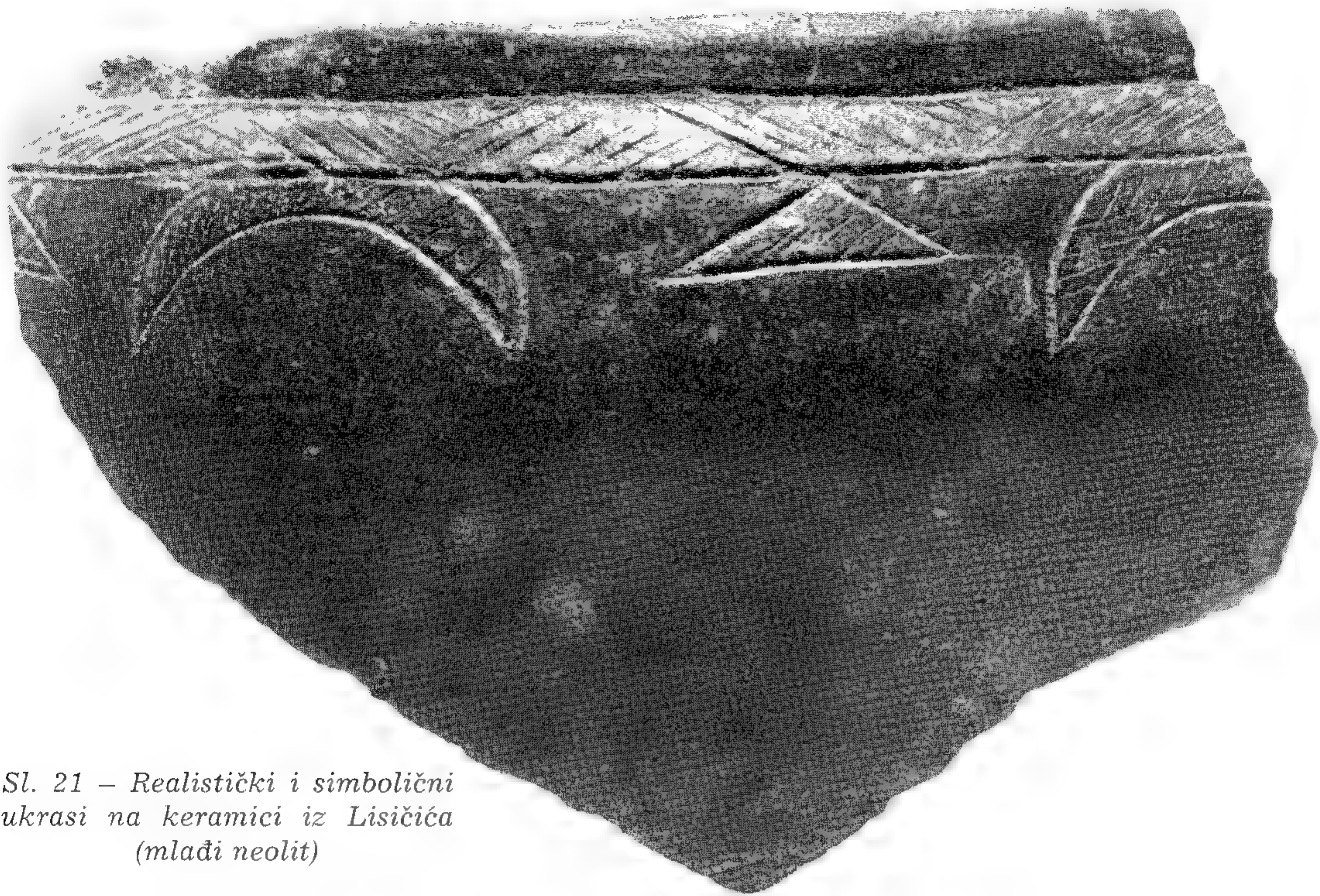
Motivi na keramici iz Lisičića mogu se svrstati u nekoliko grupa, a to su:

a) Čisto geometrijski motivi, u koje spadaju trake, polukrugovi, trouglovi, girlande, rijetke spirale i slično. Ovi motivi su samostalno komponovani ili dolaze u međusobnim kombinacijama;

b) Simbolični znaci, kao što su znaci polumjeseca, sunca ili zvijezda; i

c) realistične predstave, od kojih možemo spomenuti lov, predstavu kuće, šume, ptice, jata ptica i tome slično.

Svi ovi motivi su najčešće raspoređeni na gornjem dijelu zdjele ili šolje. Osobito su karakteristične bojene i druge trake uz rubove zdjela, pa onda širi frizovi na gornjem konusu pomenutih posuda, ispunjeni raznim kombinacijama geometrijskih motiva (npr. polukrugovima ili trouglovima). Nema sumnje da su simbolički znaci i realističke predstave najoriginalnija tvorevina u lisičićkoj keramičkoj umjetnosti. Polumjesec je najčešći simbolični znak i dolazi u čitavoj seriji takvih motiva. Mora se priznati da realističke scene nisu izvedene jednim slobodnim potezom, nego djeluju pomalo shematično. Nazvali smo ih realistič-

Sl. 21 – Realistički i simbolični ukrasi na keramici iz Lisičića (mlađi neolit)

kim predstavama više zbog samog sadržaja nego zbog načina izvođenja motiva. Jedini je, možda izuzetak scena lova na dnu jedne grublje posude, na kojoj se opažaju življi pokreti figura, premda je sve skupa izvedeno ipak naivno i dosta nevješto. Veliki interes izaziva motiv jedne zemuničke nastambe iz kojeg vidimo da su zemunice imale kupast gornji oblik i trougaona vrata, zatvorena – – valjda – zastorom od kože. Pošto na neolitskoj keramici Evrope nije uobičajeno izvođenje ovakvih, da kažemo, realističkih motiva, ornamentalni sistem u Lisičićima je dosta jedinstvena pojava u neolitskom svijetu ovih oblasti. To je jedan poseban duhovni svijet.

U Lisičićima nema figura od pečene zemlje, a gotovo je sigurno da ih nema u čitavoj ovoj grupi, jer ne postoje protivni dokazi u bilo kojem srodnom nalazištu na Jadranu. S obzirom na predstave polumjeseca i sunca na keramičkoj robi u Lisičićima, odmah se došlo do zaključka da su ovdje bili razvijeni astralni, određenije rečeno, solarno-lunarni kultovi. Zbog toga se ne treba ni čuditi nedostatku ljudskih i životinjskih statueta, pošto se radi o sasvim drugačijem karakteru kulta. Ovakva situacija u okviru duhovnog života neolitskih stanovnika Lisičića, odnosno u okviru njihovih religioznih predstava, usko je vezana sa ekonomskom bazom u neselju. To su bili prvenstveno lovci, koji su svoje astralne kultove donijeli iz bogate riznice takvih kultova u zapadnom Mediteranu. Kod njih je vladala jedna vrlo stara tradicija, čije porijeklo treba tražiti još kod paleolitskih lovaca i koja je obogaćena i učvršćena dugotrajnim lutanjima preko morskih širina. Astralni kultovi kod ovih prospektora – lovaca – prirodno se uklapaju u njihov duhovni život.

Treba, najzad, spomenuti da je kraj ognjišta u jednoj zemuničkoj nastambi nađena u pepelu vilica odrasle ljudske individue. Nalaz je dvostruko zanimljiv: prvo, vilica je nađena unutar nastambe i, drugo, ležala je pored ognjišta. Iz ovih podataka nije teško izvući zaključak da su stanovnici Lisičića njegovali

kult lubanje odraslih predaka, što također dosta sigurno upućuje na veoma staru duhovnu tradiciju. Dio glave umrlog pretka nađen je u nastambi (teško je reći da li je prvobitno bila i čitava lubanja). Ostavljena je, dakle, među živim srodnicima da im bude od pomoći. Isto toliko je važan i položaj vilice uz samo ognjište. Iz toga bi se dalo zaključiti da je u Lisičićima postojao kult domaćeg ognjišta, odnosno vatre, što, kombinovano sa već pomenutim solarnim kultom, pruža nešto zaokruženu sliku o duhovnim preokupacijama tamošnjih stanovnika. Oni žive u sferi dugo njegovanih kultova koje nisu izgubili ni u novim sjedištima, kada su došli u kakav-takav dodir sa razvijenim duhovnim shvatanjima neolitskog svijeta u Bosni.

Stanovnici Lisičića su, i inače, imali određene dodire sa butmirskom grupom. Tako su u Lisičićima primijećeni pojedinačni kruškoliki oblici posuda, kao i neki trakasti motivi iz bogatog repertoara butmirske keramografije. U Obrima II, kao što je već rečeno, lisičićka keramička roba došla je do punog izražaja u slojevima koji pripadaju III fazi butmirske kulture. Dok se u slojevima II faze butmirske kulture u Obrima II ova keramika pojavljuje samo u pojedinačnim primjercima (a to je potvrđeno i u samom Butmiru), u III fazi ona je, zapravo, ravnopravno zastupljena sa keramikom butmirskog stila.

Po svemu sudeći, ovo bi mogao biti izraz ekonomskih veza, jer u oblasti duhovnog života nisu se dali uočiti nikakvi međusobni uticaji. U Butmiru nema astralnih kultova niti u Lisičićima postoje ljudske figure od pečene zemlje. Umjetnički izraz na keramičkoj robi vrlo je različit u oba naselja, a to su dovoljni dokazi da u sferi duhovnog života nije bilo ustupaka, odnosno kolebanja. Pa ipak, tako veliko prisustvo keramike lisičićkog stila u III fazi Obra II nameće potrebu daljih istraživanja ovog fenomena.

Na osnovu cjelokupne kulturne fizionomije Lisičića, a posebno ornamentalnog sistema na keramici, lisičićka grupa pripada jednom širem kompleksu mlađeg neolita na Jadranu i zapadnom Mediteranu. Ovo potvrđuje kulturna srodnost sa nalazima na ostrvu Hvaru, Korčuli i Lastovu, gdje je u pećinskim naseljima konstatovan adekvatan materijal. Na osnovu ove srodnosti stvoren je i pojam *hrvatsko – lisičićka* kultura mlađeg neolita na Jadranu i u njegovom zaleđu. Ako ovome dodamo kulturne veze sa Sicilijom, pa i sa Maltom, tada smo zaokružili kulturni kompleks kome pripada lisičićka grupa u širem smislu. Njeni pripadnici nisu razvili svoju kulturu iz nekih starijih, domaćih elemenata, nego su stigli u dolinu Neretve sa već formiranom kulturnom fizionomijom. Oni su doseljenici i u svom prodiranju prema unutrašnjosti ipak su se držali onih područja koja nisu jače izlazila iz mediteranskog kulturnog kruga.

Hvarskoj kulturnoj grupi, u užem smislu, možemo danas pripisati samo II fazu *Ravlića pećine* nad izvorom rijeke Tihaljine. Kao što je slučaj sa starijim neolitskim stratumom, i sada je veliki broj vatrišta bio raspoređen na najpogodnijim mjestima u ovoj pećini, a u ovom stratumu je pronađeno i jedno pravo ognjište.

Keramički nalazi iz ovog stratuma (faze) u Ravlića pećini vrlo su indikativni i pokazuju koliko je raznovrstan kulturni mozaik neolitskog svijeta u ovom dijelu Balkana. Među tzv. finom keramikom ističu se sljedeći oblici: šolje i zdjele sa zaobljenim profilom, šolje i zdjele sa manje ili više naglašenim obo-dom, odnosno vratom i bikonične zdjele. Neuporedivo rjeđe se sreću vaze na nozi, tanjiri i neki drugi oblici. Šolje sa zaobljenim profilom nekad se približavaju

pravim loptastim formama, što sigurno upućuje na stariju tradiciju, vezanu sa danilskom kulturom na Jadranu.

U ornamentalnom sistemu se razlikuju dvije vrste ukrasa: urezani (naročito šrafirani trouglovi i snopovi linija) i bojeni motivi. Ovi posljednji su redovno izvedeni crvenom bojom poslije pečenja, i to je, zapravo, jedini način njihova izvođenja. Među bojenim motivima na prvo mjesto se mogu staviti uže ili šire crvene trake uz obod vaze ili na njenom trbuhu, a zatim dolaze razni krivolinejni motivi kao što su: tzv. spiralne kuke, pravi spiralni motivi (povezani tangenta), girlande i polukrugovi. Poseban interes izazivaju kanelirani motivi, koji prekrivaju gornji dio vaza dobro uglačane površine, a ponekad su kombinovani sa urezanim motivima.

Osnovni oblici i ukrasi fine keramičke robe iz slojeva koji u Ravlića pećini pripadaju mlađem neolitskom dobu odgovaraju keramografiji hrvatske kulture u Grapčevoj špilji na Hvaru, u Smilčiću kod Zadra i u mnogim drugim nalazištima ove grupe na otocima i na Jadranu. Pa ipak, u tom pogledu postoje i određene razlike. Tako, npr., u Ravlića pećini nije nađen nijedan keramički primjerak sa bojenim ornamentima izvedenim prije pečenja, što je vrlo poznat tehnički manir na Jadranu. S druge strane, u Grapčevoj špilji i u drugim lokalitetima na Jadranu nije bilo uobičajeno bojenje čitavih površina vaza, a to je, opet, u Ravlića pećini čest slučaj. Da ne spominjemo neke druge, možda manje uočljive razlike. Već ovo što je navedeno dovoljno je da se II faza u Ravlića pećini označi kao varijanta hvarske kulture u zaleđu Jadrana.

U Ravlića pećini su, osim toga, ustanovljena i tri stupnja u razvoju tamošnje varijante hvarske kulture. U prvom stupnju preovlađuju urezani motivi, dok se tek u trećem stupnju (II C fazi) javljaju karakteristični kanelirani ukrasi. Danas je još otvoreno pitanje da li će ovaj rezultat istraživanja u Ravlića pećini uticati i na stupnjevanje hvarske kulture na samom Jadranu ili će ovakav razvojni put ostati karakteristika njene zapadnohercegovačke varijante. Ovo drugo za sada izgleda realnije.

U širem smislu, II faza u Ravlića pećini pripada pomenutom hvarsko-lisičićkom kompleksu mlađeg neolita na Jadranu i u njegovom zaleđu.

Ovdje, konačno, treba spomenuti i nalaz kostura jednog djeteta, mlađeg od godinu dana. Taj kostur je nađen u samom kulturnom sloju; nisu ustanovljeni nikakvi tragovi grobne konstrukcije. Bez obzira što se ovdje radi o drugoj kulturnoj grupi, nalaz u Ravlića pećini je potpuno adekvatan nalazima dječijih ukopa u Obrima II kod Kaknja, u tamošnjem sloju butmirske grupe. Odgovarajuće paralele su poznate i na Jadranu, a sve to zajedno upotpunjuje sliku o kulturnom žrtvovanju male djece na mediteranskom prostoru.

NEKA OPĆA RAZMATRANJA O NEOLITU U BOSNI I HERCEGOVINI

Sasvim je sigurno da su u širenju neolitskih grupa u Bosni i Hercegovini najvažniju ulogu odigrale dvije osnovne magistrale: dolina Bosne i dolina Nere-tve. Prema tome, u neolitizaciji ovih oblasti geografski faktor je bio od presudne važnosti. Ove dvije plodne doline igrale su istu ulogu u toku postneolitskih perioda, kao i u vrijeme kasnijih istorijskih epoha, pa je u neolitu samo prvi put

došla do izražaja njihova izuzetna važnost za Bosnu i Hercegovinu. Gotovo bi se moglo reći da je magistralni pravac Bosna-Neretva adekvatan – iako u manjem obimu – znamenitom balkanskom putu dolinom Morave i Vardara.

Dolinom rijeke Bosne otvarale su se široke mogućnosti za vezivanje bosanske teritorije sa Panonijom, a preko nje i sa srednjom Evropom. Slično ovome, dolinom Neretve prodiru jadransko-mediteranski kulturni elementi, a jedna velika seoba sa Jadrana doprla je tom dolinom gotovo do bosanske granice. Pri širenju jednih i drugih kulturnih elemenata treba uzeti u obzir dvije mogućnosti: selenje nosilaca određenih kulturnih pojava i širenje kulturnih uticaja preko povremenih dodira. Prva komponenta je veoma snažno došla do izražaja kod starčevačke, vinčanske i lisičićke grupe. Druga komponenta je uočljiva kod kakanjske i butmirске grupe, dok bi se u naseljima Obre I i Zelena pećina moglo govoriti o svojevrsnoj kombinaciji ove dvije mogućnosti. Pošto u Bosni nemamo dokumenata o jednom kontinuiranom razvoju neolitskog svijeta od početka neolitskog doba, prva komponenta je ovdje morala više da dođe do izražaja.

Uzevši neolitski svijet u Bosni i Hercegovini u cjelini, pada u oči da su neke grupe na ovoj teritoriji predstavnici vrlo uproštenih i jednostavnih neolitskih kultura, dok su druge pune originalnosti i umjetničke svježine. U prvu kategoriju spadaju starčevačka i vinčanska grupa u sjeveroistočnoj Bosni, čija su naselja – kao što smo već vidjeli – bila locirana na krajnjoj periferiji ovih grupa. Na ovoj teritoriji, daleko od matičnih centara, neolitske zajednice tih grupa zadržale su osnovne komponente starčevačkog, odnosno vinčanskog umjetničkog stila, ali ga nisu dalje razvijale. Zajednice vinčanske grupe, na primjer, zavučene u močvarne predjele bosanske Posavine, kamo su stigle u prvom naletu, ostaju izolovane od srodnih zajednica s onu stranu Save i ne primaju nove uticaje, da bi do kraja razvile klasičnu vinčansku kulturu. Ne može se reći da vinčanski stil nije i ovdje doživio određen razvoj, ali je činjenica da je taj razvoj išao jednostavnim putem, pa je zbog toga sasvim opravdano govoriti o jednoj uproštenoj varijanti vinčanskog stila. Svakako je zanimljivo da su neki izvorni elementi starčevačkog stila u naselju Obre I dosta dobro sačuvani.

U prvu kategoriju spadala bi isto tako i posavska grupa. Neolitski ribari na obalama Save živjeli su vrlo jednostavnim životom, a njihova kultura je odraz takvog života. Oni su se vjerovatno osjećali kao pripadnici jedne veće zajednice ali, živeći u specijalnim ekonomskim uslovima na periferiji područja grupe (opet!), nisu ni imali uslove za drugačiji razvoj.

Drugoj kategoriji bi pripadale: najstarija Zelena pećina, butmirска grupa, Lisičići, odnosno lisičićka grupa i hvarska varijanta u Ravlića pećini. Svaka od ovih grupa zrači izvjesnom svježinom i originalnošću, te predstavlja neolitski svijet u Bosni i Hercegovini u njegovom pozitivnijem smislu.

Keramika Zelene pećine III pripada svakako impresso keramici tzv. circummediteranskog tipa. U okviru te keramike ima zaista velik broj stilskih varijanti i one se pojedinačno mogu vezati za različita područja Mediterana, pa ipak u Zelenoj pećini djeluju jedinstveno, čine jedan novi stilski izraz. Tu je, izgleda, prvi put došla do izražaja stvaralačka snaga neolitskih stanovnika Bosne i Hercegovine. Slična je situacija i sa Lisičićima, specijalno kada je riječ o znacima astralnog kulta i realističkim predstavama na keramici. U Ravlića pećini je stvorena posebna varijanta hvarskog keramičkog stila. I pored toga što je novijim istraživanjima otkriven velik broj novih nalazišta koja pripadaju razli-

čitim neolitskim grupama, umjetnički stil Butmira i butmirske grupe u cjelini ostaje i dalje kao najoriginalnija umjetnička tvorevina neolitskog doba na ovom tlu. Keramička roba je neobično raznovrsna, ornamentalni sistem razrađen u jednom širokom, a ipak jedinstvenom dijapazonu ukrašavanja, butmirske ljudske figure nemaju adekvatnijih paralela u neolitskom svijetu. Čak i u okviru velikog evropskog kompleksa sa trakastom keramikom, butmirski stil bi se mogao označiti kao jedno od vrhunskih dostignuća u umjetnosti ovoga kompleksa, kao izraz najvišeg dostignuća i kao završna faza u jednom dugo njegovanom umjetničkom stilu. Zbog toga butmirski stil za neke naučnike još i danas predstavlja zagonetku u ovom dijelu svijeta.

Ako neolitsko doba shvatimo kao vrijeme jednog jedinstvenog pogleda na svijet, onda već sama Bosna i Hercegovina pruža brojne dokaze o tome da su postojale mnogobrojne varijacije u vanjskom manifestovanju tih pogleda. Pripadnici butmirske grupe su zemljoradnici i stočari, pa se time može protumačiti kult boginje plodnosti, koji je manifestovan u brojnim ženskim figurama. U Lisičićima dolaze na prvo mjesto astralni kultovi. Zemljoradnički kultovi u prvom slučaju su možda, odraz jedne unutarbalkanske ili panonske tradicije, jer je neolitska zemljoradnja doživjela na tim prostorima značajan uspon. Mediteranska tradicija u Lisičićima ne počiva, svakako, na zemljoradničkoj ekonomskoj bazi. Pripadnici vinčanske grupe u sjeveroistočnoj Bosni su se, bez sumnje, isto tako bavili zemljoradnjom, ali se tamo ipak nije tako jako manifestovao kult ženske boginje plodnosti kao u Butmiru. Možda je to posljedica opće kulturne pojednostavljenosti (rečeno je da vinčanska grupa i inače obiluje ljudskim figurama), ali se preko te pojave ne može preći. U naseljima kakanjske grupe došli su do izražaja posebni kulturni ritoni. Biće da oni pripadaju nekom starom balkanskom kultu, vezanom i za kult plodnosti i za kult crvene boje.

Takva variranja i nijansiranja nisu ovim iscrpljena. Navedeni su najeklatantniji primjeri, da bi mnogostranost duhovnog života neolitskih ljudi u ovom pogledu došla do punog izražaja, iako je to u suštini sve jedan neolitski svijet.

U jednom pogledu pripadnici svih neolitskih grupa u Bosni i Hercegovini imaju jedinstven stav. Kod njih kult mrtvih nije postojao u onom obliku u kojem smo navikli da ga gledamo, jer smo se sreli samo sa ukopima male djece u slojevima nekih od ovdašnjih neolitskih nalazišta. Nije to nikakva specifičnost ovih krajeva; slična je situacija i u ostalim dijelovima Balkana. Zato će naše grupe u tom pogledu pripadati jednom širem neolitskom kompleksu u južnoj Evropi. – Šta su oni radili sa umrlim pripadnicima zajednice, ostaje za sada tajna. Prema nekim indicijama kod primitivnih plemena, možemo pretpostaviti da su oni spaljivali mrtvace i pepeo razbacivali ili su ih izlagali divljim životinjama, ali sigurnih dokaza nemamo još ni za jednu pretpostavku. U svakom slučaju, jedino je sigurno da su tijela mrtvih uništavali.

S obzirom na utvrđene kulturne razlike između pojedinih neolitskih grupa u Bosni i Hercegovini, sasvim se opravdano pitamo ne radi li se tu o nekoliko etničkih grupacija. Treba odmah naglasiti da tu ne može biti govora o etničkim grupama u današnjem smislu te riječi. Mi ne poznajemo jezik ovih starosjedilaca Bosne i Hercegovine pa nam tako nedostaje jedan od bitnih pokazatelja za etnička opredjeljivanja. No, ako ovaj termin shvatimo samo uslovno, odnosno u jednom ograničenom obimu, onda bi možda bilo umjesno govoriti o neolitskim „etničkim” grupama. Pripadnici butmirske grupe imaju drugačija kulturno-re-

ligiozna shvatanja (a to znači da im se donekle razlikuju i nazori na svijet od drugih zajednica), imaju drugačije kulturne manifestacije, a – vjerovatno – i druge običaje nego pripadnici lisičićke grupe. Ista je razlika među vinčanskim neolitskim zajednicama i stanovnicima Zelene pećine III u Hercegovini. Posavska i kakanjska grupa, opet, imaju posebne osobine. Gledajući u tom svjetlu, na području Bosne i Hercegovine živi više „etničkih” grupa, pa je sigurno da ovo područje ima složeniju „etničku” strukturu u neolitskom dobu nego neke njegove susjedne oblasti. Kao da su se baš ovdje sretale sve brojne „etničke” zajednice sjevernog Balkana i susjednog Podunavlja.

Sasvim je očito da većina neolitskih zajednica u Bosni i Hercegovini ne pripada nekim zatvorenim „etničkim” grupacijama uže oblasti. Pripadnici vinčanske grupe u sjeveroistočnoj Bosni, posavska grupa, stanovnici Lisičića ili Ravlića pećine pripadaju većim „etničkim” skupinama. To posebno vrijedi za pripadnike vinčanske grupe, jer su njihovi srodnici rašireni po velikom dijelu Balkanskog poluostrva, kao i izvan ovog poluostrva. Teško je reći koliko se u nabrojanim kulturnim manifestacijama ogleda „etnička” jedinstvenost kod pojedinih velikih grupa. U svakom slučaju, stanovnicima Varoši ili Tuzle mnogo je bliži, po svojim pogledima na svijet i kulturnim elementima, stanovnik Vinče nego onaj iz Lisičića, pa i onaj iz Butmira. A kada je to tako, ne bi se uopće mogla negirati jedna modificirana „etnička” pripadnost u neolitskom svijetu ovih krajeva. Problem jezika će svakako ostati otvoren, ali – kako izgleda – ne bi trebalo pomišljati na neke naročito velike jezičke divergentnosti među ovim neolitskim grupama. Sigurno je da je među nekim grupama postojao određen kontakt: u Obrima II našla se lisičićka keramika, u Lisičićima neki butmirski kulturni elementi, kakanjski stanovnici su prihvatili kultne ritone. Bilo kakvi kontakti, pa i oni najminimalniji, uslovljeni su određenim sporazumijevanjem. Kada u starijoj fazi Obra I vidimo tako jako pomiješane elemente starčevačke i cardium-impreso grupe, moramo pretpostaviti i neko „etničko” miješanje pripadnika dviju grupa. A teško bi bilo zamisliti ovakvo miješanje ljudi sa potpuno različitim jezičkim osobinama.

Sagledane u cjelini, neolitske kulture u Bosni i Hercegovini ne izlaze iz okvira nekih opće utvrđenih normi za neolitski svijet Evrope. Naglašeni geometrizam i shematičnost u umjetničkom izrazu ne razlikuje se u osnovnim linijama od umjetničkih izraza u drugim evropskim grupama. Nešto više simbolizma izvire iz ornamentalnih motiva Lisičića, a nešto realizma izdvaja butmirske figure u jedan poseban stil. I to je sve. Suština ostaje idealistička, kakav je bio i pogled na svijet neolitskih rodovskih zajednica. Ništa drugo ne bi bilo ni normalno za svijet koji je tek stvarao jednu novu kozmogoniju, teogoniju i pogled na svijet, različit od pogleda paleolitskih i mezoitskih predaka.

Psihologija neolitskih ljudi se također morala bitno razlikovati od psihologije pripadnika starih lovačkih grupa. Neolićani su se privikli na sjedilački način života i razvijali jednu relativno zatvorenu, naturalnu privredu. Novi način života je morao ostaviti vidan trag na psihi ljudi, i to se lijepo vidi u bosanskim neolitskim nalazištima. Tako se u Varoši i Gornjoj Tuzli dobila odlična stratigrafska slika, koja reflektuje kontinuirani kulturni razvoj kroz više stoljeća. Nema tu nikakvih prekida niti ponovnog naseljavanja, sve teče u polaganom kontinuitetu, u pravoj razvojnoj liniji. Oko četiri metra debeli slojevi u Obrima II pružaju potpuno istu sliku: razvoj postoji, ali kulturna osnova ostaje. Rečeno

savremenim jezikom, neolitsko stanovništvo u Bosni i dijelu Hercegovine živjelo je u zatvorenim seoskim naseljima i stoga je kod njega preovladavala neka vrsta seoske psihologije. Naravno, sve se to odvijalo u okviru tradicije razvijene rodovske organizacije. – Po svemu izgleda da je to stanovništvo bilo mirno, gotovo pacifički nastrojeno. Na terenu Bosne i Hercegovine nisu do sada zapaženi nikakvi tragovi o sukobima među neolitskim grupama. Nigdje nema tragova o iznenadnom dolasku pripadnika neke druge neolitske grupe, o porobljavanju i tome slično. Svaka grupa i svako naselje živjelo je mirnim životom, stanovništvo je bilo zauzeto sticanjem dobara za svakodnevni život, a međusobni dodiri su bili uslovljeni povremenom razmjenom dobara i, eventualno, potrebama gentilnih mišljenja. Takav život, u toku čitavog niza generacija morao je uništiti borbeni duh neolitskih ljudi u ovim krajevima pa oni nisu bili u stanju da se uspješno odupru provali novih grupa na kraju III milenija pr. n. e. Takva psihička konstitucija svakako je prouzrokovala njihovo gotovo totalno uništenje u tom vremenu.

Najzad, da vidimo kakav je, u stvari, doprinos naših oblasti razvoju neolitske kulture u ovom dijelu Evrope.

a) U Bosni je, prije svega, stvorena specifična butmirska kultura, koja, bez sumnje, znači nov fenomen u neolitskom svijetu Evrope. Veliki domet u umjetničkom smislu, nastao kao posljedica vrlo izraženog estetskog osjećaja, predstavlja određen doprinos stvaralačkim naporima neolitskih ljudi. Butmirskoj kulturi zbog toga pripada i odgovarajuće mjesto u neolitskoj Evropi.

b) Stariji neolit u Zelenoj pećini pružio je dragocjene podatke za proučavanje jadranskog i zapadnomediterranskog neolita. To posebno vrijedi za proučavanje mehanike kretanja i međusobnog spajanja različitih kulturnih elemenata u tom neolitskom periodu.

c) Lisičići imaju izuzetnu važnost u razmatranju odnosa između kulture (odnosno duhovne nadgradnje) i ekonomske baze u jednom neolitskom naselju. U tom pogledu Lisičići mogu služiti kao školski primjer i daleko prelaze lokalni značaj jednog ovakvog naselja. Ovom treba dodati i izvanredne dokaze o astralnim kultovima u ovoj grupi. Ravlića pećina II nas, opet, na najbolji način uvodi u razmatranje varijanti jedne jadranske kulture.

d) Ostale neolitske grupe u Bosni pružaju mnogo materijala za izučavanje geografskih faktora u razvoju pojedinih grupa (starčevačka, vinčanska, posavska grupa), za proučavanje užih dijelova velikih neolitskih kompleksa (iste grupe u sjeveroistočnoj Bosni), kao i za posmatranje međusobnih uticaja u neolitskom svijetu (npr. kakanjska grupa).

Sve u svemu, proučavanje neolita u Bosni i Hercegovini dalo je do sada krupne rezultate i utvrdilo da su neolitske grupe u ovim oblastima odigrale dosta značajnu ulogu u razvoju neolitske kulture u južnoj Evropi. Tom konstatacijom uvrštavamo teritorij Bosne i Hercegovine u one oblasti neolitske Evrope u kojima je stvaralačka moć tadanjih ljudi postigla nova ostvarenja i dala svoj doprinos progresu ljudske misli u cjelini.

PRELAZNO DOBA

(E N E O L I T)

OPĆA RAZMATRANJA

Arheološka istraživanja u nekoliko posljednjih decenija pokazala su veoma jasno da je eneolit na čitavom euroazijskom prostoru bio jedan od značajnih praistorijskih perioda. Taj period donekle podsjeća na vrijeme velike seobe naroda koja je onako snažno uzdrmala antički svijet i unijela novi poredak u Evropu. Neki slični pokreti desili su se i u eneolitskom dobu.

U ovom periodu počinje napuštanje kamenih oruđa, čija je upotreba najduže trajala u istoriji čovječanstva, a postepeno se prelazi na izradu oruđa od metala. Prvi metal od kojega je čovjek napravio jedan upotrebnii predmet bio je bakar. To je sasvim razumljivo, pošto se bakar može naći u čistom stanju, a pojedini predmeti se mogu oblikovati i bez taljenja, tzv. hladnim okivanjem.

Kako su ljudi došli do novog materijala za izradu svojih oruđa? Vjerovatno, opet, dugotrajnim iskustvom. Tražeći dobar kamen za izradu kamenih oruđa, čovjek je morao nailaziti i na grumenje samorodnog bakra. Stotine puta, možda, nije obraćao pažnju na ovaj materijal, ali je jedan ipak pokušao da i od njega napravi neko oruđe. Vidio je da se bakar ne može okresivati kao kamen, ali je spoznao i to da se okivanjem relativno lako dobiva željeni oblik. A pravio je, naravno, u prvo vrijeme one oblike na koje je bio navikao kroz milenije. U isto vrijeme čovjek (neki neoličani) spoznao je da je bakar relativno mekan i da oruđa od ovog materijala nisu tako efikasna kao ona od tvrdih vrsta kamena. Zato je nerado napuštao svoja ranija oruđa i samo paralelno pravio i oruđa od bakra. No, zato je vrijednost bakra za izradu nakitnih i sličnih predmeta sve više dolazila do izražaja. S obzirom na ovakvu dvojnost osnovnog materijala, ovaj period se najčešće naziva eneolit ili kameno–bakarno doba, odnosno – na Istoku – halkolitsko doba.

Najranija upotreba ovog metala, odnosno sam početak tzv. metalne revolucije, desila se na Istoku, negdje na prostoru između sjevernog Irana i Mesopotamije. Brdoviti krajevi ispod Velikog Kavira poznati su po bogatim ležištima samorodnog bakra i bakronosnih ruda. Na tom području leži i poznato praistorijsko naselje Tepe Sialk, u kojem su nađena brojna oruđa izrađena hladnim okivanjem od samorodnog bakra. Prema tome, proces metalizacije je počeo.

Družeći se sve više sa novim materijalom, ljudi su spoznali da se bakar može dobiti i iz nekih bakarnosnih, prvenstveno oksidnih, ruda posebnim talioničarskim procesom. Prišlo se, dakle, topljenju bakra i izlivanju željenih predmeta (oruđa i nakita) u kalupima od pečene gline ili od pješčara. Počela je talioničarska djelatnost, koja je dovela do pronalaska bronzе, do taljenja željeznih ruda i ova djelatnost traje sve do dana današnjeg. Prva masovnija upotreba bakra za izradu oruđa i nakita vezana je uz ime Sumerana u Mesopotamiji, gdje se metalna revolucija odigrala početkom V milenija. Neposredno zatim, a djelimično i paralelno, ušli su u tok novih zbivanja Bliski istok i teritorija današnjeg Egipta. Ove široke oblasti su preživljavale zaista dug halkolitski vijek, jer ovo doba tamo zaprema gotovo čitav peti i četvrti milenij pr. n. e. Prema tome, dok je u Evropi mlađe kameno doba relativno dugo trajalo, na Prednjem i Bli-

skom istoku ono je brzo zamijenjeno jednom – u suštini – metalnom civilizacijom.

Južnu Evropu je puni val metalizacije zahvatio tek u III mileniju pr. n. e. Nije bez interesa spomenuti da se korištenje bakra prvo odomaćilo u karpatskom i istočnoalpskom prostoru, a zatim na području Bugarske, Jugoslavije pa i Mađarske. Metalizacija Evrope počinje, dakle, u onim oblastima koje posjeduju nalazišta bakarne rudače. Ipak, eneolitsko doba u Evropi nije naročito dugo trajalo i njegov vijek se kretao u rasponu od 5000 – 6000 godina. Prema tome, Prednji Istok je imao dugo halkolitsko a kratko neolitsko doba, dok je Evropa imala dugo neolitsko a kratko eneolitsko doba. Iz toga jasno slijedi da termin „prelazno doba“ najbolje odgovara situaciji u Evropi, gde eneolit igra ulogu spone neolita i bronzanog doba. Na Istoku je prelaz bio znatno brži, a trajanje ovog doba neuporedivo duže.

Moramo ovdje napomenuti da je i na tlu Jugoslavije bakar bio relativno rano eksploatisan i upotrebljavan za izradu upotrebnih predmeta. Najbolje se to vidi na primjeru rudokopa bakarne rude na Rudnoj Glavi (oko 20 km udaljenoj od Majdanpeka), gdje je eksploatacija bakarne rudače počela još na početku mlađe faze vinčanske kulture – u drugoj polovini IV milenija pr. n. e. . Ovo je i potpuno normalno, pošto je Timočka krajina sigurno najbogatije područje sa bakarnosnim rudama u Jugoslaviji. U Bosni i Hercegovini je poznato naselje u Gornjoj Tuzli dalo najviše raznih nalaza bakarnih predmeta. U tamošnjim slojevima mlađe vinčanske kulture otkriveno je više komada sitnog bakarnog nakita: jedno šilo, jedna igla, dvoje udice i grudvice bakarnog oksida. Moramo, međutim, naglasiti da ovi nalazi nikako ne znače da je kod nas eneolitsko doba počelo u periodu ovih nalaza. Pomenuta vinčanska kultura je do kraja svog postojanja ostala, u suštini, jedna neolitska civilizacija, a postepeno upoznavanje sa upotrebom bakra nije bitno izmijenila karakter te kulture. Nekoliko sitnih zrnaca bakra, nađenih u sloju butmirske kulture u Obrima II, vodi potpuno istom zaključku.

Treba, konačno, reći da ni kasnije, sve do početka bronzanog doba (oko 1800 g. pr. n. e.), kamena oruđa nisu izišla iz upotrebe. Zbog toga najbolje i odgovara termin eneolitskog ili prelaznog doba za period od 2400. do 1800. godina pr. n. e. Naziv bakarno doba nikako ne bi dolazio u obzir, jer bakar nije nikada potpuno – pa ni u najvećoj mjeri – zamijenio kamen za izradu oruđa.

U ovom periodu su se desila i izvanredno značajna kretanja praistorijskih grupa od Istoka prema Evropi. Polovinom III milenija počinju na euroazijskom prostoru velika gibanja, a njihov epicentar se danas locira u stepskom području sjeverno i sjeveroistočno od Crnog mora. Ova praistorijska „seoba naroda“ imala je sasvim određene uzroke. U pomenutom periodu su, prije svega, određeni klimatski poremećaji doveli do duže sušne ere na stepskom području pa su tamošnji stanovnici, inače izvanredni stočari, bili prisiljeni da traže nove ispaše za svoja stada. I krenuli su na Zapad. To je, vjerovatno, bio temeljni uzrok pokreta, ali ne treba isključiti ni neke sporedne uzročnike. Jedan pohod nemirnih nomada sa Istoka na bogati teritorij mirnih zemljoradnika u Podunavlju, na Balkanu i u nekim drugim dijelovima Evrope mnogo je obećavao. Ovakav zaključak se nameće samo na osnovu analogije sa nekoliko sličnih pohoda u kasnijem vremenu. I najzad, ne bi trebalo sasvim isključiti ni pretpostavku o potrazi za novim rudistima bakra; da spomenemo samo nalazišta ove rude u istočnim dijelovima Bal-

kana. Sve je to moglo dati dodatne impulse da se rijeka invazora okrene prema zapadu.

Anadolija i susjedni krajevi doživljavali su u tom haotičnom vremenu prave katastrofe, srušeni su mnogi gradovi i naselja, i takva situacija na Istoku nam reljefno ilustruje zašto je došlo do konačne propasti neolitskog svijeta u velikom dijelu Evrope. Prvi valovi su zapljusnuli neke istočnije evropske oblasti: istočni Balkan, istočno Podunavlje, istočnoalpsko područje i – možda – odgovarajuće dijelove Evrope prema sjeveru. Najdramatičniji pokreti odigrali su se oko 2200/2100 god. pr. n. e, kada je uzburkana gotovo čitava Evropa, kada su nestale brojne neolitske grupe i učvrstio se novi poredak. Glavna obilježja invazora su specijalne bojne sjekire i vrpčasta keramika, a tome bi se mogao dodati i ukorijenjeni način pokopavanja pod tumulima.

U toku nastalih komešanja jedan val nomada je pošao na Balkan, drugi prema srednjoj Evropi kao i prema sjevernim njenim dijelovima. U isto vrijeme je sa Pirinejskog poluostrva krenuo pohod nosilaca tzv. zvonastih pehara prema alpskom području i srednjoj Evropi. Šta se sve desilo u ovom krajnje nemirnom vremenu teško je preciznije rekonstruisati. Nema o tome, naravno, nikakvih pisanih dokumenata, pa se na osnovu arheološkog materijala vrše samo grube rekonstrukcije. Očito je da su prodori iz dva suprotna smjera usloveli u alpskom prostoru i u srednjoj Evropi niz sukoba, lokalnih drama, uništenja i pomjeranja. U lančanom pomjeranju neke grupe su iz navedenih područja prodrle u Podunavlje; odavde su pokrenule pojedine domaće grupe prema Jugu ili su samo prešle Panoniju i otišle dalje prema Jugu. Tako je srednji i sjeverni Balkan postao u tom vremenu pozornica veoma burnih događaja, a pored grupa koje su u našu zemlju prodrle direktno sa Istoka, ovamo dolaze i neke grupe sa Sjevera, potisnute iz svojih vjekovnih sjedišta.

Neki dijelovi sjeverozapadnog Balkana značili su u neku ruku pravi rezervat. To je područje dokle su dopirali svi pomenuti valovi, tu su se zaustavljali i konačno smirivali. Zato je naše područje prilično pogodno za proučavanje posljedica velike seobe, tim više što su ovamo prodirale i određene grupacije sa čistim kulturnim osobinama. Pošto je ravničarski dio Jugoslavije, koji je u stvari sastavni dio Panonije, doživio u eneolitu najveće perturbacije, sasvim je normalno da se posledice seobe najviše osjećaju u nekim dijelovima sjeverne Bosne, posebno u slivu rijeke Bosne i drugih rijeka koje su ulijevaju u Savu zapadno od Bosne. Krajnji dijelovi sjeverozapadnog Balkana doživjeli su samo neke manje potrese od strane onih grupa koje su sa Zapada prodirale prema srcu Evrope. Tek manji eho tih događaja naslućuje se u Hercegovini, jer su se selidbeni valovi većinom zaustavljali pred planinskim vijencima koji odvajaju kraško područje na zapadu od susjednih kontinentalnih oblasti.

Treba konstatovati da je upoznavanje sa bakrom došlo u Bosnu i Hercegovinu uglavnom iz krajeva preko Save. Najveća koncentracija bakarnih nalaza kod nas ustanovljena je u međurječju Save i Dunava, sa nešto naglašenom prednošću istočnog dijela tog međurječja. Sjeverna Bosna je bila dosta snažno zahvaćena procesom metalizacije iz ovog područja, dok metalizacija južnih krajeva Bosne i područja Hercegovine ide sporije i po intenzitetu i po trajanju. Ovu metalizaciju pratimo prvenstveno po ostavama i pojedinačnim nalazima bakarnog oruda, čiji je najveći broj koncentrisan u sjevernom porječju rijeke Bosne (Lohinja, Vranovići, Džakule, Tešanj, Bosanski Svi-

la j) i Vrbasa (Bočac, Karavida, Griča, Laktaši). Ako ovome dodamo nalaze u Orašju, Kozarcu i Donjoj Dolini, onda je potpuno jasno da je metalizacija Bosne dolazila preko rijeke Save.

Iako je invazija novih grupa temeljito promijenila „etničku“ strukturu praistorijskog stanovništva Bosne, ne može se reći da su uništene sve neolitske grupe na ovom prostoru. Negdje su ipak ostale oaze starog stanovništva; pri tome prvenstveno mislimo na neka naselja vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni. Dalji život ovih grupa, pa onda i njihovih kulturnih manifestacija, opaža se na telovima u Grbači i Varoši, kao i u naselju u Gornjoj Tuzli. Keramička roba vinčanskog stila postaje sve jednostavnija i uproštenija, a izgleda da kremeniti sitniji alat daleko preovlađuje nad fino glačanim oruđem. S obzirom na novu – da tako kažemo – političku situaciju, moralo se desiti kulturno osiromašenje.

Poznat je slučaj Visokog brda u Lupljanici kod Dervente, gde je došlo do određene simbioze između nosilaca vinčanskog i nosilaca novog, lasinjskog kulturnog stila. Dogodilo se, znači, isto ono što se desilo u Gornjoj Tuzli između starčevačke i vinčanske grupe. Ne smijemo, međutim, momoći činjenicu da su i sami pripadnici lasinjske grupe bili pokrenuti iz svojih ranijih sjedišta u toku velike seobe, a ta sjedišta nisu bila tako mnogo udaljena od sjeverne Bosne. Tu je postojao izvjestan duhovni dodir koji je omogućavao međusobna miješanja. Za sada nisu poznata miješanja između drugih doseljeničkih grupa i neolitskih starosjedilaca u Bosni. Ukoliko je možda i dolazilo do zajedničkog života nekih starosjedilačkih ostataka i došljaka, kultura ovih posljednjih je ugušila elemente starih kulturnih stilova. Radi se očito o pobjedničkoj netrpeljivosti. Svakako, najviše iznenađuje nestanak butmirskog stila, pošto je to bio izvanredan domet u neolitskoj umjetnosti, pa je trebalo očekivati barem minimalni njegov uticaj na keramičku umjetnost novih gospodara Bosne. No, baš ništa se od toga nije desilo. Čitava neolitska kultura ovog dijela Bosne nestala je netragom.

Već smo rekli da su se valovi doseljenika sa Istoka pretežno zaustavljali pred barijerama iza kojih su se pružale široke kraške oblasti. Nenaviknuti na kraške uslove života, ovi „ravničari“ su radije ostajali na kontinentalnoj strani nego da se upuštaju u nepoznate avanture. Tako se i desilo da su nosioci lisičićne kulture, iz okvira hvarsko – lisičićkog kulturnog kompleksa, preživjeli sve starije prodore sa Istoka i da su tek pred kraj eneolitskog doba došli u dodir sa predstavnicima vučedolske grupe. Zbog toga finalna faza lisičićke kulturne grupe vremenski pripada eneolitskom dobu. Ali samo vremenski. Neolitski karakter ove kulture ostao je do samog njenog kraja gotovo nepromijenjen, što ujedno govori i o žilavosti nosilaca te kulture. Tako se u eneolitskom dobu ponovno, a sada u još očitijoj formi, pokazalo kako su značajnu ulogu igrali geografski uslovi u životu praistorijskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. – U najstarijem sloju Velike gradine u Varvari kod Prozora čak se keramičke izrađevine u lisičićkoj tehnici miješaju sa keramikom vučedolske kulture (očito, radi se o kasnom eneolitu).

U prelaznom dobu su značajnu ulogu odigrale sljedeće nove grupe: *badenska*¹, *lasinjska*², *kostolačka*³ i *vučedolska*⁴. Skromnije tragove su ostavili

¹ Ova grupa je dobila naziv po prvom nalazištu u jednoj pećini u Badenu, Donja Austrija. Danas se zna da je ona raširena na širokom području Panonije i nekih susjednih oblasti (ide, na primjer, duboko u Srbiju i Bosnu). Često je pomiješana sa drugim grupama, posebno sa tri druge navedene grupe. Njene tragove srećemo, konačno, i na teritoriju Albanije.

pripadnici grupa sa *vrpčastom keramikom*⁵ i keramikom *zvonastih pehara*⁶; oni su se držali više perifernih oblasti Bosne i Hercegovine.

Brojnija sistematska istraživanja nalazišta iz prelaznog perioda izvršena su, u stvari, tek poslije drugog svjetskog rata i oslobođenja zemlje. Prije drugog svjetskog rata izvršeno je jedno iskopavanje u pećini *Hrustovači* kod Sanskog Mosta, gde je 1939. godine konstatovano prvo nalazište vučedolske grupe u Bosni. Pojedinačni nalazi ove grupe bili su sakupljeni i na *Debelom Brdu* i *Fortici* kod Sarajeva, *Gracu* kod Toplice (okolina Kreševa), *Gracu* kod Homolja (okolina Kiseljaka), *Gracu* kod Kotorca (okolina Sarajeva), ali je ozbiljniju pažnju obratio na njih tek Josip Korošec prije četiri decenije. On je u suštini konstatovao postojanje jedne nove grupe na terenu Bosne, i tako je vučedolska grupa postala prva poznata skupina iz prelaznog doba na ovom terenu. Izvjesni primjerci (tada nedovoljno identifikovani) kostolačke kulture sakupljeni su 1925. godine u *Donjoj Mahali* kod Orašja. Radilo se samo o površinskom sakupljanju materijala.

Terenska istraživanja nalazišta iz prelaznog perioda tekla su poslije oslobođenja ovim redom:

- 1947. godine nastavljeno je i dovršeno iskopavanje u pećini *Hrustovači*, pa je na taj način sakupljen kompletan materijal iz jednog naselja vučedolske grupe.

- Već sljedeće godine izvršeno je iskopavanje drugog naselja vučedolske grupe na gradini *Alihodže*, u dolini Bile kod Travnika. Pošto se radi o jednom malom naselju, ono je tada gotovo kompletno istraženo, a pored vučedolske, ovde je konstatovana i keramika kostolačke kulture.

- 1954. godine počela su iskopavanja velikog naselja vučedolske grupe na gradini *Zecovi* kod Prijedora, a u 1956. godini na ovom nalazištu su izvedena veća sistematska istraživanja.

- Prilikom iskopavanja neolitskog naselja u *Zelenoj pećini* 1955. godine ustanovljeno je da je ovdje kraće vrijeme boravila i jedna manja zajednica vučedolske grupe.

- Prilikom iskopavanja naselja iz bronzanog doba na *Visu* kod Dervente 1958. i 1959. godine ustanovljeno je prisustvo pripadnika kostolačke i vučedolske grupe na ovom lokalitetu. Tek je 1964. godine konstatovano da je *Vis* bio, u suštini, i trajnije sjedište pripadnika ovih grupa.

- Iskopavanjima 1958. i 1960. godine na lokalitetu *Pivnica* kod Odžaka dobiven je kompletan kulturni inventar jedne kostolačke grupe, tako da je ovim iskopavanjem zaokružena slika i o toj grupaciji iz prelaznog perioda ove oblasti.

- Iako su već bili poznati neki kulturni elementi badenske grupe u Bosni, ipak je jedan cjelovitiji nalaz ove grupe zabilježen tek 1958. godine u lokalitetu *Dvorovi* kod Bijeljine.

² Ova grupa je tek u najnovije vrijeme potpuno identificirana. Nazvana je po nalazištu Lasinja u dolini rijeke Kupe. Raširena je u srednjoj i zapadnoj Slavoniji, Podravini, Baranji, Kordunu, Gorskom Kotaru, Sloveniji i Koruškoj u Austriji.

³ Nazvana po prvom nalazištu u Kostocu u Srbiji. Prema sadašnjim podacima bila je raširena i u istočnoj Slavoniji, Vojvodini, sjevernoj i srednjoj Srbiji (naročito u dolinama Dunava i Morave), pa i u Albaniji.

⁴ Nazvana po prvom velikom nalazištu na brežuljku Vučedol kod Vukovara. S obzirom na to da je klasično područje vučedolske grupe Slavonija, ova grupa je poznata i pod imenom slavonska grupa. Raširena je u Sremu, Slavoniji, Sloveniji (čuvena su nalazišta na Ljubljanskom Barju) i proteže se dalje preko Donje Austrije do Slovačke. Na zapadu dopire do jadranskih obala, a zabilježena je i u sjevernoj Italiji.

⁵ Keramika ove grupe ukrašena je pritiskom gajtana na nepečenu posudu. Raširena je po velikom dijelu istočne i srednje Evrope; glavni je nosilac indoeuropeizacije sa Istoka.

⁶ Ova grupa, porijeklom sa Pirinejskog poluostrva, okarakterisana je posudama u vidu izvrnutog zvona, dok su gusti ornamentalni frizovi izvedeni ubodima nekog oruđa u vidu točkića. Ubodi su obično ispunjeni bijelom, ali i crvenom inkrustacijom.

– Novi nalazi badenske grupe prikupljeni su 1960. i 1962. godine na nalazištu *Vinogradine*, u Ševarlijama kod Doboja, gdje je inače bilo stanište pripadnika vinčanske grupe. Važnost tih nalaza sastoji se u njihovoj čistoti.

– Pomenuti nalazi kulturnih ostataka lasinjske grupe sa *Visokog brda* u Lupljanici kod Dervente ostvareni su 1959. godine prilikom iskopavanja tamošnjeg paleolitskog nalazišta. Još ranije su pojedinačni ostaci lasinjske grupe zabilježeni u *Gornjoj Tuzli*, da bi u 1964. godini bili dobijeni izvjesni podaci o ovoj grupi na *Visu* kod Dervente i u nalazištu *Zemunica* u Radosavskoj kod Banjaluke. Time je potpuno identifikovana ova grupa u sjevernoj Bosni.

– Prilikom istraživanja neolitskog naselja *Obre II* 1968. godine ustanovljeno je da su na nekim mjestima bile ukopane jame sa keramikom kostolačke kulture u gornje neolitske slojeve. Ova keramika odgovara onoj u Pivnici kod Odžaka. Ustanovljeno je, isto tako da nije bilo nikakvog miješanja sa butmirskom kulturom, pa je sasvim sigurno da nema nikakvog hronološkog dodira između ove dvije kulture.

– Novija istraživanja na *Velikoj gradini* u Varvari kod Prozora (1960, 1963, 1967, 1978. god.) pokazala su da su u tamošnjim najstarijim kulturnim slojevima prisutni primjerci keramike vučedolske kulturne grupe. Prema tipološkoj analizi, može se reći da je ova keramika usko povezana sa odgovarajućim pojavama u centralnoj Bosni (Alihodže kod Travnika).

– Konačno, u praistorijskom nalazištu *Ravlića pećini* nad izvorom Tihaljine nađene su i keramičke izrađevine koje su nastale na tradiciji vučedolskog stila. Istraživanja su ovdje izvršena od 1978. do 1980. godine. U ovom nalazištu se sasvim lijepo vidi genetska povezanost vučedolske i cetinske kulture (odnosno kulture Kotorac – Cetina).

Treba još spomenuti da je Zemaljski muzej od 1958. godine dalje organizovao veliki broj rekognosciranja terena, radi prikupljanja podataka za arheološku kartu Bosne i Hercegovine. Ovakvim radom otkriveno je mnoštvo novih arheoloških lokaliteta, a među njima je bilo i takvih koja su pripadala grupama prelaznog doba. Povećan je, u prvom redu, broj nalazišta vučedolske grupe u zapadnoj Bosni, a porječje rijeke Sane definitivno se učvrstilo kao jedinstven rejon stanovanja zajednica ove grupe (*Dabar pećina*, *Topića glavica*, *Pejića gradina* i drugi lokaliteti).

Prema iznesenim podacima, najveći broj nalazišta pripada vučedolskoj, a najmanji badenskoj kulturnoj grupi. Popis nalazišta za sada, uglavnom, izgleda ovako:

– Badenska grupa: Dvorovi i Vinogradine;

– Lasinjska grupa: Zemunica u Radosavskoj, Visoko brdo u Lupljanici, Vis kod Dervente, Gornja Tuzla (?);

– Kostolačka grupa: Donja Mahala kod Orašja, Pivnica kod Odžaka, Vis kod Dervente, Alihodže kod Travnika, Obre II kod Kaknja;

– Vučedolska grupa: Hrustovača – Dabar pećina – Topića glavica – Pejića gradina – Zecovi (sve u dolini Sane), Gradac kod Toplice, Gradac kod Homolja, Debelo brdo – Fortica – Gradac kod Kotorca (sve kod Sarajeva), Alihodže kod Travnika, Vis kod Dervente, Zelena pećina kod Mostara, Ravlića pećina na izvoru Tihaljine.

Danas se može dosta sigurno tvrditi da je sjeverni dio zapadne Bosne u prelaznom periodu bio u gotovo isključivom domenu vučedolske grupe i da su

se njene zajednice odatle postepeno širile prema istoku do Sarajeva i prema zapadu do mora. Badenska i lasinjska grupa, dvije starije eneolitske grupacije, nekako su paralelno zauzele područja u sjevernoj Bosni – prva na istočnoj a druga na zapadnoj strani od rijeke Bosne. Najviše su se približile jedna drugoj na području Vis – Vinogradine. Nosioći kostolačke grupe pronašli su prostor između tih dvaju grupacija i onda se dolinom rijeke Bosne proširile do Obra kod Kaknja. Danas je, dalje, sasvim jasno da su badenska i lasinjska grupa nastanile prostore u Bosni koji su neposredno vezani za bazična područja ovih grupa u Jugoslaviji, za neposredno povezana područja preko Save.

Među navedenim grupama uglavnom nije bilo miješanja, pa ni nekih kulturnih uticaja. Svaka od tih grupa je relativno čista po svom kulturnom izrazu i jedino se među keramikom vučedolske grupe nađu elementi badenske keramike. Izgleda, međutim, da je do ovog preuzimanja određenih badenskih elemenata (što je možda bilo uslovljeno i izvjesnim „etničkim“ miješanjem) od strane vučedolskih zajednica došlo prije nego što su one doprle do bosanskog teritorija. To je jedna slavonska ili panonska epizoda u odnosu pripadnika ovih dvaju grupa, dok na samom terenu Bosne nije dolazilo do daljih dodira. Svaka od njih je prodrla sa druge strane.

Mora se priznati da izvjesne poteškoće izaziva preciznija hronologija prelaznog doba u Bosni i Hercegovini, pošto još uvijek nije moguće napraviti jednu hronološku tabelu koja bi pokazivala sasvim tačne vremenske relacije među po-

Sl. 22 – Gradina Zecovi kod Prijedora

jedinim grupama ovog doba. Prema hronološkoj skali, koja je na osnovu stratigrafskog položaja na nekim naseljima relativno tačno utvrđena u panonskom prostoru, hronološki poredak navedenih grupa izgledao bi ovako: lasinjska / badenska – kostolačka – vučedolska kulturna grupa. Sasvim je vjerovatno da i na prostoru Bosne i Hercegovine treba računati – barem u principu – sa ovakvim vremenskim relacijama. Pa ipak pri ovom ne treba zaboraviti dvije činjenice:

Prvo, na Visu kod Dervente se susreću zajedno elementi kostolačke i vučedolske kulture, a na Debelom brdu čak neki badenski i vučedolski elementi, što donekle remeti naprijed navedenu hronološku skalu.

Drugo, vučedolska keramika u Bosni ima neka posebna svojstva, pa se danas mora govoriti o jednoj varijanti vučedolske kulture u Bosni.

Ove činjenice samo još jednom potvrđuju da situacija na jednom području ne mora neminovno da se podudara sa situacijom na drugom, čak i susjednom, području. Treba očekivati da će se u budućnosti otkriti u Bosni neki lokalitet na kojem će se moći sagledati hronološki odnos između ovih eneolitskih grupacija. Samo na taj način bi se mogli objasniti i navedeni primjeri kulturnih miješanja (ne smije se, naime, smetnuti s uma da se događaju i poremećaji slojeva koji vode pogrešnim zaključcima).

Dalje, vjerovatno je da su neke od ovih zajednica proživjele i dio starijeg bronzanog doba, jer je ovdje došlo do prilično velike stabilizacije prilika. Ostaci materijalne kulture na Zecovima kod Prijedora potvrđuju ovakvu pretpostavku za tamošnju zajednicu vučedolske grupe.

Prema sadašnjim ocjenama, prelazno doba u užem smislu moglo bi se u Bosni i Hercegovini staviti u vrijeme od 22. do 20. vijeka pr. n. e., dok 19. i 18. vijek pr. n. e. možemo nazvati dobom stabilizacije i preuzimanja tekovina bronzanog doba.

Izuzev pomenutih neolitskih ostataka u sjeveroistočnoj Bosni i posebno neolitske retardacije u Hercegovini, kulturne prilike u Bosni i Hercegovini bitno su se izmijenile u mnogim vidovima. Izvjesni istorijski događaji dovoljno potvrđuju ovakve promjene.

Pada u oči prva radikalna promjena u položaju naselja. Obale rijeka i njihove terase ne privlače više onako magičnom snagom praistorijske stanovnike kao što je bio slučaj u neolitskom dobu. Takva mjesta su postala krajnje nesigurna u nemirnom vremenu prelaznog doba. Danas nam je poznato da su dvije zajednice vučedolske grupe zaposjele u zapadnoj Bosni pećinske ulaze i tu organizovale svoje stalno stanište. Mislimo na pećinu Hrustovaču i pećinu Dabar. Ovi primjeri lijepo dokumentuju da je privremeno došlo do nazatka u stambenoj kulturi i da su novi događaji, u stvari, diktirali takve promjene. Pomenute pećine su zavučene, slabo pristupačne, pružaju određenu sigurnost svojim stanovnicima. Tadanji žitelji pećine Hrustovača potpuno su se prilagodili novom načinu života, jer dosta debeo kulturni sloj u pećini upućuje na dugotrajniji boravak vučedolske zajednice. Kada uzmemo u obzir da su pripadnici vučedolske grupe stanovali u ravničarskim predjelima, onda je njihov ulaz u predvorje pećine bio sigurno ogromna promjena. Desila se izmjena osnovnih kulturnih navika. Ovu konstataciju potvrđuju i nalazi u Zelenoj pećini kod Mostara.

Najveći broj zajednica iz svih nabrojanih grupa nastanio se na pogodnim brežuljcima, od kojih neki kontrolišu šire doline rijeka (Vinogradine iz badenske grupe, Pivnica iz kostolačke grupe, Zecovi i Topića brdo iz vučedolske grupe).

pe), a drugi su zavučeni među brežuljke i svojim posebnim položajem osiguravaju osnovnu zaštitu stanovnika (Zemunica iz lasinjske grupe, Vis iz kostolačke grupe). Izgleda da su pripadnici vučedolske grupe u svom širenju iz zapadne Bosne prema istoku usvojili isključivo takav način stanovanja pošto njihove ostatke srećemo gotovo redovno na tzv. gradinama i gracima. – Već ovdje se može podvući da novi tip naselja ostaje dominantan kroz sve dalje praistorijske periode, pa su ga i ilirski rodovi u Bosni i Hercegovini gotovo isključivo koristili. Ipak, u prelaznom periodu nije, koliko se do sada zna, postojao običaj utvrđivanja ovih naselja na brežuljcima; sva su ona otvorena i jedino položaj pruža garanciju bezbjednosti. Vjerovatno je to vezano i za nove društvene odnose.

Što se tiče tehnike izgradnje kuća, u prelaznom periodu nije došlo ni do kakvih novina. Ovo je jedini vid materijalne kulture u kojem je ostala kompletna neolitska tradicija, što još jednom pokazuje da su neolićani bili vrlo inventivni majstori u ovom sektoru života. Koliko je ta tradicija bila jaka, najbolje ilustruje pojava zemuničnih jama na Zecovima, koje su uzradili prvi stanovnici vučedolske grupe na ovom naselju. Svojim oblikom jame ovih zemunica ništa se ne razlikuju od starijih neolitskih uzora, izuzev što su možda nešto malo dublje ukopane u zemlju. Crveno pečeni lijep je i na Zecovima stalan pratilac zemuničnih jama, tako da samo sitniji inventar dokumentuje novo kulturno razdoblje. Određen tip zemuničnih nastambi njegovali su i stanovnici kostolačke grupe na Pivnici kod Odžaka. Taj lokalitet je smješten na vrlo strmom brijegu kod kojega samo njegov uzak hrbat pruža koliko – toliko ravan teren za izgradnju kuća. Pošto su neke kuće bile podignute na padini brijega, njeni graditelji su prethodno načinili usjek, bar donekle iznivelirali teren i onda tu sagradili kuće. Zbog ovakvog načina gradnje donji rub jedne otkopane nastambe (odnosno otkopanog donjeg stroja) bio je svega nekoliko centimetara ukopan, dok je gornji rub bio blizu jedan metar usječen u zemlju. Uz gornji rub je izveden vrlo dugačak banak za ležanje i ostavljanje stvari. Ova kuća na Pivnici bila je oko deset metara dugačka i podijeljena na dva dijela – bez ikakvih pregradnih zidova. Prvi je uzvišeniji, završavao se pomenutim bankom i služio čisto stambenoj svrsi, a drugi je bio niži, imao dva ognjišta i duboku jamu za otpatke i služio kao kuhinja. Veličina kuće, pa i njen unutarnji raspored, govori o većoj porodičnoj zajednici (klasičan neolitski rod bio je sada donekle razbijen).

Kuće na površini zemlje ne razlikuju se od onih neolitskih. Svugdje na nalazištima iz prelaznog doba nailazi se na rasuti lijep od pečene ilovače, sa istim svojstvima i istim otiscima pruća i kolja kao u prethodnom dobu. Neosporno je da su se kućni zidovi sastojali iz drvenog kostura, uključujući tu i pleter, i zemljanog lijepa. U nadzemuničkom stratumu Zecova otkriveno je nekoliko bolje sačuvanih podnica ovih kuća, koje pokazuju četvrtastu osnovu nastambe i odlično dotjeranu površinu podnice. Od posebnog je interesa podnica jedne kuće velikih dimenzija, u koju je bilo ugrađeno četvrtasto ognjište. To ognjište i podnica čine jedinstvenu cjelinu, jer je istim premazom prevučena cjelokupna površina, pa se ognjište ističe samo svojim višim položajem. Kuća, kojoj je pripadalo ovo ognjište, vjerovatno je imalo izuzetnu važnost u naselju pa nije isključeno da se i ne radi o ognjištu nego o žrtveniku za kultne potrebe. Sporedno je u tom slučaju da li se radilo o sakralnoj građevini ili o kući starješine naselja. Po analogiji sa Vučedolom kod Vukovara, ova druga solucija bi možda bila prihvatljivija. – S obzirom na to da su naselja prelaznog doba bila pretežno na uz-

višenom položaju, podnice nisu morale biti debele kao kod ranijih kuća uz obale rijeka ili na močvarnom terenu, o čemu opet ništa ne govore podnice sa Zecova.

Jedini indikator za kulturna i „etnička“ opredjeljivanja ostala je i u prelaznom dobu keramička roba. To je osobito važno podvući, pošto će tokom bronzanog doba ovu ulogu sve više preuzimati i metalni objekti, iako keramika tokom praistorije nije nikad izgubila vrijednost tzv. etničkog indikatora. Isto tako je važno podvući da se i umjetnička stremljenja ljudi iz prelaznog doba ogledaju isključivo na keramičkoj robi, jer znamo da su u kasnijim metalnim periodima izrađevine od metala preuzele jedan dio ove uloge.

Svaka od navedenih eneolitskih grupa u Bosni i Hercegovini ima svoj sopstveni keramički stil. Ti stilovi se međusobno jako razlikuju i svakako su oštrije individualizirani nego stilovi neolitskih grupa. Ipak, u ukrašavanju zemljanih posuda vlada općenito strogi geometrizam; moglo bi se reći da je on čak jače naglašen nego u neolitu. Nije sasvim sigurno, ali je dosta vjerovatno, da je upotreba metalnih oruđa pospješila neke tehnike ukrašavanja na keramici, posebno tehniku duboreza i bockanja. Ove dvije posljednje tehnike povukle su za sobom masovnu upotrebu bijele inkrustacije, koja tako sjajno povećava dekorativnost vaza kod vučedolske i kostolačke grupe. Izgled ukrasnih motiva i njihov raspored na površini suda odražavaju sasvim nova umjetnička shvatanja i svaka paralela sa neolitskim stilovima vodi negativnom zaključku. Nema tu kontinuiteta sa autohtonom kulturom, što je već i ranije jasno naglašeno.

A sada da navedemo nekoliko glavnih stilskih karakteristika kod pojedinih eneolitskih grupa.

Dvorovi kod Bijeljine, Vinogradine kod Doboja, a donekle i Debelo brdo kod Sarajeva pružili su jedino podatke o prisustvu *badenske* grupe u njenom čistom kulturnom izgledu. Vrčevi sa jednom visokom drškom, trbušasti sudovi sa konkavno izvučenim i prema gore suženim vratom i šire posude sa dvije drške primarni su oblici ove grupe u Bosni. Ovome treba dodati trakaste i tzv. tunelaste drške. Gotovo čitav ornamentalni sistem se sveo na gusto poredane cikcak – linije ili okomito udubljene linije i kanelure na trbušnim dijelovima posuda.

Spomenuto je već da su neki badenski elementi uključeni u vučedolski keramički sistem, a to se prvenstveno odnosi na guste cikcak – ornamente na trbušnom dijelu posude.

Keramički inventar *lasinjske* grupe je za sada na terenu Bosne dosta skroman. Najizrazitije primjerke imamo na Visokom brdu u Lupljanici, ali ni oni ne pružaju mogućnost za dobijanje potpuno kompletne slike o kulturnoj fizionomiji ove grupe u sjevernoj Bosni. Prema nalazima na Visokom brdu izlazi da ovdje preovladavaju visoke posude, u prvom redu neka vrsta vrčeva sa dvije drške, a zatim loptaste posude koje bismo mogli nazvati loptastim šoljama. Kod vrčeva su vrlo karakteristične duge drške, sa jako proširenim krajevima i uskim srednjim dijelom. Ova forma je izrazita svojina lasinjske keramike u sjevernoj Bosni i ona je dovoljna da ovoj grupi pripišemo posebnu individualnost.

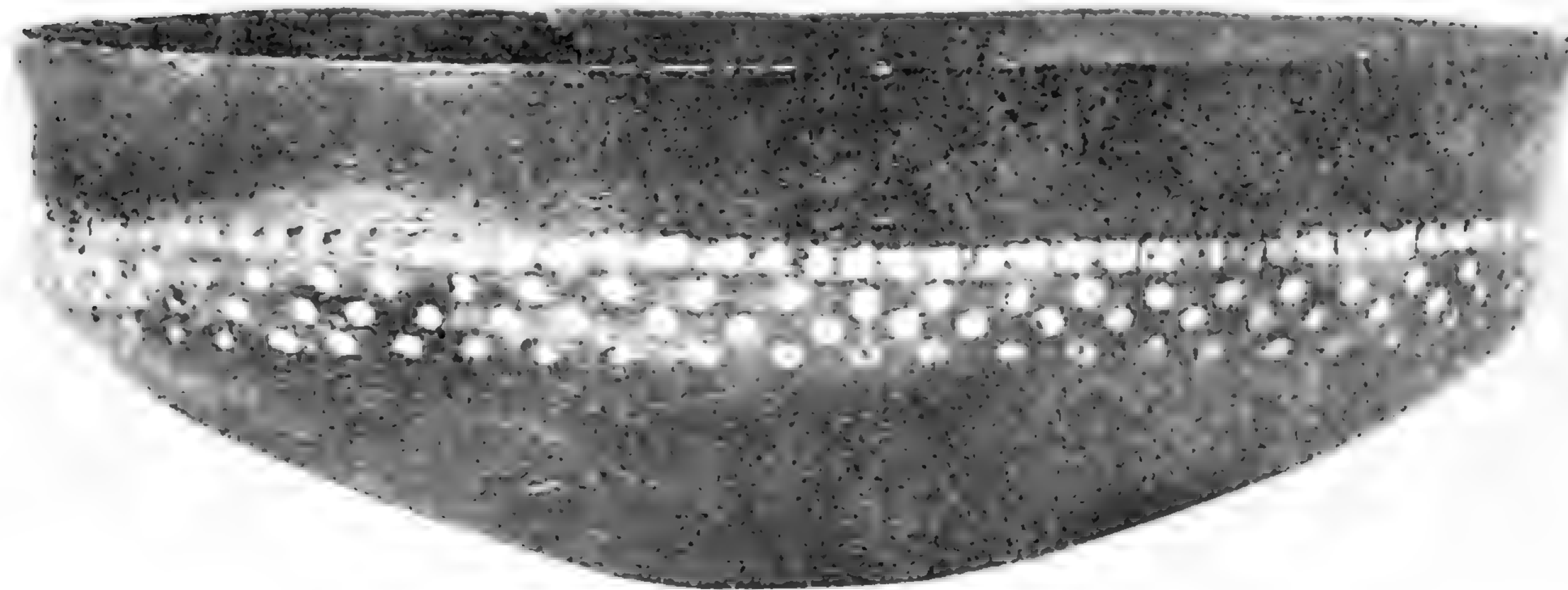
Jednostavnost je odlika i ornamentalnog sistema ove grupe u Bosni. Ukrasi se sastoje uglavnom od linija i uboda. Najčešće su kombinacije od nekoliko paralelnih, urezanih linija i spoljnog okvira od bockanih linija. Ponekad se radi samo o urezanim ili samo o bockanim linijama i na tome se, može se reći, završava ornamentalni sistem ove grupe. Na ramenu vrčeva često se vide trouglasta ispupčenja, koja također ulaze u ovaj ornamentalni sistem.

Pošto je lasinjska grupa u posljednjih nekoliko godina izvučena iz tame, komentar o njevoj sjeverobosanskoj varijanti ne izaziva danas velike poteškoće. Elementi ornamentalnog sistema sa Visokog brda odgovaraju uglavnom ornamentima iz nalazišta lasinjske grupe u porječju rijeke Kupe (Lasinja, Kiringrad i dr.) i nalazišta u sjevernim dijelovima Hrvatske (okolina Križevaca, Slavonske Požege i Varaždina). Dalje veze, one prema Austriji, nisu na ovom mjestu od osobitog interesa. Nosioci lasinjskog stila u sjevernoj Bosni povukli su se u nemirnom prelaznom vremenu preko Save i u bezbjednosti sjeverobosanskih breгова osnovali svoja nova staništa. Oni, vjerovatno, nisu pripadali direktnim invazorima sa Istoka, nego su se pred ovima sklonili u Bosnu. Prema tome, radi se o jednoj alpsko – panonskoj kulturi prelaznog doba, koja je u toku ovog doba raspršena ili, barem na pojedinim sektorima, potpuno potisnuta.

Sl. 23 – Zdjela kostolačkog tipa iz Pivnice kod Odžaka (eneolit)

Sl. 24 – Zdjela kostolačkog tipa iz Pivnice kod Odžaka (eneolit)

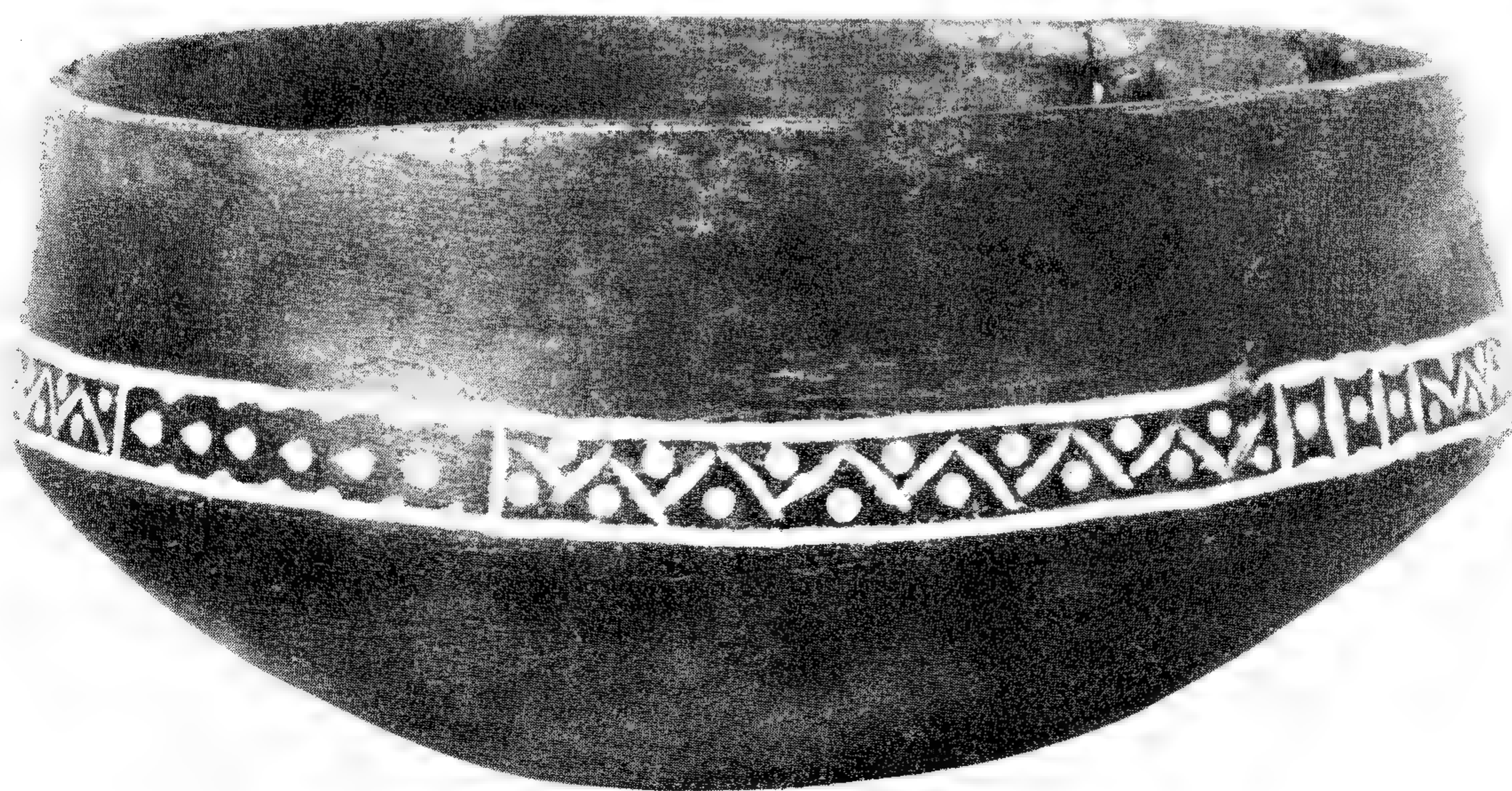

Kulturna fizionomija *kostolačke* grupe poznata je u svojoj čistoj formi iz sjeverne Bosne . Jedna od tipskih formi njene keramičke robe svakako su plitke posude, koje jako liče tanjirima. Iza toga dolaze šolje sa oštro naglašenim ramenom i konkavno uvučenim vratom i slične vaze, većih dimenzija, sa zaobljenim trbušnim dijelom. Dodamo li konačno posude sa visoko uzdignutom trakastom drškom i razne trbušaste lonce, lista je uglavnom završena.

Kod kostolačke keramike su vrat i trbuh posude najomiljenija mjesta za izvođenje ornamentalnih motiva. Zbog toga se dobiva utisak da su ukrasi poređani u frizovima, što je u krajnjoj liniji i bila osnovna zamisao kostolačkih majstora – umjetnika. U ornamentalnom sistemu potpuno preovladavaju pravolinijski geometrijski ukrasi; trouglovi, rombovi i šahovska, tj. kvadratasta polja. Tek zatim dolaze široke trake, koje same ispunjavaju neki friz, pa onda cikcak – linije, metličasti motivi i slično. Na prvi pogled izgleda da ovdje ima mnogo sličnosti sa ornamentalnim sistemom na keramici vučedolske grupe, ali tu u suštini postoji ogromna razlika. Svi motivi na kostolačkoj keramici izvedeni su gustim ubodima, sitnim žigosanim udubljenjima ili gusto poređanim crticama. Na taj način ovi motivi izgledaju kao čipka, a bijela inkrustacija, koja se i ovdje obilno upotrebljava, daje utisak bijelo poprskanih polja. Kombinacije motiva su, inače, i ovdje veoma brojne, pa je isključena svaka monotonija i ponavljanje.

Navedeni elementi kostolačke keramike ne nalaze se u ovako čistom obliku s one strane Save, u Slavoniji i susjednim oblastima. Ne nalaze se ni u Srbiji, i naziv po kostolačkom nalazištu je sasvim slučajno postao imenitelj ove grupe. Svuda su tamo kostolački keramički elementi pomiješani sa badenskim keramičkim stilom. U tim oblastima je, kao što se vidi, bilo mnogo miješanja u prelaznom periodu, znatno više nego na bosanskoj teritoriji. Po cjelokupnoj svojoj fizionomiji kostolačka keramika, pa onda i cjelokupna kultura kostolačke grupe, ulazi u kompleks sa bočkanom keramikom ili u tradiciju izvođenja

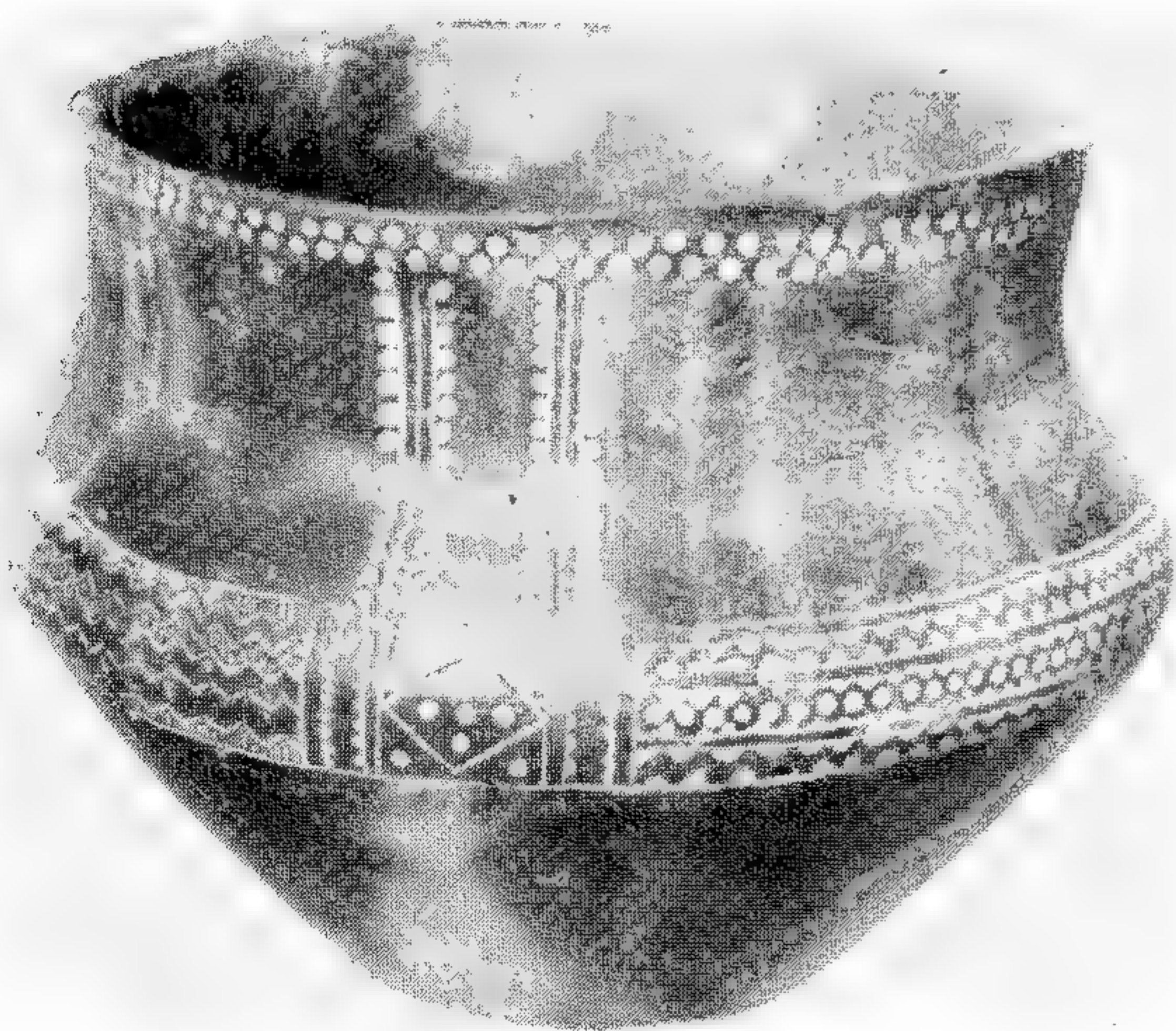
Sl. 25 – Primjerci vučedolskog stila iz zapadne Bosne

takve keramike (Stichbandkeramik). Osobite srodnosti pokazuje kostolačka keramika sa određenim pojavama u tzv. nordickoj kulturi Čehoslovačke i nekim drugim kulturnim derivatima navedenog kompleksa u srednjoj Evropi i alpskom prostoru. Sudeći po ovim kulturnim vezama, pripadnici kostolačke grupe spustili su se iz srednje Evrope prema jugu, dolazili u različite dodire sa drugim grupama prelaznog doba u Panoniji ili u relativno čistom obliku zaposjeli neke dijelove sjeverne Bosne.

Keramika *vučedolske* grupe odlikuje s bikoničnim zdjelama sa oštrim prelomima, tzv. terinama (to je bila visoka zdjela istog tipa), velikim posudama sa cilindričnim vratom, loptastim posudama sa niskim vratom, peharima sa velikom drškom i raznim koničnim oblicima. Među ornamentalnim motivima prvenstvo drže redovi trouglova u vrlo različitim kombinacijama, a zatim drugi geometrijski motivi: kvadrati, rombovi, krugovi, cikcak – linije, krstovi i slično. Ukrašena je obično gornja površina suda, raspored motiva je strogo odmjeran, sve je dobro proračunato. Iako se radi o primarnim geometrijskim likovima, ornamentika na posuđu vučedolske grupe djeluje skladno i svježije jer se koriste bezbrojne kombinacije, a bijela inkrustacija daje često utisak bihromije. Tehnika duboreza pri izvođenju ukrasnih motiva također je jedna od bitnih karakteristika vučedolske keramografije; ova tehnika odlično služi za umetanje bijele inkrustacione mase.

Ornamentika bosanske varijante vučedolske grupe sadrži elemente klasične vučedolske ornamentike iz Slavonije i Srema, koja se odlikuje punijim geometrijskim likovima i bogatijim rasporedom ukrasa, no sadrži i elemente alpskog facijesa ove grupe, koji je nešto jednostavniji i više koristi linearne kombinacije. Ovi drugi elementi su došli do izražaja osobito na nalazištu Zecovi kod Prijedora. Pošto se sjeverni dijelovi zapadne Bosne nalaze otprilike na srednokraći između vukovarsko – vinkovačke oblasti i ljubljanskog barja, takva kombinacija je i geografski uslovljena. Nije bez logike ni teza da su pripadnici vučedolske grupe u zapadnoj Bosni hronološki nešto mlađi od svojih srodnika

Sl. 26 – Primjerci vučedolskog stila
iz zapadne Bosne

Sl. 27 – Primjerci vučedolskog stila
iz zapadne Bosne

s one strane Save, pošto su u stilskom pogledu već prilično odmakli i – vidjeli smo – usvojili elemente različitih varijanti. Na ovakvu tezu možda navodi više jedna druga činjenica. S obzirom na to da su najvažniji centri vučedolske grupe bili bliže dolini donje Bosne nego dolini Sane, očekivali bismo da su njene zajednice ušle u Bosnu prvo dolinom rijeke Bosne, a to se nije desilo, nego je naseljen dio zapadne Bosne. Ovakav se razvoj događaja može razjasniti jedino činjenicom da je dolina Bosne već bila zaposjednuta od strane zajednica kostolačke grupe i da je bilo nemoguće prodrijeti u ovo područje. S druge strane, zapadna Bosna je bila, u stvari, gotovo potpuno nenastanjena i zajednice vučedolske grupe su tamo bile prvi pravi kolonizatori.

Sam nastanak vučedolske kulture nije još potpuno razjašnjen. Sigurno je da neki keramički oblici vode porijeklo direktno sa Istoka (npr. vaze na nozi u obliku životinjske šape), pa je sasvim opravdana pretpostavka da su u formiranju ove grupe učestvovali i neki pripadnici stepskih grupacija. S druge strane, postoji i teza da se vučedolski keramički stil razvio direktno iz stila kostolačke kulture.

Ostaci *vrpčaste* keramike (Schnurkeramik) i *zvonastih* pehara u Bosni i Hercegovini relativno su slabi. Tako pojedinačne prave nalaze vrpčaste keramike poznajemo u mlađim slojevima Zelene pećine kod Mostara, u grobovima pod tumulima u Ljeskovoju glavici kod Ljubomira (Hercegovina), u ogovarajućim slojevima Gornje Tuzle, a slično ukrašenu keramiku utiscima omotanog konca u Varvari kod Prozora, na gradini Nečajno i Trostrukoju gradini kod Posušja i na Podu kod Bugojna. Najbolji primjerak keramike iz porodice zvonastih pehara do sada je pronađen u pećini Hrustovača kod Sanskog Mosta.

No, kada uzmemo u obzir da su u nekim starijim grobovima pod tumulima sa glasinačkog područja nađene kamene bojne sjekire, svojstvene nosiocima vrpčaste keramike, uloga ove grupe u događajima prelaznog doba dobiva nešto drugačije dimenzije. Pošto su nosioci vrpčaste keramike bili pokretači nekih valova seobe sa Istoka i važan faktor u indoeuropeizaciji Evrope, prirodno je da njihova uloga ne može biti mala ni u istočnoj Bosni. – Uticaj nosilaca zvonastih pehara je, naprotiv, morao biti neznatan na našem području. On se više osjeća na jadranskom primorskom pojasu.

Nema nikakve sumnje da iznesenim podacima o keramičkoj umjetnosti pojedinih eneolitskih grupa nismo iscrpli sve mogućnosti za rekonstrukciju kulturnih zbivanja u ovom periodu. Sliku o njihovoj duhovnoj kulturi možemo dopuniti bar nekim posrednim podacima.

Iako ne posjedujemo obilniju dokumentaciju o kultu mrtvih u prelaznom dobu Bosne i Hercegovine, ipak se može zaključiti da se u tom pogledu nešto počelo mijenjati. U jednoj nekropoli sa ravnim grobovima u Dvorovima kod Bijeljine, čiji grobovi spaljenih pokojnika pripadaju kasnom bronzanom dobu (Urnenfeld), nađen je jedan grob sa pepelom pokojnika koji je pokrivala zdjela kostolačkog tipa. U najstarijim grobovima pod tumulima na Glasincu nađene su pomenute kamene bojne sjekire. To su već dva vida sahranjivanja koji se pojavljuju na ovom terenu; u Posavlju grob sa urnama, na Glasincu tumuli. Prema tome, krajem prelaznog doba (ako uzmemo da glasinački grobovi pripadaju već početnom dijelu bronzanog doba), shvatanja o kultu mrtvih znatno se mijenjaju. Pokapanje pod tumulima će postati glavni vid kulta mrtvih u velikom dijelu Bosne i Hercegovine i ono će kasnije biti jedna od karakteristika etničkog pod-

ručja Ilira. Sasvim je vjerovatno da je to u svojoj suštini jedna tekovina prelaznog doba. Usamljeni grob spaljenog mrtvaca u Dvorovima je još slaba dokumentacija za čvršće zaključke i on danas više služi kao indikator za dalja istraživanja u ovom pravcu.

Proces prelaska u novi vid kulta mrtvih tekao je vrlo polagano. Ostaje činjenica da još nemamo nijednog groba iz okvira badenske, lasinjske ili vučedolske grupe. Kao da su ovdje još uvijek vladali stari običaji koje smo podvukli pri obradi neolitskog doba, a to znači da su tijela mrtvih srodnika jednostavno uništavana. Pomenuti primjeri sahranjivanja su tek vjesnici novog doba koji će se temeljito stabilizirati tokom bronzanog doba u ovim oblastima.

Pojedini simbolični ukrasi na keramici vučedolske grupe takođe osvjetljavaju jednu sferu duhovnog života. Više je nego vjerovatno da koncentrični krugovi i znak krsta na vučedolskom posuđu pripadaju solarnim simboličnim znacima. Pripadnici ove grupe bili su i zemljoradnici i stočari (velike količine kalcinisanog ječma u pećini Hrustovača potenciraju ulogu zemljoradnje) i heliolatrija se zato nameće sama po sebi.

Prema do sada sakupljenim podacima, vučedolska grupa je uopće morala imati nešto bogatiji duhovni život nego pripadnici drugih savremenih grupa. Nađeni su probušeni životinjski zubi, koji su se, po svoj prilici, nanizani nosili oko vrata. Nikada takvi zubi nisu kod praistorijskog čovjeka predstavljali samo ukrasne predmete nego su služili i kao amajlije koje su imale određenu magijsko – apotropejsku moć. Ove amajlije možda osvjetljavaju vučedolske ljude više kao stočare. A da su bili dobri stočari, svjedoče nalazi kostiju u pećini Hrustovači. Kao amajlije su vjerovatno služili i trougaoni privjesci sa rupicama za vješanje, za koje se pretpostavlja da su nošeni na prsima, a za koje je teško odbaciti njihovo kultno značenje (simbol ili apotropejski predmet!). Treba spomenuti još jednu malu pljosnatu shematično izvedenu ljudsku statuetu iz pećine Hrustovače da bi se dobila puna predstava o raznolikosti duhovnog života kod pripadnika vučedolske grupe.

*

* *

Gledano u cjelini, prelazno doba je okarakterisano velikom smjenom žitelja i kulturnih manifestacija na terenu Bosne i Hercegovine. Veoma je zanimljivo da su neke nove grupe došle na teritorij Bosne u svom čistom kulturnom stanju (kostolačka, lasinjska i badenska grupa). Očito je da je Bosna poslužila kao pribežište mnogim zajednicama u nemirnom dobu velikih „etničkih“ pomjeranja. Među pomenutim grupama nema dodira, sve su to zatvorene kulturne cjeline i zato se u ovom slučaju može sa više prava govoriti o etničkim zajednicama praistorijskog tipa. Proces tzv. diferencijacije je u prelaznom dobu neobično naglašen, a tek znatno kasnije počće ozbiljnije da djeluje i zakon asimilacije. No, to je već problem stvaranja baze ilirskog etničkog stabla i odgovarajućih širih etničkih zajednica.

Promjene u načinu stanovanja, kao izrazito nova pojava u okviru materijalne kulture prelaznog doba, bile su uslovljene novom – da se tako izrazimo – političkom situacijom. Takvoj promjeni su tendirale čak i zajednice iz mlađeg

neolita u Bosni. U kulturnom pogledu veliki dio Bosne postaje sada integralni dio alpsko – panonskog prostora, a samo neki kulturni elementi ukazuju na direktne veze sa stepskim nomadima koji su bili pokretači velike seobe. Na terenu Bosne i Hercegovine nije u ovom dobu stvorena nijedna nova, kompaktna kulturna cjelina, kao što je bio, na primjer, slučaj sa butmirskom grupom u neolitskom dobu. Stare kulturne grupe su nestale, a nove zajednice su strogo čuvale svoje kulturne tekovine na novom teritoriju. Vjerovatno je da će dalja istraživanja baciti mnogo više svjetla na odnose među tim „etničkim“ zajednicama, kao i na proces asimilacije do kojega je moralo postepeno dolaziti. Za sada ostaje samo slika koja je ovdje data u grubim ali dosta čvrstim konturama.

LITERATURA

Alojz Benac – Mlade kameno i prelazno doba (neolit i eneolit)

- Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit*, Sarajevo, 1979.
- Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, posebno godišta 1914, 1946. dalje.
- Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, posebno godišta 1978, 1982.
- A. Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, izd. „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1946; odnosno, *Studien zur Stein – und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan*, 42. Bericht der Röm.-germ. Kommission, Frankfurt a. M. 1961.
- A. Benac, *Obre II – Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XXVI, Sarajevo 1971; *Obre I – Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskršću*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XXVII–XXVIII, Sarajevo 1973. (vidi i: *Obre II–Obre I*, Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegovinischen Landesmuseums III, Sarajevo 1973).
- B. Marijanović, *Ravlića pećina (Peć Mlini)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XXXV–XXXVI, Sarajevo 1981.
- Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar 1965.
- J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu – Bitinju*, Zagreb 1958.
- M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd 1973.
- V. Miložić, *Zur Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel – und Südosteuropas*, Berlin, 1949; *Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel*, Germania 38, 3–4, Frankfurt a/M – Berlin 1960.
- M. Childe, *The dawn of European civilization*, London 1947.
- R. Pittioni, *Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur*, Wien 1949.
- M. Tringham, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 B. C.*, London 1971.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolit*, Sarajevo, 1979.
- B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1976.
- N. Tasić, *Bodenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji*, Beograd, 1967.
- M. Garašanin, *Le premiers vagues Indoeuropéennes en Grèce et dans les Balkans*, Acta of the International Colloquium on Aegean Prehistory, Athens, 1972.
- B. Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, Beograd 1971.

(Detaljniji popis literature se nalazi u pomenutim tomovima Praistorije jugoslavenskih zemalja)

SUMMARY

Alojz Benac: THE LATE STONE AGE (NEOLITHIC)

In the formation of the neolithic cultures in Bosnia and Herzegovina an important rôle was played by two vast neolithic complexes in Europe, i. e. the Mediterranean (characterized by cardium-impresso and painted pottery as well as by a rich variety of plastic figures) and the Central European (characterized mainly by band pottery). Between these two complexes, there is a rather wide zone (parts of Pannonia, the Eastern Alpine basin and the northern Balkans) where elements of both complexes merged together. Bosnia and Herzegovina are situated in the northwestern Balkans, but the whole of Herzegovina is, at the same time, in the Mediterranean zone, while Bosnia is situated in the transitional zone.

The two principal routes, i. e. the valleys of the Bosna and the Neretva rivers, no doubt, played an important part in the spreading of neolithic cultures in Bosnia and Herzegovina. The former route opened up vast possibilities for connections of the Bosnian territory with Pannonia, while the latter enabled penetration of the Adriatic-Mediterranean cultural elements into Herzegovina. It ought to be pointed out here that so far no neolithic settlements have been discovered in Western Bosnia, which is probably due to lack of suitable material for manufacturing stone tools and weapons.

Like in the surrounding regions, in Bosnia and Herzegovina three principal chronological stages can be distinguished, i. e. the early, the middle and the late neolithic.

To the Early Neolithic belong the settlements at Gornja Tuzla and Obre I near Kakanj (Bosnia), and those at Zele-na Pećina above the source of the Buna river, at Ravlića Pećina above the source of the Tihaljina, at Žukovačka Pećina at Vir near Posušje and at Čair near Stolac (Herzegovina). Both settlements in Bosnia are situated at an open space, while in Herzegovina, due probably to geographic and climatic conditions, cave settlements are predominant. Differences in pottery production are particularly outspoken. In the Herzegovinian settlements impresso pottery is absolutely predominant, while at Gornja Tuzla barbotine and painted pottery of Starčevo type are more distinguished. Elements of both Adriatic and the Central Balkans pottery are merged together at Obre I, so this locality presents a typical example of mixed style.

In the *Middle Neolithic*, certain cultural changes occurred although from the point of view of genetics there was no break. Two cultural groups were present in Bosnia: the Kakanj group in the upper Bosna valley and the Vinča group in the lower Bosna flow and in north-eastern Bosnia.

The settlements discovered so far at Kakanj, Obre I near Kakanj, Tuk near Zavidovići and Arnautovići near Visoko belong to the Kakanj neolithic group. All of them are open settlements with simple houses of wooden construction covered with clay plasting. Only the inhabitants of the Kakanj settlement resided also in earth houses. Barbotine pottery gradually

but completely disappeared. It got replaced by monochrome pottery of polished surfaces, sometimes ornamented by incised ornaments. The fourlegged cult urns with a wide recipient and a high handle, the so-called rhytons which were surely used in certain cult rites present a special feature. Such rhytons are present in the settlements along the Adriatic littoral from Istria to Central Albania; they have also been found in eastern parts of Central Greece. They are certainly representatives of a widespread cult, probably the cult of the life force. The Kakanj culture population obviously belonged to that widespread spiritual community.

The settlements at Varoš near Koraj, at Grbača near Bosanski Šamac, at Matić near Donja Mahala, in the town of Tuzla, at Gornja Tuzla and at several settlements in the valleys of the Bosna and the Usora rivers belong to the Vinča culture. The settlements are situated in the plain (the so-called tels) on small hills and in the town of Tuzla there used to be a settlement of pile dwellings. The Vinča culture successfully evolved in those regions throughout the middle and late Neolithic; due to this fact, the two stages cannot be singled out and studied separately.

Pottery in those settlements has the principal characteristics of the classic Vinča culture which was widespread all over the Central Balkans and in the Danube Basin. It is a gray and black burnished pottery, mostly of bi-conic shape, often having canelured ornaments. It should be noted that those regions mark the external boundary of the Vinča culture: due to this fact it is somewhat simplified, there are no rich band-shaped ornaments, no certain pottery shapes, the figural products being exceptionally rare. It is, therefore, one of the Vinča culture variants.

Elements of middle Neolithic have also been noticed at Zelena Pećina in Herzegovina, namely rhytons fragments have been found. Along the Adriatic littoral these vases are very frequent in the Danilo culture, therefore, the Zelena Pećina

settlement lies somewhere on the boundary line between the Danilo and the Kakanj cultures.

To *late Neolithic* belong the Butmir, the Donja Mahala and, of course, the earlier mentioned Vinča cultures in Bosnia. No doubt, the Butmir group is the most eminent representative of the neolithic civilization on the territory of Bosnia and Herzegovina. The first great excavations were carried out at Butmir near Sarajevo between 1893–1896. Later on have been found and excavated settlements at Kraljevine near Novi Šcher, at Nebo near Travnik, at Obre II near Kakanj, at Okolište near Visoko. They are settlements of more or less medium size (20,000 – 25,000 m²) with the exception of the Kraljevine settlement which occupies approximately 200,000 m².

At Butmir about 90 earth houses and other pits have been found at the bottom of the cultural layer and the most important data concerning houses on the surface have been collected at Obre II. They are two-roomed houses, the larger room being nicely furnished for everyday life while the smaller one usually served as a storage space for supplies and other uses. All the houses were made of wood or clay.

The Butmir culture is renowned for its exceptionally decorated pottery and a special kind of figural art. Among the pottery products ball-like vases, ball-like with a high neck, pear-shaped vases and vases on a stem are striking to the eye. Ornaments are also rich and diverse. Among them, three should be specifically mentioned, viz. plastic and engraved spirals, diversified band motifs and canelured decorations. When the white and red incrustation and colouring of complete surfaces in red is added, it is clear that the strong impression they make on the observer has some artistic qualities as well. Most plastic figures have been collected at Butmir. They are mostly female figures. The peculiarity of this art consists in realistic treatment of some heads, on some of them even racial characteristics being visible. Owing to these

characteristics, the plastic figures of Butmir culture plastique is a unique phenomenon in the figural art of neolithic Europe.

Settlements of the Donja Mahala neolithic group were situated in the central part of northern Bosnia. There is nothing peculiar about this group: its settlements are a part of a widely expanded culture in the regions north of the Sava river. It is in fact the southern branch of the so-called Sopot-Legyel culture group. A somewhat different situation has been found in Herzegovina. In the Neretva valley, the settlement at Lisičići near Konjic became the progenitor of a new late neolithic style in pottery, which is one of the principal indicators of neolithic culture. On dishes of mostly bi-conic shape, ornaments of symbolic character are seen, e. g. solar-lunar symbols so also realistic presentation of birds, houses, forests, hunting, etc. Evidently, it is a unique stylistic phenomenon in southern Europe. Apart from that, the Lisičići settlement is suitable for study of social relationships in a neolithic settlement, the relationship of communities to one another and the relationships of material and spiritual cultures. The finds at Ravlića Pećina in Western Herzegovina offer a little different picture. Although pottery from that settlement bears some characteristics of the Lisičići style, elements of genuine Hvar culture are much more prominent. It might, therefore, be said that the Ravlića Pećina settlement is the border point of the Hvar pottery style in the Adriatic rear. This particularly holds good for the intense use of the red paint in pottery decoration.

Finally, it ought to be pointed out that the neolithic population of Bosnia and Herzegovina had a peculiar cult of the dead. Only at Obre I and II has been discovered a number of children's burials, while individual human bones have been collected at Zelena Pećina, Lisičići and Ravlića Pećina. What the inhabitants of the neolithic settlements did with their deceased relatives remains an

open question. Perhaps they burned them scattering the ashes, perhaps they exposed them to ferocious animals, or they applied some so far unknown cult of the dead. According to C-14 analysis of the charcoal from some Bosnian and Herzegovian neolithic finds, it might be said that the early neolithic in these regions started approximately about the middle of the 5th millennium B. C. while the late neolithic ends in the first half of the 3rd millennium B. C.

Generally speaking, it seems that the neolithic population in Bosnia and Herzegovina was peace-loving, almost pacifistic. No traces of conflicts of any kind between the neolithic groups have as yet been found. Nowhere have been ascertained traces of sudden departure of one or another neolithic group. No devastations, invasions and the like have been traced. Each and every group and settlement lived a peaceful life, the population being engaged in procuring goods to meet their daily needs. The mutual intercourse between groups and individuals was conditioned by periodical exchange of goods or – possibly – by extragential marriage customs. Such a way of living, in the course of a series of generations must have annihilated the war-like spirit of the neolithic men in these regions which made them incapable of offering successful resistance to the intrusion of new groups in the 3rd millennium B. C. Such a psychic constitution obviously caused their total extermination at that time.

The Transitive Age (The Eneolithic)

Some authors use the term "chalcolithic" to cover this age, others call it "copper age". True, it was it that age that a metal for the first time was utilized for making objects in everyday use and jewelry, but, besides copper, stone was still in use for making tools and weapons, which is reflected in the terms chalcolithic, eneolithic and transitive age.

Copper was first used in Mesopotamia (around the beginning of the 5th mil-

lenium B. C.). This wave of metalization reached Europe about the end of the 4th and the beginning of the 3rd millennium B. C. The population which inhabited the regions of the presentday Bosnia and Herzegovina got acquainted with copper mainly via the regions across the Sava river. The greatest concentration of copper finds in Yugoslavia has been discovered in the area between the Sava and the Danube. It is from these regions that the process of metalization quite strongly affected Bosnia, which can be traced by remnants and finds of copper weapons, the greatest number being concentrated in the lower valleys of the Bosna and Vrbas rivers (Lohinja, Vranovići, Džakule, Tešanj, Bosanski Svilaj, Bočac, Karavida, Griča, Laktaši). Metalization of the southern Bosnia and, particularly, Herzegovina evolved at a much slower pace with respect to both intensity and duration.

Around the middle of the 3rd millennium B. C. penetration of new groups from the East and the North commenced: populations of the Baden, Lasinja, Kostolac and Vučedol cultures invaded many parts of Bosnia. (They are mentioned in chronological order of their appearance in these regions in the Eneolithic).

The Baden and Lasinja groups, so to speak, simultaneously colonized the northern parts of Bosnia, the former to the east and the latter to the west handside of the Bosna river. The Kostolac group found a free space between the two groups and – along the Bosna valley – reached as far as Kakanj and Travnik. The greatest number of finds belongs to the Vučedol culture; it inhabited the Sana valley (Western Bosnia), the broader surroundings of Sarajevo and Travnik, so also the surroundings of the sources of the Buna and Tihaljina rivers in Herzegovina. It can immediately be noticed that only Vučedol culture group reached as far as Herzegovina, which means, only just at the end of the Eneolithic, between 2,000 and 1,800 B. C. Obviously the karst regions of Herzegovina (like other karst regions of Yugoslavia) did not suit the

way of living of those plains dwellers. They stopped at the boundary line of the continental zone. Due to this fact the neolithic groups in Herzegovina and along the Adriatic littoral continued to live for a much longer period of time, when the Hvar-Lisičići culture covered a lengthy stretch of Eneolithic age in these regions.

Unlike the neolithic communities, the post-neolithic settlers built their settlements on hills suitable for defence, which clearly indicates the character of relationships existing in the new communities. Inhabiting caves should be interpreted in the same way (Hrustovača and Dabar in the Sana valley, Zelena pećina and Ravlića pećina in Herzegovina). Gradual colonization of the suitable hills was continued in the course of other prehistoric periods as well. The Eneolithic in fact marks the beginning of the so-called hillfort „gradina“ mode of life. House construction does not differ in any respect from that in neolithic settlements.

Nevertheless, the hillfort dwellers used tools and weapons made of flint and stone. Copper objects are rarely found in their settlements, which is a sign that copper was rare and expensive at that time. Due to this fact, we have chosen the term the transitive age. Each of the mentioned groups is characterized by a special kind of pottery, completely different from the pottery products of neolithic cultures. From this fact it can be deduced that an essential “ethnic” shift occurred.

The pottery of the Kostolac and Vučedol cultures deserves greatest attention. The basic shapes with both groups are bi-conic vases and dishes with flattened brims. Only secondarily appear some other, less characteristic shapes of pottery, e. g. ball-like low-necked vases, vases with a higher neck, etc. Strict geometrisism prevails in decoration techniques. With the Kostolac pottery motifs are accomplished by stabbing and by incising, those accomplished by the so-called „Furchenstich“ technique being favourite. With the Vučedol pottery the technique of engraving is frequently used. The

white incrustation was regularly used with both the Kostolac and Vučedol groups. The Kostolac pottery decoration strikes us as a fine arabesque, while that of Vučedol leaves a more or less baroque impression.

Two things more.

a) Among the ornamental motifs of Vučedol pottery we come across the motif of sun-disc, which clearly indicates to heliolatric cult. There are no more female figures; the cult of Magna Mater probably got replaced by the cult of astral character.

b) Up to now no necropolae belonging to eneolithic culture groups have been found, the only exception being the grave with an incenerated dead at Dvorovi near Bijeljina in northern Bosnia. The grave also contained a pot with ashes of a member of a Kostolac group.

To the very end of the Eneolithic (perhaps to the beginning of the Bronze Age) belong rare finds of corded pottery and pottery of bell-beaker cups. The former indicates intrusion of nomadic

groups from the East (or at least their cultural influences), while the latter points to penetrations from the West, i. e. from the northern and central Adriatic littoral.

Taken as a whole, the Transitive age is characterized by a great shift of populations and cultural manifestations on the territory of Bosnia and Herzegovina. The old cultural groups disappeared and the new communities strictly adhered to their cultural heritage in the new environment. Between the mentioned groups there was no visible contact: all of them were isolated cultural entities; we can therefore talk with more justification of ethnic communities of prehistoric type. The process of the so-called differentiation was extremely outspoken in the Transitive age, and only much later the law of assimilation started functioning. However, this brings us to the problem of formation of the roots of the Illyrian ethnic tree and the corresponding broader ethnic communities.

РЕЗЮМЕ

*Алойз Бенац: ПОЗДНИЙ КАМЕННЫЙ ПЕРИОД
(НЕОЛИТ)*

При формировании неолитических культур в Боснии и Герцеговине важную роль имели два больших неолитических комплекса в Европе: средиземноморский (для него характерны цветная керамика и фигуры из обожженной глины) и среднеевропейский (для него характерна полосатая керамика). Между этими комплексами находится широкая полоса (части Панонии, восточноальпийского пространства и северного Балкана), в которой смешивались культурные элементы из обеих упомянутых комплексов. Территория Боснии и Герцеговины относится к северозападному Балкану, а Герцеговина целиком входит в средиземноморские рамки. Территория Боснии является переходной зоной, чем и объясняется здесь возникновение и развитие смешанных стилей.

Неолитические культуры в Босне и Герцеговине развивались территориально в двух основных направлениях: вдоль реки Боснии и реки Неретвы. По реке Боснии налаживалась связь с Панонией, а по Неретве с Адриатическим морем и с средиземноморьем. В западной Боснии до сих пор не обнаружены неолитические стоянки, потому что там, видимо, не было подходящего материала для выделки каменных орудий и разного оружия.

Как и в соседних областях, в Боснии и Герцеговине различаются три основные хронологические фазы: ранний, средний и поздний неолит.

К раннему неолитическому периоду относятся поселения в Горней Тузле и Обрах I недалеко от Какня (Босния), затем поселения в Зеленой пещине (Зелёная пещера) выше источника реки Буны, Равлича пещине выше источника реки Тихалины, Жуковачкой пещине в Вире, недалеко от Посушья и в Чаире, недалеко от Стоца (Герцеговина). Оба поселения в Боснии находятся на открытом пространстве, в Герцеговине все поселения в основном находятся в пещерах или находятся рядом с пещерами, что объясняется, судя по всему, географическими или климатическими условиями. Разница между обитателями этих поселений выражалась в особенности в керамических изделиях, т. е. в искусстве выделки и оформления этих изделий. В герцеговинских поселениях доминирует импрессо керамика, а в Горней Тузле доминирует барботинская керамика и цветная керамика старчевачкого типа. В Обрах I обнаружена смесь адриатических и центрально-балканских (или придунайских) керамических элементов, а поэтому данное местонахождение является образцом смешанного стиля в рамках раннего неолита.

В среднем неолитическом периоде произошли определённые культурные перемены, хотя генетическом смысле слова не было никакого застоя. В Боснии обнаружены две культурные группы: каканьская в верхнем течении реки Боснии и винчанская в северо-

восточной Боснии и в нижнем течении реки Боснии.

Каканьской неолитической группе принадлежали до сих пор найденные поселения в Какне, Обрах I, недалеко от Какня, Туке, недалеко от Завидовичей и Арнаутовичах, недалеко от Високо. Все это открытые поселения с обычными домами деревянной конструкции, облепленными глиной. Только обитатели поселения в Какне жили в землянках. Барботинская керамика постепенно исчезает, а вместо нее появляется одноцветная керамика, гладкая и украшенная резными орнаментами. Культовые вазы на четырёх подставках и с большой ручкой (ритоны) использовались при обрядах и разных ритуалах в честь культа. Такие же ритоны (относятся к тому же периоду) обнаружены на Адриатике – от Истры до средней Албании, затем в восточной части средней Греции. Они символизируют один из очень распространенных культов. Видимо, это был культ физической силы (жизненной силы) и обитатели поселения каканьской культуры являлись членами этого большого духовного сообщества. К винчанской (винча) культуре относятся поселения в Вароше, недалеко от Корая, в Грбаче, недалеко от Боснийского Шамца, в Матиче, недалеко от Доней (нижней) Махалы, в городе Тузле, в Горней Тузле, затем несколько поселений в долинах рек Босния и Усора. Винчанская культура в этом районе непрерывно развивалась в течение среднего и позднего неолитического периода, а поэтому эти две фазы следует рассматривать совместно.

Керамические изделия в этих поселениях имеют основные характеристики классической винчанской культуры, которая была в основном распространена на центральных Балканах и в придунайской области. Это чёрная отделанная (гладкая) керамика, биконической формы и с канелированными орнаментами. Следует напомнить, что здесь эта культура была

не очень распространена и поэтому в северной Боснии она появляется в более простой отделке и форме: нет полосатой орнаментики, простые керамические формы, фигуративных изделий очень мало. Так выглядит один из вариантов винчанской культуры.

Элементы среднего неолита обнаружены в Зеленой пещине в Герцеговине и являются остатками ритонов. На Адриатике эти ритоны чаще встречаются в данильской (от Данило) культуре, а Зелена пещина находится на границе между данильской и каканьской культурами.

К позднему неолитическому периоду в Боснии относится бутмирская (Бутмир) культура, культурная группа ближе к реке Саве и, конечно, уже упоминаемая поздняя винчанская культура. Бутмирская группа является самым выразительным представителем неолитической цивилизации на этой территории. В Бутмире, недалеко от Сараева, проведено большое исследование (первое исследование такого характера) неолитического поселения в Боснии и Герцеговине (1893–1896 гг.). Позднее найдены и исследованы поселения в Кралевинах, недалеко от Нового Шехера, местонахождение Небо вблизи Травника, в Обрах II вблизи Какня, в Околище вблизи Високо. Это в основном поселения средней величины (20.000–25.000 м²), кроме поселения в Кралевинах, которое занимает площадь – приблизительно 200.000 м².

В Бутмире найдено около 90 землянок и других ям, а самые важные данные о зданиях на поверхности земли собраны в Обрах II. Эти строения состояли из двух частей или из двух помещений. Первое помещение было хорошо сделано, обставлено и украшено для повседневной жизни, а в другом помещении хранились съестные припасы. Жилые дома ставили из дерева или из глины.

Бутмирская культура пользуется известностью из-за прекрасной декоративной керамики и из-за особого вида фигуративного искусства. Среди ке-

раметрических изделий особое внимание заслуживают настоящие шарообразные вазы, шарообразные вазы с длинным горлышком, грушевидные вазы и вазы с подставкой. Орнамента не этих керамических изделиях очень разнообразна, а необходимо выделить три вида украшений: пластические, врезанные спиральные мотивы, разнообразные полосатые мотивы и канелированные украшения. Если к этому еще добавить белую и красную инкрустацию и окраску целых поверхностей в красный цвет, ясно будет каждому, что эта керамика очень привлекательна и отличается определёнными художественными достоинствами. Фигур из обожженной земли больше всего найдено на Бутмире. Это в основном женские образы. Головы женщин выглядят очень реалистично и даже на лицах заметны расные особенности женских персонажей. С аспекта этих характеристик бутмирская пластика является единственным явлением в фигуративном искусстве неолитической Европы.

В центральной части северной Боснии находились поселения присавской (при реке Саве) неолитической группы. У этой группы нет никаких особенностей; её поселения являются частью очень распространённой культуры в пространстве к северу от реки Савы. Это южная ветвь так называемой сопотско-ленгельской культурной группы.

В Герцеговине обнаружены иные обстоятельства. В долине реки Неретвы находилось поселение в Лисичичах вблизи Коница, которое явилось носителем нового стиля, относящегося к позднему неолитическому периоду. И в данном случае имеем в виду керамические изделия, которые были главным показателем культуры в неолитическом периоде. На посуде биконической формы доминируют врезанные символы (обозначения солнца и луны) и реалистические чертежи птиц, зданий, леса, охоты и тому подобное. Всё это, несомненно, является единствен-

ным стилистическим явлением в южной Европе. Поселение в Лисичичах очень подходяще для исследования общественных отношений, характерных для этого периода, затем для исследования отношений между обитателями этого поселения и соседних поселений и для исследования материальной и духовной культуры.

В некотором смысле отличаются данные, полученные в Равлича пещине, западная Герцеговина. Хотя здешняя керамика имеет определённые особенности лисичичского стиля, она (эта керамика) по основным своим чертам относится к хварской (Хвар) культуре. Поэтому можно заключить, что эта область была границей распространения хварского стиля на территории, не относящейся непосредственно к бассейну Адриатического моря. Употребление красного цвета при украшении керамики является общей характеристикой этих стилей.

Надо подчеркнуть, что население Боснии и Герцеговины по особому относилось к умершим родственникам. В Обрах I и II найдены остатки детских скелетов, а в Зеленой пещине, Лисичичах и Равлича пещине найдены только отдельные кости человеческих скелетов. На основании этих данных трудно заключить об отношении неолитического населения к умершим. Может быть, трупы сжигали, а пепел и остатки разбрасывали по ветру, или их давали на съедение животным, или тут был какой-то особый обряд сохранения мертвых.

На основании анализов древесного угля в некоторых местонахождениях в Боснии и Герцеговине можно вывести, что ранний неолит в этой области начался около половины пятого тысячелетия и закончился в первой половине третьего тысячелетия до новой эры.

По всему судя, население Боснии и Герцеговины было миролюбивым. В существующих местонахождениях не обнаружены следы вражеских отношений или действий между неולי-

Borivoj Čović

BRONZANO I ŽELJEZNO DOBA

I

BRONZANO DOBA

U V O D

Pojam bronzanog doba kao perioda u razvoju ljudskog društva nalazimo prvi put u Hesioda, grčkog pjesnika i mislioca iz VIII stoljeća stare ere. Premda je njegov osnovni stav prema društvenoj evoluciji u suštini regresivan i pesimistički (evolucija počinje „zlatnim dobom“ kao najboljim u etičkom smislu i ide stalno naniže, preko srebrnog, bakrenog i bronzanog doba, do u željezno, u kojem Hesiod živi), njegova periodizacija sadrži i neki refleks stvarnog historijskog toka. Željeznom dobu zaista prethodi bronzano i kad ovo drugo Hesiod identifikuje s „vremenom heroja“, jasno nam je da se to odnosi na mikensku epohu u Grčkoj, dakle na cvjetni period bronzanog doba Egeje. Shvatanje o smjeni epo- ha ili perioda obilježenih dominacijom bronzne, a zatim željeza, živi nesumnjivo tokom čitave grčko – rimske antike, a krajem stare ere srećemo se već sa sjaj- nom interpretacijom tog shvatanja u djelu rimskog pjesnika i filozofa Lukrecija Kara: tu su već ocrtani kameno, bronzano i željezno doba kao tri najvažnije epohe kroz koje je do tada čovječanstvo prošlo u svom razvoju. Obnovljen u vri- jeme renesanse, Lukrecijev troperiodni sistem živi dalje u evropskoj filozofiji istorije kao nešto samo po sebi razumljivo da bi u prvoj polovini devetnaestog stoljeća, s nastankom praistorije kao nauke, ušao u temelje njenoga hronološkog sistema, zasnovanog na historijskoj građi posve novog reda – arheološkim spome- nicima. Učvršćen već tada, pojam bronzanog doba kao značajne razvojne etape za pretežan dio Starog svijeta doživio je zatim dugu evoluciju, popunjavajući se stalno novim sadržajem. Pa ni danas taj proces nije okončan i razne škole u ar- heologiji različito ga definišu, obuhvatajući njime šire ili uže vremenske raspo- ne. Većina istraživača koji se bave najstarijom historijom Prednjeg istoka – Me- sopotamije, Sirije, Palestine, Egipta i Male Azije – stavljaju znak jednakosti iz- među početka bronzanog doba i početka dinastičkog perioda (u Mesopotamiji i Egiptu), drugim riječima izjednačavaju bronzano doba s ranijim historijskim razdobljem tih oblasti koje počinje oko 3000 – te godine stare ere. Naziv „bron- zano doba“ ima u tom slučaju više formalan karakter, pa stoga i nije od presud- ne važnosti činjenica što se gotovo kroz čitav milenij i u tim oblastima mnogo više upotrebljavaju bakarna oružja i oruđa, a prava se bronza počinje proizvo- diti u većoj mjeri tek na prelazu iz trećeg u drugi milenij. Stvar postaje kompli-

kovanja kada se pređe na evropsko kopno. Periodizacija postneolitskog razdoblja u egejskoj oblasti, višestruko povezanom s Prednjim istokom, izgrađena je s osloncem na mesopotamsku, maloazijsku i naročito na egipatsku hronologiju, pa se i tu govori o bronzanom dobu već od cca 2700-te godine stare ere, premda se još ne radi o istorijskom razdoblju, a niti o upotrebi bronzе – ta legura će i u ovom dijelu Evrope prevladati tek početkom drugog milenija. Sličan je slučaj i sa odgovarajućim praistorijskim periodom u današnjoj Bugarskoj koje bugarski naučnici – oslanjajući se na njegovu istovremenost s maloazijskim i egejskim „ranim bronzanim dobom“ – takođe tretiraju kao „rano bronzano doba“, mada su u pitanju kulture koje uglavnom poznaju kamena i bakarna, ali ne bronzana oružja i oruđa. Stoga se u jugoistočnoj Evropi javljaju dva različita hronološka sistema – jedan „evropski“, koji kao početak bronzanog doba uzima vrijeme oko 1800. godine stare ere, kada se bronza kao legura počinje proizvoditi i upotrebljavati u južnoj i srednjoj Evropi, i drugi, prednjoistočno – egejski, koji za bronzano doba ima sasvim drugi, kulturnoistorijski, kriterij, pa početak bronzanog doba stavlja gotovo hiljadu godina ranije. Teško da će ova protivrječnost biti u skoroj budućnosti otklonjena, jer su metodološka polazišta jednog i drugog sistema periodizacije bitno različita. No, to je potrebno znati radi opšte orijentacije u vremenu i prostoru: kad govorimo o početku bronzanog doba u većem dijelu Evrope, pa i u našoj zemlji, moramo znati da se krećemo u sistemu „evropske“ praistorijske periodizacije i da taj početak pada približno istovremeno s početkom tzv. srednjoheladskog doba u Grčkoj, odnosno u vrijeme XII egipatske dinastije, nešto prije upada Hiksa u Egipat. Sretna je okolnost što se početak upotrebe bronzе u većem dijelu srednje i južne Evrope podudara s krajem života starijih, eneolitskih kultura i s nastankom brojnih novih kulturnih grupa, povezanih u šire komplekse, pa je na taj način cezura između prethodnog (bakrenog) i bronzanog doba dosta izrazita, a time i bronzano doba, kao zaista novi razvojni period, čvrsto utemeljeno.

Kako danas znamo, pojavi bronzе kao legure prethodio je relativno dug period u toku kojeg su, u raznim dijelovima Starog svijeta, ljudi upotrebljavali samo čist bakar ili bakar s prirodnim primjesama. Premda je i to značilo ogroman napredak, svojstva bakra ograničavala su mogućnost njegove upotrebe, pogotovo u izradi oruđa i oružja. Odlučujući korak u razvoju metalurgije bio je učinjen pronalaskom legure bakra i kositra koju nazivamo bronzom. Još uvijek se ne može s punom sigurnošću reći kada je i gdje pronalazak bronzе ostvaren i kako je do njega došlo. Najvažniji faktor bilo je svakako vijekovima nagomilano iskustvo u dobivanju i obradi bakra. Topeći raznovrsne bakrene rude, najstariji metalurzi dobivali su i ne hoteći razne legure bakra – sa srebrom, antimonom, arsenom, kositrom. Minimalne količine ovih primjesa nisu bitnije mijenjale svojstva dobijenog metala. No već legura koja sadrži 1% kositra ili arsena znatno olakšava livanje u kalupe: odlivci su tačniji i kompaktniji nego kod čistog bakra. Što je još važnije, i ovako mala primjesa omogućuje da se, hladnim okivanjem, postigne nekoliko puta veća tvrdoća nego kod predmeta jednostavno izlivenog od čistog bakra. Nema sumnje, najstarijim metalurzima trebalo je dugo vremena da utvrde zašto neke rude (one koje su u sebi već sadržavale potrebnu korisnu primjesu) daju bakar boljeg kvaliteta nego druge (koje su davale čist bakar) i da pronađu način da tu primjesu namjerno dodaju bakru da bi dobili prvu vještačku leguru. Najvjerovatnije je da se prvi postupak sastojao u

dodavanju izvjesnih količina rude koja je sadržavala kositar ili arsen čistom bakru, prilikom njegovog ponovnog topljenja i pripremanja za izlivanje u kalupe. Na taj način dobivale su se legure u kojima je procenat kositra ili arsena različito varirao, ali je dugo vremena ostajao manji od 6%. To, svakako nije slučajno. Bronza koja sadrži do 6% kositra može se u hladnom stanju dobro kovati, pa se predmeti mogu dobro dalje obrađivati i može se postići znatno veća tvrdoća. Dalji napredak praistorijske metalurgije doveo je do više drugih saznanja. Eksperimentišući s raznim primjesama (a naročito s antimonom, arsenom i kositrom), najstariji metalurzi su najzad otkrili da se najbolji rezultati postižu dodavanjem kositra, pa su postepeno napuštali ostale legure. Naučili su isto tako da iz ruda dobivaju čisti kositar, pa su zahvaljujući tome mogli da preciznije, po svojoj volji, određuju jačinu primjese, da stvaraju leguru kakva im je najbolje odgovarala. U obradi metalnih predmeta otkrili su dva veoma važna postupka: kovanje odlivaka u užarenom stanju i kaljenje odlivaka u hladnoj vodi. Prvi postupak omogućavao je da se stvaraju legure sa 10 pa i više procenata kositra, koje se u hladnom stanju ne mogu kovati, ali se užarene odlično kuju i daju objekte vanredne tvrdoće i elastičnosti. Drugi postupak, kaljenje, omogućuje da se i bez kovanja postiže bronza visoke tvrdoće. Naravno, oba ova postupka pronadana su tek nakon dugotrajnog i mukotrpnog eksperimentisanja praistorijskih kovača, jer je za vruće kovanje potrebno da se odlivak užari do određene mjere, a da bi se kaljenjem postigao traženi efekat, nužno je da predmet prilikom spuštanja u hladnu vodu ima temperaturu između 500 i 600°C.

Naravno, ovim nisu ni izdaleka nabrojana sva znanja i iskustva koja su praistorijski metalurzi, rudari, livci i kovači morali steći i svi postupci koje su morali usavršavati, da bi postigli najidealniji metal prije pronalaska željeza – bronzu sa visokim postotkom kositra. Reći ćemo da je bilo potrebno veoma mnogo iskustva, veoma mnogo znanja i veoma mnogo vremena da se savladaju postupci pronalaženja rude, njenog kopanja, odvajanja od jalovine, eliminisanja štetnih primjesa, naročito sumpora, koncentracije i rafiniranja, legiranja, a posebno dalje obrade livanja, hladnog kovanja, vrućeg kovanja, kaljenja. To je tražilo veoma dug vremenski period, sigurno od nekoliko stotina ako ne i punu hiljadu godina.

Sav ovaj razvojni proces morala je preći metalurgija u zemljama Prednjeg istoka u toku IV i III milenija stare ere. Ne znamo tačno kada su bile u ovim zemljama stvorene prve vještačke legure, ali se to svakako odigralo najkasnije u prvoj polovini III milenija. Bronzani predmeti sa kraja trećeg milenija, nađeni u Anadoliji i Siriji, pokazuju već veoma visok procenat kositra (10–17%) i odličnu obradu a pripadaju jednoj visoko razvijenoj metalurgiji koja je već odavno ostavila iza sebe mukotrpn put pronalazaka i usavršavanja legiranja, kovanja i kaljenja bronzanih oruđa, oružja i nakita.

Kao i poznavanje bakra, tako su i ova metalurška dostignuća, jednom pronadana, postepeno krčila sebi put. Iz Jermenije, koja je u razvoju metalurgije odigrala veoma važnu ulogu, širi se poznavanje bronzne postepeno u Malu Aziju, Egipat, Mesopotamiju, u toku tri milenija stare ere, mada se stalno upotrebljavaju bakrena, pa i kamena oruđa i oružja i u ovim zemljama. Preokret nastaje zapravo tek negdje krajem II milenija, kada se već visoko usavršena vještina legiranja i obrade bronzne sa visokim procentom kositra širi i učvršćuje na čitavom Prednjem istoku. Ona ubrzo zahvata i najbliže dijelove Evrope, prije svega,

opet Egejsku oblast, gdje je već vijekovima rana kritska kultura i gdje su bogati bakreni rudnici na Kipru davali dovoljno osnovne sirovine.

Ovo naglo širenje razvijene metalurgije bronzе pripisuje francuski istraživač Klod Šefer seobama čitavog jednog plemena metalurga iz južne Jermenije u raznim pravcima. Ova seoba, izazvana bilo nekom prirodnom katastrofom (potresom), bilo iscrpljenošću rudnika u njihovoj matičnoj oblasti, dovela je do procvata metalurgije bronzе u Siriji i Palestini na prelazu iz III u II milenij stare ere. Po Šeferovom mišljenju, ovo pleme metalurga (koje on, po karakterističnom nakitu u grobovima, naziva „nosioci ogrlica“) dospjelo je početkom II milenija stare ere i u centralnu Evropu, najvjerojatnije preko Jadranskog mora i istočnoalpske oblasti, tražeći nove, bogatije izvore sirovina: bakra i kositra. Zahvaljujući njima, razvila se u srednjoevropskim rudonosnim oblastima, u toku prve polovine II milenija, snažna metalurgija bronzе, čime je bio označen početak bronzanog doba za veći dio Evrope.

Nasuprot ovoj veoma zanimljivoj hipotezi stoje argumenti drugih ispitiivača koji pokazuju da su praistorijski metalurzi u srednjoj Evropi (a naročito u slovačkoj, češkoj – šleskoj i njemačkoj rudonosnoj oblasti) upoznavši bakar tokom III milenija, već početkom drugog milenija činili prve pokušaje legiranja bronzе. Pri tom im je išlo naruku postojanje, u ovim krajevima, ležišta bakrene rude, koja sadrži u većoj količini razne korisne primjese kao što su antimon, cink, arsen i kositar. Stoga se u prvim vijekovima II milenija stare ere u svim ovim oblastima pojavljuju najprije bakreni predmeti sa malom, slučajnom primjesom ovih metala, a ubrzo i prve vještačke legure sa nekoliko postotaka arsena i kositra. Najzad, arsenova legura se odbacuje i prava bronza, sa znatnom primjesom kositra, osvaja u Evropi svoje mjesto već u prvoj polovini II milenija stare ere. Da li je sav ovaj proces tekao prirodno i samostalno, bez spoljnih uticaja kao što neki istraživači misle, za sada je nemoguće reći. Vjerovatno su prvi pokušaji legiranja bronzе, bilo sa arsenom ili sa kositrom, činjeni u praistorijsko doba svuda gdje su, pored čistih bakrenih ruda, postojale i takve koje su sadržavale znatniji procenat ovih korisnih primjesa, što je omogućilo empirijsko upoznavanje prednosti legure i uslovalo pokušaj njegovog vještačkog stvaranja. Takav je slučaj, uostalom, bio i u Južnoj Americi, gdje se sigurno posve samostalno razvila najprije metalurgija bakra, zatim legiranje bakra s arsenom i, najzad, prava bronza sa kositrom. Ali je u Evropi značajnu ulogu morao odigrati i uticaj starije, metalurgije Bliskog istoka, bez obzira da li je taj uticaj ostvaren, kako misli Šefer, seobom „nosilaca ogrlica“, profesionalnih metalurga bronzе iz Sirije ili Male Azije u Evropu ili nešto sporijim i postepenijim putem, laganim prenošenjem iskustva od jedne ljudske zajednice drugoj.

Bilo kako bilo, nakon bakreno – kamenog doba, koje obuhvata III i prva stoljeća II milenija stare ere nastaje u južnoj i srednjoj, a nešto kasnije i sjevernoj Evropi vrijeme označeno upotrebom bronzanog oržja i oruđa, jedno doba značajno i po svom trajanju od gotovo hiljadu godina i po svojim posljedicama za istoriju Evrope.

BRONZANO DOBA U BOSNI I HERCEGOVINI

Na tlu današnje Bosne i Hercegovine početak bronzanog doba reflektuje se u pojavi novih grupa stanovništva, koje na nekim mjestima preslojavaju stariji, eneolitski populacioni sloj i postepeno ga asimiliraju, a na drugim, opet, osnivaju posve nova naselja. Naravno, danas ne možemo pouzdano reći kako se taj proces odigravao u svim ovim krajevima, jer su prostrana područja još nepokrivena – nemamo iz njih nikakvih nalaza koji bi pripadali ranom bronzanom dobu. Ipak, postoji nekoliko značajnih nalazišta koja nam pružaju dobar oslonac da možemo, bar u grubim crtama, taj proces rekonstruisati.

U sjeverozapadnoj Bosni, u dolini Sane, smješten je jedan značajan lokalitet – gradina u selu Zecovi, južno od Prijedora. Najstariji sloj, označen kao stratus V pripada još bakrenom dobu. Sljedeći sloj stratum IV, nastao početkom bronzanog doba, pokazuje nam kako je na ovom mjestu staro stanovništvo, ono koje je pripadalo tzv. vučedolskoj kulturnoj grupi, preživjelo prelaz iz bakrenog u bronzano doba, nastavljajući da živi na istom mjestu i na isti način. Jedina razlika u odnosu na prethodni sloj sastoji se u tome što je sa njihovih lončarskih proizvoda nestala fina, žigosana i „duborezna“ dekoracija – očigledno, novo vrijeme donosilo je i nove estetske poglede i zahtjeve. Koliko se ova „oaza“ starog, bakrenodobnog stanovništva održala u dolini Sane, to se ne može s punom preciznošću reći. Sudeći po debljini sloja na gradini u Zecovima, nije duže od dvije ili tri generacije. Takvih slučajeva, da u nekom zaštićenijem području stara, bakrenodobna, populacija živi još i u rano bronzano doba, izolovana i ne mijenjajući svoj način života, moglo je, tu i tamo, biti i u drugim krajevima. Ipak, to su bili izuzeci, a ne pravilo. Većina do sada otkrivenih nalazišta ranog bronzanog doba ukazuje nedvosmisleno na novo stanovništvo koje u više talasa i iz raznih pravaca pristiže na ove prostore.

Pandan gradini u Zecovima čini naselje u Gornjoj Tuzli, u sjeveroistočnoj Bosni. Na tom je mjestu postojalo jedno veoma staro naselje, čiji počeci sežu u četvrti milenij stare ere. Ono je pripadalo nosiocima neolitskih kultura, starčevačke i vinčanske, čiji je dugotrajni boravak ostavio kulturne naslage debele preko 4 m. To su stratumi VI do II. Najmlađi sloj, označen kao stratum I, pokazuje nam kako su zatim, nakon nestanka neolitskog stanovništva, ovim krajem prolazili talasi novih naseljenika ne zadržavajući se duže. Prepoznamo tako tragove boravka nosilaca badenske i lasinjske kulture, dakle populacija koje su naseljavale dijelove sjeverne Bosne tokom bakrenog doba. Ali najveći dio nalaza iz stratuma I pripada već ranom bronzanom dobu. Sudeći po karakterističnim formama keramike koju su izrađivali, ovi novi doseljenici morali su biti u bliskom srodstvu sa stanovništvom istočnog dijela srednjeg Podunavlja, onim koje nazivamo nosiocima perjamoške ili moriške kulture (po rijeci Moriš) i koji se šire na golemom prostoru današnje jugoistočne Mađarske, Vojvodine i rumunskog Banata, te njima bliskoj grupaciji nosilaca Nagyrev – kulture, naseljenim nešto sjevernije. Kakvog je porijekla bila ta velika populacija, nećemo ovdje raspravljati – mišljenja o tome su u nauci podijeljena. U svakom slučaju, vidimo da je ovaj dio Bosne početkom bronzanog doba bio zahvaćen kulturno – etničkim strujanjima karakterističnim za zapadnokarpatske krajeve i za dio Podunavlja koji se uz njih veže. Više od toga ne bi se moglo reći, jer Gornja Tuzla stoji, za sada, kao izolovana tačka u slabo istraženom prostoru južno i sjeverno od Majevice.

Posve je drukčija situacija u južnim dijelovima Bosne i u Hercegovini. Broj poznatih i istraženih nalazišta mnogo je veći, a slika zbivanja početkom bronzanog doba, mada još nepotpuna, znatno je jasnija. Jedna od najmarkantnijih pojava ovog doba na čitavom srednjem Jadranu i u njegovom zaleđu jeste ona koju praistorijska arheologija obilježava nazivom cetinska kultura. Naziv joj dolazi od područja oko izvora i gornjeg toka rijeke Cetine, a označava, zapravo, jednu dosta kompaktnu kulturno – etničku zajednicu, koja se na ovom tlu razvijala i širila u prvoj polovini drugog milenija stare ere. Njena geneza je višestruko zanimljiva, jer nam pokazuje kako su se u prvim stoljećima drugog milenija raznorodne ljudske grupice na jednom užem području (između Krke i Neretve) postepeno stopile u jednu homogenu cjelinu, a zatim raširile po znatno većem području, dopirući na jednoj strani do sjeverne Dalmacije (okolina Zadra), a na drugoj do u istočnu Hercegovinu, južnu i jugoistočnu Bosnu (Kotorac u Sarajevskom polju, Glasinac).

U isto vrijeme to je, koliko zasad znamo, jedina ovakva zajednica na našem tlu čiji su korjeni u prethodnom eneolitskom dobu, drugim riječima, ona je bila sastavljena pretežno od potomaka onih brojnih i raznorodnih skupina stanovništva koje su se, istovremeno ili jedne za drugom, naseljavale u ove prostore krajem trećeg i početkom drugog milenija i o kojima je bilo riječi u prethodnom poglavlju. Ostala arheološka nalazišta ranog bronzanog doba koja poznajemo pokazuju nam da su u ovo vrijeme približno 1800. i 1600 godine stare ere) dijelovi centralne i južne Bosne sa Hercegovinom morali biti zapljusnuti valom (ili valovima) novog stanovništva koje dolazi pretežno sa istoka i jugoistoka, a dijelom možda i sa sjevera, iz Podunavlja. Naročito se zorno odražava taj proces na višeslojnom nalazištu u Velikoj gradini u Varvari na vrelu Rame. Smjena stanovništva tu je očigledno i stratigrafski dokazana – staro, bakrenodobno stanovništvo u kotlini Rame bilo je presloženo posve novom populacijom. Isti proces, u približno isto vrijeme, može se pratiti na mnogim drugim tačkama: na Glasincu, na Debelom brdu kod Sarajeva, na Alihodžama u dolini Bile. U ovom vremenu osnivaju se i mnoga nova naselja, da pomenemo samo Pod kod Bugojna (sloj A) ili gradine zapadne Hercegovine, pronađene i istraživane u novije vrijeme.

Jedna od osnovnih zajedničkih osobina svih ovih grupa novog stanovništva jeste znatna pokretljivost, što im je i omogućilo da se relativno brzo rašire po velikom prostoru. To se objašnjava njihovom pretežno stočarskom privredom i načinom života koji je takvoj privredi odgovarao. Oni su postepeno potisnuli, uništili ili asimilirali ostatke starijih (eneolitskih) populacija. Tako se na prostoru zapadnog Balkana, od Epira pa do Istre i od jadranskih otoka do Glasinca, u rano bronzano doba (XVIII – XVI stoljeće stare ere) stvorila neka vrsta kulturnog jedinstva ili, bolje rečeno, izjednačavanja nekih bitnih elemenata materijalne i duhovne kulture. Ukratko prepričano, to ujednačavanje ogleda se i u ovim osnovnim zajedničkim pojavama.

Prvo, na čitavom ovom prostoru pojavljuje se jedan novi tip naselja – gradine, utvrđene kamenim bedemima ili suhozidnim konstrukcijama (mada u kraškim područjima i pećine još ponekad služe za stanovanje).

Drugo, sahranjivanje mrtvih ispod grobnih humki (gomila, tumula), obično u zgrčenom položaju i u sanduku složenom od velikih kamenih ploča,

postaje u ovo vrijeme dominirajući običaj na čitavom prostoru od južne Albanije do Istre i od jadranskih otoka do Glasinca i do zapadne Srbije u unutrašnjosti.

Treće, jedno za praistorijske arheologe važno obilježje materijalne kulture – zemljano posude – pruža, svojom tehnologijom, oblicima i ukrasom, indicije za dosta dalekosežne zaključke ili bar pretpostavke. Naime, osnovnu masu keramičkih proizvoda čiji su ostaci nađeni na velikom broju arheoloških lokaliteta čini jedna vrsta grube keramike, veoma različite od one koja je upotrebljavana u prethodnom (eneolitskom) dobu. Tehnologija, oblici i specifičan način ukrašavanja tog posuda istovjetni su ili vrlo srodni u svojoj ovoj oblasti, što se može uzeti kao dokaz za jednu širu srodnost svih tih mnogobrojnih, uglavnom stočarskih grupa koje u rano bronzano doba čine stanovništvo zapadnog Balkana, tačnije rečeno njegove primorske i dinarske zone. To nam daje za pravo da govorimo o jednom talasu „nosilaca grube keramike“ koji se, kako je to utvrđeno na osnovu stratigrafsko – hronoloških pokazatelja, kreću postepeno od jugoistoka ka sjeverozapadu. Mada su nam mnoge pojedinosti još nejasne i nepoznate, mislim da smijemo pretpostaviti da je ova nova populaciona masa (čije je kretanje moglo potrajati i dva do tri stoljeća) djelovala kao neka vrsta „amalgama“, omogućujući stapanje svih starijih slojeva stanovništva na području istočne jadranske obale i njenog zaleđa.

Vjerovatno je upravo tada bila dovršena i indoeuropeizacija ove oblasti, jedan proces koji je započeo još u prethodnom periodu (eneolitu, bakarnom dobu).

Sredinom II milenija bio je proces velikih etničkih pomjeranja uglavnom dovršen i nastupilo je vrijeme stabilizacije. U toku ovog procesa bili su mnogi, naročito planinski, krajevi Bosne i Hercegovine prvi put naseljeni. Najveći dio stanovništva, kome je stočarstvo bilo osnovno zanimanje, smjestio se, u stvari, u podnožju visokih planina i na visoravni; doline rijeka u kojima se ranije razvijao život neolitskih zajednica bile su gotovo napuštene.

Relativno miran razvoj, koji je potom nastao, trajao je nekih dva do tri stoljeća. To ne znači da povremenih sukoba nije bilo, ali su oni bili rjeđi i lokalno ograničeni i omogućavali su stabilizaciju naselja, čiji broj postepeno raste. Ovaj period mirnog razvoja u punom bronzanom dobu moguće je naročito dobro pratiti u južnim dijelovima Bosne, a sličan razvoj može se, s dosta razloga, pretpostaviti i za Hercegovinu. Veoma malo znamo, naprotiv, šta se u ovo vrijeme događalo u sjevernoj i centralnoj Bosni. Može se samo pretpostaviti da u ove krajeve, od sredine II milenija, u obliku lagane migracije stiže stanovništvo iz južne i jugoistočne Panonije i zauzima bez velikih sukoba ova, u to doba slabo naseljena područja.

Posljednja stoljeća II milenija ispunjena su opet velikim pokretima plemena, nemirima, borbama i razaranjima, o kojima već postoje i prva pisana svjedočanstva. Istoričari su već odavno obratili pažnju na jedan staroegipatski natpis u kojem se govori o napadima „naroda s mora“ i o pobjedi Ramzesa III nad njima (oko 1195. godine stare ere). No tek su istraživanja izvršena u posljednjih nekoliko decenija pokazala da tu nije u pitanju jedan lokalni pokret, ograničen na istočno Sredozemlje. Vijest koju nam je sačuvao natpis iz Medinet Habua samo je mali odbljesak burnih događaja koji su potresli srednju i jugoistočnu Evropu, Malu Aziju i znatne dijelove zapadne Evrope. Uzroci koji su doveli do ovih događaja još nisu do kraja razjašnjeni, niti je potpuno ispitan čitav njihov tok. Važnu ulogu je odigrao opšti ekonomski i kulturni uspon u toku bronzanog doba, praćen stalnim porastom stanovništva. Razvi-

tak cjelokupne privrede, a naročito metalurgije, bio je praćen odgovarajućim promjenama u društvenoj organizaciji i socijalnoj strukturi praistorijskog stanovništva Evrope u ovo doba. Formirao se postepeno sloj rodovske aristokracije, koja je svojim bogatstvom i svojom predvodničkom ulogom u ratnim sukobima sticala postepeno i određenu političku vlast. Oružje se usavršavalo: kratki bodeži i mačevi, karakteristični za početak bronzanog doba, zamijenjeni su već u toku XIV i XIII stoljeća nadmoćnijim dugim mačevima, izrađenim od bronzе najboljeg kvaliteta. Izrađeni su prvi metalni šljemovi i prvi oklopi za noge, koplja i štitovi postali su savršeniji.

U ovom razvoju prednjačile su, izgleda, društvene zajednice naseljene u srednjem Podunavlju: današnjoj zapadnoj Mađarskoj, Slovačkoj, Moravskoj i Donjoj Austriji. Iz ove oblasti potekla su, po svemu sudeći, prva ekspanzivna kretanja u drugoj polovini XIII stoljeća stare ere. Ona su imala dvojak karakter: postepenog širenja i zauzimanja okolnih krajeva i naglih prodora dobro naoružanih i organizovanih ratničkih hordi, koje dopiru i veoma daleko od svoje postojbine. Krećući se lepezasto u svim pravcima, ova ekspanzija je naročito snažno gravitirala prema jugu i jugoistoku, zahvatajući sjeverne dijelove Balkanskog i Apeninskog poluostrva. Tragovi prodora dosta jakih ratničkih hordi iz ovih, zapadnopanonskih, krajeva osjećaju se i znatno dublje na jugu, u Srbiji, Makedoniji, pa i u zapadnom dijelu Male Azije. Nije isključeno da su neke od ovih hordi, među brojnim drugim „narodima s mora”, učestvovalе i u bitkama na granicama Egipta koje pominje natpis iz Medinet Habu.

Ekspanzija ovog, svakako brojnog stanovništva iz oblasti srednjeg Podunavlja morala je izazvati neku vrstu lančane reakcije na čitavom prostoru koji je zahvatila. Slabije i neotpornije društvene zajednice bile su uništene ili asimilovane, ili su bile prinuđene da traže nova prebivališta. Brojnije i organizovane zajednice odupirale su se ili su i same preduzimale ekspanzivna, osvajačka kretanja. Treba imati na umu da je sličan ekonomski i društveni razvoj, kao i usavršavanje naoružanja, u većoj ili manjoj mjeri već bio dostignut u ovo doba u većini zemalja srednje i južne Evrope i da je možda bio potreban samo mali podsticaj pa da se pokrene čitav jedan ogromni vrtlog sukoba, razaranja i seoba, o čijim detaljima još ne znamo naročito mnogo. Da bi se uočio zamah i dubina ovih događaja, dovoljno je, ipak, reći da je u njihovom toku bilo uništeno nekad moćno carstvo Ahajaca, sa tvrdim i bogatim gradovima Mikenom, Tirinsom, Pilosom, Korintom i drugim, čije se razaranje pripisuje Dorcima, da je propalo isto tako moćno Hetitsko Carstvo u Maloj Aziji, a brojni gradovi Male Azije, Sirije i Palestine bili potpuno razoreni. Što se tiče srednje i južne Evrope, ovi događaji izmijenili su u velikoj mjeri njenu etničku sliku i odredili, uglavnom, granice velikih etničkih skupina: Kelta, Italika, Panona, Germana, Ilira i Tračana onako kako ih poznajemo iz kasnijih istorijskih izvora.

Ovo nemirno doba pod kraj II milenija imalo je značajne posljedice za čitav dalji razvoj naših krajeva u praistorijskom dobu. Snažni talasi novog, zapadnopanonskog stanovništva doprli su – u toku XII i XIII stoljeća – preko Save u sjevernu Bosnu, u to doba, izgleda, veoma slabo naseljenu. Zauzimajući jednu za drugom doline većih rijeka – Bosne, Usore, Ukrine, Une, Vrbasa i Sane, osnovali su ovi doseljenici veliki broj naselja u sjevernoj, a naročito u sjeverozapadnoj Bosni. Mada su pojedine grupice ili ratničke horde prodirale i kroz naše krajeve vrlo daleko na jug, naseljavanje ovog novog stanovništva bilo je uglavnom zaustavljeno negdje oko srednjeg toka rijeke Bosne i Vrbasa. Južnije

odatle pružala se teritorija koju je zauzimala jedna druga etnička grupa, čije je porijeklo još nejasno. Ova grupa bila je očigledno dovoljno snažna da se odupre ekspanziji ratobornih došljaka sa sjevera i da odbrani svoje, doduše brdovito, ali rudama bogato područje oko gornjih tokova Bosne i Vrbasa. Dalje, na jugu ovaj udar sa sjevera osjetio se još slabije. Od Glasinca preko Sarajevskog polja do gornje Neretve i odatle dalje na jug, nastavljala se mirno konsolidacija započeta još prije nekoliko vijekova, dovršavalo se formiranje jedne široke kulturno-etničke zajednice koju će kasnije grčki i rimski pisci nazvati zajedničkim imenom Iliri.

Već je početak eneolita – bakreno-kamenog doba – donio mnoge promjene u načinu života i ekonomici praistorijskog stanovništva naših krajeva. Naseljavanje dotad nenaseljenih planinskih krajeva išlo je uporedo sa jačanjem uloge stočarstva u njihovoj privredi. Ni zemljoradnja, razumljivo, nije bila zapuštena; ona je samo izgubila onu ulogu koju je imala u mlađe kameno doba. Ovaj proces, koji se u ovo doba može konstatovati u gotovo svim krajevima praistorijske Evrope, bio je svakako podstaknut doseljnjem velikog vala stepskih plemena sa istoka na prelazu iz III u II milenij, plemena kojima je stočarstvo od davnina bilo osnovni izvor egzistencije. Ali, nezavisno od toga, ovaj skok iz krajnje ekstenzivne neolitske zemljoradnje u jednu dinamičniju privredu, u kojoj stočarstvo ima vodeću ulogu, predstavljao je u to doba i jedino moguće rasterećenje, koje je ljudskim zajednicama tog doba obezbjeđivalo nužnu egzistenciju u uslovima sve bržeg porasta stanovništva.

U toku bronzanog doba ovaj proces doveo je do postepenog naseljavanja gotovo svih za stočarstvo pogodnih planinskih areala u našim krajevima. Povoljni uslovi za razvoj ove privredne grane imali su višestruke posledice. Stvaran je, u mnogo većoj mjeri nego što je to neolitskim zajednicama bilo moguće, višak proizvoda koji je unapređivao razmjenu dobara, a naročito snabdijevanje metalom i metalnim proizvodima. Ali je on isto tako stvorio i uslove za nastajanje razlika u bogatstvu između pojedinih zajednica i između pojedinaca u tim zajednicama, sa svim posljedicama koje su otud proisticale. Od vojne demokracije, u kojoj su živjele organizovane zajednice stepskih invazora s početka II milenija, razvoj je išao u pravcu jednog već raslojenog društva, sa vladajućim slojem rodovske aristokratije, koja u svojim rukama počinje da gomila i ekonomsku i vojnu i političku moć i čije prve sigurne zametke u našim krajevima srećemo krajem bronzanog doba, na prelazu iz II u I milenij stare ere.

Sav ovaj ekonomski i privredni razvoj tekao je uporedo sa postepenim učvršćivanjem širih – plemenskih zajednica, organizovanih i sposobnih da brane svoju teritoriju, što je, kao što smo vidjeli, krajem II milenija bio osnovni uslov njihovog opstanka. Najzad, još jedna privredna grana razvila se u ovo doba, stičući postepeno sve važnije mjesto. Radi se o rudarstvu i metalurgiji, čiji su začeci u našim krajevima još posve neispitani. Možemo samo pretpostaviti da je u toku prvih stoljeća II milenija najveći dio potreba u bakru i bronzi bio podmirljvan uvozom. Razvoj domaćeg rudarstva i metalurgije izgleda da nije bio naročito intenzivan sve do sredine ovog milenija, a možda i nešto duže. No, već od dvanaestog stoljeća stare ere samostalna proizvodnja metalnog oružja, oruđa, nakita i drugih objekata svakodnevne upotrebe dobija i u našim krajevima snažan polet. U sjevernoj Bosni ona se zasniva na neprekinutim vezama novodose-

ljenog stanovništva sa svojom matičnom oblašću – tada nesumnjivo najjačim metalurškim centrom u praistorijskoj Evropi. Dalje na jugu, baza ove razvijene metalurške djelatnosti svakako su brojna pristupačna ležišta bakrene rude u sred-njobosanskoj rudonosnoj oblasti između gornjih tokova Neretve, Bosne i Vrbasa.

NASELJA

U bronzano doba dominira gradinski tip naselja. Među njima se mogu uočiti dvije osnovne vrste: naselja sa fortifikacijom od trajnog materijala i ona bez takve fortifikacije.

Gradinska naselja bez fortifikacija od trajnog materijala (kao što su kameni zidovi i bedemi) nastavljaju u punom smislu eneolitsku tradiciju, a neka od njih su i direktni produžetak starijih, eneolitskih aglomeracija, bilo po tome što staro stanovništvo nastavlja život i u rano bronzano doba (Zecovi, stratum IV) bilo po samoj lokaciji na kojoj novi populacioni sloj smjenjuje onaj stariji, eneolitski (Velika gradina u Varvari na vrelu Rame, Debelo brdo kod Sarajeva), ili, pak, zauzima položaj koji je nekad ranije za naseljavanje bila odabrala neka eneolitska grupa (Pod kod Bugojna). Ova naselja su relativno mala: Zecovi i Varvara zauzimaju površinu od nešto preko 4.000 m², a Pod kod Bugojna oko 5.500 m². Naselje na Debelom brdu moglo je, doduše, biti nešto veće jer je, osim platoa brda, vjerovatno, zauzimalo i neke okolne površine (udolinu između Debelog i Zlatišta, plato ispod stijena nad Soukbunarom). Ova naselja ubrajamo u gradinska zato što su samim svojim položajem, koji dominira okolicom, imala uslove za lako obrazovanje odbrane. Neka od tih naselja vjerovatno su imala određene elemente fortifikacija – možda rovove s pristupačnije strane ili palisadu od drvenih stubaca, ali egzaktni dokazi nisu pronađeni.

Gradinska naselja sa kamenim bedemima ili s odbrambenim sistemom u suhozidu nastaju, koliko znamo, u rano bronzano doba. Naravno, nije isključeno da ćemo nekada otkriti neku eneolitsku gradinu (to je čak vjerovatno), ali se već danas sa sigurnošću može reći da su kamene gradine postale vodeći tip naselja naših kraških krajeva tek početkom bronzanog doba.

Po pravilu, to su *nove naseobine*, bez kontakta s prethodnim eneolitskim periodom – bar tako danas izgleda. Ovoj vrsti mogu se (s obzirom na istraženost) za sada pripisati dvije od pedesetak glasinačkih gradina (Gradac u Kusačama i gradina u Košutici, Gradina u Savićima kod Šekovića), te nekoliko gradina u jugozapadnoj Bosni i u Hercegovini: Veliki gradac u Privali iznad Buškog blata, Trostruka gradina u Sovićima, gradine Nečajno i Krstina kod Posušja, gradina kod Smarlovine blizu Stoca.

Sistem fortifikacije, kao i oblik i veličina gradina ovog doba prilično variraju od slučaja do slučaja, u zavisnosti od veličine zajednica koje su ih podizale, od konfiguracija terena, pa i od same funkcije koju su ove gradine mogle imati. Postoje i posve male gradine ranog bronzanog doba: ona na Krstini kod Posušja, s jednostavnim kružnim bedemom, zauzima površinu od jedva 500 m², a gradina Nečajno, mada ima nešto složeniji odbrambeni sistem – jedva 2.000 m². Prosječna veličina je, ipak, 4.000-6.000 m², a bilo je i većih gradina, sa dva ili tri bedema i s odbrambenim tumulom, površine do 16.000 m² (Trostruka gradina u Sovićima; ovdje treba možda ubrojati i Veliki gradac na Privali, mada

nije posve sigurno da li čitav fortifikacioni sistem ove gradine pripada ranom bronzanom dobu ili je, možda, dograđivan i u željezno doba).

Treba reći da su u rano bronzano doba postojala i naselja drukčijeg položaja, oblika i organizacije. Izgleda da su u sjevernoj Bosni postojala ravničarska otvorena naselja, čiji su ostaci u arheologiji poznati kao naselja tel-tipa. Jedno takvo naselje, veliko i dosta dugotrajno, postojalo je u Gornjoj Tuzli, gdje se formiralo iznad slojeva starog neolitskog naselja. To je tzv. Gornja Tuzla I. U novije doba jedno slično naselje otkrio je M. Đurđević u Jaruzanima-Laminici-ma kod Bosanske Gradiške. S druge strane, u našim kraškim krajevima upoznali smo još jedan, do sada nepoznat tip naselja ranog bronzanog doba. Zahvaljujući istraživanjima P. Oreča u okolini Posušja, otkriveno je nekoliko naselja *razbijenog tipa*, jedan oblik poznat iz savremene etnografije dinarske oblasti. Za sada najkarakterističniji primjer takvog naselja predstavlja ono otkriveno na Slimenu kod Posušja, s tragovima pojedinačnih praistorijskih kućišta, rastrkanim po čitavoj južnoj padini pomenutog brda.

Najzad, u rano bronzano doba još su ponegdje i pećine služile kao staništa, vjerovatno kao povremena stočarska boravišta.

Moramo reći da su nam naselja srednjeg bronzanog doba (cca 1550–1300-te godine stare ere) voma slabo poznata. Pouzdano utvrđen sloj srednjeg bronzanog doba poznat je za sada samo na Velikoj gradini u Varvari. Na drugoj strani, stoji činjenica da je veći broj gradina koje su postojale u rano bronzano doba (Zecovi IV, Pod kod Bugojna, sloj A pomenute gradine na Glasincu i u Hercegovini) bile napuštene krajem tog perioda, odnosno početkom srednjeg bronzanog doba (oko 1550–1500-te godine stare ere). Ne znamo uzroke tome, kao što ne znamo ni kako su izgledala naselja u sljedeća tri do četiri stoljeća.

U kasno bronzano doba, krajem drugog i u prvim stoljećima prvog milenija stare ere, vjerovatno u vezi sa događajima koji su naprijed pomenuti, bilježimo nagli porast broja naselja koja su sada sva gradinskog tipa, a srećemo ih u svim krajevima današnje Bosne i Hercegovine, izuzimajući, naravno, posve uski, čisto ravničarski pojas uz rijeku Savu. Pa i ovdje zapravo postoje gradinska naselja – možemo ih naći već na prvim brežuljcima koji sa juga dodiruju pomenuti ravničarski pojas. Izuzetno, postojala su u ovo doba i naselja drugog tipa. Tako je tzv. „Starije naselje“ u Donjoj Dolini bilo smješteno na jednom dugom, uskom uzvišenju („gredi“), pružajući se paralelno s obalom Save i nije imalo nikakve fortifikacije. Vjerovatno su se njegovi osvajači, koji su pristigli nešto poslije prvog talasa panonskih doseljenika, našli u sredini nekog većeg plemenskog teritorija, pa opasnost od napada i potreba za odbranom (što je osnovni motiv podizanja naselja gradinskog tipa) nisu ni postojale.

O samom izgledu naselja i organizaciji života u njima ne znamo još uvijek dovoljno. Naročito su slabo ispitana naselja iz ranijih stoljeća bronzanog doba. U svakom slučaju morala su biti zbijena, sa kućama postavljenim na malom međusobnom rastojanju. Svako naselje nastojalo je da samo podmiruje sve svoje osnovne potrebe. S obzirom na ogromnu potrošnju raznovrsnog posuđa i drugih izrađevina od gline (utega za tkalačke stanove, grijalica, pršljena za vretena, kalema za konac i sl.) svako naselje moralo je imati jednog ili više lončara. U nekim od ovih naselja radili su, već od početka bronzanog doba, i livci i kovači, čiji su nam kalupi sačuvani, npr. na Debelom brdu kod Sarajeva i na Gradini u Alihodžama kod Travnika. Ipak, većina naselja morala je svoje potrebe u metalu podmirivati uvozom, bilo gotovih proizvoda, bilo osnovnih sirovina – bakra i

kositra. Pored toga, razmjena je svakako vršena i između rejona sa povoljnijim uslovima za zemljoradnju i tipično stočarskih planinskih krajeva. U početku minimalna, razmjena dobara porasla je postepeno u toku bronzanog doba, uporedo sa stalnim porastom broja stanovništva, opštim privrednim napretkom i, naročito, sa razvojem podjele rada unutar pojedinih naselja. Ovaj proces morao je sa svoje strane uticati na razvoj samih naselja i na mijenjanje njihove uloge, pa i izgleda, o čemu će kasnije biti više riječi.

U toku prvih stoljeća bronzanog doba – a u nekim krajevima i kroz čitav ovaj period – drvo je predstavljalo osnovni i gotovo jedini materijal za podizanje kuća. Ne računajući zemunice i male, veoma primitivne kolibe, građene za nuždu, obično na mjestima privremenog boravka ili u momentu osnivanja naselja, za privremeni smještaj, kuće ovog doba u čitavoj Bosni uglavnom su istoga tipa. Osnovu konstrukcije čine drveni neotesani balvani, pobijeni u jame iskopane u zemlji duž osnove budućih zidova i učvršćeni nabijenom glinom i kamenjem. Završeci ovih balvana morali su biti vezani horizontalnim gredama, koje su nosile krovnu konstrukciju i pokrivač krova – vjerovatno od slame, šaše ili sličnog materijala. Prostor između balvana-nosača, postavljenih obično u razmaku do 0,5 do 1 m, bio je popunjavan prepletom od pruća oblijepljenog zemljom. Ova ispuna bila je znatno tanja nego što je to bio slučaj u neolitskoj arhitekturi ovih krajeva. Kuće su bile pravougaone, dužine kojih 5-6 m, rijetko kad veće, po svemu sudeći samo sa jednom prostorijom. Pod je bio jednostavno poravnata površina zemlje ili posebno nabijen sloj gline; ognjišta jednostavna, okrugla ili ovalna, obično ispupčene površine sa uglačanim glinenim premazom. Ponekad se ispod glinenog premaza nalazi izolacioni sloj od nabijenog riječnog šljunka – jedan tip ognjišta razvijen takođe već u neolitu. Drugi detalji o unutrašnjoj arhitekturi ranih stoljeća bronzanog doba nisu nam još poznati.

Također nam je potpuno nepoznat tip kuće bronzanog doba u Hercegovini, gdje su naselja iz ovog vremena posve neispitana. Oslanjajući se na podatke iz bližih i daljih susjednih oblasti sa sličnim klimatskim prilikama i srodnim opštim kulturnim razvojem, možemo pretpostaviti da je ovdje veoma rano počeo da se upotrebljava i kamen za gradnju kuća. Najstariji dosad otkirveni ostatak jedne kuće sa soklom od lomljenog kamena u našim krajevima, na Velikoj Gradini u Varvari kod vrela Rame, pripada približno sredini II milenija stare ere; starije kuće na ovom, kao i na svim naseljima dalje na sjeveru, rađene su bez upotrebe kamena u konstrukciji. Pa i ovdje, u Varvari, u fazi srednjeg bronzanog doba, kameni sokl samo je pomoćni elemenat konstrukcije. On je služio za to da se, na kosom terenu, postigne potrebna horizontalnost osnove kuće. Ono stvarno novo što donosi srednje bronzano doba (bar na području kojem pripada Varvara) jeste napuštanje arhaične nosive konstrukcije s vertikalnim drvenim stupcima. Umjesto nje, uvodi se novi konstruktivni sistem čiju osnovu čine četiri horizontalne grede – temeljače, položene na tlo ili na niski kameni sokl i povezane na uglovima; na njih su učvršćeni vertikalni direci koji nose ostalu konstrukciju. Zidna masa je, kao i u prethodnom periodu, izvedena gredicama, oblicama i lijepom (zemlja miješana sa pljevom).

Opšti porast stanovništva i brojčano jačanje pojedinih zajednica stvorili su akutnu potrebu za proširenjem naselja. Stoga se u ovo doba (od XII stoljeća nadalje) srećemo s jednom značajnom novom pojavom: napuštanjem starih i planskim osnivanjem novih naselja na mjestima koja su se takođe mogla lako utvrditi, ali su pružala veći prostor za smještaj i širenje naselja. Veoma lijep pri-

mjer ovakvog naselja otkriven je na lokalitetu Pod kod Bugojna. Na ostacima jednog napuštenog naselja ranog bronzanog doba osnovano je, približno u XI stoljeću stare ere, novo naselje. Sa pristupačnih strana bilo je branjeno niskim kameno-zemljanim bedemom i, po svoj prilici, palisadom. Branjeni raspoloživi prostor, veličine nekih 5.000 m², podijeljen je – dvjema uskim ulicama koje se sijeku pod pravim uglom – na četiri dijela, pa su zatim, oslanjajući se na ove osnovne komunikacije, podizane zgrade za stanovanje sa strogo sprovedenom osnovnom orijentacijom sjeveroistok-jugozapad ili sjeverozapad-jugoistok. Ovakva orijentacija bila je možda diktirana potrebom da se postavljanjem osnovnih komunikacija po dijagonali platoa postigne njihova veća dužina; s druge strane, bilo je očigledno poštovano pravilo da se uže strane (čelo i začelje) kuća postave na pravac glavnih vjetrova u ovom kraju – sjeveroistočnog i jugozapadnog – što je bilo od ne malog značaja zbog veoma izloženog položaja naselja na rubu visoke terase nad rječicom Poričnicom. Smisao s kojim je plan budućeg naselja koncipiran i njegovo striktno sprovođenje u daljem razvoju govore mnogo; oni pokazuju koliki je napredak u pravcu civilizacije bio učinjen u toku bronzanog doba i, s druge strane, svjedoče o jednoj već čvrsto organizovanoj, disciplinovanoj i dobro vođenoj društvenoj zajednici, kakva se, uostalom, jedino i mogla održati i razvijati u prilikama ovog doba. Sličan raspored kuća postojao je i u mlađim fazama naselja Velika gradina u Varvari.

Neke zajednice nalazile su izlaz iz prenaseljenosti na drugi način. Uz staro naselje na prirodno zaštićenom položaju Debelom brdu kod Sarajeva nikli su, krajem II i početkom I milenija, periferni ogranci, smješteni ispod stijena nad Soukbunarom i na podnožju Zlatišta, čime je tijesni prostor Debelog brda bio rasterećen. U slučaju opasnosti pružao je stari centar naselja na Debelom brdu utočište stanovnicima čitave ove rastegnute aglomeracije.

Nagli razvoj metalurgije, a posebno vještine lijevanja bronzе i s time vezana dalja podjela rada uticali su takođe na razvoj naselja u posljednjim stoljećima bronzanog doba. U gotovo svim ispitanim naseljima ovog vremena konstatovani su pouzdani tragovi rada livaca i kovača. Vrlo je vjerovatno da su oni uvijek zauzimali jedan određen dio naselja, gdje su bile smještene njihove radionice, što se može pretpostaviti i za lončare. U naselju ovog doba na Pivnici u Potočanima kod Odžaka, livci su bili smješteni van samog naselja, u podnožju brežuljka na kojem se ono prostiralo. Neka naselja postala su veoma značajni proizvođački centri bronzanog oružja, oruđa i nakita, kao što je, npr., slučaj sa Velikom Gradinom u Varvari.

Najzad, u ovo doba su, najvjerovatnije, postojala i čisto rudarska naselja, naročito u srednjobosanskoj rudarskoj oblasti, gdje pristupačna nalazišta bakrenih ruda leže često u vrlo krševitim i za život nepogodnim regionima velike nadmorske visine, na Vranici, Zec-planini i drugim visokim planinama; o izgledu ovih naselja ne postoje još uvijek detaljni podaci.

U sjevernijim dijelovima Bosne zadržava se sve do kraja bronzanog doba stari tip kuće sa vertikalnim drvenim nosačima, pobijenim u zemlju i sa ispunom zidova od pruća i zemlje. U južnijim krajevima preovladava krajem bronzanog doba jedan nov i savršeniji tip zgrada za stanovanje. Osnovica zidova izvođena je ovdje od lomljenog krupnijeg kamena vezanog glinom, visine kojih pola metra. Površina ovog temelja morala je biti pažljivo iznivelirana, naročito ako je kuća građena na kosom terenu. Na kementi temelj postavljene su četvrtasto otesane masivne horizontalne grede-temeljače, vjerovatno vezane na uglovi-

sto otesane masivne horizontalne grede-temeljače, vjerovatno vezane na uglovi-
ma „na usjek“. One su nosile čitavu ostalu konstrukciju kuće, koja je mogla
biti ili posve drvena, od tanjih greda vezanih na uglovima kao i temeljače, ili sa-
mo sa drvenim kosturom i ispunom od prepleta i zemlje. Novost predstavlja i
prekrivanje krova lijepo istesanim drvenim daščicama. Kod solidnije građenih
kuća, od kojih je nekoliko moglo biti ispitano na već pomenutom naselju kod
Bugojna, pukotine između greda bile su pažljivo zatvorene glinom; osim toga,
bili su debljim premazom gline prevučeni i neki drugi drveni dijelovi na fasadi
kuće, vjerovatno dovratnici, vjenčanica itd. Po ovom premazu izvođeni su
udubljivanjem raznovrsni jednostavniji geometrijski ukrasi, što predstavlja
oživljavanje i dalji razvoj arhitekturne dekoracije, čije zametke nalazimo već u
neolitskoj i eneolitskoj arhitekturi naših krajeva.

Izgleda da se u kasno bronzano doba, uporedo sa usavršavanjem građe-
vinske tehnike, povećavaju i dimenzije stambenih objekata. Kako su pokazala
istraživanja u naselju Pod kod Bugojna i u Velikoj gradini u Varvari, dužina ku-
ća ide od 9 do 12 m, a širina se kreće od 5 do 8 m. Kuće su dvodijelne ili trodijel-
ne, s laganim pregradnim zidovima od gredica i lijepa. Podovi kuća rađeni su
solidno, nabijanjem sloja čiste pjeskovite zemlje ili gline. Obično jedna, vjero-
vatno stražnja prostorija imala je pod na nešto višem nivou. U tom dijelu obično
je smještena velika kalotna peć. U prednjoj prostoriji nalazi se uz jedan ili oba
uzdužna zida duga i uska klupa od nabijene gline, a na njoj jedna ili više manjih
kalotnih peći. Ove peći, koje su imale ložište sa dobro uglačanom površinom na
kojoj se mogao peći hljeb i gornji dio u obliku recipijenta u koji su se mogle sta-
viti posude za kuhanje, služile su i za pripremanje hrane i za zagrijavanje pro-
storija, a vjerovatno i za pečenje manjeg posuđa.

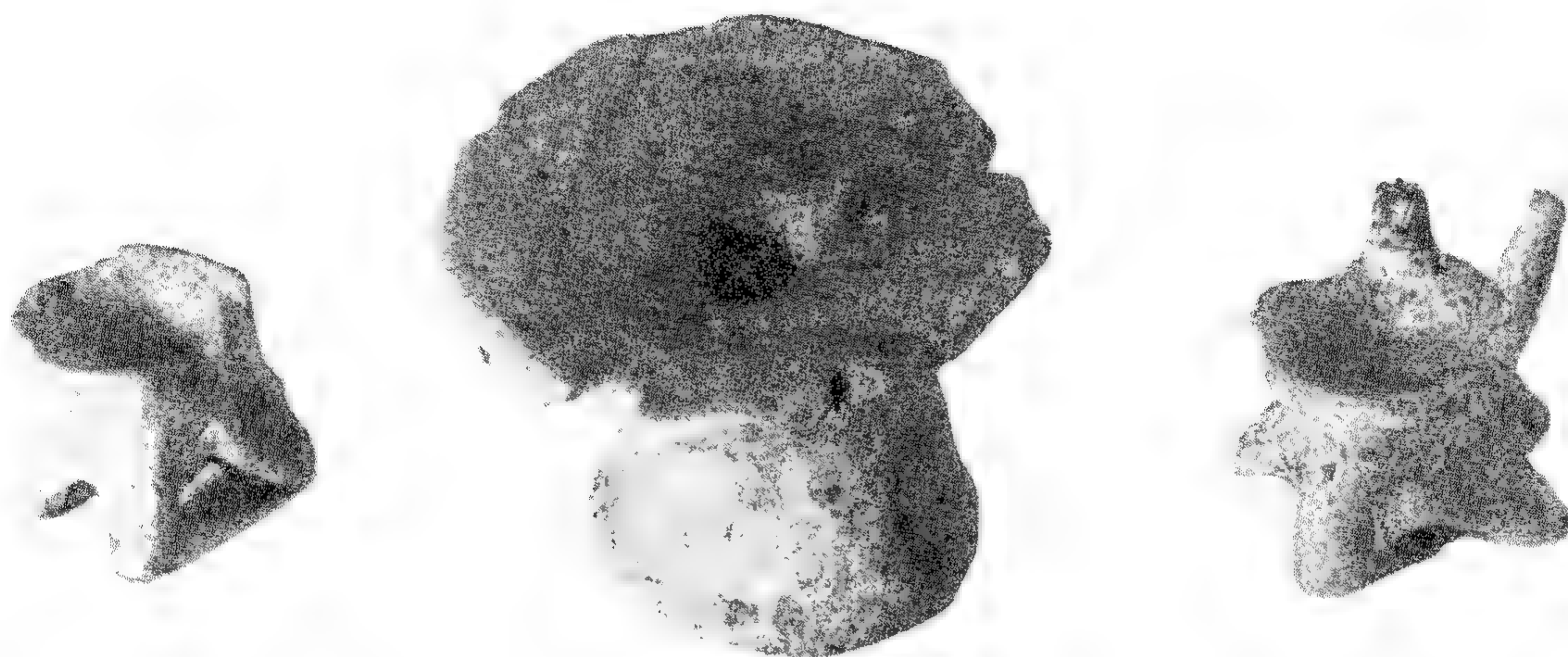
Pored peći, važan i gotovo obavezan dio namještaja je vertikalni tkalački
stan. Veliki keramički sudovi za čuvanje vode ili namirnica, ukopani u pod ku-
će, takođe su sastavni dio enterijera, isto kao i žrvnjevi za mljevenje žita. Prete-
žan dio namještaja bio je od drveta, pa stoga nije mogao biti ni očuvan. Ipak, za-
hvaljujući nalazu grupe *modela* kućnog namještaja u najmlađem sloju naselja
Velika gradina u Varvari u stanju smo da rekonstruišemo ne samo izgled peći
(čije su osnove, uostalom, nalažene u kulturnom sloju u dobrom stanju), već i
neke drvene dijelove enterijera, kao što su sto i stolice (Sl. 28).

Izgleda da su u sjevernim krajevima današnje Bosne umjesto zidnih ka-
lotnih peći bila i u kasno bronzano doba uobičajena otvorena ognjišta, smješte-
na u sredini ili u nekom uglu kuće. To je manji prostor, čvrsto nabijen glinom,
nešto ispupčene površine. Uglačani premaz na njegovoj površini, čvrsto ispe-
čen stalnim gorenjem vatre, omogućavao je da se lako odstrani sav pepeo, što je
bilo nužno, jer je ognjište služilo i za pečenje hljeba. Pošto nije bilo kalote, kao u
peći u južnim krajevima, ovdje su se na sjeveru upotrebljavale glinene peke (sa-
čevi) da bi se hljeb stavljen na ognjište mogao poklopiti, a zatim zasuti vrelin
pepelom. Stoga u tim krajevima, uz ostatke ognjišta, prilikom iskopavanja re-
dovno nalazimo i dijelove peka. Po obliku, ti objekti su veoma slični glinenim
pekama koje se u nekim našim krajevima još upotrebljavaju, ili su se doskora
upotrebljavale, za pečenje hljeba na otvorenim ognjištima.

Krajem bronzanog doba već su u punoj upotrebi u svim našim krajevima
male pokretne peći, rađene od gline i pečene prije upotrebe kao i ostali lončar-
ski proizvodi. One se sastoje od dva dijela: gornjeg, u obliku dublje posude, i do-

Sl. 28 – Modeli peći, stola i stolica iz Varvare

njeg, u obliku kalote sa ovalnim otvorom kroz koji se ubacivao raspaljeni žar ili drveni ugalj. Između ova dva dijela nalazi se horizontalna pregrada sa nekoliko otvora, kroz koje vreli vazduh struji u gornji dio. U ovaj gornji dio mogle su se stavljati veće ili manje posude sa tekućinom i hranom koju je trebalo skuhati. Jedan primjerak ovakve peći iz naselja Pod kod Bugojna imao je u gornjem dijelu već ugrađenu posudu za kuhanje, a na vanjskom zidu gornjeg dijela pravilno raspoređene otvore za cirkulaciju vazduha. I po zamisli i po izvođenju predstavlja ovaj objekat dokaz visoko razvijene lončarske tehnike i znalačkog smisla za postizanje ujednačene temperature i racionalno korištenje relativno malog toplotnog izvora. Ove pokretne peći mogle su imati raznovrsnu primjenu: kuhanje se u njima moglo vršiti i van ognjišta, ako vatra nije stalno ložena ili ako se u tom momentu na njemu pekao hljeb; mogli su ga koristiti pastiri u privremenim staništima itd. No svakako da je osnovna namjena ovih peći, na kojima je moguće regulisati temperaturu i postići jednolično zagrijavanje zidova posude, bila za kuhanje i zagrijavanje mlijeka prilikom spravljanja raličitih mliječnih proizvoda, što je i razumljivo s obzirom na važnost koju je stočarstvo imalo u životu praistorijskih stanovnika naših krajeva u ovo doba.

U ovo vrijeme javlja se i ukrašavanje kuća, i to kako enterijera tako i fasade. Vertikalne strane bočnih klupa u većoj prostoriji kuće, kao i vetikalna stijenka između višeg i nižeg nivoa poda stražnje i prednje prostorije, bile su često

obljepljene slojem fino prečišćene gline, a ponekad je na tim površinama izveden reljefni geometrijski ukras. Mnogo su češće tom tehnikom ukrašeni vanjski dijelovi objekta: preko istaknutih arhitektonskih elemenata (kao što je npr. vjenčanica, a vjerovatno i nadvratnici) položen je sloj gline u kojem su izvedeni reljefni ukrasi: polukrugovi, trouglovi ili rombovi.

UMJETNOST

Samostalna likovna umjetnost gotovo da i ne egzistira u ovo doba u našim krajevima. Jedini relativno samostalni objekti jesu glineni „idoli“ malih dimenzija, od kojih oni nađeni u najmlađem sloju naselja Velika gradina u Varvari, a možda i poneki primjerak iz sojeničkog naselja u Ripču, pripadaju samom kraju ovog perioda. No, to su u suštini prvenstveno predmeti religije i kulta, pa će o njima biti govora u odjeljku o religiji željeznog doba, jer u taj period spada pretežan dio glinene kultne plastike nađene u Bosni i Hercegovini.

Predmeti za svakidašnju upotrebu – posude i drugi lončarski proizvodi, oruđe i oružje, nakit i metalni dijelovi nošnje – bili su i u bronzano doba osnovni medijum za izražavanje umjetničkih shvatanja i dostignuća. Vodeća uloga pripadala je lončarstvu koje je kao poseban, specijalizovani vid ljudske djelatnosti već odavno bilo zauzelo samostalno mjesto i imalo iza sebe već veoma dugu tehnološku i umjetničku tradiciju.

Rano bronzano doba donosi u znatnim dijelovima srednje i jugoistočne Evrope jednu novu pojavu kad je u pitanju lončarstvo i njegov likovni tretman. Nasuprot eneolitskim kulturama, s njihovom bogato dekorisanom keramikom, sada se ornament na posudi gotovo sasvim zapostavlja, a osnovna pažnja posvećuje se samom obliku, modelaciji posude i njenih detalja, glačanju, igri svjetla i sjenke. Taj novi manir možemo nazvati i *anornamentalnim* stilom, a karakteri-

Sl. 29 – Pehar iz Županovića – primjerak „ornamentalnog stila“

Sl. 30 – Pehar iz sloja A na Podu kod Bugojna – tehnika „namotane niti“

stično je da se pojavio već u rano bronzano doba, da je u srednje bronzano doba posve dominantan, a da je u sjevernoj Bosni doseljenje zapadnopanonske populacije u kasno bronzano doba dalo novi impuls i produžilo život ovog stila za još nekoliko stoljeća.

Ipak, valja naglasiti da urezani ornamenti i, uopšte, razne vrste dekoracije, koja se postiže djelovanjem određene alatke ili instrumenta na svježu glinu, stalno postoje u lončarskoj proizvodnji tokom ranijih faza bronzanog doba (XVIII – XVI stoljeće stare ere). Među njima važno mjesto zauzimaju ukrasi izvedeni tzv. tekstilnim tehnikama: gajtanastom tehnikom (to je tzv. Litzen-keramika u njemačkoj terminologiji) i tehnikom namotane niti. Ovim tehnikama postižu se duboko utisnuti ornamenti koji jasno odaju otiske tekstilnog predmeta kojim su izvođeni. Veći broj primjeraka ovako ukrašenih keramičkih proizvoda poznat je iz naselja Pod kod Bugojna, Velika gradina u Varvari na vrelu Rame, te iz Trostruke gradine, Nečajna i nekih drugih naselja u zapadnoj Hercegovini. (Sl. 30)

Razne vrste udubljene, urezane i žigosane dekoracije takođe egzistiraju u ovo doba. Pod kod Bugojna, Varvara i pomenuta naselja u zapadnoj Hercegovini dala su dosta primjeraka ovako ukrašene keramike. No, među njima se izdvajaju primjerci iz nekoliko nalaza i grobova koji pripadaju već ranije pomenutoj cetinskoj kulturi, a koje zbog njihovog posebnog likovnog tretmana možemo nazvati cetinskim stilom. Taj stil je bez sumnje najmarkantnija likovna pojava u rano bronzano doba ove oblasti (Dalmacija, Hercegovina, južna Bosna), pa zaslužuje i poseban komentar. Cetinski lončari izgradili su vlastitu keramografiju i vlastiti repertoar dekorativnih motiva. Od brojnih oblika posuda treba pomenuti dublje i pliće zdjele sa posebno proširenim obodom, predviđenim da nosi dekoraciju, šolje i pehare loptastog tijela s cilindričnim vratom i tzv. pehar tipa Kotorac, najdekorativniji lončarski proizvod ove kulture. Kombinacijom udubljenih linija i žigosanja izvođeni su na posudama različiti motivi: cikcak-trake, trouglovi, rombovi i drugi, složeni u efektne kompozicije. Efekat je bio dopunjen bijelom inkrustacijom.

Kako je rečeno, svi ovi dekorativni stilovi gase se na prelazu iz ranog u srednje bronzano doba (tokom XVI stoljeća stare ere), a u srednje bronzano doba nastaje gotovo potpuna dominacija „anornamentalnog“ stila. Tek na prelazu

Sl. 31 — Pehar iz
Kotorca — stil ce-
tinske kulture

iz II u I milenij stare e.e dolazi, na tla centralne Bosne, do jednog novog razvoja. Vjerovatno pod uticajem fino gravirane dekoracije na metalu nastaje jedna nova lončarska proizvodnja koju karakterise bogat i raznovistan ornament na keramici. U suštini, radi se o širenju i na keramičke proizvode jedne specifične pojave u dekorativnoj umjetnosti ovih krajeva koja je demis mu kao *zapadnobalkanska geometrijski stil*, a o čijem se nastanku još bitno diskutuje. Ovdje ćemo konstatovati da u svojoj drugoj, zreloj fazi taj stil, primijenjen na keramiku, razvija sve svoje bitne odlike. On je vezan prvenstveno za srednjehajnsku kulturnu grupu koja je zauzimala područje oko gornjih i srednjih tokova rijeke Bosne i porječje Lašve, ali su njegovi uticaji jasno uočljivi i na jugu (na Dobrom Brdu, Velikoj gradini u Varvari i na Livanjskom i Duvanjskom polju) a širi se u pravcu sjevera, utičući na keramičku proizvodnju u oblasti koja je pripadala nosiocima kulture polja sa urnama (Vis kod Dervente i neka druga nalazišta).

Jedna od najvažnijih karakteristika ovog stila jeste tetonska povezanost oblika i ukrasa. Tu postoje određeni kanoni. Tako se, na primjer, na zdjelama ukras koncentriše na sam obod koji je i najistaknutiji dio te forme posuda, a i

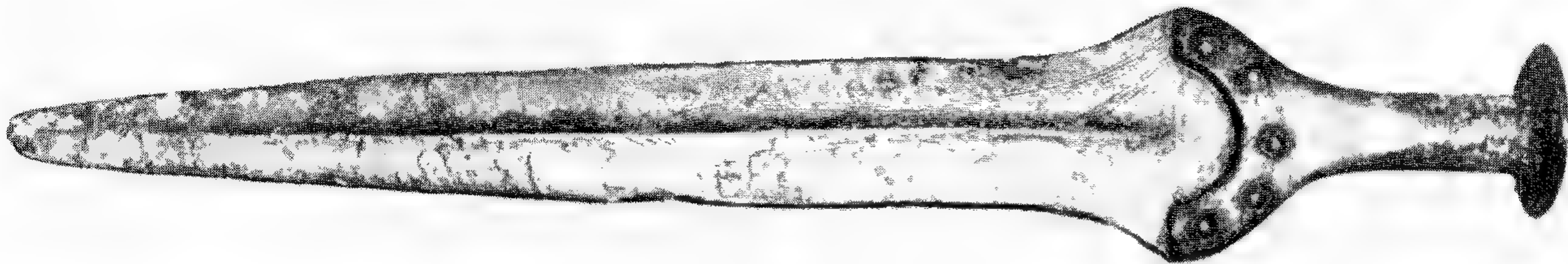
Sl. 32 - Pod kod Bugoj-
na - zapadnobalkanski
geometrijski stil

posebno je profilisan da bi mogao primiti ornamentalne trake, bilo da je zadebljan i facetiran, bilo da je proširen i zaravnjen. Nešto dublji oblici, šolje i lonci s mekom, zaobljenom profilacijom i sa jednostavnim ili neznatno profilisanim obodima ukrašeni su na drugi način. Ispod oboda postavljena je obično jedna horizontalna ukrasna traka (šrafirani trouglovi, polukružni zarezi ili drugi jednostavniji motivi u nizu), a od te trake spušta se vertikalno nekoliko sličnih ornamentalnih traka. Čitav ukras koncipiran je tako da prati meku i neprekidnu zaobljenu liniju profilacije recipijenta. Kad su u pitanju dublje šolje i pehari sa drškama na ramenu, težište ornamenta postavljeno je na najširi, najistaknutiji dio posude. Taj dio je horizontalnim urezima, urezanim linijama ili kanelurama izdvojen, pa je tako nastao friz koji se popunjava vertikalnim i horizontalnim motivima u raznim kombinacijama. Razvijeniji oblici pehara, oni koji imaju jasno izražen cilindrični vrat, ukrašeni su i sa dva izdvojena friza: jedan na vratu a drugi na ramenu. Najzad, najrašćlanjeniji oblici, kakve su jajaste ili trbušaste amfore s visokim vratom i proširenim obodom, nose i najrazvijeniji ukras, podijeljen u tri dijela: jedan na ramenu i trbuhu, drugi na vratu i treći na samom obodu; svaki od njih svojim vertikalnim ili horizontalnim položajem i rasporedom nizova motiva naglašava karakter i oblik onog dijela suda na koji je apliciran.

Druga važna karakteristika ovog stila jeste *stroga simetričnost*. I pojedini motivi i cijele kompozicije postavljene su u pravilnim razmacima; kombinacije motiva postavljene su tako da se pojedine vrste motiva pravilno, naizmjenično, ponavljaju. Odstupanja od ovog pravila postoje, ali su veoma rijetka. Pravilo simetričnosti je uglavnom poštovano i čini jedan od osnovnih kanona ove dekorativne umjetnosti (pogotovu u njegovoj zreloj fazi, o kojoj je ovdje riječ).

Najbitnija značajka ovog stila, njegova idejna osnova, jeste *apstraktnost*, bježanje od predstava iz realnog svijeta. Nema tu ni reminiscencije na ljudski ili životinjski lik ili njihove dijelove, a nedostaju posve stilizovani vegetabilni motivi (ako izuzmemo motiv grančice ili jelice, koji je, već posve geometrizovan, izgubio odavno vezu sa svojim prirodnim uzorom). Jedva se može pronaći neki motiv ili kombinacija motiva koji su možda odraz nečeg iz realnog svijeta – možda su motivi kružnica obješenih na traku inspirisani jednom vrstom nakita: spiralnog diska obješenog na tekstilnu traku, a na jednom drugom motivu prepoznaje se posve stilizovana dvokolica; no to su samo rijetki i daleki odbljesci iz svijeta realnosti. Koncentrične kružnice, koje, možda, treba objasniti kao predstavu sunčeva diska, takođe su simbol, one pripadaju sferi religioznih pojmova, a ne realnom svijetu. Zapadnobalkanski geometrijski stil je, moglo bi se reći, gotovo najstroži od svih ogranaka dekorativne umjetnosti ovog doba koje poznajemo. Bježeći od motiva koji svoje porijeklo vode iz žive prirode, on je uprostitio svoj repertoar. Nema tu vitica i voluta, a i spirala (važan motiv u njegovoj ranoj fazi) u zrelijoj fazi posve nedostaje. Od ostalih krivolinijskih motiva najčešće su koncentrične polukružnice, u nizovima, samostalne ili u kombinaciji sa drugim motivima. Nešto rjeđe javljaju se koncentrične kružnice (obično u okviru nekog drugog motiva), a i girlande, mada nisu česte, spadaju u repertoar motiva ovog stila. Pravolinijski motivi su, bez sumnje, dominantni. Najprostiji od njih čine nizovi uboda ili udubljenih, odnosno urezanih crtica u raznim kombinacijama. Cikcak-linija, jednostruka ili dvojna, takođe je jedan od najomiljenijih motiva. Vodeći motiv je, nesumnjivo, koso šrafirani ravnostrani trougao, obično složen u nizove, horizontalne ili vertikalne. Svakako važan, mada ne tako čest kao trougao, jeste romb, prazan ili ispunjen šrafurom. Dva niza šrafiranih trouglova, postavljenih tako da između njih ostaje „negativni” cikcak-motiv, čini jedan od omiljenih složenih motiva, u obliku trake. Slična traka postiže se i pomoću dva niza šrafiranih trouglova čiji se vrhovi dodiruju: između njih ostaje niz praznih, „negativnih” rombova. Postoje i druge vrste traka – ispunjene kosim crticama u jednom ili dva pravca ili poprečnim crticama u razmacima, a u jednoj već poodmakloj razvojnoj etapi (na prelazu iz zrele u kasnu fazu ovog stila) pojavljuje se i mrežasto ispunjena traka. Među složenijim motivima ističe se naročito veliki trougao podijeljen po sredini vertikalnim cikcak-linijama ili nekim drugim motivima; od složenih motiva treba pomenuti i cikcak-traku na kojoj je obješena koncentrična kružnica.

Druga važna zanatska grana na čijim proizvodima možemo pratiti razvoj likovnog izraza na našim krajevima tokom bronzanog doba jeste obrada metala. Doduše, broj bronzanih objekata iz ranijih faza ovog doba, nađenih u Bosni i Hercegovini, relativno je malen, pa je i slika o vrstama i oblicima oružja, oruđa i nakita koji su ovdje upotrebljavani još veoma nepotpuna. Iz onog čime raspolažemo možemo zaključiti da je (u vremenu od XVIII do XIII stoljeća) domaća proizvodnja bila još slabo razvijena, te da je najveći dio potreba podmirivan izvozom. Jedan lijep primjerak bronzanog bodeža iz Vinjana kod Posušja kao i kratki mač iz Donje Doline kod Bosanske Gradiške (Sl. 33) vjerovatno potiču iz nekih radionica u Podunavlju ili istočnoalpskoj oblasti. Dosta brojna nakit koji pripada XV, XIV, pa i XIII stoljeću stare ere, nađen u grupi starijih gradova na Glasincu i u susjednim područjima, vjerovatno je, bar jednim dijelom, rad domaćih zanatlija, mada su njihovi uzori uglavnom podunavski.

Sl. 33 – Bronzani mač iz Donje Doline

Posljednja stoljeća II milenija donose i u ovom pogledu značajan preokret. Brojni radionički centri na širokom prostoru od istočnih Alpa do Karpata razvili su u ovo vrijeme tako snažnu aktivnost, a trgovina bronzanim oružjem, oruđem, posuđem i nakitom dobila je tako široke razmjere da su pojedini proizvodi ovih centara stizali i u krajeve hiljadama kilometara udaljene. Razumljivo je stoga da se uticaj ovih centara veoma snažno odrazio i u našim krajevima ne samo zbog blizine već i zbog naseljavanja talasa panonskog stanovništva, koje i po dolasku u ove krajeve održava veze s matičnom oblašću i snabdijeva se otuda gotovim metalnim proizvodima. Trgovina ovim proizvodima nije, naravno, bila ograničena samo na sjevernu Bosnu već je zahvatala i naše južne krajeve, a i trgovački putevi išli su preko današnje Bosne i Hercegovine i dalje na jug, prema obalama Jadranskog mora. Etnički pokreti, borbe i razaranja presijecali su ponekad ove veze, a putujući trgovci i livci zakopavali su u ovo doba na mnogo mjesta u našim krajevima svoje zalihe gotove robe ili staru bronzu prikupljenu za pretapanje. Ali su ovi trgovački putevi bili ipak stalno obnavljani, a raznovrsne metalne izrađevine pristizale su u sve većim količinama, postajući nužna potreba već razvijenih i ekonomski ojačanih društvenih zajednica ovog doba. Odgovarajući, prije svega, ovim naraslim potrebama, razvila se u ovo doba i domaća produkcija raznovrsnih bronzanih izrađevina. Lokalna proizvodnja postojala je u gotovo svakom naselju ovog doba, no u većini slučajeva njen obim je veoma ograničen, prije svega zato što je bio zavisao od uvoza osnovnih sirovina. Jedino je srednjobosansko rudonosno područje nudilo pristupačnije izvore osnovne sirovine – bakra, pa se na toj bazi ovdje i razvija, krajem bronzanog doba, snažna aktivnost domaćih radionica oružja, oruđa i nakita.

Metalni proizvodi ovog doba nađeni u našim krajevima odražavaju u svojim oblicima i ukrasom ne samo tehničko-zanatska dostignuća već i estetske koncepcije srednjoevropsko-podunavskih proizvođačkih centara, s jedne, i srednjobosanskih s druge strane. Ovom prvom krugu pripada daleko veći broj dosad nađenih objekata, a naročito oružja i oruđa. Njihova osnovna odlika je tehnološka usavršenost i stoga funkcionalnost oblika, naročito kada je u pitanju oružje i oruđe. Ukas na ovim objektima je skroman – to su obično jednostavni plastični ornamenti na bronzanim bojnim sjekirama i srpovima, postizani udubljivanjem odgovarajućih negativnih ornamenata na samom kalupu. Sličan plastični ukas, postizan na isti način, može se zapaziti i na nekim narukvicama ovog doba. Još jedna vrsta plastičnog ukrasa – pažljivo i precizno iskućavanje na bronzanom limu – karakteriše proizvode ovog podunavsko-srednjoevropskog kruga. Na ovaj način ukrašavana su veća bronzana dugmad, bronzane posude i drugi objekti rađeni od bronzanog lima, često veoma tankog. Na ovim finijim objektima sreću se, pored čisto dekorativnih, i neki simbolični motivi, kao što je točak sa četiri paoke na bronzanim dugmetima iz Boljanića kod Gra-

ćanice i stilizovana predstava labudova i sunčevog diska na ostacima bronzanih posuda nađenih u Lukavcu kod Tuzle.

Znatno rjeđe primijenjen je, na proizvodima podunavsko-srednjoevropskog kruga, finiji gravirani ornament, redovno ograničen na jednostavnije geometrijske motive, ali tehnički uvijek besprekorno izveden. Najzad ovom istom krugu pripada i jedna lijepo stilizovana bronzana figurica patke, iz Boljanića kod Gračanice, nošena najvjerojatnije kao privjesak-amajlija.

Srednjobosanski proizvođački centri prihvatili su mnoge oblike iz razvijenih srednjoevropskih radionica, naročito u proizvodnji oruđa i oružja. Katupi za lijevanje bojnih sjekira, kopalja, dlijeta, srpova, pa i nekih oblika nakita nađeni u naseljima ovog područja, to najbolje pokazuju – i u tehničkom i u dekorativnom pogledu oni se ne udaljuju od svojih sjevernih uzora. No u izradi luksuznije robe domaće radionice ovog doba krenule su drugim putem, stvarajući samostalno nove oblike i razvijajući vlastiti dekorativni sistem. Naime, od XIII stoljeća i dalje možemo na metalnim proizvodima sagledati postepen razvoj zapadnobalkanskog geometrijskog stila. On u svojoj prvoj fazi (XIII–XI stoljeće) zapravo i jeste uglavnom stil metalnih (bronzanih) izrađevina. Područje gdje se, kako izgleda, može naslutiti njegovo rađanje jeste Glasinac sa susjednim srednjim Podrinjem. Naročito je važna bogata kolekcija bronzanog nakita nađena u grobovima pod humkama u okolini Zvornika. Ona pripada kraju srednjeg i početku kasnog bronzanog doba, dakle približno XIV i XIII stoljeću. Pretežan dio tipova tog nakita pripada oblicima koji bi se mogli pripisati podunavsko-karpatskim proizvođačkim centrima, ali među njima ima i takvih primjeraka koji su po svoj prilici djela lokalnih zanatlija. Posebno je važna pojava spiralnog ukrasa na tim proizvodima. Naravno, dobro je poznato da je spirala u to doba bila jedan od vodećih motiva dekorativne umjetnosti Karpatskog bazena (osobito na metalu), ali izgleda da je primjena tog motiva na laganim, otvorenim grivnama, kakve su one iz Šundinovače kod Zvornika, odgovarala lokalnom ukusu, pa bismo već te primjerke mogli označiti kao rad lokalnih majstora. Još je važnija činjenica da se spiralni ukras sreće na jednoj vrsti bronzanog nakita poznatog zasad *samo* iz Podrinja i sa susjednog Glasinca. To su široke bronzane ogrlice. (Sl. 34) Na vanjskoj, fino cizeliranoj površini ti objekti imaju raznovrstan gravirani ukras. Osim dva primjerka iz Padjina i Ročevića kod Zvornika, toj vrsti pripada i primjerak iz Živaljevića u Borikama, te daljih pet, nađenih na užem području Glasinca. Važan je autohtoni oblik ove vrste nakita. On nam pokazuje da se već na prelazu iz srednjeg u kasno bronzano doba začela autonomna proizvodnja bronzanih objekata u ovom kraju. Ta proizvodnja je svojim dekorativnim graverskim tretmanom uglaćane površine bronzne, odigrala važnu ulogu u nastajanju zapadnobalkanskog geometrijskog stila. Ove bismo ogrlice, zapravo, morali uzeti kao najstarije predstavnike rane faze ovog stila, čime bi njegovi počeci bili stavljeni već u XIII stoljeće stare ere. Stoga se vrijedi zadržati na njihovoj analizi. Na prvom mjestu zapaža se visok tehnički nivo i preciznost izrade ukrasa, pravilan i simetričan raspored ornamentalnih motiva, dakle svojstva koje ovaj stil, nesumnjivo, duguje umjetnosti karpatske oblasti, od koje je u svojim počecima nesumnjivo zavisao. U pogledu kompozicije i sadržaja bitnu karakteristiku ukrasa ovih ogrlica predstavlja ritmičko smjenjivanje spiralnih (ili spiraloidnih) i pravolinijskih motiva, najčešće trouglova. Potrebno je istaknuti još jedan detalj: na većini ovih ogrlica mogu se uočiti, interpolirane između

Sl. 24. Bronzana ogrlica iz Živaljevca

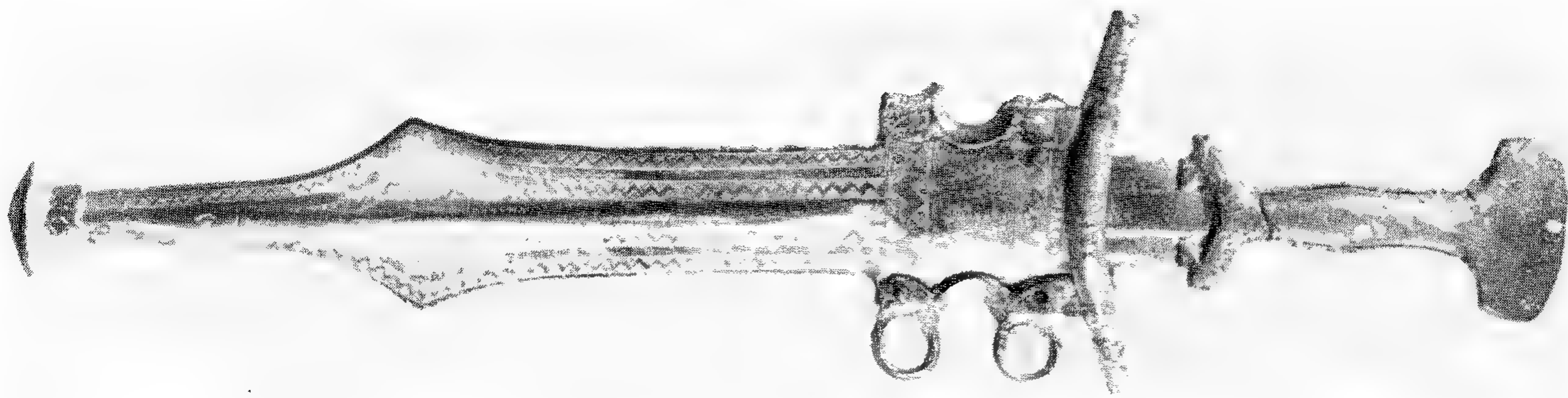
ovih motiva, nepravilno-izdužene trougaone površine, ispunjene kosom šrafurom. Njihova uloga na tom mjestu posve je jasna: one treba da popune prazan prostor između pojedinih motiva. To je postupak u istoriji umjetnosti dobro poznat kao *horror vacui*, strah od praznog prostora. Za nas je, međutim, važna činjenica da su na potpuno isti način taj problem rješavali i majstori koji su ukrašavali različite glinene proizvode vitenberške kulture srednjeg bronzanog doba (u današnjoj zapadnoj Rumuniji). Vitenberška kultura, odnosno njena dekorativna umjetnost nesumnjivo je, barem posrednim putem, odigrala nemalu ulogu u nastajanju zapadnobalkanskog geometrijskog stila. Važnost krivolinijskih, pivenstveno spiralnih motiva na ovim ogrlicama (gdje su u najmanju ruku ravnoopravni s pravolinijskim) pokazuje da je to tendencija karakteristična uopšte za ranu fazu ovog stila. Spiralne ornamente nalazimo, naime, i na drugim *metalnim* proizvodima ovog doba, kao što je, npr., jedna bronzana falera iz ostave nađene u Novoj Kasabi (XII stoljeće) ili bronzana pločica za dršku bodeža, nađena u blizini ušća Lašve u Bosnu, iz XI stoljeća stare ere (Sl. 35).

Sl. 35 – Bronzana pločica iz Lašve

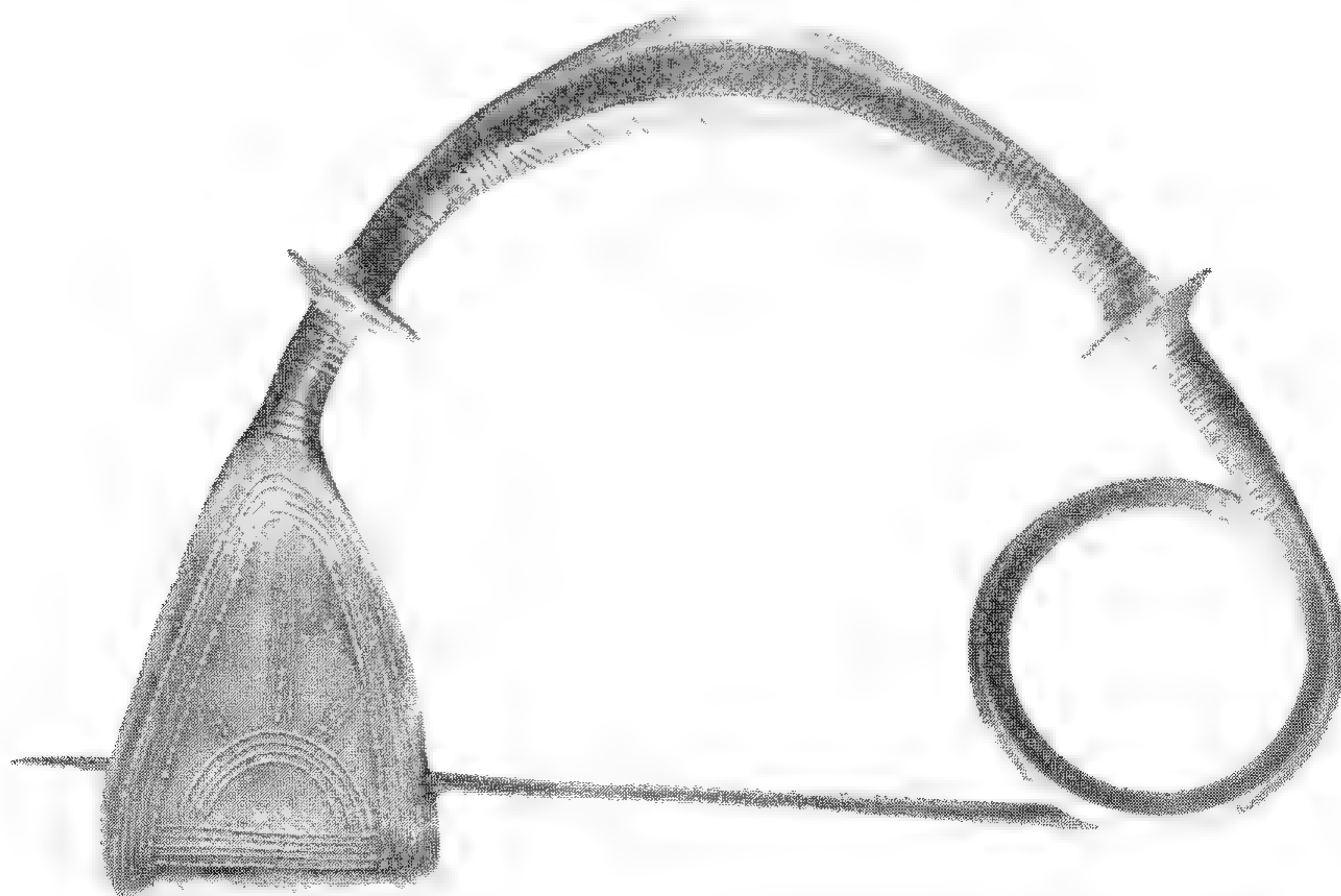
Koliki je bio areal rasprostranjenosti ovog stila u njegovoj ranoj fazi, za sada je teško reći. Kako vidimo, u periodu između XIII i XI stoljeća nalazimo ga na bronzanim proizvodima (na nakitu i oružju) u istočnoj i centralnoj Bosni, ali izgleda da se već tada širio i dalje prema jugu i zapadu: narukvice iz ostave nađene u okolini Cavtata, datirane veoma rano (oko 1200. godine stare ere), ukrašene su tekođe motivima iz repertoara zapadnobalkanskog geometrijskog stila, s njegovim čistim, strogim shvaćanjem dekoracije, a ne može se isključiti ni mogućnost da neke od najstarijih sjevernojadranskih (tzv. liburnskih) fibula koje su isto tako ukrašene geometrijskim uzorcima, pripadaju još XI stoljeću.

Dalji razvoj ovog stila, tokom X i IX stoljeća, možemo pratiti, osim na keramici (o čemu je već bilo riječi), opet na metalnim izrađevinama, prvenstveno onim iz centralne Bosne, a zatim i u drugim krajevima. Iz područja oko gornjeg toka Bosne i iz porječja Lašve potiču dvije važne ostave: Veliki Mošunj (Vitez) i Brgule (Vareš). Prva od njih dala je znatno više nalaza. Među njima su za poznavanje zapadnobalkanskog geometrijskog stila najinteresantniji tzv. štit, kratki mač sa koricama i pektoral (ukras za prsa) sa privješnim lančićima. Sva tri objekta ukrašena su fino ugraviranim geometrijskim motivima u jednostavnim kompozicijama. Ono što odlikuje sve ove proizvode jeste visok stepen zanatske vještine u oblikovanju samih objekata, te sigurnost i preciznost u izvođenju graviranog ukrasa. Čitava vanjska površina štita bila je najprije fino uglačana, a zatim ukrašena graviranjem. Kako je to predmet kružnog oblika, i ukras je morao biti organizovan u obliku koncentričnih kružnih zona. Zadivljuje preciznost kojom je to bilo izvedeno. Ukupno 36 kružnica, koliko je bilo ugravirano da posluže kao osnova za raspored ornamenta, urezano je s tolikom tačnošću i u tako pravilnim razmacima da se mora računati s određenim spravama koje su ovim starim majstorima bile poznate. Vrlo je vjerovatno da se radi o nekoj vrsti tocila. Ostali detalji (šrafirani trouglovi, koncentrični kružići i dr.) urezani su slobodnom rukom, nekim oštrim instrumentom, a nizovi sitnih polukrugova ukucani su zumbom. Jednostavan, ali efektan je ukras na drugom objektu iz ove ostave – na koricama mača (Sl.36), a isto se može reći i za pektoral. Druga

Sl. 36 – Bronzani mač iz Velikog Mošunja

ostava, ona iz Brgula, dala je seriju od 4 lijepo ukrašene fibule tzv. „Golinjevo” tipa i dvije narukvice, takođe s precizno izvedenim geometrijskim ukrasom (Sl. 37). Već na prvi pogled jasna je identičnost stila ukrašavanja na ovim metalnim objektima i na keramičkim proizvodima srednjobosanske grupe. Tako je, u drugoj fazi svog razvoja, zapadnobalkanski geometrijski stil postigao jedinstvo izraza na metalu i keramici, bar kad je u pitanju centralna Bosna. Metalni proizvodi pokazuju, međutim, nešto širi areal rasprostiranja, što je i razumljivo: metalom se trguje, on stiže na znatno veće udaljenosti, a jednom importirani, objekti izrađeni u ovom stilu mogli su dati podsticaja brojnim lokalnim radionicama. Tako tipične proizvode ovog stila u njegovoj drugoj fazi (X i IX stoljeće) nalazimo i u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji. U istočnoj Bosni, tačnije na glasinčkom području (koje je bilo jedno od centara ovog stila u samom njegovom začetku (XIII stoljeće), nisu nađeni ovako ukrašeni bronzani predmeti koji bi pripadali XII i XI stoljeću, što je možda samo slučajnost, a možda su postojali za to i neki dublji uzroci. U X i IX stoljeću obnavlja se i na Glasincu djelatnost radionica koje proizvode metalne objekte i ukrašavaju ih geometrijskim motivima. To su prvenstveno tzv. falere (velika ukrasna dugmad od bronce). Ovi primjerci karakteristični su po tome što na njima srećemo još dosta izrazit krivolinijski ukras, i to ne samo girlande (kakve postoje u ovo doba i na keramici) već i spiralne motive. Najzad, treba pomenuti i lijepe primjerke geometrijski ukrašenih objekata iz male nekropole u Tešnju kao i bronzani brijač iz ostave Grapska kod Doboja, koji, mada spadaju već u prelaz iz IX u VIII stoljeće, stilski još pripadaju ovoj fazi.

Sl. 37 – Bronzana fibula iz Brgula

Zapadnobalkanski geometrijski stil nije nikako izolovana istorijsko-umjetnička pojava. Vrijeme njegovog najvećeg procvata (X i IX stoljeće) jeste ono doba kada se u Grčkoj razvija protogeometrijski i geometrijski stil. U isto ovo vrijeme, ili nešto ranije ili kasnije, razvijaju se u južnom dijelu srednjeg Podunavlja i u istočnim dijelovima Balkana brojni ogranci dekorativne umjetnosti geometrijskog karaktera. Određeni geometrijski stilovi nastaju u ovo vrijeme i na Apeninskom poluotoku itd.

Bez obzira na njeno često još posve nerazjašnjeno porijeklo, čitava ova južnoevropska geometrijska umjetnost nosi neke zajedničke karakterne crte. To je, prije svega, njen krajnje apstraktni duh, izbjegavanje, naročito u starijim djelima, realnih figuralnih predstava: biljke, životinje ili realni predmeti, ukoliko se uopšte pojavljuju, imaju karakter, više ili manje, stilizovanih simbola. Sa druge strane, svaki od njenih ogranaka ima svoje individualne crte – samo povremeno i samo djelimično zavise jedan od drugog. U ovim okvirima zapadnobalkanski geometrijski stil odlikuje se izuzetnom strogošću u tom pogledu bliži je grčkoj protogeometrijskoj i ranoj geometrijskoj nego istočnopodunavskoj grani ove umjetnosti, koja svojim raznolikim krivolinijskim ukrasima – volutama, stilizovanim lozicama i granama – ima bar posredan kontakt sa živom prirodom i koja – bar u obliku stilizovanih idola rađenih za potrebe religijskih obreda – nije posve prekinula nit gajenja figuralne umjetnosti.

Ovu strogost, gotovo bi se moglo reći suvoparnost, zadržava ovaj stil do kraja svog postojanja: dok se u djelima grčke geometrijske umjetnosti u IX stoljeću stare ere već probijaju figuralne predstave, zauzimajući postepeno centralno mjesto i krčeći put jednoj novoj umjetnosti, prve i jedine realne figuralne predstave u okviru srednjobosanskog stila javljaju se tek veoma rijetko, na njegovim posljednjim proizvodima, i to po svoj prilici pod stranim uticajem. Ali ta zanimljiva pojava pripada već sljedećem periodu, željeznom dobu, pa će o njoj biti govora kasnije.

NOŠNJA

Kakva je bila i kako se razvijala nošnja stanovnika naših krajeva u bronzano doba, pitanje je koje mora ostati dobrim dijelom bez odgovora. Tekstilni dijelovi nošnje nisu sačuvani ni u najmanjim tragovima, a gotovo puni nedostatak figuralne umjetnosti oduzima nam i ovaj posredni oslonac. Za etničku grupu kojoj su pripadala naselja s početka bronzanog doba u dolini Sane, a koja se, kao što je rečeno, širi u prvoj polovini ovog doba u centralnu i južnu Bosnu i onda iščezava, imamo ipak neke podatke. Glineni idoli nađeni u naseljima njihovih srodnika u Ljubljanskom barju prikazuju nam neke detalje ženske nošnje na kojoj se može zapaziti bogata, očigledno vezena ornamentika – u vidu pravougaonih ornamentalnih polja – duž razreza na prsima, na ramenima i rukavima haljetka. Za druge etničke grupe koje žive u našim krajevima u toku bronzanog doba, nemamo ni toliko podataka. Može se jedino pretpostavljati da je, u posljednjim stoljećima bronzanog doba, razvijena geometrijska ornamentika, koju poznajemo na glinenim i metalnim proizvodima centralne i južne Bosne, bila isto tako zastupljena i na tekstilnim izradevinama. O obliku i vrstama pojedinih odjevnih predmeta ne može se, međutim, ništa sigurnije reći. Bronzana

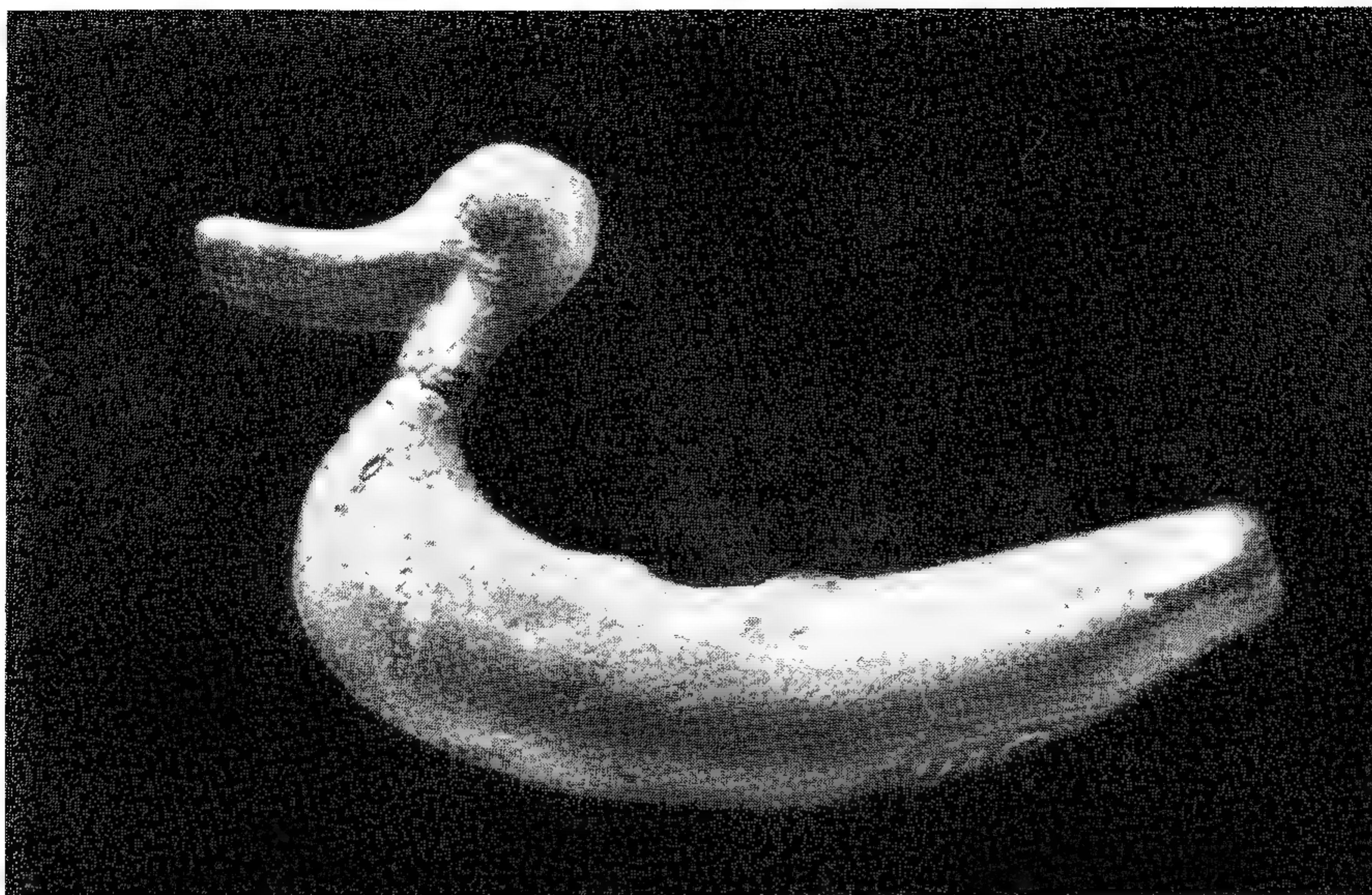
dugmad, koja se često nalaze u grobovima već od početka bronzanog doba nadalje, po svoj prilici nisu imala praktičnu već, prije svega, dekorativnu funkciju. Za pričvršćivanje dijelova odjeće služile su prvenstveno bronzane igle, često velikih dimenzija i lijepo ukrašene. Od kraja XIII stoljeća upotrebljavaju se i zapinjače-fibule, takođe predmeti istovremeno praktični i dekorativni, a krajem bronzanog doba pojavljuju se i prve metalne pojasne kopče.

Nakit je takođe sastavni dio i muške i ženske nošnje ovog doba. U grobovima na Glasincu nađeno je u tom pogledu dosta dragocjenog materijala i podataka. Već od sredine II milenija stare ere čest nakit za glavu bile su uske bronzane dijademe čiji su se krajevi završavali spiralnim diskovima. Kosu su ukrašavali i spiralni privjesci od bronzane žice, obično po dva postavljena tako da padaju na sljepoočnice. Umjesto bronzane dijademe, krajem bronzanog doba nošene su oko glave tekstilne ili kožne trake, na koje je bio prišiven niz spiralnih privjesaka. Do XIV stoljeća ogrlice su bile od malih bronzanih spirala ili cjevčica od bronzanog lima, a od XIII stoljeća zamjenjuju ih masivnije kovane ili livene bronzane ogrlice različitih oblika. Sitna bronzana dugmad ukrašavala su, najvjerojatnije, prsa; krajem bronzanog doba ova dugmad postepeno postaju sve veća, dobijajući izrazito dekorativnu funkciju, a često imaju na sebi raznovrsne geometrijske ornamente. Narukvice od bronzne takođe su obavezan dio nakita u toku bronzanog doba, samo se njihovi oblici iz stoljeća u stoljeće mijenjaju. Najzad, krajem bronzanog doba počinju se nositi i ukrasi za nogu – eliptične nožne grivne, kao i prstenje. Nešto češće nego ranije nosi se i sitniji zlatni nakit, a pojavljuju se i prvi primjerci nakita izrađenog od željeza.

KULTOVI I VJEROVANJA

Religija je imala veoma važnu ulogu u životu ljudi bronzanog doba. No kakav je bio stepen razvoja njihove religioznosti i u kakvim se formama manifestovao, možemo samo veoma oskudno da dokučimo. Elementarne prirodne pojave i nebeska tijela, a pogotovo sunce, imali su sigurno dominantnu ulogu u svijetu religioznih predstava čovjeka ovog doba. Ali u kojem su obliku i na koji su način bile konkretizovane u njihovoj svijesti ove sile i pojave, u kakav se odnos on postavljao prema njima, veoma je teško reći. Može se uzeti kao veoma vjerovatno da je cjelokupna aktivnost ljudi ovog doba: osnivanje naselja i podizanje kuće, poljoprivredni, kućni i zanatski poslovi, rađanje i ženidba, smrt, trgovina i ratovanje – da pobrojimo samo najvažnije – bila praćena odgovarajućim radnjama i obredima koji su imali za cilj da pribave naklonost ili otklone neprijateljski uticaj natprirodnih sila, bez obzira kakvu su predstavu o tim silama ljudi imali i u kakvim su ih oblicima zamišljali. No ove radnje i obredi ostavili su u većini slučajeva veoma malo tragova u arheološkim nalazištima, a etnološke paralele suviše su nepouzdan oslonac ako se ne mogu povezati s materijalnim ostacima ovoga doba.

Neki podaci, ipak, postoje. Predstava sunčeve barke koju vuku labudovi, kao i druge predstave barskih ptica-selica koje krajem bronzanog doba srećemo u sjevernoj Bosni svjedoče o dosta razvijenom kultu sunca. Povezivanje labudova i divljih pataka – dakle ptica-selica sa sunčevim kultom, rezultat je već razgranatog sistema religijskih pojmova i vjerovanja, vezanih za ciklus godišnjih

Sl. 38 – Bronzana figurica patke iz Boljanića kod Gračanice

doba, koji je zavisao od slabljenja sunca u zimskim i njegovog povratka i jačanja njegove snage u proljetnim i ljetnim mjesecima – od čega, sa druge strane, zavisi obnova vegetacije i u krajnjoj liniji život ljudi i životinja. Identične manifestacije sunčevog kulta poznate su u ovo doba u čitavoj podunavsko-srednjoevropskoj oblasti, pa se i u sjevernoj Bosni pojavljuju prvenstveno kao rezultat uticaja i doseljavanja stanovništva iz tih krajeva krajem II milenija.

Kult sunca je, u ovom ili onom obliku, najvjerovatnije postojao i dalje na jugu, u centralnoj i južnoj Bosni i Hercegovini, ali se njegovi tragovi u arheološkom materijalu jedva daju nazreti. Možda je motiv kruga, koji zauzima neko izdvojeno mjesto u ornamentalnim kompozicijama srednjobosanske keramičke proizvodnje, takođe simbol sunca, mada njegovo predstavljanje na posudama – pa i na nekim metalnim objektima – nije moralo imati neko dublje značenje. Karakteristično je da se ovaj isti motiv javlja i na jednom malom glinenom žrtveniku, nađenom u sloju iz X stoljeća u naselju Pod kog Bugojna. Najzad, sunčev disk, predstavljen u obliku točka sa četiri paoke – po svoj prilici dio nekog žrtvenika ili sličnog kultnog predmeta – nađen na Debelom brdu kod Sarajeva, svjedoči o postojanju sunčevog kulta i u našim južnim krajevima. On je zauzimaao svakako značajno mjesto u sferi religijskih shvatanja bronzanodopskog stanovništva naših krajeva, mada ne znamo kakve su sve radnje, obredi i običaji bili vezani za njega.

Razumljivo je da religijska poimanja i obredne radnje koje ih prate nisu mogli biti istovjetni u svim područjima i kod svih etničkih grupa koje su naseljavale naše krajeve i da su i sami bili podložni promjenama, razvijajući se paralelno sa promjenama u etničkoj, ekonomskoj i socijalnoj strukturi praistorijskih zajednica ovog doba. Kult sunca morao je imati naročit značaj u onim područjima koja su pružala povoljnije uslove za zemljoradnju, dok su u izrazito stočarskim krajevima važnu ulogu imali i kultovi i vjerovanja vezani za rast i umnožavanje domaćih životinja.

Tragove pojedinih obrednih radnji, vezanih za ovaj ili onaj važniji kult, ili vršenih u određenim prilikama i sa određenom svrhom, srećemo tu i tamo u našim nalazištima bronzanog doba. Tako su u Gornjoj Tuzli i na Podu kod Bu-

gojna, u sloju koji pripada početku ovog doba, otkrivene glinene posude ukopane u jednu od jama za stubove koji su nosili konstrukciju kuće. Očigledno se radi o obrednoj radnji da se prilikom podizanja nove kuće prinese nekoj natprirodnoj sili određena žrtva – hrana ili piće u zemljanim posudama – da bi se osigurao uspjeh poduzetog posla ili, što je još vjerovatnije, već unaprijed pridobila naklonost duha – zaštitnika kuće.

Mali glineni žrtvenik iz Bugojna ima već, u principu, oblik kasnijih kamenih ara, mada je na njemu moglo biti vršeno samo ubijanje sitnih žrtvenih životinja, najvjerovatnije ptica. Sudeći po tome što je ovaj žrtvenik nađen u kući, može se zaključiti da je služio za prinošenje individualnih žrtava određenim silama da bi se pribavila njihova naklonost prema članovima uže porodične zajednice. Obred je, najvjerovatnije, vršio starješina porodice, što bi i odgovaralo već razvijenoj socijalnoj organizaciji krajem bronzanog doba u ovim krajevima. Brojni bronzani objekti – sjekire, noževi, bodeži, ukrasne igle itd. – nađeni u savskom mulju kod Donje Doline, u blizini naselja koje je tamo postojalo od XII do VIII stoljeća stare ere, mogli su biti i slučajno izgubljeni. Ali se isto tako može uzeti kao dosta vjerovatno da su neki od ovih objekata namjerno bačeni u Savu u toku nekih religijskih obreda, kao žrtve određenim silama za koje se pretpostavljalo da borave u rijeci ili su na neki način s njom povezane.

Možemo samo da pretpostavljamo da su slični obredi bili vršeni u raznim prilikama i da su određenim natprirodnim silama bile prinošene žrtve razne vrste, u kući, naselju, ili u prirodi, na određenim mjestima.

Samo jedna, doduše značajna, oblast religioznosti čovjeka ovog doba ostavila je sigurnije materijalne tragove u našim krajevima. To je skup vjerovanja i obrednih radnji koje stoje u vezi sa smrću. Grobovi stanovnika naših krajeva u bronzano doba – ukoliko su ispitani – pružili su dragocjene podatke od višestrukog interesa: s jedne strane, oni nam donekle osvjetljuju stav i shvatanje ovih ljudi prema fenomenu smrti, a s druge nas uvode u komplikovani sistem odnosa između živih i mrtvih, koji ćemo ovdje nazvati kultom pokojnika.

Najstariji dosad poznati grobovi ovog doba u našim krajevima, ispitani u jugoistočnoj Bosni – na Glasincu i nekim susjednim područjima, pokazuju znatnu pažnju koja je ukazivana pokojniku i nastojanje da se održi njegova uspomena i mogućnost kontakta s njime. Mrtvi su polagani na zemlju; uz njih je stavljano oružje, nakit ili poneka posuda; u izvjesnom broju slučajeva u grobovima ovog doba ne nalaze se nikakvi predmeti izrađeni od trajnog materijala. Pošto je mrtvac već bio pokriven slojem zemlje, vršeni su ponekad još neki obredi, a posude upotrijebljene tom prilikom razbijene su nad grobom. Sahranjivanje je završeno podizanjem veće ili manje humke od kamena i zemlje, često i velikih dimenzija, u koju su ponekad sahranjivali još jednog mrtvaca, svakako srodnika onom prvosahranjenom. Isti ovaj običaj sahranjivanja sa podizanjem većih ili manjih grobnih humki bio je u ovo vrijeme rasprostranjen na znatnom dijelu Balkanskog poluostrva i pretpostavlja se da su ga sobom donijele, krajem III i početkom II milenija, ekspanzivne migracije polunomadskih stočara-lovaca, porijeklom iz istočnoevropskih stepskih oblasti. Karakter predmeta koji se najčešće sreću u ovim grobovima – strijele sa vrhom od kamena, kamene bojne sjekire i bronzani bodeži – odgovaraju uglavnom ovoj pretpostavci.

Svi ovi grobovi s početka bronzanog doba imaju jednu zajedničku osobinu: podizanjem zemljane ili kamene humke vidljivo se obilježava mjesto gdje

pokojnik leži. Na humkama se vrše i neki obredi u toku kojih su donošeni i ostavljani – ili prosipani po humci – hrana ili piće, a posude upotrijebljene tom prilikom obično su takođe ostavljane na humkama ili tamo razbijane. Same humke bile su u blizini naselja. Sve je to odraz shvatanja da se fizičkom smrću ne prekidaju veze između pokojnika i njegovih srodnika i potomaka, da njegov duh i dalje boravi u njihovoj blizini i utiče na tok života zajednice kojoj je pripadao pa da stoga treba osigurati njegovu naklonost i pomoć.

Sa druge strane, postupak sa mrtvima nije uvijek isti na ovom velikom geografskom području početkom bronzanog doba. U neke grobove stavljeno je oružje (ili nakit), u neke samo zemljane posude, u nekim slučajevima pokojnici nisu ponijeli sa sobom u grob nikakav predmet. Većinu su sahranjivali, ali su u nekim slučajevima mrtvi bili najprije, na posebnom mjestu, spaljeni i pod humku je sahranjen samo njegov pepeo. Jedna grupa stanovništva koja je u ovo doba boravila kod današnjeg sela Tatinice na Drini spaljivala je svoje mrtve i njihov pepeo zakopavala u glinenim urnama, ne podižući iznad groba nikakve humke. Očito je da su u ovo rano vrijeme, kada tek počinje naseljavanje izrazito stočarskih, planinskih areala, stizale ovdje grupice stanovništva različitog prijekla, držeći se svuda svojih običaja i shvatanja. Tek kada je u toku XV, XIV i XIII stoljeća nastao period stabilizacije i formiranja prvih plemenskih zajednica na ovom području, ujednačen je i postupak prilikom sahrane. Spaljivanje je postalo rijetka pojava, praktikovana u izuzetnim slučajevima; mrtvi su, po pravilu, sahranjivani, podizane su grobne humke i na njima vršeni odgovarajući obredi. Mirne prilike učinile su da običaj stavljanja oružja u grobove iščezne; pokojnicima je u grob stavljan samo bronzani nakit.

Kakve su bile manifestacije kulta pokojnika u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine početkom i sredinom bronzanog doba nemoguće je sa sigurnošću reći. Može se pretpostaviti da običaje i obrede slične glasinačkim praktikuju i stanovnici južne Bosne i Hercegovine. Za ostale krajeve nemamo nikakvih sigurnijih podataka.

Panonsko stanovništvo koje prodire u sjevernu Bosnu krajem II milenija donosi i svoje običaje iz oblasti kulta pokojnika. Svoje mrtve oni obavezno spaljuju, a njihov pepeo stavljaju u zemljane urne i pokopavaju na većim ili manjim stalnim grobljima. Dosta rijetko stavljaju u urnu ili pored nje neku posudu, a još rjeđe i nešto nakita, ponekad samo ostatke nakita koji je, zajedno sa tijelom i odjećom, izgorio na lomači.

Nema u nauci jedinstvenog gledišta koje bi objasnilo zašto se – u ovom ili onom periodu praistorije, kod ove ili one etničke grupe – javlja obred spaljivanja. Jedinstvenog odgovora ne može ni biti, uzroci su mogli biti i različiti. U kasnijim periodima praistorije i u istorijsko doba pojedini rodovi praktikovali su spaljivanje, dok su pripadnici drugih rodova te iste teritorijalne ili političke zajednice svoje mrtve sahranjivali – prosto po tradiciji, jer su tako činili i njihovi preci, ne pridajući tome neki poseban značaj. Za starije periode, kada kult pokojnika igra značajniju ulogu, takvo objašnjenje ne može se prihvatiti. Pojava spaljivanja, naročito kada ima univerzalan oblik, obavezan za sve pripadnike jedne društvene zajednice ili jedne velike etničke grupe, mora da ima neke dublje uzroke; ona je vjerovatno odraz drugačijeg shvatanja odnosa koji vladaju između pokojnika i živih članova zajednice kojoj su oni prije smrti pripadali. Taj odnos sigurno nije onako direktan i neposredan, kao što je to bio slučaj kod za-

jednica koje su svoje mrtve sahranjivali, obilježavajući njihove grobove i održavajući s njima stalan i prisan kontakt u obliku određenih posmrtnih obrednih radnji.

Za stanovništvo koje krajem II milenija prodire u sjevernu Bosnu (kao i njihove srodnike dalje na sjeveru), može se reći da su, po svoj prilici, pridavali daleko veći značaj samom činu spaljivanja, koji je, kako izgleda, po njihovom vjerovanju bio presudan za dalji, zagrobni život pokojnika. Sahranjivanje samih spaljenih ostataka bilo je skromno – ponekad samo simbolično: u nekim od ovakvih grobova nađeno je samo po nekoliko veoma sitnih izgorelih košćica pokupljenih sa lomače; u sjeveroistočnoj Bosni pripadnici ove etničke grupe nisu izgorene kosti ni stavljali u posebnu zemljanu urnu, već u malu jamu iskopanu plitko u zemlji, poklopivši je zatim prosto zemljanom zdjelom. Nikakvih tragova kasnijeg kontakta između živih članova zajednice i mjesta na kome leže ovi spaljeni ostaci njihovih srodnika i predaka nema. Da li je ovakav stav i odnos prouzrokovao samim oblikom društvene organizacije ovih pokretnih, ekspanzivnih i disciplinovanih zajednica, čiji bi se društveni poredak mogao približno obilježiti kao vojna demokratija, ne može se sa sigurnošću reći. Sama ujednačenost načina sahranjivanja i podjednaki postupak sa svim mrtvim – po svoj prilici vezani su za ovakvu formu društvene organizacije. No sam čin spaljivanja izraz je vjerovatno drugačijeg shvatanja oblika u kojem umrli srodnici i preci egzistiraju nakon smrti, čemu onda odgovara i drugačiji stav i drugačiji oblici kontakta s njima nego što je to slučaj kod etničkih grupa koje u ovo vrijeme praktikuju sahranjivanje.

U isto ovo doba – krajem II i početkom I milenija – stanovništvo Glasinca i jugoistočne Bosne, a vjerovatno i Hercegovine, održava dalje obrede svojih predaka, sahranjujući svoje mrtve pod grobnim humkama-tumulima, stavljajući im u grobove raznovrsni nakit i vršeći na grobovima određene obredne radnje, dok etničke grupe naseljene oko srednjeg i gornjeg toka rijeke Bosne takođe sahranjuju svoje mrtve, mada ne podižu grobne humke. Tako smo prvi put u mogućnosti da jasnije sagledamo kako se naši krajevi, u jednoj za ovo doba veoma značajnoj sferi duhovnog života, cijepaju na dvije osnovne oblasti – jednu sjevernu i jednu južnu. Ova podjela koja se, kao što smo vidjeli, manifestuje i u drugačijim umjetničkim i estetskim shvatanjima, u drugačijem oblikovanju i ukrašavanju mnogih predmeta svakodnevne upotrebe – posuđa, nakita pa i oružja, a vrlo vjerovatno i u nošnji – u suštini je odraz dviju velikih etničkih grupacija koje se upravo u našim krajevima sučeljavaju i graniče i koje su u mnogo čemu strane jedna drugoj. Između njih, u rudonosnom području centralne Bosne, nazire se još jedna etnička zajednica, koja ne pripada ni sjeveru ni jugu i koja – i u sferi kulta pokojnika, a vjerovatno i religije uopšte – izražava na određen način svoju individualnost.

II ŽELJEZNO DOBA

U V O D

Treći veliki korak u razvoju metalurgije, nakon otkrića bakra i otkrića bronz, bio je izgleda učinjen najpre u istim onim krajevima koji su odigrali tako važnu ulogu u usavršavanju metalurgije bronz – u istočnim dijelovima Male Azije. Već krajem trećeg milenija stare ere proizvodi se ovdje i *željezo*, šireći se dalje, u obliku nakita i drugih skupocjenih objekata, i u susjedne krajeve – Asiriju, Mesopotamiju i Egipat. U ovo vrijeme željezo je, svakako, moralo biti još veoma rijetko i dragocjeno, pa se najvjerojatnije na njega odnosi podatak jednog asirskog teksta iz Kültepe (južna Anadolija) koji govori o metalu pet puta skupljem od zlata i četrnaest puta skupljem od srebra (2000–1950 god. stare ere). O tome, uostalom, svjedoči i nalaz jednog bodeža sa željeznim sječivom, među brojnim drugim objektima fine izrade i od dragocjenog metala, u kneževskim grobovima ovog istog doba nađenim u Aladži (Alacahöyük) u sjevernoj Anadoliji, a još u većoj mjeri hvalisanje kralja Anite, osvajača Hatušaša (Bogazkey u Turskoj), koji u jednom dokumentu iz XX vijeka stare ere veli da ima presto izrađen od čistog željeza.

Zatim je u proizvodnji željeza nastao dug zasto, prouzrokovan, po svoj prilici, nizom prirodnih katastrofa i ratnih razaranja, koje su zahvatile Malu Aziju i neke susjedne krajeve u prvoj polovini II milenija stare ere. Tek negdje oko 1400 godine proizvodnja željeza bila je obnovljena u starim metalurškim centrima Male Azije, naročito u oblastima koje su pripadale mlađem Hetitskom Carstvu. Ona se ubrzo toliko razvila da se već oko 1300 godine iz ovih krajeva željezo izvozilo ne samo u obliku gotovih proizvoda već i u blokovima (ingotima), o čemu svjedoči sačuvani pisani dokument o pošiljkama ingota koje hetitski kralj Hatušil upućuje faraonu Ramzesu II.

Poznavanje željeza i metalurških procesa njegovog dobivanja i obrade širilo se odavde brzo u svim pravcima. U Evropu ono prodire s jedne strane preko Kavkaza, a sa druge preko sjeveroistočnog dijela Male Azije, gdje su značajnu ulogu u unapređenju i širenju upotrebe željeza odigrali Frižani. Oko 1200 godine željezo se počinje upotrebljavati na jugu i jugoistoku Balkanskog poluostrva, a zatim se njegovo poznavanje postepeno širi i na sjeverni i sjeverozapadni Balkan. Na Apeninskom poluostrvu ono se pojavljuje već početkom I milenija stare ere, a uskoro se, u oblastima koje su pripadale Etrurskom savezu, razvija snažna metalurgija željeza. U IX ili najkasnije u VIII stoljeću st. e. otpočinje prva proizvodnja željeza i u nekim dijelovima srednje Evrope, šireći se otud na zapad, sjeverozapad i sjever. U istočne dijelove Evrope željezo prodire drugim putem, preko Kavkaza i južnoruskim stepa, a značajnu ulogu u njegovom širenju odigrao je najstariji poznati narod tih krajeva – Kimerci.

ŽELJEZNO DOBA U BOSNI I HERCEGOVINI

Najstariji željezni predmeti u našim krajevima potiču iz nekoliko grobova sa Glasinca, a pripadaju još IX stoljeću stare ere. Radi se o željeznim prstenovima, narukvicama i jednom malom nožu. U većim količinama željezo se nalazi tek u grobnicama koje pripadaju VIII i VII stoljeću, pa stoga uzimamo da željezno doba u našim krajevima traje od VIII pa do kraja prvog stoljeća stare ere.

Ipak, u novije vrijeme sve je više dokaza o tome da je proizvodnja željeza u današnjoj Bosni i Hercegovini počela nešto ranije nego što smo dosad mislili. Ti dokazi rezultat su dosta intenzivnog istraživanja naselja u kojima se mogu naći egzaktni dokazi metalurgije željeza kao što su:

1. *Vis kod Dervente*. – Naselje je višeslojno i u kulturnom smislu pripada kasnom bronzanom dobu, a trajalo je u kontinuitetu od XI do VIII stoljeća. U njegovom najmlađem sloju, koji pripada ranom osmom stoljeću, otkriveni su obilni nalazi željezne troske, vjerovatno produkti sekundarne prerade sirovoga željeza koje je taljeno na drugom mjestu, no, sigurno ne suviše daleko od ovog naselja.

2. *Pod kod Bugojna*. – Pouzdani tragovi sekundarne prerade sirovog željeza u ovom izuzetno značajnom protourbanom naselju otkriveni su počev od sloja koji pripada sedmom stoljeću stare ere. Još je nešto stariji (VIII stoljeće) nalaz željeznog koplja u ruševini jedne izgorjele kuće. No, svakako najinteresantniji je nalaz uzorak željezne rude – limonita, otkriven u jednoj posudi u još starijem kulturnom sloju ovog naselja, iz vremena najkasnije oko 900. godine stare ere. Uzorak je, očigledno, donesen u naselje iz nekog od obližnjih ležišta i može se s razlogom dovesti u vezu s inicijalnom željezarskom djelatnošću.

3. *Velika gradina u Varvari na vrelu Rame*. – Ovo veoma staro i dugotrajno naselje bilo je u kasno bronzano doba (krajem drugog i početkom prvog milenija) veoma značajan centar produkcije bronzanog oruđa, oružja i nakita. U njegovom najmlađem sloju, koji se može datirati u IX stoljeće stare ere, nađeni su minimalni ali pouzdani ostaci željezne troske. To upućuje na zaključak da je u ovom starom središtu metalurgije bronzne u IX stoljeću bio otpočeo proces osvajanja produkcije novog metala–željeza.

4. *Gradina Kopilo u blizini Zenice*. – Ovo naselje je smješteno na tri terase jedne lingule isturene u Zeničko polje. Dobro očuvani i stratigrafski pouzdani kulturni slojevi s veoma karakterističnim nalazima pripadaju srednjobosanskoj kulturnoj grupi i mogu se bez teškoće sinhronizovati s odgovarajućim slojevima naselja Pod kod Bugojna. Na osnovu toga, osnivanje ovog naselja može se datirati najkasnije oko 900. godine stare ere, dok bi najmlađi stratigrafski pouzdan sloj pripadao sredini ili kraju VIII stoljeća stare ere. U svim slojevima, počev od najstarijeg koji odgovara vremenu osnivanja naselja, nađene su obilne naslage željezne troske koja bi, bar djelimično, mogla biti i produkt primarne ekstrakcije. Ovaj izuzetno značajan nalaz ukazuje na autohtonu željezarsku djelatnost najkasnije od početka IX stoljeća stare ere.

Kako se iz ovog kratkog pregleda može uočiti, ovdje se već nalazimo na znatno čvršćem tlu za donošenje zaključaka. Ostave i grobovi koje smo pome-

nuli, kao i nalazi kalupa za izradu bronzanih koplja mlađih varijanti (nađenih na Pivnici i u najmlađem sloju Varvare), ukazuju da se u toku IX a vjerovatno još i u VIII stoljeću nastavlja produkcija nekih tipova bronzanog oružja i oruda. Sa druge strane, nalazi troske u naseljima uvjeravaju nas da se u isto vrijeme već uveliko osvaja produkcija željeza iz lokalnih rudnih ležišta i proizvodnja različitih željeznih predmeta. To u priličnoj mjeri mijenja uobičajene poglede na hronologiju i periodizaciju kasnog bronzanog i ranog željeznog doba ovog područja: očigledno je, naime, da se ovdje mora računati s jednim dužim prelaznim periodom u toku kojeg željezo postepeno dobija vodeću ulogu u metalurškoj djelatnosti, posebno kada se radi o zadovoljavanju potrebe za oružjem i oruđem. Naravno, sa širim zaključcima još ne treba žuriti. Ne bismo smjeli tvrditi da je područje centralne Bosne u to doba imalo neku posebnu, vodeću ulogu u razvoju željezarstva na ovom dijelu Balkana – moramo, naime, voditi računa o činjenici da smo do ovih podataka došli zahvaljujući sretnoj okolnosti što je na ovom području istraživanje naselja bilo intenzivnije nego na nekim drugim i što su upravo neka od ispitivanih bila centri prerade željeza u ovoj ranoj fazi. Vrlo je vjerovatno da će neka buduća istraživanja omogućiti da se i u nekim drugim krajevima otkriju naselja koja su u to, pa možda i u neko ranije vrijeme, bila otpočela s proizvodnjom željeza. U svakom slučaju, sigurno je da su se tokom željeznog doba, postepeno, razvili manji ili veći proizvođački centri u svim onim krajevima koji su raspolagali pristupačnim ležištima kvalitetne željezne rude, a takvih je u današnjoj Bosni dosta. Pri tome treba imati u vidu i činjenicu da su za praistorijske rudare i metalurge bila privlačna i ona brojna manja ležišta (koja su za današnju industrijsku eksploataciju nerentabilna), pod uslovom da su bila dovoljno pristupačna, da je ruda bila dobrog kvaliteta i da je u blizini bilo dovoljno drveta potrebnog za dobijanje drvenog uglja.

Tragovi eksploatacije i obrade željeza otkriveni su na mnogim naseljima praistorijskog doba u centralnoj i sjeverozapadnoj Bosni, ali dosad nisu bili pronađeni očuvaniji ostaci peći za topljenje željeza iz ovog vremena. Uzrok tome leži prvenstveno u karakteru tehnološkog postupka, o kome imamo nešto više podataka iz drugih krajeva Evrope. Peći za topljenje željezne rude ovog doba bile su male i privremene, građene, zapravo, da se samo jednom upotrebe. Najčešće su podizane na padini kakvog brijega na taj način što bi se najprije iskopala manja jama i oblijepila glinom, a ispred jame iskopao uža rov i pokrio kamenim pločama. Iznad jame podizana je od zemlje i kamena kupola sa otvorom na vrhu. Ova kupola ispunjavana je slojevima prebrane rude i drvenog uglja. Kanal ispred peći služio je za dovod vazduha, pri čemu su se koristile uzlazne vazdušne struje, što znači da je trebalo znati na kojem mjestu će se podići peć i u koje doba dana se može potpaliti. U ovakvoj peći bilo je moguće postizati temperature do 1000°C. Istopljeno željezo propadalo je iz gornjeg, kupolastog dijela peći u donji dio, ukopan u zemlju i oblijepljen glinom i tu se odmah krutnulo u grubi „kolač“ sirovog željeza. Pošto bi se vatra ugasila, peć bi morali razrušiti da bi došli do željeza, koje je prije dalje upotrebe bilo potrebno uzastopnim žarenjem i kovanjem dalje prečistiti.

Pojedini krajevi u obje naše rudarsko-metalurške oblasti ovog doba morali su, dakle, pružati živopisnu sliku. Oko mjesta gdje se, najčešće „dnevnim

kopom“, vadila željezna ruda obavljali su se razni poslovi oko njenog grubljeg i finijeg prečišćavanja, na obroncima brežuljaka dimile su se brojne potpaljene peći i stalno gradile nove, dovlačilo drvo i potpaljivale se kupe u kojima se pratio drveni ugalj. Sirovo željezo odnosilo se, zatim, u naselja na dalju obradu, kovačima koji su od njega iskivali koplja, mačeve, alatke, pa i sitnije, ukrasne predmete. Jedno naselje u kojem je ova kovačka radinost bila naročito razvijena otkriveno je i istraženo na periferiji Sanskog Mosta, gdje su nađeni brojni ostaci kovačkih peći i ognjišta, željezne troske, rudače i otpadaka željeza i jedan komplet finijeg kovačkog alata, među kojim i jedna kliješta, čiji su krakovi bili nasadeni na duža drvena štila.

Rudarstvo i metalurgija željeza, koji su se u obje ove bosanske oblasti – centralnoj i sjeverozapadnoj – snažno razvijali u toku željeznog doba, morali su znatno doprinijeti opštem ekonomskom usponu plemena naseljenih u tim krajevima; među njima su, po svjedočanstvima kasnijih izvora, najpoznatiji i najmoćniji bili Japodi i Mezeji u sjeverozapadnoj i Desitijati u centralnoj Bosni.

Starije željezno doba, koje obuhvata period od VIII do V stoljeća stare ere, bilo je uopšte u Bosni i Hercegovini doba snažnog ekonomskog, kulturnog i političkog poleta. Osim metalurgije razvijale su se i dalje one privredne grane koje su i u bronzano doba činile osnovno zanimanje većine stanovništva: zemljoradnja i, naročito, stočarstvo. I trgovina je cvala: u naseljima ovoga doba i u grobovima njihovih stanovnika nalazimo danas pouzdane dokaze intenzivne razmjene dobara između pojedinih naših krajeva, ali i predmete dobavljene iz bližeg i daljeg susjedstva, pa i iz veoma udaljenih oblasti: bronzane posude, dokoljenice i šljemove izrađene u grčkim radionicama od Jonije do južne Italije, finiju grčku keramiku i bronzani i srebrni nakit; bronzane posude, raznovrsni bronzani nakit i staklene perle iz istočnoalpskih i sjeveroitalskih kulturnih centara, jantar sa Baltika. Svakako da je i izvoz morao biti velik, mada je o tome sačuvano malo sigurnih tragova. Zemljoradnički i naročito stočarski proizvodi bili su i u ovo doba najvažnija izvozna roba iz naših krajeva, ali je i željezo, a naročito gotovi željezni proizvodi, prije svega oružje, omogućavalo proširivanje razmjene sa bližim i daljim krajevima. U ovo doba može se već govoriti i o pojedinim važnijim naseljima koja su igrala posredničku ulogu u ovoj razmjeni. Takvo je moglo biti naselje u Donjoj Dolini, smješteno na tako važnoj komunikaciji kao što je rijeka Sava i sa snažnim rudarskim i metalurškim područjem oko rijeke Sane u svojoj zaleđini. Takvu je ulogu moglo imati i naselje na Debelom brdu iznad Kovačića u Sarajevu, na završetku puta koji iz Panonije vodi dolinom Bosne prema jugu i u neposrednoj blizini značajnih stočarskih areala – Glasinca na istoku i Kalinovika na jugu. Predmeti najrazličitijeg porijekla, nađeni u ostacima ovih naselja, to dobro potvrđuju.

Ekonomski polet morao je utisnuti svoj pečat i društvenom razvoju ovog doba u našim krajevima. On je, zapravo, uticao na ubrzavanje ovog procesa koji se začeo već u bronzano doba – procesa društvenog raslojavanja, izdvajanja i jačanja ekonomske snage i političke moći rodovske aristokratije. Ovaj proces moguće je dosta dobro pratiti po nalazima iz grobova na Glasincu i u susjednim krajevima južno i istočno od Glasinca.

Čitavo ovo područje, istočno od Romanije i južno od planine Devetaka, do Prače i Drine na jugu i istoku, bilo je, kao što smo vidjeli, postepeno naseljeno u toku bronzanog doba. Svojim izvanrednim prirodnim uslovima ono je omogući-

lo brz razvoj osnovne privredne grane ovog doba – stočarstva, na čemu je počivala i ekonomska snaga i kulturni polet čitavog ovog područja u bronzano i željezno doba. Već krajem II i početkom I milenija stare ere može se, proučavajući nalaze iz brojnih istraženih grobova, zapaziti izdvajanje jednog vodećeg društvenog sloja, čije su grobnice obilježene bogatijim nakitom. No, u njihovim grobovima, kao ni u ostalim glasinačkim grobovima ovog doba, nema oružja. Od kraja VIII stoljeća situacija se mijenja. Među grobovima iz VII i VI stoljeća, nadenim na glasinačkom području, desetak njih ističe se izuzetno bogatim priložima: nakitom, bronzanim posuđem nabavljenim iz grčkih radionica, tada svakako veoma skupim, i – što je naročito značajno – oružjem i bojnom opremom: željeznim kopljima, mačevima, bronzanim tokama, umjetnički ukrašenim bronzanim dokoljenicama domaće izrade ili uvezenim iz Grčke, opremom za bojnog jahaćeg konja, koji je, po svoj prilici, bio žrtvovan prilikom sahrane njegovog gospodara. Uporedo s njima nalazimo u ovo doba i druge, znatno siromašnije opremljene ratničke grobove, u kojima su najvažniji prilozi željezna koplja i mačevi. Oni su procentualno još malobrojni, ali svjedoče o nastajanju jednog novog sloja – sloja ratnika, koji staje uz bok ojačaloj rodovskoj aristokratiji.

Očigledno, nastalo je jedno novo doba, u kojem sve više dolazi do izražaja jedna od funkcija ovih lokalnih „knezova“ – funkcija vojvode, starješine u vojnom sukobu, čime raste društvena važnost i ovog vodećeg sloja i pripadnika njihovih malih vojnih družina. Predstavnici jačih i bogatijih rodova očito nastoje da učvrste i prošire svoju ličnu vlast, na račun starih institucija kakvi su bili plemenski savjeti i skupštine. U jednoj maloj nekropoli, u selu Gornja Vinča, južno od Glasinca, otkriveno je nekoliko ovakvih „kneževskih“ grobova, koji svi pripadaju vremenu između kraja VIII i kraja VII stoljeća, a uz njih grobnice članova njihovih porodica i, vjerovatno, njihove vojničke družine. Izgleda po svemu da se radi o jednoj maloj „dinastiji“ lokalnih knezova, čije je sjedište bilo na dobro utvrđenoj gradini na brdu Ilijaku. Negdje krajem VII ili početkom VI stoljeća, kada se završava serija kneževskih grobova ove nekropole, bila je njihova vlast, po svoj prilici, srušena, vjerovatno u toku jednog od brojnih lokalnih sukoba između predstavnika bogatijih i uglednijih rodova, čije su grobnice, slične ovim iz Gornje Vinče, otkrivene na drugim tačkama čitavog ovog područja.

Ovi sukobi, najprije lokalnog, a zatim sve šireg obima, mijenjali su postepeno oblik društvene organizacije i vodili stvaranju teritorijalno sve širih zajednica. Negdje na prelazu iz VI u V stoljeće iščezavaju na Glasincu tragovi ove lokalne, rodovske aristokratije. Njena uloga, kao i uloga roda kao društvene zajednice vezane krvnim srodstvom, očito je već veoma opala. Glasinačko područje ušlo je u ovo vrijeme u sastav jednog šireg plemenskog saveza, vjerovatno onog koje antička tradicija bilježi pod imenom „plemena“ Autarijata, a na čelu ove zajednice stajala je moćna i bogata plemenska aristokratija, o čijem ugledu i bogatstvu veoma dobro svjedočanstvo nudi poznato blago iz Novog Pazara, sada u Narodnom muzeju u Beogradu.

Sličan razvoj može se pretpostaviti, a donekle u dokumentovati i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine u željezno doba. Negdje oko polovine I milenija prije naše ere bili su svuda u formiranju plemenski savezi, koje poznajemo iz podataka grčkih i rimskih pisaca pod nazivom velikih plemena. To su Japodi, sa centrom u današnjoj Lici, kojim je pripadao i kraj oko rijeke Une u

zapadnoj Bosni, zatim njihovi istočni susjedi Mezeji, Desitijati u centralnoj Bosni, Delmati, koji su stanovali na području Livanjskog, Duvanjskog i, vjerovatno, Glamočkog polja, pružajući se otud prema Neretvi i Jadranskom moru, Daorsi u Hercegovini – da pomenem samo one poznatije i važnije. To je istovremeno bio i najviši stepen u razvoju društvene organizacije, koju su ilirska i druga plemena naših krajeva dostigla u doba svoje samostalnosti.

Kakvi su bili odnosi pojedinih plemena u okviru ovih plemenskih saveza i međusobni odnosi ovih saveza kao širih političkih i teritorijalnih zajednica – o tome znamo veoma malo. Moramo pretpostaviti da je bilo, veoma često, i užih, lokalnih, i širih ratnih sukoba, kao što je iz istorijskih izvora poznat rat između dva velika plemenska saveza – Autarijata i njihovih južnih susjeda, Ardiđeja. Indirektnu potvrdu za to pružaju i arheološki nalazi. I u periodu kada su veliki plemenski savezi već formirani u vremenu između V i I stoljeća stare ere, mnoga naselja su još uvijek utvrđena i spremna u svakom momentu na odbranu, a oružje je obavezan prilog većine muških grobova. Željezna koplja i mačevi iz razvijenih kovačkih centara sjeverozapadne Bosne prodaju se u većim količinama u raznim pravcima, a bronzani šljemovi „ilirsko-grčkog“ tipa, proizvođeni vjerovatno i u našim južnim krajevima, takođe su tražen trgovački artikal.

U vrijeme kada su već bili stvoreni – ili se upravo formirali – ovi veliki plemenski savezi, odigrala su se još dva važna događaja sa značajnim posljedicama za dalji ekonomski, politički i kulturni razvoj praistorijskih stanovnika naših krajeva. Oba ova događaja padaju nekako u prvu polovinu IV stoljeća stare ere: keltska ekspanzija u Podunavlje i osnivanje niza grčkih kolonija na srednjem Jadranu.

Keltska plemena, dobro organizovana i naoružana, provalila su u Panoniju, što znači i u nama susjedne, sjeverne krajeve, iz sjeverne Italije, negdje u vremenu između 370. i 360. godine stare ere. Nemamo sigurnih podataka ni u istorijskim izvorima, ni u arheološkom materijalu o značajnijim keltskim prodorima u krajeve južno od rijeke Save, mada je sasvim moguće da je pojedinačnih napada i prodora bilo. Neki izvori, doduše, govore da su Japodi, od kojih je jedan dio stanovao u području Une, bili keltsko-ilirska mješavina. Na osnovu toga vladalo je dugo u istorijskoj nauci mišljenje da su Kelti u prvoj polovici IV stoljeća provalili iz jugozapadne Panonije na japodsko područje, nametnuli Japodima svoju vlast i etnički se s njima pomiješali. Arheološki materijal odlučno govori protiv ove pretpostavke i danas se s punom sigurnošću može reći da nikakve ozbiljnije keltske primjese nije bilo među plemenima koja su činila ovaj veliki savez. Posljedice keltske provale i naseljavanja nekih keltskih plemena u susjednim krajevima bile su pretežno ekonomskog i kulturnog karaktera odrazile su se jače jedino u sjevernoj Bosni. Jedina teritorija na kojoj su se Kelti možda zadržali jeste sjeveroistočni ugao Bosne, oko Bijeljine, koji je mogao pripadati području keltskog plemena Skordiska i gdje je nađeno nekoliko keltskih ratničkih grobova. No keltski prodor prekinuo je ekonomske i kulturne veze između naših krajeva i sjeveroitalske i alpske oblasti, a bliže susjedstvo Kelta imalo je odraza i na kulturni razvoj u našim krajevima, o čemu će kasnije biti još nešto riječi.

Drugi događaj, koji se odigrao u približno isto vrijeme – grčka politička penetracija na srednjem Jadranu – imao je krupnije posljedice. Mada su Grci već mnogo ranije stizali svojim trgovačkim brodovima duboko u Jadransko more, a najkasnije u VI stoljeću, imali tu i svoja stalna trgovačka uporišta, osniva-

nje njihovih kolonija na Visu, Hvaru i Korčuli, u prvim decenijama IV stoljeća, neuporedivo je ojačalo njihov trgovački, kulturni, pa i politički uticaj na istočnu jadransku obalu i njeno zaleđe. Na izvjestan način oni su otvarali put rimskom političkom uticaju, a zatim i rimskoj vojnoj intervenciji. U posljednja tri stoljeća stare ere, upravo kada su se savezi ilirskih panonskih i drugih plemena u oblastima između Jadrana i Dunava nalazili u fazi političkog ujedinjavanja, na putu stvaranja prvih državnih organizacija, rimska osvajačka politika okrenula se prema istoku, najprije oprezno, a nakon uništenja najopasnijeg konkurenta – Kartagine, sve odlučnije. U nizu manjih i većih ratova, o kojima će biti više riječi u sljedećem poglavlju, Rimljani su stavili pod svoju vlast i naše krajeve, definitivno IX godine nove ere, kada je ugušen Batonov ustanak. Time se završava i praistorija ovih krajeva.

NASELJA

Naselja željeznog doba, otkrivena dosad u Bosni i Hercegovini, dobrim dijelom su slična onim iz posljednjih stoljeća bronzanog doba. Mnoga od njih su, u stvari, prirodni produžetak bronzanodopskih naselja, osnovanih krajem II ili početkom I milenija stare ere, kao što je slučaj s mlađim naseljem na Gradini u Zecovima kod Prijedora, s Donjom Dolinom, naseljem na lokalitetu Pod kod Bugojna, naseljem na Kekića Glavici kod Bosanske Krupe i mnogim drugim. To je i posve razumljivo. Posljednji veliki etnički pokreti koji su zahvatili i naše krajeve smirili su se na prelazu iz II u I milenij, izvjesna opšta ravnoteža naseljenosti bila je uspostavljena, plemenske organizacije su jačale, braneći svoju teritoriju, a osnivanje novih naselja bilo je, prije svega, rezultat stalnog porasta broja stanovništva. Jedini značajniji pokret koji se može naslutiti jeste postepeno napuštanje, u toku IV i III stoljeća, nekad tako dobro naseljenog i naprednog glasinačkog područja; no, uzrok ove pojave – koju neki naučnici dovode u vezu sa seobama Autarijata i s opadanjem njihove moći u toku IV stoljeća – još nije dovoljno razjašnjen. U ostalim krajevima ovakve pojave nisu mogle biti zapažene i stabilnost naselja, koja se često može pratiti kroz čitav I milenij stare ere, jedno je od osnovnih obilježja željeznog doba u Bosni i Hercegovini.

Većina naselja je, dakle, i sada gradinskog tipa, na istaknutom položaju koji se lako može braniti, sa zgradama gusto zbijenim na uskom prostoru. Česti

Sl. 39 – Gradinsko naselje Kekića glavica kod Bos. Krupe

Sl. 40 – Gradina

lokalni sukobi, naročito početkom ovog doba, nameću potrebu da naselja budu još bolje utvrđena nego što se to činilo u bronzano doba. Na mnogim od starih naselja podižu se sada, početkom željeznog doba, novi, masivniji bedemi od zemlje i kamena, ili čitavi sistemi fortifikacija sa dva, tri pa i više koncentričnih bedema.

O unutrašnjem uređaju ovih naselja još ne znamo mnogo. Najnaprednija od njih, bila su izgrađena po određenom sistemu, sa pravilnom orijentacijom kuća, sa stalnim, mada uzanim, osnovnim komunikacijama i, možda, nekim malim centrom. No, to je često zavisilo i od konfiguracije terena i mnogih drugih okolnosti. Neka od ovih utvrđenih naselja, sa gotovo pravilnim kružnim bedemom, imala su kuće najvjerojatnije poredane u krugu uz bedem, a možda i u više koncentričnih redova. Najzad, nije isključeno da su postojala i posve neuređena, rastrkana naselja, smještena po padinama brijega, na čijem se vrhu nalazila gradina – utvrđenje malih dimenzija – koja je služila samo za odbranu, a ne i za stalno stanovanje. Ovo je dosta vjerovatno, osobito u našim južnijim, kraškim krajevima, gdje često nailazimo na gradine malog obima, na položaju povoljnom za odbranu, ali veoma nepodesnom za smještaj iole značajnije grupe građevina.

Dugotrajna iskopavanja gradine Pod pružila su nam, ipak, dosta dobar uvid u to kako je izgledalo jedno ekonomski napredno naselje koje je, nesumnjivo, prednjačilo i na polju unutrašnjeg uređenja, te kakve su bile kuće u jednom gradinskom naselju željeznog doba. Kako je već naprijed rečeno, to naselje je od

svog osnivanja, u kasno bronzano doba, bilo dobro uređeno, s pravilnim rasporedom kuća i sa trajnim komunikacijama, nasutim šljunkom ili popločanim kamenjem. Kako je raspoloživa površina bila ograničena fortifikacionim sistemom, a broj stanovnika postepeno rastao, nastajale su i određene izmjene u njegovoj unutrašnjoj organizaciji. Uz to se još pojavila potreba za stalnim jačanjem odbrambenog sistema. Početkom VII stoljeća izveden je jedan veliki građevinski zahvat. Oko čitavog naselja (izuzev strme južne strane) iskopan je duboki šanac (ili je produbljen postojeći, stariji), pa je od iskopane zemlje nasut masivni polukružni bedem. Kuće koje su ležale uz rub naselja uklonjene su da bi napravile mjesto za široku, mjestimično stepenastu, unutrašnju stranu bedema. Uz unutrašnji rub bedema izgrađena je kružna komunikacija koja se spajala sa glavnim saobraćajnicama, postavljenim tako da sijeku površinu platoa po pravcima sjeverozapad-jugoistok i jugozapad-sjeveroistok. Pored ovih, trasirano je još nekoliko uskih „uličica“, a sve komunikacije bile su trajno održavane nasipanjem uvijek novih slojeva šljunka ili kamenih ploča. Isto je tako stalno popravljana i usavršavana fortifikacija, podizanjem kameno-drvenih grudo-brana, a na osjetljivom jugozapadnom prolazu izgrađen je široki suhozid na kojem su se nalazila vrata, glavni ulaz u ovo naselje-tvrđavu. Između komunikacija postavljene su, u pravilnim nizovima, stambene kuće, radionice i drugi objekti, među kojima i jedno *svetilište*, o kojem će kasnije još biti riječi.

Veoma značajne podatke o daljem razvoju ovog naselja pružili su slojevi koji pripadaju vremenu od sredine šestog pa do kraja petog stoljeća stare ere. U tom periodu dogodile su se dvije značajne promjene. Prvo, u centru naselja nastao je mali slobodni prostor, neka vrsta trga (površine kojih 200 m²) i drugo, u podnožju gradine, pokraj rječice Poričnice, bilo je zasnovano podgrađe – izdvojeni i nebranjeni dio naselja. Ove izmjene bile su rezultat privrednog razvoja i, po svoj prilici, znatnog prirasta broja stanovništva. Ovo naselje je, naime, tokom željeznog doba, postalo značajan proizvođački (zanatski), ali i trgovački centar, što je dobro dokumentovano, kako postojanjem privrednih objekata i mnogim tragovima zanatskog rada, tako i različitim importiranim predmetima (bronzanim posuđem i keramikom iz grčkih, odnosno italških radionica). Ograničeni prostor unutar bedema koji je dobrim dijelom bio zauzet kovačnicama i drugim zanatskim objektima nije više bio dovoljan za sve brojnije stanovnike, što je i diktiralo potrebu osnivanja podgrađa. Tako je nastala jedna složenija aglomeracija u kojoj je staro jezgro naselja postalo neka vrsta akropole, središte privrednog i javnog života kojem je, po svoj prilici, služio i pomenuti trg.

Sumirajući osnovne podatke o ovom naselju i njegovom razvoju, moramo istaći da oni – po svoj prilici – ne predstavljaju standard u kategoriji gradinskih naselja željeznog doba. Tako razvijenih naselja bilo je relativno malo – sličnu proizvođačku i trgovačku funkciju, od značaja za širu okolinu, imalo je, od gradinskih naselja, još Debelo brdo, a od naselja drugog tipa Donja Dolina. Vjerovatno je bilo još nekoliko ovakvih aglomeracija u drugim krajevima – no oni još čekaju da budu otkriveni. Ono što je bitno za konstatovanje jeste činjenica da ovo naselje, kako po svom izgledu i organizaciji tako i po svojoj funkciji, pokazuje tendenciju razvoja od seoskog ka urbanom. Mislim da se o njemu s pravom može govoriti kao o *protourbanom* naselju, izraslom na autohtonoj osnovi i kao rezultat internog razvoja.

Sojenička naselja nisu tipična pojava za naše krajeve: koliko znamo nema nijedne sojenice bronzanog doba, ali i one iz željeznog doba ograničene su na sjeverozapadnu Bosnu, na Sanu i Unu. Istraživanja većeg obima poduzeta su, krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, na dva ovakva lokaliteta: u Ripču na Uni i u selu Donja Dolina kod Bosanske Gradiške, na Savi. Ripačko naselje je po veličini, mogli bismo reći, standardno: prostiralo se na površini od kojih 4–6.000 m². Ono u Donjoj Dolini bilo je znatno veće i vjerovatno je zauzimalo površinu od blizu 40.000 m² (od toga je istražen približno deseti dio). Zanimljiv je i istorijat ovog naselja. Ono je, po svoj prilici, nastalo na taj način što su stanovnici tzv. „starijeg naselja“ (o kojima je naprijed bilo riječi) napustili svoje staro obitavalište i – oko 700-te godine stare ere – podigli novo, sojeničkog tipa. Po mišljenju Z. Marića, uzrok ovom događaju leži u promjeni klime koja je nastupila nešto ranije. Usljed znatno većeg dotoka vode, a i zamuljenja korita, nivo Save je porastao i rijeka je stalno plavila nezaštićeno naselje rastegnuto duž njene obale. Nastojeći da se, s jedne strane, osiguraju od poplava, a sa druge, da zadrže položaj na samoj rijeci (do kojeg im je iz privrednih, a i drugih razloga bilo posebno stalo), stanovnici „starijeg naselja“ izabrali su najpogodnije mjesto u blizini i podigli nastambe sojeničkog tipa. Ne treba mnogo pitati kako su na to došli: princip izgradnje sojeničkih objekata bio je u to doba posvuda, manje-više, poznat, a zahtijevao je, uglavnom, dovoljno dobru građu (hrastovih šuma bilo je u izobilju), dosta radne snage i potrebno graditeljsko umijeće. Sve to, očigledno, nije nedostajalo. Zanimljivo je, međutim, da je ovo naselje, *kao sojeničko* trajalo relativno kratko, možda oko dva stoljeća. Stalnim rušenjem i obnavljanjem kuća, taloženjem mulja za vrijeme visokog vodostaja i gomilanjem otpadaka u toku tog vremenskog raspona podigao se nivo terena na tom mjestu toliko da je prostor naselja postao prirodno zaštićen bar od prosječno visokih vodostaja i poplava. Tada je napušten sojenički tip i kuće su se počele graditi na isti način kao i u drugim naseljima u unutrašnjosti zemlje. No, nas ovdje interesuje sojenički period Donje Doline. Koliko se na osnovu istraženog prostora moglo utvrditi, ovo naselje pokazuje takođe dosta visok smisao za organizaciju i pravilan unutrašnji raspored. Ono se sastojalo od nekoliko paralelnih redova kuća – sojenica, postavljenih upravno na tok rijeke. Između redova kuća iskopani su duboki i široki kanali koji su vodili u rijeku, a zadatak im je bio da ubrzaju isušivanje tla i da prilikom visokog vodostaja i poplava prikupljaju vodu i zatim je odvede u rijeku. Ti kanali su se morali brižljivo održavati i čistiti, pa su stoga njihovi zidovi bili obloženi hrastovim daskama, pričvršćenim na grede. Komunikaciju između kuća u naselju osiguravali su drveni mostovi koji su premošćivali kanale, povezujući pojedine kuće, odnosno njihove terase, a kuće su sa tлом povezivale drvene stube. Duž obale Save bila je postavljena zaštitna drvena ograda, rađena tehnikom pletera, vjerovatno s namjenom da zaustavlja granje i različite druge predmete koje je nabujala Sava mogla nositi. Ispred te ograde bili su u obalu na više mjesta pobijeni jaki hrastovi piloni, najvjerovatnije za vezanje čamaca. Kako se čini, naselje je na kopnenoj strani bilo takođe zaštićeno nasipom izgrađenim od zemlje nabijene između dva pletera. Da li se radi o fortifikacionom objektu ili o zaštiti od prodora visoke vode, teško je reći – ovi objekti su ispitani na veoma ograničenoj površini.

Kako vidimo, bilo je to planski podignuto, dobro organizovano naselje, sa zajedničkim objektima (vanjski nasipi i plotovi, kanali, mostovi) koje je valjalo

izgraditi i stalno održavati. Č. Truhelka navodi i postojanje jednog praznog prostora koji je vjerovatno bio trg; kako ispravno primjećuje Z. Marić, trg je, vjerovatno bio prostor ispred prvog niza kuća, neposredno uz obalu Save, gdje je bila i neka vrsta pristaništa. To stanovište je utoliko prihvatljivije što je Sava, ne samo zbog ribarenja već, u prvom redu, kao značajna komunikacija, bila od posebne važnosti u životu Donje Doline, kao trgovinskog centra.

Najznačajnije podatke o oblicima i unutrašnjem uređenju kuća kasnog bronzanog i željeznog doba pružila su sistematska iskopavanja na već pominjanoj gradini Pod kod Bugojna. Konstruktivni sistem je onaj koji je uveden još tokom srednjeg bronzanog doba. Snažne grede-temeljače, lijepo istesane od čamovih stabala, položene su horizontalno na tlo i vezane „na usjek“. Kako plato naselja leži pod nagibom, bilo je potrebno naći rješenje za njihovu nivelaciju. To je postizano tako što su u gornjem dijelu grede temeljače djelomično ukopavane u tlo ili su sa donje strane postavljene na niski kameni sokl. Vertikalni direci, učvršćeni na temeljače, nosili su ostali dio konstrukcije. Krov je, vjerovatno, bio od drvenih daščica. Vanjski zidovi građeni su od drveta i gline, a upotrebljavane su oblice i tanje grede, odnosno letvice na kojima se držala glinena ispuna. Površine zidova su grubo zaglačane, a na nekim objektima zapažen je premaz površine zida nekom bjeličastom masom, vjerovatno razmućenom bjeličastom glinom. Veličina kuća nije posve ujednačena. U starijim horizontima dužina ide od 9 – 12, a širina od 5 – 8 m. Tokom željeznog doba može se zapaziti tendencija postepenog povećanja dimenzija, tako da dužina kuća obično iznosi preko 10 m, a ima i objekata koji dostižu veličinu 16 × 10 m. Ovi posljednji su, istina, rijetki, a imaju u unutrašnjosti i dva reda vertikalnih potpornih stubaca.

Kuće su dvodijelne ili trodijelne, s laganim pregradnim zidovima od gredica i lijepa. U nekim objektima zapaženi su i pregradni zidovi građeni pleternom tehnikom: dugi, relativno tanki kočevi bili su vertikalno pobijeni u pod i opleteni šibljem, a preko toga je nalijepljen tanji premaz gline.

Podovi kuća rađeni su solidno, nabijanjem debljeg sloja čiste pjeskovite zemlje ili gline. Površine su bile dosta brižljivo nivelisane i uglačane. Jedna od bitnih karakteristika ovih objekata je vertikalna i horizontalna razuđenost osnove. Za dvodijelne objekte važi sljedeće pravilo: veći, prednji dio kuće nešto je nižeg nivoa, dok je pod manjeg, stražnjeg dijela podignut nabijanjem posebnog sloja zemlje ili gline, ponekad miješane s kamenom. Razlika u nivou iznosi 20 – 40 cm. Na rubu ovog stražnjeg dijela po pravilu je smještena jedna velika kalotna peć s otvorom ležišta okrenutim prednjoj prostoriji. Približno isti nivo imaju i duge, uske glinene klupe, izgrađene s jedne ili s obje strane prednje prostorije. Širina ovih klupa varira između 0,40 i 1 m, a i na njima se, po pravilu, nalazi jedna ili više kalotnih peći. Zanimljivo je da su, pored zidanih, u kućama često nalaženi i ostaci malih, pokretnih peći, izrađenih u keramičkoj tehnici. Trodijelne kuće imaju sličnu (samo nešto složeniju) profilaciju osnove.

Pored peći, važan i gotovo obavezan dio namještaja ovih kuća čini drveni vertikalni tkalački stan, od kojeg nam je obično očuvan samo temelj, uz brojne glinene utege koji su služili za natezanje niti osnove. Veliki keramički sudovi za čuvanje vode ili namirnica, ukopani u pod kuće ili u glinene klupe, takođe su sastavni dio enterijera, isto kao i žrvnjevi za žito.

Kao i u kasno bronzano, tako i u željezno doba konstatujemo pojavu ukrašavanja kuća. Pojedini istaknuti dijelovi fasade obljepljivani su glinom, pa

su u tom sloju izvođeni udubljeni geometrijski ukrasi. Kao novost, u željezno doba se javlja na fasadi ukras u obliku kravljih rogova, izvedenih u glini. Ovi rogovi, kao i konjske lobanje pričvršćene na zid kuće, imali su, po svoj prilici, religiozno-magijsko značenje.

Druga vrsta naselja, sojenska, imala je i nešto drugačiju arhitekturu, mada se u principu radi o istom tipu nosive konstrukcije. O tome nas dobro informišu osnove i dijelovi kuća otkriveni u već pomenutom naselju – Donja Dolina. Masivni hrastovi piloni, pobijeni do tri metra duboko u tlo, podizali su nivo kuće na visinu prosječno 1 m iznad površine. Oni su postavljeni u redove, i to tako da se poklapaju s osnovama kuće. Gornji dio svakog pilona bio je tako profilisan da – naizmjenično s lijeve ili desne strane – ostaje po jedan uži istak („roščić“), čime je bila osigurana horizontalna stabilnost temeljnih greda („vjenčanića“) uglavljenih na pilone i međusobno povezanih „na usjek“. Zidovi su podizani naizmjeničnim polaganjem greda uzdužnih i poprečnih zidova; one su jedna u drugu uglavljivane pomoću jednostavnih sedlastih udubljenja pri krajevima. Krovna konstrukcija bila je drvena, a pokrov vjerovatno od dasaka (talpi) ili slame. Pukotine između greda popunjavane su slojem gline. Podnica kuće bila je takođe od drvenih greda s premazom od gline; taj premaz bio je deblji na mjestu na kojem je bilo instalirano ognjište.

Kuće su nešto manjih dimenzija nego one iz istog perioda na gradini Pod kod Bugojna – u prosjeku $7,5 \times 5,5$ m, mada ima i nešto većih – jedna zgrada je mjerila 9×6 m. Po pravilu, podijeljene su jednim poprečnim pregradnim zidom na veću, južnu, prostoriju (u čijem se središtu obično nalazilo ognjište) i na nešto manju, sjevernu prostoriju koja je, opet, jednim uzdužnim pregradnim zidom rastavljena u dvije male izbe.

Ispred svake kuće smještene u prvom redu do obale nalazila se terasa (ili trijem) popođena drvenim gredama. Da li su ovakve terase bile pravilo, odnosno da li su ih imale i kuće postavljene u slijedećim redovima, dalje od obale, nije se moglo ustanoviti.

S obzirom na sam karakter arhitekture, ovdje nije bilo glinenih klupa niti posuda ukopanih u podnicu – veliki ćupovi za čuvanje žita stajali su u uglovima ili u posebnim pregradama. Postojanje kalotnih peći u pouzdano sojenskim objektima nije dokumentovano – osnove ovakvih peći, koje konstatuje Č. Truhelka, vjerovatno pripadaju nekoj od mlađih faza u životu naselja, kada je sojenski tip kuće već bio napušten. Naprotiv, očuvani su dobri podaci o ognjištima modelovanim od gline, među kojima razlikujemo dva osnovna tipa. Prvi čine pokretna ognjišta snabdjevena ležištima za ražanj i šupljim drškama, kroz koje su se (radi nošenja) mogle provući drvene motke. Drugi tip su ugrađena nepokretna ognjišta, vezana za glineni naboj poda. Ona su imala jednu vrstu rešetke ispod koje se nalazio glineni lijevak, čiji je otvor izbijao ispod podnice kuće, tako da je pepeo propadao u prazan prostor ispod objekta.

Truhelka ne pominje drvene ostatke tkalačkih stanova, ali, sudeći po mnoštvu glinenih tragova, ovi objekti su takođe bili sastavni dio enterijera.

Pored stambenih, Truhelka navodi i neke manje objekte, takođe sojenskog tipa, koji su mogli služiti kao staje za stoku, ostave ili za druge privredne svrhe.

Vjerovatno je da su sličnog oblika bile i kuće u drugim sojenskim naseljima, kao što su Ripač ili Golubić na rijeci Uni, no o tome ne postoje detaljni podaci.

Kao što se iz ovoga pregleda moglo vidjeti, stanovnici željeznog doba u ovim krajevima bili su dostigli dosta visok nivo stambene arhitekture, kako u tehničkom smislu tako i u pogledu standarda stanovanja. Razumije se, o tome treba govoriti s izvjesnom rezervom. Naime, i Pod kod Bugojna i Donja Dolina ubrajaju se u kategoriju razvijenih naselja svog doba kakva su pripadala čvrsto organizovanim, relativno bogatim zajednicama. Te aglomeracije su bile dostigle nivo značajnih zanatskih i trgovačkih, a u izvjesnom smislu i kulturnih centara svoga doba. Stoga se može pretpostaviti da su prednjačila i u pogledu standarda stanovanja. Sigurno je da su u ovo doba postojali i jednostavniji i skromniji stambeni objekti, obične kolibe proste konstrukcije i malih dimenzija. To se može pretpostaviti za manja, siromašnija naselja, a pogotovu za privremene stočarske ili rudarske naseobine u planinama. Ipak, tipovi kuća koji su naprijed opisani bili su vjerovatno uobičajeni u većini trajnih naselja ovog razdoblja.

Kakav je bio tip stambenih objekata u izrazito kraškim krajevima, ne bi se sa sigurnošću moglo reći. Vrlo je vjerovatno da su građene kuće od suhozidne kamene konstrukcije s gornjim dijelom ili samo sa krovnom konstrukcijom izvedenom u drvetu. Posredan podatak o tome pruža i jedna zgrada posebne namjene, istražena u selu Gorici (Grude), o kojoj će još biti riječi.

Kad govorimo o naseljima, posebno poglavlje pripada s pravom aglomeraciji mlađeg željeznog doba u Ošanićima kod Stoca.

Prostor na kojem se ta aglomeracija razvila bio je naseljavan još od veoma davnih vremena. U nekoliko kamenih humki – tumula na području Ošanića otkriveni su grobovi iz eneolita i ranog bronzanog doba. Neki površinski nalazi ulomaka zemljanog posuđa svjedoče, dalje, da je ovaj prostor bio naseljavan i u pojedinim fazama bronzanog i starijeg željeznog doba. Ali, aglomeracija koja se ovdje razvila u IV stoljeću i trajala, kako izgleda, do sredine I stoljeća stare ere, nešto je posve svojevrsno i veoma različito od istovremenih naseobina u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Po svom karakteru, to je naselje mediteranskog gradskog tipa sa svim osnovnim elementima helenističke gradske civilizacije. Kako ističe Z. Marić, to je najvjerovatnije bio glavni centar ilirskih Daorsa, a i sam grad je, po svoj prilici, nosio naziv istog oblika ili korijena, možda Daorsoi

Sl. 41 – „Kiklopski“
zidovi akropole u
Ošanićima

ili Daorson (Z. Marić se opredijelio za pisanje njegovog naziva u obliku „Daors...“).

Cijeli ovaj nasebinski kompleks proteže se na visokoj sjevernoj terasi iznad Vidovog polja, kojih 3 km sjeverozapadno od Stoca. Relativna visina terase u odnosu na polje iznosi oko 220 m. Položaj je veoma pogodan. Ivice terase ruše se prema jugu, prema Vidovu polju, u obliku vrlo strme padine koja dobrim dijelom ima oblik okomite provalije. Naselje je, dakle, sa te strane bilo potpuno sigurno od bilo kakvog napada. Terasa je duga i široka, pa pruža gotovo neograničene mogućnosti za razvoj aglomeracije, a ipak ima, na zapadnoj strani, jedan suženi dio u vidu jezička, smještenog između provalije prema Vidovom polju na jugu i vrlo strme padine koje se na zapadu i sjeverozapadu spuštaju prema koritu potoka Radimlje, što je pružilo mogućnost da se jedan dio tog prostora pretvori u utvrđenje. Graditelji naselja su tu pogodnost, kao što ćemo vidjeti, dobro iskoristili. Ukupna površina koju je zapremala ova aglomeracija iznosila je oko 15 hektara pa se već i iz te činjenice može sagledati i veličina, a i značaj ovog, po svoj prilici, političkog, a i privrednog centra. Čitavo naselje mogli bismo podijeliti u tri glavna sastavna dijela. Idući od istoka prema zapadu, to su:

1. Po površini najveći, otvoreni, istočni dio naselja koji se proteže od kuća zaseoka Batnoge pa do Gradine u užem smislu; taj prostor, odnosno jedan njegov dio nosi naziv Banje.

2. Utvrđeni središnji dio naselja „Gradina“, koji zaprema pomenuti suženi dio platoa u obliku jezička, površine cca 7.000 m². Taj dio je opravdano objašnjen kao akropola.

3. Periferni dio naselja, smješten zapadno i sjeverozapadno od akropole na strmoj, terasastoj padini prema koritu Radimlje; njegovu veličinu teško je tačnije odrediti zbog strmoga i izlomljenog terena; može se uzeti da iznosi približno 10 – 20.000 m².

Istočni, otvoreni dio naselja sastojao se od većeg broja građevina, različitih dimenzija. Od njih su danas očuvani uglavnom samo temeljni zidovi, a sistematsko arheološko istraživanje nije vršeno, pa se ne može s punom sigurnošću govoriti o sadržaju i funkciji pojedinih objekata. Jedan od njih, veličine 11 × 15 m, nesumnjivo je bila cisterna, iz koje su se podmirivale potrebe vodom ovog dijela naselja. Između ovih objekata, na prostoru istočno od velikog zida (tzv. „kiklopski“ zid) koji zatvara akropolu, utvrdio je Đ. Basler pravilan četverougao prostora, nesumnjivo centralni dio ovog dijela naselja, pa ga je s pravom nazvao trg – agora. Cijela situacija navodi na misao da je pretežan dio građevina koje se koncentrišu oko agore morao imati javnu namjenu. To su, po svoj prilici, bile trgovine, magazini i druge javne zgrade.

Utvrđeni središnji dio naselja – akropola – imao je moćan sistem fortifikacije. Gledajući od trga prema zapadu, stoji najprije kamena konstrukcija, koju je Z. Marić nazvao prvom linijom odbrane. Ona se sastoji od jednog cikcak-zida i nekoliko izdvojenih kraćih poteza zida istog kvaliteta. Prvobitnu visinu ove „linije“ cijeni Z. Marić na cca 1,50 m. Neposredno iz ovog objekta pruža se pravcem sjeveroistok-jugozapad moćni kiklopski zid, očuvane dužine 46 m (prvobitno je morala iznositi oko 60 m), sa dvije četvrtaste kule na sjeveroistočnom i jugozapadnom kraju i sa gradskim vratima, kroz koja se ulazilo u prostor akropole, smještenim uz jugozapadnu kulu. To je izuzetno impresivna građevina, podignuta od teških pravougaonih kamenih blokova, rustičnog lica (tzv. bu-

nje), ali sa savršeno obrađenim priležnim površinama i bridovima. Kako nije upotrebljavan malter, niti bilo koje vezivno sredstvo, cijela konstrukcija zasni-
vala se na težini blokova, preciznoj obradi priležnih površina i tehnici zidanja. Veličina uloženog posla i monumentalnost objekata može se ocijeniti iz toga što je prvobitna visina iznosila (u zavisnosti od nagiba terena) između 5 i 7 metara, dok je debljina zida premašala 4 m. Kule su imale osnovu cca 10×10 m, a vrata su takođe bila široka oko 4 m, s teškom okovanom drvenom kapijom koja se iznutra zatvarala zasunom.

Drugi, ne tako masivan i mnogo slabije očuvan kameni zid štitio je akropolu sa sjeverne strane, pružajući se u dužini od preko 100 m.

S južne i jugozapadne strane akropole, uz ivicu provalije bila je usijecanjem i podziđivanjem izgrađena glavna saobraćajnica. Ona počinje jednim stepeništem koje se iza jugozapadne kule spušta stepenicama na jednu malu terasu. Otuda jedne stepenice vode prema jugoistoku naniže i nestaju u strmoj padini koja prelazi u provaliju. Njihova namjena nije posve jasna, ali se mora uzeti u obzir činjenica da je izgled terena u posljednjih 2000 godina izmijenjen. Moguće je da je odatle ipak vodila neka strma staza prema polju i da je na toj strani bio izlaz u slučaju opasnosti. Osnovnim svojim dijelom glavna saobraćajnica se, međutim, usmjerila prema sjeverozapadu, obilazeći u vidu izlomljenog luka, dužine oko 100 m, jugozapadnu ivicu akropole. Kako je saobraćajnica bila trasirana 2 – 3 m niže od nivoa akropole, bio je izgrađen čitav sistem stepeništa kojim se sa ruba akropole moglo stići na saobraćajnicu i obrnuto.

Unutrašnjost akropole nije još u potpunosti ispitana, pa se ne može određeno reći šta su sve predstavljali pojedini potezi zidova koji su tu otkriveni. Potpuno je pouzdano utvrđena namjena objekta koji stoji u istočnom dijelu akropole, na ravnom platou iza vrata. To je bila cisterna akropole, lijepo ozidani objekat 11×7 m, dubine 2,70 m, sa zidnim plohama i podnicom prevučenim otpornim i fino uglačanim slojem maltera. Iza cisterne diže se centralni i, na žalost, još nerazjašnjeni objekat na akropoli. To je velika kamena gomila, prečnika oko 40 m i impozantne visine, tako da liči na gigantski grobni tumulus. Iskopavanja su, međutim, pokazala da grobnice u toj gomili nije bilo i da je ona prvobitno imala oblik nepravilne višeugaone platforme nasutog kamena, podzidane potpornim zidovima. Ostaje, međutim, nejasno zašto je najveći i najljepši dio akropole bio iskorišten za podizanje jedne ovakve konstrukcije. Njena namjena nije razjašnjena i, u nedostatku sigurnih dokaza, nude se dvije mogućnosti: prva, da je to bila posljednja linija odbrane (Z. Marić) i druga, da je to bio neki sakralni, kultni objekat (Đ. Basler).

Na krajnjem zapadnom rubu platoa akropole otkriven je još jedan objekat koji, za razliku od velike gomile, daje dosta elemenata za zadovoljavajuće objašnjenje. To je prostor veličine cca 8×6 m, s perimentralnim zidom i patosom izrađenim od komada amfora ugrađenih u sloj čvrstog maltera. Na sjeveroistočnoj strani ovaj prostor zatvoren je stijenom u kojoj je mala pećina. Čitav ambijent odgovara nekom svetištu. Z. Marić ga je označio kao „hram“; meni se čini da je upravo pećina bila svetište u užem smislu (kao što je pretpostavljao i Đ. Basler), a da je obzidani prostor s podnicom od komada amfora bio neka vrsta njegovog predvorja. Najzad, treći, zapadni dio ove aglomeracije leži ispod akropole, na strmoj padini prema koritu Radimlje, spuštajući se preko stotinu metara u dubinu. Na tom nepodesnom, ali zaštićenom terenu bilo je izgrađeno

više manjih terasa sa podzidama. Na tim terasama podizane su kuće, tako da je čitav ovaj dio naselja u doba svog života ličio na lastavičija gnijezda prilijepljena uz stijene. Dimenzije pojedinih objekata danas se ne mogu egzaktno utvrditi pošto su terase djelovanjem erozije prilično obrušene. Može se, međutim, uzeti da je njihova dužina iznosila u prosjeku 8 – 10 m, dok širina nije bila veća od 5 – 6 m. Ove zgrade bile su čitavim sistemom stepeništa i staza usječenih u stijenu povezane i sa središtem naselja, akropolom. Jednim dijelom bile su to stambene zgrade, pa se može uzeti kao pouzdano da je znatan (ako ne i pretežan) dio stanovnika ovog grada živio upravo u ovom „podgrađu“. Međutim, tu su bile i zanatske radionice, o čemu, osim brojnih tragova po površini i u sloju zemlje (otpaci bronzе, željeza, srebra, polufabrikati i slično), svjedoči i sadržaj čuvene ošaničke ostave, pronađene u škripu pored jedne od pomenutih kuća ovog dijela naselja. Ta ostava sadrži dio alata, sirovina i gotovih proizvoda jedne radionice koja je obavljala kovačke, kujundžijske, ljevačke i juvelirske poslove, a po svojoj kompletnosti i raznovrsnosti bez premca je u helenističkom svijetu uopšte. Ona je sadržavala raznovrsne čekiće, od najvećih do najmanjih, fine pile za drvo i metal, turpije i rašpe, sprave za izvlačenje žice, juvelirsku vagu, dvije unikatne bronzane matrice za izradu raznovrsnih figura u bronzanom, srebrnom i zlatnom limu i za izlivanje sitne bronzane plastike, te mnoge druge predmete.

Treba reći i to da su po čitavoj površini naselja u Ošanićima nalaženi veoma brojni ulomci amfora i finije keramike, koja je najvećim dijelom helenističkog tipa, bilo da je uvožena iz radionica Grčke ili južne Italije, bilo da je proizvedena u samom naselju, što se s pravom može pretpostaviti. Grčko-helenističkog tipa su i brojni fragmenti krovne opeke. Važna je i konstatacija da su na Ošanićima nađeni brojni primjerci novca, grčkog i grčko-ilirskog, a sva je prilika da su upravo ovdje kovani novčići Daorsa, sa likom muškarca (vladara?) na jednoj i predstavom lađe na drugoj strani, te sa natpisom „Daorson“. To upućuje na nedvosmislen zaključak o razvijenoj novčanoj privredi, kao što i grafiti na amforama i natpis „Pin“ (Pines) na jednom bronzanom šljemu ukazuju na poznavanje i upotrebu (grčkog) alfabeta, dakle na pismenost.

U cjelini gledano, ovo naselje pokazuje da su Daorsi, u periodu od IV do I stoljeća stare ere primili mnoge elemente helenističke materijalne i duhovne kulture, ulazeći u krug civilizovanih mediteranskih naroda. Mnogobrojni nalazi sa tek evidentiranih, ali još neistraženih njihovih naselja u južnoj Hercegovini (kao što su, npr., Martinovića gradina u Hodovu i druga) samo upotpunjuju ovu sliku. Zanatstvo i trgovina bile su one grane privrede koje su vukle naprijed čitav društveni, pa i kulturni razvoj Daorsa, a lik broda na njihovim novčićima simbolizuje njihovu posredničko-trgovačku orijentaciju.

UMJETNOST

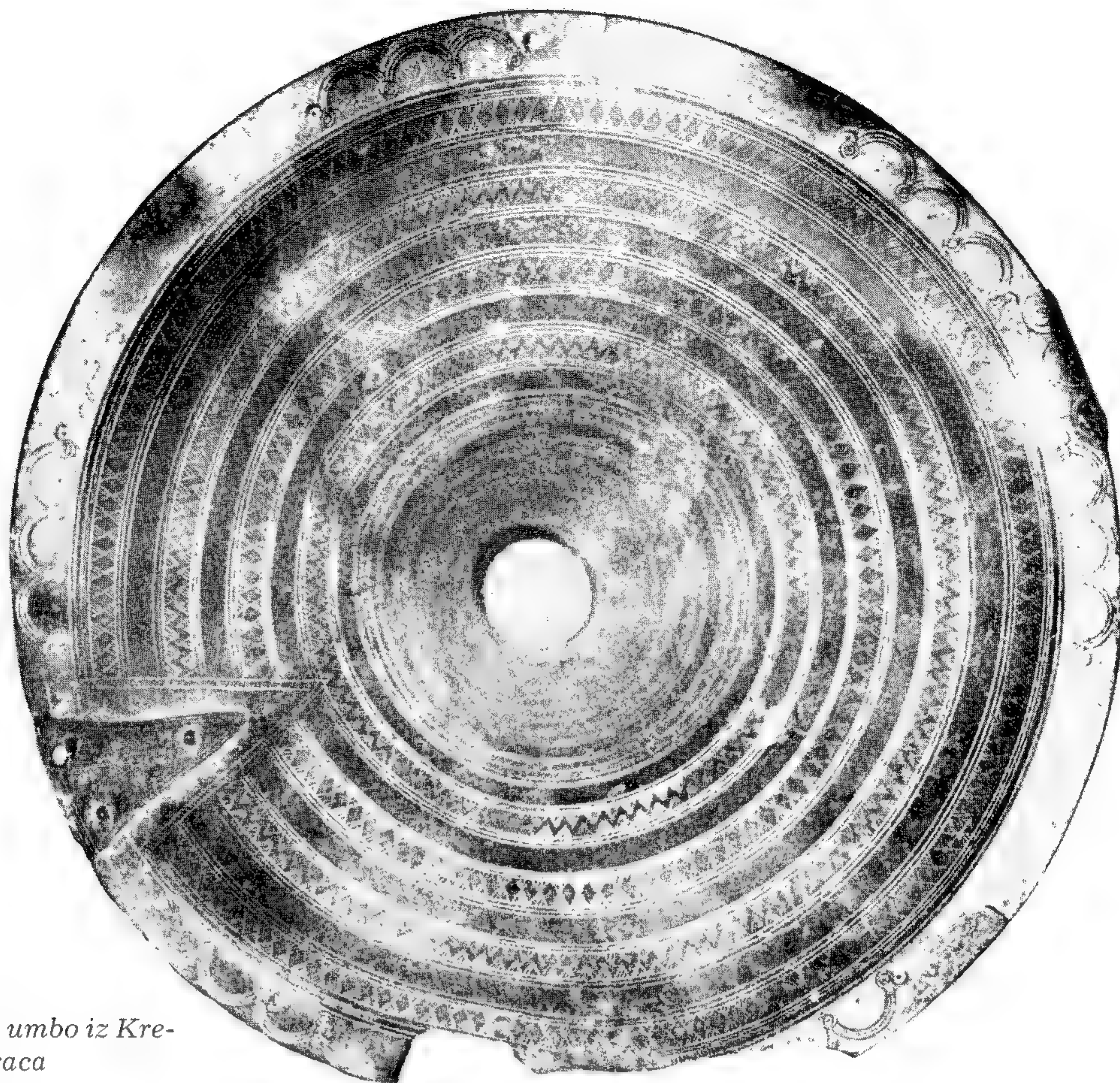
Dok su tokom bronzanog doba naši krajevi u razvoju umjetnosti, manje ili više, držali korak s praistorijskom Evropom, razvivši krajem ovog doba i jedan samostalan tretman tada vladajuće geometrijsko dekorativne umjetnosti, u željezno doba oni sve više zaostaju. Nije u pitanju samo zaostajanje za razvojem umjetnosti visokocivilizovanih mediteranskih centara, među kojima prednjači Grčka – upoređenja se tu ne mogu ni vršiti. Ali, i u nekim drugim krajevima

Evrope, inspirisana dostignućima grčkog i etrurskog slikarstva, vajarstva i toreutike, razvija se umjetnost željeznog doba do jedne zavidne visine. Oslobođena strogosti i ukočenosti geometrijskog doba, okreće se ova umjetnost živoj prirodi – vegetabilni i životinjski motivi, realistički ili stilizovani, ukrašavaju posude i druge predmete od bronz, a uskoro im se pridružuju i figuralne predstave, ljudski i životinjski likovi, slobodno modelirani u glini i bronzi ili iskucani u plitkom reljefu na bronzanom limu. Najviši domet dostiže ova praistorijska umjetnost u jednoj gotovo susjednoj oblasti – u krajevima oko južnih i istočnih Alpa, gdje od VII do IV stoljeća stare ere cvate tzv. „situlska umjetnost“, čija najbolja ostvarenja – figuralne kompozicije sa scenama dvoboja, natjecanja u boksu, gozbe – pripadaju krugu neprolaznih djela čitave evropske umjetnosti. U našim krajevima ovakvog razvoja nema i samo u ovom ili onom detalju izbijaju na vidjelo neke opšte tendencije razvoja likovne umjetnosti u Evropi ovog doba.

Početak željeznog doba, u osmom, a dobrim dijelom i u sedmom stoljeću, još je veoma aktivan onaj isti, strogi geometrijski stil koji je dominirao u prethodnom periodu. Ovaj njegov pozni razvoj, njegovu posljednju fazu, karakteriše nekoliko novih razvojnih tendencija. Njih možemo pratiti kako na keramičkim proizvodima tako i na objektima od metala, a i u jednom i u drugom slučaju radi se o razvoju koji je bio, bar jednim dijelom, inspirisan uticajima s juga, iz južnoilirskog prostora.

Te nove tendencije zapažaju se već u toku IX stoljeća. One su u početku pretežno formalne i tehničke prirode, ali tokom VIII i VII stoljeća postaju izrazitije i tiču se i samog sadržaja. U keramičkoj proizvodnji taj novi razvoj najprije se manifestuje u laganoj izmjeni motivike. Krivolinijski motivi postaju sve rjeđi, a od pravolinijskih, pored trougla, sve je češći romb, kao i mrežasto ispunjena traka. Zatim se počinju mijenjati i oblici. Posude dobijaju oštiju profilaciju, kod nekih formi vrat se oštro izdvaja i dobija ljevkast izgled, a drške postaju duže i znatno nadvisuju obod. Najzad, evoluirao i jedan od najvažnijih motiva, šrafirani trougao. Šrafirani trouglovi u horizontalnim nizovima, ranije bez izuzetka ravnostrani, postaju sada *izduženi*. I u kompoziciji se nešto mijenja: princip simetričnosti ne sprovodi se više tako dosljedno, pa se različiti motivi nižu jedan do drugog. Povezivanjem horizontalnih i vertikalnih šrafiranih traka nastaje jedan nov složeni motiv, odnosno kompoziciona shema – okvir koji podsjeća na neku arhitektonsku konstrukciju načinjenu od greda ili letava. U sljedećim stoljećima (šestom, petom, pa i dalje) još postoje na keramici pojedini motivi iz repertoara ovog stila, mada su plastični ukrasi sve češći i izrazitiji. Osim toga, urezani i udubljeni geometrijski ukras postepeno se uproštava i degeneriše. Kao jedinstvena i koherentna pojava, zapadnobalkanski geometrijski stil na keramičkim proizvodima, zapravo, više ne postoji, a to je kao što ćemo vidjeti, slučaj i sa metalom.

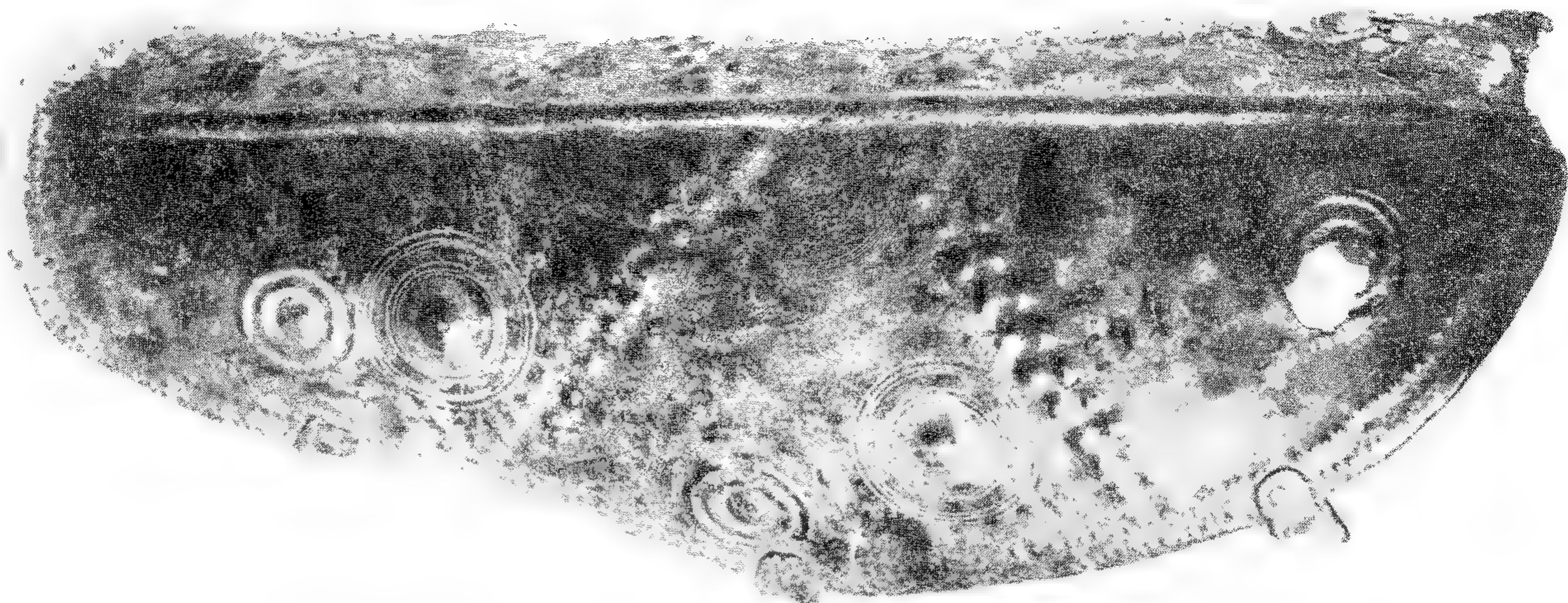
Fini gravirani ukras na bronzanim objektima predstavlja drugi ogranak zapadnobalkanskog geometrijskog stila i u njegovoj trećoj, završnoj fazi, u osmom i sedmom stoljeću. I u ovoj fazi je areal rasprostranjenja njegovih proizvoda na metalu daleko širi od onog keramičkih i obuhvata prostor od Glasinca i centralne Bosne do liburnskog područja na sjeverozapadu i do doline rijeke Mati u sjevernoj Albaniji na jugu. To je, bez sumnje, rezultat djelovanja većeg broja centara, odnosno radionica, a možda i putujućih zanatlija. Najvažniji od

Sl. 42 – Bronzani umbo iz Krehina graca

tih proizvoda jesu dijelovi defanzivnog oružja (oklopi za prsa, pupci štitova), pektoralni, velika kalotna ukrasna dugmad s ušicom i šiljkom, jedan tip narukvica sa limenim srednjim dijelom, dijademe i poramenice od uske trake bronzanog lima. U pogledu motiva, može se reći da i dalje dominira šrafirani trougao u raznim kombinacijama, zatim šrafirane trake, nizovi šrafiranih rombova. Ipak, repertoar se znatno proširuje. Veoma čest ukras su šrafirani rombovi na čijim se uglovima nalaze mali trouglovi – jedan veoma rasprostranjen motiv koji srećemo i u ranije vrijeme, u Srbiji, na tzv. šakastim grivnama, a u toku osmog i sedmog stoljeća na širokom prostoru od Glasinca do sjeverne Albanije i do Liburnije, pa i dalje, u Picenumu u Italiji. Od krivolinijskih motiva veoma su česti polukružni motivi simetrično raspoređeni na periferiji velike ukrasne dugmadi, zatim girlande, koncentrični kružići s tačkom u sredini, a kao nov motiv javlja se, ponovo, jedna varijanta uprošćene tekuće spirale, sastavljene od kružića povezanih tangentama. Najzad, na već pomenutim oklopima za prsa iz sjeverne Albanije i sa Glasinca nalazimo čitav niz različitih složenih motiva u obliku kružnice: na nekim od njih nije teško prepoznati grafički prikaz pojasnih kopči i nekih drugih vrsta nakita osmog i sedmog stoljeća ili, što je vjerovatnije, isti simbolički i estetski izvor koji je motivisao majstore – proizvođače pomenutih oblika nakita. Ima tu, razumije se, i ornamenata preuzetih iz drugog vrela, možda i iz grčkog geometrijskog stila.

Krajem sedmog stoljeća gasi se zapadnobalkanski geometrijski stil kao zatvorena cjelina i na metalnim izrađevinama, premda se njegove reminiscenci-

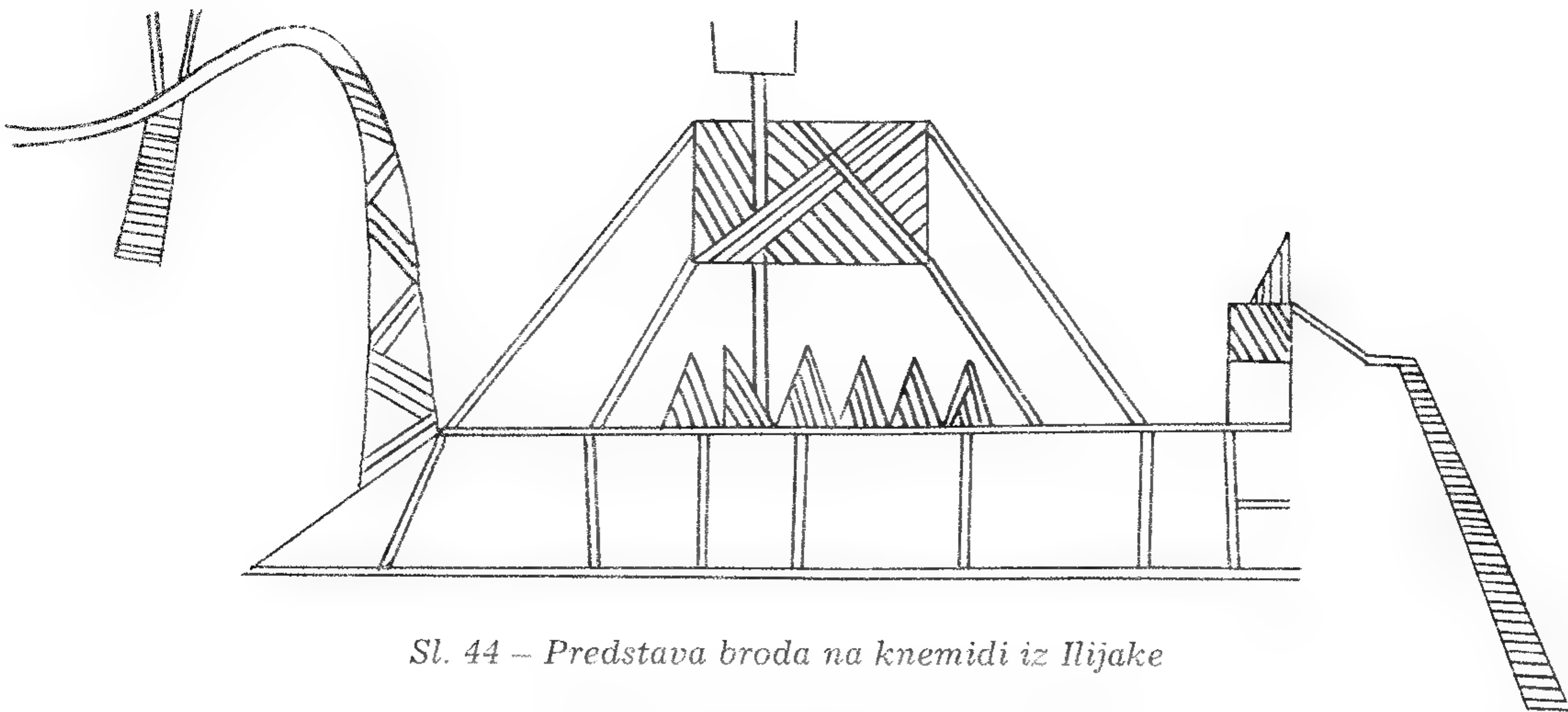

Sl. 43 – Bronzana knemida iz Ilijaka (Glasinac)

je – pojedini motivi upotrijebljeni su za ukrašavanje nekih dijelova nakita – mogu sresti i u kasnijem vremenu.

Ali, prije nego što se ugasio, upravo u svojoj posljednjoj fazi, dao je ovaj stil i nešto posve novo: pokušaj uvođenja figuracije u svijet apstraktnih geometrijskih motiva. Pri tome ne mislim na malobrojne primjere plastičnih predstava iz životinjskog svijeta, kao što su nešto starije, krajnje shematične ptičije glave na pektoralu iz Velikog Mošunja. Te izrađevine pripadaju domenu plastike, a u idejnom pogledu vjerovatno su rezultat uticaja iz Podunavlja. Ono što vrijedi istaknuti jesu malobrojne *gravirane* predstave realnih objekata ili bića koja je zapadnobalkanski geometrijski stil dao svojim izražajnim sredstvima. Ovdje, na prvom mjestu, treba pomenuti veoma stilizovane likove jelena date u kružnom nizu na obodu jednog ukrasnog dugmeta-toke iz ostave Krehin Gradac (VIII stoljeće); srodne predstave jelena ugravirane su i na jednom paru bronzanih knemida iz kneževskog groba u tumulu XIII na Ilijaku, na glasinačkom području (VII stoljeće). Ali svakako najznačajnije i najzanimljivije su predstave brodova na primjercima dvaju oklopa za prsa, istog tipa kao što su primjerci iz tumula u dolini rijeke Mati u sjevernoj Albaniji. Ti oklopi su kasnije bili prerađeni u par knemida, pa je tek u novije vrijeme bilo moguće, zahvaljujući analognim nalazima iz Albanije, rekonstruisati njihov prvobitni izgled i namjenu. Osim brojnih i raznovrsnih motiva, na oba ova glasinačka oklopa ugravirane su po dvije predstave broda. Brodovi su dati u potpunosti sredstvima geometrijskog stila, s izrazitom linearnošću i uprošćavanjem, ali su to ipak pravi crteži, slike realnih objekata, sa svim bitnim vizuelnim pa i tehničkim elementima: pramac s visokom gredom koja se završava životinjskim vratom i glavom, krmeni dio s tornjem i krmenim veslom, jarbol s jedrima i konopima, pa i rebra na trupu broda. Posebno je zanimljiv način kojim je prikazana posada. Lik čovjeka – red veslača i, posebno izdvojen, zapovjednik ili kormilar – dat je čistom geometrijskom formom, šrafiranim trouglom.

Nameću se dva pitanja u vezi s ovim predstavama. Jedno je pitanje – otkud brodovi na ovim oklopima, nađenim u dubokoj unutrašnjosti Balkana, u planinskom glasinačkom području? Odgovor na to pitanje nije teško naći kad se

Sl. 44 – Predstava broda na knemidi iz Ilijake

uzme u obzir srodnost i povezanost glasinačke kulturne grupe i grupe Mati u sjevernoj Albaniji, čijem inventaru pripadaju, između ostalog, i istovjetni primjerci oklopa za prsa, sa gotovo identičnom urezanom geometrijskom dekoracijom. Jasno je da i jedni i drugi potiču iz iste radionice ili škole. Ako je, možda, glasinačke primjerke izradio neki od putujućih zanatlija, on je morao poticati iz južnih krajeva i morali su mu biti poznati ovakvi brodovi sa svim njihovim osobenostima i tehničkim pojedinostima. Drugo pitanje tiče se predstave čovjeka u obliku trougla. Taj geometrijski lik imao je u praistorijskoj umjetnosti nesumnjivo vrlo različite primjene i značenja, od dekorativnog do simboličkog i magijskog. U zapadnobalkanskom geometrijskom stilu trougao je, u određenim slučajevima, imao značenje ljudskog lika. Na taj zaključak upućuje nas činjenica da, pored takvog značenja na pomenutim glasinačkim predstavama posade broda, trougao označava ljudski lik i na nekim drugim metalnim izrađevinama, kao što je niz ratnika s kupastim šljemovima urezan na jednom bronzanom handžaru iz Medaka kod Gospića, te ratnici prikazani trouglovima iznad kojih su urezani, stilizovani ali prepoznatljivi, šljemovi mediteranskog tipa sa dugom kristom, kakve nalazimo na jednoj pojasnoj kopči, takođe s japodskog područja, iz Like.

Ova nova tendencija odraz je oživljavanja figuracije u umjetnosti mediteranskog svijeta u VIII i VII stoljeću stare ere. Toj tendenciji nije se mogao, kako smo vidjeli, posve oduprijeti ni strogi zapadnobalkanski geometrijski stil, mada je figuracija bila teško spojiva s njegovim apstraktnim duhom i s njegovim izražajnim sredstvima. Ali, to nije trajalo dugo, jer se i sam ovaj stil već gasio i dezintegrisao, potiskivan novim tendencijama i novim likovnim sredstvima koja su odražavala jedan novi duh koji u ovo vrijeme preovlađuje.

Vraćanje živom prirodi i čovjeku, kao dijelu te prirode, jeste srž ovog novog duha u umjetnosti. Stoga su se ljudski i životinjski likovi morali javiti i ovdje, na ovom tlu. Ali u kakvim oblicima! Glinene statuete iz Ripča i Donje Doline, nađene u velikom broju, zasluživale bi nazive groteski, kad ne bismo znali da autohtona umjetnost naših krajeva nije nikad stigla do to razvojne tačke na kojoj bi se groteska mogla pojaviti. Još manje bismo njihove nezgrapne, neartikulisane forme mogli pripisati nespretnosti jedne umjetnosti koja se tek rađa. Ne samo zbog prefinjenih glavica butmirskih terakota, nastalih na ovom tlu milenij i po ranije od ripačkih i donjodolinskih čudovišta, već prije svega što bismo u tom slučaju morali očekivati evoluciju ove umjetnosti. A nje nema. Rješenje zato treba tražiti u drugom pravcu: samo po jednom sasvim formalnom kri-

Sl. 45 – Šolja iz Sanskog Mosta

teriju ove terakote stoje u vezi s onim što nazivamo umjetnošću. Suštinski, one s njom nemaju ništa zajedničko. Izrađivani za jednu određenu, praktičnu namjenu, najvjerojatnije kultnu, ovi likovi muškaraca i žena, rjeđe životinja, samo su simbolična materijalizacija određenih pojmova, a ne predstava određenih živih uzora. Estetska shvatanja njihovih tvoraca nisu imala mnogo udjela u oblikovanju ovih terakota. U to nas, uostalom, veoma lako uvjerava i samo jedan pogled na ostvarenja druge vrste, nastala na ovom tlu u isto vrijeme.

Zanatlije su i u ovom dobu nosioci i tvorci umjetničkih i estetskih shvatanja i dostignuća, još u većoj mjeri nego u prethodnom, jer složeni postupci izrade predmeta od bronzе, željeza, srebra i jantara i očito sve veći zahtjevi kupaca, traže takav stepen znanja koji se ne može postići bez specijalizacije. Oni se u ovo doba već posve sigurno izdvajaju kao poseban društveni sloj, a neki od njih, zanemarujući uske plemenske granice, postaju putujući majstori koji rade ondje gdje im se pružaju najbolje mogućnosti.

Najstarija i po broju ljudi koji su se njome bavili i još uvijek najbrojnija zanatska grana – lončarstvo – početkom željeznog doba definitivno gubi onaj umjetnički značaj koji je dotle imala. Proizvodi od metala potiskuju je i posredno i neposredno – ne samo da se uvezeno bronzano posuđe cijeni mnogo više već su i druge zanatske izrađevine od metala – raznovrsni nakit, bronzani štitovi, dokoljenice, šljemovi – mnogo više okupirale duh i oko čovjeka i zadovoljavale njegove estetske potrebe. Glineno posuđe postaje gotovo samo standardna roba namijenjena praktičnoj upotrebi, čijem se obliku i ukrasu pridaje sve manje pažnje. Ne može se reći da se lončarstvo na ovom polju predalo bez borbe. Pojedini primjerci posuda, veoma fine izrade i nježnog plastičnog ornamenta koji podsjećaju na duborez, a još više pojava posuda ukrašenih bronzanim aplikacijama, pružaju dokaz nastojanja pojedinih radionica ili pojedinih majstora da i u keramici odgovore promijenjenim estetskim zahtjevima kupaca. U sjeverozapadnoj Bosni razvio se čak jedan nov keramički stil, vjerovatno pod impulsima iz zapadne Panonije, stil koji obnavlja već odavno zaboravljenu plastičnu dekoraciju posuda kakva je u Podunavlju cvjetala u punom bronzanom dobu. Očito

se pod uticajem zanatskih proizvoda u metalu obogaćuje ova plastična dekoracija posuda detaljima uzetim iz žive prirode – stilizovanim životinjskim glavama ili samo rogovima, kojim se ukrašavaju drške posuda. Najljepši primjerci keramike iz ovog kruga, rađeni s primjesom grafita, sjajne crne površine, kao da imitiraju metalne posude, što još jednom pokazuje koliko su se uloge promijenile od onog doba kad su majstori u bronzi kopirali ornamente s finog glinenog posuda.

Import grčke keramike u naše krajeve, započet još u VI stoljeću, postao je naročito intenzivan nakon osnivanja grčkih kolonija na srednjem Jadranu, početkom IV stoljeća. Ubrzo poslije toga počele su u našim južnim krajevima da rade i domaće radionice koje su upotrebljavale lončarsko kolo. Gotovo istovremeno i u našem sjevernom susjedstvu razvija se slična serijska produkcija kelt-ske keramičke robe. Time je domaćem ručnom lončarstvu bio zadat posljednji udarac. I mada je ono nastavilo da egzistira, podmirujući osnovne potrebe siromašnijih zajednica i pojedinaca, gubilo je sve više značaj i kao privredna grana, a njegova uloga na polju umjetnosti bila je završena. Fini proizvodi helenističkih radionica, od kojih su ukusu potrošača u našim krajevima izgleda najviše odgovarali oni sa reljefnim ljudskim i životinjskim likovima, potpuno su zauzeli mjesto koje je nekad pripadalo domaćem ručnom lončarstvu.

Proizvodnja raznovrsnih metalnih izrađevina znatno se povećala i tehnički usavršila. Potrebe kojim je ona morala da odgovori bile su razne – izrada oružja i bojne opreme bio je nužan, a istovremeno unosan posao, ali je promjena ukusa i načina odijevanja takođe postavljala velike zahtjeve. Posmatrajući pažljivije pojedine metalne proizvode iz ovog doba, na prvi pogled jednostavne, otkrivamo postepeno visok stepen znanja njihovih majstora: fine minijaturene odljevke iz precizno rađenih kalupa, lančice od bronzanih karika izliven u komadu komplikovanim postupkom, šuplje privjeske lijevane u kalupu s visećim jezgrom, drške mačeva i noževa na kojima je ornamenat izveden kombinovanjem bronzne i željeza. Osim novih tehničkih postupaka, bilo je potrebno stalno

*Sl. 46 – Helenistička posuda iz
Sanskog Mosta*

*Sl. 47 — Glava krave -
dio helenističke posude
iz Jezerina kod Bihaća*

pronalaziti i nove oblike, naročito kada je nakit bio u pitanju. Jednostavne forme, kojima je glavnu draž davao fini, urezani ornamenat, postepeno se napuštaju. Ornamenat, rađen često šestarom, još uvijek nalazimo na nakitu ovog doba, ali je on od drugostepenog značaja. Osnovna pažnja pridaje se sada obliku koji se različito raščlanjava, izrađuje u desetinama varijanti, postajući sve kitnjastiji.

Novo doba tražilo je da ukras bude upadljiviji, naglašeniji, što se moralo postizati drugim sredstvima – već pomenutim raščlanjavanjem oblika i plastičnošću ornamenta, bilo da je on postignut iskucavanjem na limu ili lijevanjem u kalupu. U ovu tendenciju uklopili su se i dalji pokušaji da se nakit i drugi predmeti svakodnevne upotrebe obogate predstavama iz živog svijeta, pa je tako nastala i na našem tlu sitna životinjska plastika u bronzi, razvijena naročito u punom željeznom dobu, od VI do IV stoljeća stare ere. Naročito su mnogo bili izrađivani razni privjesci u obliku ptica, omiljeni na glasinačkom području, i figurice domaćih životinja – konja, ovna ili psa, koje češće srećemo na sjeveru. Ali lijevanje u kalupu je posao drugog karaktera, nego što je pažljivo urezivanje u glatku površinu bronzanog lima, odnos zanatlije prema njegovom proizvodu tu je daleko manje prislan, unikata tu više nema. Tako ostaje ova plastika, u najvećem svom dijelu, na nivou tehnički solidnog, serijskog zanatskog rada. Ona i ne pokušava da krene dalje, da se oslobodi stilizacije, da prikaže detalj ili pokret – mada su uzori postojali nadomak ruke, što dokazuje fini srebrni reljef vepra, uvoz iz Grčke, nađen u jednom glasinačkom grobu. I samo se tu i tamo izdvaja poneki detalj, poneki rad koji nije serijski standardan, djelo nekog majstora koji je ulio nešto duše u ove stilizovane životinjske likove, ili je – radeći po narudžbi – pokazao bar visok stepen tehničkog znanja, potreban da se izradi neki komplikovaniji objekat.

Među njima ističu se mala bronzana kolica sa Glasinca na kojima su svi važniji konstruktivni detalji pažljivo izvedeni, tako da dobijamo određenu predstavu i o stepenu razvoja kolarskog zanata ovog doba. Ali čitava ova konstrukcija služi, u stvari, kao podloga na kojoj stoji posuda u obliku ptice, na čijim leđima, kao poklopac, sjedi još jedna ptica istog širokog kljuna. Dvije manje ptičje glave na dugim vratovima ukrašavaju prednju i zadnju osovinu. Stilizacija je i ovdje veoma jaka; na pticama krila nisu ni markirana, kao što nije učinjen ni pokušaj da se donjoj ptici prikažu noge. To nije slučaj ni neznanje, već bježa-

nje od realizma, koje se ogleda i u koncepciji čitavog djela: ptica stoji, ili leži, na kolima, mada je po ormi – prikazanoj plastičnom trakom preko prsiju i bokova i karakterističnim konjskim privjescima za uzdu (okačenim na leđa!) – očito da ona vuče ova kola. Najzad, još jedan detalj odvodi nas iz realnog u jedan drugi svijet – ove ptice, koje po obliku tijela i kljuna najviše liče na patku, imaju ne samo krestu pijetla već i uši neke četveronožne životinje. No, riječ je o jednom objektu upotrebljavanom očito za kultne obrede i izrađenom upravo za tu svrhu, što dobrim dijelom objašnjava pojedinosti kojim se u prvi mah čudimo.

Drugačije vrste su neki drugi objekti – dijelovi nakita ili konjske opreme, na kojima kao dekoraciju srećemo stilizovane životinje, najčešće samo glave. Većina njih, lijevana u kalupu, nosi takođe pečat standardne serijske robe, što se naročito odnosi na brojne primjerke nakita keltskog porijekla ili nastalog po njegovom uzoru u domaćim radionicama tokom IV i III stoljeća. Ali i među ovim proizvodima ističe se poneki majstorski rad. Takve su, na primjer, volovske glave na jednoj uzdi iz Donje Doline, ili glava ovna na jednoj jantarskoj fibuli iz Jezerina – krajnje stilizovane, ali s jasnim smislom za isticanje onog što karakteriše ove životinje, što se, uostalom, može reći i za fine konjske glavice na privjescima iz iste ove japodske nekropole – u Jezerinama kod Bihaća.

Sl. 49 – Staroitalska „Venera“ iz Studenaca

Sl. 48 – Votivna bronzana kolica sa Glasinca

*Sl. 50 – Ogrlica od jantara, fibula i privjesak sa konjskim protoma-
ma iz Jezerina*

Ljudski lik je, međutim, gotovo potpuno odsutan. Fina statua „Venere“ staroitalskog sloga, nađena u Studencima kod Ljubuškog, vjerovatno je zasad samo usamljen slučaj – buduća istraživanja u našim južnim krajevima sigurno će iznijeti na vidjelo i druge primjerke predrimske plastike italskog i, naročito, grčkog porijekla. No, s autohtonom umjetnošću ona nema ništa zajedničko. Među proizvodima domaćih majstora ljudski lik sreće se sasvim izuzetno – tako su, na primjer, veoma stilizovane ljudske glave upotrijebljene kao ukras na nekoliko igala-pribadača iz Gorice kod Ljubuškog. Samo na krajnjem sjeverozapadu Bosne, u kraju oko Une koji je pripadao Japodima, situacija izgleda nešto drugačija. Ovaj kraj imao je i inače u mnogo čemu drugačiji razvoj tokom željeznog doba, pa se i proizvodi majstora koji su radili na japodskom području mnogim osobinama izdvajaju, čak i u odnosu na njihove bliže susjede u zapadnoj Bosni, kao što su i njihovi pogrebni običaji i njihov nakit predstavljali nešto za sebe. I u keramičkoj proizvodnji Japodi oko Une pokazuju neke osobenosti: kod njih se javljaju vaze ukrašene ornamentima nanesenim crnom ili mrkom bojom. Oni, doduše, nisu otišli dalje od jednostavnih geometrijskih motiva, naslijeđenih od vlastite starije keramike, kao što su šrafirani trouglovi, ili preuzete sa grčke – kao što je jednostavni tip meandra. No to je ipak slikana keramika, koju domaće lončarstvo ostalih naših krajeva u željezno doba ne poznaje. U izrađevinama od jantara i metala ističe se čitavo japodsko područje mnogim osobenostima, između ostalog i dosta čestim predstavljanjem ljudskog lika. U centralnom japodskom području, današnjoj Lici, otkriven je veoma veliki broj privjesaka koji – krajnje stilizovani doduše – prikazuju muškarce, obično nage, i žene u dugim širokim suknjama – ali i fine ljudske glavice izrezane od jantara u stilu zrele grčke arhaike. Bez obzira da li su rad nekog domaćeg majstora ili stranca, one su kod Japoda bile cijenjene. I ne samo to. One su, po svoj prilici, samo mali, sačuvani dio raznovrsnih sličnih djela inspirisanih grčkom arhaikom, koja su morala dospjeti na japodsko područje krajem VI ili početkom V stoljeća i koja nisu ostala bez uticaja na dalji razvoj domaće umjetnosti. Grčki arhajski stil, koji su Japodi najprije mogli upoznati preko sitne plastike u metalu i preko slikane keramike, nastavio je da živi ovdje, u ovom uglu sjeverozapadnog Balkana, još stoljećima, čuvan na finijim zanatskim proizvodima, a možda i na drvetu. Veoma malo od toga sačuvalo se do danas, a još manje je pronađeno.

Ali o postojanju te umjetnosti kod Japoda svjedoči njena ponovna pojava na prelazu u istorijsko doba, kada je kratko vrijeme još jednom procvjetala na kamenim spomenicima iz okoline Bihaća. Među malobrojnim svjedocima pret-hodnog života ove umjetnosti ističe se figura nagog ratnika s šljemom na glavi, na jednoj bronzanoj pojasnoj kopči V ili IV stoljeća stare ere, nađenoj u Jezerinama. Rađena u tehnici ažura, nimalo prikladnoj za figuralne predstave, djeluje ova figura kao silueta, poput onih mnogobrojnih privjesaka koji su ukrašavali japodsku nošnju ovog doba. Ipak je ona već veoma daleko od njih : tijelo ratnika sa kopče iz Jezerina dato je s poštovanjem proporcija i anatomskih detalja i, što je još značajnije, u pokretu – okrenut bokom gledaocu, on je zakoračio lijevom nogom, gledajući u tom pravcu; samo su još prsa i ramena predstavljena en face.

Negdje na prelazu iz VI u V stoljeće obnovio se za kratko stari geometrijski duh u jednom novom obliku. Vještina graviranja bila je gotovo potpuno izumrla, ali se sada naglo razvila i dobila široku primjenu jedna takođe stara tehnika – iskucavanje ornamenta na tankom metalnom limu. Iskucavajući paž-

Sl. 51 – Bronzana pojasna kopča iz Jezerna – detalj

ljivo nizove većih ili manjih okruglih ispupčenja, često ispunjavajući ovakvim ispupčenjima čitave površine, postizali su majstori ovog pravca u svojim najboljim djelima visok estetski efekat. Njihovi motivi bili su najvećim dijelom iz starog repertoara geometrijskih ukrasa – trake, rombovi i trouglovi, cikcaklinija i svastika, koncentrični krugovi vezani tangentama. Njegovi najvažniji centri morali su biti negdje na teritoriji današnje Srbije, gdje su i pronađeni najljepši primjerci raznovrsnog nakita ukrašenog na ovaj način – široki pojasevi od zlatnog i srebrnog lima, nakit za kosu i narukvice – čija je dekoracija ponekad obogaćena motivom palmete preuzetim iz grčke umjetnosti. No, i u našim krajevima nakit ovog tipa, obično jednostavnije ukrašen, bio je veoma omiljen i srećemo ga u velikom broju grobova V stoljeća, naročito u jugoistočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Početkom IV stoljeća, kad domaća proizvodnja finijih metalnih izrađevina uopšte počinje naglo slabiti, ugasio se i ovaj stil isto onako naglo kao što se stotinjak godina ranije bio razvio.

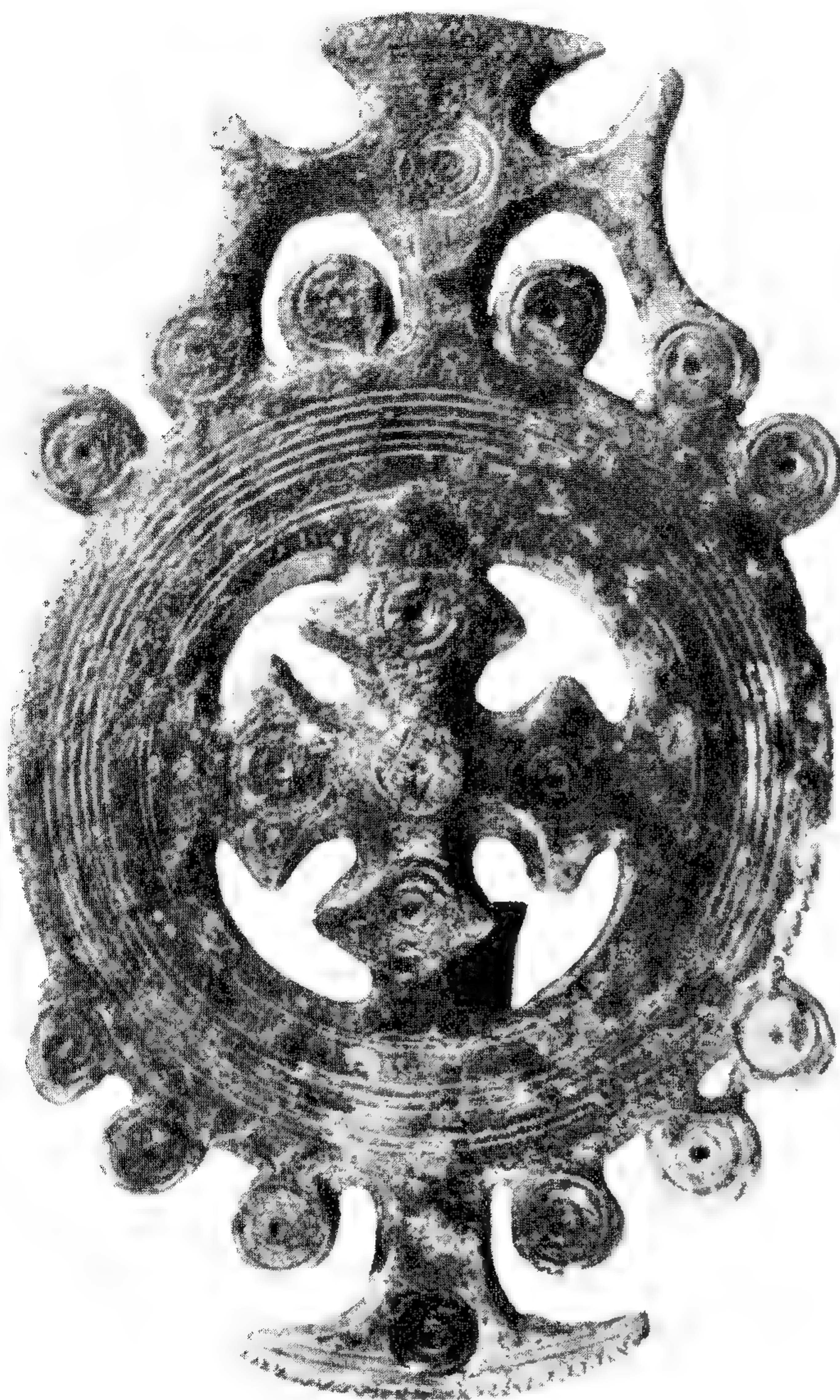
Osnivanje grčkih kolonija na Jadranu i keltska ekspanzija i naseljavanje u Podunavlju nisu mogli ostati bez uticaja na sudbinu domaćeg zanatstva u metalu naših krajeva. Taj uticaj mogao je – u smislu daljeg razvoja umjetničke obrade metala i umjetnosti u metalu – biti i pozitivan, naročito što se tiče ove južne, helenističke komponente, da nije bilo njegove ekonomske strane. Jake keltske radionice pojavile su se kao konkurent u trgovini, naročito u našim sjevernim krajevima. U mnogo većoj mjeri nego siva keltska keramika počeo se

uvoziti keltski bronzani nakit – naročito narukvice i fibule. Kao i svaka modna novina, brzo prihvaćeni u odijevanju, traženi su ovi proizvodi veoma mnogo, pa su ih počeli izrađivati i domaći majstori, najčešće kopirajući uvezene uzore. Samo su poneki centri ovog zanata u zapadnoj i južnoj Bosni, prihvatajući novu modu, stvarali od keltskog nakita nove, domaće varijante, bliže autohtonim tradicijama i ukusu, ili su i dalje, u IV i III stoljeću, proizvodili stare tipove nakita kakvi su se nosili stotinu ili dvjesta godina ranije. Ali samostalnog, novog razvoja više nije bilo.

Snazni helenistički uticaji osjetili su se posebno u južnoj Hercegovini, među Daorsima, o čijem je glavnom gradu na Ošanićima već bilo riječi. Ovdje već možemo govoriti o samostalnom umjetničkom razvoju, inspirisanom grčko-helenističkim uzorima. U tom pogledu su naročito indikativni kalupi-matrice iz naprijed pomenutog depoa zanatske radionice, otkrivenog na Ošanićima. Ti kalupi su služili i za izlivanje sitne bronzane plastike, a i za otiskivanje (tehnikom tiještenja) plastičnih figuralnih motiva na tankom, bronzanom, srebrnom ili zlatnom limu. Predstave na tim kalupima, kao i primjerci gotovih proizvoda – fino ukrašenih pojasnih ploča, samostalnih figurica izlivenih u bronzi i minijturnih reljefa otisnutih u tankom srebrnom i zlatnom limu – nalaženih na Ošanićima, uvode nas u jedan novi svijet religioznih i estetskih preokupacija, duboko prožet duhom antike. Atena i Afrodita, Helij i Dionis, Herakle, pegazi, sfinge i delfini i mnoštvo drugih bića i simbola grčke mitologije i ikonografije figuriraju u ovoj sitnoj bronzanoj plastici, pokazujući nam u kolikoj su mjeri Daorsi bili helenizovani, ali isto tako i do koje se ne samo zanatske već i umjetničke visine bilo vinulo njihovo zanatstvo u metalu, prateći s uspjehom stalno sve više zahtjeve svojih poručilaca.

NOŠNJA

O tome kako su se odijevali stanovnici naših krajeva u toku posljednjih osam stoljeća stare ere ne možemo reći mnogo više nego za bronzano doba. Najvažniji dijelovi nošnje, izrađeni od tkanine i kože, nisu očuvani u našim arheološkim nalazištima, osim neznatnih tragova, koji ništa ne govore o obliku pojedinih dijelova odjeće. Figuralna umjetnost bila je, kao što smo vidjeli, slabo razvijena i izbjegavala je prikazivanje ljudskog lika, pa nam i taj, posredni izvor podataka nedostaje. Grčki i rimski autori koji govore o našim krajevima veoma malo pišu o nošnji ovog doba. Nešto više materijala nudi figuralna umjetnost rimskog doba, no, ukoliko je na ovim spomenicima i prikazana narodna nošnja u ovim krajevima – o čemu će biti više govora u idućem poglavlju – mogu se ti podaci primijeniti još na nošnju u posljednjim stoljećima prije rimskog osvajanja. Za ranija stoljeća oni su nepouzdana, jer se i nošnja sigurno postepeno mijenjala. Izvjesne podatke za to ranije doba pružaju figuralne predstave na djelima „situlske umjetnosti“ u sjeverozapadnom uglu balkanskog prostora. No kako je ta umjetnost u cjelini bila pod jakim uticajem istovremene grčke i grčko-etrurske umjetnosti, pitanje je u kojoj je mjeri odjeća predstavljena u njenim figuralnim kompozicijama realno prikazivala domaću narodnu nošnju krajeva u kojima se ova umjetnost razvijala. Pa i ako jeste, ne bismo smjeli te podatke direktno primijeniti i na naše krajeve – narodna nošnja željeznog doba morala je u

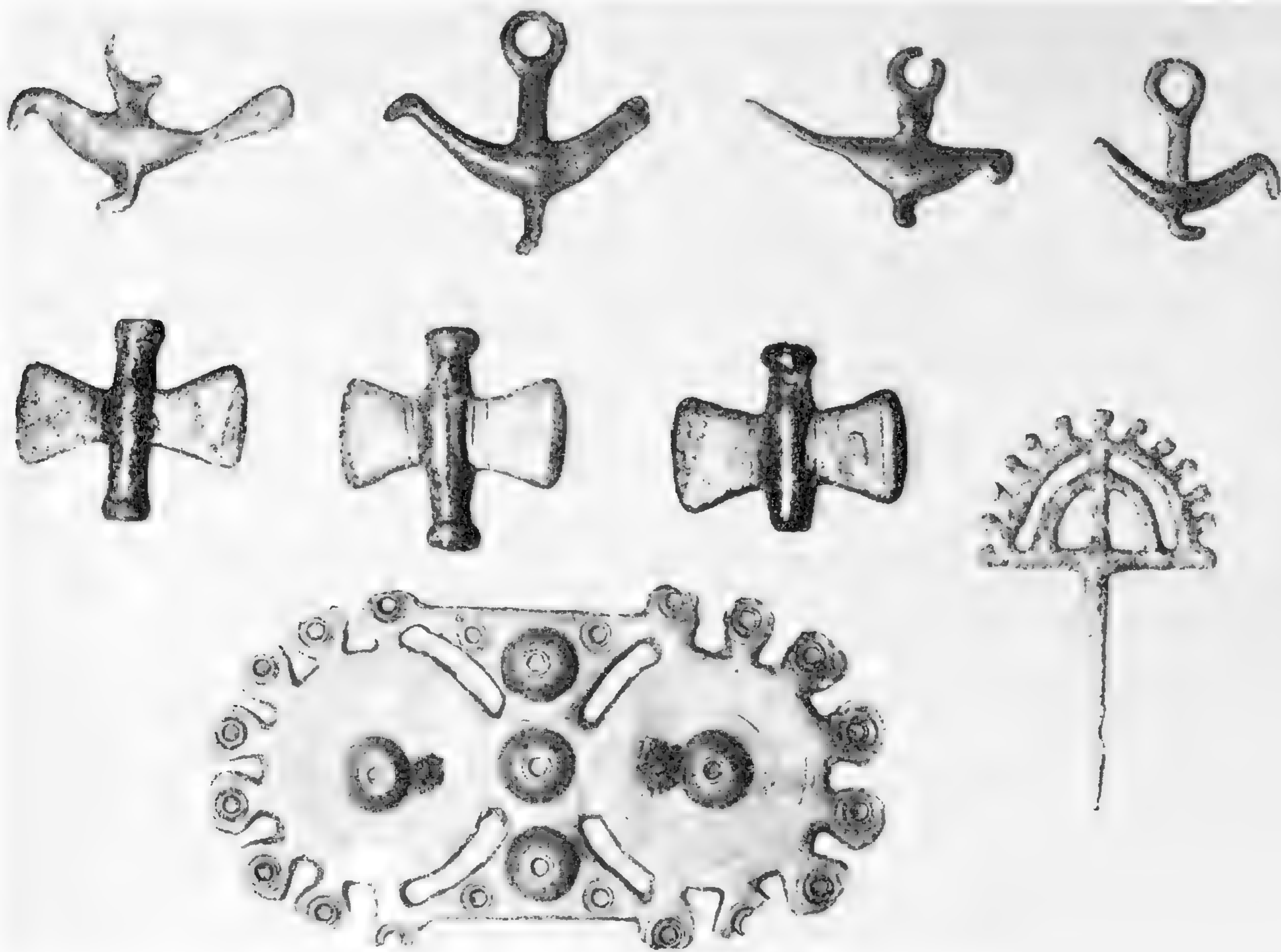

*Sl. 52 – Bronzana pojasna kopča
iz Glasinca*

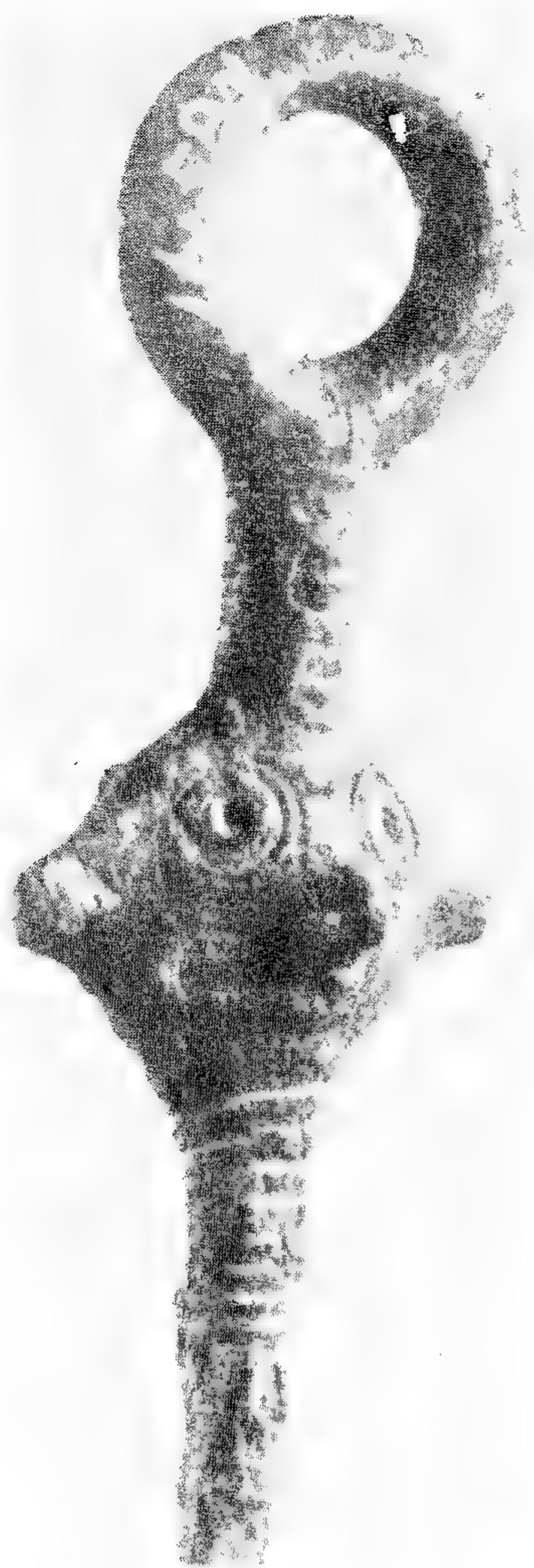
pojednim geografskim i plemenskim područjima biti različita, zavisno od klimatskih uslova, porijekla stanovništva, društvenih normi, tradicije i estetskih shvatanja, pa i raznovrsnih stranih uticaja – kao što je, uostalom, i danas slučaj.

Podaci kojim raspolažemo omogućuju, ipak, da stvorimo jednu opštu sliku i da nošnju ovog doba prikažemo bar u grubim konturama, ako ne možemo i u detaljima. Sudeći po tragovima tekstila, očuvanim u pojedinim grobovima, već od početka željeznog doba izrađivane su u našim krajevima različite tkanine od vune i lana, a bilo je poznato i nekoliko načina tkanja koji su davali grublje i punije ili finije, tanje tkanine za pojedine dijelove odjeće. S obzirom na klimatske prilike vrlo je vjerovatno da su u većini naših krajeva, a naročito u izrazito stočarskim arealima, nošeni i razni ogrtači izrađeni od ovčjih koža. Opanci, sa gornjim dijelom od različito isprepletenih kaiševa, kakve nam prikazuju pojedini spomenici rimskog doba, bili su, po svoj prilici, osnovni oblik obuće željeznog doba u Bosni i Hercegovini.

Neke, posredne podatke pružaju nam i metalni dijelovi odjeće i nakita, nađeni u brojnim grobovima ovog doba, naročito ako je bilo moguće ustanoviti na kojem je dijelu tijela pojedini predmet bio nošen. Zahvaljujući tome saznajemo da je pojas od tkanine ili kože, pričvršćen bronzanom ili željeznom kopčom, bio redovan dio i muške i ženske nošnje željeznog doba u svim našim krajevima. To navodi na pretpostavku da je važan dio odjeće bio kraći haljetak ili košulja koji se ovim pasom potpasivao. Ovaj dio odjeće, po svoj prilici, nije imao razreza na prsima, pa se kopčao na ramenu bronzanim iglama, često veoma dekorativnim, čiji je oblik bio različit u pojedinim krajevima i mijenjao se iz stoljeća u stoljeće, ali stalno postoji kao sastavni dio nošnje. Neke od ovih igala imale su posebno izrađen, takođe po pravilu ukrašen, dio u koji se uticao vrh igle da čvršće stoji. Umjesto igle, na ramenu je ponekad bila zapinjača-fibula, izrađena od bronz, željeza, srebra ili u kombinaciji bronz i jantara. Ovaj predmet – obavezan nalaz u gotovo svakom grobu ovog doba, često i u nekoliko primjeraka – služio je istovremeno i za pričvršćivanje dijelova odjeće i kao ukras. Veći broj fibula, obično različitog oblika, nađen redovno na prsima, govori svakako o težnji za kićenjem, ponekad i pretjeranim, no možemo pretpostaviti da su ove brojne fibule služile i za udešavanje nabora na nekom dijelu odjeće izrađenom od fi-

Sl. 53 – Bronzani nakit sa Glasinca

Sl. 54 – Bronzana igla iz Gorice (detalj)

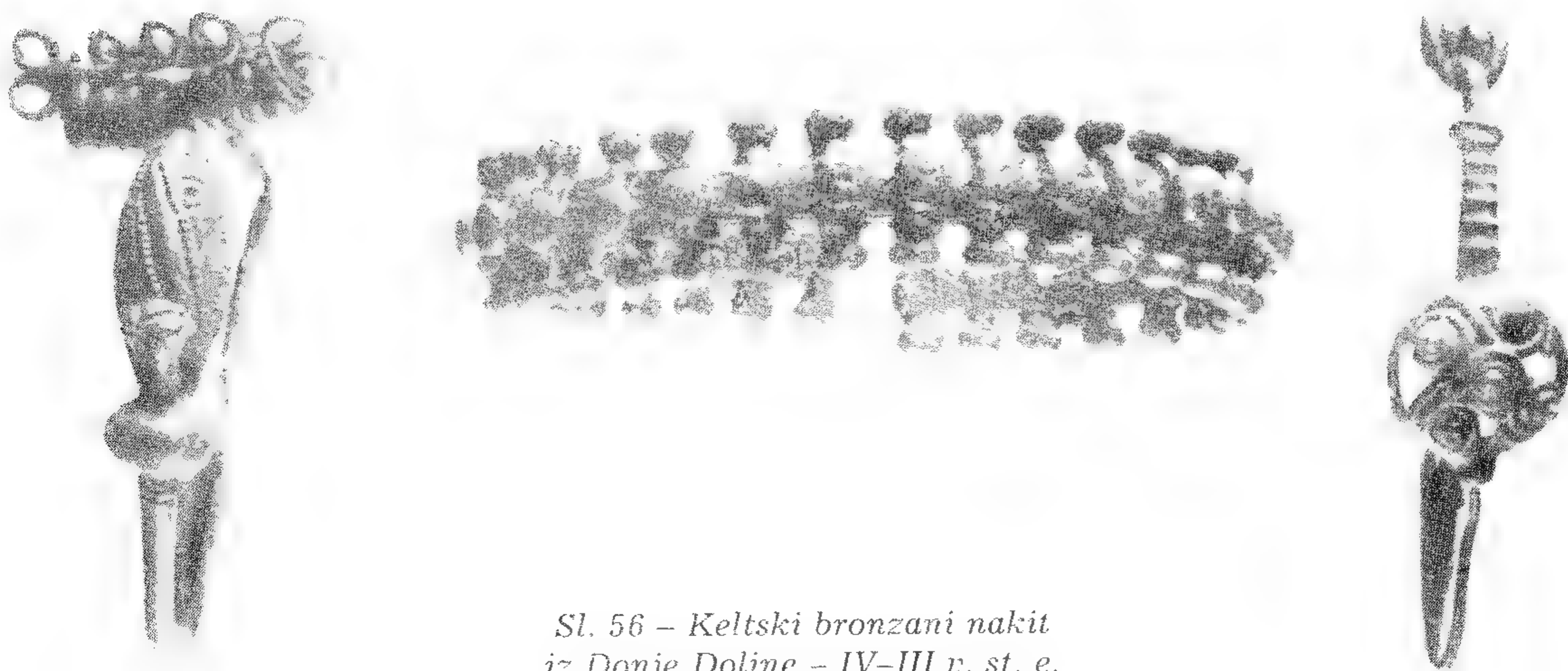

Sl. 55 – Bronzana fibula s privjeskom iz Gorice

nije tkanine, naročito kada su u pitanju nalazi iz ženskih grobova. Žene su ispod toga nosile vjerovatno dugu donju košulju, a muškarci čakšire dosta tijesno priljubljene uz noge, kakve vidimo na zarobljenicima iz panonsko-ilirskog ustanka, prikazanim na jednoj velikoj gemi, poznatoj pod imenom „gema Augusta“.

Osim pojasnih kopči, igala i fibula, u grobovima ovog doba nađeni su i raznovrsni drugi predmeti koji pripadaju nošnji u širem smislu, bilo da se radi o detaljima istovremeno praktičnim i dekorativnim, bilo o čistom nakitu. Svi ovi predmeti, njihovi oblici, dimenzije i ukras, način na koji su upotrebljavani – različiti su u pojedinim našim krajevima, što opet govori o tome da su pojedina plemena ili šire etničke zajednice imale svaka svoju specifičnu nošnju.

I u ovom pogledu jedno od najmarkantnijih je glasinačko područje, ili bolje rečeno jugoistočna Bosna, koja u ranijim stoljećima željeznog doba doživljuje najveći privredni i kulturni uspon, što se na posredan način odražava i u bogatstvu nošnje i nakita. Naročito je živopisna morala izgledati nošnja istaknutih i bogatih ratnika. Ukoliko nije nosio kožni šljem, glavu mu je ukrašavala dijadema od uske trake bronzanog lima, išarana sitno ugraviranim ornamentima. Košulja mu je bila skopčana na ramenu iglom ili fibulom, a potpasana pojasom sa fino izrađenom bronzanom kopčom. Preko košulje nosio je neku vrstu jeleka od kože ili debljeg platna, po svoj prilici bez razreza na prsima; ovaj jelek kopčao se takođe na ramenu a na njegovoj prednjoj strani bila su gusto prišivena ispupčena bronzana dugmad-toke ukrašene simetričnim prorezima i graviranim ornamentima, služeći istovremeno kao ukras i kao neka vrsta oklopa. Na podlakticama ruku nosili su i ratnici često masivne bronzane grivne. Najistaknutiji pojedinci imali su i bronzane dokoljenice (knemide), u VIII i VII stoljeću izrađivane u domaćim radionicama, a od VI stoljeća uvožene i iz Grčke. Sa mačem preko ramena, štitom, s nožem i bojnom sjekirom za pojasom, s dugim željeznim kopljima, na konju koji je takođe bio opremljen kićenom ormom, sav bljeskajući na suncu, morao je ovakav jedan ratnik izazvati istovremeno divljenje među svojim ljudima i strahopoštovanje kod protivnika. Uostalom, vjerovatno su ponekad ovakvi istaknuti pojedinci gotovo sami rješavali bitke, naročito male lokalne sukobe u prvim stoljećima željeznog doba, kako

*Sl. 56 – Keltski bronzani nakit
iz Donje Doline – IV–III v. st. e.*

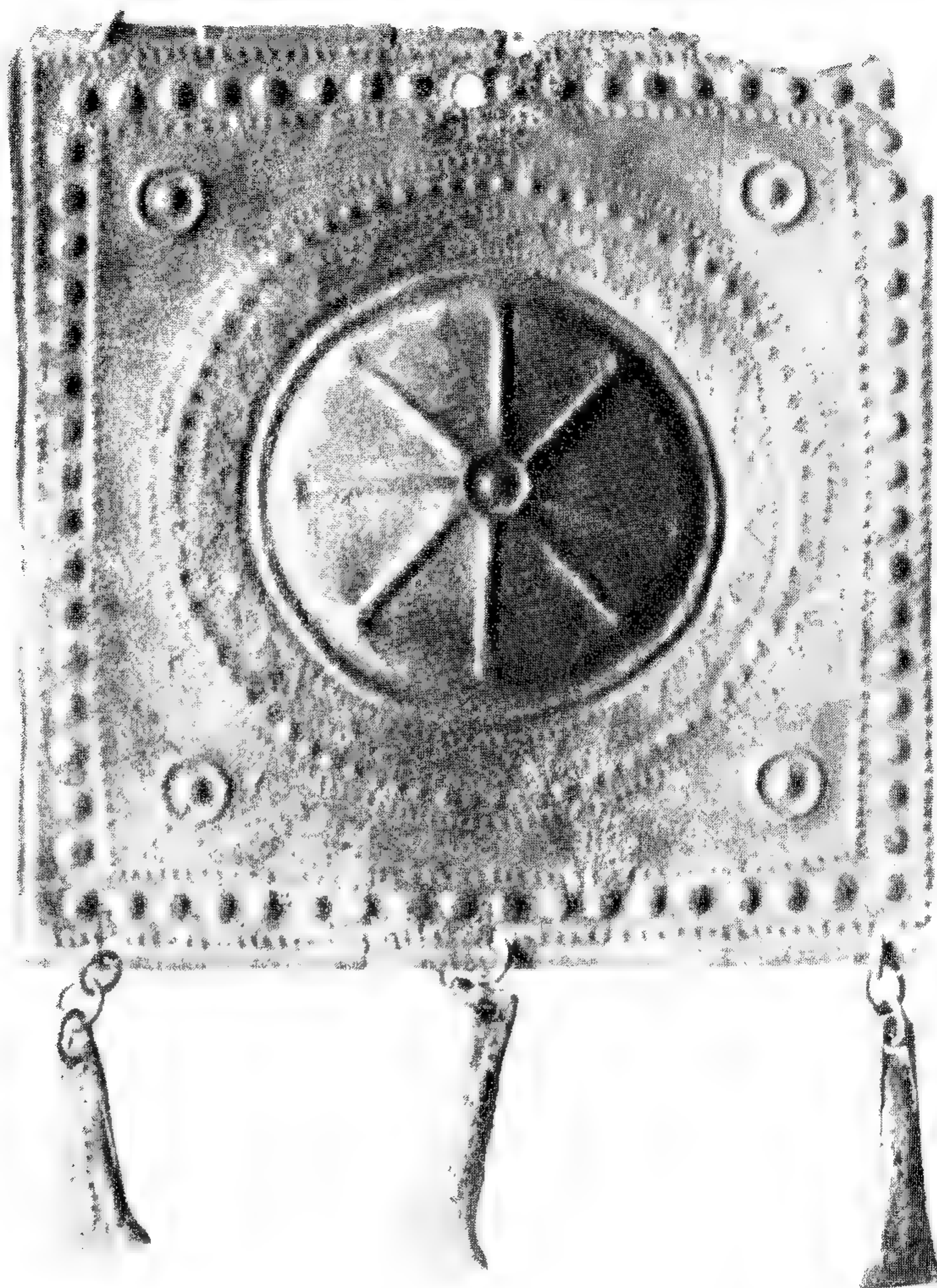
nam to za nešto ranije doba kod Grka opisuje homerska poezija. Od kraja VI stoljeća bila je ova oprema dopunjena s još dva detalja – kožni pojas bio je ukrašen gusto našivenim bronzanim aplikacijama u obliku astragalnih štapića, dok je glavu štitio bronzani šljem uvezen iz grčkih radionica ili centara u južnim ilirskim krajevima koji su proizvodili šljemove tzv. grčko-ilirskog tipa.

Nije manje živopisna bila ni ženska nošnja na Glasincu ovog doba. Kosu su krasile bronzane dijademe, a uvojke oko sljepoočnica i ušiju spiralni ukrasi od bronzane ili kositra. Na prsima, osim igala i fibula, nošene su ogrlice od sitnih zrna jantara ili stakla, raznovrsni bronzani privjesci u obliku kotarice, pehara, sjekire, ptice; pojas je također bio isto onako kićen kao i u muškoj nošnji, a bronzane narukvice, različitog oblika i ukrasa, bile su obavezan dio ženskog nakita. Pa čak ni dječja nošnja nije zaostajala za nošnjom odraslih. U jednom dječjem grobu, pronađenom u Sjeverskom 1957, nađen je, pored raznog nakita, i ogrtač sav iskićen sitnim, ali precizno izrađenim ukrasnim dugmetima-tokama, koji je dopirao preko koljena.

Koliko je išlo za vremenom i koliko je bilo ekonomski jako glasinačko područje svjedoči još jedan, na izgled beznačajan, detalj iz nošnje ovog vremena. Već u posljednjim stoljećima bronzanog doba pojavili su se na Glasincu prvi primjerci nakita izrađenog od željeza. I u VIII stoljeću oni su još uvijek malobrojni. Ali u VII stoljeću, kad se željezo počelo u većoj mjeri proizvoditi i u našim krajevima, zavladała je na Glasincu moda željeznog nakita, a naročito su bile omiljene raznovrsne igle i fibule od željeza. Naravno, uskoro je željezo bilo ponovo zamijenjeno dekorativnijom i praktičnijom bronzom, koja nije rđala i kvarila odjeću, ali je pojava željeznog nakita sama po sebi karakteristična. Ona pokazuje kako su zanatlije ovog kraja, ponosni na svoju vještinu, htjeli da se ogledaju i u izradi finijih, sitnih predmeta u jednom novom materijalu koji traži drugu tehniku obrade nego bronza, ali isto tako i koliko je stanovništvo ovih krajeva početkom željeznog doba polagalo na izgled svoje nošnje i koliko je moglo da traži i nabavlja nakit od ovog novog metala, u to doba vjerovatno još uvijek skupljeg od bronzane.

Nošnja, čije smo neke značajke pokušali ovdje da ocrtamo, karakteristična je prvenstveno, ali ne i isključivo za jugoistočnu Bosnu. Iz dosta oskudnih podataka kojim raspolažemo može se zaključiti da su veoma slični oblici odjeće i nakita bili nošeni i u nekim susjednim krajevima – u jugozapadnoj Srbiji, Sandžaku i istočnoj Hercegovini, bar u ranijim stoljećima željeznog doba, kad nošnja, a naročito metalni dijelovi odjeće i nakita, još imaju izrazito domaće obilježje.

Jedno drugo područje, na žalost znatno slabije ispitano, sa karakterističnim oblicima nakita, a vjerovatno i sa posebnim oblicima nošnje uopšte, nazire se u našim jugozapadnim krajevima, obuhvatajući Duvanjsko i Livanjsko polje i zapadnu Hercegovinu i pružajući se dalje u srednju Dalmaciju. Masivan i težak nakit naročito je omiljen ovdje početkom željeznog doba. Bronzane dijademe su šire, na prsima se još nose bronzani torkvesi i velika ukrasna dugmad kakve u drugim krajevima srećemo krajem bronzanog doba, kosa je ukrašena velikim spiralnim ukrasima od bronzane žice ili dvostrukim kolutovima od bronzanog lima na kojim vise sitni lančići. Naročito su masivne i teške kićene igle za kopčanje odjeće, duge ponekad i do 40 cm i kombinovane s bronzanim lančićima i različitim privjescima. Bronzana dugmad-toke, prišivene gusto na prsima i

Sl. 57 – *Bronzana ukrasna ploča iz Sanskog Mosta*

ovdje su čest detalj, vjerovatno u prvom redu muške (ratničke) nošnje, ali imaju specifičan izgled: toke se završavaju šiljcima dugim i po pet centimetara, tako da je ovaj dio odjeće morao ličiti na bodlje ježa. Bojna oprema i čitav izgled istaknutih ratnika morao je i ovdje biti impozantan; na žalost nemamo podataka za njegovu sigurniju rekonstrukciju. Ali ipak nešto znači i činjenica da je upravo u ovim krajevima – i pored veoma slabe istraženosti – nađen značajan broj karakterističnih „grčko-ilirskih“ bronzanih šljemova, kao i dijelovi jednog oklopa za prsa, pored, naravno, velike količine željeznih kopalja, krivih mačeva i noževa posebnog oblika.

Grobovi iz Sanskog Mosta i Donje Doline daju nam opet izvjesne podatke o nošnji i nakitu plemena koja su naseljavala pretežan dio sjeverozapadne Bosne. I ovdje srećemo detalje kićenije odjeće ratnika, pojaseve ukrašene bronzanim dugmadima ili aplikacijama druge vrste, mada ne u istim oblicima, a pogotovo ne u istoj mjeri kao što je bio slučaj na Glasincu. Grobovi ratnika bogati su ovdje pretežno primjercima odličnog oružja, naročito kopalja i krivih mačeva i dijelovima bojne opreme – štitovima okovanim bronzom ili željezom, bronzanim šljemovima iz južnih, ilirskih krajeva i dokoljenicama grčke izrade. Bogatiji je ovdje, izgleda, ženski nakit – pored dijademe i ovdje su omiljeni raznovrsni ukrasi za kosu koji padaju na sljepoočnice, prsa su okićena iglama i fibulama

domaćih i stranih oblika; naročito su upadljivi teški pojasevi od bronzanih spirala namotanih oko tekstilnih ili kožnih traka, koji se završavaju ažuriranim bronzanim kopčama. Narukvice različitog oblika koje su, kao i fibule i igle, nosili i muškarci, ogrlice od bronzane, jantara ili staklenih perli dopunjavale su ovu kićenu nošnju, srodnu u pojedinim detaljima s onom iz naših jugozapadnih krajeva, u nekim oblicima s glasinačkom, u mnogo čemu s istovremenom nošnjom u zapadnoj Panoniji i u oblasti istočnih Alpa, ali u cjelini ipak svojstvenu prvenstveno ovom kraju Bosne.

Najzad, na krajnjem sjeverozapadu, oko srednjeg toka Une izdvajaju se i u ovom pogledu Japodi, izrazita i dobrim dijelom u sebe zatvorena etnička grupacija. Posebne norme koje su u oblasti posmrtnog kulta ovdje vladale lišile su nas podataka o oružju, a vrlo vjerovatno i o čitavom izgledu bojne opreme i luksuznije, svečane nošnje ratnika ovog plemena. Možda su upravo ove norme, a ne siromaštvo bile uzrok što u grobovima starijim od V stoljeća japodske nekropole u Jezerinama kod Bihaća nalazimo samo minimalan broj najnužnijih metalnih dijelova odjeće – po koju fibulu ili iglu za pričvršćivanje odjeće, jednostavnu grivnu, alku za stezanje pojasa i još poneki detalj. Od V stoljeća nadalje kao da se nešto u tom pogledu promijenilo – mrtvi se sahranjuju svečano opremljeni. I sad tek možemo da uočimo specifičnost njihove nošnje u kojoj – i pored težnje za kićenjem – nedostaje ipak teški bronzani nakit, naročito masivne narukvice, toliko omiljene u mnogim susjednim krajevima. Ovdje se nose, doduše, grivne na nogama, ali izrađene od bronzanog lima, pa stoga lagane i iako su velike. Lagane su i igle, pa – osim nekoliko izuzetno dekorativnih primjeraka – i fibule, a isto tako i fini privjesci sa konjskim protomama i ukrasnim lančićima. Jantar je izuzetno omiljen i gotovo obavezan u nakitu Japoda, koji su ga morali uvoziti u velikim količinama. Pored ogrlica od jantarovih zrna, ponekad samo grubo obrađenih i izuzetno krupnih – kao da im je bio cilj više da pokažu bogatstvo njihove vlasnice nego da je ukrase – nalazimo i brojne druge predmete od jantara ili sa jantarom. Među njima ističe se veliki broj fibula na čijem su luku nataknuta zrna jantara, ponekad takođe nametljivo krupna, ponekad fino obrađena, pa i okovana uskim trakama srebrnoga lima.

Opšte slabljenje domaćeg zanatstva u posljednja četiri stoljeća stare ere, a naročito gubitak originalnosti u njihovoj produkciji, nije ostao bez posljedica i na nošnji ovog doba, bar što se tiče metalnih dijelova odjeće i nakita; no ne treba zaboraviti da u ovo vrijeme moramo računati i sa uvozom finijih tkanina iz raznih centara helenističkog svijeta, što je moglo uticati i na postepenu promjenu kroja odjeće, naročito u krugu imućnijih slojeva plemenske aristokracije. Ovo novo stanje osjeća se naročito u našim južnim krajevima – u Hercegovini pa i u južnoj Bosni. Sjeverozapadno područje – i pored izrazitih uticaja keltskih i helenističkih – još dobro čuva izvjesnu originalnost nakita do kraja stare ere. Štaviše, još u prva dva stoljeća nove ere japodska nošnja očuvala je toliko svojstvenih, tradicionalnih elemenata da samo poneka izrazito rimska fibula ili novčić nađen u ovim grobovima svjedoče da se već radi o dobu pune rimske vladavine.

RELIGIJA

Ostaci očuvani u mnogim arheološkim nalazištima pružaju dosta podataka za rekonstrukciju materijalne kulture praistorijskog doba u našim krajevima. Ti podaci su utoliko brojniji, a zaključci pouzdaniji ukoliko se približavamo kraju praistorijskog doba. O duhovnom životu smo, naprotiv, gotovo isto tako slabo obaviješteni i kad je u pitanju željezno doba kao što je i sa prethodnim periodima bio slučaj. Tu se nalazimo na jednom nesigurnom tlu i prinuđeni smo da se služimo pretpostavkama i hipotezama, oslanjajući se na ono malo podataka koje nam u ovom pogledu pružaju arheološka nalazišta.

Jedna od tih pretpostavki – koja se, doduše, ne oslanja samo na arheološke već i na druge izvore – jeste da i u željezno doba veoma velik značaj u cjelokupnom životu stanovnika naših krajeva ima religija. Kako je krajem bronzanog doba bio u Bosni i Hercegovini uglavnom okončan period velikih etničkih kretanja i formirane određene veće kulturne i etničke zajednice, može se realno uzeti da religija željeznog doba mora predstavljati prirodan dalji razvoj onih religijskih sistema koji su se na ovom tlu krajem bronzanog doba već bili formirali. Teško je, međutim, reći u kom pravcu se taj razvoj kretao.

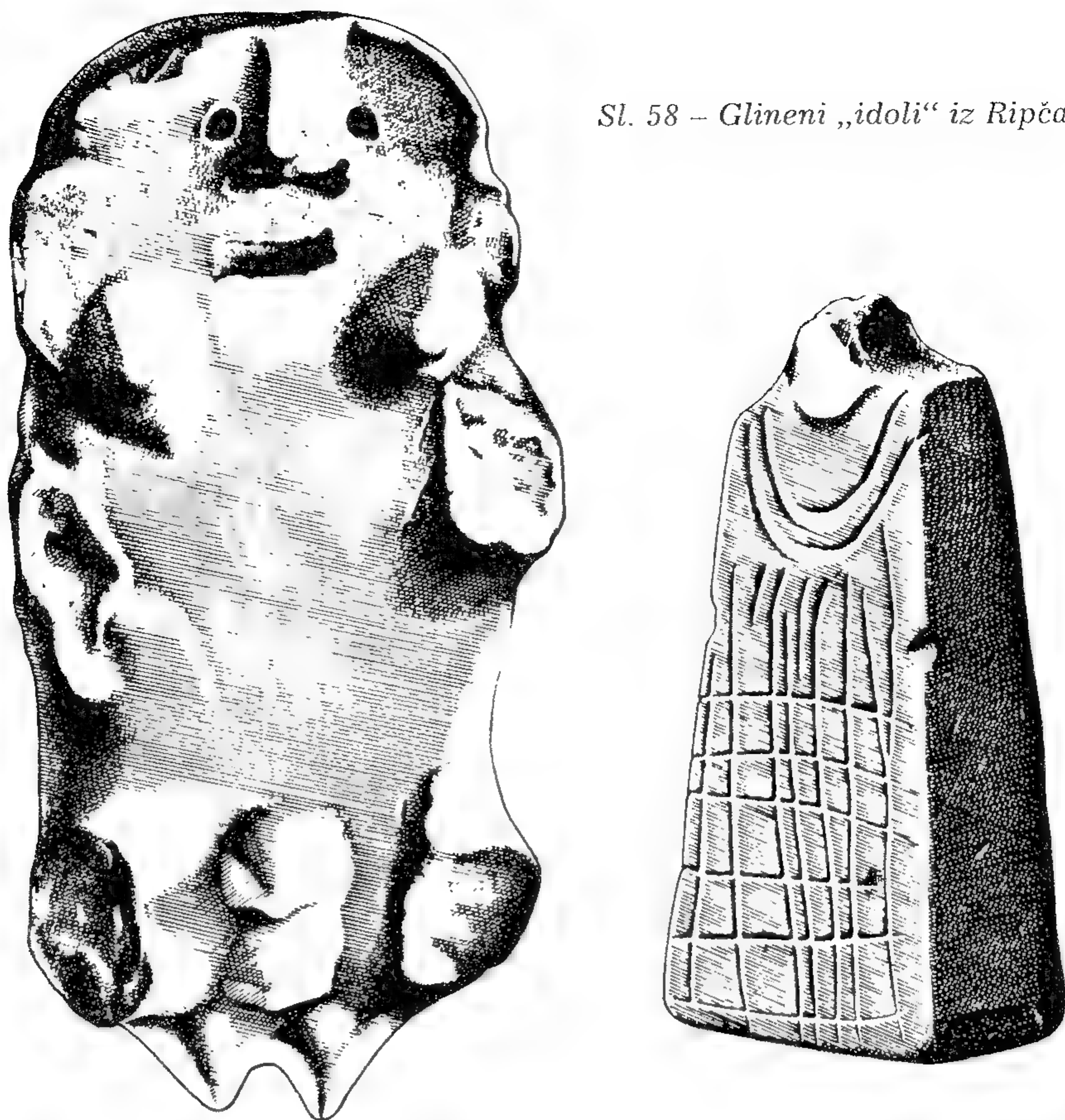
Značajnu oblast u ovim sistemima činio je i u željezno doba kult pokojnika, o kojem jedino imamo nešto više podataka. Analizirajući ih, možemo uočiti da u prvim stoljećima željeznog doba još postoji ona dosta oštra podjela u osnovnom ritusu: u sjevernim krajevima i dalje preovladava spaljivanje, na jugu sahranjivanje. U toku kasnijih stoljeća situacija se mijenja. Na velikim nekropolama sjeverne Bosne – u Donjoj Dolini, Sanskom Mostu i Jezerinama – sve češći su grobovi s pokojnicima sahranjenim u ispruženom položaju, pored istovremenih urni sa pepelom njihovih saplemenika. Na jugu se, naprotiv, uvodi običaj spaljivanja mrtvih. To je naročito evidentno na glasinačkom području, gdje je od kraja VI stoljeća običaj spaljivanja dobio široku primjenu, mada u nešto drugačijem obliku nego na sjeveru: pepeo spaljenih pokojnika nije stavljan u urne, već je i nad njima, kao i nad tijelima onih koji se nisu spaljivali, podizana grobna humka (tumulus) po običaju predaka koji ovdje nikad nije napušten. Dosta je nejasno zašto se na glasinačkom području, sredinom željeznog doba, pojavio običaj spaljivanja mrtvih, kulminirajući u toku V stoljeća, da bi zatim opet postepeno jenjavao. Možda je ta pojava u vezi sa socijalnim i političkim previranjem ovog vremena u formiranju velikih plemenskih zajednica (plemenskih saveza) i sa ratnim sukobima znatnih razmjera u kojim je učestvovao veliki broj ljudi, koji su često ginuli i daleko od mjesta stanovanja. U tom slučaju spaljivanje bi moglo biti shvaćeno kao praktičan postupak, koji je omogućavao da se pepeo poginulog donese u njegov kraj i sahrani uz njegove pretke i srodnike. No čime bi se tada objasnio isto tako veliki broj grobova sa pepelom čiji prilozi svjedoče da se radi o ženskom grobu? Očigledno, pitanje suviše komplikovano da bi mu se moglo dati ovakvo jednostavno objašnjenje. U svakom slučaju, radi se o pojavi širih razmjera, jer se slične tendencije prelaska na spaljivanje mogu u ovo vrijeme konstatovati i kod drugih ilirskih plemena, naseljenih u zapadnoj Srbiji i istočnoj Makedoniji. Možda je realnije pretpostaviti da ova pojava stoji u vezi s nekim snažnijim prelomom u razvoju religijskog sistema uopšte i da se spaljivanje sada javlja kao izvjestan akt očišćenja koji nova religijska shvatanja

nameću. U jednoj konzervativnoj sredini ova nova shvatanja i ovaj novi ritus probijali su se postepeno i nikad nisu dobila obavezan, univerzalan karakter.

Dok u pogledu osnovnog ritusa – sahranjivanje ili spaljivanje mrtvih – postoje znatna kolebanja u svim našim krajevima, jedna zajednička tendencija povezuje sve stanovništvo ovih oblasti u željezno doba. Spaljeni ili sahranjeni, mrtvi su u grob nosili predmete koji su im služili u svakodnevnom životu: odjeću, nakit, zemljano ili bronzano posuđe za jelo i piće, a ratnici i oružje i dijelove bojne opreme. To očito govori da je već bilo razvijeno izvjesno shvatanje o zagrobnom životu u kojem ljudi mogu imati potrebe slične onima u realnom svijetu, a isto tako i o brizi da se umrlim srodnicima to i omogući. Isto je tako zajednička pojava ovog doba održavanje kontakta sa mrtvim precima i srodnicima. Ona se izražavala na razne načine: ukopavanjem posuda sa jelom i pićem na nekropoli, iznad ili između grobova, kao i raznim drugim obredima u toku kojih su na grobove donošena jela i piće, a zatim posude koje su tom prilikom upotrebljene ostavljane ili razbijane na groblju; paljenjem vatri – vjerovatno za neke žrtve-paljenice – na samim grobovima, a sigurno i na razne druge načine koji u arheološkom materijalu nisu ostavili nikakvih sigurnijih tragova.

Na veoma blizak odnos prema mrtvima i na održavanje kontakta s njima ukazuju i brojni zajednički grobovi koji se u ovo vrijeme u različitim oblicima pojavljuju. U nekropoli stanovnika sojeničkog naselja Donje Doline otkriven je veći broj dvojnih grobova u kojima se jasno moglo uočiti da je jedan pokojnik bio namjerno položen u grob nekog svog umrlog srodnika. U većini slučajeva radi se o tome da je žena bila sahranjena – nakon izvjesnog, često i dužeg vremena – u grob muškarca. Vrlo vjerovatno su udovice, ukoliko se ne bi preudale, imale pravo da budu sahranjene u grob svog muža da bi mu se lakše mogle pridružiti u zagrobnom životu. S druge strane, ovi slučajevi nam posredno svjedoče da su grobnice na neki način morale biti obilježene vanjskim znacima, što je, opet, u vezi sa stalnim održavanjem kontakta između živih i njihovih mrtvih predaka i srodnika.

Na glasinačkom području razvija se – naročito u ranijim stoljećima željeznog doba – oblik rodovske grobne humke (tumula). To su humke velikih dimenzija, u čijoj se sredini, obično posebno opremljen, nalazi najstariji grob. Ostale grobnice ređaju se u krugovima po periferiji humke, a sadrže svaka jednu ili veći broj sahranjenih individua, simbolizirajući samim svojim položajem njihov odnos prema prvosahranjenom rodonačelniku. Posebnu pažnju pokazivali su stanovnici glasinačkog područja sahranjivanju i grobnicama ličnosti koje su zauzimale istaknutiji društveni položaj. Skupocjeno bronzano posuđe, nakit i odjeća, bojna oprema konja, koji je, po svoj prilici, bivao žrtvovan za vrijeme sahrane, – svi ti predmeti u njihovim grobovima nisu samo izraz pokojnikovog bogatstva. Oni su i simbol njegovog društvenog položaja, a naročito njegove funkcije predvodnika u ratnom sukobu. Opremljen najboljim oružjem i poštovan poslije smrti, ostajao je ovakav istaknuti starješina i ratnik i dalje u neposrednoj blizini svojih srodnika i potomaka kao zaštita i pomoć, učestvujući – kako su to i Grci još u doba persijskih ratova vjerovali – u najkritičnijim momentima, u odsudnim borbama za opstanak i postajući postepeno, iz generacije u generaciju, natprirodno biće – polubožanstvo. Sličan razvoj postojao je, po svoj prilici, i u drugim našim krajevima, mada nije ostavio tako uočljivih tragova kao na Glasincu.

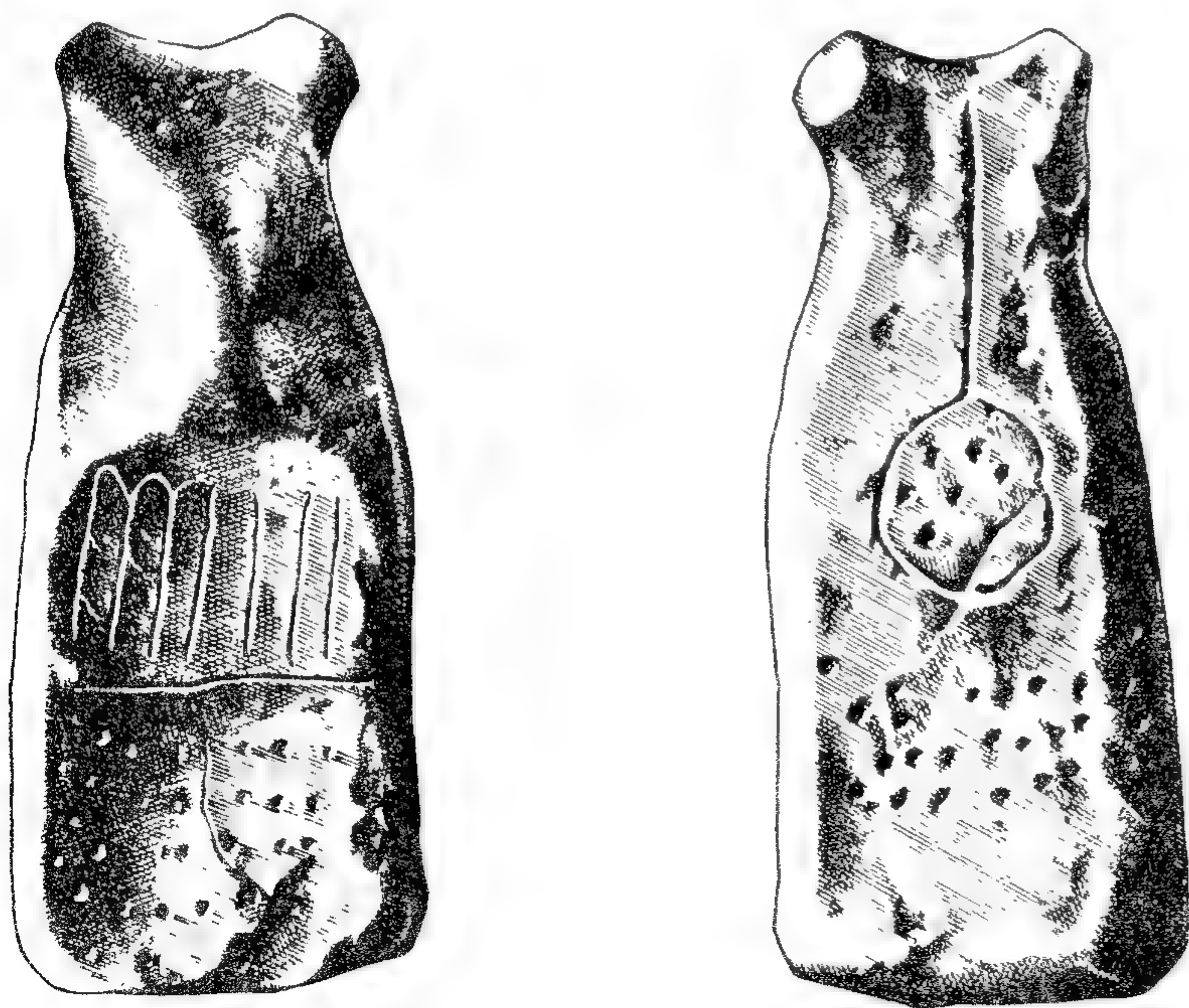
Za poznavanje religije i kulta u toku kasnog bronzanog i, naročito, željeznog doba posebno je interesantna i glinena antropomorfna plastika koju sam u odjeljku o umjetnosti samo ukratko pomenuo. Od nalazišta koja su dala ovu plastiku treba pomenuti najprije sojenička naselja Ripč na Uni i Donju Dolinu na Savi, te gradine u južnoj Bosni i sjevernoj Hercegovini: Pod kod Bugojna, Debelo brdo kod Sarajeva i Veliku gradinu u Varvari na vrelu Rame.

Najpoznatiji u ovoj grupi su tzv. ripački idoli. Radi se o terakotama među kojima, po izgledu i tehnici, možemo razikovati tri glavna tipa. Prvi tip sačinjavaju figurine s jednom ravnom i jednom zaobljenom stranom (možemo ih zvati *pljosnato-zaobljeni idoli*). Na prednjoj, zaravnjenoj strani izrađeno je ili samo naznačeno lice s očima, ustima i nosom, ekstremiteti su prikazani u obliku patrljaka, a posebno su naglašene primarne i sekundarne karakteristike pola. Ovaj tip je, po svoj prilici, najprije grubo modelovan u nekom kalupu, a zatim doradivan. Drugi tip među ripačkim idolima čine slobodnom rukom oblikovani, *valjkasti ili vretenasti idoli*, s rukama u obliku patrljaka, reduciranim nogama, glavom datom s manje detalja, ali opet s naglašenim genitalijama i grudima kod ženskih figura. Treći tip čine tzv. *prizmatični idoli* (preciznije rečeno, radi se o obliku zaravnjene piramide, poput praistorijskih glinenih tegova za tkalački stan ili tzv. grijalice). To su već do kraja uprošćene, upravo simboličke predstave ljudskih bića, a poznajemo ih, osim iz Ripča, još i iz gradinskog naselja Kekića glavica kod Bosanske Krupe, te sa Velike gradine u Varvari na vrelu Rame. Tijelo je tu čista geometrijska forma, pa tek po nekom detalju – predstavi nosa, očiju i usta u obliku rupica, ili pak odjeće i nakita – prepoznamo u njima antropomorfnu ideju.

Pa ipak, i ovakvi kakvi jesu, ti idoli nam nude neke elemente za zanimljive hipoteze, značajne, prije svega, za poznavanje religije i kulta u ovim krajevima tokom kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba. Tako, na primjer, na prizmatičnom idolu iz Kekića glavice prepoznamo, na gornjem dijelu, osim nosa još i dvije izbočine koje, najvjerojatnije, simboliziraju rogove. To navodi na pomisao da bi i neki od vretenastih i valjkastih idola iz Ripča, na čijoj glavi vidimo slične izraštaje, također mogli biti predstave antropomorfnih bića, zamišljenih s rogovima na glavi. A od te pretpostavke nismo daleko do ideje o jednom božanstvu ljudskog lika, ali s rogovima na glavi. Takvo nam je, u ovim krajevima, zapravo veoma dobro poznato – to je ono epihorsko božanstvo koje je u doba rimske vladavine dobilo latinski naziv Silvan, ali za koje se svi naučnici slažu da je bilo jedno od glavnih božanstava *predrimske* religije u ovim krajevima. Ovom hipotezom bilo bi poznavanje, pa – na neki način – i likovno predstavljanje Silvana pomaknuto daleko u prošlost, na prelaz iz kasnog bronzanog u starije željezno doba.

Jedna druga, zanimljiva hipoteza javlja se u vezi s prizmatičnim idolima iz Velike gradine u Varvari. Oni, naime, potiču iz jedne posebne grupe sitnih predmeta, nađenih zajedno, na hrpi, u najmlađem sloju naselja. Ta grupa nalaza sastoji se isključivo od minijature modela različitih realnih predmeta. Tu su modeli kalotnih peći, kakve su se u naselju i upotrebljavale, modeli velikog posuđa – pitosa i amfora, ali i modeli predmeta koji su u prirodi bili nesumnjivo od *drveta*, kao što je jedan sto i nekoliko stolica (o kojima je već naprijed bilo riječi). Te činjenice navode na pomisao da bi i prizmatični idoli malih dimenzija, nađeni u toj grupi, mogli, zapravo, predstavljati modele velikih, po svoj prilici, drvenih idola, čije su realne dimenzije (ako za poređenje uzmemo veličinu modela peći, stola i stolica iz istog nalaza) mogle biti približno jednake prirodnoj veličini ljudskog lika (1,5 do 2 m).

Po materijalu od kojeg su izrađeni, a i po namjeni, u grupu antropomorfne glinene plastike spadaju i *stubasti idoli* nađeni u već više puta pominjanom

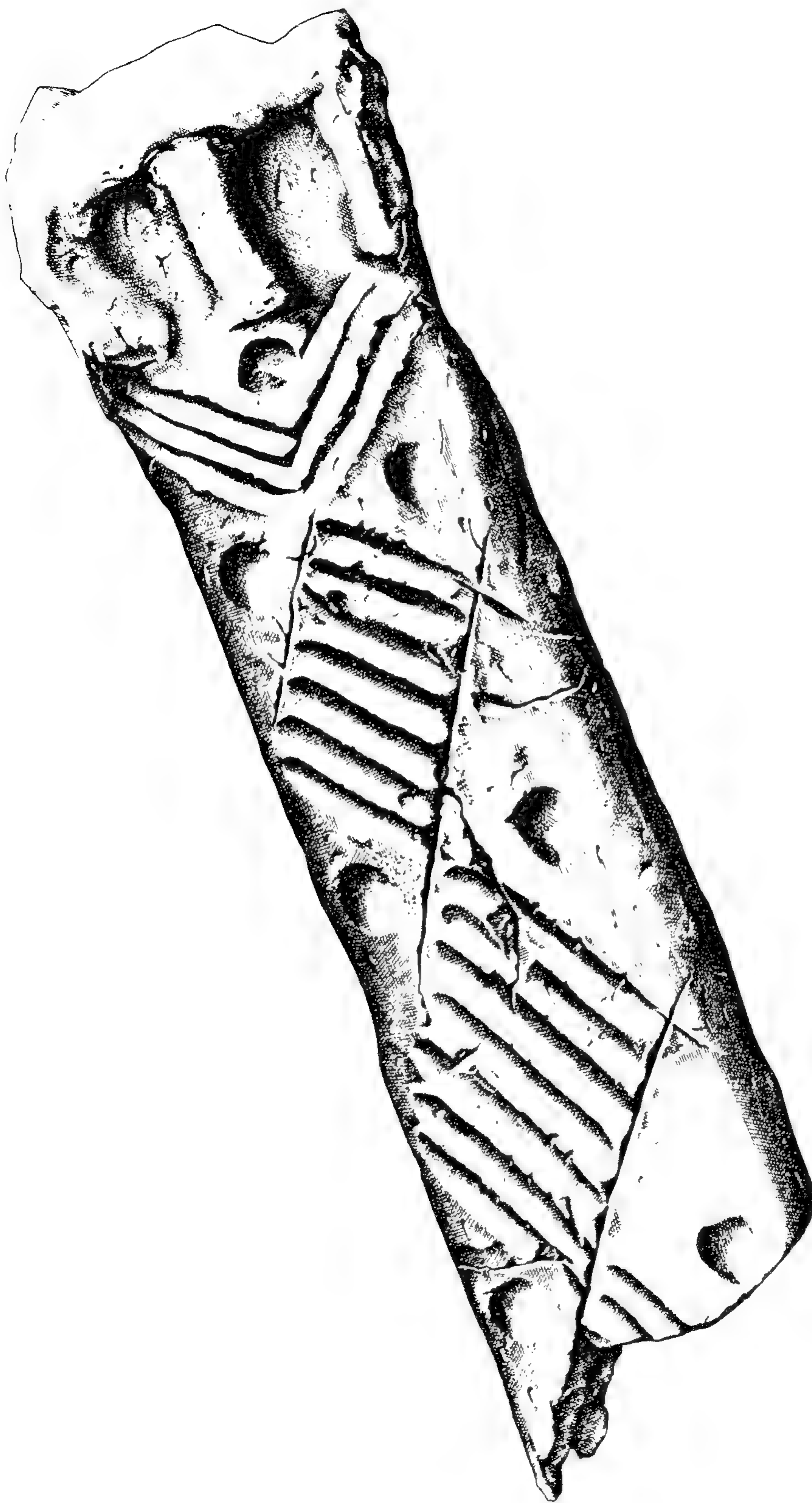

Sl. 59 – Glineni „idol“ sa Kekića Glavice

gradinskom naselju Pod kod Bugojna. Oni potiču iz jedne kultne građevine – svetišta, pa je najbolje da na istom mjestu opišemo i tu građevinu i te idole koji joj pripadaju.

Dugo vremena se smatralo da ilirska i druga plemena (bolje rečeno narodi) naseljeni na zapadnom Balkanu nisu imali nikakvih hramova ili svetišta u obliku građenih objekata, već da su se kulturni obredi obavljali u tzv. prirodnim svetištima, kao što su neke pećine, sveti gajevi, sveti izvori i slično. Razumije se, takva svetišta obično ne ostavljaju trajnijih tragova, pa se i ova pretpostavka zasniva pretežno na analogijama, na podacima o sličnim svetištima primitivnijih religija uopšte. Ipak, nova istraživanja, a i revizija interpretacije nekih starih nalaza omogućila su nam da o tom pitanju danas govorimo drukčije. Imamo dva pouzdana lokaliteta na kojima možemo govoriti o arhitektonskim objektima koji su, nesumnjivo, bili posvećeni isključivo kultu i religioznim obredima. Jedan od tih lokaliteta je Pod kod Bugojna, a drugi građevina otkrivena u selu Gorici kod Gruda još 1899. i pogrešno interpretirana kao „krematorij“ i grobište.

Na gradini Pod kod Bugojna otkrivena je već u horizontu kasnog bronzanog doba, u okviru jedne građevine, neobična glinena konstrukcija, s površinama bogato ukrašenim geometrijskim motivima u tehnici reljefa – vjerovatno se radi o glinenoj oplati nekih drvenih predmeta čiju tačnu rekonstrukciju nije moguće izvesti. U središtu čitave ove konstrukcije nalazila se ljevkasta jama s otvorom koji je vodio u jednu udubinu u koju je bila smještena veća posuda. Po svoj prilici je u pitanju poseban sakralni objekat koji je, možda, služio za prinošenje tečnih žrtava. Ne znamo da li se radilo o kućnom (porodičnom) objektu ili je, možda, to kulturno mjesto služilo čitavom naselju. Međutim, svetište koje je nesumnjivo bilo od značaja za sve stanovnike Poda nađeno je u nešto mlađem sloju, iz vremena oko 600-te godine stare ere. Ono je bilo locirano na zapadnoj periferiji naselja, blizu glavne kapije. To je građevina veličine oko 6×5 m. Veći, istočni dio ovog objekta (prostor od cca 4×5 m) jeste jednostavan prazan prostor s podnicom od gline. Manji, zapadni dio podignut je za nekih 0,80 m iznad nivoa istočnog dijela i ima oblik platforme, veličine cca 2×5 m. Taj dio bio je neka vrsta svetog prostora, uslovno rečeno oltara. U njegovoj sredini nalazilo se okruglo ognjište sa donjim slojem od kamena i premazom od gline, koje bismo smjeli nazvati žrtvenikom jer je, po svoj prilici, imalo tu funkciju. Prilikom iskopavanja konstatovano je da je čitava ta platforma prekrivena ruševinom različito profilisanih, ukrašenih komada glinenog lijepa (glinu miješanu s pljevom). Prema debljini i profilaciji tu su se mogle razlikovati dvije vrste ovih ulomaka. Jedno su bile veće i deblje ploče, ukrašene reljefnim geometrijskim motivima: trouglovima, cikcak-linijama, te koncentričnim krugovima koji su, po svoj prilici, predstavljali sunčevog diska, dakle kulturni simboli. Ove, deblje ploče očigledno su predstavljale unutrašnju glinenu oplatu „oltarskog“ dijela zidova svetišta. Drugi dio ulomaka još je zanimljiviji. To su tanje i uže glinene oplatae na čijim zadnjim stranama jasno prepoznamo otiske drvenih greda i stubaca. Ti otisci su omogućili da se rekonstruiše i najvažniji objekat u ovom svetištu. Naime, po svoj prilici, iza ognjišta-žrtvenika na platformi je stajala, prvobitno, jedna vertikalna konstrukcija u obliku rešetke sastavljene od vertikalnih drvenih stubaca i horizontalnih drvenih greda. Stupci i grede bili su oblijepljeni debljim slojem gline u kojoj su bili reljefno izrađeni različiti geometrijski motivi, a među njima opet koncentrična kružnica – sunčev simbol. Međutim, jedan dio ver-

Sl. 60 – Glineni „stubasti idol“ iz Bugojna

tikalnih drvenih stubaca završavao se veoma *stilizovanim ljudskim glavama*, bolje rečeno licima, izvedenim takođe tehnikom reljefa u glini. To su bugojanski „stubasti idoli“, nazvani tako po drvenom stupcu koji tvori njihovu osnovu (Sl. 60). U stvari, tijelo idola u likovnom smislu i nije prikazano – taj stubasti dio ukrašen je reljefnim geometrijskim motivima isto kao i ostali dijelovi rešetkaste konstrukcije. Što se tiče predstave lica ovih idola, valja reći da se u ikonografskom pogledu razlikuju dva tipa: ovalni i četvrtasti. Prvi je nešto više realistički, utoliko što ima više detalja: oči, kao i nozdrve prikazane su udubljenjima ispod snažno istaknutog nosa. Drugi tip daje lice u još više uproštenom obliku: u dubokom reljefu dati su samo lukovi obrva i snažan hrbat nosa, bez ikakvih drugih detalja. Koji je smisao postojanja ova dva različita ikonografska tipa, teško je dokučiti. Da li jedan od njih predstavlja jednu, a drugi drugu vrstu bića, to ne možemo znati. No, u svakom slučaju, bile su to antropomorfne predstave, simbolički likovi nekih bića višeg reda. Da li se radilo o kultu heroiziranih predaka – osnivača naselja, ili o jednom malom panteonu božanstava šireg značaja, teško je procijeniti. No sama činjenica da je već u vrijeme oko 600-te godine stare ere u jednom naselju duboko u unutrašnjosti postojalo pravo, zajedničko svetište, govori o tome da je razvoj religioznog sistema u starije željezno doba dostigao značajan napredak.

Drugi lokalitet, u selu Gorici kod Gruda, otkrio je Č. Truhelka 1899. godine. Njegova važnost i značenje bili su potcijenjeni, prvenstveno, zbog Truhelkine pogrešne interpretacije ovog objekta kao groblja i krematorija. Ta interpretacija se, međutim, ne može održati. Grobovi sa skeletima, koje je Truhelka tamo našao, ne pripadaju ovom objektu, već – po svoj prilici – jednom kasnosrednjovjekovnom groblju koje se pružalo preko njive koja je u sebi krila starije ostatke, praistorijsku građevinu. Što se tiče spaljivanja koje pominje Truhelka („krematorij“), to objašnjenje on temelji na tome što je našao slojeve ugljenisanog drveta, te što je jedan dio bronzanih predmeta pokazivao tragove djelovanja vatre. Međutim, mi danas znamo da plemena naseljena u željezno doba na području zapadne Hercegovine i susjednih krajeva Dalmacije i jugozapadne Bosne nisu uopšte praktikovala spaljivanje mrtvih, pa nema nikakvog razloga da bi to u Gorici bio slučaj. Osim toga, mjesta za spaljivanje mrtvih u to doba nalazila su se uvijek na otvorenom prostoru, a nikako u nekoj građevini, a pogotovu je nezamislivo da bi to bilo u malom prostoru „komore A“, kako taj dio građevine naziva Truhelka. Najzad, tragove vatre pokazuje samo jedan dio materijala, i to samo onaj stariji od IV stoljeća, pa se rješenje samo od sebe nameće: građevina je jednom stradala u požaru, ali je opet bila obnovljena i vršila svoju funkciju, što se može zaključiti po tome što bronzani i drugi objekti nađeni u njoj pokazuju puni kontinuitet trajanja od VII do I stoljeća stare ere.

Prema tome, pouzdano možemo zaključiti da se ne radi ni o kakvom „krematoriju“ niti uopšte o grobnoj građevini, već o objektu, doduše, nesumnjivo kultne, ali svakako druge namjene. Radi se o objektu veličine oko 9×6 m. Temelji su od kamena, sa suhozidnom tehnikom građenja. Gornji dio, ili samo krovna konstrukcija su, po svoj prilici, bili od drveta (i utoliko prije je građevina mogla stradati u požaru). Objekat se sastoji od jedne glavne prostorije, pregrađene u dva dijela (to su, u Truhelkinom opisu, komore A i B), te jedne sporedne, prednje prostorije, s tanjim vanjskim zidom (prostorija C po Truhelkinom opisu). Vrlo je vjerovatno da je prostorija C bila samo predvorje ili ograde-

no dvorište bez krova. Komore A i B čine jednu građevinsku cjelinu, s jakim temeljem na kojem je mogao stajati dosta visok zid i krovna konstrukcija. Po svojoj osnovi ova građevina se veoma približava nekim tipovima najstarijih grčkih i etrurskih hramova. Veoma je važan podatak da su gotovo svi nalazi (oružje, metalni dijelovi nošnje, nakit, u svemu više stotina predmeta) bili otkriveni u komori A, dakle u stražnjem dijelu objekta. Poznato je, naime, da se upravo u zadnjem, pregrađenom dijelu naosa (ili u posebnoj prostoriji iza naosa) u starim grčkim i italiskim hramovima nalazila riznica (tezaur) u kojoj su se čuvali darovi poklonjeni hramu, odnosno božanstvu kojem je hram bio posvećen. U tezauru svetišta u Gorici nađen je jedan bronzani šljem, oko trideset kopalja, desetak kratkih mačeva i noževa i preko tri stotine primjeraka nakita, pretežno bronzanog, uz nešto predmeta od srebra, stakla i jantara (Sl. 61). Taj broj je prvobitno morao biti mnogo veći: znatan dio tog materijala bio je uništen ili raznesen prilikom obrade zemljišta, a nemali broj predmeta je, prije Truhelkinog iskopavanja, dospio u Arheološki muzej u Splitu, u arheološke zbirke franjevačkih samostana na Humcu kod Ljubuškog i u Imotskom, a vjerovatno i u druge kolekcije. Sam sadržaj riznice je veoma karakterističan i upravo odgovara standardnom sadržaju starih grčkih i italiskih hramova, da u njegov karakter ne bi trebalo sumnjati. Svetište u Gorici bilo je, po svoj prilici, posvećeno nekom domaćem božanstvu kojem su, kako je to na Mediteranu u to doba bio običaj, donošeni različiti darovi: dio ratnog plijena i nakit, a vjerovatno i dječja zajedno s nakitom. Vjerovatno je da se u prednjem dijelu naosa, u komori B, nalazio i lik

*Sl. 61 – Dio priloga iz riznice
svetišta u Gorici*

božanstva, možda skulptura ili reljef u drvetu. Svetilište je, prema hronologiji darova, osnovano u sedmom, a trajalo je i vršilo svoju funkciju neprekidno do prvog stoljeća stare ere, do rimskog osvajanja.

Uz podatke o kultu mrtvih sa svim njegovim manifestacijama i značenjima, uz antropomorfnu plastiku – „idole“, uz svetilišta na gradini Pod i u Gorici, valja uzeti u obzir još jedan podatak važan za razumijevanje religije plemena željeznog doba u našim krajevima. Neki nalazi u starim grčkim svetilištima, na koje je tek u posljednje vrijeme obraćena pažnja, otvaraju nam još jedan kut gledanja na stepen razvoja religije ilirskih, pa i drugih srodnih ili susjednih plemena. Zapaženo je, naime, da su u mnogim grčkim hramovima nađeni objekti koji potiču iz ilirskih krajeva. To je slučaj s poznatim svetilištima i proročištima, kao što su Delfi i Olimpija, zatim Dodona u Epiru, pa hramovi Here Akraje i Here Limenije kod Korinta ili hram Artemide Ortije u Sparti, te mnoga druga stara svetilišta. Jedan dio ovih objekata mogao bi se tumačiti i kao dio ratnog plijena, zadobijenog u sukobima Grka sa susjednim ilirskim plemenima. Ali pada u oči da veoma mali dio ovih nalaza čini bojna oprema (na primjer jedan tipični glasinački mač u Delfima ili bronzana knemida glasinačkog tipa u Olimpiji). Većina „ilirskih“ predmeta u starim grčkim svetilištima posve su drugog karaktera i nemaju veze s ratom – to su različiti metalni dijelovi nošnje i nakit, kakvi su u to doba bili omiljeni u istočnim ilirskim krajevima. Najveći dio ovih predmeta nađen je, uz to, u najstarijim i najpoznatijim grčkim svetilištima i proročištima – u Dodoni, Delfima, Olimpiji, kao i u nekim drugim starim hramovima na Peloponezu. Očito je, stoga, da su ova svetišta i proročišta bila poznata i poštovana i među nekim ilirskim plemenima, što se ogledalo u darivanju njihovih božanstava nakitom ili, vjerovatnije, skupocjenijom odjećom zajedno sa nakitom, u određenim prilikama i sa određenom svrhom. Na koji način se to činilo i sa kakvim sve pobudama i ciljevima, mogli bismo samo da nagađamo.

Naravno, mi ne možemo tvrditi da predmeti ilirskog porijekla, nađeni u ovom svetištima, potiču upravo iz jugoistočne Bosne ili Hercegovine, jer su sličnu nošnju i nakit imala i ilirska plemena nastanjena u Crnoj Gori, Albaniji i istočnoj Makedoniji, ali to u suštini nije od bitne važnosti. Sama činjenica da su poznata svetišta grčkih bogova – Zeusa, Here, Atene i Apolona naročito – imala određen, očito nemali, značaj, bar za neka ilirska plemena, dovoljan je dokaz da je njihov religijski sistem evoluirao u istom pravcu u kojem se razvijala i grčka religija arhajskog i klasičnog doba. Ne treba iz toga, razumljivo, izvući zaključak da su oni poštovali iste bogove kao i Grci. Šaljući poklone u Delfe ili Olimpiju, darivali su Iliri, iz određenih razloga, tuđa božanstva, no oni su to mogli činiti samo u slučaju ako su i sami vjerovali u svoja, lokalna božanstva, sličnoga ranga i funkcije.

Ako, dakle, možemo da uočimo veoma izražen kult pokojnika iz kojeg postepeno izrasta i kult istaknutih predaka – heroja-polubogova i, s druge strane, jak uticaj razvijenijeg religijskog sistema starih Grka, možemo s dosta razloga zaključiti da je razvoj religije željeznog doba i u našim krajevima morao ići u pravcu antropomorfizma – zamišljanja bogova u ljudskom obliku. Antropomorfizam se, razumljivo, razvijao postepeno i sporo, okružen raznovrsnim starijim i daleko primitivnijim shvatanjima i vjеровanjima koja su se uporno održavala. On u našim krajevima sigurno nije nikad bio ni razvijen u onakav sistem kao što je u Grčkoj i kasnije u Rimu bio slučaj, jer je za to nedostajao i

određeni nivo kulturnog razvoja i, naročito, političko jedinstvo. Ali klice jednog ovakvog sistema, jednog malog lokalnog Panteona, razvijale su se sigurno u svakom plemenskom okviru posebno. Njihove tragove, kao i malobrojna sačuvana imena ovih božanstava, otkrivaju nam tek spomenici iz doba rimske vladavine, o kojima će više riječi biti u idućem poglavlju.

Ostale strane duhovnog života – usmena narodna predaja, mitologija, pjesme, muzika i igre, što se takođe moralo razvijati u toku bronzanog i željeznog doba – nisu ostavile ni najmanjih direktnih tragova po kojim bismo ih mogli rekonstruisati. Jedan dio ovog kulturnog blaga održao se u toku nekoliko stoljeća rimske vladavine, o čemu nam svjedoče predstave muzičkih instrumenata i igre-kola na kamenim spomenicima rimskog doba izrađenim u našim krajevima. Dolaskom Slavena i pretapanjem autohtonog stanovništva u novi slovenski element utkalo se ovo kulturno blago u novu, južnoslovensku kulturu ranog srednjeg vijeka.

LITERATURA

Borivoj Čović – Bronzano i željezno doba

S k r a ć e n i c e:

ČGT = Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla

Godišnjak = Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo (1889–1945)

GZM n. s. = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, nova serija (od 1946)

PJZ = Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo

Simpozijum Sarajevo 1964 = Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. IV (1), Sarajevo, 1964.

A. Benac, *Novi prahistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine*, GZM, n. s. IX, Sarajevo, 1954, str. 163 i d.

A. Benac, *Slavonska i ilirska kultura na praistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora*, GZM, n. s., Sarajevo, 1959, str. 13 i d.

A. Benac, *Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture*, GZM, n. s. XVII, Sarajevo, 1962, str. 21 i d.

A. Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo, 1964.

A. Benac, *Prediliri, Protoiliri i Prailiri*, Simpozijum u Sarajevu, 1964, str. 59 i d.

A. Benac i B. Čović, *Glasinac 1*, Sarajevo, 1956.

A. Benac i B. Čović, *Glasinac 2*, Sarajevo, 1957.

G. Clark, *World prehistory*, Cambridge, 1977.

J. M. Coles i A. F. Harding, *The Bronze Age in Europe*, London, 1979.

B. Čović, *Praistorijski depo iz Lukavca*, GMZ n. s. X, Sarajevo, 1955, str. 91 i d.

B. Čović, *Ilirska nekropola u Čarakovu*, GZM, n. s. XI, Sarajevo, 1956, str. 187 i d.

B. Čović, *Gradinsko naselje na Kekića glavici*, GZM, n. s. XVII, Sarajevo 1962, str. 41 i d.

B. Čović, *Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasičkog područja*, GZM, n. s. XVIII, Sarajevo 1963, str. 41 i d.

- B. Čović, *Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području*, Simpozijum, Sarajevo, 1964, str. 95 i d.
- B. Čović, *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni*, GZM, n. s. XX, Sarajevo, 1965, str. 27 i d.
- B. Čović, *Praistorijska nekropola u Radosavskoj*, GZM, n. s. XXI/XXII, Sarajevo, 1967, str. 161 i d.
- B. Čović, *Nalaz praistorijskog nakita iz Otočka (Vitina)*, GZM, n. s. XXVI, Sarajevo, 1971, str. 300 i d.
- B. Čović, *Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule*, GZM, n. s. XXVI, Sarajevo, 1971, str. 313 i d.
- B. Čović, *Ostava iz Nove Kasabe*, ČTG XI, Tuzla, 1975, str. 11 i d.
- B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1976.
- B. Čović, *Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca*, GZM, n. s. XXIX, Sarajevo, 1976, str. 19 i d.
- B. Čović, *Velika gradina u Varvari*, I dio, GZM, n. s. XXXII, Sarajevo, 1978, str. 5 i d.
- B. Čović, „Schnur-“ i „Litzenkeramika“ na području Neretve, Simpozijum „Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka“, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5, Split, 1980, str. 35 i d.
- B. Čović, *Ostava Brgule*, GZM, n. s. 35/36, Sarajevo, 1980.
- B. Čović, *Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu*, Godišnjak XVIII (16), Sarajevo, 1980, str. 63 i d.
- B. Čović, *Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja*, GZM, n. s. 35/36, Sarajevo, 1981, str. 99 i d.
- B. Čović, *Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak XXII (2), Sarajevo, 1983.
- V. Ćurčić, *Gradina na vreli Rame, prozorskog kotara*, GZM XII, Sarajevo, 1900, str. 99 i d.
- V. Ćurčić, *Prehistorička sojenica bronzanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni*, GZM XX, Sarajevo, 1908, str. 149 i d.
- F. Fiala, *Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva*, GZM I/2, Sarajevo, 1889, str. 92 i d., GZM II (1890), str. 212 i d. – Ostale radove, posvećene naseobinskom kompleksu Debelo brdo – Zlatište – Sokbunar, objavio je F. Fiala u GZM III (1891), str. 424 i d., GZM VI (1894), str. 107 i d., GZM VII (1895), str. 533 i d., GZM VIII (1896), str. 363 i d.
- F. Fiala, *Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892*, GZM IV, Sarajevo, 1892, str. 398 i d. – Dalji izvještaji F. Fiale o iskopavanjima na Glasincu nalaze su u: GZM V (1893), str. 717 i d., GZM VI (1894), str. 721 i d., GZM VII (1895), str. 533 i d., GZM VIII (1896), str. 429 i d., GZM IX (1897), str. 585 i d.
- F. Fiala, *Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta*, GZM VIII, Sarajevo, 1896, str. 219 i d., GZM IX, Sarajevo, 1897, str. 281. i d.
- F. Fiala, *Nekoliko grčkih šljemova nađenih u Bosni i Hercegovini*, GZM IX, Sarajevo, 1897, str. 657 i d.
- M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije I, II*, Beograd, 1973.
- F. Hochstätter, *Über einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft X, Nr. 10–12, Wien, 1881, str. 289 i d.
- J. Korošec, *Ljudske statuete iz Ripča*, GZM, n. s. VII, Sarajevo, 1952, str. 231 i d.
- M. Kosorić, *Iskopavanje praistorijskih humki u Padjinama i Ročeviću*, ČGT VIII, Tuzla, 1970, str. 23 i d., – Ostali radovi M. Kosorić, posvećeni rezultatima istraživanja praistorijskih grobnih humki u Podrinju objavljeni su u ČGT IX (1972), str. 9 i d., ČGT XI (1975), str. 5 i d., ČGT XII (1978), str. 23 i d., Stari-naru XXXVIII/XXXIX, Beograd, 1979, str. 173 i d., te u GZM, n. s. XXIV, Sarajevo, 1980, str. 35 i d.
- M. Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla, 1976.
- Z. Marić, *Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba*, GZM, n. s. XVII, Sarajevo, 1962, str. 63 i d.
- Z. Marić, *Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine*, GZM, n. s. XVIII, Sarajevo, 1963, str. 63 i d.
- Z. Marić, *Donja Dolina*, GZM, n. s. XIX, Sarajevo, 1964, str. 5 i d.
- Z. Marić, *Problem sjevernog graničnog područja Ilira*, Simpozij, Sarajevo, 1964, str. 177 i d.
- Z. Marić, *Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine*, GZM, n. s. XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1973, str. 173 i d.
- Z. Marić, *Japodske nekropole u dolini Une*, GZM, n. s. XXIII, Sarajevo, 1968, str. 5 i d.
- Z. Marić, *Arheološka istraživanja na Gradini*

- u Ošanićima kod Stoca 1963: godine, GZM, n. s. XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1973, str. 173 i d.
- Z. Marić, *Arheološko istraživanje ilirskog grada Daors... a na Gradini u Ošanićima od 1967. do 1972*, GZM, n. s. XXX/XXXI, Sarajevo, 1977, str. 5 i d.
- Z. Marić, *Ošanići – centar Daorsa – kulturno-historijske značajke, Jadranska obala u protohistoriji – kulturni i etnički problemi* (Simpozij Dubrovnik 1972), Zagreb, 1976, str. 247 i d.
- Z. Marić, *Daorsi*, Godišnjak X (8), Sarajevo, 1973, str. 109 i d.
- Z. Marić, *Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca*, GZM, n. s. XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1973, 237 i d.
- Z. Marić, *Novootkrivena obloga pojasne kopče sa Gradine u Ošanićima kod Stoca*, GZM, n. s. XXIX, Sarajevo, 1976, str. 35 i d.
- Z. Marić, *Depo pronađen u ilirskom gradu Daors... u* (2. st. pr. n. e.), GZM, n. s. XXXIII, Sarajevo, 1979, str. 23 i d.
- M. Much, *Der Bronzeschatz von Krehin Gradac in der Hercegovina*, Mitteilungen der K. K. Centralkommission XVI, Wien, 1888, str. 7 i d.
- H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. IV, Bronzezeit, München, 1980.
- P. Oreč, *Prapovijesna naselja i grobne gomile* (Posušje, Grude i Lištica), GZM, n. s. XXXII, Sarajevo, 1978, str. 181 i d.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzано doba*, Sarajevo, 1983.
- F. Papazoglu, *Porijeklo i razvoj ilirske države*, Godišnjak V (3), Sarajevo, 1967, str. 123 i d.
- F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XXX/1, Sarajevo, 1969.
- F. Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du Fer en Albanie*, Iliria III, Tirana, 1975, str. 109 i d.
- V. Radimski, *Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća*, GZM V, Sarajevo, 1893, str. 37 i d.
- V. Radimski, *Prehistorička sojenica kod Ripča blizu Bišća*, GZM V, Sarajevo, 1893, str. 129 i d.
- B. Raunig, *Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću*, GZM, n. s. XXIII, Sarajevo, 1968, str. 81 i d.
- B. Rauning, *Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici*, Starinar XXIII, Beograd, 1972, str. 23 i d.
- Ć. Truhelka, *Prehistoričke gradine na Glasincu*, GZM III, Sarajevo, 1891, str. 306 i d.
- Ć. Truhelka, *Dva prahistorijska nalaza iz Gorice*, GZM XI, Sarajevo, 1900, str. 339 i d.
- Ć. Truhelka, *Praistorička sojenica u koritu Save u Donjoj Dolini*, GZM XIII, Sarajevo, 1901, str. 227 i d. – Ostali izvještaji Ć. Truhelke o istraživanju u Donjoj Dolini objavljeni su u GZM XIV (1902), str. 129 i d., XV (1903), str. 143 i d., XVI (1904), str. 91 i d., XVIII (1906), str. 99 i d.
- Ć. Truhelka, *Praistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini*, GZM XIX, Sarajevo, 1907, str. 57 i d.
- Ć. Truhelka, *Jedan odličan nalaz bronzane dobe iz Velikog Mošunja*, GZM XXV, Sarajevo, 1913, str. 325 i d.
- Ć. Truhelka, *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prahistoričko*, GZM XXVI, Sarajevo, 1914, str. 43 i d.
- Umetnost alpskih Iliror in Venetov*, Katalog izložbe, Ljubljana, 1962.
- R. Vasić, *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, Beograd, 1973.
- Utvrdjena ilirska naselja*, Međunarodni kolokvij, Mostar, 1974, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XXIV (6), Sarajevo, 1975.

SUMMARY

Borivoj Čović: THE BRONZE AND IRON AGES

The time between approximately 1800 B. C. and 9 A. D., when Baton's uprising was stifled, i. e. when Bosnia and Herzegovina was definitely included into the Roman Empire, is divided into two major periods: the Bronze Age, approximately between 1800 and 800 B. C., and the Iron Age, between 800 B. C. and 9 A. D.

The beginning of the Bronze Age is marked by a number of important changes. It is a new epoch, not only because a new technology was introduced into metallurgy and weapons production, but also because of some essential changes in the ethnic composition of the population, shape of settlements, way of living, economy and many aspects of the spiritual life.

When speaking of Bronze Age, let us say that it is defined here in accordance with the Central European chronology, so that the beginning of the Bronze Age here corresponds approximately with the beginning of the Middle Hellad period in the Aegean, or with the beginning of the 12th dynasty in Egyptian chronology. On the other hand, the Middle Bronze Age runs parallel with the flourishing of the Mycenaean civilization, while the Late Bronze Age corresponds with the Late Mycenaean civilization, and to the proto-geometric and geometric ages in Greece.

Even the preceding age, i. e. the Copper Age of Eneolithic, brought many new phenomena and changed the ethnic structure of the original population of

these regions. Probably at that age, the first formations of the Indo-European settlers came mixing with the local population. At the beginning of the Bronze Age this process was completed. Here and there, in the course of the 18th and the 17th centuries B. C. smaller groups of eneolithic population survived, particularly the Vucedolians (who were dealt with in the preceding chapter). However, the new settlers were predominant; they came from various directions: from the south-east, via Thrace, Macedonia and Serbia; from the north-west, i. e. from the Carpathians; from the eastern Alps and the western Pannonian regions. A characteristic phenomenon in this respect presents the Cetina culture (called so by the river Cetina in Dalmatia.) The Cetinians present a mixed ethnic formation in which participation of the older (eneolithic) population was considerable, but at the same time, the rôle of the new, Bronze Age, elements was constantly gaining in prominence. Besides Dalmatia, this culture is also widespread in Herzegovina and the southern parts of Bosnia, and one of its well-known settlements was the hill-fort of Kotorac near Sarajevo. The development of this culture illustrates in fact the gradual process of indo-europeization between 2000 and 1500 B. C.

There are three essentially new characteristics of the Early Bronze Age (which lasts between cca 1800 and 1500 B. C.). The first characteristic is noticed on a medium exceptionally important for

the archeologist, i. e. on pottery. Everywhere is present a new kind of coarse pottery with rough surfaces decorated by finger impressions, plastic stripes decorated in the same way and crescent-shaped handles. This kind of pottery can be found in great quantities in all the newly built settlements, so also in the layers of the Bronze Age and in all the old eneolithic settlements which are overpowered by the new, Bronze Age, population. That it is really a vast movement is confirmed by the fact that the same kind of pottery can be found in Thrace at the famous find of Ozero, in Macedonia and in Albania, where it makes the basis of the new stage in the great agglomeration Maliq (Maliq IIIa), in the Morava valley at the wellknown site of Bubanj near Niš. We can follow the spreading of this kind of pottery through Bosnia, Herzegovina, Dalmatia and Istria in the extreme northwest of the Balkans. Besides this kind of pottery, it should be pointed out that there are other, more refined, pottery products which, by shape and decoration, differ from one region to another. This proves that the population (which we can call "the makers of coarse pottery") most probably was composed of a number of groups connected by some kind of distant kinship. This population was active on a large area of the Western and Central Balkans which enabled heterogeneous older and younger cultural-ethnic communities to merge together into new communities.

The second essential characteristic of the new times is the domination of the type of settlement which, though existing in the preceding (eneolithic) period, comes to full prominence at the beginning of the Bronze Age, i. e. the hill-fort settlement. The fact that in the majority of cases those settlements are not only on high and naturally protected positions, but also equipped with fortifications or permanent soil or stone walls deserves to be particularly pointed out. Remnants of such fortified settlements in the karst regions of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Dalmatia and Istria are particularly imposing.

The third significant phenomenon which marks the beginning of the Bronze Age is interment under burial moulds. The dead are in the majority of cases buried in the contracted position in cists made of stone slabs, and the moulds (at times of vast dimensions) were erected above the grave. In Herzegovina, some monuments of this kind reach even 40 m in diameter and over 5 m in height.

The Middle Bronze Age (approximately 1550–1300 B. C.) is the least investigated period in the prehistory of Bosnia and Herzegovina. However, a number of graves studied at Glasinac and some settlements, like Varvara at the source of the Rama river, make it possible for us to draw a conclusion that it was a relatively peaceful period without greater ethnic movements and without significant cultural changes. Like in the Early Bronze Age, stock-breeding was the main branch of economy.

The Late Bronze Age (approximately 1300–800 B. C.) brought significant changes in the regions of Bosnia and Herzegovina together with the changes that affected a great part of Central and South Europe. From the southern Danubian, comes a branch of the great movement of the Urnfield Culture population: they cross the Sava river and invade the northern Bosnia bringing their own way of living, their religious beliefs and their characteristic method of burial by burning the dead. They founded a great number of settlements, mainly of hill-fort type, but they also erected open settlements situated by the Sava river (the so-called older settlement at Donja Dolina). Later, during the Early Iron Age, it developed into an important centre.

In central and south Bosnia and Herzegovina, due largely to the violent events that shook the Balkans at that period, but also due to the internal social development, numerous earlier dispersed cattle breeding groups got condensed and organized more compact tribal communities. They also founded quite a number of fortified settlements - hill-forts. Many of them existed for many centuries, throughout the Iron Age.

Progress in the construction and organization of settlements in this period (the end of the second and the beginning of the first millennium B. C.) is very great. Two settlements, Pod near Bugojno and Varvara at the source of the Rama river, best illustrate this statement. The useful space within the walls was rationally used. Narrow streets were paved with stones and pebbles, while houses were erected between them. They were larger than in the preceding periods: 9–12 m long by 5–8 m wide, the useful space being partitioned into two or three rooms. Calotte (spherical) stoves with ovens under and a, special part for keeping dishes above the oven were an obligatory part of the interior. These stoves were used for cooking, bread baking and heating and, probably, also for baking pottery of smaller dimensions. Each house had a big stove and several smaller ones. Clay benches, placed along one of the longer walls as well as large jars dug into the floor for storing supplies were customary pieces of furniture in those houses. The simple vertical loom was also obligatory, and we know what the table and chairs looked like thanks to a lucky find of a group of models of furniture found in the cultural layer of the Varvara settlement. (Fig 28).

It is an unrewarding job to summarize the essential elements of spiritual culture of the Bronze Age population in Bosnia and Herzegovina, because many important data must necessarily be left out. No doubt, religion was the most important; it was, to a great extent, the moving force of spiritual life both in the Bronze and the Iron ages. Archeology can offer more reliable evidence only of those phenomena which have left material traces, e. g. the graves which prove the cult of the dead to have been well developed. Close relationships of the living and the dead members of some social groups were a customary thing at that time. As for other aspects of religious beliefs, it can be supposed that it was the Bronze Age man who populated the heaven and the earth by various deities of

higher and lower order. Within that framework, the solar cult, no doubt, played an important part, particularly in northern Bosnia where Urnfield Culture People brought their religious system, among other things, the mythology of the sun barge. By being thrown into the river, various bronze objects were sacrificed to the water deities. Millennia later, during the regulation of the river bed, those objects were found in the mud of the Sava river in immediate vicinity of the so-called Older Settlement at Donja Dolina. A small building with a special arrangement for libation was found in the horizon of the late Bronze Age at the settlement of Pod near Bugojno. This object seems to have served to the chthonic cult.

At the end of the late Bronze Age, in the course of the 9th and the 8th centuries B. C. the first clay idols were made. They are the so-called prismatic idols and have been found at Ripač, at Kekića Glavica near Bihać and at Varvara. They represent completely geometrized human figures (Fig. 58, 59) with only just suggested details by which we recognize the anthropomorphic idea. One of these idols has small horns on his head (Fig. 59); it probably represents some distant predecessor of an autochthonous deity which will, in Roman times, appear on stone monuments under the Latin name of Silvanus.

The Bronze Age art is, in fact, reduced to the styles of decoration of metal, bronze and clay objects. In the early Bronze Age we distinguish several such styles, e. g. the style found on textile remnants and the engraved decoration. Among these, the Cetina Culture style presents the highest esthetic and visual achievement. In the Middle Bronze Age, the so-called unornamental style dominates in pottery. The ornament is almost completely rejected, and the visual effect is achieved exclusively by modeling, polishing, grooving, faceting, and interplay of light and shadow. (Fig. 29).

As from the 13th century B. C. onwards, a decorative art known as the "Western Balkans geometric style", be-

cause it soon spread to the neighbouring regions of Dalmatia and even of northern Albania, started developing in the eastern and central parts of Bosnia. The main characteristics of this style are the following: abstract geometrism, covering of objects by compositions of various geometric motifs. Thanks to the artisans who worked in metal and pottery, we now have beautiful specimens of decorated weapons, jewelry and pottery from the time between the 13th and the 8th centuries B. C. (Fig. 32, 34-37).

Although iron objects (which date back to the 9th and the 8th centuries B. C.) were found in some tombs at Glasinac a long time ago, the domestic production of iron in this part of the Balkans was long considered to have started only just in the 7th c. B. C. or even later. More recent excavations, particularly the finds of larger quantities of iron dross and iron ore in very old layers of some settlements in Bosnia (Varvara, Pod, Kopilo near Zenica, Vis near Derventa) have clearly shown that the production of iron in Bosnia started around 900 B. C. Therefore, although still counted in the Bronze Age, the 9th century B. C. presents in some sense, the transitional period in which both bronze and iron weapons and tools were equally common, while the 8th century is considered as the beginning of the real Iron Age. From that time on, weapons and tools are made of iron, even iron jewelry was in vogue for some time. Bronze continued to be used mainly for production of various parts of clothing and jewelry, and later on, also for production of pottery.

The Iron Age did not bring great changes in the ethnic structure of the population. Tribal groups, which had been formed towards the end of the Bronze Age, continued to develop in the Iron Age holding their rather clearly defined territories. Since we also have written sources (in the works of Greek and Roman authors), for the second part of the period, which is called the Iron Age, it is often possible to identify individual archaeological groups of that Age with some

ethnic groups known from the written sources. Thus, for instance, Iapodes lived in the extreme north-west corner of Bosnia round Bihać. Pannonian Maezeans, Osseriates and Breuces lived to the east from the Iapodes. Ditiones populated the surroundings of Drvar and Petrovac, while Dalmatians inhabited south-west Bosnia and western Herzegovina; Daesitiates occupied the central parts of Bosnia; the Illyrian Daorsoi peopled the eastern parts of Herzegovina. A mighty population, known in recent times as the Glasinac-Mati group, spread from eastern Bosnia and western Serbia, across Montenegro to north Albania. It was composed of a great number of kindred, most probably Illyrian, tribes among which Autariates held hegemonic position for some time.

The Bronze and Iron Age settlements have principally the same shape, they are fortified settlements on raised terrain, i. e. the hill-forts. So far, more than 1000 have been found. They are of varying shape and size, the fortification systems also varying from one hill-fort to another. As for the internal arrangement of those settlements, i. e. those which were economically stronger and more advanced, the best information is obtained from the upper layers of the earlier mentioned site of Pod near Bugojno. It was a relatively small settlement erected on the edge of a terrace, well fortified and organized. Within the strong fortifications made of earth, stone and timber, we find a network of narrow streets between which were rows of houses, a small square in the centre and a gate in the high wall on the south-west with the sanctuary in the vicinity of the entrance. The suburb was situated in the valley of a small brook, in immediate proximity of the hill-fort.

In northern Bosnia, besides hill-forts, there were settlements on wooden piles (pile dwellings) along the river banks. Several settlements of that kind have been discovered on the Una river, but the largest one lay on the Sava at Donja Dolina near Bosanska Gradiška. It was the

successor of the earlier mentioned Older Settlement the inhabitants of which, pressed by perennial floods, which were probably caused by climatic changes, abandoned the old and founded the new settlement on piles. It was a large, well organized agglomeration of pile dwellings, housing probably several thousand inhabitants. The massive oak piles pounded into the ground carried wooden platforms on which log cabins were erected. Canals were dug between the rows of houses to carry surplus water into the Sava, and the traffic between the houses was carried out via small bridges. The settlement had its own port. An exceptionally well preserved dugout, a monoxyle more than 12 m long, was pulled out of the Sava mud in immediate vicinity of the settlement.

While settlements in major part of Bosnia and Herzegovina were constructed in the tradition of the prehistoric way of living, the Daorsoi tribe in eastern Herzegovina, exposed to strong Greek influence, built its capital on a high cliff at Ošanići near Stolac in the form of an urban settlement. It is a large agglomeration, much more similar to the type of the Mediterranean polis than to a prehistoric settlement. There is a large open space where the square (the agora) and various public buildings used to be; the fortified part, acropolis, protected by the mighty „cyclops“ wall and towers with the city cistern, the main street, the sanctuary and other objects, and – finally – a suburb behind the acropolis on the steep slope, where – it seems – mainly artisans had their residential quarters.

In the Iron Age various crafts were successfully developing in all the regions of Bosnia and Herzegovina. Mining, forging, casting and pottery making were the leading manufactures. Trade also flourished. Many products, like iron weapons, jewelry, pottery to some extent, probably agricultural and livestock products, were exchanged between individuals and tribes, but they also traded with far off countries as well. Various products were imported from foreign

countries, e. g. jewelry, bronze dishes, fine pottery, etc. from Greece and Greek colonies in south Italy. Some settlements became important production and trade centres, such as the earlier mentioned Pod near Bugojno and Donja Dolina near Bosanska Gradiška, but also Debelo Brdo at the outskirts of the present-day Sarajevo, not to mention the Daorses whose bronze coins had on one side the image of the ruler and on the other the likeness of a trade ship as a symbol of their rôle in that part of the Adriatic littoral.

As for the development of the spiritual culture in the Iron Age, it might be quite briefly said that it developed on the foundations laid in the Bronze Age with continually growing influences of the Greek and Italic cultures. The cult of the dead continued to play an important part in the religious life of the population; this is proved by the vast amount of contributions in tombs, which were deposited during numerous rituals at the time of burial and later, probably during festivities. It can be supposed that there existed the cult of the distinguished ancestors-warriors which developed into the cult of heroes-demigods. Belonging to several peoples and tribes, the inhabitants of Bosnia and Herzegovina did not have a common religious system; nevertheless, there must have existed, within each people and tribe, a local pantheon, mainly with deities of medium rank and function. They could not have been far removed from the systems of the more advanced Mediterranean peoples, i. e. the Greeks and the Etruscans. This is best proved by the fact that some Illyrian tribes (those belonging to the Glasinac-Mati culture) sent missions with gifts to famous Greek sanctuaries (Delphi, Olympia, etc) of which reliable archeological data exist. Furthermore, in the Iron Age, there existed their own permanent sanctuaries, like the one discovered at the settlement of Pod near Bugojno, where idols made of wood and clay were found. Another sanctuary has been discovered at Gorica in Herzegovina, the ground plan and shape being quite similar to older

Greek and Etruscan holy places. In the treasury, which was placed at the back part of the naos, a great number of votive gifts, i. e. weapons and jewelry, was found.

In the Iron Age the arts remained more-or-less on the level of decorative styles, their function being embellishment of objects in everyday use, such as weapons, pieces of clothing, jewelry. Among the oldest specimens of this art counts the chest armour of Glasinac which still preserves ornaments in the manner of the geometric style of the previous period; however it bears a ship engraving which indicates that its maker comes from the shores of the Adriatic.

As for the plastique, wrought in bronze, the most significant is, no doubt, the cult chariot from Glasinac. (Fig. 48). The Clay idols from several finds also had a cult function. Nevertheless, reliefs of cult character found at the settlement of Pod near Bugojno (Fig. 60), though stylized, are quite impressive.

Finally, at the extreme south-east, Daorses – of whose capital at Ošanići we have already spoken – accepted the Greek-Hellenistic culture and, inspired by the Hellenistic mythological and artistic models, they created significant works of small art in bronze, silver and gold.

РЕЗЮМЕ

Боривой Чович: БРОНЗОВЫЙ И ЖЕЛЕЗНЫЙ ПЕРИОД

Приблизительно между 1800 годом до н. э. и 9 годом новой эры, когда было подавлено восстание Батона, а территория сегодняшней Боснии и Герцеговины окончательно включена в Римскую империю, было время особое, которое делим на два периода: бронзовый период примерно с 1800 года до н. э. по 800 год до н. э., железный период – с 800 года до н. э. до начала римского владычества.

Начало бронзового периода характеризуется большими переменами. Эта эпоха замечательна не только тем, что появилась новая технология в металлургии, но и значительными переменами в структуре населения, новыми способами строительства жилья, образом жизни, новой промышленной структурой и определёнными достижениями в области духовной жизни.

Приступая объяснению возникновения бронзового периода, необходимо напомнить, что этот период в данной работе определялся в рамках средневековой хронологии. Начало бронзового периода соответствует приблизительно началу среднеэлинского периода в Эгейской области или 12 династии в египетской хронологии. Средний бронзовый период развивался параллельно с расцветом микенской цивилизации, а поздний бронзовый период соответствует позднему периоду микенской цивилизации, протомеометрическому и геомеометрическому времени в Греции.

Ещё в предыдущем периоде (медный период, энеолитик) произошли перемены в энической структуре этих стран (краёв). Наверное, в то время появились здесь индоевропейские племена, которые смешивались с домордцами. В начале бронзового периода этот процесс был закончен. В разных местах ещё сохранялись в течение 18 и 17 столетий до н. э. группы жителей или представителей древнего населения, носителей вучедольской культуры (о которых в предыдущей главе подробно было сказано). Большинство населения всё же составляли пришельцы, которые приходили из разных направлений: с юговостока – через Фракию, Македонию и Сербию; с североостока из восточноальпийской и западноальпийской областей. В этом отношении весьма характерным явлением была цетинская культура (получившая название по реке Цетине в Далмации). Носители этой культуры являются сложной этнокультурной формацией, на которую сильно влияли старые (энеолитные) популяции и в которой влияние новых (бронзовых) элементов непрерывно возрастало. Кроме Далмации, эта культура распространена в Герцеговине и в южной Боснии, а остатки её в наибольшей мере проявляются в крепостной постройке в селе Которце, недалеко от Сараева. Историческое развитие этой культуры иллюстрирует постепенный процесс индое-

европеизации в периоде между 2000 и 1500 годами до н. э.

Три существенно новые особенности характерны для раннего бронзового периода с 1800 до 1500 годов до н. э. Первая особенность (это для археолога очень важно) проявляется в керамике. Появился повсюду новый вид грубой керамики с неровной поверхностью, украшенной углублениями посредством пальца, с пластичными полосами, сделанными таким же образом, с ручками, напоминающими полумесяц, с другими подобными пластичными элементами. Обнаружена эта керамика в большом количестве в новых поселениях и в слоях бронзового периода в тех старых поселениях энеолитного периода, чью структуру изменила популяция бронзового периода. О распространённости этой керамики убеждаемся на основании того, что такая же керамика найдена в Фракии, в известном местонахождении Эзеро, затем в Македонии и в Албании, где составляет основу новой фазы в большой агломерации Малик (Малик Ша), в Поморавье в известном поселении Бубань, недалеко от Ниша. Оттуда эта керамика распространялась через Боснию, Герцеговину и Далмацию вплоть до Истры, находящейся на крайнем северозападе Балкан. Надо сказать, что наряду с этим видом керамики существуют и другие виды, более обработанные и отличающиеся между собой именно совершенством отделки. Это является доказательством того, что популяция-носитель грубой керамики, судя по всему, была составлена из нескольких групп, родственных в более широком историческом смысле. Всё же эта популяция действовала на большой поверхности центральной и западной части Балкан наподобие определённого амальгама, осуществившего взаимное влияние многочисленных и разнородных, более старых и более новых культурно-этнологических сообществ.

Вторая существенная особенность этого нового периода проявляется в

доминации одного поселения, который, правда, был известен в предыдущем (энеолитном) периоде, а который в начале бронзового периода развился в полной мере — до строительства крепостей. Тут надо подчеркнуть, что достоинство этих построек не только в том, что они воздвигались на возвышенных местах, к которым вследствие природных условий трудно было подступиться, но и в том было их преимущество, что они строились с определёнными фортификационными элементами из долгосрочного материала — камень и определённая земля. Вызывают удивление и восхищение остатки таких укреплений в наших гористых областях: в южной Боснии, в Герцеговине, в Черногории, в Далмации и в Истре.

Третья особенность начала бронзового периода проявляется в хоронении покойников под холмами-тумулами. Скорченные покойники найдены в гробницах из каменных плит, а над гробом воздвигался тумулус больших размеров. В Герцеговине найдены такие памятники шириной в 40 м и высотой более 5 м.

Средний бронзовый период (с 1550 до 1300 гг) очень мало исследован в этих краях. Всё же некоторые гробницы, исследованные на Гласинце и некоторые поселения (например, Варвара на Истоках Рамы) свидетельствуют о том, что это был относительно спокойный период, без значительных этнических сдвигов и культурных перемен. В то время, как и раннем бронзовом периоде, животноводство являлось основной промышленной отраслью.

Поздний бронзовый период (с 1300 до 800 гг) вызвал в Боснии и Герцеговине, как и в большей части южной и средней Европы, большие перемены. Из южной части дунайской области поникает влияние носителей культуры с урнами. Они перешли реку Саву и занимают северную Боснию, внедряют здесь свой образ жизни, свои религиозные верования и свой харак-

терный способ хоронения мёртвых, сжигание. Они основали большое число новых поселений, в основном крепостей, но и одно открытое поселение, вблизи Савы (т. н. Более старое поселение в Донёй долине) принадлежало им. Это поселение позже, в поднеме железного периода, станет очень важным центром.

В средней и в южной Боснии и Герцеговине, благодаря бурным событиям в то время на Балкане, и вследствие внутреннего социального развития многочисленные, до этого разобщённые группы животноводов, соединяются в более сильные племенные сообщества. Эти сообщества строили новые укреплённые поселения — крепости. Многие из этих поселений сохранились в течение веков в продолжение целого железного периода.

Прогресс в организации поселений и в архитектуре этого периода (конец второго и начало первого тысячелетия до н. э.) очень хорошо выражен. Свидетельствуют об этом поселение Под, недалеко от Бугойно и поселение Варвара на истоке реки Рама. Пространство внутри крепостных стен было рационально использовано. Проложены узкие улицы, порытые галькой или камнем, а вдоль улиц рядами выстроены жилые дома, большие чем в предыдущих периодах: длина 9–12, а ширина 5–8 метров и было в них несколько помещений. Обязательно в таких домах строились печи с отопительной частью и с встройкой для посуды. Печи использовались для готовки пищи, в них пекли хлеб и обжигали керамическую посуду более маленьких размеров. В каждом доме находилась одна большая или несколько печей поменьше. Частью обстановки в доме были глиняные скамейки, находившихся вдоль одной из стен, а в землю врывались специальные горшки для продуктов и скарба. В доме обязательно находился простой ткацкий станок, тут же находились столы и стулья, модель которых найдена в поселении Варвара. (фиг. 28)

Очень трудно в кратком резюме охватить все самые важные элементы духовной культуры жителей бронзового периода в этих краях. Религия, несомненно, была самым важным двигателем духовной жизни в бронзовом (как и в железном) периоде. Археология в состоянии открыть только материализованные элементы этого феномена. В первую очередь это гробницы, которые свидетельствуют об уровне развитости у культа мёртвых, об отношении живых членов определённых социальных групп к своим умершим предкам и родственникам. В отношении остальных видов религиозных воззрений можно предполагать, что человек бронзового периода населил небо и землю разными божественными существами высшего и низшего порядка. В этом смысле большая роль отводилась культу солнца, в особенности в северной Боснии, куда носители культуры поля с урнами перенесли свою религиозную систему, в которую входила и митология о солнце-лодке. Божествам воды жители того периода бросали в жертву бронзовые предметы, которое позже в связи с регулицией корыта реки Савы найдены в иле, недалеко от т. н. Более старого поселения в Донёй Долине. Небольшое устройство с специальным приспособлением для жертв в жидком состоянии найдено в поселении Под, недалеко от Бугойно. В этом устройстве, видимо, приносились жертвы хтонскому культу.

В конце позднего бронзового периода (в девятом и в восьмом столетиях) появились первые образцы культной пластики. Это т. н. призматичные идолы, найденные в Рипче и на Кекича Главице, недалеко от Бихача и в Варваре. Идолы эти являются геометризованными человеческими образами (фиг. 58, 59) с некоторыми деталями, которые напоминают антропоморфную идею. У одного из этих идолов на голове — два маленьких рога (фиг. 59) и он, наверное, является предшественником оригинального божества, ко-

торое на памятниках в римском периоде появится под именем Сильванус.

Искусство бронзового периода проявлялось в основном в декоративных стилях, в украшениях металлических изделий и земляной посуды. В раннем бронзовом периоде обнаружено несколько декоративных стилей: текстильные отпечатки и врезные декорации. В эстетическом и визуальном смысле самым совершенным из всех тогда существовавших стилей, был декоративный стиль цетинской культуры. В среднем бронзовом периоде доминировал т. н. анорнаментальный стиль в производстве керамики. Орнамент почти что отсутствует, а визуальный эффект осуществляется модуляцией формы, разнообразной отделкой и сфуматом (игрой светотени) — (фиг. 29). Этот стиль был в чести у носителей культуры поля с урнами и в продолжение позднего бронзового периода.

В восточной и центральной Боснии с 13 столетия до н. э. начинает развиваться вид декоративного искусства, который назван западнобалканским геометрическим стилем (вследствие того, что этот стиль распространился и в соседних областях, в Далмации, а позже в Албании). Основная характеристика этого стиля — абстрактный геометризм, т. е. на объект накладывались композиции разных геометрических мотивов. Благодаря мастерам, украшавшим металлические изделия, гончарам, пользовавшимся этим стилем, до нашего времени сохранились образцы украшенного этим стилем оружия, драгоценностей и керамики, относящимся к периоду с 13 до 8 столетий (фиг. 32, 34, 37).

Хотя давно в некоторых гробницах на Гласинце найдены железные предметы, относящиеся к 9 и 8 столетиям, долгое время учёные считали, что производство железа в этой части Балкан относится к 7 веку до н. э. и даже позже. Вследствие определённых исследований найдены многочисленные изделия из железа в некоторых посе-

лениях на территории Боснии (Варвара, Под, Копило, недалеко от Зницы, Вис, недалеко от Дервенты) и таким образом доказано, что производство железа в этих краях началось примерно с 900 года до н. э. Поэтому девятое столетие, хотя оно и входит в бронзовый период, явилось в определённом смысле переходным периодом, в котором уже были изделия из железа, но всё же восьмое столетие и дальше остаётся началом истинного железного периода. С восьмого столетия оружие и орудия делались из железа, а делались и драгоценности из этого металла. Бронза и дальше употреблялась в производстве посуды, драгоценностей и для элементов, необходимых в производстве одежды, посуды.

Железный период не вызвал больших изменений в этнической структуре населения. Отдельные группы, формировавшиеся в конце бронзового периода, постепенно развивались в железном периоде, оставаясь на своей территории. Так как во второй половине железного периода существуют определённые письменные документы (произведения греческих и римских историков и писателей) археологические группы этого периода можно идентифицировать с определёнными этническими группами из этих источников. Например, на крайнем северо-западе Боснии, недалеко от Бихача, живут Яподы, а восточно от них живут панонские Мезеи, Осериаты и Бреуцы, а недалеко от Дравара и Петровца — Диционы, в югозападной Боснии и в западной Герцеговине — Далматы, в центральной Боснии — Детитияты, в восточной Герцеговине — илирские Даорсы. Начиная с восточной Боснии и западной Сербии — через Черногорию и до северной Албании владычествует мощная группа, названная в новое время Гласинац — Маты. Эту группу составляло большое число родственников (видимо, илирских) племён, между которыми в определённое время доминировали Автариаты.

Поселения железного периода не отличались особенно от поселений бронзового периода. Это были укрепленные поселения на возвышенностях, крепости. До сих пор обнаружено более тысячи таких поселений, разной формы и величины и с разными фортификационными системами. О внутреннем устройстве этих поселений, точнее тех из этих поселений, которые были более развиты в экономическом и всяком другом смысле, информируют нас полностью находки, обнаруженные в Поде, недалеко от Бугойно. Это были маленькие поселения, выстроенные на гранях высоких террас, хорошо укрепленные и хорошо организованные. За мощными фортификациями, выстроенными из земли, камня и дерева, тут находим сеть узких улиц, вдоль которых выстроены дома, затем — маленькую площадь в центре поселения, ворота на большой югозападной стене и храм рядом с воротами. Под такими укреплениями, строившимися обыкновенно над долиной, по которой протекает река, находится приступ к ним, который не укреплялся и это называлось подстройкой (подгородом).

Наряду с укрепленными поселениями существовали в северной Боснии и поселения на колах (соенице), строившиеся на берегах рек. Несколько таких построек найдено на реке Уне, самые большие из таких построек найдены на реке Саве, в Доней Долине, недалеко от города Босанска Градишка. Это поселение основали жители упомянутого Более старого поселения, которые под давлением непрерывных наводнений переменили место жительства. Это была большая, хорошо организованная агломерация, насчитывающая более тысячи жителей. Деревянные платформы воздвигались на дубовых колах, а на этих платформах строились дома, тоже деревянные. Между домами проходили каналы, по которым вода отводилась в реку Саву, переход через каналы обеспечивался мостиками. Поселение

имело свою бухту, а из ила Савы, недалеко от поселения, архелогичиски вытацили корабль длинной в 12 м.

В то время когда в основной части Боснии и Герцеговины развивались поселения и традиции праисторического образа жизни, Даорсы в восточной Герцеговине под влиянием более развитых культур выстроили свой центр городского типа в Ошаничах, недалеко от Стоца. Это большая агломерация, напоминающая в большой мере тип средиземноморского полиса, чем праисторическое поселение. Она состоит из одной большей части, на которой находится площадь-агора и разные общественные здания, затем укрепленная часть — акрополь, защищенная мощной „киклоповой“ стеной и бойницами, башнями, а тут же находится городская цистерна, тут и улица, собор и одругие объекты. На конец, тут имеется подстройка (подгород) из-за акрополя, на отлогом склоне, где жили, видимо, в основном ремесленники.

В железном периоде в целой Боснии и Герцеговине развивались разные ремесла: шахтерское, кузнечное, литейное и гончарное ремесла — были самыми важными. Быстро развивалась в то время и торговля. Железо, железное оружие, драгоценности, керамика в определенной мере и, наверное, сельскохозяйственные и животноводческие продукты обменивались между отдельными племенами и вывозились в другие страны. Из других стран ввозились драгоценности, бронзовая посуда и керамика с более совершенной отделкой (Греция и греческие колонии, южная Италия). Некоторые поселения стали важными производственными и торговыми центрами. Такими центрами были Под, недалеко от Бугойно и Доня Долина, затем Дебело Брдо на периферии сегодняшнего Сараева, а у Даорсов даже были деньги с образом государя на одной стороне, а на другой стороне был изображен торговый корабль, как символ их торговой роли в этой части Адриатического моря.

Что касается духовной культуры в железном периоде, можно сказать, что она развивалась на основах, созданных в бронзовом периоде под непрерывным и возрастающим влиянием греческой и итальянской культур. В религиозной жизни культ мёртвых имел важную роль, как и раньше, о чём свидетельствуют богатые приношения, найденные в гробницах и разные вещи, употребляемые при похоронных обрядах и в случае определённых праздников. По всему судя, существовал и культ выдающихся предков-воинов, который развивался в культ героя-полубога. Так как население Боснии и Герцеговины было составлено из многочисленных племён в железном периоде, у этих племён, конечно, не было единственной религиозной системы, и в рамках каждого из племён существовал, наверное, свой пантеон. Однако божества этих пантеонов по рангу и функциям не очень отличались друг от друга и чем-то напоминали божества из религиозных систем более развитых и более культурных средиземноморских народов, какими были греки и этруски. Отдельные илирские племена (носители культуры Гласинац-Маты) направляли своих послов с подарками в известные греческие храмы (Дельфи, Олимпия и др.), о чём существуют археологические данные. В железном периоде существовали постоянные храмы. Остатки одного из таких храмов найдены в поселении Под, недалеко от

Бугойно, где найдены рельефы или т. н. столбообразные идолы. Остатки другого такого храма найдены в Гориче, в Герцеговине. Этот храм напоминает греческие и этруские храмы, а в его „тезауре“, находящемся в задней части наоса, найдено много заветных подарков оружие, драгоценности.

Искусство железного периода оказалось в основном на уровне декоративных стилей, которыми украшались предметы потребления: оружие, части одежды, драгоценности. В этом смысле особенно привлекателен панцырь, найденный на Гласинце, сделанных в геометрическом стиле предыдущего периода, но с гравюрой корабля. Автором этого панцыря, видимо, был человек, живший на юге Адриатики. На Гласинце найдена и бронзовая культовая коляска, сделанная в пластическом стиле. Глиняная пластика обнаружена в нескольких местонахождениях и относится в основном к отправлениям культа. Рельефы культового значения найдены также и в поселении Под, недалеко от Бугойно (фиг. 60) – эти рельефы стилизованы, но они очень импрессивны.

Наконец, на крайнем юговостоке Даорсы, о которых мы уже упоминали, приняли греческо-эллинистическую культуру и под влиянием эллинистических художественных и мифологических образцов осуществили выдающиеся произведения в сфере прикладного искусства посредством бронзы, серебра и золота.

Esad Pašalić

PERIOD RIMSKE VLADAVINE DO KRAJA III VIJEKA NAŠE ERE

U V O D *

Stari Grci i Rimljani ostavili su u baštinu svim docnijim pokoljenjima vijesti i podatke o Iliriku, zemlji ilirskih plemena. Za Grke je Ilirik predstavljao uže geografsko područje, dok su Rimljani taj pojam proširili u znatnoj mjeri. Tako su još prije osvojenja ovih krajeva Rimljani pod Ilirikom podrazumijevali najveći dio teritorija na zapadu Balkanskog poluostrva. Granice se ne mogu sasvim precizno obilježiti, ali je početkom naše ere Ilirik uglavnom zapremao zemlje između Dunava, Norika, Italije, Jadranskog mora, Makedonije i Trakije. Na tom prostoru nalaze se: današnja Hrvatska sa Dalmacijom, veći dio Istre, cijela Bosna i Hercegovina, cijela Crna Gora, oblasti zapadne Srbije, Kosovo, Metohija i područje sjeverne Albanije.

Pojedina ilirska plemena su uspostavila bliže dodire sa grčkim kolonizatorima nekoliko vijekova prije dolaska Rimljana na naše područje. Još u VI vij. st. e. na istočnom Jadranu osnovane su važne grčke kolonije (*Apollonia* i *Epidamnus* – kasniji *Dyrrhachium* u današnjoj Albaniji) i time su bili otvoreni putevi za dalji prodor Grka u Jadransko more. Grci su na prelazu iz V u IV vij. st. e. ovdje osnovali dvije važne kolonije: *Issa* (Vis) i *Pharos* (Hvar). Ove kolonije su predstavljale bazu za širenje grčke ekspanzije po istočnom Jadranu i uspostavljanje privrednih veza u unutrašnjosti Ilirika. Tako su pojedini dijelovi Ilirika osjetili uticaj mediteranske civilizacije, od čega je zavisio tempo društvenog i kulturnog preobražavanja samih Ilira.

*Nakon objavljivanja prvog izdanja knjige „Kulturna istorija BiH“ 1966. godine, izvršena su istraživanja nekih spomenika antičke kulture u Bosni i Hercegovini. Njima su proširena ali nisu bitnije izmijenjena postojeća saznanja o kulturnim prilikama rimskog doba u zaleđu provincije Dalmacije i u južnoj Panoniji. Upućujemo, zato, čitatelja na važnije članke i studije na tu temu, što su objavljene u međuvremenu do ovog izdanja, a koji mogu poslužiti kao dopuna tekstu E. Pašalića.

Đuro Basler, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM, n.s. XXX–XXXI, 1975–76, str. 121–216

Ivo Bojanovski, *Mogorjelo – rimsko Turres*, GZM, n.s. XXIV, 1969, str. 137–163

Ivo Bojanovski, *Nova epigrafska potvrda Delminiuma na Duvanjskom polju*, GZM, n.s. XXV, 1970, str. 5–18

Ivo Bojanovski, *Problem ubikacije Bigeste*, GZM, n.s. XXVII–XXVIII, 1972–73, str. 303–311

Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH XLVII, 1974

Ivo Bojanovski, *Novi rimski epigrafski spomenici s Glamočkog polja*, GZM, n.s. XXXIII, 1979, str. 115–126

Irma Čremošnik, *Istraživanja u Mušićima i Žabljaku...*, GZM, n.s. XXV, 1970, str. 45–117

Irma Čremošnik, *Rimsko naselje na Paniku kod Bileće*, GZM XXIX, 1974, str. 41–164

Veljko Paškvalin, *Rimski žrtvenici iz Starog Majdana*, GZM n.s. XXIV, 1969, str. 165–169

Od početka IV vij. st. e. ilirske oblasti su se našle na udaru keltskih migracija i prodora koji su zahvatili i današnju Bosnu i Hercegovinu. Keltski element se uglavnom asimilirao i saživio sa brojno jačim domaćim elementom. U izvjesnim krajevima Kelti su izvršili osjetan uticaj na kulturni razvitak Ilira, a negdje su ostavili i traga u etničkoj strukturi autohtone populacije. Domaći živalj je primio od došljaka brojne tekovine materijalne kulture, a u borbama protiv njihovih provala i osvajačkih pohoda jačalo je osjećanje zajedničke sudbine među Ilirima, tako da se u ovo vrijeme počinju stvarati veće zajednice i prvi oblici ilirskih plemenskih saveza. Krajem IV i u toku III vij. st. e. učvršćivali su se odnosi i dodiri pojedinih ilirskih plemena i zajednica sa makedonskom državom, ali ona nije predstavljala uticajan spoljnopolitički faktor u društveno-kulturnom razvitku Ilira na sjeverozapadnom Balakanu. Ova država je održavala neposredne veze sa Ilirima i drugim plemenima u jugozapadnom i srednjem dijelu Balkanskog poluostrva, pa je na tom području mogla odigrati vidniju ulogu u širenju helenističke kulture.

Za nas su posebno interesantni događaji koji su neposredno prethodili definitivnom uspostavljanju rimske vladavine u Iliriku. Rimljani su morali skoro dva i po vijeka da vode vrlo teške i ogorčene vojne protiv ilirskih plemena prije nego što su bili u stanju da organizuju provinciju Ilirik, koju su nešto docnije podijelili na provincije Dalmaciju i Panoniju. Osvojenjem Italije i pobjedama nad Kartaginom, Rim je već sredinom III vij. st. e. postao provrazredni vojno-politički faktor na srednjem Mediteranu. U takvim i sličnim prilikama osvajač ne odustaje od daljeg širenja i ekspanzije. Spoljnopolitički položaj i vojnički uspjesi podstrekavali su Rimljane na nove osvajačke pohode. Pred njima su u neposrednom susjedstvu stajala još neosvojena područja. Kao gospodar zapadnog Jadrana, Rimska Republika se uskoro okrenula licem boga Marsa prema istočnom Jadranu i njegovom zaleđu. Oblasti Balkanskog poluostrva u jadranskom zaleđu već tada su privlačile pažnju Rimljana. Radilo se o prostranom teritoriju između Jadranskog mora, Makedonije i Dunava koji je baš u ovo doba mogao odigrati značajnu ulogu u jačanju pozicija rimske države kao nove mediteranske sile. Ovim teritorijem su prolazile vrlo važne komunikacije koje vežu Italiju sa Podunavljem i Bliskim istokom. Velikodržavne ideje i osvajačka politika uputile su Rimljane na Balkan. Osvojenjem ilirskih zemalja pružala im se izvanredna prilika ne samo za obezbjeđenje Jadrana, već još više za nesmetano i aktivno angažovanje u odnose među helenističkim državama na širem području istočnog Mediterana. Interesi rimske države, koja je već ulivala poštovanje, nisu mogli da se zadrže samo na primorskim mediteranskim zemljama i pomorskim putevima. Tako su Rimljani otvorili nova poprišta svojoj teritorijalnoj i ekonomskoj ekspanziji.

Rimljani su pokazali veliko interesovanje za ovaj dio Balkanskog poluostrva kako zbog toga što je on bio geopolitički i strateški vrlo značajan tako i zbog toga što je predstavljao oblast poznatu po prirodnim resursima. Ovdje su ležala velika nalazišta željeza, srebra i drugih metala; odavde su strani gospodari mogli lako doći i do drugih bogatstava i većeg broja robova. Prirodna bogatstva Ilirika privlačila su pažnju i grčkih kolonija, naročito onih na Jadranu.

Vojne akcije Rimljana na istočnom Jadranu i u njegovom zaleđu počinju 230. god. st. e. ekspedicijom protiv Ardijejskog saveza. Napadi Ilira na grčke

kolonije Faros i Isu poslužile su kao povod i izgovor za početak rata. Osim toga, ilirsko gusarenje na moru ugrožavalo je rimske trgovce, pa je i njima trebalo obezbijediti slobodne puteve. Zbog teških vojni protiv Hanibala Rimljani su u toku drugog punskog rata morali prepustiti istočni Jadran Makedoncima. Ali to je potrajalo samo kraće vrijeme, jer im je uskoro, po uspješnom okončanju rata (od 200. do 197. god.), pošlo za rukom da sasvim potisnu Makedonce s ovog područja i većeg dijela Balkanskog poluostrva. Rim sada obrazuje plemenski savez u primorju i njegovom neposrednom zaleđu. Ilirska plemena tog saveza proglašena su za „saveznike rimskog naroda“ (*socii populi Romani*) sa formalnom autonomijom. Za vrijeme trećeg makedonskog rata (od 170. do 168. god.) „saveznici“ predoše na stranu Makedonaca, tako da im poslije pobjede Rima nad makedonskim kraljem Persejem ne preosta ništa drugo nego da priznaju rimsku prevlast.

Izgledalo je da su Rimljani čvrsto stali na istočnu obalu Jadrana. Ali prilike im neće ići povoljnim tokom, i najteži ratovi u Iliriku tek će nastupiti. Odsad pa za čitav vijek dalje Dalmati će preuzeti ulogu protagoniste u borbi protiv rimskog zavojevanja. Već 156. god. došlo je do teških borbi protiv Dalmata, koji su osnovali plemenski savez na prostoru od Neretve do Raše i opasno ugrožavali rimsku prevlast u južnom primorju i na ostrvima. Pošto je razoren njihov utvrđeni centar *Delminium* (Duvno), Dalmati pretrpješe poraz, priznaše rimsku vlast i obavezaše se da plaćaju tribut. U međuvremenu i Makedonija poslije neuspjelog ustanka definitivno pade pod vlast Rimljana, koji je proglasiše provincijom (146. god. st. e.). Te godine je i Grčka doživjela istu sudbinu postavši rimska provincija Ahaja. Rimljani su postepeno zaposjedali područja Balkanskog poluostrva i u njima uspostavljali svoju dominaciju. Dalji prodori u oblasti Ilirika sada su mogli ići kako preko Jadrana iz Italije tako i preko Makedonije iz Epira i Grčke. Iliri u unutrašnjosti nisu popuštali i energično su branili svoju nezavisnost. Čak su i ranije pokorena plemena (Ardijeji, Plereji i dr.) pokušala ponovo 135. god. st. e. da se oslobode strane dominacije, ali bez uspjeha. Z svoj pokušaj da stvore protivrimsku koaliciju Ardijeji skupo platiše: Rimljani ih raseliše u unutrašnjost današnje Hercegovine gdje ih je nakon dva i po vijeka sasvim nestalo.

Od sredine II vij. st. e. vojne ekspedicije Rimljana sve više se koncentrišu na unutrašnje oblasti Ilirika. Da bi mogli što uspješnije voditi ratove protiv Ilira, Kelta i drugih plemena u zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva, Rimljani jako učvrstiše Akvileju kao vojno-strategijsku bazu. Od svog osnivanja (181. god. st. e.) Akvileja je predstavljala važan centar u kome su prikupljane vojne jedinice za operacije protiv plemena nastanjenih sjeverno i istočno od granica Italije. Odavde je već 171. god. izvršena velika kaznena ekspedicija protiv Japoda. Novi pohod na Japode izvršen je 129. god., ali ovo pleme ni tada nije bilo pokoreno. Ratovi i vojne se nastavljaju: 119. i 117. god. Rim postiže nekoliko pobjeda nad Dalmatima i pojedinim panonskim plemenima. Ovi i drugi uspjesi na širem teritoriju omogućili su mu da krajem II i početkom I vij. st. e. uspostavi čvršći nadzor u jednom dijelu Ilirika. O pravnoj dominaciji i vladavini u Iliriku još se ne može govoriti. Period zatišja od četrdesetak godina prekinuli su Dalmati novim vojnim pokretom 78. god. koji im nije donio uspjeha. Izgledalo je da Dalmatima nema drugog izbora nego da priznaju Rimljane za svoje gospodare. Cezar, kao izabrani konzul 59. god. st. e., dobi od Senata na upravu provincije Cisalpinsku Galiju i Ilirik. Međutim, ni Dalmati ni brojna druga plemena ne

odustaje od uporne borbe za nezavisnost, tako da je Rim tada u stvari vladao samo pojedinim dijelovima teritorija koje je proglasio Ilirikom. U građanskom ratu, 48. god. st. e., Dalmati nanesoše težak poraz Cezarovim legijama koje su operisale u primorskom i susjednom kontinentalnom prostoru Ilirika. Istovremeno Japodi napadoše primorske baze i gradove u sjevernom Jadranu, gdje su Rimljani već ranije bili učvrstili svoju vlast i sproveli kolonizaciju. Po završetku građanskog rata Cezaru pođe za rukom da privremeno smiri situaciju u Iliriku, ali tribut nametnut Dalmatima izazva nove borbe i nemire koji potrajaše 46. i 45. god. st. e. Ni poslije toga Ilirik nije bio pokoren pa je 35. god. st. e. Oktavijan morao povesti veliku vojnu ekspediciju radi uspostavljanja rimske vlasti u oblastima koje su nastavali Japodi, Dalmati, Panonci i cio niz drugih plemena u unutrašnjosti. Tokom tri godine ratovanja Oktavijan je uspio da uz velike napore i stradanja svojih odreda zada udarce nekim plemenima u Iliriku i da razori izvjestan broj njihovih utvrđenih centara. Pa ipak ni tada nije bila uništena nepokorna snaga Ilira u njihovim nezavisnim i poluzavisnim plemenskim župama.

Rimska imperija je u isto vrijeme vodila ratove i na drugim stranama. Pobijedivši svoga opasnog protivnika – trijumvira Antonija, Oktavijan, sada car August, pristupa akcijama za obezbjeđenje granica na Balkanu. I dok se on vrlo intenzivno bavio sprovođenjem ovih mjera, Rimu je iznova zaprijetila opasnost: na Istru i istočne granice Italije krenuli su Panonci i njihovi saveznici (16. god. st. e.). Suzbijanje ovog vojnog pohoda nije dovelo do uklanjanja opasnosti s te strane. Nastavljajući akcije radi obezbjeđenja Italije, August izvrši nova osvajanja u Istočnim Alpama. Rimska prevlast na Balkanu ponovo bi izložena iskušenju: 12. god. st. e. Panonci i Dalmati zaratiše protiv rimskih posada koje su se nalazile u pojedinim krajevima Ilirika. Nakon trogodišnjih borbi Rimljanima pođe za rukom da razbiju protivničke odrede i da osvoje Panoniju sve do Dunava. Pa i poslije toga sva ilirska plemena nisu bila pokorena i Rimljani ni tada nisu postali apsolutni gospodari cijelog Ilirika. To su pokazali događaji koji su uskoro uslijedili.

Širom većeg dijela današnje Hrvatske i Srema, u cijeloj Bosni i Hercegovini, u Primorju i Crnoj Gori ustadoše mase slobodnog i već pokorenog ilirskog stanovništva u rat protiv Rimljana. Tako je buknuo znameniti dalmatsko-panonski rat d 6. do 9. god. n. e., nazvan takođe Batonovim ratom (*Bellum Batonianum*). Rimski podaci govore da su ilirska plemena krenula u borbu sa 200.000 pješaka i 9.000 konjanika. Nema sumnje, ove cifre su pretjerane, ali izvori pružaju i druge podatke o snazi ilirske vojske i opasnosti u kojoj su se našli Italija i Rim. Rimski historičar Svetonije proglasio je docnije ovaj rat „najopasnijim od svih vanjskih ratova poslije punskih“ (*gravissimum omnium externorum bellorum post Punica*). Momenat je bio povoljan, jer je glavnina rimske vojske bila upućena protiv germanskog plemena Markomana u današnjoj Češkoj. Pod oružje su stupili Desitijati, Dalmati, Mezeji, Japodi, Breuci, Pirusti a, svakako, i druga plemena. Vodstvo i komanda je povjerena dvojici Batona – desitijatskom i breučkom. Rimljani su odmah povukli legije iz pohoda protiv Markomana i uputili ih u Ilirik, a preduzeli su i neke vanredne mjere radi pojačanja odbrane. Na čelu rimskih jedinica stajao je proslavljeni vojskovođa Tiberije zajedno sa Germanikom. Iliri su koncentrisali svoje napade prema Italiji, prema rimskim gradovima na Jadranu, prema Makedoniji i, u prvo vrijeme, na sjever

prema važnim bazama u Panoniji. Saveznička vojska je izvojevala nekoliko značajnih pobjeda nad Tiberijevim legijama i do 8. god. n. e. uspješno je razbijala sve pokušaje rimske komande da sa vojskom prodre u unutrašnjost Ilirika. Tek poslije izdaje breučkog Batona, koji pređe Rimljanima, težište vojnih operacija bi preneseno u bosansko-hercegovačke i primorske krajeve. Posljednje godine rata vođene su ogorčene borbe uz energičan otpor jedinica pod zapovjedništvom desitijatskog Batona. Najzad, 9. god. n. e., oslabljeni i iscrpljeni ilirski odredi morali su kapitulirati pred nadmoćnim, bolje organizovanim i opremljenim legijama Tiberija i Germanika.

Tako je završen ovaj posljednji pokušaj ratobornih Ilira i njihovih saveznika da zaustave snažnu vojno-političku ekspanziju Rimljana i da sačuvaju svoju nezavisnost. Rim je tek sada, poslije teških i opasnih ratova tokom gotovo dva i po vijeka, definitivno pokorio ovaj dio Balkanskog poluostrva i u njemu učvrstio svoju punu dominaciju. Car August je 9. god. n. e. mogao proglasiti Rim pobjednikom nad nepokornim stanovnicima Ilirika i pripremiti posljednje trijumfalno slavlje zbog pobjede (*ex Pannoneis et Dalmateis*) o čemu imamo i umjetničko svjedočanstvo na lijepoj gemi (*gemma Augustea*). Neposredno iza toga izvršena je podjela Ilirika na dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju.

Istorija dugotrajnih rimsko-ilirskih ratova još nije potpuno osvijetljena. Ona traži dalja ispitivanja i studije. U istoriji odnosa između Rima i Ilira na Balkanskom poluostrvu u prvi plan izbijaju pitanja: kakvu su ulogu imala pojedina ilirska plemena, koliki je njihov udio u borbi za samostalnost svih Ilira i, posebno, odakle tolika snaga nekim plemenima i plemenskim koalicijama. Za ovu priliku biće dovoljno ako se samo letimično osvrnemo na pitanje da li je područje Bosne i Hercegovine bilo osvojeno prije Batonovog rata. Okolnosti pod kojima se razvijao posljednji dalmatsko-panonski rat i tok događaja koji su se odigrali u tri godine njegovog trajanja potvrđuju da su krajevi u unutrašnjosti buduće provincije Dalmacije bili slabije uvedeni u rimski poredak no što je to slučaj sa krajevima koji su spadali u provinciju Panoniju. Za Rimljane je tada Panonija imala veći značaj od Dalmacije – kako zbog blizine državne granice tako i zbog svega što su Rimljani već u njoj izgradili (komunikacije, utvrđeni gradovi, isl.). Unutrašnjost Dalmacije je bila mnogo manje pristupačna Rimljanima i dobrim dijelom svoga teritorija nepodesna za vojne operacije većih jedinica pa u ranije vrijeme nije mogla osjetiti jači uticaj rimskih državnih organa. Stoga je Tiberije nastojao da prvo slomi otpor u panonskom dijelu Ilirika da bi poslije mogao sa većom snagom i sa više sigurnosti prići vojnim akcijama na području Dalmacije. Oktavijanova vojna na ovom području (35 – 33. god. st. e) nije donijela rezultate koji bi značili definitivno pokorenje svih Ilira. Plemena u unutrašnjosti Dalmacije, naročito Desitijati, Mezeji i dio Dalmata, sačuvala su svoju nezavisnost. Razumije se, pojedine krajeve u Iliriku Rimljani su već bili osvojili, a znatni dijelovi Ilirika nisu još bili stvarno uključeni u sistem rimske vlasti. Takav je slučaj sa nekim regijama današnje Bosne i Hercegovine koje su predstavljale slobodni teritorij sve do završetka Batonovog rata. Vođa cijelog pokreta, desitijatski Baton, poznavao je raspoloženje svih Ilira, i to mu je mnogo pomoglo u sprovođenju vojno-političkih mjera tokom rata protiv Rimljana. Iliri su koordinirano djelovali u Dalmaciji i Panoniji. Odlučne borbe vođene su u unutrašnjosti i primorju, tj. na području današnje Bosne, Hercegovine i Dalmacije.

Istorija u svojim opštim zakonitostima sadrži neosporne i mnogostruke specifičnosti. Pravi smisao izučavanja istorije sastoji se u tome da posebno bude tačno zapaženo i da nađe svoje mjesto u opštem. Drugim riječima, historičar ne ostaje samo pri onome što je vidljivo i što se javlja kao činjenica, već on mora da uoči i ono što je važno i što predstavlja karakterističnu stranu. Regionalna istorija pruža historičaru mogućnosti za jasnije uočavanje posebnih odlika i spona u razvitku određenih zajednica. Otuda i obrada kulturne istorije Bosne i Hercegovine u rimsko doba mora posvetiti dužnu pažnju ulozi ovih faktora. Unutrašnjost Ilirika ne spada u uži pojas antičkog mediteranskog svijeta, ali nije od njega ni mnogo udaljena. Ovo područje se proteže širom granica između prostora u kome se rodila i cvjetala antička civilizacija i prostora koji kao periferni teritorij dublje ulazi u evropski kontinent. Veći dio Ilirika zajedno sa Bosnom i Hercegovinom postaje za kulturnog historičara još interesantniji, jer predstavlja graničnu oblast dviju kulturnih zona antičke Evrope. Ovde se smjenjuju oblici terena u punoj raznolikosti: visoki planinski vijenci sa bogatim šumama, prostrane visoravni i goleti iznad dubokih kotlina i riječnih dolina, niski brežuljci i kompleksi plodnih ravnica. Takva geografska šarolikost pružala je mogućnosti nekim autohtonim plemenima da se izdvoje u prirodno omeđene župe i da u njima žilavo čuvaju svoje tradicije i etničke odlike. Istovremeno, zahvaljujući posebnim regionalnim i mjesnim uslovima, pojedine zajednice su bile pristupačne vanjskim uticajima, pa su mogle brže ući u sferu mediteranske civilizacije. Jače ili slabije promjene u životu domaćeg stanovništva kako prije dolaska Rimljana tako i za vrijeme njihove vlasti zavisile su i od toga da li su određene oblasti stajale u bliskom i neposrednom doticaju sa razvijenim centrima u primorju ili sa važnim komunikacijama trgovinske i kulturne penetracije u unutrašnjosti. Kad ukazujemo na ove momente, daleko smo od pomisli da istoriju Ilira u Bosni i Hercegovini sasvim podredimo prirodnim i geografskim uslovima, ali nam oni objašnjavaju mnoge pojave. Ovo tim prije što je riječ o dalekim istorijskim periodima u kojima su iz razumljivih razloga prirodni faktori djelovali sa mnogo većom snagom i uplivom no što je to slučaj u novijim i najnovijim istorijskim razdobljima. Nema sumnje, geografska sredina djeluje kao činilac u opštem razvitku, ali ona ni u kom slučaju ne predstavlja silu koja bi bila značajnija od ekonomskih, proizvodnih i duhovnih faktora.

Istorija starog vijeka, prvenstveno kulturna istorija toga vremena, ne da se ni zamisliti bez Mediterana. Tu je izvor antičke civilizacije, dok je u graničnim oblastima ili na periferiji Mediterana postojao drugi svijet sa nerazvijenim narodima i plemenima. Pred nas izlazi na vidjelo ono što su kulturno napredniji i zreliji narodi predali perifernim zemljama i njihovim stanovnicima, ali se isto tako upoznajemo sa elementima autohtonih kultura i snagom njihovih tradicija. Nije ni vrijedno ni korisno vršiti poređenja naprednijih i zaostalijih naroda antičkog svijeta, kao što, s druge strane, nije moguće porediti najviša dostignuća jednog doba sa ukorijenjenim nasljeđem koje se održava u tom dobu. Nauka danas ne odstupa od uvjerenja da je antička kultura – gradska kultura i da sva antička baština potiče od stvaralačkog duha koji su stvorili njeni gradovi i urbani centri. Teza je u suštini tačna, ali ona mora naći svoje dopune u proučavanju prostranih dijelova antičkog svijeta koji nisu bili urbanizirani. Ne treba gubiti iz vida da su i ova područja antičkog svijeta dala svoj srazmjerni udio u izgradnji gradske kulture i da su je osvježila svojim samobitnim, ruralnim tekovinama. Interesovanje historičara stalno se pomjera i širi na nove domene pro-

učavanja. Ono se već bitno pomaklo i prešlo s pojedinih ličnosti na zajednice, s političkih događaja i ratova na civilizaciju, dohvatilo se čvrstog tla i osnova sveg stvaranja. Poznavanje antičke istorije više ne može da se zadovolji jedino poznavanjem zemalja u uskom pojasu Mediterana, već traži nova područja izvan tog kruga i opsega. Naporedo s ovim pomjeranjem otkriva se novo obilje materijalne građe, kako na prostoru matičnih sijela antičke civilizacije tako naročito u zemljama koje su bile zahvaćene uticajima grčke kolonizacije i rimske vojno-političke prevlasti. Za našu tematiku od bitnog su značaja slijedeće komponente: koliko je i kako rimska dominacija u današnjoj Bosni i Hercegovini uticala na način života indigenog stanovništva; u čemu su novine i promjene koje je osjetio domaći element i da li rimska vladavina predstavlja snažnu prekretnicu u njegovom kulturnom i društvenom životu; sa kakvom snagom i otpornošću je domaće stanovništvo čuvalo svoja etnička obilježja i kulturno nasljeđe.

Kao moćna država sa izgrađenim robovlasničkim sistemom i poslije značajnih pobjeda u središnjem i istočnom dijelu Mediterana, Rim je tokom I vij. st. e. uspješno priveo kraju svoja osvajanja na Sredozemlju i na nekim prostorima Evrope, Afrike i Bliskog istoka. Kraj Republike i početak Carstva označava vrijeme njegove izrazite moći i teritorijalne ekspanzije. Spoljnopolitičke pobude i namjere, kojima se rukovodila rimska država još od njenog izlaska na Mediteran u III v. st. e., vrlo su jasne. One proizlaze iz unutrašnjih potreba rimskog društvenog poretka i iz međunarodne situacije koju su karakterisali sukobi i rivalstvo među helenističkim državama. Istoričar ponekad postaje „prorok prošlosti“, ali u ovom slučaju mu to nije potrebno, jer pred njim stoji činjenica da je Rim ne samo u doba Carstva već i ranije, u doba Republike, odlučno krčio puteve svome imperijalizmu. Kako bismo, pri tome, mogli prihvatiti mišljenja i teze po kojima Rimska Republika nije imala osvajačkih aspiracija izvan Mediterana i pomorskih komunikacija? Zar bi bila opravdana tvrdnja da ona nije pokazivala interes za Ilirik i da se jedino starala za mir na Jadranu, nastojeći da svoje posjede zajedno sa posjedima grčkih saveznika zaštiti od ilirskih napada? U istoriografiji se još uvijek susreću takva shavatanja.

IZVORI

Grčki i rimski pisci malo su pisali o našoj zemlji, pa i te malobrojne vijesti nisu potpune i nisu pouzdane. U njima nalazimo raznovrsne podatke, ali ih vrlo rijetko možemo upoređivati sa drugim pisanim izvorima i na taj način podvrgnuti provjeravanju i konfrontaciji. Antički autori su prvenstvenu pažnju posvećivali opisu krupnih događaja, ratnih i osvajačkih pohoda, velikih bitaka i istaknutih ličnosti. Oni su tako prikazali događaje koji su u vezi sa prodiranjem Rimljana na područje Ilirika. Socijalna i ekonomska fizionomija zajednica skoro da ih nije ni interesovala. Otuda nam je malo poznata društveno-ekonomska struktura stanovništva u Iliriku, a naročito onog dijela domaćeg življa koji je stanovao u današnjoj Bosni i Hercegovini. Kad su u pitanju podaci o kulturi i manifestacijama duhovnog života, tu je situacija još teža. Osim skromnih informacija o nekim običajima i etničkim odlikama pojedinih plemena, u spisima grčkih i rimskih pisaca, ne nalazimo drugog vrednijeg oslonca za poznavanje kulturnih prilika na području Bosne i Hercegovine. Prepoznavanje kulturnih

prilika na području Bosne i Hercegovine. Prema tome, za ovo područje u antičko doba Ilirika kao i za druge njegove oblasti nemamo pisanih literarnih vijesti koje bi mogle predstavljati solidnu osnovu pri izradi cjelovitog pregleda o društvenim odnosima, o ekonomici i kulturi autohtonih stanovnika u predrimsko i rimsko doba. Nedostaju precizni podaci za izradu popisa, statistika, topografskih slika i sl. Antički pisci su slabo poznavali geografiju naših krajeva, tako da je po onome što oni kažu vrlo teško odrediti područje pojedinih plemena ili lokalizirati naselja koja spominju. A sve to – teritorijalni razmještaj plemena, položaj i lokalizacija naselja, društvena struktura autohtonog življa, ekonomska snaga i oblici privredne djelatnosti uz istorijske dodire i veze sa drugim narodima – predstavlja polaznu tačku svih ispitivanja iz domena kulturnih prilika u našoj zemlji za vrijeme antike.

S druge strane, ovi elementi, jasno izdvojeni, omogućuju nam da uočimo osobenosti i razlike u stepenu društvenog i kulturnog razvitka među plemenima. Nas interesuje ne samo kulturna istorija rimske Bosne i Hercegovine u cjelini već takođe istorija njenih dijelova koji se po nekim specifičnostima i odlikama izdvajaju iz cjeline.

Navešćemo autore u čijim djelima nalazimo podatke i informacije o ilirskim zemljama. *Pseudo – Skilaks* (IV v. st. e.) i *Pseudo – Skimnos* (oko 100. god. st. e.) pružaju podatke o narodima na području Ilirika i obavještavaju nas o grčkoj kolonizaciji istočnog jadranskog primorja. O tome imamo vijesti i kod drugih pisaca, kao što su *Diodor* (iz druge polovine I v. st. e.) i *Strabon* (63. god. st. e. do 19. god. n. e.) Period rimskih ratova za osvajanje Ilirika i period rimske dominacije na tom području u prva tri vijeka naše ere opisuju sljedeći autori: *Polibije* (II vij. st. e.), *Varon* (I vij. st. e.), zatim već spomenuti *Diodor* i *Strabon*, pa *Livije* (59. g. st. e. do 17. god. n. e.), *Velej Paterkul* (prva polovina I vij. n. e.), *Plinije Stariji* (I vij. n. e.) *Flor* (s početka II vij. n. e.), *Klaudije Ptolomej* (II vij. n. e.), *Apijan* (II vij. n. e.) i *Dion Kasije* (oko 150 do 229. god. n. e.). Kod njih nalazimo kraće informacije o običajima i načinu života u pojedinim oblastima Ilirika, o naseljima i privredi, ponošto o vlasničkim odnosima i plemenskoj organizaciji, a svakako o ratovima između Rimljana i Ilira. Sporadične vijesti mogu se naći i kod nekih pjesnika (*Marcijal*, *Stacije* – oba iz I vij. n. e.). Za geografiju naše zemlji najvažniji izvor predstavljaju *Strabon*, *Plinije* i *Ptolomej*. Za period rimske vladavine u prva tri vijeka naše ere nalazimo pomena i u pisaca kasnijeg doba, među kojima na prvom mjestu dolaze u obzir *Laterkul* iz Verone (oko 300. god. n. e.), *Hijeronim* (oko 350. do 420. god. n. e.), *Klaudije Klaudijan* (oko 400. god. n. e.) i *Kasiodor Senator* (VI vij. n. e.). Važan izvor za topografiju i komunikacije sa podacima od I do V vij. n. e. predstavljaju itinerari (putovođe) izrađeni u vidu popisa putnih stanica, uz koje su stavljena njihova imena i razdaljine između pojedinih mjesta. Takav putovođa je poznati *Itinerarium Antonini* iz IV vij. n. e. Drugu vrstu itinerara predstavljaju karte sa ucrtanim topografskim i drugim oznakama i sa cestama na kojima su ubilježene distance među stanicama. Među antičkim kartama najistaknutije mjesto zauzima tzv. *Tabula Peutingeriana*, izrađena u drugoj polovini IV vij. n. e. ili za vrijeme Dioklecijana. Geografsko-topografske podatke za antički period sadrži i katalog mjesta poznat pod imenom *Ravennati Anonymi Cosmographia* iz ranog srednjeg vijeka (VII vij.). Neke opštevažee podatke o prva tri vijeka naše ere nalazimo i u oficijelnim državnim spisima kasnoantičkog vremena. Takav je *Teodosijanski kodeks* (V

vij. n. e.) rimskih zakonodavnih propisa i konstitucija koje su donijeli Konstantin i njegovi nasljednici; kodeks sistematiše propise i građu prema sadržaju, izvorima i uzorima u ranom rimskom pravu. Vrlo vrijedan izvor predstavljaju *Digeste* (VI vij., Justinijanovo doba) sa svojim fragmentima iz bogate literature klasičnih rimskih pravnika. Zaslužuje pažnju i *Notitia dignitatum* (s početka V vij. n. e.), jedan službeni dokument sa spiskom viših ustanova, činovničkih i upravnih zvanja u Rimskom Carstvu.

Prema svemu se vidi da nam djela i spisi antičkih autora pružaju malo podataka za kulturnu istoriju naše zemlje u rimsko doba. Sva je sreća što to nisu jedini izvori. Nauka danas raspolaže i drugom građom za ova izučavanja. To su arheološki nalazi koji s dana na dan u cijelom svijetu postaju sve bogatiji. Kao materijalni izvori i raznovrsna dokumentacija, arheološki nalazi otvaraju široko polje složenog ispitivanja društvenog i kulturnog života onih zajednica iza kojih su preostali. Bosna i Hercegovina ima znatan fond ove izvorne građe kako u muzejskim zbirkama tako i na samom terenu.

Sami arheološki nalazi – nepokretni i pokretni – donose istoričaru pouzdanu i objektivnu građu. Oni su vjerniji i istinitiji od pisanih izvora. Nepisana materijalna građa je neposredno data i pošteđena od svih subjektivnih, pristrasnih naklonosti; ona je sva objektivna i ne zamagljuje uvid u ono što je značila za svoje vrijeme. Kao predmeti ljudskog rada i kao sredstva kojima čovjek proizvodi, materijalni nalazi starih kultura sadrže punu istinu o ljudskim djelatnostima, o borbi za napredak i o težnjama da uvijek bude bolje no što je bilo. „Arheološki spomenici su stvarnost koja nikad ne laže i u tome leži njihova prednost nad pisanim izvorima. Potrebno je samo pravilno ih protumačiti“ (J. Neustupni).

Dobar dio materijala sa područja naše zemlje je sistematizovan, obrađen i objavljen u publikacijama. Osnovnu arheološku građu za antički period istorije naše zemlje sačinjavaju ovi spomenici i nalazi: građevinski ostaci, tragovi naselja, umjetnički predmeti i izrađevine, predmeti za svakodnevnu upotrebu, novci i natpisi. Pokriveni zemljom, zatrpani, otežani od zuba vremena i upotrijebljeni za razne kasnije gradnje, potopljeni u rijekama ili naplavinama, priloženi uz pokojnike u grobovima, porušeni silom ili prirodnim nepogodama, dotrajali ili bolje sačuvani, pristupačni ili ma na koji način udaljeni od našeg neposrednog dohvata – svi ti spomenici stoje danas na raspolaganju arheolozima-istoričarima kao dragocjena izvorna građa. Postoje i brojna neotkrivena nalazišta arheološkog materijala.

Obilje dosad sabrane građe koja je već pronađena zadivljuje svojom raznovršnošću i privlači živo interesovanje arheologa raznih specijalnosti. Područje naše zemlje ne oskudijeva u arheološkim nalazištima antičkog perioda, i na taj način pruža mogućnosti za nova istraživanja.

Antički spomenici i nalazi sa područja Bosne i Hercegovine mogu se podijeliti u tri vrste: grčke, rimske i domaće (ilirske) spomenike. Na taj način jasnije zapažamo ne samo njihove karakteristike već takođe značaj uticaja koji su se ovdje ukrštali. Grčki spomenici nisu brojni i ne pokazuju ravnomjeran teritorijalni raspored. Najviše ih ima u neposrednom jadranskom zaleđu. Grčki uticaji prodirali su ovamo pretežno trgovinom, dok kolonizacija nije u tome imala udjela. U dubljoj unutrašnjosti nema grčkih naseobina ni u predrimsko ni u rimsko doba. Putevi grčke trgovine i razmjene sa ilirskim oblastima izvan pri-

morskog pojasa išli su raznim pravcima. Za našu zemlju ovi putevi su vodili pretežno od mora dolinama rijeka ili drugim pogodnim prirodnim komunikacijama. U povezivanju hercegovačko-bosanskih krajeva s grčkim kolonijama na Jadranu značajnu ulogu je odigrala *Narona* (danas Vid kod Metkovića). Najstariji predmeti grčkog porijekla u našoj zemlji (oružje, nakit, keramika) potiču iz VI vij. st. e. Oružje i nakit susrećemo na širem prostoru, dok je keramika ograničena na hercegovačke predjele bliže Jadranu. Za intenzitet i pravce grčke trgovine sa ovim oblastima Ilirika rječite dokaze pružaju numizmatički primjerci. Među dosad prikupljenim primjercima novca najbrojnije su zastupljene drahme iz *Dyrrhachiuma* (danas Drač) i *Apollonije* (kod današnje Valone) u serijama od kraja III vij. do I vij. st. e. Kao nalazišta grčkih drahmi ističu se područja oko Ljubuškog, Posušja, Čapljine, Mostara i krajevi koji gravitiraju komunikacijskoj liniji Neretva – gornji tok Bosne – srednji i donji tok Drine. Primjerci drugog grčkog novca su rjeđi. Od svih ilirskih plemena na području Bosne i Hercegovine izgleda da su Daorsi, naseljeni na donjoj Neretvi i na Bregavi, održavali najtješnji dodir s Grcima. Oni su još u II vij. st. e. kovali novac sa natpisom na grčkom jeziku. Daorsima pripada i poznato utvrđenje na Ošaniću kod Stoca koje je izgrađeno po grčkom uzoru. Što se tiče grčkih natpisa iz rimskog perioda, oni su vrlo rijetki. Dosad je otkriven samo jedan epitaf kod Srebrenice i dva utisnuta žiga na zemljanim posudama.

Rimski spomenici su daleko brojniji i raznovrsniji. Građevinski ostaci iz rimskog perioda – to su ruševine gradova, utvrđenja, vila na ekonomijama, ostaci pojedinih objekata i proizvodnih pogona, tragovi cesta, razni spomenici, grobovi i čitava groblja. Na prostoru naselja i na pojedinačnim građevinskim objektima susrećemo ostatke zgrada raznih tipova. Dosad su najvećim dijelom iskopavana naselja gradskog tipa, gospodarske vile i neki industrijski objekti. Nijedno seosko naselje još nije otkriveno. Ako izuzmemo poljoprivredna dobra (*fundi*) sa njihovim gospodarskim objektima (*villae rusticae*) i ostatke sojeničkih naseobina, mi nemamo drugih stvarnih predstava o selu. Kako su izgledala sela indigenog stanovništva u planinskim i zabitnim predjelima, a kako ona u ravničarskim krajevima – o tome možemo praviti samo pretpostavke i za sada tražiti oslonac u poređenju sa drugim zemljama Rimskog Carstva. U red objekata značajnih za izučavanje opšte i kulturne istorije naše zemlje u rimsko doba takođe spadaju ceste koje su mjestimično sačuvale funkciju saobraćajnica sve do najnovijih dana. Komunikacijska mreža je imala važnog udjela u jačanju i ubrzavanju kulturnog razvoja ovih krajeva.

Proučavanje kulturne istorije Bosne i Hercegovine u rimsko doba nalazi oslonca i u numizmatičkoj građi. Ova vrsta arheološkog materijala (metalni novci) pruža podatke o putevima i intenzitetu trgovinskih, kulturnih i drugih veza koje su uspostavljane na našem terenu ili sa našim terenom. Istovremeno metalni novac sa svojim legendama, siglama i ikonografijom pomaže pri datiranju ostalih arheoloških spomenika. Kroz Bosnu i Hercegovinu kolali su u predrimsko doba, pored grčkog novca, još i rimski republikanski novci, rjeđe makedonski i afrički, a tokode domaće ilirske monete. Tokom rimske dominacije ovdje se upotrebljavao i trošio prvenstveno rimski novac kojeg ima u serijama od republikanskog do kasnoantičkog vremena. Najbogatija nalazišta su: predio na donjem toku Neretve, okolina Ljubuškog, Livanjsko i Duvanjsko polje, dolina Lašve, rudarska područja (Kreševo – Fojnica – Kiseljak, Srebrenica – Sase, por-

ječje Sane i Japre), bihaćki kraj i bosanska Posavina. Veći depoi potiču iz južne Hercegovine, sa Livanjskog polja, iz rudarskih rejona i Posavine.

Za kulturnu istoriju dosta podataka pružaju i predmeti svakodnevne upotrebe. To su raznolike izrađevine (keramika, ukrasi, nakit, predmeti od metala i stakla, kultni simboli i dr.) koje se mogu naći svuda, a naročito u arealima naselja.

Posebno su značajni natpisi iz rimskog vremena, sačuvani ponajviše na kamenu. U toj epigrafskoj građi daleko najjače su zastupljeni nadgrobni natpisi (epitafi). Sačuvani su takođe počasni natpisi, posvete na žrtvenicima, tvornički žigovi na keramičkim proizvodima i natpisi na miljokazima. Epigrafski spomenici ovog perioda, a naročito epitafi, predstavljaju dragocjenu građu koja nam pruža mnogo podataka za proučavanje etničke strukture i društvenih odnosa među stanovnicima naših krajeva, za utvrđivanje statusa pojedinih naselja, za njihovu lokalizaciju i topografiju uopšte; oni nas, isto tako, obavještavaju o radu i funkcijama pokojnika za vrijeme njihovog života, o plemenskom uređenju, upravi, stepenu romanizacije u pojedinim mjestima ili porodicama, razmještaju i sastavu vojnih jedinica; natpisi čuvaju tragove ilirske onomastike, otkrivaju mnoge vidove kulturnog života i autohtonih tradicija; po njima možemo pratiti puteve kojima je vršena razmjena i trgovina, i uočavati privredna obilježja i razvitak pojedinih regija, zanimanje stanovništva i sl. Antički epigrafski spomenici sa područja Bosne i Hercegovine skoro svi su na latinskom jeziku. Najstariji latinski natpis u našoj zemlji potiče iz Tasovčića kod Čapljine. To je posveta na

Sl. 62. – Natpis iz Tasovčića kod Čapljine, postavljen u počast Oktavijana 36. ili 35. godine st. e.

jednoj kamenoj ploči koja je po svoj prilici služila kao postament nekog spomenika u počast pobjedniku: IMPERATORI CAESARI DIVI FILIO SICILIA RECEPTA CAIUS PAPIUS CELSUS MARCUS PAPIUS KANUS FRATRES = Imperatoru Cezaru božanskom sinu (tj. Cezarovom sinu) povodom osvojenja Sicilije (postavljaju) braća Gaj Papije Celzo i Marko Papije Kanus. Natpis odaje priznaje Oktavijanu, koji je 3. septembra 36. g. st. e. pobijedio pompejevce i osvojio njihov posjed Siciliju. Spomenik je podignut ili krajem te godine ili početkom sljedeće. On pokazuje da su već u to vrijeme stanovnici na donjoj Nere-tvi bili vjerni i pouzdani Rimskoj Imperiji.

Radi ilustracije podataka koje nam daju epigrafski spomenici, navešćemo neke od njih. Dobar broj natpisa otkriva forme i vidove postupne romanizacije domaćeg stanovništva tako da često u istoj porodici pojedini članovi nose ilirska imena a drugi su usvojili rimska. Jedan epitaf iz Borčana kod Duvna glasi: DIS MANIBUS. DASTONI MATRI ET PAIIONI SORORI PUBLIUS AELIUS VARRO PRO PIETATE = Bogovima pokojnika. Majci Dastoni i sestri Paiioni (podize) Publije Elije Varon iz ljubavi i poštovanja. – Dasto i Paiio su ilirska imena, dok je Publije Elije Varon kao Ilir dobio rimsko građanstvo i rimsko ime. Slično je i sa poznatim natpisom iz Breze: VLPIAE TITI FILIAE PROCULAE ANNORUM XX TITULUM FECIT VALENS VARRONIS FILIUS PRINCEPS DESITIATUM ET AELIA IVSTA SCENOBARBI... = Ulpiji, kćeri Titovoj, Prokuli u dobi od 20 godina, spomenik je podigao Valens, sin Varonov, plemenski starješina Desitijata, i Elija Justa, Scenobarova kći...Princeps Valens nema građanskog prava i ovdje fungira kao prvak uglednog plemena Desitijata sredinom II vij. n. e. Među značajne natpise koji govore o romanizaciji rimskih porodica i službi Ilira u rimskoj vojsci spada epitaf iz Glavatičeva kod Konjica: DIS MANIBUS SACRUM. AELII PINNES ET TEMVS PARENTES POSVERVNT FILIO PIENTISSIMO PINNIO MILITI LEGIONIS SECVNDES DEFVNCTO BASSIANIS ANNORUM XXXII = Posvećeno bogovima pokojnika. Eliji Pines i Temus, roditelji, postavili su (spomenik) dobrome sinu Piniju, vojniku II legije koji je sa 32 godine života umro u Basijani. Lijepe primjerke epigrafskih spomenika iz kojih saznajemo status i rang pojedinih naselja predstavljaju, među ostalima ovi počasni natpisi: IMPERATORI CAESARI CAIO VIBIO TRAE-BONIANO GALLO PIO FELICI INVICTO AVGVSTO ORDO DECVRIONNVM COLONIAE METALLI DOMAVIANI = Imperatoru Cezaru Gaju Vibiju Trebonijanu Galu pobožnom, srećnom, nepobjedivom Augustu (postavlja) opštinsko vijeće rudarske kolonije Domavije (iz Gradine kod Sasa); zatim iz Ilidže: IMPERATORI CAESARI CAIO VALERIO DIOCLETIANO PIO FELICI INVICTO AVGVSTO RES PVBLICA AQVAE S.... = Imperatoru Cezaru Gaju Valeriju Dioklecijanu pobožnom, srećnom nepobjedivom Augustu (postavlja) gradska opština Banja S...O statusu samoupravne opštine u Ilidži govori i posveta na žrtveniku: APOLLINI TADENO CHARMIDIS COLONIAE SERVVS DONVM DEDIT = Apolonu Tadenu poklonio je Harmidis, rob kolonije. Nisu rijetke posvete i drugim božanstvima u raznim krajevima naše zemlje: FORTVNAE AVGVSTAE SACRVM. COHORS PRIMA BELGARVM EQVITATA = Posvećeno Fortuni Augusti. Prva belgijska kohorta sa konjicom (iz Humca kod Ljubuškog): IOVI OPTIMO MAXIMO. CAIVS IVLIVS ROGATVS BENEFICIARIVS CONSVLARIS LEGIONIS XI CLAVDIAE ET CAIVS IVLIVS ROGATVS IVNIOR VOTVM LIBENTES POSVERVNT = Jupitru Najboljem, Najvećem.

Gaj Julije Rogatus, beneficijar konzularski iz XI Klaudijeve legije, i Gaj Julije Rogatus mlađi izvršili su rado svoj zavjet (iz Halapića kod Glamoča); BINDO NEPTVNO SACRVM. LICINIVS TEVDA PRAEPOSITVS ET PRINCEPS IAPODVM VOTVM SOLVIT LIBENS MERITO = Posvećeno Bindu Neptunu. Licinije Teuda, poglavar i starješina Japoda, obavio je svoj zavjet rado i sa blagodarnošću (Privilica kod Bihaća).

Na keramičkim proizvodima i građevinskoj opeci susreću se tvornički žigovi stranih i domaćih radionica. U Hercegovinu su dospijevale tzv. firmalampe kao proizvod italске keramičke industrije: CRESCES, FORTIS, QGC, SEXTI, STROBILI i dr. U zapadnoj Bosni se javljaju lampe sa žigom CERIALIS, CRESCES, FORTIS, a u srednjoj Bosni pretežno lampe sa žigom C. DESSI. Građevinska opeka sa žigom PANSIANA susreće se u rano vrijeme rimske vladavine u Hercegovini, a pored ove italске tvornice u Hercegovinu su izvozile svoju opeku još neke italске tvornice: SOLONAS, Q. CLODIVS AMBROSIVS, M. ALBIVS RVFVS, T. CAELIVS i dr. PANSIANA je dospijevala i u susjedna područja zapadne Bosne. Na teritoriju Bosne i Hercegovine javljaju se, isto tako, opeke iz ciglane pojedinih legija. U sjeverozapadnoj Bosni često se nalazi cigla sa žigom SISC (Siscia = Sisak). Opeke MAXIMIN potiču iz lokalne ciglane u današnjem Sarajevu, a amfore COSSII iz keramičke radionice u današnjoj Ilidži.

Natpisi na miljokazima važni su i interesantni kao izvor za proučavanje rimske komunikacijske mreže. Oni nam pomažu da utvrdimo trase kojima su išle rimske ceste i da saznamo ponešto iz njihove istorije: kad su izgrađene, kada rekonstruisane, gdje im je polazište i sl. Iz grupe nekoliko miljokaza sa ceste Grab – Resanovci dolina Unca – Bos. Petrovac – dolina Sane, koji pripadaju periodu vladavine cara Klaudija, izdvojićemo sljedeći: TIBERIVS CLAVDIVS CAESAR AVGVSTVS GERMANICVS PONTIFEX MAXIMVS TRIBVNICIA POTESTATE VII IMPERATOR XIII CONSVL IIII PATER PATRIAE CENSOR. XXXXVI = Tiberije Klaudije Cezar August Germanik, veliki pontifeks, u sedmoj godini tribunske vlasti, četranest puta imperator, četiri puta konzul, otac domovine, cenzor. Četrdeset i šest milja. (Saznajemo da je miljokaz postavljen uz ovu cestu 47. god. n. e.) Natpisi nekih miljokaza daju samo kratka i nepotpuna obavještenja, kao što pokazuje miljokaz sa ceste *Narona* – Sarajevo: IMPERATORI CAESARI M. IVLIO PHILIPPO PIO FELICI AVGVSTO = Imperatoru Cezaru Marku Juliju Filipu pobožnom, srećnom Augustu. (Odavde ne možemo ništa više saznati nego to da je miljokaz postavljen u čast cara Filipa između 244. i 249. god. n. e., vjerovatno povodom neke rekonstrukcije ili popravke same ceste.)

Epigrafska antička građa sa područja naše zemlje jedva da je bila poznata prije 70-tih godina prošlog vijeka. Od tada, a naročito od osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu, prikupljanje i obrada svih antičkih spomenika postali su sastavni dio kulturnog i naučnog rada. Sa prvim brojem *Glasnika Zemaljskog muzeja* (1889) počelo je objavljivanje i obrada natpisa i drugih arheoloških nalaza, da se produži bez prestanka sve do naših dana. Ovakvu ulogu obavljala je i naučna revija *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* u toku svoga izlaženja od 1893. do 1916. god. Rimski natpisi sa našeg područja takođe su objavljivani i još se objavljuju u drugim stranim i domaćim publikacijama. Jak podstrek sistematskom radu na prikupljanju, proučavanju i publikovanju rimskih natpisa sa teritorija naše zemlje pružila je edicija *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Berlin, od 1863. god. pa dalje). U trećoj svesci *Corpu-*

sa i suplementima uz nju (1873. do 1902. god.) publikovani su natpisi iz ovih krajeva.

Domaći (ilirski) spomenici predstavljaju posebno interesantnu oblast ispitivanja. Kao djelo autohtone kulture, oni nam otkrivaju manje poznate stranice jedne istorije koja se stvarala na periferiji Mediterana. Ilirska kultura za vrijeme rimskog gospodstva – to su, u stvari, domaće autohtone tekovine koje se žilavo održavaju i žive naporedo sa tekovinama mediteranske civilizacije. Ali taj proces nije bio ravnomjeran.

U vezi sa izvorima za kulturnu istoriju valja napomenuti da nam nije poznat ilirski jezik. Po svoj prilici, Iliri nisu imali svoga pisma. Ono malo što znamo o ilirskom jeziku zasniva se na ličnim imenima i geografsko-topografskim nazivima. Od vremena kad su stupili u dodir sa Grcima i, docnije, sa Rimljanima, Iliri su počeli da se služe jezicima i pismom ovih naroda. Razumije se, i ovaj proces nije svuda jednako snažan. Preuzimajući grčko i rimsko pismo, Iliri su morali da vrše prilagođavanje primljenih alfabeta nekim glasovnim osobenostima svoga jezika i izgovora. Na natpisima iz Lisičića javljaju se dva posebna i nepoznata znaka (slova) za neke glasove koji nisu bili uobičajeni u latinskom jeziku. Jedan bi odgovarao glasu *J*, a drugi spirantima *z*, *s* ili *ss*. Ovi natpisi spadaju u III vij. n. e.

Naša zemlja nije predstavljala otvoren i jako izložen teritorij. Iz toga proizlazi prva i osnovna specifičnost – velika snaga domaćih tradicija. Opšta slika je takva, ali konkretne istorijske pojave i činjenice još nisu dovoljno ispitane, ponajviše zato što im nauka u ranijim fazama svoga djelovanja nije poklanjala odgovarajuću pažnju. Pa iako se radi o području prirodno zatvorenom i manje pristupačnom izvana, ipak se kulturni razvitak Bosne i Hercegovine u rimsko doba ne može pratiti bez poznavanja brojnih istorijskih fakata šireg prostornog i vremenskog okvira. Među ovim pojavama izbijaju u prvi plan: sukobi koegzistencija mnogih uticaja, različje pojedinih zajednica i krajeva, oblici difuzije i srastanja kulturnih tekovina. U pitanju je kulturna istorija koja se ne može izdvojiti iz opšte istorije i koju moramo posmatrati u dužem vremenskom kontinuitetu. Kultura ne poznaje potpune prekide u svom trajanju i razvitku.

TIPOVI I VRSTE NASELJA

Završetak Batonovog rata 9. god. n. e. označava potpuno uključenje Ilira u sastav rimske države. Ilirik je neposredno iza toga bio podijeljen na dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju. Područje današnje Bosne i Hercegovine ušlo je većim dijelom u sklop Dalmacije, a manjim u sklop Panonije. Od tog vremena ekonomski, društveni i kulturni razvitak domaćeg stanovništva u našoj zemlji biće obilježen intencijama državne politike i potrebama velike imperije. Ogromna po prostranstvu i vrlo šarolike populacije, ova država nije mogla ujednačiti život i razvitak svih svojih narodnosti. Osobnosti područnih zemalja nikad nisu bile ukinute i održavale su se u društvenoj organizaciji, u ekonomskom i kulturnom životu. Naravno, bilo bi jednostrano ekonomiku i društvenu organizaciju naše zemlje u rimsko doba isključivo posmatrati sa stanovišta uslova koji su djelovali u nerazvijenoj sredini. Takav postupak bio bi neopravdan prije svega zato što ekonomika kao područje rada probija okove tradicija mno-

go brže i uspješnije no što je to slučaj sa kulturnim nasljeđem. Kad je u pitanju društvena organizacija u jednoj zaostaloj zajednici, kakva je bila ilirska, rimska vladavina je i tu označila preobražaj, ali ne tako temeljit i brz kao u ekonomici. Istovremeno, bilo bi neosnovano postupno preobražavanje autohtonog društva objašnjavati samo onim što su donijeli Rimljani, tj. njihovom materijalnom kulturom, urbanizacijom, romanizacijom i drugim tekovinama. Valja napomenuti da je u nauci doskora preovladavalo takvo shvatanje. Ono je ponajmanje održivo u oblasti kulture i umjetnosti, jer se baš tu naporedo manifestuju karakteristike autohtonog stvaranja i elementi naprednije mediteranske civilizacije.

Pri posmatranju osnovnih obilježja naseljenosti i naselja prvo što pada u oči jest to da su važnija rimska naselja u Bosni i Hercegovini nikla i razvila se na mjestima i u područjima koja su poznata po tragovima domaćih (indigenih) naseobina. Topografski pregled predrimske i rimske naseljenosti pokazuje ovu sliku. Bihaćki kraj bio je dobro nastanjen i prije Rimljana kao i u njihovo doba. Slično je i sa područjem Drvara i Bosanskog Grahova. Dolina rijeke Sane poznata je po ostacima praistorijskih naseobina, a tu su takođe konstatovani tragovi nastanjenosti u rimsko doba. Brojno su zastupljeni ostaci ilirskih naseobina iz predrimskog vremena na Livanjskom polju, na kome se u rimsko doba razvio znatan broj važnijih naselja. Glamočko polje pokazuje gotovo isto stanje. Područja Duvanjskog polja, Skoplje polja na gornjem Vrbasu, dolina Lašve i predio Kiseljak – Fojnica – Kreševo spadaju u krajeve intenzivne nastanjenosti u vrijeme ilirske nezavisnosti, a ovdje su takođe izrasli i razvili se važni rimski centri. Takvu sliku pružaju i visoravan Brotnjo, Ljubuški i Posušje sa okolinom. Dolina Neretve, naročito Čapljina, Mostar i Konjic sa svojim regijama, poznata je kako po tragovima nastanjenosti u predrimsko doba tako i po ostacima gusto situiranih i razvijenih naselja iz perioda rimske vladavine. U Stocu i njegovoj okolini takođe susrećemo znatne ostatke naseljenosti u praistorijsko doba i brojne ostatke značajnih rimskih aglomeracija. Sarajevsko polje, rogatički kraj, predio Goražda i šira regija Srebrenice predstavljaju područja snažne nastanjenosti za vrijeme samostalnosti domaćih plemena, a ovdje su izrasla veća i brojnija rimska naselja. Pomenuti krajevi i mjesta pokazuju kontinuitet naselja i intenzivnije nastanjenosti od predrimskih razdoblja do odmaklog rimskog perioda. Na većini ovih regija može se pratiti kontinuitet naseljavanja i u srednjem vijeku.

Nameće se pitanje gdje je granica između rimskih naselja i onih iz predrimskog vremena. Šta je praistorijsko, predrimsko, tj. domaće i autohtono i koliki vremenski okvir zahvata? S druge strane, kako se rimski period uopšte odražava na naseljavanje, na izgradnju i razmještaj naselja? U načinu stanovanja i naseljavanju tokom rimskog perioda snažno se održavaju domaći običaji i navike. Najveći dio Bosne i Hercegovine sačuvao je svoj vlastiti način stanovanja. Gro autohtonog stanovništva u slabije pristupačnim i zaputnim predjelima živio je i stanovao isto onako kako je to bilo u vrijeme njegove nezavisnosti. Opseg i razmještaj dosad ustanovljenih rimskih aglomeracija pokazuju da je pored njih morao egzistirati mnogo veći broj autohtonih naseobina. Ostaci civilnih i vojnih rimskih zgrada na prostoru pojedinih aglomeracija, u cjelini uze ti, malobrojni su prema veličini ovih krajeva u kojima nema tih tragova. Sam položaj i razmještaj rimskih naselja u plodnim dolinama i na saobraćajno-strate-

škim punktovima takođe pruža uvid u stanje nastanjenosti. Rimske aglomeracije ni u kom slučaju nisu nastajale na izoliranim mjestima ili opustjelim predjelima. Isto tako ni rimske komunikacije nisu izbjegavale naseljena područja. Proizlazi da su zatečena, autohtona naselja ostala predominanta u rimsko doba.

Formiranje naselja u antičkoj Bosni i Hercegovini zavisilo je kako od prirodnih uslova tako i od drugih faktora koji su djelovali u procesu društvenog i kulturnog razvitka. U predrimsko doba aglomeracije su ovdje imale drukčiji društveno-politički i kulturno-istorijski značaj. Jače ili slabije promjene u pogledu izgradnje, razmještaja i fizionomije samih naselja po uspostavljanju rimske dominacije nastupile su kao posljedica vojnih i političkih mjera koje je sprovodila imperijalna vlast i uprava. Pri tome su, svakako, djelovali geografski uslovi, izvori prirodnih dobara i veze pojedinih krajeva sa razvijenim sredinama. Svi ovi momenti su morali naći odraza u stvaranju grupisanih i razbijenih aglomeracija, u izrastanju novih naseobina i zadržavanju starih staništa ili njihovom raseljavanju.

Rimljani su na našem teritoriju, kao i na ostalim područjima Ilirika, zatekli naseobine pretežno zaštitno-odbrambenog karaktera. Glavne tipove takvih naseobina predstavljaju gradine i sojenice. Gradine su daleko izrazitiji i najjače zastupljen tip naseobina. Velik broj gradinskih naseobina premješta se za vrijeme Rimljana sa uzvisina u ravnicu i zauzima prostor oko samih gradina. Takav razmještaj i dislokacija zatečnih naselja odgovarali su političko-strateškim intencijama Rimljana. Sličnu pojavu možemo pratiti i u nekim drugim zemljama Rimskog Carstva (Španija, Galija, Norik, Recija). O utvrđenim naseobinama na visovima širom naše zemlje nalazimo pomena u izvorima. Strabon i Apijan kažu da je *Delminium*, centar Dalmata, smješten na jednoj uzvisini koja je bila zaštićena utvrđenjem od drveta. Predrimski Delminijum se, prema tome, nalazio na jednoj od brojnih gradina oko Duvanjskog polja (po svoj prilici na Libu), da bi ga Rimljani odmah po osvojenju ovog kraja premjestili u ravnicu, tj. ondje gdje je danas Duvno. U plemenskom području Mezeja postojalo je naselje *Splonum*, koje je takođe imalo prirodno zaštićen položaj i utvrđenje, kako kaže Dion Kasije. Ovo mjesto je krajem I vij. n. e. imalo status municipija. Možda je takvo utvrđenje i zaštićeno naselje bio i istaknuti japodski centar *Metulum*, spomenut kod Apijana i Diona Kasija, koji je, isto tako, u rimsko doba imao rang municipija. Jako prirodno utvrđenje je i *Arduba*, kako je opisuje Dion Kasije, poznata kao jedno od posljednjih uporišta Batonovih ratnika i pristalica, 9. god. n. e., negdje na području provincije Dalmacije. Ovo su samo neka od utvrđenih mjesta na koja ukazuju antički pisci. Pouzdano je da su navedena utvrđenja i neka druga naselja gradinskog tipa bila plemenski centri i kao odbrambeno – zaštitna utvrđenja (*oppida*) vršila funkciju zajedničkih skloništa u slučaju opasnosti. Posebno se ističe velik broj gradina na području Dalmata, Mezeja, Japoda i Desitijata. Poznate su i utvrde sa plemenskog teritorija Daorsa, i to: Vrznik kod Stoca i Ošanić iznad Radimlje takođe kod Stoca. Daorsi su dosta rano, vjerovatno još u vrijeme osnutka prvih grčkih kolonija na istočnom Jadranu, stupili u redovne trgovinske i kulturne odnose sa Grcima. Ovo pleme je odbilo da sarađuje sa koalicijom nekih ilirskih plemena u prvoj polovini II vij. st. e. koja je bila formirana radi organizovanog otpora Rimljanima. Poslije poraza koalicije Daorsi su priznali rimsku vlast. Istorijske vijesti o Daorsima i materijalni nalazi sa njihovog plemenskog teritorija pokazuju da su oni relativno rano pali pod direktni uticaj grčke i rimske civilizacije. Tome je, nesumnjivo, mnogo doprinio

njihov položaj u užem primorskom pojasu ili čak na samom moru pri ušću Nere-tve, a takođe neposredna blizina važnog grčkog emporija - Narone.

Nas u prvom redu interesuje funkcija gradina u doba Rimljana. Većina ranijih istraživača smatra da su neke gradine u prvo vrijeme rimske dominacije služile kao utvrde nad komunikacijama i punktovima. Neki od tih istraživača posmatrali su ulogu gradina sa šireg stanovišta. Prema njihovim objašnjenjima gradine su za vrijeme Rimljana prvenstveno služile kao mirna gospodarska selišta, a samo one na pogodnim i dominirajućim položajima izgrađene su u vojno-saobraćajna uporišta sa posadama. Međutim, funkcija gradina u rimsko doba još nije dovoljno proučena pa je pri donošenju sudova o tome nužna puna opreznost. Neosporno je da su važnije i bolje utvrđene gradine (među njima prvenstveno centri otpora na plemenskom i užem teritoriju) raseljene još u prvo doba rimske vladavine. Rimljani su tako postupili poučeni iskustvom u drugim zemljama, a naročito poslije teških borbi koje su vodili za osvojenje i pacifikaciju ovih dijelova Ilirika. Otuda nam, zbog situacije u našoj zemlji poslije dolaska novih gospodara i zbog opštih intencija rimske vlade da obezbijedi punu pokornost u osvojenim zemljama, ne izgleda prihvatljivo mišljenje da je „rimski mir“ (*Pax Romana*) učinio izlišnim i nepotrebnim dalje postojanje tvrdih gradinskih naselja. Naprotiv, utvrđena ilirska naselja na visovima nisu napuštena zato što su sa Rimljanima došli mir i sigurnost, već je raseljavanje takvih uporišta predstavljalo jedan od uslova za totalnu pacifikaciju i jednu od mjera koje su Rimljani sprovodili radi bezbjednosti u državi. Postojanje domaćih utvrđenih naseobina koje potiču iz vremena ilirske nezavisnosti ugrožavalo bi rimsku vlast, prvo zato što bi ih teško bilo držati pod nadzorom, a drugo stoga što bi one kod pokorenog stanovništva podržavale živu uspomenu na minulo doba kad nije bilo stranih gospodara. Rimljani su podigli izvjestan broj novih centara i gradova u ravnici i u pristupačnim predjelima, a istovremeno su, kao što smo vidjeli, rasturili autohtone utvrđene naseobine na visovima. Da li u tome treba vidjeti posljedicu sigurnosti koja je došla sa „rimskim mirom“ ili možda uobičajenu praksu Rimljana da i u opasnim vremenima podižu naselja i utvrde na pristupačnim mjestima? Pouzdano je da se radi o razaranju najvažnijih gnijezda ranijeg ilirskog otpora i potencijalnih žarišta za organizovanje ustanaka i diverzija. Vidjeli smo da su neki od centara ranijeg otpora skupo platili ono što su učinili u borbi za nezavisnost Ilira (*Delminium*, *Splonum*, *Metulum*, *Arduba* i dr.). U prvim godinama i decenijama rimske uprave ovkave mjere su predstavljale jedan od vidova romanizacije. Iz novih centara se šire rimske ustanove, uspostavljaju bliže veze sa plemenskim prvacima i sprovode druge mjere za učvršćenje novog poretka. Ovaj vid romanizacije imao je znatnog uticaja na kulturni preobražaj viših ilirskih krugova, ali Rimljani ni tada ni docnije nisu ozbiljno pomišljali na preobražaj šireg dijela autohtone populacije.

Konstatacija da su gradine u ovo vrijeme služile kao gospodarska selišta i negdje kao uporišta sa posadom uglavnom je tačna. Daleko je veći broj gradina na kojima nema ostataka rimskih gradnji. To bi moglo poslužiti kao dokaz da one nisu pretvarane u rimske utvrde, već da ih je domaće stanovništvo upotrebljavalo u ekonomske svrhe. Postoje i druge pretpostavke. U prvo vrijeme Rimljanima je bilo prvenstveno stalo do uspostavljanja čvrste vojničke i političke kontrole nad pokorenim stanovnicima naše zemlje, pa je moglo biti izvršeno opšte ili barem vrlo temeljito dislociranje naseobina sa visova na pristupačnija mjesta. Docnije, kad se u ovim krajevima rimska vlast osjetila stabilnom i kad joj

više nije prijetila opasnost od nemira i ustanaka, Rimljani su vjerovatno ublažili svoje mjere nadzora i na ovaj ili onaj način otvorili mogućnosti domaćem življu da se ponovo naseli na gradinskim visovima i platoima. Ne treba ni napominjati da su one gradine na kojima su izgrađene rimske fortifikacije i drugi zaštitni objekti dobile drugu namjenu i da su ih smjele zaposjesti samo posade rimske vojske ili posebni odredi. Plemenski teritorij Dalmata obiluje naročito velikim brojem gradina, ali su samo neke od njih pretvorene u rimske kastele. Među onima koje su mogle vršiti funkciju kastela navodimo najvažnije: Gradina kod Grkovaca, Gradac kod Livna, Gradina kod Velikog Kablića i Suhaće – sve na Livanjskom polju; Gradina iznad Podgradine i neke druge na Glamočkom polju; Ravna Glavica kod Borčana, Gradina kod Buhova, Kovači, Crvenica, Borčani, Stipanić, Liskovača sve u širem prostoru Duvanjskog polja; slično je i sa nekim uzvišenjima oko Ljubuškog i Proboja. Karakteristični su ostaci rimske utvrde na Ubovića Glavici iznad Pecke, dakle negdje blizu granice između dalmatskog i mezejskog teritorija. Istu namjenu imala je utvrđena Gradina u Radmanićima blizu Banjaluke, tj. i području Mezeja. Još dalje prema Savi takve su gradine u Šušnjarima i Hrvaćanima, sjeverno od Banjaluke. Tragovi rimskih utvrđenja sačuvali su se na ponekoj gradini i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine (Crkvina i Divljaci kod Viteza; Crkvina u Makljenovcu kod Doboja; Donji Klakar kod Bos. Broda; Gradac kod Bukovice u predjelu Lepenice i dr.) Međutim, privredna struktura dalmatskog, desitijatskog, mezejskog, japodskog i nekih drugih područja, kao što su Glasinac, sjeverna i istočna Hercegovina, gornji i srednji tok Drine, doprinijela je da su gradine u tim krajevima za vrijeme Rimljana uglavnom imale funkciju gospodarskih selišta, što odgovara stočarskoj privredi. Ostaje otvoreno pitanje da li su na gradinama podizani drugi objekti i posebni stanovi (svetilišta, ljetnikovci i sl.). Izvjesno je ovo: ilirske gradine kao aglomeracije nisu prestale da egzistiraju za vrijeme dugotrajne rimske dominacije, izuzev možda kraćeg vremena do pred kraj I vij. n. e; koliko se može danas sagledati, one su pretežno služile kao gospodarska, stočarska selišta i naseobine, a Rimljani su samo manji broj izgradili kao utvrđena uporišta na pogodnim i važnim mjestima.

Drugi tip naselja na teritoriju naše zemlje jesu sojenice. Najbolje ih poznajemo po ostacima sačuvanim u Donjoj Dolini na Savi i u Ripču na Uni. Kao tip naselja, sojenice nisu brojno zastupljene, što je posljedica prirodnih i terenskih uslova. Iako značajne prvenstveno po tome što pružaju dosta podataka za poznavanje života autohtonog stanovništva u predrimsko doba, one privlače i interesovanje istraživača rimskog perioda. Sojenice su takođe naseobine zaštitno-odbrambenog karaktera, podignute uz obale rijeka na samoj vodi i na taj način barem djelimično obezbjeđene od nepredviđenih opasnosti sa kopna. Nije bilo nekih naročitih razloga da ih novi gospodari likvidiraju, pa su one produžile život i zadržale svoju konstrukciju, izgled i raspored iz ranijeg perioda.

To su dva osnovna tipa naselja u kojima je živjelo domaće stanovništvo prije dolaska Rimljana i za vrijeme njihove vladavine. U svakom slučaju oba tipa nose obilježja seoskih naselja. Kao što smo vidjeli, neka od utvrđenih naselja na uzvisinama fungirala su kao plemenski ili župski centri (*oppida*) u vrijeme ilirske nezavisnosti. Po podacima iz pisanih izvora (Ciceron, Strabon, Plinije St.) vidi se da su Dalmati na svom prostranom teritoriju imali dosta velik broj utvrđenja. Ovakva funkcija naselja i njihov razmještaj pokazuju specifičnost dru-

štveno-ekonomske organizacije Dalmata, koji su živjeli kao stočari po planinskim pašnjacima i zatvorenim kotlinama. Sličnu strukturu nalazimo i u drugim plemenskim područjima, sa većim odstupanjima samo ondje gdje je postojala razvijenija zemljoradnja (Posavina) ili rudarsko-metalurgijska industrija (dolina Sane i Japre; bazen oko Srebrenice; rudarska oblast Gornjeg Vakufa, Kreševa i Fojnice). Ali, kako je izgledalo pravo ilirsko selo, kakva mu je dispozicija, koji su objekti osim stambenih postojali u njemu itd. – mi to još ne znamo. Ilirska sela na gradinama ili oko njih nisu nam se sačuvala, a baš tu i na tim mjestima je živio gro ilirskog stanovništva. Vrijeme je uništilo drvene zgrade i zatrla trag ilirskom selu iz predrimskog i rimskog vremena. Slično se desilo i u drugim zemljama Rimskog Carstva u kojima je autohtono stanovništvo takođe gradilo svoje zgrade od drveta i drugog trošnog materijala (Norik, Recija, Germanija, Mezija, Trakija).

Činjenica da je drvo predstavljalo osnovni materijal u građevinskoj i kućnoj radinosti domaće populacije stavlja nas pred interesantna pitanja naseljenosti. U Bosni i Hercegovini ima čitavih područja na kojima nisu konstatovani građevinski ostaci od trajnog materijala. Otuda teškoće pri svakom pokušaju da ustanovimo pravo stanje naseljenosti pojedinih krajeva u rimsko doba. Drugi razlozi, kao što su prirodni položaj, bogatstvo nekog kraja i njegova komunikativnost, upućuju nas na zaključak da je tu bilo naselja. U izvjesnim slučajevima na takve zaključke nas upućuju i nalazi drugih tragova života iz rimskog doba. Očigledno, posavski predjeli oko Gradačca i Brčkog, tuzlansko područje i dolina Spreče, veliki dio porječja Bosne i rudarska oblast Kreševo – Fojnica, da navedemo samo njih, nisu mogli biti nenaseljeni i pusti. A baš na tim područjima nema ostataka naselja. Međutim, i ondje gdje danas nema ostataka rimskih naselja, ali su konstatovani tragovi praistorijskog života ili spomenici rimske kulture – bez sumnje je postojala jača ili slabija nastanjenost. Trošne drvene zgrade su brzo završavale svoj vijek – propadale su od dotrajalosti ili udara raznih nepogoda, dok su opasna ilirska uporišta sa svojim utvrđenjima od drveta i kamenog suhozida u novim istorijskim prilikama pretvorena u ruševine.

Na području Bosne i Hercegovine Rimljani po osvojenju Ilirika nisu zatekli autohtone gradove tipa gradova u Italiji ili Grčkoj. Ilirska kultura izrasla je na tekovinama seoskog načina života. Novi gospodari su odmah prišli osnivanju gradova po italiskom uzoru, jer im je ovakva vrsta naselja bila potrebna radi jačanja vlasti i uvođenja rimskih institucija u osvojenim zemljama. Po okončanju Batonovog rata, August je Dalmaciju stavio pod svoju upravu i proglasio je carskom provincijom. Namjesnik, carski legat propretor (*legatus Augusti pro praetore*), sa čitavim biroom vojnih i civilnih funkcionera, počeo je iz Salone da sprovodi raznovrsne mjere radi učvršćenja rimske dominacije. Do Vespazijanovog vremena u ovoj provinciji držala se čvrsta vojna okupacija. Vojne jedinice su vršile nadzor nad tek pokorenim stanovništvom i pružale zaštitu državnom poretku. One su bile razmještene na strateški pogodnim mjestima da bi mogle što uspješnije izvršavati svoj zadatak. Ali čvrsta vojna okupacija je trajala samo šezdesetak godina i Dalmacija je poslije toga postala provincija bez vojnih posada (*provincia inermis*).

Namjesto stalnih legija ili njihovih jedinica, vojno obezbjeđenje su preuzele vojne čete (*auxilia*) sastavljene od pripadnika pokorenih plemena i naroda u raznim zemljama Imperije (Španija, Belgija, alpske oblasti). Pomoćne vojne če-

te i pojedinci iz nekih legija mogu se na području Bosne i Hercegovine pratiti od kraja I do početka III vij. n. e.

Nosioci romanizacije u našoj zemlji bili su u prvo vrijeme razni funkcioneri provincijske uprave, rimska vojska i doseljenici iz Italije. Među doseljenicima mogli su se naći i već romanizirani ljudi iz drugih ilirskih krajeva, naročito iz primorja. Svi oni pomažu organima vlasti pri osnivanju i stvaranju urbanih centara i uvođenju rimskih institucija. Politiku romanizacije naših krajeva treba posmatrati i sa jednog posebnog stanovišta. Ovi krajevi su, kao i susjedne oblasti Panonije i Mezije, osvojeni nakon teških borbi, pa su stoga mehanizmi i metodi uprave u njima bili drukčiji no u zemljama koje su na drugi način uključene u sastav rimske države. Otuda su tokom I vij. n. e. kod nas kao pioniri romanizacije imali veću ulogu vojnici i vojne jedinice nego italiski trgovci i drugi privrednici. Novoosnovani gradovi postaju centri i rasadnici mediteranske civilizacije. Na našem području urbanizacija se sprovodi cijelo vrijeme, ali najveći zamah doživljava tokom I vij. i u prvoj polovini II vij. n. e. Pri tome valja imati na umu da urbanizacija i romanizacija nisu svuda djelovale istom snagom, niti su uslovi bili jednaki u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Gradovi i gradski način života imali su nesrazmjerno bolje pogodnosti za opstanak i razvitak u predjelima blizu jadranske obale ili na pristupačnim i privredno razvijenijim područjima dublje u unutrašnjosti. Planinski i zaputni predjeli ostali su izvan domašaja urbanizacije i snažnijeg prodora rimske kulture.

Regrutacija i služenje u pomoćnim vojnim odredima rimske vojske znatno su uticali na tempo uvođenja novih institucija i širenje tekovina gradske mediteranske civilizacije u našoj zemlji. Domaći ljudi su s početka služili vojsku van svoje zemlje. Docnije, kad su se prilike izmijenile, oni su tu službu vršili i u svojoj zemlji. Vojna obaveza nije bila kratkotrajna; ona je trajala 20 – 25 godina, a ponekad i duže. Poslije toga, isluženi vojnik, sada već u zrelim godinama, ili se naseljavao tamo gdje je boravila njegova jedinica ili se vraćao u svoj zavičaj. Po povratku u svoja sela i gradove, veterani su i u našim krajevima kao rimski građani ulazili u red privilegisanih domaćih ljudi. Za vrijeme službe u vojsci stekli su izvjesno obrazovanje, prošli kroz svijet, naučili latinski jezik, neki se istakli hrabrošću i zaslugama ili čak postigli oficirski čin, i zbog svega toga pripadalo im je poštovanje među sugrađanima i saplemenicima. Kao „građani romanizovani ili barem disciplinovani“ (Rostovcev), isluženi vojnici su zajedno sa domaćim plemenskim prvacima predstavljali oslonac rimske države u provinciji, naročito kad je Rim iz Dalmacije povukao stalne vojne posade jačeg sastava. Srastanje autohtone kulture sa tekovinama rimske civilizacije dobrim dijelom je posljedica vidnog uticaja domaćih veterana i njihovog ugleda među saplemenicima. Svaka simbioza, ma koliko bila rezultat dugotrajnijeg procesa, postaje čvršća ako je nose faktori koji poznaju elemente i mogućnosti njene snage. Olakšanje je dolazilo i od toga što se na području naše zemlje sastav stanovništva nije radikalno izmijenio tako da združivanje stranog i domaćeg u kulturi i načinu života nije moralo da se sučeljava sa šarolikom i složenom etničkom strukturom. Cio ovaj proces kretao se u smišljenom i određenom pravcu. Rim nije išao za tim da pretežan dio indigenog stanovništva u unutrašnjosti Dalmacije pod svaku cijenu civilizuje i da ga podigne do nivoa prosvijećenih, romanizovanih građana. Njemu su uvijek bili potrebni dobri vojnici, a urbanizovane sredine nisu pouzdan i bogat izvor za to. Domaći seljaci ostaju slobodni stanovnici i na-

seljenici koji obrađuju zemlju, napasaju svoja stada, rade u rudnicima, opravljaju ceste i snabdijevaju rimsku vojsku novim i novim regrutima. Država nijednog časa ne gubi iz vida brigu za unutrašnji mir i sigurnost na granicama. To je poznati problem bezbjednosti rimskog naroda (*securitas populi Romani*). Tokom vremena mijenjala su se shvatanja o opštoj bezbjednosti države i naroda, ali je *securitas* u principu tretirana kao politički zadatak nad kojim bdiju organi uprave, vojska i car. U politici urbanizacije rimskih provincija stalno su naglašeni ovi ciljevi: stvoriti uporišta i enklave radi potpune pacifikacije osvojenog područja, ali istovremeno sačuvati autohtono selo kao osnovni privredni i vojnički resurs.

Naseljavanje zemljoradnika iz Italije nije snažnije zahvatilo našu zemlju. O takvim kolonistima nemamo vijesti, a ni privredna struktura najvećeg dijela Bosne i Hercegovine nije odgovarala takvoj kolonizaciji. Dosad su pronađena svega dva natpisa sa ličnim imenima koja bi mogla da posvjedoče italsko porijeklo njihovih nosilaca ili bližu vezu sa italskim porodicama. Obadva epigrafska spomenika su iz zapadne Bosne. Drukčija je situacija u primorju gdje se javljaju strani kolonisti kao zemljoradnici i trgovci koji formiraju svoje velike posjede uz razvijene centre i proširuju trgovinu uvozom raznih proizvoda u unutrašnjost, odnosno izvozom sirovina i prerađevina iz unutrašnjosti. Nešto veći obim ova kolonizacija bi mogla pokazati samo u južnoj i zapadnoj Hercegovini ili u ravnničarskim predjelima prema Panoniji (područje Čapljine i Ljubuškog; krajevi na liniji Bijeljina – Bos. Gradiška).

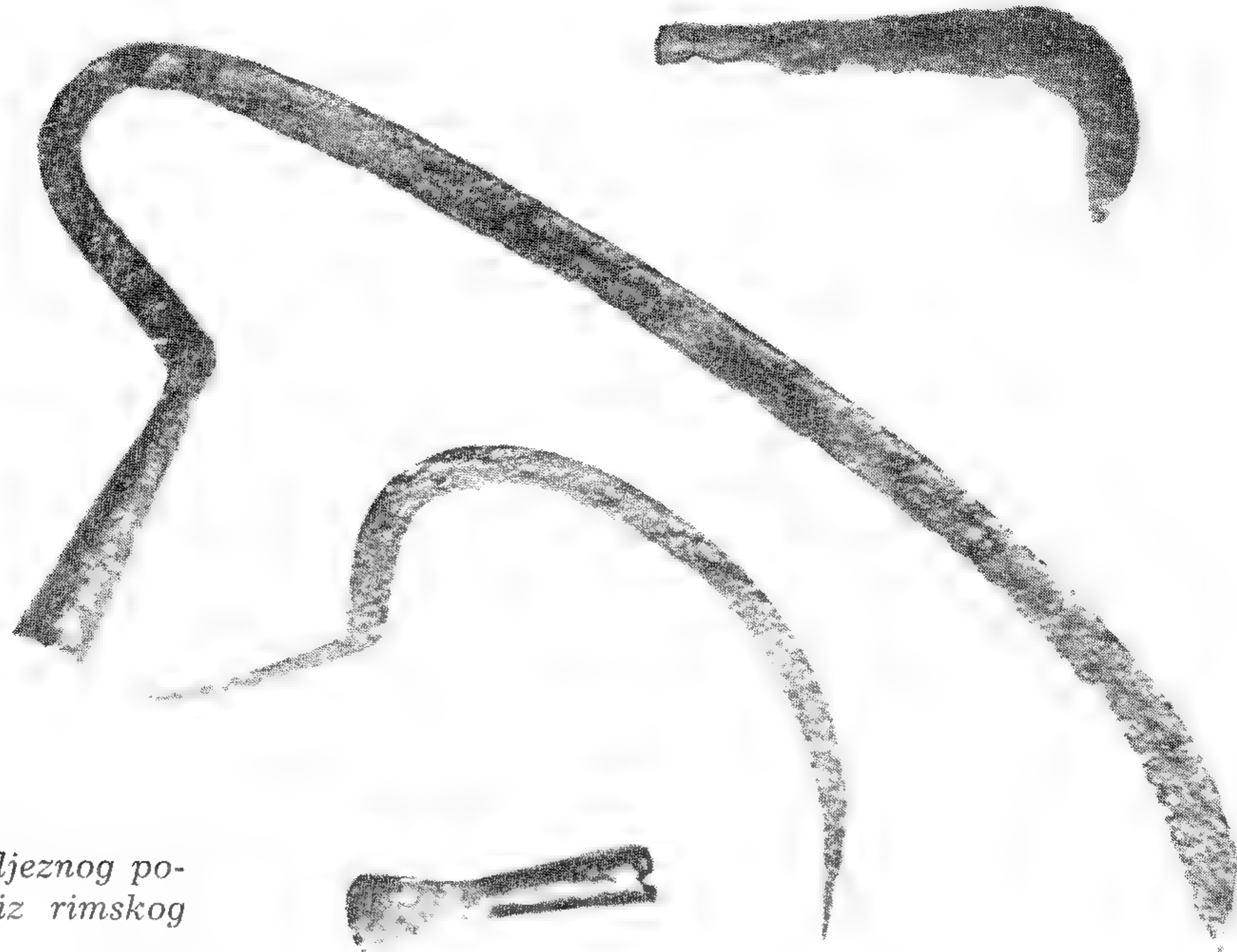
Što se tiče isluženih vojnika (*veterani*), oni su epigrafski posvjedočeni u mjestima koja su predstavljala saobraćajne i privredne centre. Veća veteranska ne-seobina blizu logora u Humcu imala je u prvoj polovini I vij. n. e. svoje ekonomije. Među stanovnicima civilnog naselja u Makljenovcu na ušću Usore živjeli su veterani onih vojnih jedinica koje su davale posadu za susjedni logor i rimsko utvrđenje. Epigrafski je potvrđeno prisustvo isluženih vojnika i u okolini Sarajevskog polja tokom II vij. n. e., u prijedorskom kraju koncem II ili tokom prve polovine III vij. n. e., u Dubravi kod Stoca koncem II vij. n. e., u Rogatici, zatim na području Konjica, u Višnjici kod Kiseljaka vjerovatno tokom II vij. n. e., kod Bihaća početkom III vij. n. e., i u Skelanima najkasnije tokom prve polovine III vij. n. e. Veterani, stranog kao i domaćeg porijekla, svakako su igrali značajnu ulogu u razvitku privrede, u sprovođenju mjera lokalne uprave i učvršćenju saradnje autohtonog stanovništva sa organima državne vlasti.

Definitivno osvajanje Ilirika pada u vrijeme neposredno poslije uspostavljanja principata, tj. poslije proglašenja „rimskog mira“ (*Pax Romana*) u Italiji i provincijama. Istina je da je politika definisana kao „rimski mir“ oduzela slobodu mnogim državama, polisima i narodima, ali je takođe istina da je ona donijela stvarni mir i sigurnost. „Rimski mir“ je održavao integritet i bezbjednost Imperije krutom vojničkom okupacijom, ali on je ujedinio velik broj zemalja pod jednu vlast i uveo ih u sistem naprednije organizacije. Sve se to snažno odrazilo na ekonomski procvat osvojenih zemalja (provincija) kome osnovnu karakteristiku daje oživljavanje privrednih djelatnosti, unapređenje proizvodnje, uvođenje nove društvene organizacije i razvitak trgovine. Porast agrikulture i industrijske proizvodnje u pojedinim ilirskim oblastima dobio je takve razmjere da su ove oblasti još u I vij. n. e. postale izvoznici važnih sirovina, prerađevina i produkata (drvena građa, rude, stočarski proizvodi, cerealije i dr.). I

dok će većina rimskih provincija od kraja II vij. n. e. pasti pod udar velike ekonomske krize Carstva i osjetiti posljedice sve opasnijih napada varvarskih plemena, dotle će unutrašnje oblasti provincije Dalmacije održavati svoj ekonomski prosperitet sve do u IV vij. n. e. Naša zemlja se razvijala u uslovima državnog i društvenog života Rimskog Carstva. Stoga je i njena ekonomika predstavljala dio ekonomike i opštih prilika u rimskoj državi koja je tokom svoga postojanja doživjela mnoge promjene društvenog i državnog organizma. Međutim, na području ove velike države sačuvala su se specifičnosti pojedinih njenih dijelova. Te specifičnosti su poticale iz posebne društvene organizacije i ekonomske strukture ove ili one zemlje, ovog ili onog kraja. Autohtono stanovništvo naše zemlje, i pored svih tekovina romanizacije, uporno se držalo svoje plemenske organizacije i svojih tradicija. Što se tiče ekonomike, ona se razvijala na podlozi domaće materijalne kulture i u novim uslovima preuzimala napredniji način rada i proizvodnje. Vojno-političke mjere radi obezbjeđenja rimske vladavine u balkansko-podunavskim zemljama išle su naporedo sa nastojanjima da se ovi krajevi ekonomski ojačaju i osamostale. Teritorij Bosne i Hercegovine zbog svog položaja i prirodnih bogatstava stekao je značajno mjesto u političkim i privrednim planovima Rimljana za prostrano Balkansko-podunavsko područje.

U prethodnom izlaganju posvetili smo znatnu pažnju uslovima u kojima su nastala antička naselja na području Bosne i Hercegovine. Posebno smo obilježili nove momente od bitnog značaja za razmještaj i lokalizaciju naselja tokom rimske vladavine. Potrebno je takođe obilježiti faktore koji su djelovali u nastanku i razvitku raznih vrsta rimskih aglomeracija. Među ovim faktorima prvo mjesto zauzimaju privredni karakter naše zemlje i zanimanje njenog stanovništva. Glavne grane privređivanja bile su: poljoprivreda, zanatsko-prerađivačka radinost i rudarstvo. Takva struktura i oblici privredne djelatnosti doprinijeli su nastanku i razvitku sljedećih vrsta naselja u doba Rimljana: poljoprivrednih i rudarskih, trgovišta i stanica na cestama. Od ovih se po svom karakteru izdvajaju banjske aglomeracije i civilna naselja uz logore.

Poljoprivreda je predstavljala osnovnu granu privređivanja autohtonog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Razne poljoprivredne djelatnosti – zemljoradnja, stočarstvo, voćarstvo, povrtlarstvo i sl. – razvijale su se prema prirodnim pogodnostima u pojedinim krajevima. Rimljani su još ranije odavde dobavljali drvo, stoku, žitarice, vunu i dr. Za vrijeme njihove dominacije poljoprivreda je znatno unaprijeđena, a njena proizvodnja se povećala. Pored pisanih izvora koji govore o poljoprivredi u predrimsko i rimsko doba, za nas su vrlo važni materijalni ostaci rimskih gospodarskih naseobina (*villae rusticae*) na pojedinim poljoprivrednim dobrima (*fundi*). Rimska vladavina je bila zainteresovana za formiranje većih poljoprivrednih imanja u našoj zemlji. Naravno, egzistencija i razvitak ovih dobara i njihovih centara sa gospodarskom aglomeracijom zavisili su ne samo od prirodnih faktora (plodne obradive površine, livade i pašnjaci) već takođe od položaja prema drugim naseljima i saobraćajnim linijama. Posljednjih godina su izvršena istraživanja rimskih gospodarskih zgrada na sljedećim ekonomijama: u Lisičićima i Čelebićima na Neretvi; u Rankovićima kod Travnika; u Višićima kod Čapljine (radovi još traju); u predjelu Bihaća i Ljusini kod Bos. Krupe; u Brodci kod Bijeljine. Od ranije su poznati ostaci vila na Sarajevskom polju, u bijeljinskom kraju, na prostoru Lijevečepolja, u Donjim Podgradcima južno od Bos. Gradiške, na Livanjskom polju, u Proboju kod Ljubuškog, na Mogorjelu kod Čapljine, u Plješevici kod Rogatice, na ušću Kosove kod Ustikoline.

Sl. 63 – Primjerci željeznog poljoprivrednog alata iz rimskog doba

Rimske ekonomije su nesumnjivo imale vidnih zasluga za unapređenje i podizanje agrarne proizvodnje u našim krajevima. Kompleksi njihovog zemljišta omogućavali su uvođenje naprednih metoda rada što nije bilo bez uticaja na poboljšanje rada i proizvodnje u sitnoj seoskoj proizvodnji. Prema tome, na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba postojale su dvije vrste poljoprivrednih naselja: sela rasturena po cijeloj zemlji i gospodarske aglomeracije na ekonomijama. Rimska poljoprivredna dobra javljaju se još u rano doba, tokom I vij. n. e., ali nam je veći dio, naročito manjih ekonomija, poznat po nalazima iz II i III vij. n. e. Zasad još nismo u stanju da pobliže odredimo opseg i rasprostranjenost ove vrste naselja i ekonomija. Pa ipak, daleko smo od mišljenja da ovdje nije bilo veleposjeda zato što konfiguracija zemljišta i klima ne bi tome pogodovala i što historijski faktori ne bi odgovarali takvom obliku poljoprivrede. Za formiranje većih ekonomija postojali su povoljni prirodni uslovi u određenim regijama (naročito dolina donje Neretve, Posavina, Bihaćko polje), a i sam razvitak nekih područja uticao je na nastanak i sigurnu egzistenciju krupnih imanja. Stabilnost i snaga države u prva dva vijeka Carstva pružile su i našoj zemlji mogućnost za organizovaniju, bolju i intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju. Poljoprivredne ekonomije i gospodarske vile nisu ostale bez osjetnog udjela u romanizaciji osvojenih područja. One pomažu uvođenju naprednijih tekovina civilizacije u novu sredinu i postaju centri koji okupljaju veći broj proizvođača. Takvu ulogu su one imale i u drugim dijelovima Carstva, uz određene specifičnosti prema prirodnim uslovima i historijskim prilikama samih zemalja.

Ekonomije i njihove gospodarske aglomeracije nastale su uz gradove, veća naselja i ceste. Gradovi i veća naselja bili su veći potrošači proizvoda sa poljoprivrednih imanja, a ceste su im uvijek dobro došle za prevoz proizvoda na veću ili manju udaljenost. U pogledu položaja i lokalizacije poljoprivrednih ekonomija naši krajevi ne odstupaju od principa koji su primjenjivani u drugim zemljama Carstva. Ali gradovi, ekonomije i ceste, kao što znamo, nisu zapremali cio teritorij. Rimska vladavina je urbanizacijom i ostalim mjerama dosta učinila za uvođenje osvojenih oblasti u sferu gradske civilizacije, ali je i kod nas preovladavalo selo sa sitnim posjedom i seoska naseljenost sa stočarskim načinom života.

U privrednom životu provincije Dalmacije rudarstvu i metalurgijskoj radinosti pripadala je vrlo važna uloga. Najbogatija rudišta nalazila su se na području današnje Bosne. O rudarstvu u ovom dijelu Ilirika nalazimo poneku vijest kod antičkih autora, ali o tome mnogo više podataka pružaju materijalni nalazi na rudištima, sačuvani ostaci rudarsko-topioničarske i metalurgijske industrije i natpisi koji spominju funkcionere uprave u ovoj grani privrede. Nije ni potrebno pobliže objašnjavati od kolikog je interesa poznavanje rimske rudarsko-metalurgijske industrije u pomenutoj oblasti provincije Dalmacije. Biće dovoljno ako se podsjetimo da su u doba Carstva Rimljani morali otvarati nove rudnike i proširivati metalurgijsku proizvodnju kako radi naoružavanja svojih armija tako i radi potreba zanatstva, poljoprivrede i drugih radinosti.

Na području Srednjobosanske rudarske oblasti vadile su se rude u predjelu Gornjeg Vakufa, u porječju Lašve, u distriktu Fojnica-Kreševo. Ovi krajevi su poznati po eksploataciji željeza, srebra, olova, zlata i drugih metala. Zapadnobosanskoj rudarskoj oblasti pripadaju rimski rudnici željeza u području Sane, Japre i u rejonu Majdan – Sinjakovo kod Mrkonjić-Grada, gdje se dobijalo željezo i bakar. U Istočnobosanskoj rudarskoj oblasti najpoznatija rudišta leže oko Srebrenice i Sasa. Ovdje su za vrijeme Rimljana radili rudnici srebra i olova. Treba odmah napomenuti da su domaći stanovnici poznavali rudarsko-metalurgijsku radinost još u predrimsko doba. Iliri i drugi njihovi srodnici na našem području pokazali su tokom najmlađih praistorijskih faza dosta visoku kulturu i vještinu u iskorišćavanju rudnog bogatstva. O tome govore materijalni nalazi iz pojedinih rejona i krajeva. Danas je posve neodrživo mišljenje da su autohtoni žitelji u predrimsko doba morali dovoziti metale iz udaljenih krajeva. Uvođenjem metala u upotrebu nastale su bitne društveno-ekonomske i kulturne promjene koje su uticale na povećanje proizvodnje, na razvitak prometa i trgovine raznim sirovinama i produktima, među njima svakako metalima i izradevinama od metala. Importirano oruđe, oružje i nakit posvjedočuje da je i naša zemlja održavala takve odnose sa drugim oblastima, ali je isto tako između pojedinih užih regija ili unutar njih samih postojala redovna razmjena raznih predmeta i proizvoda. Odmah po osvojenju teritorija današnje Bosne Rimljani su pristupili proširenju rudarske proizvodnje i sprovođenju bolje organizacije rada u rudnicima i radionicama. Najintenzivnija djelatnost u rimsko doba obavljana je baš na onim područjima sa kojih imamo pouzdanije dokaze o starijem, predrimskom rudarstvu. Tako je pod Rimljanima uglavnom nastavljena i intenzivirana rudarska radinost kojom se domaće stanovništvo bavilo još ranije, u vrijeme svoje nezavisnosti. Naravno, povećanje rudarske proizvodnje, njeuno unapređenje i otvaranje novih pogona išlo je uporedo sa sređivanjem opštih prilika u novoosvojenim oblastima. Ovdje su rudnici bili u pogonu već od prvih decenija rimske okupacije i radili su sve do propasti Carstva – sa kraćim ili dužim prekidima u pojedinim rejonima.

Pouzdana je da su najvažniji centri rudarsko-metalurgijske industrije – u porječju Sane i Japre za željezo i u distriktu Srebrenica – Sase za srebro doživjeli svoj puni intenzitet rada tokom II i III vij. n. e. Bosanski rudnici željeza i srebra mogli su nastaviti svoju proizvodnju i u kasnorimsko doba, ali su i oni osjetili teške i nesigurne prilike koje su vladale Panonijom tokom IV i V vij. n. e.

Sasvim je opravdana konstatacija da je za vrijeme Rimljana rudarstvo u ilirskim zemljama bilo naprednije i tehnički bolje opremljeno nego u nekim dru-

gim provincijama, npr. u Španiji ili Galiji. Ali se iz toga nipošto ne može izvesti zaključak da je kod nas rudarska proizvodnja počela tek sa uspostavljanjem rimske dominacije i da je zato dobila bolju i moderniju opremu. Tradicije rudarskog rada ovdje su vrlo jake i vuku svoj korijen od predašnjih vremena. Odlučan je momenat to što su Rimljani prije osvojenja naše zemlje već bili gospodari zemalja poznatih po razvijenom rudarstvu (Afrika, Španija, Galija). Iz ovih zemalja oni su lako mogli prenijeti rudarska iskustva i primijeniti ih u novoosvojenim krajevima Ilirika. S druge strane, zaposjedanje naših krajeva pada tačno u vrijeme kad su Imperiji bile potrebne mnogo veće količine metala no ranije. Država je još uvijek ratovala i išla u nova osvajanja, učvršćivala je svoje granice i na njima podizala odbrambeni sistem (*limes*), a naporedo s time povećavala je svoju armiju legija i pomoćnih četa. Zahtjevi i potrebe su sve više rasle, a mnogi stari rudnici u ostalim dijelovima Carstva počeli su gubiti svoj značaj i smanjivati proizvodnju usljed iscrpljenosti. Stoga su rudnici u Iliriku postali predmet posebne pažnje. Rimljani su u njih uložili znatna sredstva, dali im bolju opremu i uređaje s namjerom da ih osposobe za veću proizvodnju i da na taj način što uspješnije nadoknade gubitke koje je država pretrpjela zbog smanjene proizvodnje starijih rudnika. U svemu je dobro došla i rudarska tradicija indigenog stanovništva. Ne radi se o značajnim tehničkim tekovinama zatečenim na našem području, ali su iskustva i vještina domaćih rudara, njihovo poznavanje terena i rudišta bili od velike koristi novim gospodarima u akcijama za proširenje rudarske proizvodnje.

Bosanski rudnici željeza i srebra predstavljali su bazu iz koje su se metalom snabdijevale radionice oružja i kovnice novca u panonskim centrima (*Siscia*, *Sirmium*) kao i kovnice u nekim drugim centrima. Rudnici željeza i željezare o kojima je ovdje riječ nalazili su se u neposrednoj blizini granice između provincija Dalmacije i Panonije (bazeni u području Japre i Sane), ali na području Dalmacije. Pa ipak, oni su bili dovoljno udaljeni od nemirne državne granice tako da su mogli raditi bez većih smetnji do u kasnoantičko doba. Rimski odbrambeni sistem je još od sredine II vijeka, a naročito u III vijeku istorišćavao ova rudarska područja kao sigurnu bazu za svoje snabdijevanje. U to vrijeme panonski *limes* se nalazio na sve opasnijem udaru germanskih plemena. Željezo iz rudnika u provinciji Dalmaciji imalo je za naoružavanje armija na Dunavu isto značenje kao i željezo iz rudnika u Galiji za naoružavanje armija na Rajni.

Rudišta i rudnici rimskog vremena pružaju nam materijal za proučavanje mnogih pitanja u vezi sa nastankom i razvojem rudarskih naselja, s intenzitetom naseljenosti, sistemom upravljanja ovom važnom industrijom, sa porijeklom i položajem rudara, kao i sa kulturnim i drugim prilikama u kojima je živjelo stanovništvo rudarskih rejona. Treba odmah reći da su rudarska područja bila dobro naseljena. To potvrđuju materijalni ostaci i tragovi nastanjenosti u svim oblastima Bosne u kojima su radili rudnici kako za vrijeme Rimljana tako i prije njih. Kraj oko Gornjeg Vakufa i Bugojna obiluje tragovima brojnih rimskih aglomeracija uz koje se nailazi na ostatke rudarskih i metalurgijskih radova. Distrikt Fojnica – Kreševo pokazuje takvu sliku samo na svojoj periferiji – oko današnjeg Kiseljaka. U Zapadnobosanskoj rudarskoj oblasti, koja je poznata po industriji željeza za vrijeme rimske dominacije, konstatovan je sasvim mali broj imponantnijih i bolje izgrađenih naselja. Njihovi tragovi se susreću uglavnom podalje od samih pogona, mada se i uz sama radilišta nailazi na ruševine uprav-

nih ili privatnih zgrada (dolina Japre). Interesantno je da porječje Sane, inače bogato materijalnim ostacima rudarske radinosti, sasvim oskudijeva u takvoj vrsti naselja i objekata. Ako bismo tražili objašnjenje pojavi što se ovdje prava rimska naselja rijetko susreću, mogli bismo ga, pored ostalog, naći u ovome. Prostrano rudarsko područje Sane i Japre imalo je mnogo manjih rudnika koji su se često premještali tako da uz njih nisu mogle nastati trajnije i bolje izgrađene aglomeracije. Umjesto njih podizana su privremena rudarska sela (*vici*) za najnužniji smještaj radnika i nadzornika. Istočnobosanska rudarska oblast, koju poznajemo isključivo po bazenu Srebrenica – Sase, pruža obilje dokaza o tome kako rudarsko-metalurgijska radinost utiče na razvitak svoga teritorija. U okolini Gradine kod Sasa (*Domavia*) razvio se čitav niz manjih aglomeracija i saobraćajnih stanica sa depoima i skladištima za proizvode ovdašnjih rudnika. Sama *Domavia* je predstavljala lijepo uređeno naselje u kome su postojali javni objekti, upravne zgrade, topioničarski uređaji i dr. Veze ovog bazena sa posavskim područjem, a naročito sa panonskim centrom *Sirmiumom*, višestruko su dokazane.

Uz rudnike ili na širem prostoru rudišta izrastala su bolje uređena naselja i rudarska sela. Tu su se relativno snažno razvijale i druge privredne djelatnosti (zanatstvo, građevinarstvo, trgovina, transport). Rudarski rejoni su pružali relativno bolje mogućnosti za izgradnju i razvitak naselja. Oni su raspolagali većim materijalnim i tehničkim sredstvima nego većina ostalih područja u Bosni i Hercegovini. Stoga se u nekim rudarskim naseljima i centrima snažnije osjećao urbani život sa tekovinama mediteranske kulture. Takav primjer pruža *Domavia* u srebreničkom bazenu koji se u rimsko doba zvao *Argentaria*, a detaljno ispitivanje poznatih aglomeracija sa prostora gornjeg Vrbasa, u dolini Lašve ili u Đankić-Rakanima i Maloj Rujiški blizu Bos. Novog vjerovatno bi pokazalo da se i ovdje na sličan način razvijao stil gradskog života.

Drugo karkateristično obilježje rudarskih naselja nalazimo u sistemu njihovog obezbjeđenja. Svakako, radi se o obezbjeđenju i naselja i samih radilišta. U svim rudarskim rejonima postojala su utvrđenja sa stalnom posadom koja je čuvala red i sigurnost rada u rudnicima. Centri rudarskih područja imali su isto tako svoje utvrde – gornje gradove. U distriktu *Argentaria* na raznim mjestima su postojala takva utvrđenja, a nad samom Gradinom dominirao je poseban rimski kastel. Ne možemo reći da gradine zaposjednute rimskim posadama nisu vršile i druge funkcije u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine, ali je nesumnjivo da su na rudištima prvenstveno obezbjeđivale nesmetan rad u rudnicima. Brojne gradine na gornjem Vrbasu, u dolini Lašve, na prostoru Kiseljaka, a naročito u području Sane, dobro su došle Rimljanima kao mjesta na kojima su mogli izgraditi rudarske kastele.

Treće što treba istaći kao karakteristično obilježje nasljenosti u rudarskim rejonima jeste struktura samog stanovništva. U rudarsko-metalurgijskoj industriji su radili rudari, topioničari, metalurzi i razne zanatlije domaćeg ili stranog porijekla. Rudnici i radionice imaju poslovođe, nadzornike i druge stručnjake koji dolaze odasvuda. Tu je takođe čitav štab funkcionera čiji je zadatak upravljanje i rukovođenje proizvodnjom. Tako se u rudarskim distriktima formira stanovništvo neujednačenog etničkog i socijalnog sastava. Na području rudnika srebra (*Argentaria*) konstatovano je prisustvo Grka koji su obavljali poslove stručnjaka. Ovdje su se naseljavali ili dolazili u specijalnoj mi-

siji službenici i vijećnici gradskog vijeća iz *Sirmiuma* (*decurio duovir col. Sirmiensem*; *decurio col. Sirmiensem*.) Iz rudarskog bazena Japre poznat je *Heliodorus*, Grk sa Istoka, kao naseljenik na prostoru Rakanskih Barica, zatim Grk ili helenizirani Orijentalac *Philocyrrus*, naseljenik u Agićima, i *Callimorphus*, carski rob (*verna*), na službi u rudarskoj upravi distrikta Japre; taj isti *Callimorphus* poznat je i kao *vilicus* u distriktu Sane; isto tako *conductor Agathopus* sa područja Sane. Njihov boravak na ovim područjima pada u vrijeme s kraja II i početka III vijeka n. e. Oslobođenik (*libertus*) *Honesimus*, vjerovatno Orijentalac, živio je u okolini Kiseljaka. Ovi stranci su živjeli u rudarskim područjima većinom kao rudarski stručnjaci i trgovci.

Za rudarska područja i njihova naselja karakteristična je takođe gusta mreža puteva. Rudarska naselja su međusobno bila povezana čitavim sistemom mjesnih (vicinalnih) puteva, a kroz samo područje ili sasvim blizu njega su prolazile magistralne ceste. Transport rude i metalurgijskih proizvoda tražio je izgradnju dobrih i brojnih puteva u rudarskim oblastima. Ceste i komunikacije uopšte biće predmet našeg posebnog osvrta. Sigurna i razvijena mreža puteva u rudarskim rejonima nije služila samo za transport sirovina i proizvoda. Ona je istovremeno povezivala rudarski centar, gdje su se nalazili uprava, ustanove, razni biro i sl., sa rudnicima i drugim radilištima a istovremeno sa selima i logorima u kojima su živjeli rudari.

Vlasništvo nad rudištima i upravljanje rudarsko-metalurgijskom proizvodnjom u Rimskoj državi pružaju sliku raznolikih formi. Za rudnike u Bosni o tome nemamo direktnih vijesti kod antičkih pisaca. Raznolikost dolazi kao posljedica nastojanja države da se vlasnički odnosi i način upravljanja prilagode mjesnim uslovima i istorijskim prilikama pojedinih zemalja. U Noriku, Dalmaciji i Galiji rudnici željeza su davani u zakup krupnim preduzimačima (*conductores*). Rudišta plemenitih metala nisu izdavana pod krupni već samo pod mali zakup, što je u uskoj vezi sa sigurnijim uvidom i nadzorom države nad radom u rudnicima takvih metala. Vjerovatno su rudnike zlata u Dalmaciji, o kojima govori Plinije St. a uzgred ih spominju i drugi pisci, eksploatisali mali zakupci (*coloni*) koji su pod nadzorom državnih povjerenika obavljali rudarsko-metalurgijske poslove. Na taj način je državna blagajna lakše procjenjivala vrijednost proizvodnje, jer se radilo o čistom metalu, a ne o količini rude. Ali nije uvijek bilo tako. Rudnici zlata i srebra kao i drugi rudnici mogli su raditi ili kao državni pogoni (*metalla publica*) ili kao privatni (*metalla privata*). Vlasnici privatnih rudnika primali su obaveze da isporučuju državi metal. U svim slučajevima carski prokuratori (*procuratores Augusti*) vršili su u ime države i cara opšti nadzor nad proizvodnjom u pojedinim distriktima. Njihova ovlašćenja su bila široka i odgovornost vrlo velika. Pomagao im je čitav biro (*officium*) raznih funkcionera i činovnika.

Po podacima iz natpisa znamo da su rudnici srebra u distriktu *Argentaria* stajali pod upravom prokuratora čije se sjedište nalazilo u *Domaviji*. Prokuratori kao glavni funkcioneri rudarske uprave javljaju se takođe u bazenima Sane i Japre. Rudišta olovno-cinkane i srebronosne rude na području *Argentaria*, iako bogata, ne zauzimaju veliki prostor. Zbog toga, kao i zbog uprošćenijeg procesa pri rafiniranju i topljenju srebronosnih ruda, prokuratoru nije bio potreban osobito velik i raznovrstan tehničko-službenički aparat. Ni natpisi s ovog terena ne spominju uobičajene pomoćnike i niže funkcionere rudarske uprave. Ovdje je prokurator, po svemu sudeći, upravljao rudnicima srebra u saradnji sa lokal-

nim (municipalnim) organima *Domavije* i predstavnicima kolonije *Sirmium*. Osnovni zadatak svih funkcionera svodio se na brigu i staranje da pogoni proizvedu što veću količinu srebra i da ga što urednije transportuju u velike radionice i kovnice izvan samog distrikta, prvenstveno u *Sirmium*.

Način upravljanja u pogonima industrije srebra (distrikt Srebrenica-Sasse) i pogonima industrije željeza (bazeni Sana i Japra) nisu isti. Upoređeni međusobno, oni pokazuju jasne razlike. O tome svjedoči epigrafski i drugi arheološki materijal. Bilo bi pogrešno ako bismo razliku tražili samo u većoj zainteresovanosti rimske države i njenih careva za plemenite metale nego za željezo. Važni su takođe veličina rudišta, prirodni faktori i uslovi za eksploataciju u pojedinim distriktima. Iz natpisa proizlazi da su rudnici željeza, barem u II i III vij. n. e. bili podržavljani. Kao što smo napomenuli, država je rudnike (*metalla ferraria, ferrifodinae*) izdavala pod zakup krupnim zakupcima (*conductores*) koji su preuzimali određene obaveze u pogledu prihoda državnoj blagajni. Ovakav sistem eksploatacije pokazuje da su rudnici željeza u našoj zemlji već od II vijeka, a naročito u III vij. n. e., postali predmet pune pažnje i zainteresovanosti rimske države. Ali ne smijemo gubiti iz vida da su u ovo kao i u kasnije doba mogli postojati privatni rudnici željeza, prvenstveno oni koji su se nalazili u za bitnim krajevima ili oni koji su imali manju produkciju. Prostrana rudišta, dug i znatno komplikovan proces rada (od vađenja rude do gotovog proizvoda na samom rudištu), veći broj zaposlenih rudara i metalurga – svi ti faktori našli su svoga odraza u organizaciji uprave pogonima ove industrije. Najprije, tu je širi i raznovrsniji sastav biroa koji pomaže prokuratoru. U jednom distriktu, kakav je onaj u dolini Sane ili u dolini Japre, prokurator je imao dosta posla oko opšteg nadzora nad cjelokupnom organizacijom uprave i proizvodnjom, nad obezbjeđenjem radne snage i isporukom metala u tvornice oružja, kovnice novca i druge radionice. Njegovi pomoćnici i prvi saradnici – *vilici* – imaju specijalizovanu funkciju: oni se staraju o radu posebnih radionica (*officinae ferrariae*). Po svojoj prilici, ovdje je riječ o željezarama, tj. o pogonima u kojima se dobivao čist metal i eventualno gotova željezna prerađevina. Prokurator jednog distrikta mogao je imati veći broj ovakvih saradnika (*vilici*) u svom službeničko-tehničkom uredu. Zakupci su predavali željezarama prečišćen i pripremljen metal, a ove su pod nadzorom oprobanih i provjerenih stručnjaka (*vilici*) obavljale precizniji i tehnički najvažniji posao.

Posebnu pažnju zaslužuje pitanje radnika zaposlenih u rudnicima i metalurgijskim radionicama. Provincija Dalmacija, kao zemlja sa dužom rudarskom kulturom i tradicijom, nije oskudijevala sposobnim i vještim rudarima. Takvo stanje su zatekli i Rimljani u vrijeme kad su ovdje uspostavili svoju dominaciju. Ono se nije bitno izmijenilo tokom I vijeka n. e. Car Trajan je mogao odavde preseliti znatan broj rudara u rudnike Dakije. Sudeći po tome, u bosanskim rudnicima tada su pretežno bili zaposleni domaći radnici. Za rad u samim kovovima (*putei*) upotrebljavani su svakako, i robovi i kažnjenici (*damnati ad metalla*), prema uobičajenoj praksi koju su Rimljani svuda primjenjivali. I među domaćim rudarima bilo je slobodnih nadničara, robova i kažnjenika. U II i III vijeku n. e. potrebe za rudarima su stalno rasle, pa je i mobilisanje za rad u rudnicima postalo redovna pojava. Robovi i kažnjenici su morali u sve većem broju ići na najteže rudarske poslove, a slobodni stanovnici su te poslove izbjegavali na sve moguće načine. Teški uslovi rada i ovakav sastav radnika zaposlenih u rudnicima bez sumnje su upravama rudnika zadavali mnogo brige: uvijek je

prijetila opasnost od pobuna rudara, sabotaža ili masovnog napuštanja posla. Utvrđenja na rudištima bila su prvenstveno namijenjena tome da suzbiju svaki nered i spriječe zastoje u proizvodnji rudnika. Što dalje, tokom III vijeka, a naročito u IV vijeku n. e., osjećala se sve više oskudica u rudarima (*metallarii*), ali ne i u rudnicima (*metalla*). Naša zemlja je u III i IV v. n. e. živjela u znatno povoljnijim prilikama nego ugrožene panonske i podunavske oblasti. To je pozitivno uticalo na razvoj i proizvodnju bosanskih rudnika. Izvjesno je da su tada ovi rudnici imali veliku i napregnutu proizvodnju kako bi se koliko toliko nadoknadili gubici nastali obustavljanjem ili smanjenjem rada u rudnicima drugih zemalja. Razumije se, za tako intenzivnu produkciju trebalo je sve više radnika, a robova i kažnjenika je već od III vijeka bilo sve manje. Propisi o vezivanju za posao u rudnicima i o nasljeđivanju tog poziva, slično kolonatu u poljoprivredi, došli su kao mjera kojom je trebalo obezbijediti toliko važnu proizvodnju rudarsko-metalurgijske industrije.

Na području Bosne i Hercegovine uz vojničke logore su nastala civilna naselja (*canabae*). Razvitak logora odražavao se na razvitak civilnih naselja pored njih. Rimljani su još u toku borbi za osvojenje naše zemlje izgradili logore za posadne trupe. Značaj i broj tih logora vremenom se mijenjao prema broju i snazi vojnih jedinica koje su držale posadu u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine. Iz epigrafskih nalaza znamo koje su vojne jedinice ovdje boravile od početka I do sredine III stoljeća n.e. Do danas su ustanovljeni tragovi najstarijih logora u Humcu kod Ljubuškog, u Šipovu, u Makljenovcu kod Doboja, Lutvinom Hanu na Drini blizu Srebrenice i u Banjaluci. Međutim, vojne jedinice su boravile i u drugim mjestima, kao što su: Velika Kladuša, Golubić kod Bihaća, Sopotnica kod Goražda. Sigurno je bilo još većih ili manjih logora, ali njihovi ostaci dosad nisu pronađeni. Osim logora, kao što smo već vidjeli, postojao je znatan broj utvrđenja (*castella*) u kojima su se nalazila posadna odjeljenja i straže.

U blizini pomenutih logora otkriveni su tragovi civilnih naselja. Nedaleko od logora u Humcu još početkom I stoljeća n.e. izraslo je civilno naselje čiji su osnivači bili veterani. Naseljenici su uveli bolji rad u poljoprivredi i formirali poljoprivredne ekonomije na okolnim kompleksima zemljišta. Proizvodi sa ekonomija omogućili su vlasnicima da razviju živu trgovinu sa susjednim krajevima, naročito sa Naronom. Civilno naselje u Makljenovcu kod Doboja nalazilo se sasvim blizu logora. Glavninu njegovih stanovnika sačinjavali su domaći ljudi i veterani onih jedinica koje su boravile u logoru i utvrđenju. Ovdašnje stanovništvo je držalo plodne komplekse zemlje i doprinijelo je unapređenju zemljoradnje. Inače je samo naselje doživjelo svoj procvat krajem II i početkom III stoljeća n.e. Pokraj logora u Šipovu razvilo se značajno gradsko naselje (*municipium*). Uz logore u Lutvinom Hanu i Banjaluci razvila su se trgovišta i proizvođački centri na važnim rimskim cestama.

Logori su ležali u ravnici na naseljenim i otvorenim mjestima skoro uvijek uz magistrale i rijeke. Takvi logori, prema tome, nisu imali ništa zajedničkog sa utvrđenjima na visovima. Kod nas, kao i u drugim zemljama Imperije, logori su u prvo vrijeme imali ofanzivnu namjenu. Oni su vršili funkciju centara za vojne operacije i baza za snabdijevanje jedinica. U kasnije doba, kad su nastupile druge istorijske prilike, njihova uloga se izmijenila. Umjesto ofanzivnih baza, postali su odbrambena uporišta i pribježišta za slučaj opasnosti (*refugia*).

Dok je u ranije doba rimske dominacije logor predstavljao isključivo vojnu aglomeraciju, dotle se docnije – od kraja III stoljeća n.e. pa dalje – uz logor sve više pribijalo civilno stanovništvo i tražilo zaštitu njegovih bedema. Razvitak civilnih naselja uz logore na području naše zemlje ide postupnim putem od malih aglomeracija koje je logor zatekao ili privukao sve do većih aglomeracija i gradova. Tako su logori, iako čisto vojnički centri, u stvari ulazili u sastav aglomeracija u kojima je preovladala domaća populacija. Posmatrana u cjelini, civilna naselja uz logore, poput stanica na cestama, preuzela su ulogu privrednih centara i trgovišta za svoju okolinu. Ona su zadovoljavala brojne potrebe vojnika u logorima a istovremeno su predstavljala sastavni dio mehanizma koji je služio javnom saobraćaju. U njima su živjele zanatlije, trgovci i posjednici većih ili manjih ekonomija. Poljoprivrednici su ovdje prodavali svoje proizvode i održavali vezu između sela i trgovišta. Ova naselja su konsumirala dobar dio proizvodnje na velikim ili malim ekonomijama iz bliže okoline. Kao vojnički centri, logori su pružali zaštitu civilnom stanovništvu, a takođe su sudjelovali u javnim radovima i mnogim proizvodnim djelatnostima (izgradnja puteva, vodovoda i drugih objekata; razne zanatske radinosti).

U našoj zemlji je za vrijeme Rimljana cijenjena ljekovitost pojedinih termalnih vrela. Tragovi eksploatacije ovih vrela i naseljenost uz njih izišli su na vidjelo čim su počela arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini. Oko bogatijih toplica postojala su ljepša i značajnija naselja. Ovu pojavu susrećemo i u drugim zemljama Imperije. Od bosanskih termalnih vrela koja su eksploatisana za vrijeme Rimljana najpoznatija su ona u Ilidži kod Sarajeva, u Laktašima i Gornjem Šeheru kod Banjaluke i u Gati kod Bihaća. Tada je bila poznata ljekovitost i drugih termalnih i mineralnih izvora, ali su tragovi života oko njih malobrojni i nedovoljno ispitani. Ilidža kod Sarajeva je najzačajnija ljekovita banja naše zemlje u rimsko doba. O njoj znamo najviše zahvaljujući iskopavanjima koja su ovdje obavljena još 1892. godine, a docnije sistematski nastavljena 1955. godine. Brojni spomenici u Ilidži i na Sarajevskom polju postali su predmet živog interesovanja istraživača antičke civilizacije. Nalazi i otkrića pokazuju da je rimska banja u Ilidži postojala dugo i da je eksploatacija njenih sumpornih vrela počela rano, još početkom I stoljeća n.e. Iz natpisa znamo samo jedan dio njenog imena – *Ayuae S. . .* (Banja S. . .). Banja je imala status samoupravne opštine (*respublica*; u III stoljeću n.e. *colonia*) i predstavljala je upravni centar za područje Sarajevskog polja i njegove uže okoline. Banjsko naselje u Ilidži razvilo se u lijepo uređen i poznat provincijski gradić. Nekoliko otkrivenih objekata i njihova dispozicija svjedoče o brizi i nastojanjima da se učini što je moguće više za prijatan boravak gostiju, rekonvelescenata i drugih posjetilaca. Reputacija jednog banjskog naselja ne zavisi samo od ljekovitosti toplih ili mineralnih izvora već i od drugih faktora.

U tom pogledu naša zemlja ne može da se usporedi sa razvijenijim i naprednijim provincijama Carstva u kojima je izgrađen velik broj bogatih i lijepih banjskih mjesta. Takve su banje i naselja uz njih na području Galije: *Ayuae Calidae* (Viši), *Aquae Bormonis* (Burbon Lans), *Aquae Segestae* (kod Orleana); na području Recije *Aquae Helveticae* (danas Baden na Limatu u Švajcarskoj), zatim u Panoniji *Aguae Iasae* (Varaždinske Toplice), *Aguae Balissae* (Daruvár); i mnoge druge. Ako bismo među našim banjksim naseljima tražili jedno koje bi

se makar približno moglo mjeriti sa čuvenim lječilištima u drugim dijelovima Imperije, onda bi to svakako bila Ilidža. Glas o ljekovitosti njenih toplica i ljepoti samog predjela prešao je okvir ove regije i dopro barem do granca provincije. Posebni politički i strateški razlozi doprinijeli su da je ova banja postala upravni centar, gradska opština (*respublica*), slično npr., gradskoj opštini u banji *Aquae Sextiae* (Aix-en Provence), koja je još pod Augustom podignuta na stepen kolonije i proglašena centrom teritorije *civitas Aquaesium*. Ovo su inače izuzetni slučajevi, jer su *Aquae* (banje) u rimskoj državi bile ugledna mjesta, ali bez političke uloge.

Termalni izvor u Laktašima takođe je eksploatisan u rimsko doba. Oko samog izvorišta ponikla je manja banjska aglomeracija na čiji razvoj je uticao njen položaj u bogatom agrikulturnom rejonu i na poznatoj magistrali *Salona – Servitium*) (Bos. Gradiška). Blizu toplica u Laktašima nalazila se rimska stanica *ad Fines* (danas Mahovljani) na samoj granici između Dalmacije i Panonije. Uz ovaj dio magistrale postojale su i beneficijarske stanice sa vojno-saobraćajnom stražom. Čitav prostor Lijeve polje poznat je po brojnim privrednim ekonomijama i naseobinama (*fundi* i *villae rusticae*). Savom je cirkulisao živ riječni saobraćaj, a u Bos. Gradišci (28 km sjeverno od Laktaša) vjerovatno se još od II stoljeća n.e. nalazila stanica rimske patrolne flotile koja je spadala u odbrambeni sistem Panonije. Termalnim vrelom u Laktašima bez sumnje su se koristili agrarni posjednici (*possessores*) iz okoline, vojnici i beneficijari (*beneficarii*) iz obližnjih posada, a svakako i drugi stanovnici ovog kraja.

Manja banjska aglomeracija postojala je pokraj toplica u Gornjem Šeheru kod Banjaluke. Vjerovatno su tople izvore Gornjeg Šehera najviše eksploatisali vojnici i časnici susjednog logora (*Castra* = Banjaluka) i stanovnici civilnog naselja. Ovdje su se rado zadržavali putnici koji su prolazili cestom *Salona-Servitium*.

U bihaćkom kraju Toplica Gata nije jedino termalno vrelo. Osim ovog glavnog i najbogatijeg vrela postoji još nekoliko drugih vrela. Areal same Toplice kao i cijelo Bihaćko polje imaju dosta ostataka rimske kulture i života. Ovdje su stanovali Japodi, kod kojih su bili vrlo popularni razni kultovi voda i izvora. Time nam postaje još razumljivije što je oko Toplice u Gati izrasla rimska banjska aglomeracija. Na žalost, ovo naselje nije nam dovoljno poznato, jer na njemu nisu obavljena temeljita istraživanja. U termalnim izvorima Gate tražili su lijeka, pored domaćih stanovnika, svakako vojnici jedinica koje su ovdje boravile i strani doseljenici ili gosti.

Uz gred nije suviše spomenuti mineralne izvore koji su isto tako mogli biti eksploatisani u doba Rimljana. Ovdje na prvom mjestu dolaze u obzir takvi izvori u rudarskim područjima. Videli smo da su rudišta bila dobro nastanjena i da su u rudarskim aglomeracijama živjeli stanovnici raznog porijekla – domaći i stranci. Ovi distrikti redovno obiluju ljekovitim vodama, što je u vezi sa geološkim sastavom zemlje. Sa srednjobosanskog rudarskog područja poznate su terme kod Kreševa, Fojnice, Bugojna, zatim kiseljaci na prostoru Kiseljak–Sarajevsko polje. Distrikt Srebrenice prepun je ljekovitih izvora: Crni Guber, Crvena Rijeka, Mala i Velika Kiselica, izvori u dolini Saske rijeke i Majdanskog potoka. Kiseljačkih izvora ima i u području Sane. Rudarska naselja su bila brojna i zapremala su prostore na kojima su se nalazila raznovrsna ljekovita vrela. To se naročito dobro vidi u predjelu današnjeg Kiseljaka i na području Srebrenice. Naravno, rudarska naselja nisu na određenim mjestima nastala zato što su tu

postojale ljekovite vode, ali su rudarske oblasti obilovale toplicama i drugim mineralnim vrelima, pa ih je stanovništvo moglo lako otkriti i privesti eksploataciji. Na usku povezanost između rudarskih naselja i ljekovitih voda uz rudnike treba ukazati stoga što za izvjesne terme i kiseljačke izvore nemamo materijalnih dokaza da su eksploatisani za vrijeme Rimljana. Međutim, faktori koji obilježavaju život i kulturu populacije na rudarskim područjima (intenzivna nastanjenost, poznavanje sastava terena i prirodnih nalazišta, težak i zamoran rad u jamama itd.) mogli su imati svoga udjela u pronalaženju i eksploataciji ljekovitih vrela.

Interesantno je pitanje da li je autohtono stanovništvo prije dolaska Rimljana znalo nešto o ljekovitosti termalnih i mineralnih voda. Jesu li domaći Iliri već tada iskorišćavali ove izvore za liječenje, a ne samo za obične potrebe? Teško bi bilo opravdati negativan odgovor. Iliri, vješti rudari i trajno nastanjeni u svojim staništima, dolazili su često u priliku da se osvjedoče u korisnost upotrebe termalnih i drugih izvora. Vidjeli smo da su rimska naselja najčešće izrastala na autohtonoj osnovi. Uvjerljiv dokaz pružaju za to baš područja bogata ljekovitim vrelima. Kultovi izvora i voda nisu bili nepoznati autohtonom stanovništvu (*Bindus*, razne ninfe). Upotreba mineralnih i termalnih voda u svrhu liječenja rezultat je dugotrajnih praktičnih iskustava koja je skupljala primitivna medicina. U pojedinim zemljama Imperije ljekoviti izvori su od davnina korišćeni za terapiju. Na mnogo vijekova prije Cezara i njegovih legija u Galiji su postojale banjske naseobine u kojima su poštovana božanstva ljekovitih voda. Na nekim termama otkriveni su tragovi kaptaze i drugih radova iz vremena galske samostalnosti (šipovi, drvene cijevi, grubi zidovi i sl.)

U naše vrijeme intenzivno se eksploatišu termomineralni izvori i podižu brojni banjski objekti pokraj njih. Iz dana u dan na tim mjestima sve se rjeđe susreću spomenici antičke civilizacije. Slučajni nalazi, prilikom raznih građa i adaptacija u ovom ili onom banjskom lječilištu, nisu dovoljni i ne mogu nam ni izdaleka pružiti jasniju sliku o životu takvog naselja u rimsko doba. Zbog toga su nužna sistematska ispitivanja banjskih naselja. Ona redovno obogaćuju naše znanje iz kulturne istorije starih perioda, kao što su pokazala dosadašnja istraživanja u Ilidži kod Sarajeva.

Zajednice i društva uvijek traže međusobne dodire i nastoje da održe kulturnu ravnotežu. Način stanovanja i vrste naselja posvjedočuju da je takva ravnoteža uspostavljena i na našem području. Nije dugo potrajalo a novi državni poredak i snaga rimske vladavine tako su se čvrsto etablirali da su sasvim iščezle uspomene autohtonog stanovništva na vremena slobodnog i nezavisnog života. Međutim, Rimljani su bili suviše osvajači i upravljači, pa nisu mogli da nađu svog snažnog i originalnog izraza u drugim oblastim života koje prevazilaze okvir utilitarnog, praktičnog. Otuda se i dešavalo da duh i kultura mnogih naroda, slabih i pokorenih, nađe čvrsto mjesto u životu ovih upornih osvajača i spretnih državnika. Svuda, pa i u našim zemljama, Rimljanin je ostao neotporan pred onim što mu je iz svoje kulture, svojih tradicija, i stvaralaštva uopšte nudio domaći čovjek – provincijalac i pokoreni tuđin. Ponegdje je ponuda predstavljala običan vid saradnje, a ponegdje se izvrgla u oblik prevlasti. Saživljavanje mediteranske kulture sa autohtonim kulturama u novoosvojenim provincijama nije bilo izloženo surovom pritisku vlasti niti ugroženo spoljnim opasnostima. Prva dva vijeka Rimskog Carstva postigla su ono što je prije Augusta

izgledalo nedostižno: trajan mir za sve građane i podanike bez obzira na njihovo porijeklo. U tom vremenu Rim je narodima na Zapadu, u srednjoj Evropi i u podunavsko-balkanskim zemljama prenosio kulturu koju je Istok začeo, Grci unaprijedili, a Italici preuzeli, prilagodili i obogatili novim tekovinama. Rimska imperija nije nikad postala svjetskom državom nacionalnog tipa, ali je stvarala kozmopolitsku kulturu. Ta kozmopolitska kultura i država otvarale su široke mogućnosti za prožimanje, miješanja i zajednički život svih naroda. Sredstva prisilnog ujednačavanja različitih etničkih i kulturnih zajednica nisu upotrebljavana. Takva univerzalnost je potrajala dugo i predstavljala je jedan od glavnih faktora koji su održavali Carstvo tokom njegovih posljednjih vijekova i pro-nijeli antičku kulturu u srednji vijek.

Seljačka struktura autohtonog stanovništva u našoj zemlji izmijenila se samo onoliko koliko je to dozvoljavalo mirno i postepeno prodiranje gradske kulture. Ekspanzija i nezadrživi prodor tu nisu djelovali. „Rimljani su stvarali svijet po uzoru na grad“, ali nikad nisu željeli da grad izdvoje iz veće zajednice ili da mu podsijeku korijene stalnog obnavljanja. Sa novim gospodarima došli su njihovi vojno-politički interesi i zahtjevi. Ali, opšta nastanjenost i priveda nisu od toga imale štete. Tokom vremena, naši krajevi su dobili nove vrste naselja i centre privrednog i kulturnog života. Ova naselja (rudarska, banjska, vile na ekonomijama) okupljala su raznoliko domaće i strano stanovništvo: radnike i zanatlije, preduzimače i napredne poljoprivrednike, rudarske stručnjake, veterane itd. tako da su u njima došli do izražaja oblici kozmopolitske kulture.

Iz novih gradova i naselja širila se romanizacija kojim su Rimljani željeli da što čvršće vežu domaći element za rimski. Ovaj vid prosvjećivanja i latiniziranja autohtonog stanovništva mogao je imati uspjeha baš zato što je on u stvari značio asimilaciju mediteranske kozmopolitske i univerzalne kulture koja se znala obogatiti i na našem području. Romanizacija je istovremeno predstavljala proces preobražavanja kome se dio autohtonog stanovništva sam od sebe priklanjao. Na tom putu domaći element se mogao osvjedočiti da romanizacija ne vodi uništenju njegove etničke i kulturne samobitnosti.

UPRAVA, CESTE I SAOBRAĆAJ

Iskustva stečena u toku dugotrajnih osvajачkih ratova poučila su Rimljane da na području Ilirika uspostave čvrstu upravu i da u prvo vrijeme obezbijede civilnoj upravi jaku potporu vojne okupacije. U najvećem dijelu Ilirika novi gospodari su zatekli autohtonu plemensku organizaciju sa selom kao osnovnom formom naselja i utvrđenim centrima (*oppida*) pojedinih grupa i plemenskih područja. U Augustovo doba Dalmati nisu poznavali novac kao platežno sredstvo, a obradivo zemljište su ponovo dijelili svake osme godine i davali ga na korišćenje pojedinim članovima roda. Ovaj Strabonov podatak pokazuje da je kod Dalmata, a možda i kod drugih plemena, obradiva zemlja bila zajednička svojina (plemenska i rodovska). To znači da su početkom naše ere zajednice stajale na onom stupnju društvenog razvitka koji ne poznaje privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, niti podvojenost društva na zemljoposjednike i najamne radnike. Prvih decenija poslije definitivnog pokorenja naše zemlje rimski provincijski namjesnici često su morali sami ili preko svojih funkcionera

da interveniše kao arbitri u sporovima oko međa, do kojih je dolazilo među pojedinim plemenima i župama. O tome govore sačuvani međašni natpisi koji su većinom iz prve polovine I stoljeća n.e., a najmlađi pripada Domicijanovom dobu.

Domaće stanovništvo je zadržalo i svoje upravne institucije. Najveći dio stanovništva živio je u svojim plemenskim teritorijalnim zajednicama, župama ili opštinama (*civitates peregrinorum*). U početku rimske dominacije ove opštine su bile mnogobrojne, ali se njihov broj smanjivao osnivanjem gradskih upravnih područja. Naša zemlja pokazuje neke posebnosti u organizaciji i sistemu lokalne uprave. Tako se u pojedinim opštinama kao istaknuti funkcioneri javljaju plemenske starješine i prvaci, tj. domaći ljudi bez rimskog građanskog prava (*principes Dalmatorum; princeps et praepostus Iapodum*). I starješine (*praepositi*) i prvaci (*principes*) pripadaju domaćem plemstvu koje je stajalo na čelu rodovske organizacije i već se bilo obogatilo. U okviru autohtonih opština postojale su i manje administrativne jedinice – dekurije (*decuriae*). Prema broju dekurija možemo cijeniti veličinu i opseg teritorija pojedinih plemena. Na prve decenije rimske vladavine u našoj zemlji odnose se Plinijevi podaci o dekurijama i sudskom oblastima u provinciji Dalmaciji. Inače, provincija je bila podijeljena na tri sudske oblasti (*conventus*): za sjeverna područja sjedište oblasti nalazilo se u Skardoni (*Scardona*, današnji Skradin); za srednja područja u Saloni i za južna u Naroni. U ovim centrima su se periodično okupljali predstavnici plemena i gradova da u prisustvu funkcionera provincijske uprave riješe sporove nastale među pojedincima iz domaćeg stanovništva (*inter peregrinos*) ili sporove između građana i domaćih ljudi (*inter cives et peregrinos*). Sudska vijeća nisu imala većeg udjela u poslovima provincijske uprave, ali su mogla podnositi žalbe caru i vladi u Rimu. Njihov glavni zadatak sastojao se u tome da iskažu vjernost državi i da obave ceremoniju visoke počasti kultu cara Augusta i boginje Rome. O sitnijim sporovima među soplemenicima rješavalo se u dekurijama. Sudski konventi i dekurije su imali vidnog udjela u jačanju odnosa između rimske uprave i autohtonog stanovništva, a naročito u pridobijanju domaćeg plemstva na punu odanost i političku suradnju.

U administrativnoj i upravnoj podjeli naše zemlje istaknuto mjesto pripada gradovima (*municipia*). To su bile opštine sa ograničenim pravom rimskog građanstva, a njihova nadležnost se protezala na određeni teritorij izvan gradskog atara. Granice ovog teritorija često su se podudarale sa starim plemenskim granicama. Tako su u gradska područja uključena i obližnja sela sa njihovim stanovništvom. Središte gradske opštine nalazilo se ili u autohtonom naselju koje je podignuto na stepen municipija, ili u nekom novoosnovanom centru. Gradovi su imali svoju lokalnu samoupravu i izborne funkcionere. Na čelu uprave stajali su gradski načelnici (*duumviri iure dicundo*) sa administrativnom i sudskom nadležnošću. Njima su pomagali edili, kvestori i drugi činovnici. Funkciju gradskog senata vršilo je opštinsko vijeće (*ordo decurionum*) koje je biralo starješine magistrata i službenike.

Rimljani su smatrali jednim od zadataka svoje dominacije osnivanje gradova i uvođenje tekovina gradske civilizacije u zemljama koje tokom svoje ranije istorije nisu uspjele da postignu viši stupanj urbanog razvitka. U svim dijelovima rimske države gradovi su imali da postanu centri privrednog života, uporišta novog poretka i rasadnici romanizacije. Zato su novi gospodari koloniza-

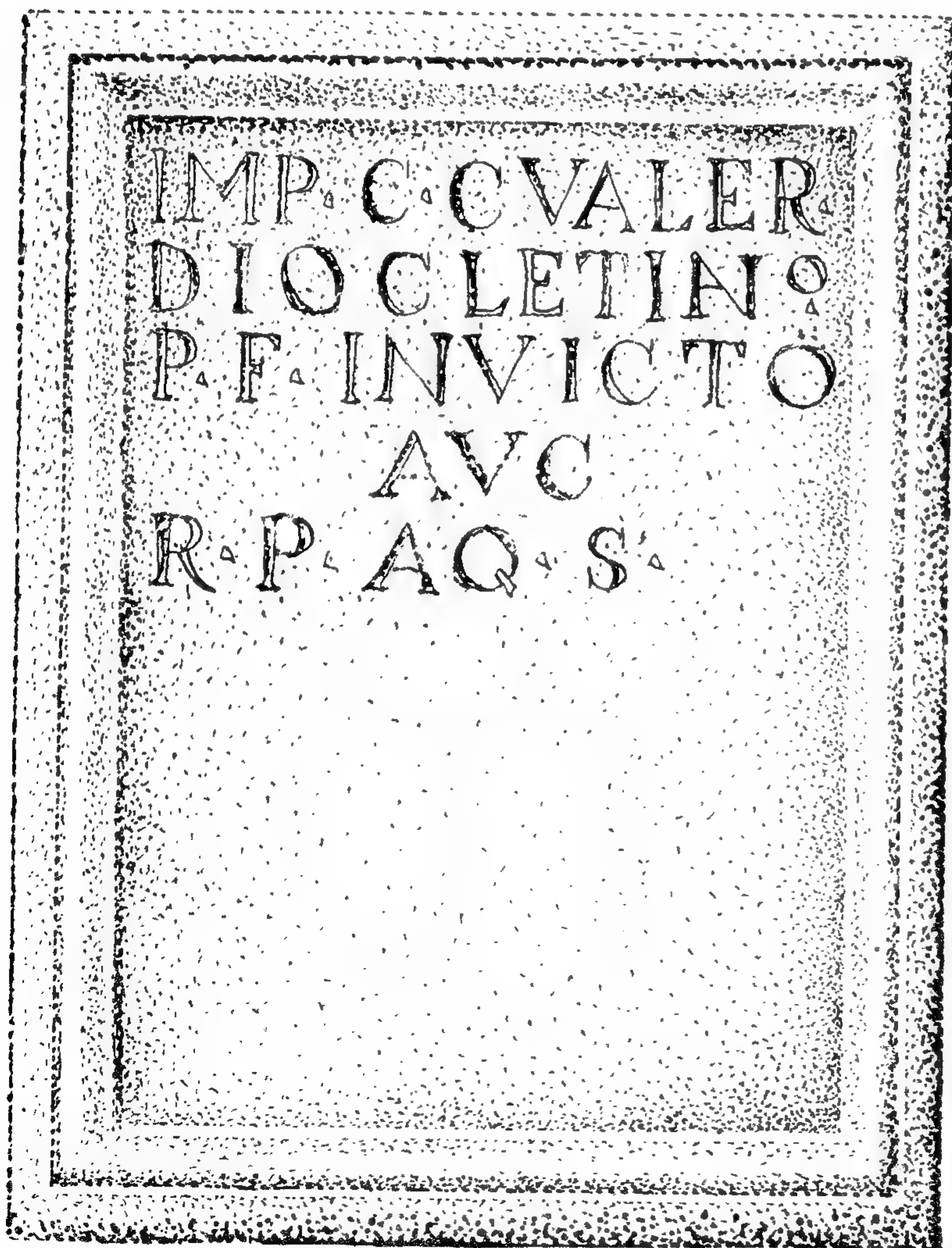

Sl. 64 – Žrtvenik boga Binda-
-Neptuna sa posvetom prepozita
japodskog plemena (Privilica
kod Bihaća)

cijom, učešćem vojske u gradnjama i drugim sredstvima vidno pomagali stvaranje ovakvih centara. Docnije, državi je ostalo da prati taj proces i da po vlastitim procjenama dodjeljuje status i privilegije pojedinim gradovima. Mir u zemlji, veliki privredni napredak, dodjeljivanje građanskog prava pojedincima i cijelim opštinama – sve je to imalo snažnog udjela u približavanju jednog dijela domaćeg stanovništva tekovinama romanizacije i urbanizacije. Ali, prelaz na gradski način života nije svuda išao istim tempom. Rim je u tome postupao vrlo obazrivo, sa mjerom koja je odgovarala državnim interesima i brigom da sačuva ravnotežu između autohtonih tradicija i novih ustanova. Pomoću domaće aristokratije i plemenskih prvaka uspostavio je prve veze sa širokim slojevima stanovništva. Pojedinim plemenima je ostavio njihovu društvenu organizaciju i upravu, ali pod nadzorom provincijalnih funkcionera i domaćih prvaka. Istovremeno je otklanjao potencijalne snage otpora i postepeno privlačio zajednice i pojedince na razne oblike saradnje sa novim državnim poretком. Gentilna imena na natpisima pokazuju kako se širilo rimsko građansko pravo (civitet) među pojedincima i cijelim opštinama. U bihaćkom kraju su česta imena *Iulius*, što znači da su pojedini domaći ljudi dobivali građanstvo još za vrijeme julijske

carske dinastije, tj. do četrdesetih godina naše ere. U drugim krajevima Bosne i Hercegovine *Iulius* i *Claudius* se vrlo rijetko javljaju. Gentilicija *Flavius*, *Aelius* i *Aurelius* su česta i susrećemo ih na širim prostranstvima. Među domaćim ljudima koji su pojedinačno dobivali rimsko građanstvo najveći broj je bivših vojnika. U predflavijevsko vrijeme vojnici su bili pretežno podanici iz provincije (*peregrini*), što znači da je ova privilegija vrlo rijetko darivana provincijalcima. Dobivali su je isluženi vojnici (*veterani*), pri čemu se vodilo računa o ličnim zaslugama. Za flavijevsko-trajansku eru karakterističan je stalan porast broja vojnika kojim je darivano građansko pravo prije odlaska u vojsku ili u samoj vojnoj jedinici. Od tog vremena neprekidno je rastao broj rimskih građana među regrutima pomoćnih jedinica (*alae* i *cohortes*).

Najveći broj gradova razvio se na autohtonoj osnovi. Razumije se, to nikako ne znači da je rimsko gradsko naselje uvijek moralo nastati na mjestu gdje je postojala neka indigena aglomeracija, ali istraživanja pokazuju da su se municipiji redovno nalazili ondje gdje je posvjedočena življa naseljenost u predrimsko vrijeme. Dosad su nam poznati ovi samoupravni gradovi (municipiji):

Sl. 65 – Natpis u počast caru Dioklecijanu – posvećuje ga *respublica Aquae S...* (današnja Ilidža)

Delminium (Duvno), *Bistue nova* (Vitez na Lašvi), *Bistue vetus* (Varvara na izvoru Rame), *Diluntum* (vjerovatno Stolac), *Salviae* (Podgradina na Glamočkom polju), *Pelva* (na Livanjskom polju), *Splonum* (kod Starog Majdana), *Stanecli* (Višnjica kod Kiseljaka). Njihova imena se spominju u antičkim izvorima, a epigrafski i drugi nalazi sa terena pomogli su nam da im odredimo pobližu lokalizaciju. Rimski gradovi u Šipovu, Skelanima, Gradcu kod Posušja, zatim na području sjeveroistočno od Ljubuškog i, možda, u Bijelom polju sjeverno od Mostara lokalizovani su po natpisima ili drugim arheološkim nalazima, ali ne znamo njihova imena. Status samoupravne opštine imalo je i gradsko naselje u današnjoj Rogatici. Dva municipija su u III stoljeću n.e. dobila status kolonije: *Aquae S. . .* (Ilidža kod Sarajeva) i *Domavia* (Gradina kod Sasa blizu Srebrenice). Pretežni dio gradskog stanovništva sačinjavali su pripadnici domaće populacije. Struktura stanovništva u gradovima mijenjala se tokom vremena, ali uvijek sa tendencijom porasta broja onih domaćih ljudi koji su stekli građansko pravo zbog posebnih zasluga za Imperiju, službom u vojsci ili nasljeđem tog prava u porodici. Rimljani su postepenim pretvaranjem plemenskih opština (*civitates*) u gradska područja povećavali broj municipija i proširivali municipalne teritorije. Međutim, neka su plemena morala čekati po čitava dva vijeka na građansko pravo. Tako su Desitijati, veliko i ugledno pleme, živjeli kao pravi provincijalci bez građanskog prava (*peregrini*) sve do 212. godine n.e. kada je car Karakala posebnom konstitucijom podijelio to pravo svim slobodnim stanovnicima Carstva. Samo pojedini pripadnici desitijatskog plemena dobivali su građanstvo i prije 212. godine.

Širenje municipalog prava dostiglo je najveći zamah u doba flavijevske, elijevske i aurelijevske dinastij (70-tih godina I stoljeća n.e. do početka III stoljeća n.e.). Iz vremena Flavijevaca datiraju municipiji: *Bistue vetus*, *Bistue nova* i *municipium Flavium* poznat po natpisu iz Rudog; municipij na Livanjskom polju konstituisan je takođe u drugoj polovini I stoljeća n.e.; municipij na Glamočkom polju i municipij u Stocu dobili su status grada od Flavijevaca ili Elijevaca. U Duvnu, gdje je bio izgrađen forum već 18/19. godine n.e., možda je konstituisan jedan julijevski municipij. *Domavia* je bila municipij prije cara Trebonijana (251–253. godine n.e.) kada se prvi put javlja kao kolonija. Na području Bosne i Hercegovine postojao je i izvjestan broj drugih gradskih naselja i centara koji su dosad identifikovani samo po lokalizaciji, a ne po imenu, dok za neka mjesta navedena u izvorima možemo pretpostaviti da su imala status gradske samoupravne opštine.

Imperator August je uspio da za vrijeme svoje dugotrajne vladavine sredi prilike u državi i uspostavi novu organizaciju uprave koje je uglavnom služila kao uzor i docnijim carevima (Klaudiju, Vespazijanu, Hadrijanu i dr.) sve do sredine II stoljeća n.e. Tokom vremena, od Augusta pa dalje, rimski carevi su se, srazmjerno jačanju i razvitku principata, sve više i svestranije angažovali u državnim poslovima. Širom Carstva su djelovale mnogobrojne ustanove i funkcioneri. Vlada je imala velik aparat za obavljanje raznih administrativnih službi. Samoupravne opštine (municipiji) preko svojih činovnika i vijeća sprovodile su u život sve državne mjere i obavljale poslove lokalnog karaktera na svom području. Državni činovnik u doba principata nije imao ulogu svemoćnog činovnika iz vremena kasnog Rimskog Carstva, a pogotovo ne onakvu kakvu ima današnji moderni birokrata. Pa ipak, provincijska uprava – namjesnik, njegovi ci-

vilni i vojni saradnici, pa i vojni garnizoni – morala je uvijek održavati žive kontakte sa domaćim stanovništvom u gradovima i selima. I carski prokurator, npr. oni u rudnicima, o kojim je bilo riječi, zar oni nisu visoki činovnici sa specijalnim ovlašćenjima cara i vlade, činovnici koji ponekad u ime cara i vlade sami preuzimaju lokalnu upravu i rukovode cjelokupnom organizacijom rada u rudarskim pogonima? Osim toga veliki dio Dalmacije ostao je u seoskoj i plemenskoj organizaciji sa raznoliko uređenom upravom. Kako tu obezbijediti sprovođenje državnih mjera i kako vršiti nadzor? Teško bi se moglo i pomisliti na to da plemenskim prvacima, koji su predstavljali oslonac rimske vlasti, nije bila potrebna pomoć funkcionera i činovnika iz namjesnikovog ureda ili iz centralne vlade. Rimski činovnici ili raznovrsni ovlašćeni nadzornici morali su takođe poznavati opšte raspoloženje podanika, međuplemenske odnose, osnovne potrebe i prilike u kojima je živjelo autohtono stanovništvo na selu. Lični dodir s običnim ljudima pružao je mnogo pouzdaniju predstavu o pravom stanju nego prikupljanje informacija preko domaćih prvaka i drugih pouzdanika. Samouprava u gradovima, poznata pod imenom municipalne autonomije, došla je kod nas do snažnog izražaja krajem I i u II stoljeću n.e. Ona se ograničavala na lokalna pitanja i obične poslove, ali je, makar i takva, ljudima izgledala bliska, neposredno njihova. Grad i opštinska samouprava nisu se uzdizali iznad stanovništva i nisu zanemarivali njihove interese. Ljudi su izgledali kao zadovoljni, jer su sami mogli rješavati o svojim svakodnevnim brigama, željama i radostima. Dobili su pravo da uživaju u blagodatima gradske civilizacije, da se naslađuju njenim sjajem, njenim mnogobrojnim manifestacijama i raznovrsnim ustanovama čvrsto organizovane države. Lokalna samouprava ih je vezala za velika zbivanja i planove Imperije, za onu zajednicu koja je ujedinila prostrane dijelove svijeta. Ugled i snagu Rimskog Carstva smatrali su oni svojim ugledom i snagom. Tako su „slobodni građani“ u provincijskim gradovima zaboravili da oni stvarno nisu više bili svoji gospodari i da u njihovoj zemlji odlučuju neko drugi. Domaći čovjek je vidio spoljnji sjaj i lokalnu autonomiju, a nije vidio ono što je izgubio i za što ne bi više imao snage. Rimljani su željeli da municipalnim uređenjem kod pokorenog stanovništva stvore uvjerenje o njegovoj nazavisnosti i pravu da sarađuje u svim državnim poslovima. Iza svega je stajao moćni stranac, Rimljanin, koji vlada Imperijom i bez koga se ne može ni zamisliti njena slava i moć. Bez nekog uglednog Rimljanina kao protektora i patrona provincijski grad nije bio kadar da u Rimu isposluje neku privilegiju ili da ostvari neku korisnu namjeru. Po natpisima su nam poznati takvi patroni naših municipija u Šipovu i Ilidži kod Sarajeva. Rim je donio mir i bezbjednost svima koji su se blagonaklono priklonili njegovoj dominaciji, ali nije ispustio iz svojih ruku spone i niti centralizovane države.

Sistem ranog Carstva je omogućio da gradovi kao samoupravne jedinice pokažu vlastitu inicijativu u mnogim stvarima lokalne izgradnje i privrednog razvoja. To se pozitivno odrazilo na poboljšanje života i na sam napredak provincija. Ali prilike se mijenjaju i centralna vlada već od sredine II stoljeća n.e. počinje da ograničava samoupravnost opština. Socijalne razlike su izrazitije ili manje izrazito podvajale stanovništvo u svim zemljama. Široki slojevi provincijske populacije živjeli su u siromaštvu, pritisnuti raznim obavezama i porezima. Domaća aristokratija i viši provincijski krugovi stekli su određene političke i ekonomske privilegije. Period Flavijevaca, Elijevaca i Antonina uveo je mnoge

zemlje u proces snažnije urbanizacije. Ovo doba dosta je učinilo na širenju rimske kulture po svim dijelovima Carstva. Romanizacija je tada imala neospornog uspjeha, naročito u provincijama i oblastima u kojima su odranije djelovali uticaji rimske kulture i uprave. Na Zapadu se ovaj proces jače osjetio u Galiji, južnim krajevima Španije, na obali istočnog Jadrana. Seosko stanovništvo je bilo slabije zahvaćeno romanizacijom nego gradsko. Selo je zadržalo svoje etničke osobine, jezik, vjeru, domaći način života, jednom riječju, svoju autohtonu kulturu ponegdje tako snažno da istraživači ostaju iznenađeni pred pojavama koje to potvrđuju. Ipak stoji činjenica da je rimska urbana civilizacija u II stoljeću n.e. postigla veliku rasprostranjenost na teritoriju zapadanih provincija. Takvo širenje rimske civilizacije osjetila je i naša zemlja, pored svih osobitosti njenog ranijeg razvoja i pored ograničenih uslova za uvođenje novih kulturnih tekovina. Na Istoku su stvari išle drugim tokom, jer je ovdje dominirao grčki uticaj. Otuda je razumljivo što je u nekim istočnim zemljama uspostavljanje rimske vlasti značilo dalju afirmaciju zatečene grčke kulture ili dalje jačanje sinteze elemenata grčke i autohtone kulture u pojedinim zemljama. Naporedo s time formirale su se jezične sfere: na Zapadu se latinski učvrstio kao zvanični jezik, dok je na Istoku takvu ulogu imao i latinski i grčki. Područje Bosne i Hercegovine spadalo je u Zapadnu jezičnu sferu.

Od kraja II stoljeća n.e. Rimsko Carstvo je doživljavalo unutrašnje potrebe izazvane nasilnom smjenom vladara i stalnim borbama između pretendenata na prijestolje. Poslije smrti cara Komoda nastaje period u kome vojska pojedinih komandanata i pojedinih provincija zadobiva odlučujuću ulogu. Legije zbacuju s prijestolja vladare i proglašavaju svoje zapovjednike carevima. Između 235. i 285 godine n.e. smijenilo se 26 rimskih careva, od kojih je samo jedan umro prirodnom smrću. Neki su se energično zalagali za sređivanje unutrašnjih prilika i odbranu Carstva od spoljnjih opasnosti (Septimije Sever, Aleksandar Sever, Aurelijan i Prob). Sve što su činili ovi vladari nije moglo osloboditi državu od unutrašnjih nevolja i stalnih opasnosti na granicama. Saksi, Franci, Goti, Alemani, Markomani i druga plemena ugrožavali su zapadne i podunavske provincije. Već 70-tih godina III stoljeća n.e. Goti su prodrli u panonske oblasti, ali po svemu sudeći, nisu dotakli našu zemlju. Vojska se sasvim osamostalila i postala apsolutni gospodar u državi. Njoj su se pokoravali i carevi. Sastav vojske se iz temelja izmijenio: jedinice su popunjavane provincijalcima i varvarima. Disciplina je sve više opadala, armija je radila što je htjela, a njena samovolja i razularenost narušavala je sigurnost stanovništva u provincijama.

Treće stoljeće je bilo porazno i fatalno za budućnost Carstva. Gradsko stanovništvo je nastojalo na svaki način da izbjegne službu u vojsci. Stoga su pretežno regrutovani selaci i poljoprivredni radnici. Uvođenje varvara u rimsku armiju trebalo je da otkloni opasne napade stranih plemena na granice i granične oblasti Imperije. Stanovništvo je bilo izloženo ne samo samovolji vojske već i drugim nedaćama: njega pogađaju nemiri na granicama i sve veće siromaštvo. Kiprijan, pisac iz III stoljeća n.e., nema dovoljno riječi da opiše žalbe svojih savremenika zbog opšte nesigurnosti od razbojnika i gusara u kojoj je „čitav svijet, tako rekavši, razdijeljen u dva neprijateljska tabora obliven krvlju“. Razmjena i trgovina među pojedinim dijelovima Carstva teško se održava tako da proizvodnja pada na nizak stupanj. Vojska traži mnogo, a mogućnosti za podmirenje njenih potreba su minimalne. Izvori opštih prihoda su do temelja

narušeni. Carevi uvode raznovrsne poreze da bi mogli podmiriti zahtjeve vojske i izdržavati naraslo činovništvo. Ali, veliki porezi izazivaju nezadovoljstvo kod građana i podanika. Novac gubi svoju vrijednost tim prije što ga i sami carevi emituju u iskvarenim i bezvrijednim legurama. Nedaće se umnožavaju i izazivaju teške posljedice u svim oblastima života. Nedostatak radne snage odražava se na smanjenje proizvodnje u osnovnim granama privrede. U čitavom Carstvu privatni veleposjednici šire svoja imanja. Seosko stanovništvo gubi ekonomsku nezavisnost i traži spasa u napuštanju sitnog posjeda. Kolonat postaje obična pojava, ali koloni koji obrađuju veleposjedničku zemlju padaju u dugove i ne mogu da odgovore svojim obavezama. Stoga i koloni bježe sa zemlje, pa zajedno sa seljacima formiraju prave razbojničke družine koje napadaju gradove, imanja i ekonomije. Municipalna uprava se izrođava, u organ koji prisiljava privatna lica da podmire troškove gradova, jer je gradska privreda izgubila svoj značaj a stanovništvo se sve više udaljavalo od interesovanja i brige za municipalni život. Narod svuda pokazuje živo zanimanje za pitanja koja se tiču intimnog, unutrašnjeg života najviše za pitanja religije. Sada, tokom III stoljeća n.e., niču brojna privatna udruženja i osnivaju se vjerski kružoci i organizacije.

U takvoj situaciji Rimsko Carstvo je tokom III stoljeća n.e. zapalo u tešku društvenu i ekonomsku krizu. Pogoršavanje opštih prilika moralo se odraziti na način i forme državne uprave. Principat je svojedobno nastupio s idejom o imperijumu prvog građanina i privilegisanoj položaju svih rimskih građana. Od načela koja je ranije proklamovao principat, sada nije ostalo ništa. „Car je postao vojni despot koji se sav predao svojoj vojsci. Za vrijeme Karakale 212. godine podijeljeno je građansko pravo stanovništvu cijele Imperije. Ali ova mjera nije donijela poboljšanje pravnog položaja širokim slojevima. . . Istovremeno je u cijeloj državi od prava na municipalnu samoupravu ostala samo sjena. Državom je zavladao birokratski aparat carskih činovnika koji su prošli kroz školu u vojsci; njima pripada tajna policija kao organ sa velikim udjelom u terorisanju podanika. Iščezli su posljednji znaci građanske slobode: to je bilo vrijeme pljačke i samovolje, kojoj nisu mogli stati ukraj ni najbolji carevi“ (M. Rostovcev). Državna uprava je sve više zavisila od vojske. Osim toga, Carstvo je na svim granicama osjećalo pritisak neprijatelja. U ovim decenijama država ni za jedan trenutak nije smjela da zaboravi na opasnosti od najezdi starih naroda.

Kakav je položaj naše zemlje bio u to doba? Nemamo podataka o posebno teškim prilikama i snažnom odjeku ove krize na naše područje. Bez sumnje, unutrašnja i spoljnopolitička situacija teško da bi mogla ostati bez reperkusija na sve dijelove Carstva, ali opšta kriza nije bila svuda jednako uočljiva i snažna. Geografski smještaj Bosne i Hercegovine i znatna udaljenost od nemirne granice na Dunavu doprinijeli su da je ovaj dio provincija Dalmacije i Panonije ostao pošteđen od opasnih varvarskih provala. S druge strane, Dalmacija je već 70-tih godina I stoljeća n.e. postala provincija bez vojnih posada tako da se ovdje nije osjećala samovolja i neobuzdanost vojske. Stanovništvo naše zemlje u manjoj mjeri je bilo uključeno u oštre raspre oko nasilne smjena vladara na prijestolju. Ovaj dio Ilirika je i dalje predstavljao važnu ekonomsko-stratešku bazu za održavanje ugroženog limesa na Dunavu, a istovremeno i bazu uglavnom slobodnu od pljačke i terora vojnih jedinica. Sjetimo se bosanskih rudnika željeza i srebra koji su u II i III stoljeću n.e. radili punom parom i baš tada uspjeli da snažno povećaju svoju proizvodnju. Naši krajevi, svakako, nisu mogli biti pošteđeni od brojnih nedaća koje su u to vrijeme pogađale ostale zemlje Carstva.

I ovdje se osjetila oskudica radne snage u nekim granama privrede, neizbježno se javljao zastoj u poljoprivrednoj i zanatskoj proizvodnji, pojačavao se pritisak carskih činovnika na gradsko i seosko stanovništvo. Ali naša zemlja u doba velike krize Rimskog Carstva nije doživjela onako snažan udarac kakav su preživjeli drugi dijelovi države. U ovo vrijeme osjećao se jak uticaj Ilira u životu Imperije, a među carevima III stoljeća istaknuto mjesto su zauzimali carevi ilirskog porijekla (Decije, Klaudije Gotski, Aurelijan, Proba, Dioklecijan). Unutrašnjost Dalmacije je imala sporiji društveno-ekonomski razvitak, pa je i taj razlog, pored već navedenih, uticao da na ovom području opšta kriza ne pokaže svu svoju oštrinu. Tokom III stoljeća n.e. kroz Bosnu i Hercegovinu odvijao se živ saobraćaj i promet. Izvoz sirovina i produkata i prevoz trupa nije prestajao. Izgleda da je on tada bio još intenzivniji, o čemu govore česti popravci ovdašnjih cesta i drugi radovi na njima. Ograničena, vrlo oprezna romanizacija i manji opseg urbanizacije nisu mogli radikalno izmijeniti duhovnu kulturu autohtonog stanovništva. Domaća kultura u simbiozi sa nekim tekovinama rimske civilizacije dala je specifične i nove elemente u umjetnosti, načinu života i jeziku. Jedan dio domaćeg življa je naučio latinski i pismo, iz čega je nastao poseban latinitet ilirsko-balkanskog tipa. Međutim, najveći broj domaćih ljudi je ostao u svom samobitnom ambijentu, izvan domašaja urbane rimske kulture ili u skromnijem domašaju njenih vanjskih manifestacija i oblika. Ako su gradovi (municipiji) i drugi urbani centri prinosili romanizaciji na svom području, rasturena i zabačena sela stajala su po strani jačih tokova rimske kulture. Pri tome valja imati na umu da ni sami gradovi nisu uspjeli da se sasvim izdvoje iz velike autohtone zajednice, pa je gro njihove populacije dugo čuvao kulturne tradicije i obilježja svoga kraja. Domaći ljudi su u gradovima ili u vojsci sticali izvjesno obrazovanje, ali ono nikad nije davalo nešto više od nužnog vladanja latinskim jezikom i pismom. Možda je poneki grad imao privatnu školu koju bi pohađala djeca i koja bi pružala potpunije obrazovanje. Izvori nam ne pružaju vijesti o postojanju škola u gradovima na našem području. Pogotovo nema osnove da pomišljamo na kakvo školovanje seoske omladine. Rimljani se nisu starali za otvaranje škola i obrazovnih ustanova. Ako je u provinciji i radila neka škola, onda je to bila zasluga pojedinih opština i njenih građana. Izgleda da je Hijeronim (347–420. n.e.) prvi pisac koga je dala ova oblast Ilirika. Za nas je važno da utvrdimo još jednu osobenost u razvitku naše zemlje. Ograničena romanizacija tokom I i II stoljeća n.e. i nešto povoljniji položaj u vrijeme krize omogućili su seoskom stanovništvu, naročito onom njegovom dijelu koji je stanovao oko gradova ili na njihovom upravnom području, da postane svjestan svoje brojčane snage i premoći nad gradskim življem i stekne pravo saznanje o svom niskom društvenom položaju. To će imati odraza na dalji razvitak ovog područja Ilirika i na jačanje autohtonog izražaja u raznim oblastima života.

Dosadašnje izlaganje pružalo nam je priliku da u više navrata spomenemo komunikacijsku mrežu i ceste na području Bosne i Hercegovine. Ceste predstavljaju jednu od prvih materijalnih i građevinsko-tehničkih tekovina koje se u ilirskim oblastima pripisuju Rimljanima. Čim su definitivno umirili krajeve u unutrašnjosti Ilirika, Rimljani su odmah otpočeli izgradnju i regulisanje putne mreže. Znamo da je u tom pogledu mnogo učinio namjesnik provincije Dalmacije Dalabela (14–20 g.n.e.). Osnovna mreža komunikacija izgrađena je u prvoj polovini I stoljeća n.e. Na nju su se naslanjale druge saobraćajnice i putevi koji

su trasirani docnije, osobito u periodu do III stoljeća n.e. Kao tehnički i građevinski objekti, ceste su bile solidne konstrukcije. Imale su čvrstu podlogu, dotjeran gornji sloj i planum, podzid, usjeke, propuste, ivičnjake, obezbjeđenje na nagibima i zavojima. Širina od 5–6 m odgovarala je potrebama tadašnjeg saobraćaja i razmjerama vozila na cestama. Na našem području, kao, uostalom, i na području drugih zemalja Rimskog Carstva, ceste su imale da što kraćom linijom i uz što jednostavnije građevinske radove savladaju prostor i dovedu do odredišta. Stoga su one često prolazile teškim i strmim terenom ne izbjegavajući nagib i do 15°. Na takvim mjestima kolski saobraćaj se odvijao sa znatnim teškoćama, ali se vojna komora ili trgovačka roba na tovarnim životinjama kretala dosta lako kao i pješak. U svom gornjem stroju ceste su uglavnom bile uređene kao makadam-putevi i mjestimično kao trase sa kaldrmom od velikih kamenih ploča. Mreža komunikacija izgrađena je iz strateških i privredno-saobraćajnih razloga. U prvo vrijeme ona je prvenstveno služila vojničkim potrebama, osobito obezbjeđenju i jačanju rimskog poretka u novoosvojenim oblastima. Ceste poznajemo po njihovim tragovima na terenu, kao što su: kraći ili duži dijelovi same trase, kaldrma, podzid, usjeci, kolotečine u kamenu živcu, a naročito miljokazi sa cifarskim oznakama udaljenosti od polazišta i podacima o vremenu kad je obavljena gradnja ili popravak. Osim toga, ceste su zabilježene u nekim putovođama i kartama iz antičkog ili kasnijeg vremena; *Itinerarium Antonini*, *Tabula Peutingeriana* i *Ravennati Anonymi Cosmographia*. I u drugim djelima antičke literature koja se bave geografijom i topografijom naše zemlje ima ponešto o rimskim cestama. Glavne ceste kroz Bosnu i Hercegovinu služile su kao najkraća veza između jadranskog primorja i Posavine odnosno Podunavlja. Njihova polazišta nalazila su se u Saloni i Naroni. Tako su iz Salone vodile ove tri magistrale: 1) *Salona–Burnum* (Ivoševci kod Knina)–Grab–Kamensko–Bos. Petrovac–dolina Sane do ušća sa regionalnim putevima prema Ključu, kroz područje Japre i prema Bihaću;

2) *Salona–Prolog–Livanjsko polje–Glamočko polje–Banjaluka–Bos. Gradiška* sa značajnijim vicinalnim vezama prema Kupreškom polju Šipovu i Mrkonjić-Gradu; 3) *Salona–Ržano–Buško blato–Duvanjsko polje–izvorište Rame–Gornji Vakuf–Vitez na Lašvi–Kiseljak–Visoko–Breza* sa nekoliko vicinalnih ogranaka oko Duvanjskog polja, na Ravanjskom polju i oko Gornjeg Vakufa, u dolini Lašve i u predjelu Kiseljaka. Iz Narone je vodila magistrala u unutrašnjost pravcem: *Narona–Čapljina–dolinom Neretve do Bijelog polja–Nevesinjsko polje–Boračko jezero–Konjic–Ivan planina–Sarajvsko polje–Romanija–Drinjača* i dalje Drinom prema Savi sa posebnom cestom koja je od Đurđenovca išla srednjim tokom Drine do Drinjače. Važnu liniju predstavlja tzv. primorska magistrala *Salona–Scodra* (Skadar): *Salona–Tilurium* (Trilj na Cetini) – *Bigeste* (Humac kod Ljubuškog) – *Narona*; zatim *Čapljina–Klepci–Stolac–Gradac–Mosko–Panik* i dalje prema Scodri (Skadar). Na ovu magistralu veže se susjedna cesta koja ide od *Epidauruma* (Cavtat) preko Trebišnjice za Mosko i Panik pa odatle u Nikšićko polje. Zacijelo su postojale i druge komunikacije, ali one još nisu istražene. Kao što smo vidjeli, na magistrale (glavne arterije) naslanjao se čitav splet regionalnih i lokalnih puteva. Ova mreža je pokrivala pojedine regije i mjesta vežući ih sa glavnom saobraćajnicom.

Dosadašnja istraživanja pokazuju da je komunikacijska mreža iz rimskog vremena bila jako razvijena u zapadnoj Bosni i Hercegovini. Kad se uzme u ob-

zir da još nisu ustanovljene sve ceste i njihovi pravci i da su izvjesni krajevi morali imati veći broj puteva i cesta (npr. rudarska područja: dolina Sane i Japre, distrikt Fojnica–Kreševo, bazen *Argentaria*; ili srednja i gornja dolina Bosne; posavska oblast između Bosne i Drine), naše uvjerenje o stvarno razvijenoj mreži komunikacija na teritoriju Bosne i Hercegovine postaje sasvim opravdano. U osnovi rimskih planova za izgradnju komunikacija nije ležalo kultivisanje osvojenih krajeva. Najvažniji zadatak cesta sastojao se u ovome: obezbijediti strateške, ekonomske i političke ciljeve rimske države. To se jasno manifestovalo ne samo u našoj zemlji nego i u drugim dijelovima Imperije. Glavne ceste na ovom području, one koje smo već naveli, potpuno odgovaraju intencijama u izgradnji saobraćajnih veza. Cio komunikacijski sistem u našoj zemlji je predstavljao sastavni dio političkih i privrednih ciljeva rimske vlade.

Nužno je da se upoznamo sa ulogom domaćeg stanovništva u trasiranju i izgradnji puteva. Postavlja se pitanje: jesu li Iliri imali svoju komunikacijsku mrežu prije dolaska Rimljana. Novija istaživanja pokazuju da su Rimljani u pojedinim zemljama zatekli već izgrađene ceste i da su na toj osnovi izgradili svoj sistem saobraćajnica. Tako nas mnoge ceste u Galiji, Germaniji, Reciji i Panoniji, a naročito u Noriku i Dalmaciji, poznate pod imenom rimskih cesta, vode u starije predrimsko doba. Dokazano je da su kolotečine u Noriku, Galiji i Dalmaciji, koje su dosad smatrane patentom Rimljana, stariji rad keltskih i ilirskih graditelja. Iz istorije naših zemalja u predrimsko doba potiču vijesti i nalazi koji govore o vezama i dodiru indigenog stanovništva sa grčkim kolonistima i, nešto docnije, sa rimskim trgovcima. Promet i trgovina su tekli ustaljenim i određenim pravcima koji se mogu pratiti po nalazima uvezene robe. Tako dolazimo do drugog pitanja: u kakvom odnosu stoje predrimske i rimske ceste na području Bosne i Hercegovine? Ovdje su karakteristične brojne kolotečine na samom kolovozu koje su se dobro očuvale u kraškim oblastima. Ovaj tipični trag kolskog saobraćaja (kolske brazde) na našim cestama već je obilježen kao poseban rad domaćih graditelja. U okvir razmatranja o predrimskim i rimskim komunikacijama spada i osvrt na kola kojim su se služili autohtoni Iliri za vrijeme svoje nezavisnosti. Predstavu o ilirskim vozilima pružaju nam pojedinačni nalazi i oskudne vijesti antičkih pisaca. Iliri sa Glasinca su upotrebljavali niska, jaka kola na 4 točka, slična kolima koja su u isto vrijeme upotrebljavana u Noriku. Specijalnu vrstu ilirskih kola koja su odgovarala brdskom terenu i velikim usponima (vjerojatno sa 2 točka), spominje Dion Kasije, opisujući jednu bitku između Ilira i Rimljana za vrijeme Batonovog rata. Nalazišta grčkog novca – pretežno drahme: *Dyrrhachium* i *Apollonia* – ukazuju na moguće pravce kojima je od III do I stoljeća st.e. strujao promet i saobraćaj sa unutrašnjošću Ilirika. Pravci su išli duboko u unutrašnjost i prelazili su Savu, pokazujući najživlju vezu u Hercegovini (šire područje Trebižata, Posušje sa okolinom, dolina Neretve, Čapljina – Mostar, Lištica, dolina Bregave ka Stocu i dalje prema Ljubinju i Gacku), zatim na Duvanjskom i Livanjskom polju. Dalji tok u unutrašnjost vodio je linijama: Mostar–Konjic–Sarajevo, a odavde prema Drini i niz rijeku Bosnu sa posebnim ograncima za Vareš i Fojnicu. Postojala je i veza dolinom Rame preko Prozora na gornji Vrbas, a zatim dolinom Lašve i dolinom Bosne preko Zenice i Usore na Savu. Cio posavski kraj istočno od rijeke Bosne poznat je po nalazima ovog novca.

Svi navedeni pravci, makar i ne bili sasvim dokazani, jer ih određujemo jedino po nalazima grčkog novca u predrimsko doba, pružaju valjane indicije o tome da su autohtoni stanovnici imali razvijenu mrežu puteva. Za hercegovačke krajeve (Ljubuški sa okolinom, Mostarsko polje i dolina donje Neretve) u kojima se našlo dosta tog novca (*Dyrrhachium*, *Apollonia*, *Damastion*) i raznih uvezenih predmeta u to doba – može se pouzdano utvrditi da su u predrimsko doba ovuda prolazile bolje uređene saobraćajnice. To su bili putevi na prirodno pogodnim linijama, a u neposrednoj blizini jadranske obale i poznatog emporija Narone.

U postojanju komunikacijskog sistema prije Rimljana govore i drugi momenti. Intenzivnija naseljenost pojedinih područja Bosne i Hercegovine u predrimsko doba – Livanjsko polje, Duvanjsko polje, dolina gornjeg Vrbasa i dolina Lašve, sarajevski kraj, dolina Sane, Bihaćko polje sa okolinom i, kao što smo vidjeli, dijelovi Hercegovine u neposrednom zaleđu primorja – nije mogla ostati bez uticaja na trasiranje i izgradnju puteva još u to vrijeme. Predrimsko rudarstvo i metalurgija takođe su doprinijeli izgradnji saobraćajnica i regionalnom povezivanju samih rudišta. Poznato je da su tokom mlađih praistorijskih faza obavljani rudarsko-topioničarski i metalurgijski radovi u području Sane, u predjelu Majdan-Sinjakovo, na području gornjeg Vrbasa. Što se tiče područja Lašve, bazena Fojnica–Kreševo i rejona Srebrenice, opravdano je pretpostavljati da su autohtoni stanovnici i tu vadili rude i obrađivali metal prije Rimljana. Na svim ovim područjima nalaze se brojne ilirske gradine koje dominiraju komunikacijskim pravcima. Docija rimska naselja pretežno su izrastala na mjestima gdje su postojale praistorijske aglomeracije. Rimske ceste su novi građevinski objekti, masivniji i čvršći, izgrađeni sa posebnom namjenom, ali su, sigurno, za njihovo trasiranje iskorišćavane linije i pravci starih ilirskih puteva. Rano carsko doba pristupilo je i u drugim dijelovima Imperije popravkama i proširenju zatečene komunikacijske mreže koja je brzo stavljena u službu opštih državnih potreba. Pri tome su novi gospodari, pored radne snage koju je davala vojska, zahtijevali od samoupravnih opština ili plemenskih zajednica, da u slavu i počast države (*pro dignitate imperii*), popravljaju i održavaju svoje dionice puteva prema instrukcijama koje su davali nadzornici (*curatores viarum*). Uz nove rimske ceste zadržavani su i stari putevi kojima se autohtono stanovništvo i dalje služilo i popravljalo ih po rimskom uzoru. – Prema tome, ceste na našem području koje mi obično pripisujemo Rimljanima, nisu uvijek djelo rimskih graditelja. Mnoge od njih su izgradili Iliri još za vrijeme svoje nezavisnosti, a Rimljani su ih preuzeli, regulisali, proširili i učvrstili. Za veće i složenije potrebe bila je nužna šira i razgranatija komunikacijska mreža, pa je rimska uprava trasirala nove ceste i linije. Ilirskom etnosu pripada zasluga da je u našim i drugim krajevima sam proveo cio sistem lokalnih ili većih saobraćajnica i da je, na taj način, olakšao unutrašnji promet i dodire među plemenima i, razumije se, otvorio mogućnosti za održavanje veza sa stranim svijetom. Iliri su pokazali graditeljsku sposobnost za trasiranje puteva i vještinu u otklanjanju raznih zapreka i smetnji na komunikacijama. Njihova tehnička i materijalna kultura samobitno se razvijala, pokazujući specifične odlike i originalnost u raznim oblastima života i rada (način stanovanja, sistem odbrane, trasiranje puteva).

Putevi i naselja su neraskidljivo povezani. Vidjeli smo da su naseljenija područja imala razvijeniju mrežu komunikacija. Otuda ceste i saobraćajnice

rimskog perioda na našem području ne predstavljaju samo tekovinu praktičnog značaja, već nam istovremeno otkrivaju mnoge činjenice historijskog razvitka i života društvenih zajednica. Prvi rimski carevi, počevši od Augusta, trasirali su nove ceste i regulisali zatečenu mrežu puteva kroz područja na kojima se nalazio veći broj autohtonih naselja. O takvoj politici novih gospodara svjedoče pravci magistralnih komunikacija. Rimska cesta *Salona–Servitium* (Bos. Građiška), poznata i po jednom građevinskom natpisu i tragovima na terenu, imala je dužu i kraću trasu. Duža je išla pravcem: *Salona–Prolog–Livno–Podgradina* na Glamočkom polju–Podraško polje–Šljivo–Banjaluka–Mahovljani (gdje je bila granična stanica prema Panoniji) i iznosila približno 250 km (ili 167 rim. milja). Kraća je prolazila linijom: *Salona–Prolog–Lištani–Strupnić–Halapić–Pecika–Podraško polje–Banjaluka–Mahovljani* i bila je dugačka približno 210 km (ili 140 rim. milja). Duža trasa je starija i izgrađena je odmah po osvojenju zemlje (16/17. god n.e.) radi zahvatanja zatečenih indigenih naselja, dok je kraća trasa tek docnije predata na upotrebu i obilježena miljokazima. Slično je i sa magistralom *Salona–Argentaria*, na kojoj je bilo starijih i mlađih saobraćajnica, odnosno dužih i kraćih linija. Pojedine njene dionice prolaze kroz dobro nastanjene rejone (Duvanjsko polje, porječje gornjeg Vrbasa, dolina Lašve), dok na nekim odsjecima skoro da nema tragova naseljenosti. Otuda je pouzdano da su i na ovom komunikacijskom pravcu duže ceste i putevi predstavljali trasu koja je izgrađena ranije u cilju povezivanja autohtonih naselja i etabliranja rimske vlasti na gusto naseljenim područjima. Docnije su sprovedene druge linije i ogranci, čime je proširena mreža puteva i obezbijedena kraća veza u pojedinim rejonima. Istu namjenu su imale i druge ceste: dio primorske magistrale na području Hercegovine i velika saobraćajnica od Narone prema Sarajevskom polju – obje trasirane vjerojatno za vrijeme Augusta.

Kad se uzmu u obzir sve ove činjenice, postaje mnogo jasnija uloga cesta koje su izgradili ili regulisali Rimljani u provincijama, pa tako i u provinciji Dalmaciji. Magistrale su imale cijelu mrežu regionalnih i lokalnih puteva radi povezivanja susjednih mjesta i naselja. Pri tome je, kao što smo naveli, i sama glavna cesta odstupala od osnovnog pravca, zahvatajući važnija područja i privredne centre. Neki raniji istraživači su smatrali da rimske ceste uvijek idu najkraćim i najpovoljnijim pravcem. Trase pojedinih cesta uzete kao dokaz za ovu tezu prolaze prirodnim komunikacijskim linijama kroz slabo naseljena područja. Sama konfiguracija terena i nenaseljenost kraja dozvoljavale su Rimljanima da primijene tehnički princip: provesti cestu najkraćim i najpovoljnijim pravcem. Prema tome, nije bilo potrebno produživati trasu i odstupati od osnovnog smjera. Međutim, najveći broj cesta na teritoriju naše zemlje pokazuje da se Rimljani nisu uvijek držali prirodnog i najkraćeg pravca. One samo u osnovnom smjeru vode što je moguće kraćom trasom prema svome ishodištu, ali uz put na raznim mjestima, već prema naseljenosti i privrednom značaju pojedinih područja, idu od naselja do naselja, od jednog do drugog centra i uporišta.

Ceste su služile svakodnevnom saobraćaju i prometu. One nisu mogle vršiti svoju ulogu bez stalne brige za red i sigurnost na njima. Glavne komunikacije zajedno sa svojim ograncima čine živ organizam koji ne egzistira izvan društva i opštih zbivanja. Njemu je neophodan tehničko-nadzorni aparat i služba bezbjednosti. Magistrale su predstavljale glavni dio čitavog komunikacijskog sistema i nazivane su državnim ili vojnim (*viae militares*). O ovoj kate-

goriji puteva država se posebno starala; tehnička služba ih je urednije održavala, vojska ih je često popravljala, na njima su postavljani miljokazi, uz ceste su se nalazile poštanske i policijske stanice. Na drugim saobraćajnicama su takođe preduzimanе slične mjere i postavljane odgovarajuće stanice, prema značaju i ulozi samih saobraćajnica. Sve je imalo svoga opravdanja prvenstveno zato što se cestama, naročito državnim, poput današnjih željeznica odvijao poštanski saobraćaj (*cursus publicus*) i glavni promet robe. Prenosu važnih državnih pošiljki i poštanskom saobraćaju uopšte služile su poštanske saobraćajne stanice sa uredima, radionicama, magacinima, konačištima i sl. U nekim stanicama je vršen najvažniji opravak vozila, i zamjena kola (*mutationes*) dok su u većim i značajnim stanicama postojale gostionice, konačišta, radionice, trgovine i drugi najnužniji servisi (*mansiones*). Magistrale i neka važnije ceste u našoj zemlji imale su ovakve urede i stanice, jer je ovuda cirkulisao dosta živ vojno-poštanski saobraćaj pravcem jadransko primorje – Posavina, odnosno Podunavlje. Na žalost, kod nas još nije istražena nijedna poštanska ili beneficijarska stanica. Međutim, po podacima iz rimskih putovođa i putnih karata ustanovljeni su predjeli u kojima su se nalazile neke od ovih stanica, a pomoću arheoloških nalaza i putnih karata određena im je lokalizacija. Tako danas već znamo da su na cesti *Salona–Servitium* postojale veće stanice (*mansiones*) u Halapiću na Glamočkom polju i Peckoj, jugozapadno od Mrkonjić – Grada. Manjeg značaja su bile stanice u Bunarima i Šljivnom, južno od Banjaluke. Na sektoru od Banjaluke do Bos. Gradiške naselja u Trnu i Mahovljanima mogla su u potpunosti zadovoljiti potrebe javnog saobraćaja. Nalazi pokazuju da je rimsko naselje u današnjem Sarajevu imalo karakter proizvođačkog centra i važne saobraćajne stanice. Ne možemo tvrditi da su sva mjesta uz ceste bila istovremeno putne stanice, ali je pouzdano da je veći broj takvih mjesta prvenstveno vršio funkciju poštanskih stanica. Ceste su redovno prolazile kroz gradove (municipije), kroz logorska naselja i pored poljoprivrednih ekonomija. One su takođe zahvatale rudarska područja i njihove upravne centre. Prema tome, svako od ovih naselja, ako i nije bilo posebno uređeno kao poštanska stanica, moglo je da pomogne i olakša cjelokupan saobraćaj na cestama.

Na pojedinim istaknutim mjestima i punktovima nalazile su se beneficijarske stanice. Mada nije sasvim jasna funkcija ovih stanica, ipak je, po svemu sudeći, beneficijarima (*beneficarii*) i njihovim stanicama bio osnovni zadatak briga o redu i sigurnosti cjelokupnog saobraćaja i čuvanje državnih magacina (*horrea*). Za vršenje ovako odgovorne funkcije, beneficijarske stanice su morale imati naoružanu stražu, neku vrstu saobraćajne policije. Radi bezbjednosti i autoriteta beneficijarske službe, posade su imale manja utvrđenja na određenim mjestima i raskrsnicama. Dosad su pronađeni beneficijarski natpisi u ovim mjestima na području Bosne Hercegovine: u Lipi kod Livna, u Halapiću na Glamočkom polju, u Banjaluci, Golubiću i Privilici kod Bihaća, u Stocu, Gradini kod Sasa (*Domavia*) i u Skelanima na Drini. Da li je u svim navedenim mjestima

Sl. 66 – Miljokaz iz Renića na Buškom blatu sa posvetom caru Gordijanu (rimska cesta *Salona – Argentaria*)

bila beneficijarska stanica, na to ne možemo pouzdano odgovoriti. Ako bismo sudili po broju samih natpisa, kao stanice bi prvenstveno došli u obzir Skelani, Stolac, Halapić i Golubić – Privilica. Nalazišta potvrđuju da se radi o važnim centrima i značajnim naseljima na cestama.

Posebno je vrijedan pogled na strateški i privredni značaj cesta u rimskoj Bosni i Hercegovini. Ove ceste vežu Jadransko more sa posavsko-podunavskim teritorijem, dokle sa pograničnim oblastima uz limes na Dunavu. Kao transverzalne saobraćajnice prvog reda, one su omogućavale brzu pomorsko-kopnenu vezu Italije sa podunavskim zemljama. S druge strane, ceste su intenzivno korištene kao privredne arterije za prevoz sirovina i proizvoda što ih je davala naša zemlja. Mreža puteva koje su regulisali, obnovili ili izgradili Rimljani u primorju i unutrašnjosti provincije predstavlja sastavni dio jedinstvenog komunikacijskog sistema u državi. Studije i rasprave o cestama rimskog doba redovito ističu njihov vojnički karakter. U pograničnim oblastima, razumije se, ceste su prije svega služile potrebama vojnih jedinica. Međutim, na teritoriju naše zemlje ne može se odvojiti vojno-strateška od privredne funkcije saobraćajnih linija. Ceste su samo u prvo vrijeme služile kao instrument za pacifikaciju i učvršćenje poretka u tek osvojenom Iliriku, pa ni tada one nisu ostale samo pri vojno-strateškoj namjeni. Privredni momenti i bogati resursi u našoj zemlji još od početka su uticali na izgradnju i održavanje komunikacija. Ovi momenti su sve više dobivali na svojoj važnosti tako da ni u čemu nisu zaostajali za čisto vojnim potrebama. Istovremeno sa uspostavljanjem političke dominacije Rimljani su prišli odlučnim mjerama za intenzivnije iskorišćavanje privrednih dobara Bosne i Hercegovine. To se naročito jasno pokazalo u proširenju i unapređenju proizvodnje bosanskih rudnika. Prve i najranije magistrale vodile su baš kroz rudarske rejone. Cesta Grab–Bos. Petrovac–dolina Sane stvarno je rudarska cesta i omogućila je vezu bogatih rudišta na Sani i Japri sa *Salonom* i metalurgijskim centrom u *Sisciji*. Druga poznata rudarska cesta je magistrala Salona–Argentaria, koja je zahvatala bogata rudarska područja na gornjem Vrbasu, u rejonu Fojnica–Kreševo i na području *Argentaria*. Dio magistrale *Salona–Servitium*, koji je prolazio kroz rejon Majdan–Sinjakovo–Mrkonjić–Grad takođe je nosio obilježje jedne rudarske komunikacije. Imali smo prilike da ukažemo i na druge prirodne izvore i bogatstvo Bosne i Hercegovine. Oblasti bliže moru – Livanjsko polje, Duvanjsko polje, visoravan Brotnjo, donja dolina Neretve – mogle su snabdijevati primorske centre stokom, žitaricama i drugim proizvodima, a ponešto je svakako stiglo i do Italije. Krajevi u unutrašnjosti su imali nešto drukčiji privredni karakter, ali su i oni bili interesentni po svojim sirovinama – drvo, rude – i stočnim proizvodima. Posavsko područje, uglavnom onaj dio Bosne i Hercegovine koji je pripadao provinciji Panoniji, proizvodilo je kao agrikulturni rejon žitarice ne samo za podmirenje vlastitih potreba već takođe za izvoz i prodaju. Panonija je pod rimskom vladavinom, tokom prva tri vijeka n.e., doživjela vidan napredak u poljoprivrednoj proizvodnji. Poznato je da su ovdje preduzimane dalekosežne mjere radi povećanja obradivih površina i unapređenja agrikulture uopšte (među ostalim krčene su šume, na močvarnim terenima obavljane melioracije, uvedene nove poljoprivredne kulture i sl.)

Tokom III stoljeća n.e. važnost komunikacijske mreže u Bosni i Hercegovini znatno je porasla. Dok su panonske i druge balkanskopodunavske oblasti u to vrijeme osjećale posljedice teške privredne krize i spoljnjih najezdi, dotle su naši krajevi živjeli u povoljnijim uslovima, manje izloženi udarcima krize i

pošteđeni od varvarskih najezdi. Tada je i privredno bogatstvo ovog područja postalo naročito vrijedno i dragocjeno. Gubici na jednoj strani, nastali zbog nesigurnosti i uništavanja u pograničnim zemljama, morali su se koliko-toliko kompenzirati pojačanim iskorišćavanjem dobara u drugim dijelovima Carstva. Rudnici željeza u porječju Sane i Japre i rudnici srebra u distriktu *Argentaria* radili su vrlo intenzivno baš u III stoljeću n.e. Među miljokazima sa našeg terena velik broj datira iz III i IV stoljeća n.e., što može poslužiti kao dokaz da su tada za ove ceste investirana znatna sredstva i da su one često popravljane. Povećani promet i strateški razlozi nalagali su da se baš u to doba komunikacijama u unutrašnjosti Dalmacije posveti puna briga. Veća aktivnost na izgradnji i popravkama cesta u III i IV stoljeću n.e. pokazuje se kao specifičnost kontinentalnog dijela provincije Dalmacije. Mada je, uglavnom, za cijelo vrijeme Carstva izgrađivana komunikacijska mreža, ipak su u mnogim zemljama Imperije poslije I i II stoljeća n.e. osjetno popustili interes i briga za ceste. Do toga je došlo zbog opštih prilika u kojima se tokom III stoljeća n.e. i poslije toga nalazila država (kriza, smanjenje prometa, nedostatak radne snage, nesigurnost u većini provincija). Zahvaljujući svome položaju i posebnim uslovima razvitka, unutrašnjost Dalmacije, kao što smo vidjeli, nije trpjela od svih udaraca kojima je bilo izloženo Carstvo u doba velike krize.

Za saobraćaj u rimskoj Bosni i Hercegovini mogli su da se iskorištavaju i plovni tokovi rijeka. Neke rijeke su služile ne samo kao prirodan prolaz za puteve koji su prolazili njihovim dolinama već takođe za promet plovidbom. Donji tok Neretve je predstavljao riječnu komunikaciju pogodnu za prevoz i transport do emporija Narone. Neretva je bila plovna u predrimsko i rimsko doba od ušća do klanca kod Žitomislića. Od drugih rijeka u Bosni i Hercegovini kao prometni putevi za plovidbu dolaze u obzir Una, Sana, Vrbas, Bosna i Drina. Po dužini plovnih rijeka i po privrednom značaju krajeva kojim prolaze, najvažnije su rijeke Sana sa Unom i Drina. Plovidba ovim rijekama prvenstveno je mogla služiti transportu metala iz rudarsko-metalurgijskih pogona sa rudišta željeza Sana-Japra i rudišta srebra *Argentaria*. Sanom i dalje Unom do Bos. Novog bio je moguć transport do Save. Slično je i sa Drinom na čijem se srednjem toku (Skelani-Bratunac) nalazio veći broj naselja vazanih za eksploataciju srebra i olova. Plovidba Drinom i saobraćaj cestama u dolini Drine vezali su ovaj rudarski region sa metalurgijskim centrom *Sirmiumom* na Savi. O plovidbi tokovima Vrbasa i Bosne u rimsko doba ne možemo reći ništa pouzdanije. Poseban značaj imala je Sava za prevoz raznih proizvoda i sirovina, a njome su plovile i lađe vojne flotile koje su na Savi vršile patrolnu službu. Međutim, bosanskohercegovačke rijeke su omogućavale samo malu i ograničenu plovidbu. Razvijeniji promet nije dolazio u obzir. Iako nešto povoljniji prirodni uslovi na Neretvi i, vjerovatno, na Drini, nisu ni u rimsko doba bili takvi da bi obezbijedili jači promet plovidbom.

Komunikacijski sistem se tokom epoha izgrađivao tako da se u njemu odražavaju faktori istorijskog razvitka. Otuda nas poznavanje cesta približava rješenju izvjesnih pitanja iz epoha koje su prethodile rimskoj vladavini, a takođe iz epoha koje su slijedile iza nje. Od posebnog je značaja uska povezanost komunikacija i naseljenih mjesta, jer su komunikacije išle pustim krajevima samo onda ako drugog pravca nije bilo. Rimske ceste su dobrim dijelom baština domaće autohtone kulture. Kao objekti svoje epohe, one su prolazile kroz krajeve

u kojima su odranije postojale naseobine i komunikacije. Zatečene trase su zadržane, regulisane ili proširene, ali su takođe trasirani novi putevi. Tako je u rimsko doba izgrađen sistem komunikacija koji je pomoću glavnih saobraćajnih arterija i mreže vicinalnih puteva povezao pojedine regije međusobno i sa drugim zemljama.

Život i razvitak rimskih provincija u velikoj mjeri su zavisili od gradova i komunikacija. Gradovi nisu bili samo ekonomski i kulturni centri, već takođe središta municipalne samouprave i drugih administrativnih organa. Razmještaj i broj gradova pokazuje snagu rimskog uticaja na pojedine krajeve naše zemlje, na njihovu društveno-ekonomsku strukturu, etničke odlike i tradicije. Municipalne opštine su imale svoj širi teritorij – gradski i prigradski. One su prema tome, kao što je slučaj i u moderno vrijeme, predstavljale dva ambijenta: gradski koji stvara i izgrađuje nove ustanove i prigradski (seoski) koji jače ili slabije ostaje pri svojim autohtonim principima. Ovdje je kolonizacija italskog stanovništva bila neznatna i sporadična, tako da su gradske opštine ostale nedjeljiv dio etničke cjeline. Etnička kompaktnost odražava jednu od bitnih odlika naše zemlje za dugo vrijeme rimske dominacije. Ovdje se konfiguracija naseljenosti nije temeljito izmijenila od predrimskog do u rimsko doba. Rimljani su u početku svoje vladavine, kao što smo vidjeli, izvršili samo lokalna pomjeranja i raseljavanja radi vojno-političke sigurnosti novog poretka. Tokom prva tri stoljeća Carstva na području Bosne i Hercegovine izrastali su gradski centri i naselja urbanog tipa. Promjene do kojih je dolazilo u to doba javljale su se kao rezultat opšteg društveno-ekonomskog razvitka i kao posljedica posebnih uslova našeg teritorija. U svakom slučaju, gradovi su doprinijeli svoj udio uvođenju novih tekovina i institucija, slično onome što se dešavalo i u drugim provincijama. Municipalno uređenje, kao istorijski nasljednik uređenja antičkih polisa, izvršilo je snažan uticaj u opštem preobražavanju perifernih i primitivnih zajednica na velikom prostoru rimske Imperije.

Nemamo dovoljno izvornih podataka o životu gradova na našem teritoriju u rimsko doba, tako da ga možemo pratiti samo u opštim konturama. Osvojena i pokorena u najranije doba Rimskog Carstva, početkom naše ere, Bosna i Hercegovina je kao sastavni dio provincije Dalmacije ušla u sklop organizovane i moćne države koja je imala dovoljno snage da suzbije svaku neposlušnost i otpadništvo i da, istovremeno, uvede novu društveno-političku organizaciju. Autohtono stanovništvo se preobražavalo i romanizovalo, ali nije izgubilo svoju individualnost. Zadržavajući svoje etničko obilježje, svoj jezik, način života i tradicije, ono je za cijelo vrijeme davalo svoj udio civilizaciji koja se izgrađivala u okviru Rimske Imperije. Kakvom su snagom djelovale nove ustanove, koliki je teritorijalni opseg municipalnog uređenja, na to je teško pouzdano i precizno odgovoriti. Izvorne vijesti su oskudne, a često i nejasne. Naporedo sa gradskim opštinama (municipiji) u našoj zemlji se održava plemenska organizacija čije funkcije su u sistemu provincijske uprave imale svoju pravnu osnovu. Topografija i lokalizacija gradova upućuju nas na zaključak da je mnogo veći dio teritorija Bosne i Hercegovine ostao izvan municipalnog uređenja, dakle u seoskoj, plemenskoj organizaciji.

Komunikacijama i saobraćajnim vezama u provincijama Rimljani su pridavali istaknutu ulogu. Kakogod su gradovi, kolonizacija i služba u vojsci uticali na jačanje rimske vlasti u raznim zemljama Imperije, tako je i komunika-

cijski sistem sa svoje strane doprinio sprovođenju svih državnih mjera i akcija. Ceste su i ovdje išle za tim da zahvate naseljena područja i mjesta bez obzira na produženje same trase. Ali jednom izgrađene, one su postale gravitaciona meta za nova naselja i ceste. Ova pojava se neprekidno manifestovala i snova nanovo obnavljala. Komunikacijama u rimskoj Bosni i Hercegovini pripadao je ekonomsko-strateški značaj srazmjerno položaju i ulozi zemlje kroz koju su prolazile. Položaj naše zemlje između Jadrana i panonsko-podunavskih oblasti isticao je u prvi red važnost njenih cesta. Rudna i druga bogatstva ovog dijela provincije Dalmacije bila su dragocjena, naročito od vremena kad su rimsku državu počele snažnije potresati nedaće ekonomske krize, a opasni napadi vanjskih neprijatelja ugrožavati njen mir i sigurnost.

ARHITEKTURA I GRAĐEVINARSTVO

Period Carstva označava doba u kome su rimska arhitektura i građevinarstvo našli svoj definitivni izraz u konstrukciji i stilu gradnje. Konstrukcija i način izvođenja radova odlikuju se jednostavnošću. Arhitektonski objekti ovog vremena nisu bili originalne umjetničke tvorevine niti su težili za finim, elegantnim oblicima. Umjesto toga, na njima se odražava duh i smisao jednog naroda koji zna šta je praktično, korisno i neophodno. Ako je arhitektura stvarala bogata i luksuzna djela, ona nisu nastala kao plod velikog umjetničkog ukusa i fantazije, već kao rezultat snage rimskog robovlasničkog društva i njegove svjetske slave. Izvođenje zamašnih radova na širokom prostranstvu Imperije tražilo je veliku radnu snagu i znatna sredstva. Rimljani su znali da iskoriste sve izvore za veličanje svoje moći i ugleda. Bilo da se radilo o javnim objektima, hramovima, cestama ili utvrđenjima bilo da su u pitanju palate, vile i privatne zgrade – redovno je sve to imalo da posluži isticanju nadmoći i ugleda rimske države. U arhitekturi i građenju Rimljani su vješto preuzimali svaku pogodnu formu ili način rada od drugih naroda, a sami nisu drugima nametali svoja građevinska pravila i norme. Novi gospodari poštuju tradicije provincijalnog građenja i provincijalne arhitekture, ali traže da se i tu kao i u Italiji izvedu oni radovi koji odgovaraju državnim planovima i potrebama.

Ulaskom u sastav Carstva naša zemlja je prihvatila rimske arhitektonske forme i način građenja. Ovdje su, kao što smo vidjeli, podizani gradovi po rimskom uzoru, trasirane i regulisane ceste, izgrađeni mostovi, vile i drugi javni i privatni objekti. Širenje rimske arhitekture i uvođenje novih građevinskih konstrukcija na našem području zavisilo je kako od prirodnih uslova i potreba autohtone sredine tako isto i od istorijskih faktora koji su sudjelovali u životu provincije. U tome se s jedne strane manifestuju elementi domaće arhitektonske kulture i autohtona tradicija, a s druge strane elementi rimske arhitekture i društveno-ekonomski razvitak u novoj političkoj organizaciji. Sam građevinski materijal i konstrukcija objekata omogućuju da pratimo ove pojave na teritoriju rimske Bosne i Hercegovine. Osnovno gradivo sačinjavaju kamen, opeka (cigla), malter i drvo; upotrebljavani su takode metali, staklo i drugi materijali. Konstrukcija je raznolika: negdje je to naglašena masivna gradnja od kamena i maltera, a negdje jednostavniji rad od opeke sa livom i lomljenim kamenom.

Sve vrste osnovnog građevinskog materijala za konstrukcije po rimskom uzoru mogle su se dobiti iz lokalnih nalazišta. S te strane graditelji nisu imali teškoća. Međutim, građevinarsko zanatstvo nije se razvijalo onim tempom kojim su podizani objekti u novoj tehnici i konstrukciji. Opeka i malter su predstavljali novinu za ilirske zemlje, pa je u početku uvođenje ovih gradiva išlo sporije i u ograničenim razmjerama. Iznalaženje zatrpanih i razorenih rimskih aglomeracija uglavnom ide tragom opeke, maltera i arhitektonskih fragmenata. U tim akcijama je posebno značajna ravna opeka za krov (*tegula*) kao indikacija pri početnom, orijentacionom obilježavanju opsega i veličine rimskog naselja ili zgrade. U srednjem vijeku cigla i crijep nisu upotrebljavani, u tursko doba su rijetki, ali se susreće olučasta i ravna krovna opeka.

Međutim, tokom vremena se po ugledu na razvijenije centre i dijelove Rimskog Carstva razvila i na našem području zanatska proizvodnja građevinskog materijala. Eksploataciju kamena i drveta i njihovu obradu domaće stanovništvo je poznavalo još od ranije. Cigla i crijep iz domaćih ciglana postepeno su ulazili u upotrebu prema obimu produkcije i razmještaju ovih radionica u pojedinim krajevima naše zemlje. U dolinama donje Neretve, Trebižata i Bregave već u prvo doba rimske dominacije upotrebljavana je opeka importirana iz drugih zemalja. Uvoz je išao pretežno pomorskim transportom iz priobalnih krajeva na sjevernom Jadranu. Za dalji transport služila je prvenstveno *Narona*, odakle su vodile komunikacije u unutrašnjost tokom rijeke Neretve i razgranatom mrežom puteva. Na području Hercegovine i u susjednim dijelovima zapadne Bosne najčešća je krovna opeka sa žigom tvornice *Pansiana* koja se nalazila u Italiji, na prostoru južno od Ravene i bila već u Tiberijevo doba carska svojina. Pored opeke *Pansiana* susreću se i proizvodi drugih stranih ciglana, o čemu je već bilo riječi. Uvoz cigle i drugih proizvoda u Bosnu i Hercegovinu išao je preko *Salone*. Tako su do kraja I stoljeća n.e. velik dio domaćih poteba podmirivale ciglane izvan našeg područja i vojne radionice onih jedinica koje su ovdje boravile. Hercegovina i sjeverozapadna Bosna dobavljale su krovnu i drugu opeku prvenstveno uvozom iz većih radionica u susjednim krajevima: Hercegovina iz primorja, a sjeverozapadna Bosna iz *Siscije*. U centralnoj i istočnoj Bosni za cijelo vrijeme rimske vladavine nailazi se skoro isključivo na opeku bez žiga tvornice. Slično je sa područjem Livanjskog i Glamočkog polja, Jajca i Šipova. Domaće tvornice su postajale sve brojnije i davale su sve veću proizvodnju raznih opeka tako da je već pri kraju I stoljeća n.e. uvoz mogao biti obustavljen ili doveden do najmanje mjere.

Na više mjesta u Bosni i Hercegovini otkriveni su tragovi ciglana iz rimskog vremena. Ciglane su radile kod Čapljine, u Žitomislićima i u Potocima sjeverno od Mostara, a u Humcu kod Ljubuškog vojne jedinice su proizvodile opeku za širu potrošnju. Poznate su još ove ciglane: u Pijavicama kod Jajca, u Grudama i Vučipolju na Sovićkom polju, Todorovićima (Donji Ribnik), Barlovićima i Ramićima – sjeverno od Banjaluke, u Sarajevu, Lješanskom polju kod Skelana, u Bugojnu, Eminovom Selu na Duvanjskom polju i u Vel. Kladuši. Skoro sve su se nalazile na mjestima i predjelima dobro nastanjenim u rimsko doba. U neposrednoj blizini ciglana postojali su važniji gradovi i centri, pa je proizvod radionica prvenstveno konsumiran za izgradnju obližnjih naselja (ciglana sa prostora Sarajeva za rimski gradić u Ilidži i za susjedne naseobine; ona u Pijavicama – za Jajce sa okolinom i Šipovo; Eminovo Selo – za municij u Duvnu – *Delminium* i druge aglomeracije na Duvanjskom polju; Grude i Vučipolje – za sus-

jedne naseobine oko Sovića; ciglane na Neretvi – za gustu mrežu naseobina u Hercegovini; bugojanska radionica– za brojna naselja oko Bugojna i na gornjem Vrbasu). Sigurno je da su radile i druge ciglane i da je domaća proizvodnja raznih vrsta opeka imala znatno veći obim nego što nam pokazuju dosad utvrđena nalazišta ovih pogona. U prilog tome govore aglomeracije i objekti za koje je u velikoj mjeri upotrijebljena krovna, podna i zidna opeka a u njihovoj blizini nisu pronađeni tragovi rimskih ciglana, npr., područje Konjic–Lisičići–Ostrožac na Neretvi; dolina Lašve; gornji tok Drine; područje *Argentaria*; bijeljinski kraj; rudarski bazeni Sana i Japra; bihaćki kraj). Teško bi bilo pomišljati da je još u II i III stoljeću n.e. uvožena opeka u područja dublje unutrašnjosti.

Kad je u pitanju građevinski materijal i konstrukcija objekata, može se reći da su kamen i drvo i dalje predstavljali osnovno gradivo. Opeka je postepeno ulazila u upotrebu raznolikim tempom u pojedinim regijama. Na našem području su i u rimsko doba postojale bogate šume koje su davale dobru drvenu građu. Autohtono građevinarstvo zasnivalo se na jakim tradicijama upotrebe drveta u raznim gradnjama. Te tradicije su postojale za vrijeme rimske dominacije i našle su svoju primjenu u novoj arhitektonskoj konstrukciji i sistemu. Otkriveni su cijeli kompleksi zgrada i čitave aglomeracije sa tipičnim građevinskim materijalom iz rimskog perioda, ali bez crijeva ili sa vrlo malo ovog gradiva za pokrivanje objekata. Na Glamočkom i Livanjskom polju, gdje su postojale značajne rimske naseobine i dva municipija, rimski crijev se vrlo rijetko susreće. To znači da su ovdje kuće pretežno pokrivene drvetom. Poznato je da pomenuta područja kao i današnja Dalmacija oskudijevaju u dobroj glini za izradu crijeva. Pokrivanje kuća drvetom ili ponegdje kamenim pločama bilo je uobičajeno i u gornjoj Rami. Slično je i u drugim rejonima gdje se vrlo rijetko nalaze odlomci crijeva uz ostale tragove rimskih građevina.

Arhitektura i konstrukcija zgrada u pojedinim naseljima držala se osnovnih zakona rimskog graditeljstva ondje gdje je to bilo moguće. Tamo gdje su prirodni i lokalni uslovi diktirali drukčija pravila, a naročito na širem prostranstvu seoskog nastanjivanja, odstupalo se od novih pravila. Spoljni izgled gradova i drugih aglomeracija podignutih na rimski način ostaje još uvijek u domenu pretpostavki. Još teže je naći oslonca za pouzdaniji opis konstrukcije seoskog naselja i sliku seoske kuće. Selo je za vrijeme Rimljana gradilo kuće od lakšeg i neotpornog materijala, prvenstveno od drveta, uglavnom isto onako kako je to bilo u doba ilirske nezavisnosti. Ono što danas znamo o arhitekturi i načinu građenja u gradovima i van njih zasniva se na poznavanju dispozicije i konstrukcije pojedinih objekata. Nijedno gradsko naselje nije sistematski i potpuno istraženo, pa se samo u rijetkim slučajevima može govoriti o izgledu i konstrukciji većih ansambla ili dijelova takvih naselja. Nešto bolje znamo kako su izgledali gradski (municipalni) centri u Duvnu (*Delminium*), u Gradini kod Srebrenice (*Domavia*), Stocu i u Ilidži kod Sarajeva (*Aquae S. . .*) Za neka područja smo po tragovima rimskog graditeljstva u stanju da stvorimo opštu sliku nastanjenosti a tu i tamo nalazimo ruševine osamljenih zgrada sa arhitektonskim fragmentima i materijalima uobičajenim za rimske konstrukcije.

U današnjem Duvnu (*Delminium*) otkriven je gradski forum koji je izgrađen vrlo rano, vjerojatno još 18/19 g.n.e. To je, po rimskom graditeljskom kanonu, objekat pravilnog četvrtastog plana sa čvrstim patosom od kamenih ploča.

Okolo slobodnog prostora foruma nizale su se pojedine dvorane i odjeljenja različite namjene. Cio kompleks nije mogao biti detaljno ispitan zbog razorenosti, ali su ustanovljene prostorije kurije (gradske vijećnice), zatvora, javne govornice i pronađeni fragmenti statua koje potiču od uobičajenih spomenika na forumu. Zidovi kurije su bili lijepo uređeni: u donjem dijelu obloženi glatkim pločama od krečnjaka, a na gornjem bojeni žarkom crvenom bojom. Razmjere foruma 48,10 m dužine i 37,40 m širine sa svim dvoranama i slobodnim prostorom – pokazuju da se već u rano vrijeme rimske dominacije na našem području računalo sa učešćem većeg broja građana i peregrina na javnim skupovima i zborovima. U cijelini uzeto, forum u *Delminiumu* odgovara potebama jednog novotformiranog municipalnog središta na području tek pokorenog Ilirika. Kad se ima u vidu da su se na njemu nalazili i drugi objekti javnog karaktera, kao što je sudnica, jedan ili više hramova, prodavnice i sl., postaje razumljivo šta je ovakvo središte municipija predstavljalo u političkom i privrednom životu samog grada i njegove okoline.

Bolje poznajemo municipij u Gradini kod Sasa (*Domavia*). Još prije 75 godina počela su obimnija istraživanja ovog upravnog i rudarskog centra u distriktu *Argentaria*. Poslije pet godina rada iskopavanja su otkrila veći broj objekata među kojima nas posebno interesuju kurija, tribunal i veliko kupatilo. Na izduženom prostoru između Saske rijeke i Majdanskog potoka formiralo se naselje kome konfiguracija terena nije dozvoljavala da razvije uobičajenu dispoziciju sa pravouglom osnovom. Forum nije u cijelosti ustanovljen, a vjerovatno se po izgledu bitno razlikuje od foruma u *Deminiumu*. Veći dio javnih poslova obavljao se u samoj kuriji koja je zapremala znatnu površinu (38 m dužine i 20 m širine – računajući i sve sporedne prostorije). Ovdje već imamo drugi tip kurije: ljepši, bolje uređen, arhitektonski bogatiji i raznovrsniji po svojoj konstrukciji. Zgrada je imala dugačko predvorje prema forumu, a na suprotnoj strani otvorenu apsidu kao centralni dio južnog fronta. S obje strane apsida nalazila se po jedna manja prostorija, a uz zapadni zid bio je prigraden jedan trakt sa tri odjeljenja nejednake površine. Ovaj trakt nije se protezao dužinom cijelog zida kurije. Sporedne prostorije su upotrebljavane za razne svrhe: poslovnice, zatvore, manje uredovnice i sl. Zgrada je bila vrlo masivna i otvorena prema forumu. Ispred kurije su stajali žrtvenici, govornica, počasne baze a vjerojatno i drugi spomenici. Jedan žrtvenik, posvećen Jupiteru i lokalnom Geniju, a za spas i sreću cara Gordijana, pronađen je u blizini kurije. U samoj kuriji ili pred njom stajale su počasne baze sa natpisom u slavu Septimija Severa, Aleksandra Severa, carice Julije Mameje, Trebonijana i Voluzijana. Osim toga, na ovom prostoru su se nalazile baze sa posvetom prokuratorima, koji su u distriktu *Argentaria* u ime rimskog cara upravljali rudarsko-metalurgijskom industrijom. Apsida je predstavljala dio zgrade koji je imao posebnu namjenu: i tu je stajala statua nekog božanstva ili uglednog gradskog patrona. Sudeći po bazama i drugim brojnim nalazima iz Gradine, možemo zaključiti da je municipij *Domaia* bio u punom zamahu svoga razvitka od kraja II stoljeća do duboko u III stoljeće n.e.

U manjem objektu istočno od kurije nalazila se sudnica (tribunal). Ova javna ustanova takođe pripada kompleksu foruma i obično je pored gradske vijećnice. Njena pravougaona osnova sa 6 prostorija razne veličine otvara se prema forumu i gradskoj cesti. Između kurije i sudnice nije postojala veza. Uz srednji dio južnog fronta prigradeno je istureno odjeljenje u kome je, po svoj prilici,

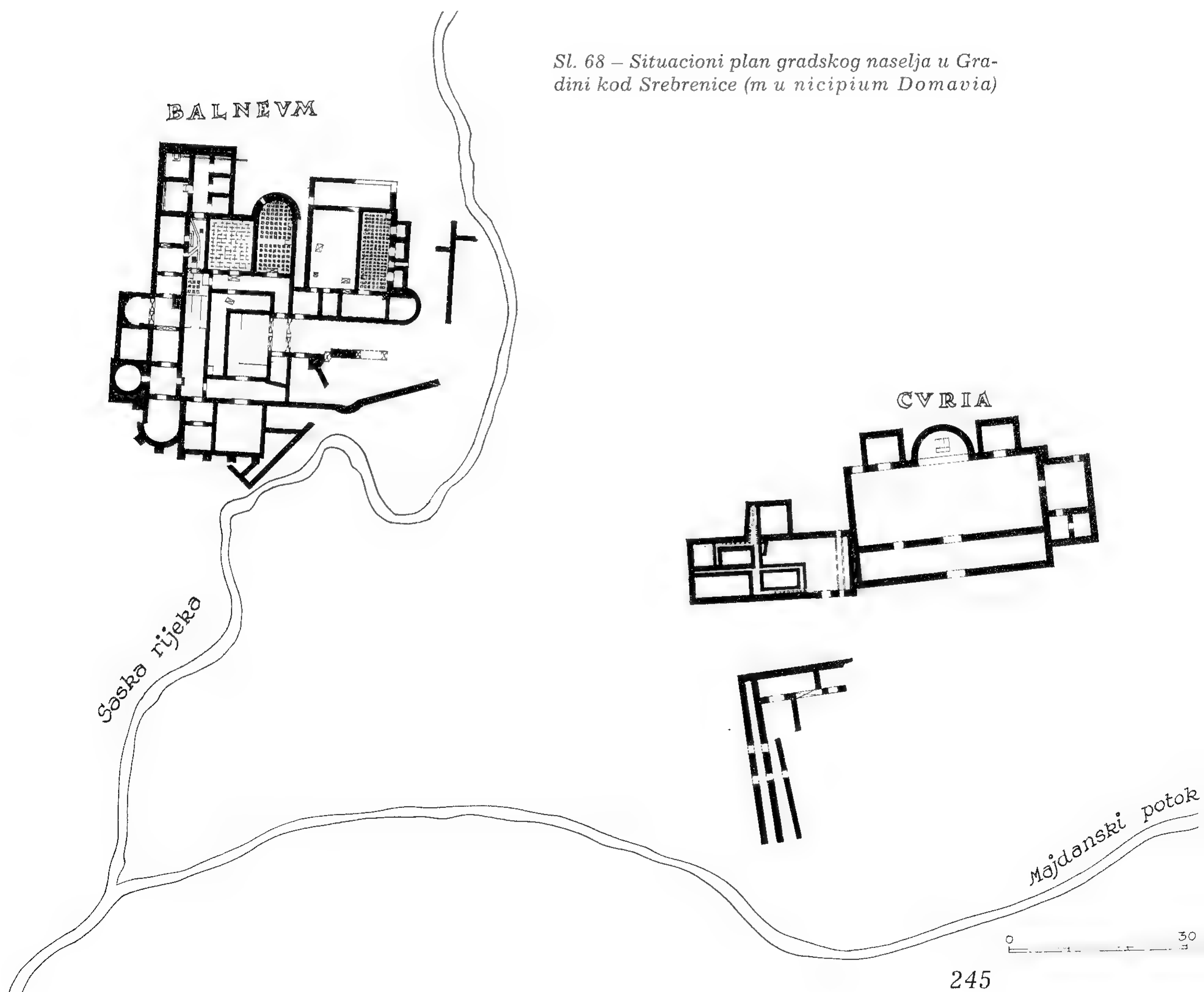
Sl. 67 – Počasni
natpis iz Gradine
kod Srebrenice
posvećen rim-
skom caru Septi-
miju Severu

rezidirao glavni sudija. Sudnica ne stoji u pravoj liniji sa kurijom, već cijelim svojim planom zauzima blagi kosi položaj. Do ovog odstupanja je došlo zbog samog terena koji nije dozvoljavao održavanje fronta u pravoj liniji. Sudnica je, stoga, morala da se prilagodi suženoj površini foruma i cesti, tj. glavnoj gradskoj komunikaciji pravca jugozapad-sjeveroistok. Zgrada sudnice je imala centralno grijanja po sistemu sprovođenja toplog zraka ispod patosa i uz zidove (*hypocaustum*)

Najveći objekat rimske *Domavije* nalazi se po strani od foruma i ceste. To je javno kupatilo sa 45 većih i manjih prostorija, koje su bile grupisane u dva odjeljenja: za muškarce i za žene. Plan čitavog objekta je nepravilan i pokazuje striktno prilagođavanje koritu Saske rijeke. Ležeći na desnoj obali Saske rijeke, koja ovdje pravi veliki luk uvučen u centralni dio grada, kupatilo je bilo izdvojeno iz samog naselja. Odakle je uzimana voda za kupatilo i kako je dovođena nije nam poznato. Međutim, blizina Saske rijeke svakako je pružala mogućnost za iskorišćavanje njenog toka bilo za rezervne bazene ili za odvod iz kupatila. Zgrada se zagrijavala hipokaustom koji je bio tako konstruisan da je mogao davati toplotu gotovo cijelom objektu. Kupatilo je često popravljano, a svakako su tokom vremena na njemu vršene zamašnije dogradnje i adaptacije. O tome nam govore epigrafski natpisi: 220. god. prokurator srebra Valerije Super izgradio je vodovod za poboljšanje dotoka vode u postojeće kupatilo (*balneo publico aquam sufficientem induxit*), a 274. god. je drugi prokurator ondašnjih rudnika srebra Valerije Sekund izvršio veliku reparaturu i obnovu kupatila koje je bilo narušeno dugom upotrebom i vremenom (*balneum vetustate conlapsum od pristinam faciem reformare curavit*). Gradska opština i prokurator ovdašnjih rudnika brinuli su se i za obnovu drugih javnih objekata. Tako je opština uz pomoć već pomenutog prokuratora Valerija Supera napravila gradsku tržnicu (*macellum*) oštećenu požarom: (*macellum vi ignis conflagratum curante Valerio*

Supero viro egregio procuratore argentariarum res publica Domaviana od pristinam faciem restituit). Iz ovoga se vidi da je *res publica Domavia* posvećivala znatnu pažnju izgradnji i održavanju javnih objekata. Municipalni centar jednog rudarskog rejona bio je u povoljnijem položaju nego opštine u drugim siromašnijim područjima naše zemlje. Rudarsko-metalurgijaska industrija nalazila je mogućnosti da od svojih prihoda odvoji pomoć municipiju za njegove potrebe. I sama arhitektura na javnim objektima u *Domaviji* pokazuje kako je opština raspolagala relativno većim sredstvima: zgrade su imale lijepu dekoraciju, arhitektonska plastika je bogatija, a konstruktivni elementi raznovrsniji.

Zadržaćemo se na arhitekturi i uređajima kupatila. Ovom velikom objektu nisu nedostajali arhitektonski ukrasi i građevinski elementi koji se susreću na zgradama većih centara Rimskog Carstva. Na zidovima pojedinih prostorija smjenjivale su se lijepe zidne slikarije, a stropovi su nosili dekoraciju izrađenu u štuku.

Sl. 68 – Situacioni plan gradskog naselja u Gradini kod Srebrenice (*municipium Domavia*)

U ruševinama su pronađeni brojni fragmenti drugih arhitektonskih ukrasa iz pojedinih prostorija. To su pretežno ploče sa plastičnom dekoracijom od listova akantusa, bršljana ili lovora, a često u vidu cvjetnih pupoljaka. Uglovi zidova su dekorisani linearnim urezima u profiliranom vijencu. Fasada zgrade manje nam je poznata, jer su njeni arhitektonski fragmenti i ukrasi skoro potpuno uništeni. Rijetki nalazi upućuju na zaključak da je i fasada imala svoje ukrase: vijence sa profilima, pilastre, stubove, lukove, posebnu oblogu zidova i sl. Unutrašnji raspored prostorija uglavnom odgovara jednom kompletnom kupatilu rimskih gradova. U životu provincijskih centara i urbanih naselja kupatila su za vrijeme Carstva igrala vidnu ulogu. Tu su se okupljali građani ne samo radi kupanja i njege tijela već takode radi odmora, razgovora, diskusija i sl. Da li je javno kupatilo u *Domaviji* u svemu zadovoljavalo ove potrebe, nije nam poznato. Ali ono je, bez sumnje, mnogo doprinijelo da boravak u ovom gradu bude ugodniji i da njegovi građani provedu svoje vrijeme što radosnije i u korisnim raznodama. Kupatilo je imalo prostorije za komuniciranje i duže zadržavanje posjetilaca: vestibule, sale za odmor, hodnike, čekaonice i sl. Postojale su svlačionice, otvoreno dvorište sa trijemom kao šetalištem, dvorana za razgovore, restoran i kuhinja. Za najvažnija odjeljenja treba smatrati prostorije u kojima se nalazila topla kupaonica (*caldarium*), zatim one sa hladnom vodom (*frigidarium*) i odjeljenja sa zagrijanim vazduhom (*tepidarium*) gdje su se kupaći pripremali za kupanje ili masirali tijelo. Pred velikim kupališnim bazenima nalazile su se manje prostorije koje su služile kao svlačionice i garderoba (*apodyterium*). Pošto se cio kompleks dijeli na muško i žensko kupatilo, to su i glavne prostorije podvojene – jedne za muškarce a druge za žene. U kupatilu za muškarce, koje je zauzimalo veći prostor, konstatovane su dvije tople kupaone, jedno veće odjeljenje sa zagrijanim vazduhom i nekoliko manjih bazena sa hladnom, odnosno toplom vodom.

Za konstrukciju zgrade upotrijebljen je kamen iz okoline, i to tvrdi kvarcit, trahit i krečnjačka sedra. Najveću primjenu je dobio kvarcit koji je u dogradnjama i popravkama sve više potiskivao druge vrste kamena. Za zidove i stubove je korištena i cigla, ali samo kao dopuna kamenu u pojedinim prostorijama ili uz vrata i ulaze. Dva velika hipokausta – po jedan u kupatilima za muškarce i žene – bila su ozidana opekam. Kanal za dovod i stepenice zidani su isto tako opekam. Za vezni materijal korišćen je malter bez primjesa stucane opeke. Patos je u manjim prostorijama imao donju deblju podlogu od kamenih ploča i gornji tanji sloj od tvrdog liva. Veće i značajnije prostorije su patosane betonom sa bogatom primjesom stucane cigle (estrih) koji je prelijevan preko podloge od kamenih ploča ili opeke. Estrih je služio kao površinski sloj i na zidovima prostorija sa vodom (bazeni, rezervoari). Dva odjeljenja srednje veličine bila su ukrašena mozaičkim patosima. Kockice mozaika, kako je to uobičajeno u ovoj građevinskoj tehnici, ulagane su u podlogu svježeg estriha i zalijevane finim veznim lijepom. Jedan od njih, manji i jednostavniji, ispunjava patos apsidalne prostorije. Izveden je krupnijim kockicama u tri boje (bijeloj, crnoj i sivoj) i pokazuje da ga je izradio samo rutiniran, ali ne i sposoban zanatlija. Izmjenom geometrijskih motiva patos je podijelio prostorije na 4 manja polja: ulazno, središnje, granično prema apsidi i apsidalno. U prva dva polja smjenjuje se bijela i crna boja na taj način što bijele kockice ispunjavaju najveći dio prostora dok su crne kockice upotrijebljene za izvođenje okvirnih linija. Bijeli prostori su mo-

delirani čudnim spletom zavojitih motiva, i to svaki na drugi način. Treće, granično polje je ispunjeno neprekinutim nizom koncentričnih kvadrata u sve tri boje, ali sa nejednakim razmjerama pojedinih kvadrata. Četvrto, apsidalno polje je pokriveno izduženim tanjim ili debljim potezima lepezasto usmjerenim prema luku apside. Potezi su dati u sve tri boje koje se međusobno smjenjuju. Zanatlija očigledno nije vješto i tehnički dobro izvršio svoj posao. Pored nemarnosti u modeliranju koncentričnih kvadrata, on je napravio tehničku grešku u tome što je čitavo granično polje ukosio smanjujući njegovu širinu zdesna nalijevo, i tako nepravilno podijelio prostoriju. Način izrade i sami motivi ukazuju na kasniju dataciju, vjerojatno pozno treće stoljeće. Po tehnici i odsustvu tačnih mjera u modeliranju vidi se da je ovo rad provincijskog zanatlije koji nije stigao da bolje ovlada svojom strukom.

Drugi mozaik je ljepši, složeniji i tehnički vrlo korektno modeliran. On se nalazi u prostoriji kvadratičnog oblika i zaprema veću površinu. Izveden je u raznolikim geometrijskim motivima, šaroliko i dekorativno. Geometrijski ornamentni su sitnih razmjera od sitnih kockica u nekoliko boja (crna, zelena, crvenkasta i smeđa), tako da cio zaštor ostavlja utisak neobične pretrpanosti u smjeni tonova. Mozaik ima borduru, okvirni pojas i centralno polje. Pojas nije jednako modeliran na cijelom ćilimu. Sa tri strane ispunjen je kvadratima koji su podijeljeni na četiri raznobojna trougla i razgraničeni tankim crnim linijama. Na četvrtoj strani, tj. na ulazu u prostoriju, pojas je proširen na račun spoljne bordure i drukčije je ornamentisan. U njegovom središnjem dijelu nalazi se izduženi pravougaonik komponovan u zelenoj boji sa motivima talasa i nekom vrstom ribe koja se samo nazire, jer je baš taj dio pravougaonika uništen. Sva ostala površina oko pravougaonika prekrivena je izduženim peltastim ornamentima koji se ređaju u neprekinutom nizu vodoravno i okomito. Centralno polje je bogato dekorisano i ima veći broj geometrijskih ornamenta. To su sasvim pravilno izvedeni redovi kvadrata i rombova (uvijek kvadrat i romb jedan uz drugi) iste veličine. Unutrašnjost ovih geometrijskih likova ispunjena je raznovrsnim motivima, tako da je svaki red drukčije modeliran od susjednog. U kvadratima se nalaze ovi ornamentni i motivi: pleter u vidu uzla, prorijeđeno šahovsko polje, polumjeseci, motivi ponovljenih krstova, dijagonale i sl. Rombovi su pretežno ornamentisani manjim rombovima ili okulusima u sredini. Sredinu centralnog polja zaprema posebna emblema koja je sva uništena, izuzev bordure u vidu dvotračnog pletera. Mozaik je djelo vještog i sposobnog majstora kome je izvođenje motiva i dekoracije bilo dobro poznato. Teško je tačnije odrediti vrijeme nastanka našeg mozaika, ali je svakako stariji od onog koji smo datirali u kasno III stoljeće n.e. i pripada epohi brižnije kompozicije i modeliranja mozaičkih patosa.

Na području današnjeg Stoca istaživanja su otkrila ostatke značajnog naselja koje je imalo status municipija. Na žalost, do danas nije utvrđeno mjesto na kome se nalazio forum sa zgradama opštinskih ustanova. Otkopano je nekoliko stambenih i gospodarskih objekata, zatim oveće kupatilo i ustanovljeni su tragovi vodovoda. Stambene zgrade nisu velike i pokazuju jednostavnu osnovu. Zidovi i strop pojedinih prostorija oblagani su mramornim pločama raznolikog oblika, neke su imale zidnu fresko-dekoraciju, a većina je samo ožbukana. Na zgradama je upotrebljen kamen kao osnovni građevinski materijal. Cigla se rijetko susreće u konstrukciji zidova, ali je za pokrivanje pretežno upotrebljavan crijep. Podovi su bili mozaički ili obični – od čvrstog liva.

Od svih zgrada iskopanih u Stocu najinteresantnija su kupatila (terme). Poznata su dva ovakva objekta u obadva se nalaze u blizini drugih zgrada iz rimskog vremena. Veće kupatilo ima predvorje, čekaonicu, odjeljenje sa toplim zrakom, toplu kupaonicu, svlačionicu, bazen sa hladnom vodom i druga sporedna odjeljenja. Od ostalih uređaja konstatovani su rezervoar za vodu, vlastiti sistem kanala i cijevi kojima se sprovodila voda u pojedine prostorije. Zidovi nekih prostorija su bili obloženi mramorom, a patosi izrađeni u mozaiku. Zagrijavanje je vršeno hipokaustom. Uz samo kupatilo postojala je još jedna zgrada sa predvorjem i četiri dvorane. Prema nalazima može se zaključiti da ovaj objekat pripada kupatilu i da je služio kao restoran ili mjesto za igru i zabavu posjetilaca. Drugo kupatilo je manjih razmjera i sa manjim brojem odjeljenja. Za ukrašavanje stropova upotrijebljen je štuk sa izvajanim biljnim ornamentima, dok su zidovi bili dekorisani fresko-slikarijama. Ove terme su takođe zagrijavane hipokaustom. Dovod i odvod vode regulisan je na sličan način kao kod velikog kupatila. Posebno su vrijedni mozaici iz malih termi i iz dvije stambene zgrade, koje su vjerovatno pripadale nekim uglednim i bogatim građanima.

Svojom ljepotom i raznovrsnom ali skladnom kompozicijom ističe se mozaik iz tzv. kuće sa mozaicima. Njegovo centralno polje (emblema) oštećeno je. U tom dijelu su sačuvani pojedini medaljoni sa predstavama divljih životinja, konja i ptica. Likovi životinja su dati sa punim realizmom, živopisno i stilski ukusno. Sva ostala polja oko emblema su ispunjena potezima geometrijske i pleterne ornamentike. Preovladavaju neprekinuti pleter, šahovska polja, kvadrati, trouglovi, pravougaonici, sve u čvrstoj povezanosti na pojedinim sektorima. Tehnika modeliranja i dekorativna kompozicija posvjedočuju da je to rad školovanog mozaičkog majstora. Motivi su izvedeni sitnim kockicama u više boja. I preostale tri sobe ove zgrade imale su mozaičke podove sa geometrijskim motivima u crnoj i bijelo boji.

U drugoj stambenoj kući pronađena su dva oveća mozaika od kojih je jako oštećen onaj sa likovnim i ornamentnim motivima. Na njemu su se sačuvala dva medaljona centralnog kvadratnog polja. Likovi u medaljonima su dvije hore: personifikacija proljeća – poprsje djevojke sa bogatim cvjetnim vijencem na glavi i ogrlicom na golom vratu, i personifikacija jeseni – poprsje starije žene sa pokrovom preko glave i prorijeđenom grančicom masline u vidu vijenca. Ne treba ni sumnjati da su se u uništenim medaljonima nalazili likovi – personifikacije preostala dva godišnja doba. Osnovni motivi dekoracije su pleter i u dvije trake, kvadrati i romboidi. Kompozicija nije razbijena ni prenatrpana, u njoj se dijelovi harmonično dopunjuju i smjenjuju. Sve je izvedeno u krupnijim kockicama raznih boja: bijela, zelena, crvena, terakota, crna i mrka. Mozaik koji nije oštećen predstavlja dosta jedinstvenu kompoziciju geometrijskih motiva. Cijela površina je kvadrat ispunjen koncentričnim krugovima oko malog centralnog polja sa četverolistom. Koncentričnost krugova nije izražena običnim uklapanjem manjeg lika u veći, već posebnom tehnikom gustog presijecanja jajolikih ornamenata koji spajaju malo polje i periferiju kruga. U uglovima kvadrata nalaze se ili crno-bijeli kvadratići poređani kao šahovsko polje ili motivi cvjetnih latica.

Veliku mozaičku kompoziciju predstavlja patos jedne prostorije, vjerovatno tepidarijuma, u malim stolačkim termama. Geometrijski ornament onog dijela središnjeg prostora koji je sačuvan daju sliku lavirinta sa kulama na

uglovima i ulazima na stranama kvadratnog polja. U centru lavirinta sačuvalo se i poprsje Minotaura. Stil dekorativnog sistema je uprošćen i tehnika jednostavna: sve je izvedeno u crno-bijelom tonu i krupnijim kockicama izuzev Minotaura, čiji je lik modeliran sitnijim kockicama. Interesantni su i vrlo lijepi mozaici sačuvani u 15 prostorija rimske vile u Višićima kod Čapljine. Izrađeni su u sličnoj ornamentici i kompoziciji kao i stolački. Preovladavaju geometrijski motivi, ali se u medaljonima nalaze i slike životinja (ribe, delfini). Modeliranje je izvedeno u 4 boje (crvena, žuta, siva, bijela) sa prelaznim nijansama.

Istraživanja u Ilidži kod Sarajeva do danas su pružila relativno dosta podataka o arhitekturi ovog municipalnog centra u dubokoj pozadini provincije Dalmacije. Njegov razvitak uskó je vezan za ljekovita vrela sumporne vode, ta-

Sl. 69 – Mozaik iz Stoca sa likom sredovječne žene (personifikacija jeseni)

ko da se sam municipij razvijao kao banjska aglomeracija. To se odrazilo na fizionomiju naselja, njegovu arhitekturu i konstrukciju objekata. Uskoro po uspostavljenju rimske vlasti u ovim krajevima Ilidža je postala privlačno mjesto za intenzivnije naseljavanje i izgradnju, zahvaljujući prvenstveno tome što su na njenom prostoru postojali ljekoviti termalni izvori. Ali ona je imala i druge uslove za razvitak: prirodno pogodan položaj, plodnu okolinu, komunikacije i dr. U slučajevima kad su izvjesna područja i mjesta imala sve ove uslove, a uz to još ljekovite toplice, takva područja i mjesta u rimsko doba nisu ostajala bez naselja koja su obično izrastala u lijepa i ugodna lječilišta. Banjsko naselje u Ilidži napredovalo je i razvijalo se tokom rimske vladavine sve do početka V stoljeća n.e.

Rimski municipalni centar u Ilidži (*Aquae S. . .*) nije sasvim istražen. Ispitivanja su u toku i svakako će obogatiti naše znanje o njegovom izgledu i životu njegovih stanovnika. Još uvijek ne znamo tačno gdje se nalazio forum sa kurijom, sudnicom i drugim ustanovama. Neke već otkopane zgrade iznišile su na svjetlo dana toliko materijala da ih možemo pobliže obilježiti kao arhitektonske i građevinske objekte. Među ostalim, ustanovljene su kupke uz sumporno vrelo. Zgrada je ozidana ciglom i čvrstim malterom, pokrivena crijepom i popločana manjim opekama. Od arhitektonskih fragmenata sačuvane su smo baze stubova. Još 1893. god. otkriveno je i djelimično istraženo nekoliko građevina u kompleksu današnjeg ilidžanskog parka, gdje bi trebalo tražiti i sam forum. Zagrijavane su hipokaustom, snabdjevene vodom i u većem dijelu prostorija ukrašene mozaičkim patosima. Fragmenti arhitektonske dekoracije svjedoče o brizi i nastojanju municipalne uprave, njenih patrona i pojedinaca da se grad svojim izgledom što je moguće više približi rimsko-italskom uzoru. Stubovi sa bazama i kapitelima, obično rimskog korintskog stila, pilastri, profilisani sa raznovrsnom dekoracijom – sve to pokazuje kako je ovdje rimska provincijalna arhitektura nalazila širu primjenu. Ovi elementi su naročito upotrebljavani na trijemovima (*porticus*), na manjim ulazima u zgrade i u široj dekoraciji javnih objekata. Unutrašnja dispozicija pojedinih zgrada dozvoljavala je upotrebu stubova, pilastra i drugih arhitektonskih ukrasa u peristilu. Zidovi su zbog vlažnosti zemlje stajali na temeljima ukopanim u zemlju do 1 m dubine, a mjestimično i dublje. Ovi temelji su izrađeni u vidu trpanca od lomljenog kamena vezanog poroznim malterom i jakim riječnim agregatom (oblutak, šljunak). Od podrumskih prostorija konstatovane su samo one koje su služile za centralno loženje (*praefurnium* i *suspensura*). Konstrukcija zidova nije jedinstvena. Jezgro zidova je uvijek izvedeno lomljenim kamenom, koji u spoju sa livom predstavlja čvrstu masu. U livu se mjestimično javljaju i usitnjeni odlomci opeke. Spoljna obloga je raznoliko ozidana: negdje pritesanim kamenim pločama, negdje bosiranim kvaderima (*opus quadratum*, *saxum quadratum*,) negdje lomljenim kamenom nepravilnog oblika (*opus incertum*) ili kockastom oblogom koja se smjenjuje sa kvaderima, a rijetko zidnom opekom. Kao materijal za vezanje i fugiranje zidova uvijek je upotrebljavan malter.

U zgradama rimske Ilidže konstatovano je pet vrsta patosa. Neke prostorije su popločane opekama raznih dimenzija koje su ležale na podlozi od nukleja sa malterom i ciglom. Drugu vrstu patosa predstavljaju kamene ploče postavljene na čvrstu osnovu sitnog oblutka sa livom. Ovakav patos se nalazio u prolaznim odjeljenjima, hodnicima ili otvorenim prostorijama. Kao treća vrsta

često se javlja tvrdi premaz (estrih) od agregata sitnog riječnog kamenja i primiješanog zrnevlja stucane opeke sa cementnim malterom. Debljina estriha iznosi do 20 cm. Četvrtu vrstu čine podovi od šestougaonih prizmatičnih opeka koje se poput klinova usađuju u nukleji od mješavine kreča i stucane cigle. Ovaj način patosanja je bio vrlo uobičajen. U rimskoj Ilidži posvuda se nalaze šestougaone opeke istih dimenzija: visina 42 mm, gornja strana prizme 26 mm, a donja 23 mm. Podovi od ovakvih opeka istih ili približnih dimenzija, susreću se i u drugim naseljima i centrima na našem području: u Bijeljini, Gradini kod Sasa (*Doma-via*), Duvnu (*Delminium*), u Blagaju na Japri i drugim mjestima. Peta vrsta patosa u Ilidži jesu mozaici koji su ukrašavali brojne prostorije dosad otkrivenih objekata. Na žalost, neki mozaici su dobrim dijelom uništeni, tako da se cjelina teško može rekonstruisati. Još 1893. god otkriveni su brojni mozaički patosi među kojima je jedan skoro potpuno sačuvan. Dekoracija i kompozicija ovog patosa odlikuje se harmonijom i umjerenošću tonova. Na kvadratnoj površini od 4,16 m smjenjuju se u koncentričnom vidu široka bordura, okvirna traka i centralno polje. Sve je izvedeno u više boja: zelena, smeđa, mrka sa raznim nijansama, žuta, crvena, crna i bijela. Centralno polje ima 8 medaljona i emblemu. U ugaonim elipsastim medaljonima modelirana je po jedna riba a pobočni medaljoni su ispunjeni likovima morskih životinja ili biljnim ornamentom palmete. Poligonalni prostor embleme takođe je ukrašen figuralnim motivom: to je poprsje mlade žene, najvjerojatnije neke nimfe ili zaštitnice izvora. Fragmenti drugih mozaika iz susjednih zgrada pokazuju isti kolorit, tehniku i stil dekoracije kao i ovaj koji smo opisali. Pretežno je zastupljena geometrijska i pleterna ornamentika: kvadrati, koncentrični kvadratni motivi, neprekinuti pleteri, pleteri u vidu uzla, pravougaonici, šahovska polja, rombovi, trouglovi, lepezasti i krljušni motivi. Od likovnih ukrasa na unutrašnjem okvirnom pojasu nekih mozaika sačuvane su dvije ljudske maske, dvije ptice zelenog perja, jedna ptica crvenkastog perja, a na uništenim prostorima naziru se samo pojedini dijelovi životinja (ribe, ptice i lav). Modeliranje je izvršeno krupnijim kockicama za okvire i ornamentalne motive, a sitnijim za centralna polja i likovne predstave.

Drugi mozaici u Ilidži, otkriveni u novije vrijeme (1950. i 1955. god), ne razlikuju se mnogo od već pomenutih. Po koncepciji i stilu oni su skoro identični, drukčija je samo kompozicija likovnih i ornamentalnih motiva. Veliki mozaik sa površinom od 64 m², otkriven 1950. god, ne odstupa od uobičajenog likovnog žanra u Ilidži: uz poznate geometrijske ornamente, na njemu se javljaju mitološka lica i scene. Slično je i sa drugim manjim mozaikom iz istog objekta koji je otkopan 1955. god. Na svojoj površini od 39 m² pretrpio je neznatna oštećenja u spoljnjem porubu i jaka oštećenja centralne embleme. Njegovu podlogu čini čvrsti nukleji od mješavine kreča i stucane cigle. Po strukturi materijala, figuralnoj kompoziciji i tehnici rada odgovara višem nivou ukusa i smisla za živopisnu dekoraciju. Kockice (*tessellae*) nisu istog formata i veličine. Najveći dio površine izveden je sitnim teselama u osnovnom tonu crno-bijelo. Pojedini dijelovi su modelirani kockicama u više boja – crvena, ružičasta, smeđa, crna, bijela. Sasvim je opravdano pretpostaviti da je centralna emblema bila obogaćena i drugim bojama ili nijansama. Dekorativna kompozicija cijelog ćilima sastoji se od bordure, dva okvirna pojasa i centralnog polja. Bordura je jednostavno složena krupnim bijelim i crnim kockicama. Središnje polje je raščlanjeno i ima raznovrsnu ornamentiku. Tu je centralna emblema u obliku kvadrata, na žalost, skoro sasvim uništena tako da se u njoj jedva nazire neka figura (možda Gorgo-

Sl. 70 – Mozaik iz Ilidže

nejon). U vertikalnoj i horizontalnoj osi na emblemu naslanjaju se četiri manja oktogonalna medaljona.

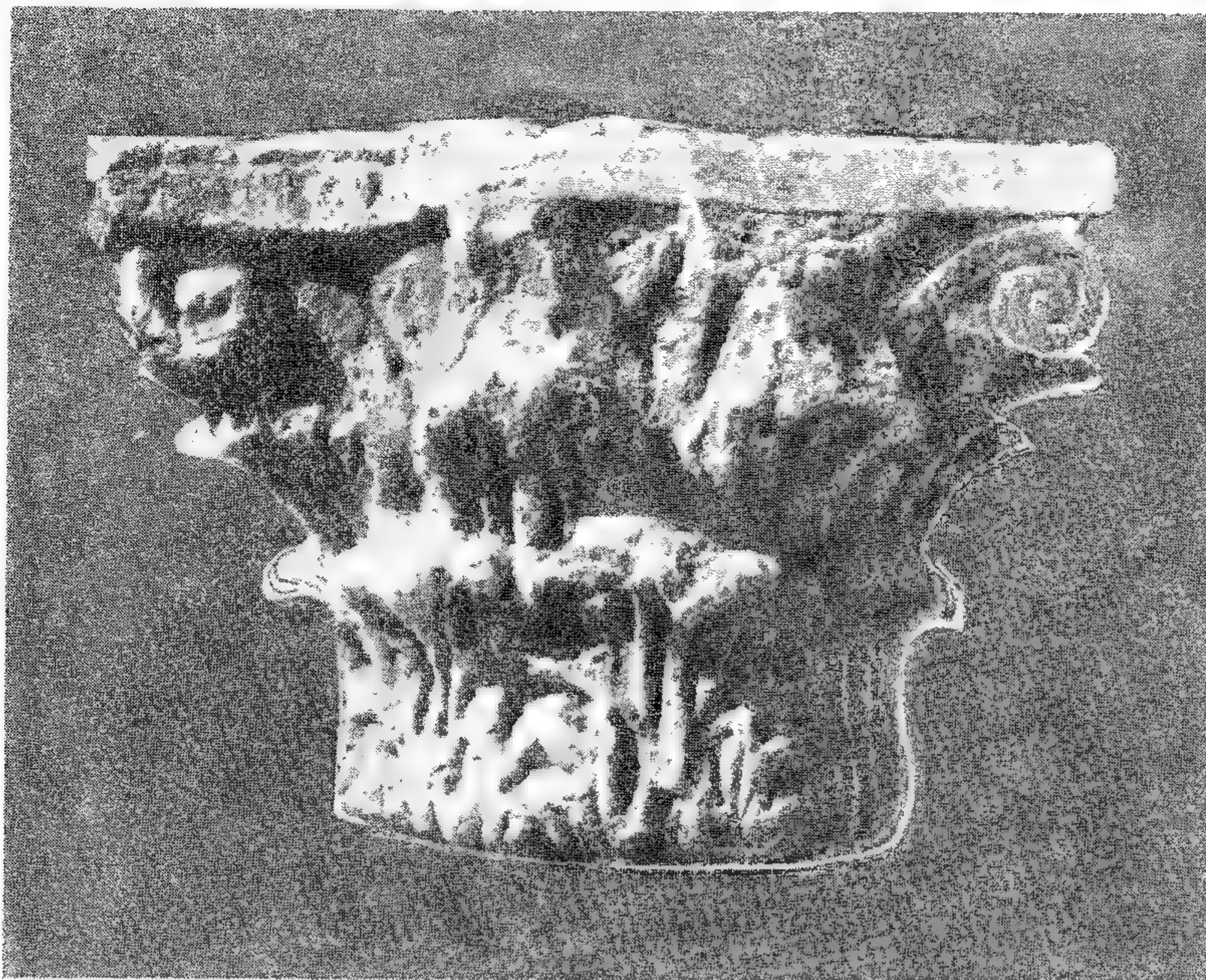
Opisani mozaici iz Ilidže i Stoca imaju mnogo zajedničkih odlika u koncepciji, stilu i dekorativnom sistemu. Razlike se javljaju u sižeima i kompoziciji motiva. Na prvom mjestu treba konstatovati da mozaički patosi našeg područja i drugih područja rimske Imperije, u ovo vrijeme svjedoče o opštem graditeljskom poletu u provincijama i težnji za što ljepšim uređenjem zgrada. Po ugledu na razvijenije i veće centre u Italiji, ovdje, kod nas, javna i privatna građevinska djelatnost pristupa ne samo podizanju naselja po novim urbanističkim i arhitektonskim principima već u gradnju uvodi takve elemente koji treba da pokažu sjaj i raskoš. Za ljepše zgrade i njihovo ukrašavanje nije bilo domaćih graditelja i majstora. Mozaike složenije kompozicije i ljepšu arhitektonsku plastiku na zgradama u našim centrima izvodili su izučeni majstori iz jadranskog primorja. Veliki ugled su uživale mozaičke radionice u *Saloni* čiji su majstori kao

pojedinci ili grupe po uzorima klasične tradicije komponovali i izradili većinu mozaika u Stocu, Ilidži i drugim mjestima. Klasičnim rimskim uzorima odgovaraju mitološki sižei personifikacija godišnjih doba, mediteranski i orijentalni motivi, morski i vegetabilni žanri i drugi elementi dekorativnog sistema na mozaicima. Naši mozaici po kompoziciji, stilu i koloritu dekoracije ne zaostaju za onim što je stvoreno u drugim provincijama. Mozaički patos je predstavljao jedan od osnovnih vidova umjetničkog izražaja. Svojom šarolikošću, svojim živopisnim motivima, vedrinom, on je služio arhitektonskoj dekoraciji i zadovoljenju ukusa širih slojeva. Izuzev dekorativne funkcije nedostajala mu je svaka druga podređenost arhitekturi; čak nije objašnjavao ni namjenu prostorije, niti je simbolisao neku pojavu ili tendenciju. Na našim mozaicima sproveden je sistem geometrijske i figuralne dekoracije bez obzira na jedinstvo kompozicije. U tom sistemu geometrijski i pleterni motivi dobijaju dominantnu ulogu; kombinacija ove dvije ornamentike dolazi do izraza u središnjem polju sa njegovim emblemama i medaljonima, dok bočni i okvirni dijelovi zadržavaju obilježje uprošćenog modeliranja. Takav sistem je karakterističan za period od kraja I do sredine III stoljeća n.e. Njegova realizacija je zahtijevala složeniju tehniku rada i raznovrsniji materijal za modeliranje. Ni u tom pogledu nema zaostajanja na našim mozaicima. Razumije se svi mozaici nisu bili ovako komponovani i izrađeni. Kod nas, kao uostalom i u drugim zemljama Imperije, zgrade su dobivale i sasvim jednostavne mozaike sa običnim geometrijskim motivima i siromašnom ornamentikom. Njih je bez ikakvih poteškoća mogao izvesti domaći priučeni zanatlija.

Ostaci rimske provincijalne arhitekture sačuvali su se ne samo u municipalnim centrima već i u drugim naseljima ili pojedinačnim objektima. Na mnogim mjestima gdje su postojale značajnije zgrade nalazimo fragmente obrađenog ili dekorisanog kamena sa vanjskih i unutrašnjih dijelova građevina. Odlomci stubova, njihove baze i kapiteli, manji ili veći fragmenti simsa, pilastri, ornamentisane ploče sa zidova i stropova predstavljaju najčešći arhitektonski inventar u ruševinama rimskih kuća i javnih ustanova. Arhitektonski i plastični

Sl. 71 – Kapitel iz Ilidže

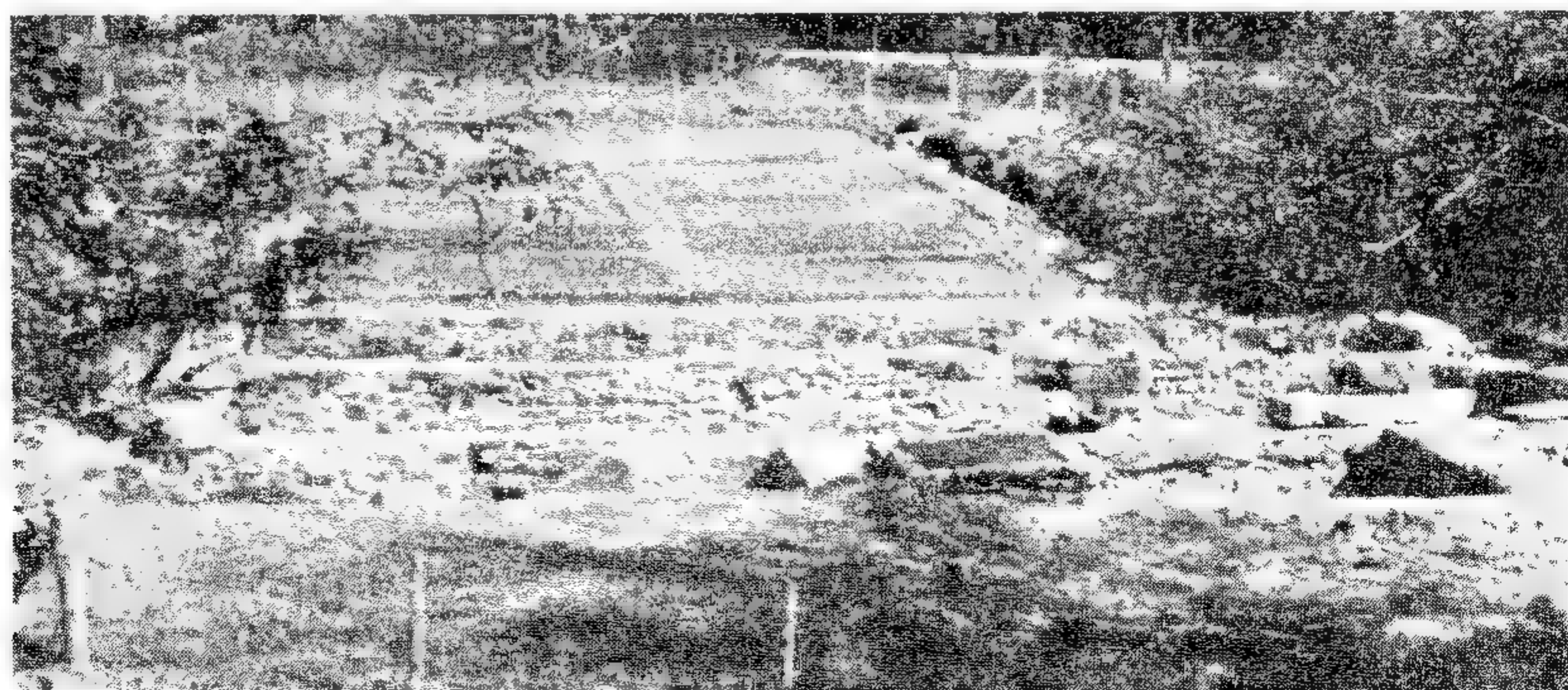
Sl. 72 – Kapitel iz Mogorjela (Čapljina)

ukrasi obično su manjih dimenzija i samo izuzetno pokazuju bolji rad. Među ljepše radove spadaju veliki kapiteli iz Halapića i Ilidže i odlomci pojedinih kapitela iz Stoca i Ilidže. Podizani su objekti po principima rimske arhitekture, ali su bili skromnih razmjera i pretenzija. Uočljiva je provincijalna težnja za oponašanjem i praktičnom primjenom. Međutim, domaći graditelji rijetko su znali nešto više od rutinske imitacije i najobičnije tehnike rada. Pa i takvi mogli su gotovo uvijek zadovoljiti ukus i zahtjeve svojih zemljaka koji su kao privatnici ili municipalni funkcioneri naručivali izvođenje raznih gradnji. Ako je i bilo nešto bolje arhitekture u Stocu, Ilidži, Duvnu, Gradcu kod Posušja ili drugdje, to ipak na najvećem broju nalazišta u Bosni i Hercegovini susrećemo prostije, jednostavnije i skromnije graditeljstvo. Rimski korintski ili rjeđe kompozitni kapiteli, glatki ili ponekad kanelirani stubovi, plitke kvadratične i okrugle baze, profili i dekoracija na vijencima fasada ili unutrašnjih zidova – najčešće su grubo izrađeni u jeftinom lokalnom kamenu, izuzetno u skupocjenijem materijalu. Tu nema prave arhitektonske umjetnosti, niti majstora iz poznatih imperijalnih centara. Sve što nam pružaju rimske vile u Lisičićima, Buturović polju, u okolini Bihaća, ili stambene i druge zgrade sa područja Glamočkog polja, Jajca, Šipova, Viteza-Mošunja, iz Skelana i drugih mjesta svjedoči o fuziji novog i starog, o sintezi autohtonog i rimskog elementa u arhitekturi i o stvaranju posebne rimsko-provincijalne arhitekture.

U rimskim gradovima i centrima, kao što smo vidjeli, podizani su razni objekti javnog karaktera: forumi, kurije, sudnice, kupatila, tržnice i sl. Ali to nije sve. Gradovi i centri su nastojali da izgrade i vodovod. Na našem području gradske javne vodovode imali su Ilidža, Stolac, Gradina kod Sasa, naselje u Bosanskoj Kostajnici, u Džankić-Rakanima kod Bosanskog Novog, potom industrijski pogon željezara u Blagaju na Japri, i još neka naselja. Vodovod je obično bio dobro uređen i voda je dolazila iz veće ili manje udaljenosti, što je zavisilo od kvaliteta i snage izvora. Neka mjesta su imala sprovodne olovne cijevi, vjero-

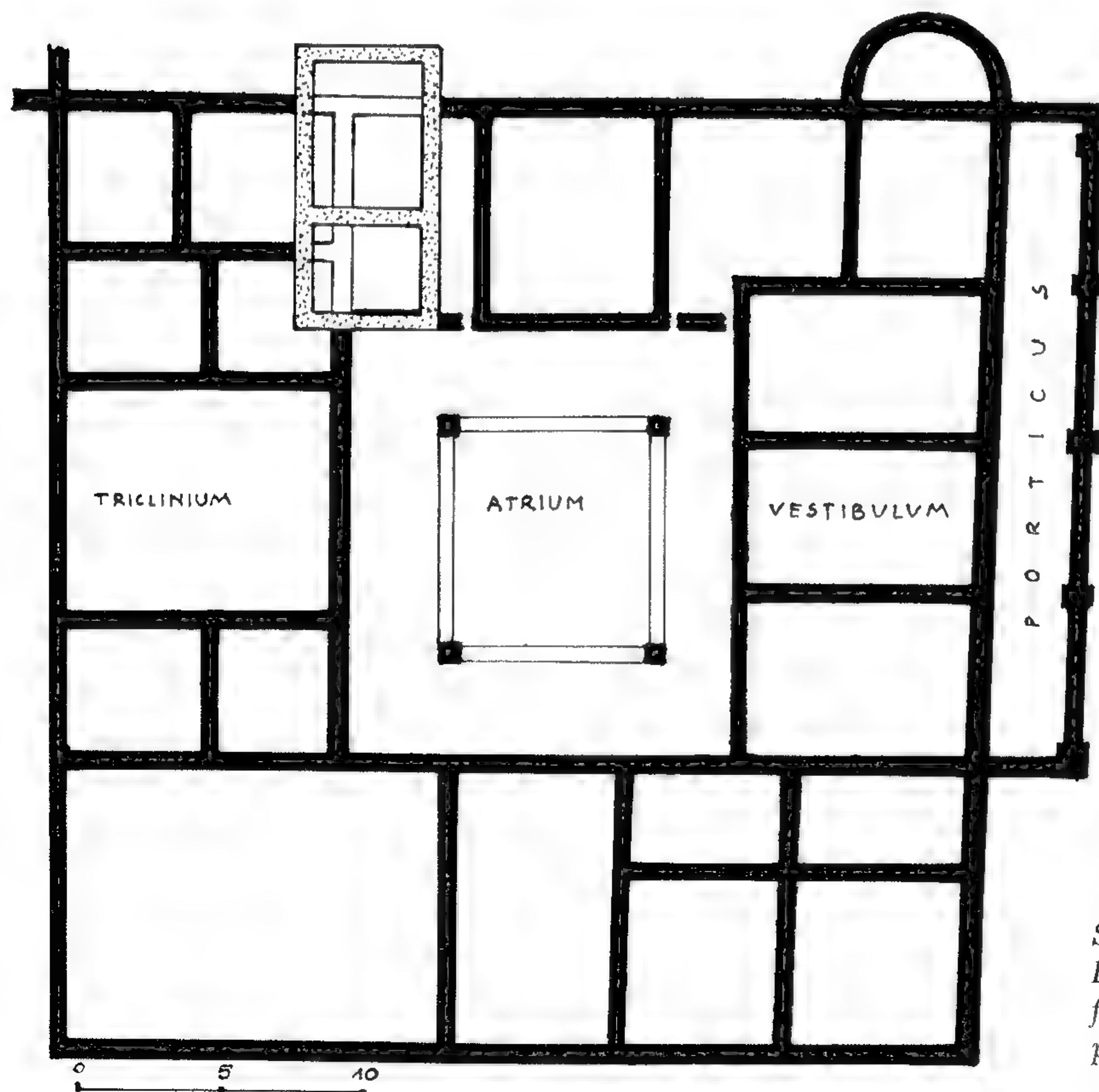
jatno samo za terme ili pojedine zgrade (Ilidža, Gradina kod Sasa, Džankić–Rakani), negdje su u tu svrhu služile zemljane cijevi (Bos. Kostajnica), a najčešće su vodovodi bili ožidani lomljenim kamenom sa pokrovom od kamena i dnom od nabijene zemlje, ili obični kameni žljebovi (Stolac, Blagaj na Japri). Neki gradovi i naselja uspjeli su da regulišu prikupljanje otpadnih voda iz kupatila, privatnih i javnih zgrada u veće kanale i da tako urede kanalizaciju (Ilidža, Gradina kod Sasa, Blagaj na Japri). Na drugim mjestima, naročito uz veće stambene objekte i vile, isto tako se nailazi na tragove vodovoda i ostatke kanala od kamena i opeke kroz koje je odlazila nečist i upotrebljena voda. Za ove gradnje nije bilo nekog čvrstog pravila. Gradilo se prema raspoloživim sredstvima i mjesnim uslovima. Otuda velike razlike u opremi vodovoda i kanalizacije, a takođe i u veličini, rasporedu i izgledu termi. Jedva da se ponegdje ustanovi kakvo materijalno svjedočanstvo o velikom sjaju i pravom luksuzu. Poznato je da su provincijski gradovi i vojni centri imali amfiteatre, pozorišta, cirkuse i velike hramove (*Salona*, *Pula* – u Dalmaciji; *Virunum* u provinciji *Noricum*; *Aquincum*, *Celeia* i druga mjesta u Panoniji, itd.). Kod nas nema traga takvim ustanovama i zborištima. Izuzetak čine ostaci skromnih hramova i svetišta koji su mogli dosad biti konstatovani u Paniku kod Bileće, u Privilici kod Bihaća, u Ilidži, u Jajcu, Humcu, Zenici, Šipovu, Barici kod Ostrošca, Halapiću kod Glamoča, u blizini Duvna, u Konjicu. Na našem području nema većih aglomeracija i gradova sa bedemima i kulama. Od fortifikacionih objekata sačuvala su se samo utvrde na gradinama uz ceste ili u blizini važnijih naselja. Tek kasnije osjetiće se potreba za izgradnjom posebnih bedema oko pojedinih centara, važnijih radilišta i saobraćajnih punktova.

Otkopane zgrade u gradskim naseljima ili na poljoprivrednim ekonomijama (*villae rusticae*) pokazuju nam punu šarolikost u pogledu plana, rasporeda prostorija i konstrukcije. Svuda je jasna težnja da se građevine prilagode praktičnim zahtjevima, bez obzira na ustaljene norme i principe rimske arhitekture. Objekti javnog karaktera po svom obliku i arhitektonskom stilu bliže su ovim principima, dok privatna i skromnija zdanja u velikoj mjeri odstupaju od njih. Čak je po konstrukciji i stilu teško odrediti i filijaciju objekata jedne vrste. Forum u Duvnu sa pratećim javnim objektima nije u cjelini istražen, tako da možemo ustanoviti samo osnovni izgled i raspored njegovog kompleksa. Zgrade su otvorene prema popločanom forumu. Slično je i sa objektima uz forum u Gradini kod Sasa (*Domavia*). Nešto bolje poznajemo objekte u Ilidži. Većina je prema gradskim ulicama ili forumu otvorena trijemovima na stubove (*porticus*). Veli-

Sl. 73 – Temelji rimskog hospitaliuma u Ilidži

ka gradska vila u Ilidži, otkrivena 1955–56. godine, doživjela je tokom svoga dugog postojanja mnoge adaptacije i pregradnje, mijenjajući i samu namjenu, tako da ona predstavlja kombinovanu arhitekturu nastalu tokom njenih građevinskih etapa. Objekat pripada tipu zatvorene zgrade čija se odjeljenja koncentrišu oko središnjeg prostora sa peristilom. Četiri trakta sa sve četiri strane ovog prostora gravitiraju prema njemu kao unutrašnjem jezgru cijele građevine. To je stariji dio zgrade (kraj I stoljeća n.e.) Istočni trakt pripada mlađim fazama (od II–III stoljeća n.e.) i ne gravitira središnjem prostoru. On je većim portikusom otvoren prema jednom praznom prostoru (vjerojatno forumu) koji je sa suprotne strane u skoro pravoj liniji oivičen drugim zgradama. Radi se o poznatom tipu peristil-zgrade. Ovaj tip zgrade se proširio po cijeloj Imperiji, ali nije sačuvan u svom primarnom vidu: primao je regionalna obilježja i sve više se razvijao kao kombinovani tip. Naravno, peristil-zgrada je bila pogodnija za zbijeni i jače naseljeni prostor grada. Drugi tip – to je portikus zgrada. Stambene prostorije se nižu uz unutrašnji hodnik ili su nepravilno raspoređene, a uz jednu stranu zgrade je portikus sa glavnim ulazom. Ovaj tip najbolje odgovara toplijoj klimi na jugu i zato se najčešće javlja u Hercegovini (Stolac, Gradac kod Posušja, okolina Ljubuškog), ali se može konstatovati i u dubokoj unutrašnjosti (Ilidža, Gradina kod Sasa). Ponegdje su dugi portikusi imali izmijenjenu konstrukciju: na oba kraja su stajali zatvoreni i nešto istureni dijelovi fasade u vidu risalita. Za kontinentalnu klimu bio je pogodniji tip sa trijemovima na frontalnoj strani ili oko cijele zgrade. Takve su vile u Lisičićima, Založju kod Bihaća i na drugim mjestima. Ovi trijemovi otvaraju četvrtastu ili pravougaonu osnovu

Sl. 74 – Plan rimske vile u Ilidži sa građevinskim fazama od ranog rimskog perioda do kasnoantičkog doba

zgrade prema vani, i prelaznim prostorom vežu je za dvorište i gospodarske objekte. U unutrašnjem rasporedu dominantnu ulogu je vršio zatvoreni koridor koji je po dužini dijelio zgradu na dva trakta. Iz koridora se ulazilo u bočna odjeljenja. U svim krajevima Bosne i Hercegovine najčešće se javljaju građevine sa nepravilnom osnovom i raznolikim rasporedom prostorija, što je, u stvari, posljedica stalnih dogradnji i adaptacija. Skromnije građevine, a takvih je najviše bilo, zadovoljavale su se malim isturenim trijemom na ulazu. Hramovi i svetišta izvan gradskih centara nisu imali ni portikusa ni isturenog predvorja. Prema tome, na našem području mogu se konstatovati ovi tipovi zgrada i njihovi prelazni oblici: peristil-zgrada kao razvijeniji stupanj kuće sa atrijumom, portikus-zgrada kao osnovni tip iz koga je proizišlo više varijanti – sa trijemom oko cijelog objekta ili samo na ulaznom frontu, sa ugaonim risalitima, dogradnjama u vidu apsida, i sl. Brojni su oblici vila i stambenih kuća sa unutrašnjim koridorom koji nije ništa drugo nego nova komponenta u konstrukciji, a ne u osnovi zgrade. Ovi oblici potiču od autohtonog tipa stambene kuće sa četvrtastim planom bez otvorenih dijelova ili sa četvrtastim planom čiji je uski front otvoren trijemom. Trijem je takvu kuću sa ognjištem i stambenim prostorijama izdvajao od direktnog dodira sa spoljnim svijetom, a služio je isto tako zaštititi od vremenskih nepogoda. On nije spadao u stambeni dio, niti je bio neki dodatak kojim je trebalo izvršiti prostorno diferenciranje, već je označavao produženje kuće i njenog sljemenca u vidu predvorja na dva stuba. To znači da se na našem području razvitak građevinske konstrukcije drži primarnog, elementarnog tipa kuće kakvu je gradilo domaće stanovništvo prije dolaska Rimljana. Na tipu domaće zgrade snažno se odrazilo shvatanje da je u arhitekturi glavno svrha i praktična potreba, dok je forma i izgled sekundarnog značaja. Za rekonstrukciju ovakve zgrade nalazimo uzore u sojeničkim nastambama, u oblicima hramova i nadgrobnih spomenika i u nekim primjerima iz drugih zemalja (Norik, Panonija).

Svuda se po Bosni i Hercegovini uz manja i veća naselja nalaze tragovi groblja. Na osamljenim mjestima nisu rijetki pojedinačni ili porodični grobovi. Kult pažnje i uspomene na pokojnike u ovo vrijeme je brižljivo njegovan. On je proizlazio ne samo iz žalosti za onima koji su umrli već isto tako iz straha od vlastite smrti. Etnička, socijalna i kulturna raznolikost rimske Imperije doprinijela je stvaranju mnogostrukih shvatanja i običaja u kultu mrtvih. Brojni nadgrobnici sa arhitektonskom plastikom i dekoracijom, većinom kamene ploče sa natpisima, likovima pokojnika i drugim predstavama, a često obično neukrašeno kamenje – sve to svjedoči o znatnom razvitku sepulkralne (grobne) i kultne arhitekture na našem području. Ova arhitektura nas prvenstveno privlači zbog njenih oblika i zbog dekoracije i natpisa na samim spomenicima. Obrada je jednostavna i uglavnom bez većih pretenzija u umjetničkom pogledu. Oblik, veličina i vrsta nadgrobnih spomenika zavisili su od mnogih faktora: od lokalne tradicije i kulturno-istorijskih uticaja na pojedine regije, od položaja i funkcija pokojnika, od spaljivanja ili pokopavanja mrtvaca, itd. Pokojnik je uvijek dobivao svoj onozemaljski stan bilo u zazidanom grobu nad kojim je stajala ukrašena nadgrobna ploča i kamen ili u običnoj jami sa pokrovom od opeke, bilo u urni ili sarkofagu. Ostajao je vidljiv spomen o njemu i težnja da veo zaborava ne prekrije sjećanje na njega.

Prema obliku i arhitektonsko-građevinskom izgledu, nadgrobni spomenici se mogu podijeliti na nekoliko vrsta. Među njima ima jednostvnih kamenih ploča sa natpisom. Ove ploče su često samo profilisane, a neke su ukrašene još ponekim običnim ornamentom na okviru. Najjače su zastupljene stele – visoke pravougaone ploče koje su arhitektonski raščlanjene. Donji dio stele je široki klip kojim se cio spomenik uglavljuje u bazu sa odgovarajućim otvorom. Stilobat pretežno služi kao ploha uokvirena profilima sa svih strana i često dekorisana raznolikim motivima. U gornjem polju se nalaze isklesani likovi pokojnika i druge figuralne predstave. Ovaj dio spomenika je izrađen u vidu niše sa zabatom i raznovrsnijom arhitektonskom plastikom u tehnici reljefa. Međutim, brojni su primjerci stela sa nišom bez zabata i bogatijeg ukrasa. Ležište stele (baza) jeste ili obrađena i dotjerana ploča ili grublje otesani kamen. Posebnu vrstu čine nadgrobni spomenici u obliku četvrtastih stubova ili visokih kocki (*cippus*) na kojima su s prednje strane urezani natpisi dok su bočne strane ispunjene likovnim predstavama. Pokojnicima su također podizani bogatiji spomenici u vidu malih mauzoleja. Sačuvani arhitektonski ostaci pokazuju da su ovi spomenici bili izgrađeni po obrascu rimskih hramova sa portikusom, većim timpanonom, ukrašenim vijencem, sa stubovima, pilastrima i portretnim predstavama. Mauzoleji su redovno imali nadgrobne natpise. Umrli su takođe sahranjivani u obične grobove ozidane kamenom i sa kamenim pokrovom ili grobove ozidane ciglom sa sedlastim krovom od ravnog i olučastog crijepa. Za sahranu umrlih upotrebljavani su i kameni sarkofazi ili metalni kovčezi, ali taj način nije bio raširen. Oblik sarkofaga sa našeg područja sasvim podsjeća na formu i izgled sarkofaga iz drugih dijelova Carstva. To je u osnovi izduženi oblik pravouglastambene kuće ili hrama koji dobija svoju arhitektonsku plastiku na spoljnim stranama i uglovima, svoje likovne ukrase, natpise i poklopac najčešće u vidu krova na dvije vode. Sarkofazi stoje na slobodnom prostoru ili u posebnim nadgrobnim edikulama. Metalni i obični kameni kovčezi su zakopavani u grobne rake, tako da su bili skriveni i nepristupačni, ali su mogli lako da se iskopaju i, po potrebi, da se premjeste.

Pored pokopavanja tijela, u našoj zemlji je za vrijeme Rimljana postojao običaj spaljivanja pokojnika. Pepeo se pohranjivao u zemljanim i kamenim urnama (arkama). Pri tome su kamene urne ponekad služile za tzv. dvosturku pohranu pepela: u njih su stavljane staklene ili zemljane posude sa pepelom. Na ovaj način su veće urne mogle da prime spaljene ostatke nekoliko pokojnika i da postanu porodična „grobница“. Urne se javljaju u raznim oblicima i sa neujednačenom arhitekturom. Neke su sa poklopcem (Stolac, Livno, Šipovo, Mostar), a neke bez poklopca (Pecka kod Mrkonjić-Grada, bihaćki kraj). Poklopac je većinom u obliku dvostrešnog krova sa akroterijama i zabatom na kome se nalaze likovne predstave u reljefu ili natpis. Urne bez poklopca su jednostavnijeg izgleda i obično su im spoljnje plohe dekorisane a jedna od njih nosi natpis. Kamene urne bez poklopca najčešće se nalaze u bihaćkom kraju i po svojim likovnim crtežima predstavljaju zaseban, vrlo interesantan tip ove vrste grobnih spomenika. S unutrašnje strane arke nisu posebno ukrašene, ali su brižljivo izdubljene u obliku pravougaonika prema konturama same posude za pepeo. U zapadnoj Bosni brojno su zastupljene urne cilindričnog oblika.

Arhitektura nadgrobni spomenika sa našeg područja ne odaje neki bolji i vještiji rad. Domaća populacija je prihvatila rimski običaj da se grobovi ozna-

će i ukrase spomenikom ove ili one vrste. Posmrtni obredi i kult mrtvih njegovani su ovdje od davnina, ali se obilježavanje grobova vršilo na drugi način. U doba Rimljana razvija se kamenorezački (klesarski) zanat koji treba da zadovolji raznovrsne narudžbe u oblasti graditeljske djelatnosti. Od početka svoga rada kamenoresci i njihove radionice jedva da su ponekad mogli da premaše stupanj obične zanatske proizvodnje. Prvobitni uzori i ugledanja na velike radionice u razvijenijim primorskim i italiskim centrima sve više su zaboravljani. Vremenom, narudžba i zahtjevi postaju veći, tako da se kamenorezački i klesarski rad orijentiše na masovnu proizvodnju, na nemarne i jeftine kopije. Sami naručioc nadgrobni spomenika – vojnici, veterani, domaći prvaci i poneki kolonist – predstavljali su sredinu od koje je teško bilo očekivati podstrek za umjetnički rad. Osim toga, i na klesarsko dlijeto snažno je djelovala autohtona kulturno-umjetnička komponenta.

VAJARSTVO I SLIKARSTVO

Uključenje naših krajeva u sklop velike Imperije omogućilo je autohtonom stanovništvu da se neposredno upozna sa rimskim vajarstvom i slikarstvom. Ove grane likovne umjetnosti su se širile isto onako kako je to bio slučaj sa arhitekturom: prvenstveno i skoro isključivo u gradskim centrima i naseljima, pod uplivom razvijenijih središta na jadranskom primorju i uz znatne primjese autohtone umjetnosti. Bosna i Hercegovina je rano postala sasvim umireno područje, tako da se na njenom teritoriju nisu zadržavale jače formacije vojnih jedinica ili velike kolonije stranih naseljenika. Zbog toga su elementi domaće kulture i umjetnosti mogli da se skoro nesmetano održavaju i da nađu svoga izraza u raznim vidovima. Oni su ulazili u mediteransku umjetnost istom snagom sa kojom je ona prodirala u život domaćih ljudi. Tako se na našem tlu u vajarstvu, slikarstvu i drugim likovnim umjetnostima odvijao proces spajanja novog sa starim, mediteranskog sa autohtonim.

Valja odmah naglasiti: ovdje se nije razvijao bogat duhovni i umjetnički život. Snažne domaće tradicije i opšte prilike pod vladavinom Rimljana sprečavale su da umjetnost i nauka stvore odlična djela. Iliri su u svom plemenskom uređenju zadugo ostali po strani od uticaja razvijenije kulture. Mogli bismo čak reći da su pokazivali male predispozicije za umjetnost i da su se teško oslobađali svoga primitivnog života. Istina, imali su svoju narodnu umjetnost, svoje samobitno folklorno stvaralaštvo u kome se manifestovala težnja za ukrašavanjem odjeće, posuđa, oruđa, namještaja, kulturnih predmeta, ali bez razvijenog osjećanja za ljepotu. U vrijeme kad se ovdje sa novim gospodarima pojavila i rimska umjetnost – arhitektura vajarstvo, slikarstvo – upravo tada je ta umjetnost kao izdanak klasične meditranske kulture počela da opada, gubeći mnogo od svoga duha, zanosa i veličine. Pod okriljem organizovane, moćne države, ona je učinila snažan utisak na primitivnu autohtonu sredinu u tek osvojenim područjima. Rimska tehnika, graditeljstvo i obilje novih kulturnih tekovina samo su pojačavali takav utisak. Pokoreni narodi skoro da nisu ni mogli uočiti opadanje umjetnosti s kojom su se upoznali. Postojala je velika razlika između onog što je stvarala rimska umjetnost i onog što je pokušavala da stvori zaostala i nerazvijena provincija. Tako je bilo i u našoj zemlji. Nova tehnika i materijal za umje-

tničke radove potiskivali su narodnu umjetnost koja se povlačila u konzervativno selo. Mi je danas ne poznajemo po izvornim i primarnim djelima, jer su drvo i platno kao materijali njenih radova propali. Otuda su nam sa našeg područja poznata samo ona djela koja su se inspirisala uzorima rimske umjetnosti i za koje je upotrijebljen otporan materijal – kamen i metal.

A kakva je misaona i ideološka podloga rimske umjetnosti? Zavladavši velikim prostranstvom Mediterana i susjednih područja, Rimljani su usvojili grčko-mediteransku civilizaciju, prilagodili je svojim potrebama i proširili je svuda gdje su dospjeli kao gospodari. U mnogočemu su se ispoljile razlike između duhovnih osnova grčke kulture i takvih osnova docnije rimske kulture. Te razlike se naročito jasno zapažaju u oblasti umjetnosti. Grčki duh je na putu svoga razvitka otišao najdalje i do najveće dubine u dotadašnjoj istoriji. Zato je on i bio u stanju da podstakne i nadahne snage svojih epigona ne samo u antičko vrijeme. Grci su uspjeli da ostvare jedinstvo misli i osjećanja i da uspostave čvrste odnose između nauke i umjetnosti, ne zaboravljajući ni norme kontinuiteta ni principe harmonije. I baš to pruža grčkoj umjetnosti neiscrpnu snagu, čini je sređenom i produhovljenom. Otuda izgleda kao da je ona u svim svojim manifestacijama neobična, kao da se suprotstavlja istoriji, zakonima, tradiciji, i samom životu grčkog naroda. Klasična grčka umjetnost visoko cijeni intimna osjećanja čovjeka – pojedinca i njegovu individualnost. Ona mnogo šta otkriva, ali skoro da ništa ne sugerise. Helenističko doba donosi nova shvatanja o životu, društvu i umjetnosti. U prostranom kulturnom svijetu čovjek gubi značaj pojedinca i sve više postaje zanemareni dio cjeline. Vladari i robovlasnici helenističkih monarhija svim sredstvima nastoje da kulturu i umjetnost stave pod nadzor i da ih podrede svojim zahtjevima. Helenistička baština nalazi plodno tle u Rimskom Carstvu. Klasni interesi i potrebe velike robovlasničke Imperije nisu tražili od umjetnosti ništa drugo nego da svojom impozantnošću uzdigne slavu i veličinu te države i njenih dostojanstvenika.

U početku su za raznovrsne gradnje i poslove na našem području pretežno upotrebljavani stranci, kolonisti, vojnici. Prvi kamenoresci, klesari i neimari bili su takođe strani ljudi iz našeg primorja ili Italije. Domaći ljudi iz razumljivih razloga nisu tada mogli doći u obzir kao samostalni graditelji, obrtnici i majstori finih poslova u kamenu ili metalu. Vremenom se situacija mijenja, jer se u raznim zanatima i tehničkim poslovima javlja sve veći broj poslenika iz naše zemlje koji se osamostaljuju i postaju obrtnici. Teško je preciznije ocijeniti tempo i faze ove smjene, ali sačuvani umjetnički radovi ukazuju na to da je ona već od kraja prvog vijeka n.e. uzela šire razmjere. Autohtoni element postaje aktivniji učesnik u društvenom i kulturnom životu kako na svom teritoriju tako i u samom Carstvu. Mir u našoj provinciji otvara mogućnosti za buđenje i pokretanje sposobnosti skrivenih u domaćem čovjeku. Stari običaji i tradicije postaju neodvojivi dio novog života, kulture i umjetnosti. Nerazvijene i primitivne zajednice unose u novi život svoje svježije neistrošene snage, svoj svijet imaginacije i vlastite principe u likovnom stvaranju. Ako je nova, rimska ili rimsko-provincijalna umjetnost hvatala čvršći korijen u gradovima i više-manje romanizovanim centrima, to se domaće umjetničko iskustvo uporno održavalo na plemenskim područjima. Radnici i doseljenici sa sela stalno vrše uticaj na umjetnički rad u gradu. Reprezentativna i imperijalna umjetnost na taj način gubi karakter epigonskog nasljedovanja i poprima drukčije tematske i stilske izraze. Ovi-

Sl. 75 – Predstava konjanika na reljefu iz Divićana kod Jajca

da se sasvim opravdano može reći da antička umjetnost u našoj zemlji ima svoje specifično obilježje: ona je ovdje došla kao uvoz iz većih centara i razvijenijih sredina, ali se tokom vremena preobrazila u posebnu varijantu rimske umjetnosti kojoj, pored sve rustičnosti i arhaičnosti, nije nedostojala originalnost u stilu, obradi i iznalaženju novih sižea.

Likovna umjetnost u našoj zemlji za vrijeme Rimljana zastupljena je plastikom i slikarstvom. Daleko više su zastupljena djela plastične umjetnosti, a među njima su najbrojniji kameni reljefi. Dominira monumentalna i dekorativna plastika u običnom kamenu (krečnjak, lapor pješčar), ali je ima i u mramoru. Sitna plastika je gotovo isključivo rađena u bronzi, olovu i srebru. Puna ili obla plastika (statue, poprsja, statuete) ne zahvata široku tematiku: ona se prvenstveno orijentiše na likove istaknutih ljudi, patrona pojedinih municipija i na predstave glavnih božanstava antičkog panteona. Što se tiče reljefa, on je sa svojim varijantama našao obilnu primjenu u monumentalnoj i nadgrobnoj arhitekturi u kojoj fungira kao prelaz od pune plastike na arhitekturu. Reljef daje raznovrsnije teme: scene iz mitologije likovne predstave stranih i domaćih bogova, u prvom redu Silvana, Dijane i nimfi, a na nadgrobnim spomenicima portrete umrlih lica sa natpisom ili bez njega. Uz ove portrete ponekad dolaze i popratne scene iz života pokojnika ili teme iz svakodnevnog života. Nadgrobni spomenici (stele, cipusi, sarkofazi), oltari, zavjetni i kultni spomenici ukrašeni su ne samo figuralnom već takođe obilnom geometrijskom ornamentikom. Posmatrana u cjelini, puna plastika (vajarstvo) pretežno je afilirana za monu-

mentalnu umjetnost, dok je reljef dominantan i usmjeren na to da bez većih pretenzija zadovolji potrebe i zahtjeve šireg dijela domaće populacije.

Statue ni izdaleka nisu tako brojne kao rad u reljefu. One su redovno znatnije oštećene, pa je time otežano njihovo stilsko i vremensko determinisanje. Izvjesno je da su umjetnički obrađene i brižljivo izvajane statuete sa našeg područja ovamo dospjele kao originalan rad iz Italije ili kao kopija klasičnih uzoraka, opet iz Italije i vajarskih radionica u gradovima na jadranskom primorju. Pri tome su i importirane statue i statuete samo proizvod umjetničkog zanatstva, a ne djelo velikih vajara kojih u doba Carstva nije ni bilo. Takvi primjerci, nabavljeni porudžbinom, mogu svjedočiti o nešto razvijenijem ukusu pojedinaca i pretenzijama gradskih opština. Sigurno je da su putevi uvoza vodili u naše veće centre i da skuplja umjetnička roba nije osvojila široka područja. Među lijepa vajarska djela spadaju bronzana statueta Apolona iz Vršana kod Prnjavora, bronzana statueta Dijane iz Taleža kod Trebinja, bronzani Gorgonejon iz Mrkonjić-Grada, minijaturno poprsje od bronzine, koje je služilo kao ukras na kolskoj rudi, nađeno u Buškom blatu, neke statuete iz Blagaja na Japri, bronzana statueta jednog maskiranog pozorišnog glumca, nađena na Duvanjskom polju, i još neka. U ovu grupu vajarskih djela treba ubrojati statuu starije žene iz Konjica, glavu mrtvog djeteta i mrtve Meduze iz Šipova.

Sve pobrojane statuete i statue predstavljaju dobar rad koji je mogao biti obavljen samo u radionicama vještih i sposobnih majstora bez obzira na to što se u većini slučajeva radi o izlijevanje kopija. S druge strane, one pokazuju da je i zaleđe jadranskog primorja također tražilo skulpture klasičnog uzora i da se tu fomirao sloj koji je znao razlikovati djela iz poznatih radionica od onih koja stvara domaći vajar. Ako govorimo o importiranim statuama i statuetama kao radovima umjetničkog zanatstva, onda bi takva kvalifikacija za domaće vajarske proizvode u kamenu ili bronzi bila vrlo laskava. Ovdasnji vajar nije nadvisio običnog kamenoresca i, prema tome, nije mogao stvarati ljepša djela. Skulpture su pretežno proizvod zanatstva: i one koje su našoj zemlji isporučivale strane radionice kao i one koje su klesali ili izlijevali domaći ljudi. To je vrijeme kad se kopija u rimskom vajarstvu sve više afirmiše. A kopija, ma kako savjesno izrađena, ostaje samo to, i nikad ne postiže apsolutnu vjernost. Rimski vajar se trudi da proizvede što je moguće veći broj replika sjajne epohe atenskog vajarstva. Njemu i ondašnjem maniru ništa ne smeta što se vajarstvo izrođava do shematiziranog i virtuoznog oponašanja. Rim, Italija, i provincijski centri preplavljeni su kipovima: svuda su stajale statue živim i statue mrtvima. Kao da je svako ko se nalazio na nekom višem ili nižem položaju htio da sebi obezbijedi takav spomen, stalno i vidljivo svjedočanstvo o sebi i drugima. Takvi talasi zapljusnuli su i provincije, ali se u njima jače ili slabije razvijala vlastita plastika sa svojim životnim pobudama i stilskim elementima. U našoj zemlji naporedo sa rimskim importom izrasta i razvija se jedan samobitan pravac u plastici koji po mnogo čemu odstupa od principa i izraza savremene imperijalne umjetnosti. Domaća plastika sa našeg terena umnogome je originalna i ima svoje stilske odlike ali originalnost ne znači isto što i umjetnost. One umjetnosti u kojoj se sjeđinjuju razvijena misao i skladne proporcije – ovdje nema. Namjesto nje došla je mnogostruka plastika bez mašte, duha, bez opšte ideje i simbola. Ta umjetnost portreta i ukrasa nije imala sklonosti za uopštavanje, za fino psihološko nijansiranje i laku neposrednost. Kakav je bio Rimljanin, takva je postala i njego-

va oficijelna, državna umjetnost: na portretu se odražavala pomna marljivost i istina. Statue su više spadale u historijsku dokumentaciju nego u simboliku duha i emocije. Rimski vajar teži svom cilju – ostvariti tačnost ili barem sličnost. Njegov ideal djeluje škrt i jednolično poput administrativnog pravila kojim Rim nameće svoju volju. Kad se susretne sa autohtonom umjetnošću u provinciji, rimska imperijalna umjetnost ne traži u provinciji ništa drugo nego vjernost historijskoj zadaći svjetskih gospodara. Orijentisan ka praktičnim i materijalnim stvarima u životu, Rimljanin nije mogao dozvoliti da umjetnost ide u raskorak sa takvim normama. Njegove moralne intencije su bile usredsređene na osnovni zadatak: uveličati snagu Imperije makar čime i makar kakvim spomenikom. Svaki klesar i vajar, bez obzira na to da li je radio u stilu imperijalne umjetnosti ili u stilu arhaičnog umjetničkog iskustva provincije, nailazio je na priznanje već samim tim što je po rimskom uzoru ukrasio neki forum, slavoluk, hram, mauzolej, sarkofag ili običnu kuću. Vajari i klesari u našoj zemlji nisu bili izuzetak od toga. Njihova djela su mogla predstavljati varvarizaciju i otuđivanje od antičke umjetnosti, ali ona su stvorena pod okriljem rimske snage i slave. Zašto onda sprečavati opstanak i razvitak varvarskih, plemenskih tradicija u kulturi i umjetnosti?

Posjetilac naših muzeja, u kojima ima poneka statua ili poprsje, moći će se lako uvjeriti u to da ovi radovi po svojoj estetsko-umjetničkoj vrijednosti daleko zaostaju iza onoga što nam je ostavila klasična antička epoha. Čak i onda kad posmatra djela koja su ovamo došla uvozom iz poznatih radionica u Italiji ili primorju, zapaziće da ih ne krase mnoge odlike prave klasične umjetnosti. A pogotovo mu neće biti teško povući granicu između umjetničkog rada i zanatškog proizvoda onda kad se nađe pred spomenikom izrađenim kod nas, u provinciji, na kome se jasno odražavaju stilske i izražajne forme iz domaće tradicije i iskustva. Zadržavaćemo se na nekim spomenicima vajarstva iz naše zemlje s namjerom da ih sumarno obilježimo po njihovim stilskim i tehničkim odlikama. Velika statua starije žene u natprirodnoj veličini iz Lončara kod Ljubuškog, mada samo isklesana u prvoj fazi i nedovršena, omogućuje nam da barem približno ukažemo na njene glavne oznake. U mirnom dostojanstvenom stavu sa desnom nogom blago povijenom naprijed i ozbiljnim izrazom lica – ova statua je naročito karakteristična po odjeći. Preko stole, koja se samo nazire, tijelo je bilo prekriveno širokom i blago naboranom palom sve do stopala. Lijeva ruka je slobodna, a desna, presamićena na grudima, pridržava ogrtač na lijevom rame-nu. Kosa je brižljivo uređena i u paralelnim pramenovima svedena do zatioka i preko tjemena isturena naprijed u vidu pletenice. Na prvi pogled uočavamo kruto, zvanično i strogo držanje matrone koja djeluje reprezentativno. Tijelo je sasvim prekriveno, a odjeća svojom punom težinom pojačava utisak strogosti i gospodstva. Stav figure, izraz lica i puna zaogrnutost tijela upućuju nas na I stoljeće n.e. iako bi frizura mogla ukazivati na kasnije vrijeme. Tačnije datiranje otežano je samim tim što je skulptura nedovršena i samo grubo isklesana. Glava mrtvog djeteta iz Šipova predstavlja simbol, svakako simbol prerane smrti. Ona ne spada ni u oblu skulpturu ni u reljefe, već je po svoj prilici bila sastavni dio nekog grobnog spomenika, možda sarkofaga. Jako je oštećena tako da se nisu sačuvali svi dijelovi glave. Izraz lica je nježan i blag, a oči gotovo zatvorene. Rad je lijep, izveden je pomno i sa razumijevanjem za namjenu. Najvjerovatnije pripada III stoljeću n.e. Glava mrtve Meduze iz Šipova takode potiče od nekog većeg nadgrobnog spomenika. Oči su skoro zatvorene, lice uokvireno sitnim bogatim uvojcima kose; nad čelom se nadnose dvije zmijske glave izrasle

Sl. 76 – Nedovršena statua žene – nalaz iz Lončara kod Posušja

iz Meduzine kose i njenih uvojaka. Izraz lica i izgled cijele glave karakteristični su i sasvim odgovaraju ovoj vrsti spomenika: mrtva Meduza je prikazana kao raznježeno mitsko biće, mirnog i spokojnog osmjeha koji tješi a ne prijeti; i same zmijske glave više djeluju svojom nužnom simbolikom nego grozom, od koje se po mitu svako morao skameniti. Obje skulpture iz Šipova su slične, skoro identične, pa možemo pomišljati da su djelo jednog majstora. U svemu predstavljaju bolji i dotjeraniji rad na kome su došle do izražaja naklonosti ka preciznom naglašavanju detalja na licu. Mađu vajarska djela koja su ovamo dospjela iz primorskih radionica (najvjerovatnije iz *Salone*) treba ubrojiti i jednu glavu mlade žene. To je slabiji rad kome osnovnu karakterisku daju pune ispupčene oči, lice bez naglašenih detalja i izraza i kosa u većim pramenovima dosta slijepljenim uz tjeme a skupljenim na zatioku. Majstor je vajao jednostavnim potezima, zanemarujući pojedinosti u sklopu cjeline. To se prvenstveno može reći za kosu koja je grubo skicirana. Ipak nam se čini kao da je vajar htio da svoj rad obilježi idealizirajućim crtama po ugledu na neki helenistički obrazac. Ali on nije bio dorastao tom poslu i ostao je pri nevještom, čak možda pri nedovršenom pokušaju. Sigurno je da se radi o portretu II stoljeća n.e. Iz Gradine kod Sasa (*Domavia*) potiče glava jednog bradatog muškarca koja je bez sumnje pripadala cijeloj skulpturi. Po detaljima dosta oštećenog lica, a naročito po plitko ureza-

nim očima i kosi, koja u sitnijim uvojcima pokriva cijelu glavu i sa bradom pravi puni okvir licu, mogli bismo zaključiti da portret pripada III stoljeću n.e. Teško je dati pouzdan odgovor na pitanje je li to importirana skulptura ili rad neke domaće radionice. Međutim, *Domavia* je osobito krajem II i III stoljeća n.e. predstavljala važan privredni i upravni centar u kome su podizani javni objekti, bolje uređene privatne kuće i počasni spomenici zaslužnim ličnostima. Brojni fragmenti raznih skulptura govore o brizi ovog municipalnog centra da se oduži i zahvali carevima, njihovim visokim funkcionerima i patronima same opštine. Jedna lokalna klesarsko-vajarska radionica mogla je opstojati i podmirivati potrebe grada i šire regije.

Bronzane statuete se nađu, kao što smo već vidjeli, u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Ove minijature, priručne i lake, podesne za prenos s jednog mjesta na drugo, služile su prvenstveno za ukrašavanje drugih većih predmeta, namještaja ili vozila, a takođe kao zavjetni darovi i amuleti. Statueta Apolona iz Vršana kod Prnjavora je vrlo lijepa i sasvim uspjela reprodukcija koja podsjeća na Praksitelove skulpture. Proporcije tijela i prirodna ljepota u punoj nagosti božanskog lika došle su do izražaja i na statueti. U doba procvata Rimskog Carstva (I i II stoljeće n.e.) sitna vajarska plastika je postala manir obrazovanijih krugova koji su u kopijama velikih grčkih umjetnika tražili intimnu vezu sa ukusom helenskog svijeta. Veliku skulpturu, koja je bila namijenjena slobodnom prostoru ili monumentalnim zdanjima da ih ukrasi, čovjek nije doživljavao onako intimno kako je doživljavao malu skulpturu. Statueta je uvijek bila s čovjekom, u kući, na putovanju, na radu, čak i u grobu, tako da se ona svojom namjenom i inspiracijom javljala u ulozi bliskog, neposrednog saučesnika. Minijatura iz Vršana pripada ranijem vremenu – kraj I ili početak II stoljeća n.e. Statueta Dijane iz Taleža kod Trebinja već pokazuje teži rad. Boginja lova prikazana je sa punom lovačkom opremom: ona je u kraćem hitonu bez rukava, visoko je opasana, na nogama su joj lovačke čizme, a na leđima tobolac. Njen pokret sa lijevom nogom isturenom naprijed i desnom nogom koja će u trku brzo smijeniti položaj lijeve pokazuje kako Dijana odlučno goni neku zvijer. Lijeva ruka je isturena i uhvaćena u trenu kad slijedi pokret lijeve noge i na taj način ubrzava samo trčanje. Na figuri nije sačuvana desna ruka. Laki hiton se sasvim pribio uz snažno tijelo i lepršavo raširio u jako naglašene bore kako u gornjem tako i u donjem dijelu. Kosa je dobro zaštićena i u vidu vunene kape skupljena u malu punđu pri vrhu tjemenca. – Kopija je u odjelu dala jasno sve elemente odjeće i opreme uz punu živost pokreta koji je dovoljno snažan i odmjeran. Izraz lica odgovara pozi i stavu tijela, a detalji su istaknuti. Na figuri je sve tačno i precizno, držanje je slobodno i nenamješteno, odsutna je bilo kakva ukočenost. Odjeća je plastično i reljefno izvajana, ali tako da odražava snagu i izdržljivost tijela a ne njegovu ljepotu i skladnost proporcija. Statueta nesumnjivo odgovara stilu i maniru sredinom II stoljeća n.e. Tom vremenu pripada i bronzani Gorgonejon iz Mrkonjić-Grada. Na njemu je Meduza prikazana kao lijepa žena, ali ozbiljnog izgleda sa ukošenim očima i zmijolikim pramenovima kose. Od ljepših radova vrijedno je spomenuti i bronzanu statueta iz Duvanjskog polja koja predstavlja mašku pozorišnog glumca. Na njoj se lijepo očitavaju sve pojedinosti glumačke odore, a naročito maska na licu, vrlo izdužena kupasta kapa i jako istaknut trbuh u vidu debljeg jastuka. U odoru spadaju duboke cipele, visoke čarape i kraći debeli ogrtač sa posebnim prslukom preko ramena. Figura je data u lakoj i skoro nenamještenoj pozi sa rukama položenim na

istureni trbuk i glavom okrenutom ulijevo tako da je s prednje strane vidimo kao poluprofil. Čini nam se da nećemo pogriješiti ako ovu statuetu datiramo u II stoljeću n.e. na osnovi stilskih obilježja u isticanju detalja maske i u mirnom, prirodnom stavu same figure.

Međutim, ima i slabijih radova sitne skulpture. Takva je bronzana statuetta Amora iz Gradine kod Sasa koja je sačuvana zajedno sa njenim podnožjem. Izrađena je vrlo grubo, nevješto i bez osjećanja za sklad i proporcije. S obzirom na to, i na samo nalazište u kome su postojale livnice i metalurgijske radionice, možemo smatrati sigurnim da statueta predstavlja lokalni rad. Iz domaće zanatske proizvodnje potiču takođe poprsja koja su služila kao aplikacije na nekim predmetima i lavlje noge sa glavama. Ovi nalazi u Ilidži odražavaju nizak stupanj ukusa i vještine livca kome je bilo stalo jedino do toga da proizvede robu za široko tržište. Oni nam takođe govore o formatu i ukusu potrošača koji su se mogli zadovoljiti takvim izrađevinama plastike. Ako bismo tražili oslonac za datiranje ovih odljeva u domaćim radionicama, teško bi nam bilo pronaći nešto pouzdanije od uslova razvitka naše zemlje u toku II i III stoljeća kad je zanatska proizvodnja u samoj provinciji dostigla viši stupanj proizvodnje i preuzela na sebe funkciju da sama podmiruje najveći dio potreba domaćeg stanovništva.

Spomenuli smo da je u plastici kod nas najjače zastupljen reljef. Sa cijelog područja Bosne i Hercegovine potiču brojni spomenici na kojima su likovi izrađeni u dvije dimenzije, tako da se kao ispupčene figure ili ornamenti ne odvajaju od svoje pozadine. Reljefi se najčešće nalaze na kamenim nadgrobnim spomenicima. Ova vrsta plastike upotrebljavana je i u arhitekturi. Likovna i ornamentalna dekoracija u reljefu je raznolika, ali u njoj preovladavaju figuralne predstave i biljni motivi. Kad je riječ o nadgrobnim spomenicima i njihovoj plastici, naša zemlja nije bila izuzetak među ostalim zemljama rimske Imperije. Provincije su održavale svoje kulturno nasljeđe, a istovremeno prihvatale elemente mediteranske kulture koja je došla sa novim gospodarima. Ta pojava mijenjanja i saživljavanja jasno se manifestovala u svim kultovima, pa i u kultu mrtvih. Etnička, kulturna i socijalna šarolikost Rimskog Carstva, u kome su pojedini narodi imali svoje vlastite pogrebne običaje i obrede, doprinijela je stvaranju raznovrsnih religijskih kultova vezanih za pokojnike. Uzajamnim uticajima i međusobnim dodirom stanovnici Carstva su omogućili prenošenje ovih običaja iz jedne sredine u drugu, tako da su se religijske predstave o mrtvima jako umnožile.

Svi narodi starog vijeka vjerovali su u to da čovjek smrću postaje nemoćan i slab. Stoga je ljubav prema pokojniku nalagala da mu se obezbijedi snaga i moć. Neka mu se nađe pri ruci jelo, da ne bude gladan i žedan, da ne zažali na svoje mile i drage koje je ostavio na ovom svijetu – to je smisao priloga u grobovima. Ali grob se ne otvara, pa će dobro doći žrtve, daće, molitve i drugi obredi na grobu. U tome imaju svoje značenje trpezarije u imponantnim mauzolejima ili likovne predstave daće na grobu. Posebnoj kulturnoj ulozi namijenjene su slike pokojnika na nadgrobnim spomenicima: onozemaljsko biće na taj način bi moglo sačuvati svoj tjelesni lik. Olakšanju boravka na onom svijetu i želji za povratkom pokojnika među žive trebalo je da doprinese i cvijeće na grobovima. U biljci i cvijetu čovjek vidi simbol rastenja i plodnosti, a istovremeno simbol smrti i oživljavanja. Pokojniku je biljni vijenac, buket cvijeća, grana lišća ili pregršt plodova drag i potreban, pa mu to valja prinijeti kao poklon, ili zasaditi

i odnjegovati čitavo stablo ni samom grobu. Biljni ornamenti i žrtvene vaze sa nadgrobni spomenika odražavaju čitavu simboliku vjerovanja i ne mogu se smatrati samo ukrasom na spomeniku. U antičko doba je bilo uvriježeno mišljenje da se oko pokojnikovog tijela okupljaju svakakvi zli duhovi, čarobnjaci, progonitelji i zločinci. Kako ga spasti od tih napasnika i neprijatelja? Odbrana je pronađena i grobovi, sarkofazi, urne i mauzoleji dobili su snažne i nemilosrdne čuvare: tu je kamena figura lava ili kakva druga životinja, tu je neko moćno mitološko biće ili glava Meduze koja se grozi svakom živom. Ako sve to ne bi uspjelo, mrtvi može i sam postati zao, nemilosrdan, osvetoljubiv, i eto opasnosti za žive ljude. Otuda mu treba, kao i bogovima, stalno prinositi poklone, priređivati gozbe i svakom prilikom ukazivati mu punu pažnju. Pokojnik je vrlo osjetljiv, lako se vrijeđa i nerado prašta. Skoro da ne ostaje ravnodušan ako se bogovima čine veće počasti nego njemu. Na najvećem broju nadgrobni stela portret pokojnika je u edikuli koja po svemu podsjeća na mali hram. Umrlo ni to nije dovoljno. On ima i drugih zahtjeva koje je mogao postaviti još za života, a opunomoćenici su bili obavezni da ih poštuju. Ako je ostavio testamentarnu oporuku da mu se uz tijelo prilože određeni predmeti, oni su morali da budu pohranjeni zajedno sa tijelom. U antičkim grobovima nalazimo oruđa, posude, toaletni i drugi pribor, nakit, igračke i sl. Takav je inventar i u rimskim grobovima. Sve što je čovjek volio za života i razni predmeti svakodnevnog upotrebe – sve je to išlo s njime u grob. Izuzetak čini ratno oružje koje Rimljani nisu stavljali u grob, jer su smatrali da ono ne pripada čovjeku nego državi. U kultu mrtvih sve je predviđeno i razrađeno. Teško će se ogriješiti svako ko ma šta zanemari ili zaboravi.

Boravak na onom svijetu je neudoban, tužan i dosadan. Odasvud vrebaju opasnosti, na svakom koraku stoje prepreke i tamne sjene. Na samom putovanju do carstva mrtvih valja doživjeti mnogo neprijatnosti i tegoba. Pokojnik dobiva sredstva i pomoć da bi koliko-toliko uspješno savladao opasnosti i teškoće u donjem svijetu: priložen mu je novac da plati prevoz preko rijeke Stiksa, priloženi su mu, takođe, čarobni predmeti i sredstva za prolaz kroz pakao itd. Kompleks vjerovanja u mrtve upotpunjuje se na razne druge načine: lik broda u reljefu odgovara shvatanju antičkih ljudi da se podzemno carstvo nalazi na nekom ostrvu u velikom moru, pa je bilo nužno omogućiti umrlome da taj put uspješno savlada; s tim u vezi su, svakako, i likovi morskih čudovišta; nebeska tijela kao motivi odgovaraju shvatanju da duše pokojnika nastavljaju život u nebeskom carstvu zvijezda. Antički svijet je poznavao i tajne kultove-misterije. Rimljani su ove kultove primili od Grka kod kojih su bili jako razvijeni. Misterije su nastale iz prastarih običaja posvećenosti i obavljane su obredima u kojima dominira simbolika rađanja i smrti, plodnosti, seksualnosti, bujnosti i snage. Među poznatim misterijama u Rimskom Carstvu prvo mjesto je pripadalo kultu boga Baha (*Bacchus, Dionysus*), koji je bio poznat i pod imenom *Liber pater*. Za vrijeme Rimskog Carstva i kult Kibe (le) (*Cybele*) dobio je obilježje misterija. Uz ovaj vrlo rašireni kult majke bogova nastali su brojni mitovi, među kojima je posebno značajan mit o Atisu (*Attis*), pastiru, Kibelinom ljubimcu. Sve-moćna boginja ga je poslije njegove smrti oživjela i pretvorila u piniju. Tako su pinija i Atis postali simboli obnavljanja i oživljavanja prirode. Oba simbola su našli svoje mjesto u kultu mrtvih.

Na nadgrobni spomenicima ovog vremena u našoj zemlji susrećemo raznovrsnu ornamentiku. Bez obzira na to što se ona ponavlja i što je dosta tipi-

Sl. 77 – Nadgrobna stela bračnog para (Pazarić kod Sarajeva)

zirana, ova ornamentika je po mnogo čemu interesantna. Stilske odlike u izvođenju dekoracije i sam sistem ornamentike odražavaju mnoge strane društvenog i kulturnog života koje nisu bile bez uticaja na preovladavanje ili potiskivanje određenih koncepcija umjetnosti. Osnovni elementi i motivi ornamentike sa nadgrobnih spomenika u našoj zemlji nisu domaćeg porijekla, već predstavljaju svojinu svih naroda Rimskog Carstva, bili da su nastali inspiracijom iz mediteranske umjetnosti bili da ih je obogatilo autohtono stanovništvo u raznim zemljama Imperije. Iz grupe biljnih ornamenata kod nas su najčešće vitice lišća s plodovima, grozdovi, vaze s cvijećem, razvijene latice, akantusi. Rimske seljačko-ratarske naklonosti našle su svoj izražaj u ovim vegetabilnim ukrasima koji se gomilaju i međusobno prepliću kao simboli prirode i zemlje hraniteljice. Među figuralnim motivima najjače su zastupljeni mitološki likovi (Meduza, Atis), žrtvene scene i daće, jahači sa konjima, morske životinje, naročito delfini. Rjeđe se javljaju čisto geometrijski ornamenti (krugovi i polukrugovi, koncentrični krugovi, trouglovi, lukovi, kombinovani i stilizovani geometrijski motivi) i oni pretežno služe kao dekoracija na urnama.

Na području uz Drinu, još određenije na srednjem toku Drine, zastupljeni su svi poznati tipovi nadgrobnih spomenika. Mali broj ih je sa natpisom i oni

najvećim dijelom pripadaju III stoljeću n.e., pored onih koji potiču s početka II stoljeća n.e. Izgleda da su ovdje vrlo rijetki spomenici iz I stoljeća n.e. Omiljena tema reljefa na ovim spomenicima jesu daće – gozbe u kojima učestvuju pokojnici. Scena daće često se susreće i na reljefima u istočnim dijelovima Balkanskog poluostrva, u Panoniji, na Rajni – svuda još od I stoljeća n.e. Motiv vodi svoje porijeklo od grčkih reljefa i raznoliko je obrađen. Na nekim daćama podrinskih spomenika scene su sužene, cijele figure zamijenjene poprsjem, a obredni inventar sveden na ono što je najnužnije. Postoje i potpunije scene sa cijelim likom pokojnika i ostalih učesnika u daći koji su predstavljeni na više ploha spomenika. Treba napomeniti da u centralnoj i zapadnoj Bosni ne susrećemo daću kao motiv nadgrobnih reljefa. Širi prostor Podrinja obiluje cibusima – nadgrobnim spomenicima kockastog oblika koji podsećaju na are. Prednja strana cipusa služi kao polje za natpis dok se na bočnim plohamo nalaze likovi Atisa, nekog genija, ili biljni ornamenti sa lozama, grozdovima, viticama bršljana i čitavim stablima. Na jednom cipusu nalazi se lik *Ampelosa*, Dionisovog ljubimca, koji se inače vrlo rijetko javlja u sepulkralnoj simbolici. Cipuse iz Podrinja možemo datirati u II i III stoljeće n.e. Posebnu vrstu nadgrobnih spomenika u Podrinju čine kocke bez natpisa i ornamenta, ali sa bogatim figuralnim predstavama. Na njima su tri plohe ispunjene sižeima u reljefu: poprsja pokojnika, daće, konjanici kao simboli pokojnika-heroja, maske, geniji. Teško je tačnije datirati ovu vrstu spomenika zbog toga što nam nedostaju elementi koje pružaju natpisi. U svakom slučaju, kocke kao posebna vrsta nadgrobnih spomenika sa svojim sižeima likovnih predstava postaju tim interesantnije, jer ih ne susrećemo u drugim krajevima Bosne. Međutim, slične kocke često nalazimo u pravcu prema istoku i jugu. Otuda se nameće zaključak da je nadgrobni spomenik u obliku kocke ovamo dospio putem s Jugoistoka i da su se sižeji slika u reljefu – naročito daće, konjanici, geniji – u Podrinju nešto izmijenili. Istim putem je u donje Podrinje i oblast na gornjoj Neretvi dospio tip nadgrobnog spomenika u obliku jednostavne ploče sa nišom i natpisnim poljem. Karakteristike ovog tipa su oskudnost ili potpuno odsustvo ornamenta, primitivna izrada i nesrazmjerno velike dimenzije.

Ornamentika na nadgrobnim cibusima i kockama iz Podrinja ima takođe neke svoje odlike i posebnosti. Ovdje često nalazimo motiv užeta u ulozi bordure, koji nije uobičajen u drugim krajevima naše zemlje. Pošto se ne radi o flankiranju niše, za što se većinom upotrebljavaju tordirani stubovi u reljefu, već o ukrasnoj borduri za cio spomenik, to je najvjerovatnije da su lokalni majstori – klesari uzeli motiv užeta iz autohtone ornamentike. Slično je i sa pojavom spirala na spomenicima u Podrinju. Ovaj motiv je bio vrlo omiljen još od ranijih, praistorijskih faza.

Domaća populacija je spiralom ukrašavala nakit i keramiku davno prije dolaska Rimljana. Razumije se, određeni motivi i stilska obilježja u ornamentici mogu po svom porijeklu biti vezani za jedno područje, ali oni dodirom i razmjenom osvajaju veća prostranstva i postaju svojina širokog kruga zajednica. Na našem području spiralu je upotrebljavala ista etnička zajednica (Iliri) kako u halštatsko doba tako i u vrijeme rimske dominacije. Očigledno se i ovaj motiv javljao u provincijalnoj umjetnosti više kao tekovina iz domaće tradicije nego kao strani ornamentalni uzor. Spirala sa podrinskih spomenika III stoljeća n.e. ne predstavlja novinu u umjetničkom iskustvu domaćeg stanovništva, koje je

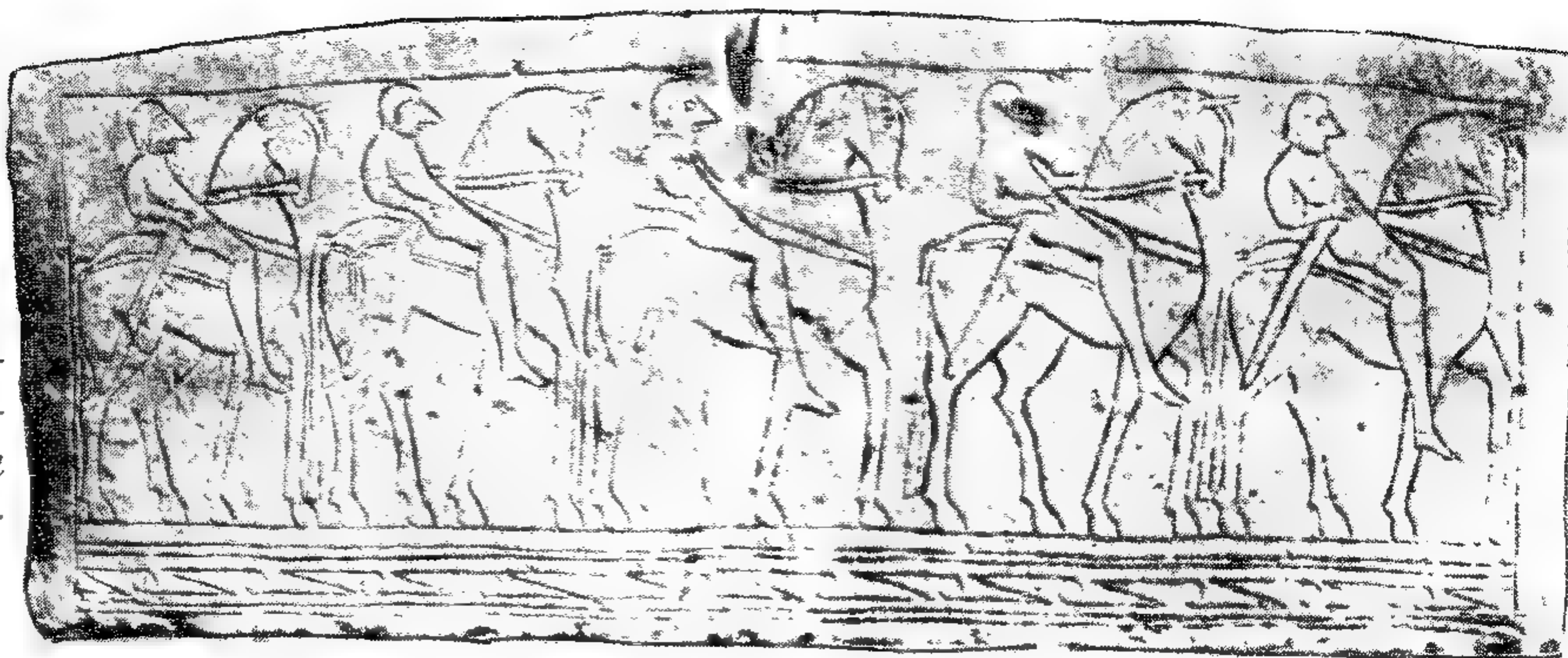
u dubokoj unutrašnjosti zemlje sačuvalo svoje ukorijenjene navike i naslijeđeni estetski ukus. Ovdje ima i drugih interesantnih ornamenata, kao što su: stilizovane bordure od nanizanih čašica cvijeća, crnogorična stabla u shematizovanom obliku i vitice bez lišća. Pomenuta bordura jako podsjeća na duborez (zarežani štap), a njena stilizacija može svjedočiti o tome da je ovakav način dekorisanja porijeklom iz primitivnog umjetničkog iskustva domaćeg elementa. Posmatrani u cjelini, nadgrobni spomenici Podrinja svojim tipom i ornamentikom pokazuju osobenosti koje ih odvajaju od ovih spomenika u drugim dijelovima naše zemlje. Oni se ovdje, u Podrinju, javljaju kao odraz kulturno-umjetničkih uticaja iz Panonije, prvenstveno iz *Sirmiuma*, i uticaja s jugoistoka dolinom zapadne Morave i Lima. Ali u njihovoj ornamentici ima mnogo čega što ne potiče iz stranih uzora: na podrinskim reljefima nalazimo veći broj ornamentalnih motiva koje ne poznaje grčka i rimska plastika. Očevidno se radi o originalnim koncepcijama iz autohtonog stvaralaštva koje se razvijalo još u praistorijskim periodima i uspjelo da izgradi svoj stil.

Naročito su zanimljivi grobni spomenici na teritoriju Japoda. To su kamene japodske urne s početka I stoljeća n.e. četvrtastog oblika i manjih dimenzija. Dosad je pronađeno 9 takvih urni i sve potiču sa teritorija Japoda – iz okoline Bihaća. Njihove vanjske plohe su dekorisane stilizovanim geometrijskim ornamentima i likovnim crtežima, koji su kao konture urezani u kamen. Oblik urni je sasvim originalan, naročito po tome što s prednje strane imaju dva izbočena produžetka slična ručkama u malih priručnih kolica. Pandan ovom obliku ne postoji nigdje, tako da ga možemo smatrati tipičnim za Japode, preciznije rečeno, za dolinu Une kao dio njihovog plemenskog teritorija. Tip četvrtaste urne s izbočinama, specifičan za taj kraj i baš tu veoma odomaćen i popularan, nije ovamo stigao sa Rimljanima, već ima svoje domaće uzore iz ranijih perioda. Sasvim je opravdano pomišljati da su drveni lijesovi i sarkofazi iz predrimskih vremena predstavljali prethodnike kamenih urni.

Kada su po uspostavljanju rimske dominacije ovladali tehnikom rada u kamenu, Japodima svakako nije bilo teško da drvo za neke potrebe zamijene mekim i lako obradivim kamenom u kome nisu oskudijevali. Drvenim lijesovima i urnama vjerovatno su poslužile kao prototip drvene kuće predrimskog i rimskog vremena koje su imale izduženu osnovu sa krovom na dvije strehe i sa isturenom krovnom konzolom iznad frontalne strane. U evropskim zemljama je vrlo odomaćen običaj da urne iz praistorijskog doba imitiraju kuću i stan živih.

Ornamenti i likovni crteži na japodskim urnama odražavaju jak uticaj grčke arhaičke umjetnosti koja se ugledala i na orijentalne izvore. Geometrijski motivi nisu raznovrsni i većinom su ocrtani šestarom. Dominira pleter istog porijekla: iz grčke arhaike. Tu su takođe šestokrake zvijezde – rozete kao popularan motiv svuda u svijetu, zatim rozete sa 12 povijenih latica, isto tako poznat i raširen ornamentalni motiv, pa krugovi, polukrugovi, koncentrični krugovi koji su tipični za srednju Evropu; – svi oni na našim urnama predstavljaju nasljeđe iz praistorijskih perioda. Kad su u pitanju sižei i kompozicija slika – crteža, postaje još očiglednija veza sa grčkom arhajskom umjetnošću. Pri tome se zapaža sličnost sa venetsko-ilirskim spomenicima u sjeveristočnoj Italiji, Istri i susjednim područjima. Međutim, ta sličnost nije izrazita i ograničava se na motive iz istog izvora, dok se jedni od drugih dosta razlikuju po sižeu i kompoziciji crteža. Likovne predstave na našim urnama su jednostavnije, date sa manje reali-

Sl. 78 – Urezani crteži sa likovima japodskih konjanika na kamenoj ploči iz Založja kod Bihaća

zma i slobodnijeg izraza no što je slučaj kod venetsko-ilirskih situla i drugih proizvoda. Scene potpuno odgovaraju vrsti spomenika: to su pogrebne povorke, daće na grobu, libacije, žrtveni obredi i sl., sve u vezi sa kultom mrtvih. Povorke i daće okupljaju šaroliko društvo. Otuda se na crtežima javljaju ljudi, žene, naoružani vojnici, adoranti, konjanici, pokojnici u heroiziranoj pozi, zatim darovi za pokojnika, posude za libaciju, zmija kao jedan od simbola zagrobnog života, likovi raznih životinja itd. Neke scene su prikazane heraldički – to jest u punoj simetriji (dva vojnika, dva govečeta sa dvije ptice na leđima, konjanici). Heraldičke grupe su česta pojava na japodskim urnama i ne bi ih trebalo smatrati samo ornamentalnim ukrasom. One su isto tako pozajmljene iz grčke arhaike kao razvijenije umjetnosti. Slike na japodskim urnama su, kako u pogledu kompozicije scena tako i u samim detaljima, sasvim prožete uticajem grčke arhajske umjetnosti. Putevi i veze između japodskog teritorija i Grčke išli su posredstvom grčkih kolonija na Jadranu još od VI stoljeća st.e. Ne treba ispustiti iz vida ni veze sa sjeveroistočnim područjem Italije, gdje se u to vrijeme, a vjerovatno još i ranije, osjećalo snažnije djelovanje jednog ogranka arhajske umjetnosti. Ovaj ogranak, poznat pod imenom venetsko-ilirske umjetnosti, ostavio je traga na likovnom i ornamentalnom sistemu japodskih urni, ali ni izdaleka onako jako i neposredno kako je to učinila grčka arhaika. Svakako je interesantno pitanje čime se može objasniti pojava da je na japodskom teritoriju ova arhaika egzistirala još vijekovima poslije njenog iščezavanja u samoj Grčkoj. Zasad nalazimo odgovor u konzervativizmu jedne zabačene sredine koja je sticajem historijskih prilika morala rano prekinuti veze sa izvorima primarnih uticaja. Tako se na japodskom području dugo zadržalo ono što je u samoj Grčkoj odavno spadalo u prošlost.

Počasne baze u obliku visokih kocki ili četvrtastih stubova nisu mnogo brojne i dekoracija im je vrlo jednostavna. To je razumljivo kad se ima u vidu ono čemu su bile namijenjene. Baze su u stvari služile kao stilobat sa natpisom za skulpturu koja se postavljala na gornju plohu (Skelani, Gradina kod Sasa). Brojni su i interesantniji žrtvenici (are) i oltari za prinošenje darova i žrtvi pojedinim božanstvima. Ovi spomenici su se nalazili u slobodnom prostoru ili u hramovima i sami po sebi su označavali posebnu vrstu žrtvenih darova. Rimljani su, po ugledu na Grke, svoje bogove predstavljali u idealnim antropomorfnim likovima, ali tako su postupali samo u vanrednim i izuzetnim slučajevima. Za obične i najšire potrebe održavanja raznih kultova služili su se mnogo više atributima i simbolima pojedinih božanstava nego njihovim figuralnim predstavama. U našoj zemlji nalazimo are glavnih rimskih bogova i nekih domaćih bo-

žanstava koja su ušla u državni panteon. Žrtvenici su uglavnom izrađeni u vidu baza sa glatkim stilobatom, iznad kojeg je uokvireno ili s obje strane zaobljeno polje za natpis. Gornji dio je ravan, ili izdubljen, ili obrađen u obliku volute. Dekoracija je vrlo skromna i jednostavna. Na žrtvenicima Binda-Neptuna u bihaćkom kraju pored posvetnih natpisa sačuvani su i crteži urezani u kamen (Bind-Neptun sa delfinom i trozubom; životinje-jarčevi uza samu aru na kojoj će biti žrtvovani). Među ovim spomenicima najbrojnije su zastupljene are Jupitra. Oltari boga Jupitra posebno su karakteristični po svom jednostavnom izgledu. Osim običnih i grubo izrađenih elemenata arhitektonske plastike (profili na bazi i vijencu), oni skoro da nemaju drugih ornamenata. Međutim, na njima se redovno nalazi formula I O M (*Iovi Optimo Maximo*) i posvetni natpis donatora. U antičko doba ovakvim posvetama je pridavana magijska moć kojom se postiže naklonost božanstva. Za iskazivanje počasti i odanosti ovom ili onom božanstvu nije bilo potrebno nešto više od žrtvenih poklona i samog žrtvenika. Ali u rimskim kulturnim obredima posvete bogovima moraju biti kratke, jasne i precizne – izražene propisanom formulom i zavjetom.

Naši vajarski spomenici iz rimskog perioda interesantni su i sa stanovišta istorije umjetnosti. Broj sačuvanih kamenih spomenika varira prema pojedinim vremenskim fazama. Znatno je veći broj onih koji pripadaju III stoljeću n.e. od onih koji potiču iz prethodna dva stoljeća. Takvu sliku pružaju dosadašnji nalazi. Najveći broj skulptura, reljefa i drugih vajarskih radova u prvoj fazi su izradili strani majstori i radionice, ali su kasnije, tokom II i III stoljeća, preovladali domaći majstori i zanatlije koji su se uglavnom držali grčko-rimskih uzora. Od vremena kad je Carstvo počelo da slabi pod udarcima unutrašnje krize i spoljnih opasnosti – od tog vremena je počelo i opadanje helensko-rimske kulture. Kako blijedi i slabi moć Imperije tako se gasi i snaga imperijalne umjetnosti. U III stoljeću n.e. kulturne tradicije pojedinih zemalja Rimskog Carstva dolaze do jačeg izražaja, a njihova grčko-rimska glazura postaje sve tanja i neotpornija. Na Istoku oživljava stara orijentalna kultura i umjetnost koja je bila prigušena prodorom nove civilizacije pod okriljem Imperije. Svuda se dešavaju značajne promjene. Mnogostruki uticaji s Orijenta preplavljaju provincije i potiskuju dominantnu ulogu helensko-rimske kulture, a domaće autohtone kulture sve više se vraćaju svojim vlastitim uzorima i principima. U našoj zemlji ove promjene i novine su vrlo uočljive baš u domenu umjetnosti. Tokom I i II stoljeća n.e. skulptorski radovi sa teritorija Bosne i Hercegovine nisu mnogo odstupali od opštih tendencija umjetničkog stvaranja u drugim zemljama Carstva. Međutim, krajem II i početkom III stoljeća n.e. dolaze do izražaja posebna obilježja u oblikovanju i stilu vajarstva.

Do sredine III stoljeća n.e. kod nas i dalje egzistira provincijalna umjetnost prožeta koncepcijom rimskog realizma i plastičnosti, ali se istovremeno javlja originalna, autohtona skulptura u reljefu. Na toj skulpturi možemo pratiti raznolikost prema pojedinim krajevima. Negdje se javlja u obliku plosnatih i plitkih reljefa koji odišu realizmom, slobodnim pokretom tijela i vještim načinom izvođenja. Na drugim reljefima osnovnu odliku čine ukočen, nepokretan stav figura i shematična kompozicija. Iz centralne Bosne (okolina Zenice i Travnik) potiče nekoliko spomenika na kojima su izrazite koncepcije domaće umjetnosti. Dok su reljefi iz drugih krajeva plosnati, dotle su ovi vrlo plastični, grubo i nemarno izvedeni. Lice je prikazano u stilizovanim linijama i dosta ne-

vješto tako da djeluje bez ličnog obilježja. Na centralnom području Bosne uočavamo nove promjene tokom druge polovine III stoljeća n.e. Reljefi postaju plosnati i dekorativni, figure su predstavljene u simetriji i shematizovano, a njihovo držanje je ukočeno, neprirodno. Oblik lica se sasvim tipizira i dobiva čudan „svetački“ izgled bez stvarnog izražaja. Novinu predstavlja težnja za jačim naglašavanjem kontrasta svjetla i sjenke. Otuda modeliranje odjeće plitkim paralelnim naborima koji se protežu većom površinom tijela. Kosa je kratka i posve priljubljena uz glavu, pa izgleda kao meka vunene kapa koja se lako prilagodava obliku glave. Karakterističan je i osobit način prikazivanja očiju i pogleda. Oči su potpuno otvorene i ustremljuju svoj ukočeni pogled neodređeno u daljinu. U njima se odražava intimno duševno stanje i religiozno raspoloženje ljudi, ona unutrašnja koncentracija ličnosti. A kad su u pitanju svi reljefi iz III stoljeća n.e., od posebnog je značaja njihova zajednička odlika u stilu i tehnici rada: oni nas podsjećaju više na duborez nego na klesanje u kamenu. Po cijeloj Bosni i Hercegovini ima dosta mekog kamena lapora (muljike), pogodnog za obradu i rezanje. Otuda su majstori – klesari rado upotrebljavali ovu vrstu kamena koji se mogao lako obrađivati nožem. Niko ko posmatra kamene reljefe III stoljeća n.e. ne može da se odupre utisku da su oni djelo ljudi vičnih drvorezbarskom radu. Nesumnjivo, to su bili domaći ljudi, priučeni klesari, ali mnogo vještiji u obradi drveta kao grani narodne umjetnosti. Naši klesari sada postaju kamenoresci tehnikom koja se primjenjuje u obradi drveta. Umjesto naklonosti za plastičnim prikazivanjem i težnje za realističkim konstrukcijama i shemama – javljaju se nova shvatanja u likovnom i dekorativnom sistemu. Majstori se orijentisu ka novim idealima i velikim brojem izrađevina zadovoljavaju manir savremenog društva s kraja III i početka IV stoljeća n.e. Ne obraćaju pažnju na ljepotu, skladnost i proporcije predstavljenih figura, zanemaruju plastičnost i ne pokazuju želju za ostvarenjem prirodnog izraza i držanja.

U plastici spomenika sa područja Bosne i Hercegovine tokom razvoja su nastupale promjene u stilu, kompoziciji i načinu obrade. Javljali su se novi tematski sadržaji i novi likovno-stilski izrazi. Na nekim radovima se manifestuje težnja za prirodnošću i realizmom, makar i u grubim, rustičnim formama, ali isto tako imamo reljefa koji su daleko od tih principa i pripadaju kasnijem periodu kad je uticaj antičke kulture počeo slabiti, a domaće estetske i umjetničke koncepcije jačati. Ovdje možemo pratiti proces razvitka i kretanja od oponašanja rimske skulpture prema nivou i ukusu provincijalnog stanovništva do oživljavanja autohtonih umjetničkih shvatanja i preuzimanja novih uzora s Istoka. Svakako, u podražavanje rimskoj plastici spada običaj bojadisanja reljefa snažnim bojama prvenstveno crvenom, zelenom i plavom (npr. Mitrasov reljef iz Jajca crveno i plavo obojen; reljef Silvana i nimfi iz Založja na kome se sačuvala crvena boja, a vjerovatno je bio omalan i nekom drugom bojom). Ovaj običaj se proširio i po drugim zemljama Carstva (Germanija, Galija, Norik). Bitno je to da imperijalna kultura nije presjekla korijene domaćoj kulturi i da se od III stoljeća n.e. arhaična domaća umjetnost zapretana na ovom tlu snažno ispoljila. Plemena su ponešto izmijenila u svom načinu života, ali stari običaji su neprekidno djelovali i predstavljali jako oružje etničkog i kulturnog samoodržanja. Ne selu se još u IV stoljeću n.e. govorilo ilirskim jezikom, a umjetničke rukotvorine su u pogledu kompozicije, ornamenta i stila poprimile mnoga originalna obilježja izrasla u primitivnoj domaćoj umjetnosti. Ono što se kod autohtonog stanovništva na vijekove prije Rimljana izgradilo kao umjetnička kon-

cepcija u dekorisanju ili odijevanju – to su Iliri dugo, za cijelo vrijeme antike, čuvali i njegovali u svojoj sredini. Konzervativizam i odanost tradicijama predstavljaju jednu od osnovnih karakteristika u razvoju ilirskog etnosa. Danas nam izgleda kao da je ovaj narod bio ravnodušan pema napretku i da se po tome razlikuje od mnogih varvarskih naroda koji su ušli u sferu antičke mediteranske civilizacije. Možda je uzrok ovoj pojavi u tome što su Iliri imali kratkotrajno historijsko iskustvo u kome nisu uspjeli da stvore ni svoju pismenost A narod koga zadesi takva historijska sudbina ostaje uskog vidika i nije u stanju da ocijeni vlastiti put razvitka.

U rimskoj umjetnosti uporedo sa arhitekturom i vajarstvom razvijalo se i slikarstvo. Ova vrsta umjetničkog rada najuže je vezana za arhitekturu, jer su zidovi hramova, palata, vila i drugih ljepše uređenih građevina bili ukrašeni slikarijama. Rimljani nisu znali za ulja na platnu niti za štafelarne radove, već su slikali izravno na ploham zidova. Zidno slikarstvo se samo djelimično sačuvalo zbog trošnosti materijala i boja i zbog rušenja samih zgrada kojima je služilo za dekoraciju. Kada i naiđemo na ostatke zidnih fresaka, to su pretežno odlomci na razbijenom malteru ili tragovi bojenja pod novijim slojevima žbuke. Otuda je ispitivanje zidnih slikarskih dekoracija znatno otežano kako u pogledu motiva i ornamenata tako isto i u pogledu promjena dekorativnog stila po fazama. Rekonstrukcija ornamentalnih kompozicija zahtijeva strpljivo i precizno spajanje malih fragmenata maltera, pa i tada često toliko raznolikih da ih je moguće sklopiti u pojedine cjeline jedino ocrtavanjem i dopunom nestalih dijelova. Tehnika izrade zidnih slika nije bila naročito komplikovana. Poznajemo je sa bolje očuvanih cjelina ili većih odlomaka na kojima se sačuvala ne samo ukrašena površina nego i njena podloga. Srazmjerno debeo i grub malter je dobivao lijepo uglaćan površinski sloj koji predstavlja grund za dekoraciju. Na ovaj sloj dolaze slike al fresco, i boja se sušenjem čvrsto veže sa grundom. Inače, slikarstvo rimskog vremena ne pokazuje onako konsekventan i organski usmjeren put razvitka koji možemo pratiti kod ranijeg grčkog slikarstva. Na području rimske države slikarstvo je imalo prigodan, prateći značaj i uglavnom se razvijalo kao eklektički oblik umjetnosti. Slikari u vrijeme Rimskog Carstva, a to su većinom bili Grci, nisu otišli daleko od kopiranja umjetničkih djela iz prethodnih epoha i usvajali su stilove afirmisane u doba procvata helenskog slikarstva. Pri tome je ukusu i potrebama Rimljana, gospodara svijeta, najbolje odgovaralo slikarstvo prožeto realističkim duhom sa istim tendencijama koje su došle do izražaja u ostalim granama umjetnosti.

Na našem području ova grana umjetnosti pojavila se kao i u susjednim zemljama Carstva u vidu odsjaja postpompejanskog vremena. Veze i uticaji su išli preko jadranskog primorja i pratili širenje drugih grana imperijalne umjetnosti. Fragmenti zidnog maltera sa freskama pronađeni su dosad na nekoliko mjesta, ali su se najbolje očuvali među ruševinama zgrada u Ilidži, u Lisićima, Višićima, Paniku i Gradini kod Sasa. Iz supstrukcija rimskih zgrada u Ilidži spasen je dobar broj fragmenata zidnog maltera sa slikarijama. Sudeći po tome, može se zaključiti da su i inače lijepo uređene zgrade ovog banjskog naselja bile u unutrašnjosti dekorisane freskama. Preovladava puna crvena boja pompejanskog stila, a uz nju se ističu žuta, zelena, crna, siva, oker; javljaju se i mnoge nijanse. Rekonstrukciju je teško izvršiti, ali možemo konstatovati bordure široke 2 – 4 cm, izvučene u zagasitim i otvorenim bojama, uvijek u kontrastu sa grun-

dom. Ove bordure dijele pojedina polja srednje plohe zida u kojima se obično naziru dijelovi vegetabilnih, geometrijskih i drugih ornamenata (vaze). Donji dio zidova (sokl) pretežno je bio omalan jednobožno, i to punom crvenom i crnom bojom. Srednja zidna polja su oličena jednom osnovnom bojom – najčešće crvenom i bijelom – na kojoj su bordure i ornamentalni motivi izvedeni drugim bojama i tonovima. Na sačuvanim odlomcima živopisa u Ilidži nema tragova figuralnih motiva i scena. Treba napomenuti da freske iz Ilidže pripadaju jednom istom stilu iako se na njima javljaju raznolike kombinacije boja i ornamenata u pojedinim zgradama i prostorijama. Ovdje se svakako radi o živopisu mirnijeg i ozbiljnijeg tona koji potiče iz II stoljeća n. e., a u velikoj zgradi gradske vile možda i s kraja I stoljeća n. e., o čemu svjedoče dijelovi zidnog premaza sa dva sloja fresaka – jednog površ drugog. U arealu već otkopane vile u Lisičićima prikupljeni su fragmentirani ostaci fresaka sa srednjih ploha zida i sa prostora koji pripada soklu. Okvirne linije su izvučene u raznim bojama – pretežno crvenom, zelenom, bijelom i crnom. Friz je ukrašen floralnim i geometrijskim ornamentima u više boja, obično na bijeloj a rjeđe na drukčijoj osnovi. Sasvim geometrizirani ornamenta javljaju se kao linije lučnog izgleda sa nizovima tačaka u stilizovanom redu. Neki fragmenti pokazuju slikarski rad imitacije mramora sa crvenom dekoracijom na bijelom grundu. Pronađeni su i odlomci sa freskama koje ocrtavaju pojedine dijelove arhitektonske plastike sa vijenca. Sačuvan je samo jedan odlomak živopisa sa likovnom predstavom: oko sa dijelom lijevog obraza. Slika je jednostavna, ali snažno i jasno prikazana: detalji oka su vrlo izraziti – trepavice, obrve i zjenica u crnoj boji, dok je lice premazano punom crvenom bojom i njenim nijansama. Zidne freske rimske vile u Lisičićima nanese su crvenim, zelenim, mrkim i žutim premazom koji daje utisak šarolikosti i veselog nemira. Po svemu sudeći, one odgovaraju koncepcijama i stilu s kraja II i početka III stoljeća n. e. Istom vremenu pripadaju i živopisi iz vile u Višićima kod Čapljine. Bogati biljni ornamenta i poneki figuralni motiv izvedeni su u više boja. Dominiraju crveni, žuti i bijeli tonovi, a pored njih na ornamentima i likovnim predstavama javljaju se još zelena, terakota, oker i crna boja sa nijansama. Među fragmentima iz Višića ima starijih i mlađih premaza sačuvanih u jednom sloju površ drugog. Fragmenti fresaka pronajeni su i u jednoj grobnici u Paniku. Tehnički i stilski, to je dosta slab provincijski rad. Boje su raznovrsne, blijede i nepostojane. Biljni motivi su stilizovani i naneseni u labavim konturama. Stil i kompozicija sasvim podsjećaju na manir i ukus III stoljeća n. e. Prema oskudnom opisu nalaza iz Gradine kod Sasa (*Domavia*), može se zaključiti da su velike gradske terme bile dekorisane zidnim slikarijama. U nekim odjeljenjima ovog kupatila sokl je bojen žarkom crvenom bojom, dok su velike plohe zidova omalane bijelom bojom bez ukrasa. Druga odjeljenja su imala potpuniju zidnu dekoraciju: tu su na srednjim površinama oslikavana polja sa graničnim linijama, osnove polja su bile premazane crvenom, sivom i zelenom bojom, a po njima su se redale lučne i isprelamane linije u raznim tonovima ovih boja. Što se tiče datiranja fresaka u Gradini kod Sasa, danas se na osnovi drugih elemenata, kao što su epigrafski podaci o restauraciji kupatila, stil i tehnika izvođenja mozaika u njemu i sl., može pomišljati da i one potiču iz III stoljeća n. e. kad su izvršeni brojni drugi radovi na uređenju i obnovi samog objekta.

Za potpuniju obradu zidne slikarske dekoracije nedostaju nam materijalni nalazi i podaci. U ruševinama zgrada iz rimskog perioda najviše su strada-

le freske, tako da ih današnji istraživači rijetko mogu pronaći i spasti. Već smo spomenuli kako je teško spajati u cjelinu male odlomke obojenog maltera, na koje ponegdje naiđemo, i na taj način tragati za ornamentalnim, kompozicionim i stilskim komponentama samog živopisa. S druge strane, pored uobičajenih shema i uzora, na zidnim dekoracijama su najčešće dolazili do izraza znanje majstora – ličioca i ukus vlasnika koji je tražio ovakav ili onakav rad prema svome ukusu i sredstvima. Uz to je, kako izgleda, ova vrsta ukrasa kod nas i u drugim dijelovima rimske Imperije pokazivala svoja lokalna obilježja i mijenjala se od kraja do kraja ili od mjesta do mjesta. U svakom slučaju, naše freske se ne mogu ni izdaleka mjeriti sa slikarskim radovima u Pompejima i Herkulanu. Istina, na području Bosne i Hercegovine ima ljepših i boljih dekoracija po zidovima, ali im nedostaje bogatstvo mitoloških sižea i vegetabilnih motiva u ozbiljnoj kompoziciji boja i tonova. Velike kompozicije skoro da i ne postoje na našim freskama, pa čak ako se i pojavi neki trag složenijeg ornamentalnog sistema (likovne predstave, tapetne mustre ili imitacije arhitektonske plastike), on ne premašuje vrijednost običnog zanatskog rada. Očigledno je da su živopisi naših zgrada iz rimskog perioda najvećim dijelom rad domaćih majstora – ličilaca i soboslikara. Njima su bili više-manje dostupni strani uzori, pa su se na njih ugledali po svom znanju i umijeću. Ali to nije bilo sve. Domaći majstori su morali istovremeno da udovolje maniru i narudžbama provincijalne sredine koja se zanosila željom za podražavanjem rimske umjetnosti i kulture. Naše freske ne odišu snagom pravog umjetničkog izraza koji je ponikao u helenskom slikarstvu i održao se kao daleka uspomena i imitacija u pompejanskoj umjetnosti, pa ipak one svjedoče o težnji duboke provincijske pozadine i njenih dekoratera da u pogledu ugodnog i lijepog ukrasa koliko-toliko održe korak sa drugim zemljama Rimskog Carstva. Ako slike na zidovima zgrada u Ilidži, Lisičićima, Višićima i drugdje nisu visokog umjetničkog nivoa, one su odsjaj jedne razvijene umjetnosti koja je bila sva prožeta estetskim osjećanjem i mekom nježnošću. Obojeni i dekorisani zidovi razbijali su monotoniju unutrašnjeg izgleda javnih i privatnih zgrada koje redovno nisu imale dovoljno namještaja niti su obilovale svjetlom. Takva uživanja i ugodnosti tražili su imućniji i obrazovaniji stanovnici naše provincije, i nalazili su ih u onome što im je pružala rimska arhitektura sa svom njenom plastikom i slikarskom dekoracijom. Čovjek je na freskama svakodnevno mogao posmatrati svijet koji ga stalno okružuje, sad u vidu lijepih pejzaža i scena iz mitološkog ili običnog života, sad u vidu raznovrsnih oblika i simbola iz prirode. Ovi živopisi, kao izraz mode i manira u određenim sredinama i fazama, uvijek su vršili funkciju ukrasa. Kako će biti komponovani, u kojim bojama i kojim stilom – to je najčešće zavisilo od želje i ukusa naručilaca. Zahtjevi bogataša uticali su takođe na smisao i stil u vajarstvu. Međutim, položaj slikarstva i vajarstva nije bio posve identičan. Ako je majstor-ličilac i morao da poštuje želje i ukus vlasnika po čijoj narudžbi radi, on je ipak imao veću ličnu slobodu nego majstor-klesar i vajar: slikarstvo je raznovrsnije u svojim nijansama i formama i pruža mnogo više mogućnosti za individualno i subjektivno izražavanje. Na freskama šarolikih boja, sižea i motiva živopisac može mnogo lakše da kaže ono što ne želi prećutati i sakriti. U takvoj situaciji nalazili su se i domaći majstori koji su slikarski dekorisali zgrade. Oni su malali po stranim uzorima, unosili izvjesnu vlastitu notu u izrazu i formi i tražili što bolji materijal kojim će izvesti svoj rad. Upotrebljavali su prirodne (zemljane, mineral-

ne) boje uz grublju primjesu voska i drugih ljepljivih materijala; uljane boje još nisu bile poznate. Sredstva i materije za malanje i nerazvijena tehnika rada na metalu su znatna ograničenja majstorima, naročito onima u provinciji. Slikarstvo je našlo svoju djelimičnu primjenu i u dekorisanju zemljanog posuđa. Modeliranje u glini spada, kao što je poznato, među najstarije ljudske djelatnosti i vrlo rano je postalo predmet primijenjene umjetnosti. Ukrašavanje vaza raznim ornamentima u boji ima svoju daleku tradiciju i pokazuje neprekinutu liniju razvitka. Bojena i oslikana keramika postala je naročito popularna u antičkoj Grčkoj, odakle se kao proizvod umjetničkog zanatstva širila po svim zemljama antičkog svijeta. Kao odraz helenske trgovinske i kulturne dominacije na Mediteranu, ova keramika je prešla u nasljeđe i Rimljanima. Međutim, sa rimskom Imperijom nastupila su nova vremena i nove naklonosti. Zemljano posuđe je sada trebalo da prvenstveno zadovolji praktične i vlastite potrebe, a tek u drugi plan su dolazili estetski i drugi zahtjevi za dekorisanjem vaza. Otuda se kod nas i u drugim zemljama Rimskog Carstva rijetko susreće zemljano posuđe omalano i ukrašeno slikama u boji. Među malobrojnim nalazima bojene keramike sa područja Bosne i Hercegovine najčešći su oni iz centralne i zapadne Bosne. Njeni ornamentu su jednostavni: paralelne linije, spirale, talasasti potezi, cikcak-linije, trouglovi, rombovi, koncentrični krugovi, stilizovane grane sa lišćem, metope i slični geometrijski motivi. Ova vrsta zemljanog posuđa – sa bojenom geometrijskom ornamentikom spada u red finije provincijske keramike: izrađena je od prečišćene i dobro pečene zemlje, ima uglačanu površinu i tanje zidove. U pogledu oblika na njoj se odražavaju rimski i autohtoni uticaji, dok su ornamentu vezani za kasnolatske uzore. Većina dosad poznatih primjeraka keramike sa bojenim geometrijskim motivima potiče iz III i IV stoljeća n.e., dok su nalazi iz I i II stoljeća znatno rjeđi.

PRIMIJEJENA UMJETNOST PROIZVODI UMJETNIČKOG ZANATSTVA I RADINOSTI

U starom vijeku zanatstvo se snažnije razvijalo od vremena kada su počeli da izrastaju gradovi kao politički, privredni i kulturni centri teritorija na koje su se nalazili. Prvobitno namijenjeno podmirivanju ograničenih potreba u sredini, zanatstvo je u urbanizovanim područjima i ranim državnim formacijama postalo proizvođačka djelatnost za širu razmjenu i trgovinu. U izradi raznih rukotvorina, počevši od najprimitivnijih kamenih oruđa do prikladnijih, čvršćih i ljepših proizvoda od metala, ljudi su milenijima stalno sticali praktična iskustva i prenosili ih novim generacijama. Napredak je išao istorijskim tokom – sigurno i nezadrživo: primarne tekovine i tradicije pojedinih sredina obogaćivane su dostignućima iz drugih sredina i zajednica. Taj proces možemo pratiti i na području Bosne i Hercegovine od praistorijskih faza do u rimsko vrijeme. Autohtono stanovništvo naših krajeva ostavilo je vidnih dokaza o svojim proizvođačkim djelatnostima u vrijeme formiranja plemenskih zajednica i ranih dodira sa drugim grupama i plemenima izvan vlastitog etničkog teritorija. Domaća, pretežno ilirska populacija je još tada najveći dio svojih potreba u oruđu, zemljanom posuđu i metalnim izrađevinama podmirivala samostalnom proizvodnjom. Zanatstvo možemo pratiti još od početka I milenija st.e. kad se u unutrašnjosti Ilirika, npr. kod Ilira na Glasincu, ono izdvojilo iz poljoprivrede.

Uspostavljanje rimske dominacije snažno se odrazilo na dalji razvitak i unapređenje raznih proizvođačkih aktivnosti u našoj zemlji. Sa osnivanjem gradova, izgradnjom cesta i uvođenjem ustanova novog državnog poretka, provincija je našla mogućnosti za brži razvitak svoje ekonomike. Otvarane su zanatske radione, a trgovina i promet su se proširili na velikom prostoru provincije i drugih zemalja. Zanatstvo se prvenstveno orijentisalo na izradu predmeta svakodnevnog, praktične namjene, ali je postepeno uvodilo i proizvodnju umjetnina. Iz takvih radiona su izlazile skulpture, reljefi i zidne fresko-slikarije kao radovi po narudžbi. Iz takvih radiona takođe su izlazili ukrašeni zanatski proizvodi ljepšeg izgleda i forme, namijenjeni opštoj upotrebi i trgovinskoj prodaji. Ovi radovi su nosili obilježje primijenjene umjetnosti i često su stajali na granici između likovnog stvaranja sa umjetničkim izrazom i onih oblika koji se nisu uzdigli iznad stepena boljih zanatskih rukotvorina. Zanatlije su, kao što pokazuju sačuvani predmeti iz brojnih nalaza, često i neskriveno jedni druge oponašali i kopirali, radili na određenom mjestu ili u pokretnim ekipama koje se privremeno nastanjuju uz pogodna tržišta i veća radilišta. Oni su se međusobno takmičili u nastojanju da puste u prodaju što bolje i ljepše izrađevine. Razumije se, masovnija produkcija rukotvorina za opštu upotrebu, makar ta proizvodnja tražila oblike umjetničkog ukrašavanja, nije nikad mogla prevazići svoju ograničenu namjenu. Zanatstvo u našoj provinciji ostalo je na nivou koji mu nije dozvoljavao da ostvari ciljeve prave, visoke umjetnosti. Sposobniji majstori, koji su se ogledali u umjetničkom zanatstvu, uspijevali su da stvore svoje radionice i da osposobe nasljednike u poslu, i njihov rad je dobivao priznanje. Kad danas ocjenjujemo vrijednost i značaj proizvoda umjetničkog zanatstva u rimskoj Bosni i Hercegovini, moramo imati na umu to da je primijenjena umjetnost bila dosta ograničena svojom funkcijom, modom i ukusom određenog vremena, a isto tako i dimenzijom samog predmeta ili ukrasa.

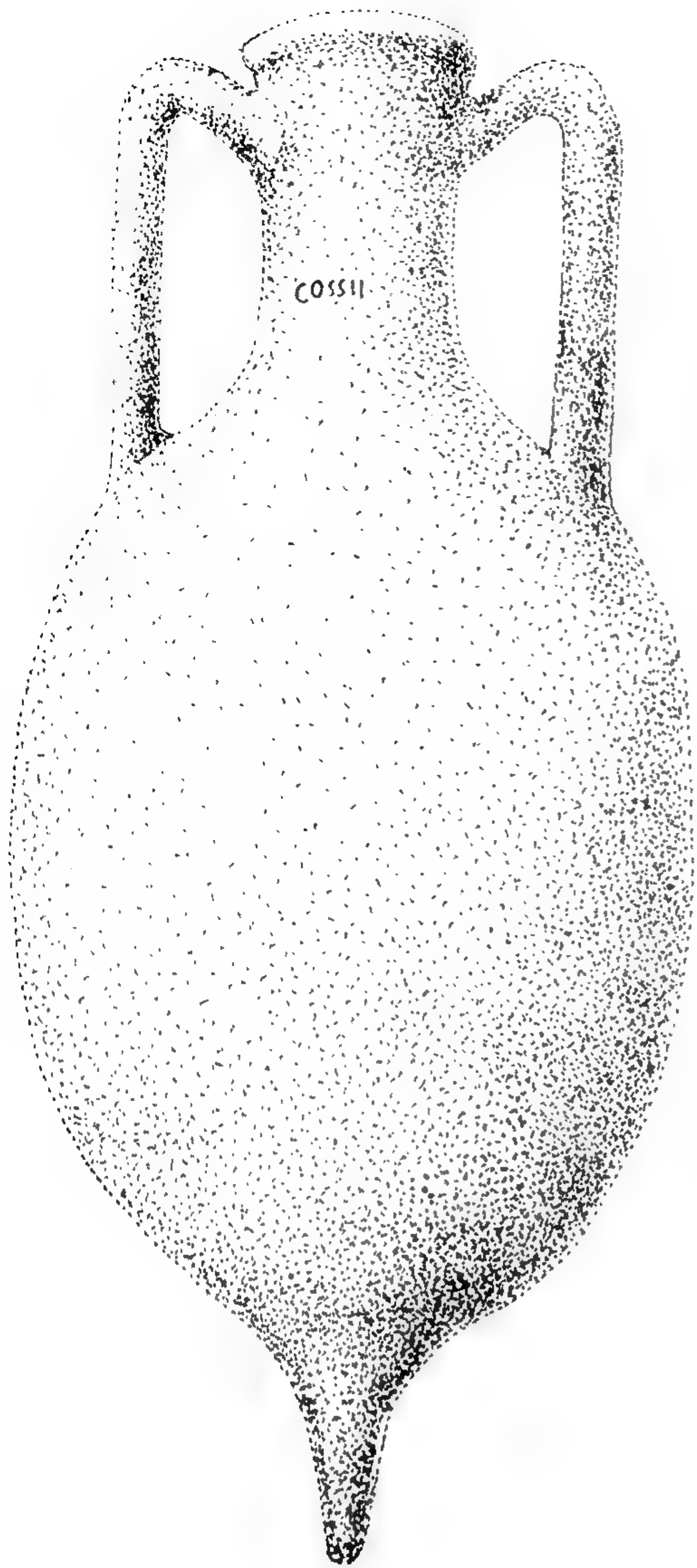
Nasuprot tome, skulptor ili freskoslikar nije nailazio na tolika i takva ograničenja: on je u provinciji radio sa više slobode; nisu ga sputavali okviri funkcije, dimenzije predmeta na kome radi dozvoljavale su mu da „glas umjetnika“ i njegova „duša“ progovore snažnije nego u izrađevinama umjetničkog zanatstva. Bez obzira na to kakav je stepen kod nas postigla „čista“ umjetnost i da li je treba uzdići iznad strogo primijenjene umjetnosti, neosporna je činjenica da na radovima umjetničkog zanatstva ideja i osjećanje ustupaju mjesto praktičnoj korisnosti.

Nas ovdje interesuju predmeti kojima je zanatlija svojom vještinom i fantazijom dao ljepši oblik i ornament, težeći prvenstveno za dobrom prodom i poštujući manir sredine u kojoj je radio. Na prvom mjestu dolaze u obzir zemljano posuđe (keramika), staklo, nakit i ukrasi. Ove izrađevine, namijenjene običnoj i svakodnevnoj upotrebi poznajemo po relativno brojnim nalazima sa raznih područja naše zemlje. One spadaju u red najjače zastupljenih artefakata iz rimskog perioda. Bilo bi brzopleto i neodmjereno ako bismo željeli da na osnovi samo ovih nalaza obilježimo način svakodnevnog života. Potpunija slika o tome traži mnogo više podataka i elemenata, što izlazi iz okvira ovakvog pregleda o kulturi. Međutim, nalazi predmeta opšte upotrebe i njihovo porijeklo svjedoče o stalnom saživljavanju autohtonih osnova u materijalnoj kulturi sa stranim uticajima i tekovinama materijalne kulture. Doba rimske vladavine donijelo je mnogočega novog u proizvodnji i načinu života, naročito u tehnici rada i upotrebi

materijala. Primajući novine rimske civilizacije, domaće stanovništvo je – kao što smo to više puta istakli – čuvalo svoje davnašnje tradicije i svoj način života.

Zemljano posuđe je raznovrsno i susrećemo ga svuda. Neosporno, potražnja i ponuda za ovom vrstom predmeta svakodnevne upotrebe bile su velike. Raznovrsnost zemljanog posuđa sa našeg područja u doba Rimljana dolazi do izražaja ne samo u oblicima već takođe u tehnici izrade i ornamentici. Nije dan drugi period keramičke proizvodnje u našoj zemlji ne može se po raznovrsnosti u keramici mjeriti sa rimskim periodom. Pri tome valja napomenuti da su vaze, čaše, lonci, amfore i drugi oblici glinenih posuda, kao i lampe ili terakote, barem što se tiče domaće proizvodnje, najvećim dijelom zadržale karakter radionosti koja ne spada u umjetničko zanatstvo. Domaća keramika iz rimskog doba ne pokazuje bitne razlike prema onoj koju je proizvodilo i upotrebljavalo autohtono stanovništvo u posljednjim praistorijskim fazama. Gruba izrada i tipični oblici zemljanih posuda ostali su onakvi kakvi su bili ranije. Sačuvala se i stara tehnika rada u rimsko doba; zemljano posuđe za opšte domaće potrebe nije rađeno na točku, tj. tehnikom koja je došla sa novim gospodarima, već prostom rukom i običnim pomoćnim sredstvima. Kako ovu pojavu tumačiti drukčije, nego čvrstom i postojanom upornošću Ilira da ostanu privrženi vlastitoj kulturi, u kojoj su egzistirale i tekovine keltske materijalne kulture. U prvim decenijama rimske vladavine javljaju se pored domaćih lončara i vojne keramičke radionice koje doprinose širenju nove tehnike rada i povećanju proizvodnje svih vrsta keramike. Docnije se ova radinost koncentriše u većim naseljima i postaje sve privlačnija za preduzetnike iz pojedinih gradova i centara. Već smo naveli najvažnije ciglane koje su radile za potrebe građevinarstva i razvijale se naporedo sa podizanjem novih objekata i naselja po rimskom uzoru. Na području Bosne i Hercegovine morao je raditi veći broj lončarskih radionica uglavnom manjeg kapaciteta i užeg trgovinskog domena. Svakako su u pojedinim većim ciglanama postojali i posebni pogoni za proizvodnju finijih keramičkih predmeta. Čini nam se da bismo takve pogone mogli tražiti u Bugojnu, gdje je radila veća opštinska tvornica vezana za susjedne municipije *Bistue nova* i *Bistue vetus* (njen tvornički žig je *BISTVES*) i na prostoru današnjeg Sarajeva, sa kojeg su nam poznate dvije tvornice – *MAXIMIN* i *CONST* . . . Iz areala rimskog municipija *Aquae S.* . . (današnja Ilidža) potiču brojni nalazi keramičkih predmeta od kojih su neki izrađeni u tvornici *COSSII*, poznatoj po žigu na jednoj amfori čiji tip nije usamljen u ovom predjelu. Među vazama, lampama i drugim proizvodima prave keramike susrećemo bolje obrađene i ukrašene primjerke na kojima je manuelnim i mehaničkim radom prije pečenja ili posebnom prevlakom spoljnja površina dobivala svoju boju i glazuru. Ovamo spadaju kako nalazi domaćeg porijekla tako i keramički predmeti opšte upotrebe nabavljeni u tvornicama izvan naše zemlje. Za ukrašavanje su upotrebljavani razni načini i tehnike: višestruko glačanje i satiniranje, utiskivanje, graviranje, oslikavanja i crtanje, izvođenje ornamenata u vidu geometrijskih i ponekad figuralnih reljefa. Međutim, ne treba zaboraviti da je najjače zastupljeno zemljano posuđe grube izrade, slabije fature i običnih oblika, bez ukrasa, bez glazure i oslikavanja ili sa jednostavnim, nemarno utisnutim ornamentom. Ove posude su odgovarale najširim potrebama domaćeg življa, jer su se mogle lako i jeftino dobiti.

Na našem području je upotrebljavano i luksuzno zemljano posuđe, poznato pod imenom *terra sigillata*. To su primjerci vrlo lijepe keramike koja je u

Sl. 79 – Zemljana amfora iz Ilidže

rimsko doba bila na visokoj cijeni poput porculana ili kristala u naše vrijeme. Razumije se, primjerci *sigillata*-keramike, nisu česti i potiču uglavnom sa onih nalazišta na kojima su u rimsko doba postojale važnije aglomeracije i objekti. Pravo *sigillata*-posuđe nije rađeno kod nas, već je dobavljano putem trgovine i posredstvom razvijenijih centara u susjednim krajevima (*Salona, Siscia, Sirmium, Narona*). *Sigillata* keramika ima nekoliko obilježja po kojima se razlikuje od ostalog zemljanog posuđa. Ona je crveno glazirana, dekorisana posebnim ukrasima koji se izvode točkićima ornamentalnim i figuralnim otiscima sa pečata i raznim aplikacijama u reljefu. Jednostavnije njene vrste su bez ikakvih ukrasa i predstavljaju čisto zanatski rad. Ona je karakteristična i po svojim specifičnim oblicima: najjače su zastupljene plitke okrugle zdjele i tanjiri, zatim nešto dublje posude sa prstenastom stopom ili ravnim dnom, ali se javljaju i pravi lonci, čaše, pehari i sl. Pored plastične dekoracije, *sigillata* često nosi žig tvornice kojim je trebalo obilježiti tipičnu proizvodnju pojedinih serija. Tehnička izrada posuda, pečenje, glaziranje i ukrašavanje spoljnih površina – sve je to u prvo doba dobro i besprijekorno obavljano. Ova vrsta keramike, za koju se pret-

postavlja da bi po tehničkom postupku izrade mogla biti porijeklom iz Male Azije, dostigla je početkom ranog Carstva u etrurskim i kampanskim centrima (*Arretium, Cales, Puteali*) visok nivo proizvodnje. Odavde, i iz pojedinih fabričkih filijala u Galiji i na Rajni, uskoro se *terra sigillata* raširila po drugim provincijama među kojima su neke i same počele da je proizvode. Stvoreni su uslovi za razvitak trgovine tom lukrativnom izvoznom robom. Već sredinom I stoljeća n.e. *sigillata*-keramika je postala predmet masovne produkcije i u znatnoj mjeri izgubila odlike umjetničke obrade i finog modeliranja prema grčkim uzorima. Na našem području se krajem ovog vijeka javljaju razni tipovi crveno glaziranog i dekorisanog posuđa, naročito onog koje pokazuje odstupanje od prvih i najljepših italjskih tipova i oblika. Dosad su ustanovljeni i djelimično sistematizirani oblici čiji ukrasi pokazuju mnogo sličnosti sa „belgijskom keramikom“ kao imitacijom *sigillata*-posuđa. Na glavnom nalazištu u Višićima i na drugim mjestima (Šipovo, Doboj, Ilidža, Duvno, Mogorjelo, Bihać, Konjic, Travnik), gdje susrećemo primjerke svijetlocrvene, narandžaste keramike pod imenom *chiara* – svuda se primjećuje znatna ujednačenost oblika i ornamentalnog sistema. Razlike se javljaju u glazuri površine ili u motivima dekoracije na pojedinim oblicima. Po onome što danas znamo izgleda da se ta keramika kod nas dobro odomaćila u II i III stoljeću n.e. i da su na našem području postojale lokalne radionice, među kojima bi mogla biti značajna radionica u Višićima. Što se tiče dekora *chiara*-posuđa, on se kreće od običnih geometrijskih motiva do floralnih i figuralnih predstava: tu su spirale, jednostavne linije i crtice arhitektonske imitacije (korintski stup s kanelurama), životinje (konji, ribe, jarac ili bik) mitološka bića, likovi ljudi i žena. Svi pomenuti ornamenti izvođeni su u vidu plitkog reljefa na površini posuda i pokazuju mali broj varijanti. Vanjska površina posuda često se razlikuje po sjaju prevlake, mada je faktura uvijek iste boje. Neki primjerci imaju posve sjajnu, glaziranu površinu, dok su drugi izrađeni manje brižno i nisu uglačani.

U našim krajevima za vrijeme Rimljana našlo je svoju primjenu i staklo. Pouzdano je da su predmeti od stakla i samo staklo predstavljali dragocjenu robu za domaće stanovništvo kome nije bila poznata ova vrsta proizvodnje. Prema onome čime sada raspolazemo, teško je reći da se staklo na području naše zemlje upotrebljavalo u većoj mjeri. Obično ga susrećemo zajedno sa drugim artefaktima rimske materijalne kulture, prvenstveno u ruševinama raznih zgrada i među grobnim priložima, ali ne tako često. Svakako je ovamo dolazilo kao importirana roba, a ako bismo tražili puteve kojima je dospjelo u naš kraj, morali bismo da ih vežemo za pravce Italija – jadransko primorje i zapadne provincije – Panonija. Krajem stare ere u doba Augusta tehnika staklarske produkcije prešla je iz Aleksandrije u Italiju, odakle se proširila na pojedine zapadne provincije, naročito Galiju, Germaniju i Španiju. Već tada je staklena talina preradivana u razne predmete i oblike valjanjem, izvlačenjem i duvanjem. Primjenom ovih načina prerade sama proizvodnja je postajala sve obimnija tako da se staklo postepeno javljalo kao jeftiniji artikal koji na tržištu vodi uspješnu borbu sa *sigillata*-posuđem. Početkom II stoljeća n.e. neke provincije, kao Galija i Donja Germanija, snažno su razvile svoju produkciju, pa se već osjetila njihova premoć nad italjskom i aleksandrijskom staklenom robom. Za naše područje karakteristični su obični, jednostvni i skromno dekorisani oblici predmeta od stakla: male boce, vrčevi, čaše, plitke posude, ampule, pehari. Oni svjedoče o tome da je

Sl. 80 – Primjerci rimskog stakla sa područja Bosne i Hercegovine

potrošnja luksuznijih predmeta od stakla bila vrlo ograničena i da se na tržištu ponajviše javljala jeftinija roba koja je odgovarala opštoj namjeni. Cijeli stakleni predmeti ili njihovi odlomci pokazuju i to da je produkcija tokom vremena davala ne samo plavo-zeleno već takođe bistro i bezbojno posuđe.

Na bezbojnim posudama u III stoljeću i kasnije nalazimo nalijepljene staklene kapi u vidu ukrasa (npr. čaša nađena u Sarajevu); ponekad su ove kapi višebojne – plave, smeđe ili crvene – i stvaraju lijep utisak dekorativnosti. Kod nas nema nalaza staklenih predmeta koji predstavljaju fini umjetnički rad sa posebnim gravirama i bojenim ornamentima ili utisnutim pletivom staklene žice, ali u našim nalazima susrećemo posude tankih i pažljivo izrađenih zidova u plavoj ili zelenoj boji, ponekad sasvim jasne i bezbojne – sa mnogim obilježjima zanatskih umjetnina. Staklene izrađevine kao predmeti primijenjene umjetnosti ne potiču iz domaće radinosti i proizvodnje. U nalazima preovladavaju posude debelih zidova plave i zelene boje ili jako zatamnjene.

Među staklenim izrađevinama posebno mjesto ima nakit. Perle su najčešće bile od stakla, a naušnice i prstenje obično je dobivalo staklene ukrase različite veličine i boje. Sigurno su ovakve ukrase domaći stanovnici rado upotrebljavali za svoj nakit i cijenili njihovu prikladnost za modeliranje i šarolikost njihovih boja. Sve brojnija iskopavanja pružaju nam stalno nove dokaze o znatnoj upotrebi prozorskog stakla na zgradama u rimskoj Bosni i Hercegovini. U ruševinama se često nađu manji odlomci stakla, obično oksidirani i irizirani usljed dugotrajnog ležanja pod zemljom. Međutim, to nije redovna pojava: brojne su supstrukcije građevina bez takvih fragmenata i dokaza da je zgrada imala ustakljene prozore ili druge otvore. Ondje gdje je postojao neki ugledniji građe-

vinski objekat tu su sačuvani dijelovi prozorskog stakla u raznim debljinama do 5 mm. Ako je vlasnik bio imućniji čovjek i imao dovoljno smisla za uređenje stambene zgrade, on je nastojao da razbije sumornost i tamu u unutrašnjosti svoga doma i da koliko-toliko odstrani onu izoliranost antičke zgrade od spoljnog svijeta i prirodnog svjetla. U svakom slučaju upotreba ove vrste stakla tokom prva tri stoljeća rimske vladavine na našem području išla je uporedo sa razvitkom rimske provincijalne arhitekture i omogućila je građevinarstvu da ostvari bolje osvjetljenje unutrašnjih prostorija.

Od praistorijskih vremena sve do danas među ljudima se sačuvao običaj da ukrašavaju svoju odjeću i tijelo. Predmeti ukrašavanja su imali ne samo dekorativnu funkciju već isto tako erotičku i magijsku namjenu, a u znatnoj mjeri i svrhu da na vidan način obilježe društveno-politički i imovinski položaj ličnosti koja se njime krasi. Od svih ukrasa najradije je upotrebljavan nakit. Na našem području u rimsko doba se najčešće javljaju ovi oblici nakita: raznoliko prstenje, narukvice, ogrlice, naušnice, ukosnice, ukrasne igle, fibule, geme, amuleti. Kod nas su izrada i oblikovanje nakita vodili svoje tradicije još iz bronzanog doba. Na pojedinim predmetima nakita vrlo rano se manifestovala umjetnička koncepcija i naklonost za lijepim, skladnim i duhovitim izrazom u modeliranju raznolikih formi i ornamentalnih motiva. Nakit je u zemljama Rimskog Carstva dobio vrlo široku primjenu kod svih slojeva stanovništva. Najjače su zastupljeni predmeti nakita od običnog metala sa aplikacijama od drugog materijala (staklo, ćilibar, drago kamenje), ali se nalaze i oni koji su izrađeni u zlatu i srebru. Bogati ljudi su nabavljali skupocjene radove i ponosili se luksuzom svojih ukrasa. Jeftine izrade zadovoljavale su potrebe širokih dijelova stanovništva kojima je i nakit od običnog materijala pružao zadovoljstvo i užitak.

Posebnu ljubav i naklonost za ukrašavanjem pokazivale su žene. Gotovo sve spomenute predmete nosile su žene dok su se muškarci služili samo nekim, na prvom mjestu prstenjem različitog oblika. Ova vrsta nakita je imala mnogostruku namjenu: u antičko vrijeme prsten je igrao ulogu ne samo vidljivog i stalno prisutnog ukrasa već takođe ulogu amajlije i pečata ili znaka dostojanstva. Za nas je interesantno to da su autohtoni stanovnici u unutrašnjosti provincije Dalmacije sačuvali mnoge oblike ukrasa iz praistorijskog vremena i da su preuzeli samo ponešto od specifičnog rimskog nakita. Pa i tada, domaći ljudi su upotrebljavali nove vrste i predmete ukrasa na način koji je najbolje odgovarao njihovim navikama i ukusu. Među najvažnije nalaze od dragocjenih metala spadaju: zlatni ženski nakit iz Gradine kod Sasa, sačuvan u olovnom sarkofagu (lančić od zlatnih spona u obliku osmice, staklenih prizmi i rubinskog zrnevlja; naušnice i prsten); zatim zlatne naušnice sa posebnim privjescima i dvije pozlaćene fibule iz Potoka kod Mostara. Poznato je zlatno prstenje iz Šipova, Duvna i Gorice, a naročito prsten sa pečatnom pločom nađen na gradini Stražici kod Gornjeg Vakufa – značajan po urezanoj predstavi glave jednog mladića koja bi mogla odgovarati liku Germanika, sinovca cara Tiberija; zlatni prsten iz Drežnice sa gemom – pločom od karneola na kojoj se nalazi lik boginje Dijane i psa kao njenog pratioca u lovu. Vrijedno je spomenuti i dva zlatna prstena iz rudarskog rejona u dolini Japre, na kojima se sačuvao posvetni, odnosno apotropejski natpis.

Srebrni nakit je češći od zlatnog. To su na prvom mjestu razni tipovi fibula iz Stoca, Gorice kod Ljubuškog, Trnova, iz okoline Bos. Novog, Mujdžića kod Šipova i drugih mjesta; zatim bogatiji nalaz ženskog nakita iz Tribova kod

Sl. 81 – Odlomak nadgrobnog spomenika iz Zenice

Mrkonjić-Grada, od koga su spaseni ogrlica, dvije fibule sa lančićem i dvije narukvice; djelomično su sačuvani nalazi srebrnog ženskog nakita iz Mahovljana kod Laktaša i Plakovice kod Duvna; lijepi primjerci srebrnih narukvica pronađeni su u Stocu i Šipovu, a prstenje u Klinu kod Gacka, na Velikim Vratima kod Kupresa i u Jezerinama kod Bihaća; neki ukrasni predmeti pronađeni su i u drugim mjestima širom Bosne i Hercegovine. Najbrojniji su predmeti bronzanog nakita, naročito fibule koje se javljaju u raznovrsnim tipovima i oblicima. Karakteristično obilježje bronzanih ukrasa čini to što su oni jednostavnije obrade i ornamentike i što gotovo neodstupno čuvaju stare, naslijeđene oblike iz ranijih vremenskih perioda.

Izradom nakita bavili su se brojni majstori i zanatlije. Među njima se ističu zlatari, obrađivači dragog kamenja i stakla, brusači i cizelatori. Majstori i zanatlije su morali poznavati mnoge tehnike rada u metalu, od livenja i slobodnog kovanja ili kovanja u pojedine oblike do lemljenja i oblaganja drugim materijalom. Umjetnička obrada i samo ukrašavanje spadaju u viši stupanj rada. U onom što je majstor svojim preciznim i strpljivim iskucavanjem, urezivanjem i spajanjem raznih materijala stvarao često se manifestovala originalnost, vlastita misao i estetsko osjećanje. Umjetnički rad je dolazio do izražaja ne samo u lijepom ornamentisanju nakita već takođe u primjeni originalnog stila i uvođenju novih motiva. Skupocjeni predmeti ukrašavanja su vrlo pogodni za takav rad, jer zahtijevaju solidno zanatsko iskustvo i vještinu majstora, a s druge strane, moraju zadovoljiti relativno viši zahtjev i ukus kupca. Vidjeli smo da su predmeti nakita i u našim krajevima bili omiljeni i da ih je domaće stanovništvo upotrebljavalo kao ukrase vijekovima prije dolaska Rimljana. Međutim, i na ovim predmetima su se odražavale promjene nastale istorijskim razvitkom Rimskog Carstva i

njegovih provincija. Do njih je dolazilo nekad pod uticajem stranih uzora, a nekad u znaku provincijalne mode i manira. Promjene su se češće odražavale na detaljima ukrasa i obrade, nego na samim oblicima. Naši krajevi su, svakako u ograničenoj mjeri, već u I vijeku prihvatili fine oblike nakita iz grčke primijenjene umjetnosti, koju su Rimljani vjerno oponašali. Tokom II vijeka n. e. fini oblici se sve više preobražavaju u grublje i teže oblike da bi već u III vijeku n. e. postali nemirni i neuobičajeni. Sad je dekor obogaćen bojom, obrada novim stilom i tehnikom. Važno je istaći da se tokom prva tri vijeka Rimskog Carstva u našoj provinciji održala grčko-rimska ornamentika, ali su za to vrijeme pored rimskih oblika opstojali autohtoni oblici nakita – gotovo neizmijenjeni i namijenjeni širokoj upotrebi. U III vijeku n. e. osjetio se i u ovoj grani primijenjene umjetnosti uticaj Istoka koji donosi neke nove oblike i predmete ukrašavanja.

Nošnju i način odijevanja poznajemo po likovnim predstavama na kamenim spomenicima. Slike sa tih spomenika predstavljaju najpouzdaniji izvor našeg znanja o nošnji autohtonog stanovništva i njenim karakteristikama. Ovo treba istaći tim više što pisani antički izvori nisu sasvim jasni i razumljivi kad je u pitanju odjeća i obuće rimskog svijeta, a posebno stanovništva u provincijama. Istina, reljefi nadgrobnih i drugih spomenika ne mogu nam uvijek odgovoriti na sva pitanja zato što su mnogi jako oštećeni. Među reljefima ima dobro sačuvanih, ali zbog grubih poteza u izvođenju likova i zato što nema jasno izraženih detalja – ni na njima ne nalazimo sve što nas interesuje. Nošnja domaćeg življa u rimsko doba dosta se razlikuje od rimske odjeće i ima specijalna autohtona obilježja. Svi dijelovi odjeće i obuće koje vidimo na kamenim spomenicima pretežno su iz domaće radinosti. Za odjeću je najvećma upotrebljavana vuna, u kojoj se nije oskudijevalo, a za obuću koža, koju je stočarsko stanovništvo stalno dobivalo od svog blaga. Do odjeće i obuće nije bilo teško doći: postojale su sirovine iz vlastitih izvora, domaća, tako reći kućna radinost je proizvodila platno i kožu, a izrada jednostavnije nošnje nije zahtijevala neku naročitu vještinu i znanje. Svakako, na prvom mjestu je stajao praktični cilj: izraditi dobru i čvrstu nošnju koja će zaštititi tijelo protiv oštne i nepodesne klime u većem dijelu Bosne i Hercegovine. A da li u tome ima nečeg drugog osim običnog iskustva i potrebe da se zaštititi tijelo? Zar u odijevanju ne dolazi do izražaja i nešto što stvara lijep utisak? Umjetnost se kod primitivnih plemena javlja u raznolikim vidovima ukrašavanja – od slika na predmetima do dekorisanja odjeće i tetoviranja tijela. Istorijski posmatrano, prvi ljudi su se odijevali više radi ukrasa nego radi toga da pomognu svome tijelu. Čovjeka svagda oplemenjuje ljubav, a iz nje se rađa umjetnost. Čak i onda kad služi kultu i religiji, umjetnost nikad ne prestaje da se nadahnjuje divnim osjećanjem ljubavi. Uljepšavanje i dekorisanje odjeće vodi svoje porijeklo iz daleke prošlosti, iz prvih početaka primitivne umjetnosti. Otuda možemo smatrati pouzdanim da je i domaće stanovništvo naše zemlje u praistorijsko i rimsko doba nje govalo posebnu radinost – ukrašavanja tkanina raznim bojama i motivima.

U tome su, svakako, dominirali primitivno podražavanje i korisno iskustvo, ali su se javljali i takvi radovi koji po svojoj originalnoj kompoziciji i skladnoj ornamentici odražavaju smisao života, sigurnije shvatanje zakona harmonije i strasno traganje za simbolima i idejama. Utkane slike i ornamenti dočaravali su stanovniku naših dolina, kotlina i visoravni suštinu odnosa u prirodi i osjećanja kojima nema kraja i prestanka. Na taj način su ukrašeni dijelovi nošnje postali predmet umjetničkog rada koji je zadovoljavao praktične potrebe, a istovreme-

no otkrivao ljudima združeni svijet iskustva i emocije. U ovoj vrsti primijenjenog umjetničkog rada boje su nesumnjivo igrale važnu ulogu i pojačavale utisak ornamentalne šarolikosti.

Muška odjeća, onakva kakvu vidimo na kamenim spomenicima, nije bogata i raznovrsna. Muškarci su većinom predstavljeni u košulji i ogrtaču, a ponekad samo u košulji. Izrađena od debelog vunenog platna, košulja se razlikovala od rimske donje odjeće (*tunica*). Domaća košulja je sastavljena od dva dijela koji se spajaju na ramenima i ima duge rukave, dok je rimska tunika jednostavnijeg kroja, iz jednog dijela i bez rukava. Pisani izvori nas obavještavaju da se u krajevima rimske Dalmacije nosila posebna haljina dugih širokih rukava, poznata pod imenom dalmatika. Ova vrsta košulje je, po svoj prilici, porijeklom iz naših krajeva i brzo je postala popularna u Italiji i drugim dijelovima Imperije. Košulje prikazane na reljefima iz centralne i zapadne Bosne potpuno odgovaraju izgledu dalmatike po freskama ili opisu koji nalazimo u tekstovima antičkih autora. Kao dio muške i ženske nošnje, dalmatika se često spominje u III vijeku n. e. kad je sasvim preovladala i zamijenila tuniku. Važno je napomenuti da se dalmatika javlja u raznim varijantama. Za ranije vrijeme su karkateristične kraće, dok su u kasnije doba tipične dugačke dalmatike. Često su dobivale i posebne ukrase u vidu purpurnih traka (*clavus*) koje su se spuštale s ramena do donjeg poruba haljine. Traka je na muškoj dalmatici bila uža nego na ženskoj.

Neki reljefi sa našeg teritorija pokazuju dalmatiku ukrašenu vezom koji je takođe mogao biti skromniji ili skupocjeniji. Po izvorima znamo da je ova vrsta odjeće krojena i bez ikakvih ukrasa, tako da je mogla služiti za široke potrebe. Pored domaće košulje sa širokim rukavima, na našim kamenim spomenicima susrećemo predstave lica odjevenih u kratku potpasanu košulju bez rukava koja sasvim odgovara rimskoj tunici. Jedan cipelar sa nadgrobne kocke u Skelanima, pomoćnici, sluge i učesnici u žrtvenim obredima, predstavljeni na reljefima iz Rogatice, Mihaljevića, Skalana, Mošunja i Glamoča – svi nose tuniku. Izgleda da se rimska košulja javlja kao dio nošnje kod lica koja su vršila neku državnu funkciju u upravi, vojsci ili pri ritualno-kultnim obredima.

U mušku odjeću spada i ogrtač koji je prekrivao košulju i uvijek bio vezan kopčom na desnom ramenu (predstave na kamenim spomenicima iz Zenice, Obra kod Konjica, Pazarića kod Sarajeva). Ovaj gornji dio nošnje, sličan pelerini, poznat je u rimskom svijetu pod imenom *sagum* ili *paludamentum*, dok su ga Grci obično nazivali hlamidom (*chlamys*). Služio je i vojnicima i građanima u cijeloj Imperiji, ali nije uvijek bio jednostavnog modela i kroja. Vojnički ogrtač je širi i veći od onih kojima se služilo civilno stanovništvo; nabori su raznoliko modelirani prema regionalnom običaju i maniru vremena. Naši reljefi sa cijelom staturom ličnosti pokazuju da se pelerina svojom dužinom redovno podudarala sa košuljom ili tunikom (spomenik sa likom konjanika iz Zenice, konjanici i sluge na nadgrobni kockama u dolini Drine, pastir iz Priluke kod Livna). Ogrtači su često ukrašeni metalnim privjescima ili resama na porubu. Kao dio nošnje javlja se i vuneni šal, obično prebačen preko lijevog ramena. Neki spomenici sa predstavama u reljefu daju nam sliku i o uskim, uz tijelo priljubljenim pantalonama (*bracae*) što sežu do stopala. Ovaj dio odjeće zajedno sa ogrtačem spada u prikladnu nošnju ilirskih vojnika i nesumnjivo je odgovarao potrebama autohtonog stanovništva od koga je klima zahtijevala topliju zaštitu tijela. Hlače su nosili i domaći stočari, s tom razlikom što su one ponekad bile

kraće, ali su se zato uvlačile u debele vunene čarape koje su štitile stopala i noge do koljena. Muškarci su uvijek gologlavi, sa kratko podrezanom kosom i bradom. Haljine su slobodno visile niz tijelo i nisu pritezane pojasom. Obuću je teško opisati, jer nam kameni spomenici ne daju jasniju i precizniju sliku o njoj. Po grubim oblicima moglo bi se pretpostaviti da su upotrebljavani opanci sa kaiševima oko nogu ili neka vrsta mekih čizama pritegnutih ispod koljena.

Ženska odjeća je raznovrsnija i komplikovanija. Ona je tokom cijelog rimskog perioda čuvala svoj autohtoni ilirski karakter dosljednije i upornije no što je to slučaj sa muškom odjećom. Četiri su glavna dijela ženske odjeće: donja haljina (košulja), gornja haljina, ogrtač i kape ili marama za glavu. Međutim, žene nisu uvijek nosile sve ove dijelove odjeće. Košulja ima duge rukave i dosta podsjeća na mušku košulju i dalmatiku. Dugačka je, seže do stopala ili do potkoljenice, i potpasana je pojasom tako da priliježe uz struk. Skrojena jednostruko, ženska košulja je u gornjem dijelu pojasa najčešće bez nabora, dok je donji dio sav u širim ili užim vertikalnim naborima. Vrat je obično sasvim zatvoren, ali se javlja i okrugli, dosta širok, otvor oko vrata. Na nekim likovima žena vidi se i marama koja u vidu vela široko leprša oko glave – kao što pokazuju kultne predstave Dijane i nimfi iz Suhače kod Livna i Opačića kod Glamoča. Veo je u oba slučaja ukrašen geometrijskim ornamentima, što ne može biti ništa drugo nego vez u tkanini. Osim toga, veo sa reljefa iz Suhače ima kao ukras i rese na porubu.

Gornju ili dvostruku haljinu često susrećemo na našim spomenicima. Ovaj dio odjeće je dugačak kao i košulja ili nešto kraći, nema rukava i skopčava se fibulama na ramenima. Kamenji spomenici sa predstavama cijelih statura, naročito nadgrobni reljefi iz Podrinja, svjedoče o tome da kroj i način nošenja gornje haljine nije bio sasvim jedinstven. Razlike se javljaju prvenstveno u njezinoj dužini: negdje je kratka, a negdje se podudara sa dužinom košulje; često je toliko kratka da nam izgleda kao dvaput potpasana donja haljina ili tunika; na slikama u reljefu se primjećuju i nešto podignute suknje s prednje strane. Prema tome, moda i možda praktični razlozi (npr. otklanjanje smetnje pri radu) imali su svoga uticaja na kroj i izgled gornje ženske haljine. Regionalni autohtoni običaji su dolazili do izražaja i u ukrašavanju same odjeće. Reljef iz Vašarovina kod Livna prikazuje žensku haljinu bogato dekorisanu vezom koji se spušta u širokim trakama i linijama. Takav dekor ima i rub ogrtača. Interesantno je da se vez kao ukras odijela često javlja na teritoriju Dalmata. Ova vrsta ukrasa naročito se proširila u III vijeka n. e. i nesumnjivo je u sebi nosila mnogo elemenata autohtone kulture. Vez je našao svoju jaču primjenu od III vijeka n. e. kad je po balkanskim i drugim zemljama Carstva uhvatila dubok korijen moda s Istoka – odijevanje vezenim haljinama.

Ogrtač predstavlja dio ženske odjeće koji je prvenstveno služio za posebnu zaštitu protiv zime i vjetrova. Javlja se u raznim oblicima i krojevima: najčešće je to velika marama, a rjeđe laki ogrtač (*palla*) i kabanica s kapuljačom (*cucullus*, *caracalla*, *paenula*). Maramom se pokrivaju leđa i ramena, ali tako da njeni krajevi dopiru dosta nisko – ispod ruku. Slike sa reljefa pokazuju da se marama nosila i na drugi način. Tako je vidimo presavijenu na prsima sa rukom koja je pridržiava. Nekad je skupljena i zbijena na ramenima odakle se u naborima spušta niz tijelo. Upotrebu marama najbolje uočavamo na reljefima iz Bile kod Travnika, iz Zenice, Kiseljaka i Vašarovina. Laki ogrtač kojim su žene umotavale cijelo tijelo nije odgovarao praktičnim potrebama stanovništva i klimats-

kim uslovima u unutrašnjosti naše provincije, pa ga zato izuzetno i vrlo rijetko susrećemo na skulpturama (Lončari kod Posušja, Homolje kod Kiseljaka, Višnjica kod Kiseljaka). U primorskom dijelu provincije žene su uvijek bile zaogrnu-te takvom haljinom. Kabanica s kapuljačom spada u onu vrstu odjeće koju su rado nosili razni evropski narodi starog vijeka (Kelti, Germani, Etrurci, Rimljani), pa, svakako, i Iliri. Međutim, ona se na reljefima naših spomenika javlja samo jedanput kao ženska nošnja (Priluka). Teško bi bilo vjerovati da žene planinskih oblasti nisu običavale nositi kabanicu s kapuljačom kad su obavljale poslove van kuće i bile izložene kiši, vjetru i snijegu.

Pokrivanje glave vršeno je na razne načine i raznim oblicima nošnje. Vidjeli smo da su za to upotrebljavane kapuljače, kao sastavni dio ogrtača. Najčešće su predstave ženskih likova sa maramom koja lepršavo pada na ramena. Izgleda da su žene u svim krajevima Bosne i Hercegovine na ovaj način pokriva-le glavu. Spomenici nam pokazuju i brojne oblike ženskih kapa. Ističe se moda sasvim priljubljenih kapa, koje vjerovatno nisu ništa drugo nego marame sveza-ne na potiljku i dobro pritegnute. Upotrebljavane su i velike kape u obliku polulopte (Bihać, Voljevica i Tegare kod Srebrenice). One često imaju zavinut obod koji podsjeća na široku traku ili vijenac (Breza, Lisičići, Kiseljak, Skelani). Ponekad je pokrivač za glavu modeliran kao turban (Kakanj, Ustikolina) ili je to uska vrpca sa privjescima i drugim ukrasima (Zenica). Izgleda da su kape bile obilježje udatih žena, dok su maramom pokrivale glavu i žene i djevojke. Prema slikama na reljefima iz pojedinih krajeva Bosne i Hercegovine, mogli bismo odrediti granice područja u kojima je prevalirala ova ili ona moda pokrivala glave. Marama u vidu vela uobičajene su na području zapadne Bosne, kape raznih oblika i modela tipične su za centralnu i južnu Bosnu i za Hercegovinu, dok iz ostalih krajeva nemamo jasnije predstave o tome kako su žene pokrivale i ukrašavale glavu (npr. Posavina). Treba napomenuti da su figure žena često prikazane bez ikakvih pokrivača glave. Reljefi sa gologlavim ženama najbrojnije su zastupljeni u istočnoj Bosni.

Kosa je odnjevovana i lijepo počesljana: na nekim reljefima prikazana sa pramenovima koji se od razdioka odvajaju na obje strane i padaju prema obrazima i ušima; negdje je to nerazdijeljena i priljubljena kosa što se spušta preko ušiju do vrata. Ne znamo kako je izgledala cijela frizura, jer se potiljak ne vidi na reljefima. Pa ipak, izgleda da su u održavanju kose i raznim oblicima frizura žene išle za uzorima iz rimske mode. – Što se tiče ženske obuće, zasad je zbog nedostatka jasnih slika na reljefima nemoguće dati siguran opis, te možemo samo pretpostaviti da je ona identična ili posve slična obući koju su nosili muškarci (opanke, a možda i meke čizme).

U prethodnom izlaganju smo već ukazali na predmete i oblike nakita. Napomenuli smo da je ženski nakit bio bogatiji i raznovrsniji. Njime su ukrašavani ne samo pojedini dijelovi tijela već i sama odjeća. Na ženskoj odjeći se najčešće vide fibule koje su služile za zakopčavanje haljina na ramenima, a svakako i kao nakit. Fibule su ili jednostavne ili su i same dekorisane lančićem sa privjescima. Odjeća je takođe ukrašavana broševima (agrafe) na kojima su urezani geometrijski ornamenti (trouglovi, šestokrake zvijezde). Broševi su, u stvari, poseban, okrugli oblik fibula sa jače naglašenim značenjem ukrasnog predmeta. Istom cilju je služio i pojas kojim su žene redovno potpasivale svoju odjeću.

Sl. 82 – Reljef iz Priluke kod Livna – ilirska odjeća

Pojas je postajao još dekorativniji kad su do njega sa ramena padale uske trake, vjerovatno kožne kao i sam pojas.

U cjelini posmatrana, nošnja – onakva kakvu je poznajemo po slikama na reljefima – pokazuje mnoge odlike autohtonog načina odijevanja. Za muški ogrtač može se reći da pripada rimskom uzoru i kroju, iako je i on poprimio znatna obilježja domaće mode sa izvjesnim njenim razlikama po pojedinim regijama. Autohtone osobine i karkateristike mnogo su izrazitije na ženskoj nošnji. Svi dijelovi ove odjeće (košulja, gornja haljina, ogrtač i kapa ili marama) imaju drukčiji oblik i izgled nego odgovarajući dijelovi rimske nošnje. Rimski i domaća ženska nošnja dosta se razlikuje po kroju i modeliranju, po načinu ukrašavanja i nakitu.

Domaćem čovjeku je prvenstveno bilo stalo do toga da dobije predmete koji će zadovoljiti opšte potrebe svakodnevnog života. Ali proizvođač je ponekad uspijevaio da postane majstor – sposoban, originalan i vješt stvaralac. Tada je mogao da izradi ljepše i ukusnije predmete koji su predstavljali viši domet rudimentarne umjetnosti. Razumije se, ovakvi majstori su se javljali samo u onim zanatskim djelatnostima koje su imale i drugu, a ne samo praktičnu namjenu. Ma kako primitivan, skučen i konzervativan način života autohtonog živilja u našoj zemlji, on je ipak u sebi sadržavao mnoge uslove za umjetnički rad. Neobrazovani i neopterećeni ljudi, stočari i zemljoradnici, seljaci koje nije preobrazila romanizacija i koji su živjeli na svoj, tradicionalan način – takvi ljudi su svakodnevno dolazili u dodir sa prirodom, slobodno je posmatrali

i doživljavali i slobodno razvijali svoja umijeća ručnog rada. Raspoložujući sa dosta slobodnog vremena, čak i više od toga – dokoni tokom čitavih godišnjih sezona, naši Iliri su u doba svoje samostalnosti i docnije, u doba Rimskog Carstva, mogli da se predaju vlastitim osjećajima, znanjima i vještinama. I ruka nije ostala samo pri proizvodnji predmeta upotrebne vrijednosti, artefakata „od koristi” ona je posegnula i za nečim višim, što nije »od koristi« ali je pro-duhovljeno, trajno po svojoj ljepoti i vrijednosti. Majstor je stvorio umjetničke radove, a primijenjena umjetnost je našla svoje mjesto u autohtonoj kulturi.

RELIGIJA I KULTOVI

U životu autohtnog stanovništva Bosne i Hercegovine kao i kod drugih naroda starog vijeka religija odražava nemoć čovjeka pred zagonetkama prirodnih i društvenih pojava. Ona istovremeno pokazuje zavisnost ljudi od svega što je njihovoj svijesti izgledalo natprirodno. Stoga čovjek stvara iluzije o egzistenciji trajnih, beskrajskih i moćnih bića, onih bića kojima on u svim religijskim učenjima mora ostati pokoran, odan i vječno dužan. Religije ga ograničavaju, nameću mu slijepo vjerovanje i traže od njega da tim bićima kao božanstvima poklanja svoje dostojanstvo, svoju ljubav i svu misaonost svoga duha. Obaveze su stalne i predstavljaju pravu dopunu logici takvog svijeta sa svim moralnim obzirima koje propisuje vjera. Drugim riječima, božanstva su tu i treba im odavati puno poštovanje. Manifestacije tog poštovanja su raznolike: čitav obredni ritual, žrtve, pjesme, igra, zavjeti, brojni pokloni, molitve i sl. Čovjek može sasvim osiromašiti da bi se božanstvo obogatilo, jer on nije ništa a božanstvo je sve. I najstariji stanovnici naših krajeva su tokom praistorijskih perioda prošli kroz brojne faze u razvitku religije, slično drugim plemenima i zajednicama. Patrijarhalno društvo se klanjalo mnoštvu božanskih sila koje su upravljale prirodom i njenim promjenama. Novi odnosi u robovlasničkom društvu doveli su do novog reda i poretka među bogovima: razlike i nejednakosti među ljudima odrazile su se na svijest i shvatanja o diferenciranju među bogovima. Stvorena je čitava hijerarhija na nebu: uz vrhovne i glavne bogove djeluju niža, sporedna božanstva.

Bogovi su sada upravljali ne samo kozmosom i prirodnim pojavama već takođe zemaljskim odnosima i životom cijelih zajednica. Rađaju se politeističke religije sa bogovima iz panteona pobjedničkih naroda i onima koje su poštivali pokoreni narodi i plemena. Lik bogova postaje identičan ili sličan liku ljudi. Kako se oblik vladavine sve više orijentisao prema despotiji i centralizmu, tako je politeizam postepeno tendirao monoteizmu, kao ideji jednog sveopšteg, apstraktnog boga, jedne svete nedokučive pojave. Religija starih Grka predstavlja razvijeniji oblik politeizma koji je već od IV vijeka st. e. bitno uticao na rimsku religiju. Grčko-rimski politeizam odlikuje se pobožnošću koju redovno prati sujevjerje sa svim svojim mračnim i protivrječnim obilježjima. Manje su nam poznati ritualni i kultni obredi naših Ilira, ali su se nesumnjivo i kod njih manifestovali razni oblici fanatizma i sujevjerja.

Šireći svoju dominaciju, Rimljani su svuda pokazivali veliku toleranciju prema religiji i kultovima naroda koje su uključivali u Imperiju. Njima nije ni padalo na um da zabrane poštivanje mnogobrojnih božanstava u panteonu svojih podanika.

Rim je zahtijevao da pokoreni narodi priznaju oficijelni kult Kapitolijske trijade, tj. kult Jupitera, Junone i Minerve kao tri najvažnija božanstva u njegovom panteonu. U tome je bio neumoljiv i odlučan. Druge uslove autohtonim kultovima nije postavljao, tako da su oni i u novom poretku mogli egzistirati bez smetnji. Ako je Carstvo u prva tri vijeka svoga postojanja vodilo energičnu i krvavu borbu protiv Jehovine i Hristove religije, to je bilo ponajviše zato što one pored sebe nisu trpjele rimsku Kapitolijsku trijadu. Rimljani su, kao što se vidi, i pomoću religije osiguravali i učvršćivali svoju političku prevlast: priznata su sva božanstva raznih naroda i plemena sa teritorija Imperije, a u autohtone religije uvršten je državni kult Jupitera, Junone i Minerve. Na taj način se snažno ispoljila ekspanzija antičkog politeizma u svim zemljama Rimskog Carstva. Jedan pjesnik iz Neronovog doba okarakterisao je tadašnju situaciju u pogledu religije slijedećim riječima. „U Italiji ima toliko božanstava i kultova da je lakše naći boga nego čovjeka.”

Religijske predstave autohtonog stanovništva na našem području produžile su svoj život pod Rimljanima dijelom neizmijenjene a dijelom u novom obliku i ruhu. Prvi doseljenici, kolonisti, legionari i funkcioneri uprave koji su ova-mo došli iz Italije uvjerali su se da među brojnim domaćim božanstvima postoje i takva koja u mnogo čemu odgovaraju božanstvima iz njihove vlastite religije. Jezik domaćeg stanovništva nisu razumjeli, a i sama imena autohtonih kultova zadavala su im teškoće pri izgovoru – i šta je nosiocima novog poretka i vlasti, uz to samouvjerenim u sebe i ponosnim zbog snage rimske države, ostalo drugo nego da ove kultove nazovu latinskim imenima. Tako je i na našem području došlo do pojave poznate kao *interpretatio Romana*, što, u stvari, znači prevođenje autohtonih božanstava u rimski panteon i predijevanje njihovih domaćih naziva na latinske. Razumije se, pri tome nije uvijek bilo prave dosljednosti, pa su se docnije u mnogim slučajevima javile teškoće oko iznalaženja prvobitne funkcije nekog božanstva koje je već doživjelo rimsku interpretaciju.

Religiju domaćeg elementa u rimskoj Bosni i Hercegovini poznajemo skoro isključivo po arheološkim nalazima. Kameni spomenici, prvenstveno zavjetni žrtvenici i reljefi posvećeni božanstvima, pored kulturnih natpisa sačuvanih na kamenu, čine osnovnu građu iz koje crpimo podatke o religiji indigenih plemena u našim krajevima. Međutim, ovi spomenici nas samo djelomično obavještavaju o autohtonoj religiji i kultovima: domaća božanstva su najvećim dijelom u rimskoj interpretaciji i, prema tome, upoznajemo se s njima samo posrednim putem na osnovi onoga što je ostalo iz doba Carstva. Inače se u antičkoj literaturi kultovi i vjerovanja Ilira vrlo malo spominju.

Najbroniji su žrtvenici i votivni reljefi posvećeni Silvanu i Dijani, koji se na ovim spomenicima javljaju pojedinačno ili obadvoje zajedno, ili u društvu triju nimfa. Sasvim je sigurno da se ovdje radi o uglednim božanstvima ilirskog politeizma koja se javljaju u rimskoj interpretaciji. Nije isključeno da su njihova prava, autohtona, imena glasila *Vidasus* i *Thana*. Silvan je, izgleda, bio vrhovni ilirski bog u predrimsko doba koji je svoje ugledno mjesto zadržao i u vrijeme rimske vladavine. Valja priznati da i pored brojnih kulturnih spomenika Silvana njegovo pravo biće još uvijek nije jasno. Rimljani su ga primili i izjednačili sa grčkim Panom – zaštitnikom šuma, stada i prirode i pratiocem u lovu. Likovne predstave ilirskog Silvana su, u stvari, predstave koje u svemu podsjećaju na biće pola jarac a pola čovjek (antropoteriomorfni grčki Pan). Na spome-

Sl. 83 – Reljef Silvana i Dijane iz Opačića na Glamočkom polju

nicima se, međutim, javlja i pravi ljudski (antropomorfni) lik ovog boga. Nalazišta reljefa sa likom Silvana pokazuju da je njegov kult bio vrlo raširen i popularan, naročito u dalmatskom području (zapadna Bosna). Na žrtvenicima posvećenim Silvanu sačuvani su natpisi sa dedikacijama. Tu se pored obične posvete često nalaze i posebne oznake. Tako se javlja posveta *Silvano Messori* (zaštitniku šuma i stada kome su proširene kompetencije na obradivu zemlju i usjeve). Osim toga, česte su posvete *Silvano Silvestri* koje još više obilježavaju njegovu osnovnu funkciju – zaštitu šuma. Imena dedikanata pokazuju da se radi o domaćim ljudima, većinom iz II i III stoljeća n. e.

Usamljeni su natpisi sa posvetom *Silvano Cor...* i *Silvano Aug.* U prvom slučaju je po svoj prilici Silvan izjednačen sa rimskim Jupiterom (*Iuppiter Cohortalis*) i tako je i sam dobio epitet *Cohortalis*. Po drugom epitetu – Augustus – vidi se takođe da je ovo popularno božanstvo uživalo veliki ugled u domaćem politeizmu.

Jedno od osnovnih obilježja Silvana jeste njegova veselost, spremnost za igru i zabavu. Poznati reljef iz Duvna, na kome je Silvan predstavljen sa grozdom u ruci, ukazuje na to da je ovo božanstvo imalo znamenja svojstvena kultu *Libera* (Dionisa). I neki reljefi iz susjednih primorskih krajeva pokazuju kultni sinkretizam Silvana i *Libera*. Inače, kultne slike iz primorskog dijela rimske Dalmacije i njenih krajeva u unutrašnjosti nisu bitno različite. Može se samo govoriti o ljepšoj i preciznijoj izradi likova na spomenicima u primorju. Ovde su grčki i

rimski uticaji bili snažniji no u dubokoj unutrašnjosti gdje su autohtona kultura i tradicije djelovale sa velikom upornošću i slabile strane uticaje.

U našim krajevima javlja se i samostalni kult boginje Dijane, ali dosad jedino u Duvnu, Blažuju i okolini Bihaća. Slike na reljefima uvijek je prikazuju kao Artemidu iz grčkog panteona i u svemu po grčkom uzoru: to je boginja lova sa svojim poznatim atributima, u lakoj lovačkoj haljini i u potjeri za šumskom divljači. Dijana je nekad u domaćoj nošnji tako da se i u ovom slučaju mogu pratiti odstupanja od klasičnih uzora pod uticajem ilirskih tradicija. Kao samostalno božanstvo, Dijana je jako poštovana na Duvanjskom polju odakle su dva žrtvenika s kraja I i početka II vijeka n. e. Ovdje i u okolini Bihaća ona je nosila epitet *Augusta*, analogno Silvanovom epitetu *Augustus*. Na jednom reljefu iz Blažuja ona se javlja sa nadimkom *Silvia*, što predstavlja prvi i jedini spomen ovog epiteta u Bosni i Hercegovini.

Posebno je značajna kulturna simbioza Silvana i Dijane koja je dosta rasprostranjena na našem teritoriju. Zavjetni reljefi sa Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog polja na kojima su prikazana ova dva božanstva odražavaju izvjesne razlike u pogledu kulturnih atributa i odjeće, naročito kod Dijane. Na figuralnim predstavama i njihovim obilježjima kod oba božanstva su vidljivi kako klasični tako i autohtoni elementi. Na svaki način, Dijana skoro neodvojivo pripada krugu Silvana, i to ne kao božanstvo sa svojstvima poetizovanog i idiličnog bića, već kao božanstvo grubih, surovih osobina, gospodarica šumskih zvijeri koje ona nemilosrdno progoni i lovi. Na nekoliko mjesta posvjedočena je i kulturna zajednica Silvana i nimfi (Založje kod Bihaća, Metaljka kod Jajca, Kamen na Glamočkom polju). U društvu sa ovim lijepim djevojkama, koje kao polubožanska bića personificiraju prirodu i žive veselo, bezbrižno, Silvan dobiva još veći kulturni značaj i položaj. Nimfe se javljaju ili same ili kao pratnja bogovima i pripadaju krugu autohtonih božanstava. Iz Ljubuškog i Bugojna su žrtvenici sa natpisom *Nymphis sacrum* (posvećeno nimfama) ili samo *Nymphis*. Usamljen je zavjetni reljef sa Livanjskog polja na kome je predstavljena kulturna zajednica Silvana, Dijane i nimfi. Određeni položaj i ulogu u autohtonoj religiji imaju još kultovi Binda – Neptuna (*Bindus – Neptunus*), Armata (*Armatus*), Libera (*Liber*), Termina (*Terminus*) i nekog nepoznatog božanstva, možda Genija (*Genius loci*). U okolini Bihaća, naročito na vrelu Privilice, jako je poštovan ilirski bog Bind, koji je kod domaćih Japoda još u I stoljeću n. e. bio izjednačen sa Neptunom, zaštitnikom svih tajni i mnogostrukih sila u vodi. Sačuvani spomenici pokazuju da je pri izvoru Privilice postojalo ugledno svetište Binda kome su japodske starješine rado postavljale are sa zavjetnim natpisom. Žrtvenici sa posvetom bogu Armatu dosad su posvjedočeni samo u Duvnu. Nisu nam poznata prava svojstva i funkcije ovog božanstva koje ne postoji u rimskoj religiji, iako mu je samo ime latinsko. Spomenici posvećeni Liberu dosta su česti na našem području. Nalazimo ih pretežno u istočnoj Bosni i okolini Bihaća, a u Duvnu je sačuvan jedan odlomak reljefa sa njegovim likom. Stanovništvo bihaćkog kraja poštovalo je ne samo boga Libera nego i boginju Liberu. Na području istočne Bosne Liber je, po svoj prilici, bio identifikovan sa Silvanom – slično sinkretizmu ova dva kulta u nekim drugim krajevima ilirskog teritorija. Jedan žrtvenik iz Ustikoline pruža dokaz o kulturnoj zajednici Libera, Termina i Jupitera. Iz ovog kraja potiču i fragmenti spomenika po kojima se vidi da je u gornjem toku Drine Termin poštovan i kao samostalno božanstvo. Dosad nisu pronađeni zavjetni ili drugi spomenici koji bi posvjedočili da je kult Termina njegovan i u

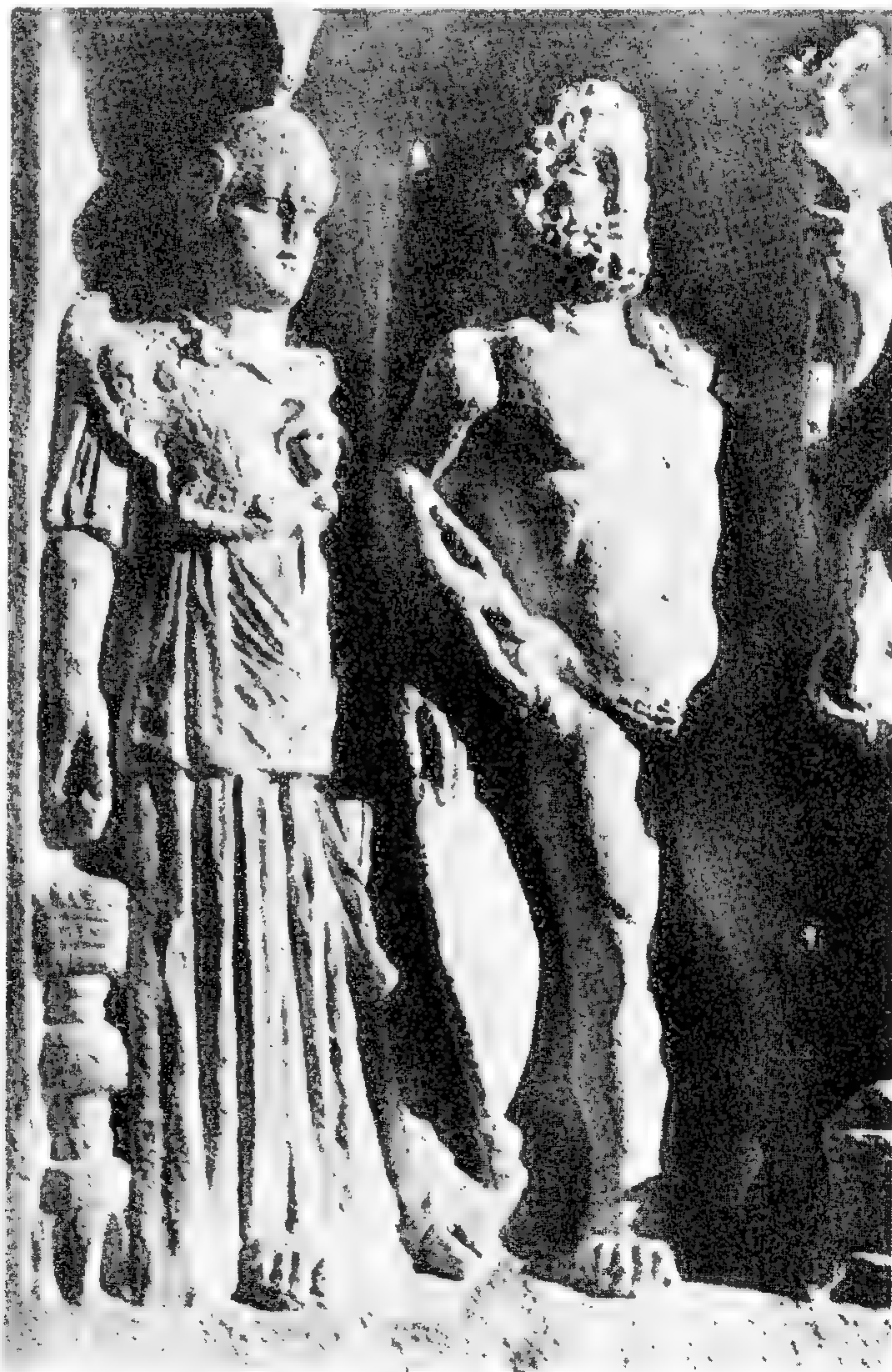
drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Obilježje i funkciju samog božanstva možemo tražiti jedino u značenju njegovog imena – „međa“, tj. „zaštitnik međa“. Sa Glamočkog polja su brojni primjerci votivnih reljefa na kojima je predstavljen muški lik u jednostavnoj ilirskoj odjeći i tipičnoj pozi – desna ruka podignuta, njen dlan otvoren, a u lijevoj je posuda za izlijevanje žrtve. Na ovim reljefima nema natpisa. Teško bismo mogli odrediti svojstva i djelatnost samog božanstva sačuvanog jedino u likovnoj predstavi. Ali u Bosni i Hercegovini često nalazimo žrtvenike sa posvetom lokalnom geniju (*Genius loci*). Najvjerojatnije je da i votivni reljefi prikazuju uobičajeni lik domaćeg božanstva koje se identifikuje sa lokalnim genijem ili kućnim duhom – čuvarom i zaštitnikom.

Od uspostavljanja rimske dominacije u našim krajevima se širila i jačala imperijalna ideja moćnog Carstva kojoj je, kao što smo već spomenuli, trebalo da služi i uvođenje kulta glavnih božanstava rimskog panteona. U osnovi te ideje stajala je vjernost i zahvalnost bogovima koji su gradili i štitili državu, među njima prvenstveno zahvalnost i odanost „Najboljem i Najvećem Jupiteru“, ocu bogova i ljudi. *Iuppiter Optimus Maximus* je bio i ostao božansko oličenje snage, ugleda i egzistencije Rima, a njegov hram na Kapitolu predstavljao je simbolični centar državnog kulta. Jupiter je poštovan kao vrhovno državno božanstvo u svim zemljama Imperije i u njegovu čast su postavljeni brojni kultni spomenici. Svuda, pa i u našoj zemlji, nalazimo mnogo žrtvenika sa skraćenom posvetom *I O M* (*Iovi Optimo Maximo*). Što se tiče drugih božanstava rimskog panteona *Iunona*, *Minerva*, *Mars* itd.), njih ni izdaleka ne susrećemo u onom broju u kome nalazimo žrtvenike i ostale spomenike posvećene Jupiteru. Dedicanti su većinom službena lica iz civilne uprave, vojni časnici i drugi funkcioneri a isto tako i romanizovani domaći ljudi. Samostalni kult Jupitra najjače je zastupljen u istočnoj Bosni, mada ni drugi krajevi naše zemlje ne oskudijevaju u raznim spomenicima i predmetima sa posvetom *I O M*. Pored osnovnog epiteta – *Optimus Maximus* – Jupiter kod nas dobiva i druge attribute kao što su: najčešće *Cohortalis* i *Conservator*, a zatim *Capitolinus*, *Depulsor*, *Fulgurator*, *Fulminator*, *Inurbator*, *Tonitrator*, *Victor* i *Cassius* (*Casius*) *Dolichenus*. Javlja se takođe u Kapitolskoj trijadi, ali rijetko. Poznate su i druge kultne zajednice: sa Junonom, s Marsom Genijem, sa Liberom i *Terra Mater* i dr. Osim toga, sačuvani su spomenici i predmeti posvećeni rimskim božanstvima u njihovom pojedinačnom kultu. To su na prvom mjestu *Iuno* (Junona kao *Dea sancta* i *Regina*), pa *Minerva*, *Fortuna*, *Hercules* (Heraklo), *Mercurius* (Merkur), *Mars*, *Terra Mater*, *Urbs Roma* i dr. Za rimske provincije je karakteristično što su u njima kultovi cara – imperatora i boginje Rome (*Augustus et Roma*) bili podignuti do nivoa božanskog poštivanja. Kult boginje Rome u stvari je kult grada Rima i rimske države. Adoracija rimskih careva počinje sa Augustom, kome su još za života podizani hramovi i razni zavjetni spomenici. Helenistički svijet na Istoku odavno je obožavanjem odavao najviše počasti vladarima i drugim znamenitim ličnostima. Izgleda da je sam August dozvolio uvođenje njegovog kulta, ali jedino u provincijama, s time da se on nikad ne javlja samostalno već u zajednici sa kultom boginje Rome. Ovu Augustovu opreznost diktirali su više politički nego vjerski obziri. Trebalo je voditi računa o vrlo jakim republikanskim tradicijama i raspoloženju senata u kome je imperator August bio samo *princeps* (prvak – *primus inter pares*), a nipošto neograničeni monarh orijentalnog tipa. U svakom slučaju, obožavanjem careva i boginje Rome data je provincijalcima mogućnost da i na taj način

iskažu svoju lojalnost Imperiji. Sama rimska religija nije otežavala uvođenje carskog kulta. U njoj je već postojalo poštivanje genija, tj. božanskog načela koje egzistira u svakoj ličnosti. Prema tome, vjernici su mogli lako preći sa ovog božanskog načela na pravo obožavanje pojedinih ljudi.

Grčka i tračka božanstva nisu jako zastupljena na našem području. Po zavjetnim i drugim spomenicima poznata su ova čisto grčka božanstva: *Aesculapius* (Eskulap), *Hygia* i *Apollo*. Od tračkih kultova posvjedočeni su trački konjanik i *Apollo Tadenus*. Medaljon konjanika (iz Sarajeva) i žrtvenik Apolona Tadena (iz Ilidže) spadaju u red kultova koji su u Podunavlje i središnje dijelove Balkana došli iz Trakije. Po svoj prilici, oba nalaza su iz III stoljeća n. e.

U našim krajevima su poštovana i mnoga orijentalna božanstva koja se javljaju u kulturnoj zajednici sa rimskim božanstvima ili pojedinačno. Po evropskim provincijama orijentalni kultovi su se naročito proširili u III i IV stoljeću n. e. U ovo vrijeme se osjetio snažan religiozni i kulturni uticaj Istoka koji se odrazio na razvitak i budućnost prostranih dijelova Carstva. Prilike u samoj Imperiji su pogodovala širenju ideologija i duhovnih pokreta s Istoka. Rimska

Sl. 84 – Skulpture Minerve, Jupitera i Genija – duboki reljef iz Šipova

država je u III stoljeću n. e., kao što smo vidjeli, proživljavala tešku ekonomsku krizu i trpjela od unutrašnjih političkih potresa i spoljnopoličkih neprilika izazvanih opasnim najezdama barbara. Najširi slojevi stanovništva, uznemireni, razočarani u svojim idealima, obeshrabreni u svakidašnjici, rastrzani mnogostrukim nevoljama i očajem, tražili su utjehu i rješenje ovim patnjama. Harmoniju u životu i pozitivno vjerovanje u iskupljenje obećavali su istočnjački bogovi iz prastare religije koja je imala razvijene teološke sisteme i znala osvajati duše mistikom i patosom. Samo ovi bogovi su propovijedali i otkrivali ljudima izgled u buduću tajni opstanak. A orijentatlni panteon, vrlo bogat i šarolik, mogao je da pohrli u rimsku Imperiju sa punom snagom raznovrsnih kultova. Među njihovim sljedbenicima i propagatorima prvo mjesto su zauzimali vojnici, poslovni ljudi, robovi, razni stručnjaci i trgovci u svim provincijama. Širenju i snazi istočnih ideologija u rimskoj Bosni i Hercegovini doprinijelo je i to što su mitraizam i hrišćanstvo, kao dvije glavne religije s Orijenta, stupile na poprište borbe za osvajanje vjernika jednim sasvim novim učenjem koje je bilo obilježeno socijalnom i etničkom notom. Postojeće religije na teritoriju rimske države nisu uopšte imale nešto što bi odgovaralo takvoj ideologiji i učenju.

Istaknuto mjesto među orijentalnim kultovima u provinciji Dalmaciji pripada kultu boga Mitre (*Mithras*) – nepobjedivog boga Sunca (*Sol invictus*) iz perzijskog panteona. Mitra, eminentno božanstvo svjetla, po svom religijskom ugledu i moralno-etičkoj snazi stajao je daleko iznad drugih orijentalnih vjera i božanstava. Njegovo učenje se zasniva na poznatom iranskom dualizmu – vjeri u dva suprotna principa: dobro i zlo, svjetlo i tmina, sa njihovim zaštitnicima: Ahuramazdom, bogom dobra, i Arimanom, bogom zla. Mitra je tu da promoviše i štiti prvi princip – dobro i svjetlo. Svojom misijom i funkcijom da pobjeđuje zlo i tminu, da svoje pristaše obavezuje na aktivnu borbu protiv vlastitih mana i udobnosti, protiv laži i prevara u svijetu – ova religija je duže vrijeme uspješno

Sl. 85 – Reljef sa predstavom boga Mitre (Lisčići kod Konjica)

konkurisala hrišćanstvu. Njeno propovijedanje, prožeto novim pogledima o jednakosti svih ljudi, postalo je privlačno za obične, siromašne i napaćene ljude, za sve robove i za mnoge potištene provincijalce. Misterijama, spekulacijama i posebnom ritualnom simbolikom mitraizam je dočaravao vjernicima božansku naklonost i etiku. Ljudi su u tome nalazili garancije za svoje iskupljenje i besmrtnost. Zbog svog boračkog karaktera, muževnosti i nepobjedivosti, persijski bog Sunca postao je obljubljen među vojnicima koji su mu odavali veliko poštovanje kao vojničkom bogu. I sami carevi su u Mitri gledali svoga pratioca i protektora (*fautor imperii*), a istovremeno su se osvjedočili da on predstavlja vrlo moćnog protivnika i suparnika hrišćanstvu. Sljedbenici mitraizma imali su svoje vjerske zajednice sa strogo propisanom organizacijom. Kao konkurent i suparnik hrišćanstvu, ova religija je konačno suzbijena i pobijeđena. Hrišćanstvo je pobijedilo zato što je imalo širu socijalnu osnovu i što je među svoje vjernike primalo svakog ko je to htio. Međutim, Mitrine opštine su pravile ograničenja: primani su samo muškarci, dok žene nisu mogle ući u redove sljedbenika mitraizma.

Mitreji, svetišta boga Mitre sa kultnim reljefima i slikama otkriveni su na nekoliko mjesta u Bosni i Hercegovini: u Golubiću i Pritoci kod Bihaća, u Jajcu, Milama kod Jajca, Konjicu, Lisičićima i Potocima kod Mostara. Svetišta su obično malena, skromnog izgleda i slabe konstrukcije, dobrim dijelom ukopana u zemlju i prislonjena uza stijenu. Svaki mitrej je imao reljefnu sliku boga Mitre, koji je svuda predstavljen na isti način: bog Sunca u persijskom odijelu, mlad, snažan, u punom zamahu, ubija svetog bika da bi ga prinio na žrtvu velikom Ahuramazdi. Slika je dopunjena brojnim simbolima (životinje, geniji) i scenama iz Mitrinog mita ili nekog kultnog rituala. Na poledini reljefne ploče u konjičkom mitreju nalazi se prikaz Mitrine liturgije i pričesti.

Spomenici ovog kulta, po posvetama i izradi, ne odaju prisustvo domaćeg elementa u njemu. Sljedbenici su većinom bili stranci i doseljenici, prvenstveno oni s Orijenta. Sami reljefi i zavjetni natpisi mogu se datirati u III stoljeće n. e., dok je jedino reljef iz Pritoke stariji i spada vjerovatno u II stoljeće n. e.

Spomenućemo još neka orijentalna božanstva i kultove o kojima postoje svjedočanstva u našoj zemlji. Reljefi na malom olovnim pločama zavjetnog karaktera (iz Halapića i Viteza) predstavljaju kultne likove Kabira, Dioskura, Mi-

Sl. 86 – Scena gozbe u Mitrinom kultu – reljef iz Konjica

tre i Helija. Slični reljefi na ovakvim pločama nalaze se u Panoniji, Dakiji i Noriku. Bog Sabazije (*Sabazius*), koji se ponekad identifikuje sa Jupiterom, takođe je štovan u našim krajevima. Jedna votivna bronzana ruka, uobičajeni njegov simbol, pronađena u Domaviji, pokazuje da je ovo frigijsko-tračko božanstvo imalo svojih vjernika među strancima i doseljenicima u rudarskom kraju *Argentariji*. O svim orijentalnim kultovima i božanstvima dokaze nam pružaju zavjetni spomenici sa likovnim predstavama i natpisima ili pojedini votivni predmeti. Mitraizam poznajemo ne samo po slikama u reljefu i posvetnim natpisima već takođe po mitrejima – malim svetištima u kojima su vjernici obavljali kultne obrede. I dok širenje persijske religije – mitraizma možemo pratiti u III i IV stoljeću n. e., dotle nam sasvim nedostaju spomenici tog vremena koji bi govorili o širenju hrišćanstva u Bosni i Hercegovini. Izgleda da je ova religija na našem teritoriju uzela većeg maha tek od kraja IV i početka V stoljeća n. e., iz kog perioda potiču sepulkralni starohrišćanski spomenici i bazilike.

U zaključku razmatranja o religiji domaćeg stanovništva i o stranim božanstvima koja se javljaju na našem području tokom rimske dominacije, potrebno je istaći da ovdje susrećemo znatnu šarolikost i uzajamne uticaje raznih kultova. Autohtonu religiju poznajemo isključivo po arheološkim nalazima iz rimskog doba. To je religija u svemu slična religijama ostalih indoevropskih naroda – Grka, Rimljana, Germana, Slovena itd. Iliri i drugi žitelji naših oblasti vjerovali su u prirodne pojave i odavali im počasti kao silama koje upravljaju životom ljudi. Na osnovi onoga što nam pruža arheološka građa, moglo bi se zaključiti da autohtona vjera nije bila sasvim izgrađena i razvijena i da ni sami kultovi nisu zaokupljali veliku pažnju i predanost poklonika. Po svoj prilici, autohtonim božanstvima nisu podizani hramovi, već su, umjesto hramova, rezervisana posebna mjesta u gajevima, zaklonima ili pećinama sa žrtvenicima, zavjetnim slikama i drugim kulturnim predmetima. Takva mjesta su poprimila značaj svetišta gdje su se okupljali vjernici. Božanstva domaćeg panteona su u toku rimske dominacije sačuvala svoj položaj i funkcije, ali je većina dobila latinsko ime i u novoj rimskoj interpretaciji našla svoje mjesto među bogovima rimskog panteona. Od kraja I stoljeća n. e. na teritoriju Bosne i Hercegovine sve češće se susreću kulturni spomenici posvećeni rimskim božanstvima: Jupiteru, Neptunu, Liberu, Dijani i dr. Istovremeno šire se grčki, trački i orijentalni kultovi, među kojima su neki stekli veću popularnost kod doseljenih stranaca i vojnika (Mitrin kult, Apolon, pa i trački konjanik). Ono što treba ponovo istaći, to je nesumnjiva tolerantnost rimskog politeizma prema politeizmu autohtonog življa u pokorenim zemljama i prema svim drugim religijama pod uslovom da pokoreni narodi i religije na području Carstva priznaju zvanični, državni kult Kapitolijske trijade. Imperija je računala na potporu religije u ostvarenju svojih političkih intencija. Njoj je pogodovala široka platforma antičkog politeizma koji se u svojoj difuziji nije mogao isprijediti robovlasničkoj ideologiji i njenim božanskim zaštitnicima, na prvom mjestu Jupiteru. Država se vezala za određenu religiju, u ovom slučaju za rimski politeizam i sve oblike njegovog sinkretizma s politeističkim religijama pokorenih naroda. Pri tome je religija uvijek dobivala pomoć od države u naknadu za moralnu i ideološku potporu koju sa svoje strane pruža državi. U Imperiji I – III stoljeće n. e. religija nije postala gospodar ili snaga nad državom. Ona nije poznavala čvrste i obavezne dogme niti sakramente. Njeni sveštenici su bili izabrani službenici kojima je uskraćena moguć-

nost da prisvoje kompetencije nekog izdvojenog organa i instance. I zato su tokom ovog perioda izostali sukobi između rimske religije, sukobi koji su tako česti u istoriji odvajanja crkve od države.

ODRAZI I POSLJEDICE

Istorijska istina da kultura ne poznaje apsolutni prekid u svom kontinuitetu i povezanosti potvrđuje se i ovdje, u našim krajevima za vrijeme Rimljana. Kad su autohtoni stanovnici, poslije dugotrajnog i ogorčenog otpora rimskom prodoru u Ilirik, konačno postali podanici Imperije, ugasila se plemenska nezavisnost i iščezli su brojni uzroci razmirica među pojedinim plemenima. Došao je novi gospodar koji traži mir, pokornost i bezbjednost. Ponajprije vojska, a zatim provincijska uprava i municipalni organi prihvataju se posla da u našoj provinciji uvedu ustanove i norme organizovane robovlasničke države. Imperija pri tome postupa vrlo oprezno i promišljeno, sve u duhu svojih vojno-političkih mjera i planova. Opasna autohtona naselja na utvrđenim visovima moraju nestati; novotrasirane ceste zajedno sa starim putevima, sada regulisanim i dograđenim, preuzimaju ulogu saobraćajnica kojima struji svakovrstan promet; oživljava privreda, a bogati prirodni resursi (šume, rude) postaju osnova proizvođačkih djelatnosti. Nije dugo potrajalo, a već se osjetio porast agrikulturne, zanatske i rudarsko-metalurgijske proizvodnje u naprednijoj društvenoj i ekonomskoj organizaciji. Tako su ostvarene pogodnosti za proširenje unutrašnje i spoljne trgovine. Od kraja I stoljeća pa neprekidno do u IV stoljeće n. e. današnja Bosna i Hercegovina, kao dio rimske provincije Dalmacije, razvija svoju ekonomiku bez većih smetnji i stalno unapređuje tehniku rada.

Urbanizacija i svi oblici romanizacije došli su do izražaja i u našim krajevima, ali u dosta ograničenim razmjerama. Još u rano doba rimske vladavine ovdje je izrastao izvjestan broj centara i naselja gradskog tipa. Neki su već u I stoljeću n. e. dobili rang municipija, tj. gradskih samoupravnih opština sa područjem koje se protezalo na okolinu i njena sela. Ali gro domaće populacije je ostao izvan municipalne uprave i nastavio da živi u svojoj plemenskoj organizaciji, onakvoj kakvu je imao u doba svoje nezavisnosti. Autohtono selo je egzistiralo po strani od tokova urbane civilizacije; ono je samo djelimično i samo površinski usvajalo ponešto od novog gradskog načina života. Sve do odmaklog vremena – do 212 god. kad su Karakalinom konstitucijom svi podanici Carstva dobili pravo rimskog građanstva – najveći broj domaćih ljudi je ostao u statusu peregrina i provincijalaca. Ali Rim nijednog časa nije gubio iz vida interese svoje imperijalne bezbjednosti, pa je putem upravnih opunomoćenika i domaćih plemenskih prvaka vršio nadzor u seoskim opštinama i župama.

Kulturni preobražaj osjetili su prvenstveno gradovi i naselja pod neposrednim uticajem urbanih centara. U gradovima su po uzoru na italske i druge razvijene centre izgrađeni forumi, kurije, kupatila, hramovi i lijepi stambeni objekti. Ostatke takvih građevina i objekata nalazimo u municipijima, prvenstveno u onim koji su postojali na mjestu današnje Ilidže, Stoca, Gradine kod Sasa, Duvna i u još nekim. Domaće stanovništvo je naučilo od Rimljana da upotrebljava kamen i opeku kao materijal za raznovrsne graditeljske potrebe. Sa novim gospodarima ovamo je stigla i vještina obrade i ukrašavanja kamena. Bolju arhitekturu i graditeljstvo susrećemo i na pojedinim objektima ili centrima

poljoprivrednih ekonomija (*villae rusticae*). Širenje rimske arhitekture i uvodenje novih konstrukcija nije svuda išlo istim tempom: na to su vidno uplivali prirodni uslovi i potrebe određene autohtone sredine, a isto tako historijski faktori koji su raznoliko djelovali u ovoj ili onoj regiji. U svemu se, takođe, manifestuju elementi domaćeg graditeljstva i autohtona tradicija, a s druge strane elementi rimske arhitekture i opšti razvitak indigenog življa u novoj društveno-političkoj organizaciji.

Oblasti bliže jadranskom primorju (južna i zapadna Hercegovina) stajale su pod snažnijim i neposrednijim uticajem rimske civilizacije nego oblasti u dubljoj unutrašnjosti. Ovi hercegovački krajevi dobili su vrlo rano veći broj lijepo i bogato uređenih aglomeracija, razvijeniju mrežu komunikacija, logore sa vojnim posadama i nekoliko poljoprivrednih ekonomija. Blizina Narone umnogome je doprinijela da se u donjem toku ove rijeke i u nekim okolnim predjelima osjeti brži razvitak i jači stepen romanizacije. Ovdje su ponajranije uvedeni u upotrebu rimski građevinski materijali, koje su tek osvojeni krajevi nabavljali u primorskim centrima na Jadranu ili u Italiji; ovdje se najčešće susreću primjerci raznih zanatskih proizvoda, opet stranog porijekla, ali su se u ovim krajevima pojavile i prve domaće kamenorezačke, klesarske, keramičke i druge radionice.

U arealu pojedinih naselja i građevinskih objekata s dana na dan stalno otkrivamo nove ukrase i arhitektonske fragmente. To su mozaici, stubovi, dekoracije sa fasada i unutrašnjih prostorija, freske i sl. Iako sve ove zgrade i objekti zajedno sa raznovrsnom arhitektonskom dekoracijom pokazuju samo odsjaj rimskog stila i raskoši, ipak cjelokupna arhitektura na našem području pruža svjedočanstvo o stepenu romanizacije u pojedinim krajevima, samobitnosti i konzervativizmu domaćeg stanovništva. Zemlje Bosne i Hercegovine su za vrijeme Rimljana krenule naprijed u svom kulturnom razvitku – negdje snažnije, a negdje jedva primjetno. Međutim, ovdje nije bilo bogatog duhovnog i umjetničkog života, ni izdaleka onakvog kakav je postojao u jadranskom primorju ili u razvijenijim dijelovima Carstva. Naprotiv, u kulturi i umjetnosti naših krajeva dominiraju skromnost i siromaštvo. Snažne domaće tradicije, istaknut geopolitički značaj oblasti između Jadrana i Podunavlja i prilike koje su za vrijeme Rimljana vladale u ovim krajevima – sve je to sprečavalo pravu umjetnost da ovdje ostvari velika djela i prosvjetu da se široko rasprostrani. Skoro bismo mogli reći da ni sami Iliri i njihovi srodnici nisu pokazivali veće predispozicije za umjetnost i da su se teško odricali svoga primitivnog života. Oni su, istina, stvorili svoju narodnu umjetnost, svoj samobitni folklor, ukrašavali su odjeću, posuđe, oruđe, kultne predmete, ali bez razvijenog osjećanja za istinski lijepo, produhovljeno i zanosno. Dodir sa rimskom umjetnošću nije mogao mnogo šta izmijeniti u tom pogledu. Rimska umjetnost – arhitektura, vajarstvo, slikarstvo – pojavila se na našem području upravo onda kad je ona kao izdanak klasične mediteranske kulture počela da gasne i da zamire, gubeći snagu duha, ljepote i umjetničkog izraza. Uzajamnim prožimanjem i saživljavanjem stranih i domaćih kulturnih tekovina na području rimske Bosne i Hercegovine formirala se provincijalna umjetnost.

Za uočavanje i poznavanje osnovnih obilježja provincijalne umjetnosti posebno su važni nadgrobni i kultni spomenici. Ukrašeni likovnim i drugim ornamentima u reljefu, ovi kameni spomenici sadržavaju čitavo bogatstvo podataka o razvitku umjetnosti i tehnici obrade kamena. Na njima se odražavaju re-

gionalne osobenosti i umjetnički nazori domaćeg stanovništva kako u stilu tako i u sižeima. Nadgrobni i kulturni spomenici, sa natpisima ili bez njih, otkrivaju po pojedinim regijama mjeru i snagu spoljnih uticaja prema autohtonim umjetničkim tradicijama. Likovi sa nadgrobničkih spomenika predstavljaju skoro jedini izvor iz koga saznajemo kako su se domaći ljudi odijevali, kakav su nakit i ukrase nosili, u kom obimu su za vrijeme Rimljana uspostavljene društvene i druge razlike među peregrinima i rimskim građanima, itd. Slično je i sa kulturnim spomenicima koji prikazuju pojedina božanstva uz izvjesne razlike prema regijama.

Naša zemlja je dala svoj odgovarajući udio u izgradnji i razvitku rimske provincijalne kulture. Ovdje su oblici i sadržaji mediteranske (grčko-rimske) umjetnosti obogaćeni stilom i izrazom autohtone, primitivne umjetnosti. To se naročito jasno vidi u primjeni drvorezbarske tehnike rada i stila na kamenim reljefima. Od III stoljeća n. e. najveći broj reljefa u kamenu javlja se u novom izgledu i formi. Svako ko ih posmatra lako će se uvjeriti da su to spomenici koji sasvim podsjećaju na drvoreze. U vrijeme kad je snaga Rimskog Carstva počela slabiti i kad su ga potresale razne nedaće i krize, u to vrijeme je i mediteranska (grčko-rimska) kultura i umjetnost postajala sve nemoćnija i sve manje kreativna. Osamostaljivanje provincija i rastrojavanje imperijalnog jedinstva omogućili su plemenima i narodima u raznim zemljama Carstva da prokinu plašt grčko-rimske kulture i da otvore nove vidike svojoj, domaćoj kulturi i umjetnosti. Oživjela je davnašnja ilirska vještina obrade drveta, a domaći majstori sa našeg područja prenijeli su je na obradu kamena i isklesavanje reljefa. Rimska umjetnost, kao izdanak helenske umjetnosti, unijela je u oblasti Ilirika mnogo novina, ali ih je ova sredina originalno primijenila, dopunila i prožela elementima autohtonog umjetničkog stvaranja.

Tradicije domaćeg stanovništva žilavo su opstojale i u religiji. Poštovanje autohtonih božanstava sačuvalo se i u rimsko doba. Šumska i stočarska božanstva ilirskog politeizma zadržala su svoj položaj i značenje u novoj rimskoj interpretaciji (Silvan, Dijana) i obogatila rimski panteon. U ilirski politeizam primljeni su i neki grčki, trački, orijentalni kultovi, a takođe zvanični kult vrhovnog rimskog boga Jupitra i drugih božanstava iz rimskog politeizma. Vrijedni su i vrlo interesantni spomenici mitraizma – persijske religije koja se po našim krajevima proširila u III i IV stoljeću n. e. i zadobila vjernike poglavito među strancima i vojnicima.

Danas se može sa sigurnošću tvrditi da su već od kraja I stoljeća n. e. i krajevi u unutrašnjosti rimske Dalmacije mogli sami da proizvode najveći dio predmeta svakodnevnog života (oruđe, posuđe, nakit) po rimskim uzorima i da su domaće zanatlije bile u stanju da preuzmu najveći dio narudžbi (podizanje građevina, izrada raznih spomenika i svakovrsne dekoracije itd.). Razumije se, uvoz finih predmeta i umjetnina nije prestao, ali ga je lokalna radinost sve više ograničavala. Od tada se na području rimske Bosne i Hercegovine zapaža stalno jači udio indigene sredine u kulturnom i umjetničkom razvitku. Tekovine i tradicije autohtonog stvaralaštva manifestuju se u svim oblastima života. Ove tekovine i tradicije postaju nerazdvojni dio rimske provincijalne kulture na području Ilirika. Domaća populacija se uporno drži vlastitih običaja i navika; ona ne popušta u svojoj samobitnosti i konzervativizmu i zna žilavo da čuva svoje etničko obilježje, svoje odlike, jezik i tradicije. Još u IV stoljeću n. e. na selu i širem prostoru Ilirika govorilo se isključivo ilirski. Iliri su, kao što smo vidjeli,

dobili gradove, ali su ostali daleko najvećim dijelom vezani za selo. Upoznali su se sa novim tehničkim i umjetničkim tekovinama, ali su ih originalno primjenjivali. Unijeli su elemente vlastite autohtone kulture u imperijalnu rimsku kulturu. Konzervativizam Ilira i njihova privrženost vlastitim tradicijama našli su svoga odraza naročito u religiji, jeziku, načinu odijevanja i stanovanja. Kad je u pitanju njihov udio u umjetnosti i zanatskoj proizvodnji finijih izrađevina, treba naglasiti da ilirska umjetnost u doba Rimljana ne predstavlja varvarizaciju grčko-rimske umjetnosti, već njenu originalnu varijantu koja je nastala prožimanjem i miješanjem autohtonih elemenata sa tekovinama razvijenije kulture i umjetnosti.

Kad je riječ o odrazima i posljedicama u kulturnom pogledu, postavlja se još jedno pitanje: da li se o rimskom periodu u ovim krajevima može govoriti kao o periodu opšteg rascvata i blagostanja. Raniji istraživači, arheolozi i historičari, vrijedni i zaslužni naučnici, nisu u dovoljnoj mjeri obraćali pažnju na to da je materijalna građa, koju su prikupljali i proučavali, nastala kao proizvod rada u određenim društveno-političkim uslovima i da ta građa na našem području prvenstveno odražava ono što je stvoreno saživljavanjem autohtonih (ilirskih) i novih (rimskih) komponenata. S druge strane, poneseni pronalascima spomenika antičke kulture i impresionirani veličinom i snagom Rimskog Carstva, ovi istraživači su se oduševljavali historijskom epohom koja je izgradila te spomenike, a nisu obraćali pažnju na konstelaciju društvenih i političkih odnosa same epohe. Istina, u tome je imala vidnog uticaja i drukčija orijentacija rada ovih istraživača. Među njima posebno mjesto zauzima K. Pač. Osnovna Pačova koncepcija o prilikama naših krajeva u doba Rimljana sastoji se u sljedećem: Iliri su primili rimsku kulturu i živjeli u blagostanju; ilirske zemlje su doživjele velik prosperitet; ekonomika je postigla vrlo vidan razvoj, uspostavljen je potpun mir, izgrađene su dobre ceste, podignuta lijepa i bogata naselja, i sl. Ako je u pitanju današnja Hercegovina, njegovi zaključci u ovom smislu su još odlučniji. Nesumnjivo, Pač svoje konstatacije zasniva na nalazima i spomenicima iz razvijenijih urbanih centara i municipalnih područja, tako da one ne mogu biti aplicirane na cijeli teritorij Bosne i Hercegovine. Pač u ovom slučaju postupa po principu *pars pro toto* i blagostanje naših krajeva posmatra kao opštu kategoriju koja proizlazi iz rimskog poretka i rimske civilizacije, a ne kao tekovinu kojom se koristio uzak društveni sloj u okviru robovlasničkog poretka. Slično stanovište nalazimo i kod F. Balifa, prema kome su oblasti današnje Bosne pod rimskom upravom bile bogato kultivisane. Danas je nauka u drugačijem i povoljnijem položaju. Nova građa i nalazi omogućuju nam da pouzdanije i objektivnije rekonstruišemo život najširih slojeva domaćeg stanovništva u unutrašnjosti provincije Dalmacije i da pri tome jasnije obilježimo omjer između onoga što je postigla romanizacija i onoga što je ovdje kao autohtona kultura i tradicija egzistiralo na mnogo čvršćoj podlozi. Provincijalna kultura sa svim svojim osobenostima i odlikama, raznolikim u pojedinim zemljama čak i u istim regijama, predstavlja vrlo zahvalno područje naučnih istraživanja koja donose bogate rezultate.

Prelazom iz III u IV stoljeće n. e. počinje novi period u istoriji naših zemalja. To je period kasne antike u kome se sve intenzivnije ispoljavaju znaci propadanja rimske robovlasničke države, a naporedo s tim izrastaju oblici novog historijskog razdoblja – srednjovjekovnog feudalizma. Na području današnje

Bosne i Hercegovine dolazi do značajnijih promjena. Već u IV stoljeću n. e. unutrašnje krize i nedaće Rimskog Carstva pogađaju i naše krajeve. Ni spoljne opasnosti kojima su još od II stoljeća n. e. bile izložene panonske oblasti na granicama Carstva nisu više bile daleko od provincije Dalmacije: barbarski narodi su sve češće prodirali u dubinu srednjeg i zapadnog Balkana i sve silovitije usmjeravali svoje inkurzije prema Jadranu. Od kraja IV stoljeća n. e. područje rimske Bosne i Hercegovine preživljavaće teške udese pustošenja i raznih razaranja sve do početka VII stoljeća n. e., kad će se ovdje naseliti Sloveni. Tokom razdoblja kasne antike javljaće se i kraći periodi zatišja u kojima će obnova i izgradnja porušenog oživljavati nade u povratak na stara mirna vremena, ali redovno će iza takvih zatišja nastupati crni dani očaja, patnji, zbjegova i stradanja u vihoru najezdi germanskih i drugih plemena. Sada će i u našim krajevima uzeti šireg maha hrišćanstvo – kao ideologija s Istoka čije je učenje i upliv još ranije bilo uhvatilo dublji korijen u nekim zemljama Rimskog Carstva.

LITERATURA

Esad Pašalić – *Period rimske vladavine
do kraja III vijeka naše ere*

- Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, posebno radovi iz oblasti antičke arheologije u sveskama za 1893, 1894, 1895, 1914, 1932, 1934, 1947, 1949/50, 1955, 1959, 1962, 1963. godinu.
- C. Patsch, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*, Die Herzegovina einst und jetzt, Wien, 1922.
- D. Sergejevski, *Doba rimske vladavine*, prilog „Kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine“, Sarajevo, „Narodna prosvjeta“, Sarajevo, 1955.
- E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1960;
- Quaestiones de bello Dalmatico-Pannonique* (a. 6–9. n. e.) Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine VIII/1956; *Römische Strassen in Bosnien und Herzegovina*, Archeologia Jugoslavica III/1959, Beograd.
- A. Schober, *Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömanischen Kunst*, Jahreshefte d. österreich-archeolog. Institut in Wien XXVI/1930.
- M. Rostovitzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich I–II*, Leipzig, 1929; *Geschichte der alten Welt II*, Leipzig, 1942.
- G. Zippel, *Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig, 1878.
- U. Karstedt, *Kulturgeschichte der römischer Kaiserzeit*, München, 1944.
- E. Faure, *Povijest umjetnosti – Antička umjetnost*, Kultura, Zagreb, 1954.
- F. Altheim, *Römische Religionsgeschichte I–III*, Berlin, 2. Aufl., 1956.
- R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933.
- M. Mahor, *Geschichte der Architektur – Die Architektur der Urgemeinschaften und Sklavenhaltergesellschaften*, Berlin, 1957.
- B. Nestorović, *Arhitektura starog vijeka*, Naučna knjiga, Beograd, 1962.
- K. Parlaska, *Die römische Mosaiken in Deutschland*, Römisch-germanische Forschungen, 23, Berlin, 1959.
- W. Lepik, Kopaczynska, *Die antike Malerei*, Akademie Verlag, Berlin, 1963.
- A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963.
- U. Tackholm, *Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1937.

SUMMARY

Esad Pašalić: THE ROMAN PERIOD

The Romans penetrate the present-day territory of Bosnia and Herzegovina gradually after several conflicts with the Illyrian tribes, the first of them having taken place in 229 B. C. They were repeated in 168, when the Illyrian kingdom collapsed and in 155, when the Romans devastated the land of the Dalmatians. War operations around the middle of the 1st century B. C. brought the ever more present Romans to the rear of the Adriatic and the colonization was particularly intensified in the lower Neretva and her tributaries. Definite inclusion of these parts into the Roman Empire took place after the Dalmatian-Pannonian War between 6th and 9th year A. D. From that date on, the Roman civilization commenced penetrating along a wide front and almost suffocated the voice of the local population, which, nevertheless, retained its tribal organization until 212 A. D. when all the freemen in the Roman Empire became Roman Citizens.

Life in the country assumed forms common to the Empire as a whole. Everything was done within the framework of the familiar standard: road building, construction of towns, founding of agri-

cultural estates introduction of crafts, inclusion of the country into the world trade – all these things evolved according to a well known scheme. Romanization of the provinces was carried out by the colonists, supported by the active army. All the citizens of the Empire were linked together by the state cult of the Capitol gods and by the duties of obedience to the emperor as the incarnation of the invisible but omnipresent authority. However, the state cult did not prevent people from worshiping their old domestic deities. Pains were taken to identify them with the Roman Pantheon. As for art, there is no rule, since Roman art is eclectic, subordinated to the taste of the emperors and the imperial dynasties. There were no great art workshops: arts did not exceed the modest limits of modest artisan products. In the second half of the 3th century A. D. great unrests in the Empire undermined the political stability, due to which the art products exhibit tendencies to deterioration both in taste and quality. The arts accepted forms which, in the course of three centuries, brought them to definite ruin.

РЕЗЮМЕ

Есад Пашалич: РИМСКИЙ ПЕРИОД ДО КОНЦА III ВЕКА

Римляне постепенно прорывались на территорию сегодняшней Боснии и Герцеговины после нескольких столкновений с илирскими племенами. Первое столкновение произошло в 229 году до новой эры, а после этого столкновения повторялись в 168 году, когда было уничтожено королевство Илиров, затем в 155 году, когда Римляне уничтожили страну Далматов. В середине первого века до новой эры вследствие военных действий Римляне занимают Адриатическое приморье, Далмацию и притоки реки Неретвы. Окончательное присоединение этих областей римскому царству произошло после далматинско-приморской войны 6–9 годов новой эры. Вследствие этого римская цивилизация притесняет местные культурные тенденции, которые исчезают на рубеже 212 года, когда все местные жители становятся римскими гражданами. Жизнь в этих областях ничем не отличается от образа жизни в целом римском царстве. Всё движется и развивается в рамках определённых стандартов. Были проложены новые дороги, выстроены новые города, развивалось сельское хозяйство, появились новые города, развивалось сельское хозяйство, появились новые ремёсла, страна

включилась в международную торговлю и всё это происходило по определённой схеме. Романизация осуществлялась посредством колонистов и посредством воинской повинности. Сообщество граждан укреплялось служением единственному культу и послушностью царю, инкарнации воли богов на земле. Однако культ римского государства не вытеснил из сознания местного населения старых богов, которых оно обожало в той же мере как и богов из римского пантеона.

В области искусства не было твёрдых правил. Римское искусство было эклектицистическим и подчинялось вкусу царей, царских династий. В Боснии и Герцеговине в то время не было особых очагов искусства. Тут в основном развивались ремёсла.

Во второй половине III века определённые движения подрывают основы государственного строя и нарушают равновесие в его политической структуре, а произведения искусства становятся более простыми, в большей мере соответствующими вкусу местного населения. В антической культуре проявляются декадентные тенденции, которые в последующих трёх столетиях эту культуру полностью уничтожат.

KASNOANTIČKO DOBA

POLITIČKE PRILIKE I DRUŠTVENI ODNOSI

Vladavina Dioklecijana (284–305) predstavlja prekretnicu u razvoju sistema uprave Rimskog Carstva, pa i antičkog društva. Car je od tada formalno prestao biti princeps, a umjesto toga postao je dominus, inkarnirani bog, sin Jupitera. Zbog toga se ovaj period Rimskog Carstva naziva dominat. Umjesto službenika biranih iz redova rimskih patricija vlast preuzimaju činovnici kupljeni po provincijama iz redova isluženih vojnika. Kako se glomaznom državom nije moglo upravljati iz jednog mjesta, Dioklecijan je podijelio teritorij sa još trojicom vladara. On je upravljao Istokom iz Nikomedije (Ismir nedaleko od Carigrada), Galerije Ilirikom iz Sirmija (Sremske Mitrovice), Maksimin Italijom iz Mediolana (Milana), kasnije iz Ravene, a Konstancije Klor, jedini zalutali Rimljanin u grupi provincijalaca, vladao je Galijom i Britanijom iz Trevere (Trier). Od tada istočni dio Carstva dobiva prevlast.

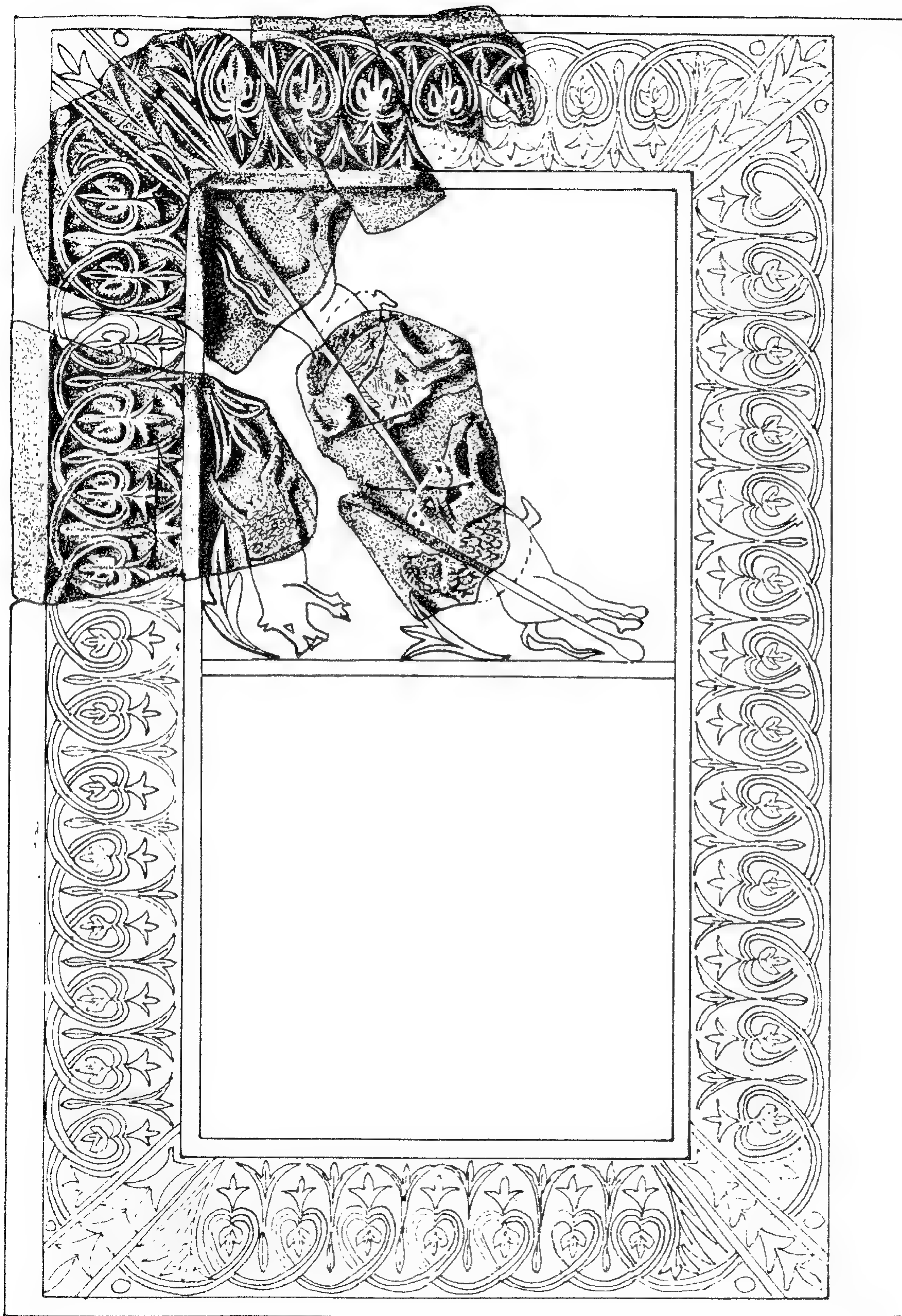
Grad Rim je i dalje ostao simboličnom prijestonicom i zadržao svoje stare institucije vlasti, kao, ne primjer, Senat i magistrature, ali sada, u novom režimu, još samo kao utješne uspomene u koje niko nije htio dirati. No, Carstvo se održavalo više na autoritetu Dioklecijanove ličnosti, a manje na sistemu koji je on uspostavio. To se pokazalo ubrzo poslije njegove abdikacije i povlačenja u palaču kod Salone 305. godine, kada su otpočele nove borbe za vlast. One su vođene u raznim dijelovima Carstva, tako se Konstantin obračunao sa Maksimalijem na Milvijskom mostu kod Rima (312), a sa Licinijem (314) kod Cibala, današnjih Vinkovaca. Dalmaciji je poklonjena posebna pažnja utoliko što u njoj, iz obzira prema uglednom bivšem caru, nije dolazilo do oružanih sukoba između i inače vrlo ratobornih nasljednika. Tako je i planinsko zaleđe provincije, tj. današnji teritorij Bosne i Hercegovine, ostalo dugo vremena pošteđeno od ratnog meteža. Vojska je bila onaj kvasac iz koga su izrastale ambiciozne ličnosti, spremne da se u svakom trenutku nametnu za vladara i da u borbi ne biraju sredstva. Ta borba je išla na štetu discipline u vojsci, bez koje se, svakako, nije mogao održati red i mir na granici gdje su barbari predstavljali stalnu opasnost. Otuda su u nekoliko navrata carevi donosili katastrofalne odluke da za učinjene usluge pojedinim skupinama barbara dozvole naseljavanje na području Carstva, i to upravo uz samu granicu. Sigurnost granica je stalno izmicala kontroli regularnih trupa. Revanšima za učinjene usluge pojedincima Carstvo je gurano u propast. Rimski građani su u to doba izbjegavali službu u vojsci, a odbranu zemlje rado prepuštali strancima.

Stalne trzavice i angažovanje barbariziranih vojnih jedinica u poduhvatima ambicioznih pojedinaca da izvedu državne udare odrazili su se vrlo teško na život u provincijama, prvenstveno u Panoniji, no isto tako i na susjednom teritoriju Dalmacije. Pojedine skupine barbara često su organizirale prepade na isturena pogranična područja, bez većih planova, usmjerene uglavnom na pljačku dobara. Huni provaljuju 375. godine na područje panonske nizine, a u isto doba Zapadni Goti kreću prema području donjeg Dunava. Kada je opustošena Mursa (Osijek) 378. godine, vihor seobe naroda zahvatio je i područje južno od Save. Prvo je na udaru bila dolina Drine, odakle je za Panoniju dobavljano srebro i olovo iz Argentarije, područja današnje Srebrenice. Kako je ova dolina bila u privrednom pogledu orijentirana prema Panoniji, to sada i u njoj nastupaju privredne i političke neprilike. Priliv novca u ove krajeve prestao je već za Konstancija II, a ubrzo zatim prestala je funkcionirati i redovna veza sa centralnom vlašću. Javni saobraćaj je, izgleda, zbog prisustva barbara znatno opao, a u pojedinim pravcima se potpuno ugasio. Usljed saobraćajnih smetnji koje su prouzrokovale neredovit odnos među pojedinim upravnim jedinicama, odijeljene općine su nastavile život i djelatnost u svom ograničenom krugu i bez znatnijeg međusobnog kontakta. Zatečeni novac zadržan je duže vremena kao interno platežno sredstvo, pa su emisije iz IV vijeka ostale u njima kao moneta još tokom V i VI vijeka. Vrijednost novca je opadala, a smanjivao se i opticaj, pa je tako privreda zapadala u zatvoreni krug proizvodnje za vlastite potrebe.

Prije nego što će prestati dalji rad kovnica u Sisciji (387) i Sirmiju (395), priliv novca u zaleđe provincije Dalmacije, dakle u današnju Bosnu i Hercegovinu, već je ionako bio obustavljen. U srednju Bosnu posljednji novac pristizao je uglavnom za vrijeme cara Gracijana (367–383), a do Duvna još i za Teodozija I (379–395), svakako zbog blizine i privrednih veza sa Salonom. U rudarski bazen Japre stigle su kao posljednje emisije tip *Reparatio Rei Publicae*, kovan između 379. i 383. godine u Sisku, i Teodozijev novac. Iznimno je u blagajni mitreja u Konjicu, u času rušenja svetišta, zatečen jedan primjerak Arkadijevog novca koji ne može biti mlađi od vremena pustošenja jadranskog primorja koje su izvršili Zapadni Goti (401).

Novost u privredi predstavlja pojava sistema velikih državnih poljoprivrednih imanja, tzv. domena, koja su snabdijevala znatnije državne centre. Pojedini gradovi i vojna uporišta ostali su još zadugo u rukama rimskih građana i vojnika i pored priliva novih ljudi u njihove redove. Dolazilo je, međutim, do znatnih migracija stanovništva. Bjegunci iz isturenih provincija, u prvom redu iz Panonije, bježali su dalje od žarišta opasnosti, prema Italiji i Jadranskom moru. Za one koji su doživljavali najveće strahote na granicama Carstva, situacija u zaleđu Dalmacije bila je relativno snošljiva. Ljudi su se pomalo i zavaravali, jer oni koji su 378. godine pred Zapadnim Gotima pobjegli u Dalmaciju i Italiju vidjeli su te iste Gote tridesetak godina kasnije i u novoj postojbini. Nisu se selili samo pojedinci već je i država vršila preseljavanje svojih ekonomskih punktova. Tako je oko 425. godine preseljena velika tkaonica platna iz Basijana (Petrovci u Sremu) u Salonu, gdje je zatim radila još dugi niz godina.

Situacija s bjeguncima bila je vrlo teška. Država nije bila pripremljena na ovakvu vrstu socijalnih problema, jer je Rim vijekovima prije toga uglavnom dobivao bitke i gospodario svijetom. Sada su se, međutim, bježeći ispred bar-

Sl. 87 – Barbari u borbi, prikaz na pluteju iz bazilike u Zenici, VI stoljeće.

bara, našli bez krova nad glavom i bez sredstava za život rimski građani, a država je mogla zbrinuti samo jedan njihov dio. Zapisi iz toga vremena rječito govore o teškom stanju: „necessitates Illyricanae“ ili „Illyrici vastitas“ (408. god.). Ovu nevolju obilato su iskoristili veleposjednici koji su bjeguncima pružili krov nad glavom, hranu i odjeću, ali ne kao pomoć nego pozajmicu, a kako se dužnici nisu mogli odužiti, postali su koloni i na taj način izgubili ličnu slobodu. To je zabrinjavalo i državnu vlast, pa je pod konac 408. godine izdano nekoliko zakona u korist izbjeglica, ali bez trajnijih rješenja. Nije, jednostavno, bilo čvrste i sposobne vlasti koja bi ih provela u život.

Iliri su i inače bili vrlo poduzimljiv narod, sposoban da bude nosilac akcija. Kako su među njima regrutirani mnogi carevi, oni su praktično predstavljali vodeću skupinu u Carstvu, a time su postali i nosioci legitimiteta. Panonci, koji su nastanili sjeverni dio Bosne, kao da su bili manje skloni Carstvu. Među njima je u jačoj mjeri bilo rašireno kršćanstvo, pa, prema tome, i misao o potrebi smjene robovlasničkog društva. U doba progona kršćana u Panoniji su se nemilice sjekle glave, dok među Ilirima nije zabilježen nijedan mučenik izuzev Venancija, za koga se, međutim, pretpostavlja da je bio rodom iz Narone, dakle iz potpuno romanizirane sredine. Prilikom provala barbara često su se skupine Panonaca, neodređenog socijalnog porijekla, kretale zajedno s njima u pohod protiv Carstva.

Podjela države 395. godine izvršena je u vrlo nepovoljnom trenutku kada su mase barbara prodirale kroz pukotine na ruševnom limesu pored Dunava, a Zapadni Goti otpočeli svoj pljačkaški pohod prema Grčkoj, Dalmaciji i Italiji. U času kad je ovo najugroženije područje Carstva trebalo braniti čvrstom rukom, ono je postalo periferija za oba njegova dijela. Nekoliko decenija poslije toga iz ovih krajeva nema nikakvih vijesti, a ni arheološki nalazi ne mogu pružiti potpunu sliku o stanju u zemlji, koje je, bez svake sumnje, bilo haotično.

U uvjerenju da se Istočno Carstvo bolje odupire barbarima, regentica Zapada Gala Placidija ustupila mu je 437. godine cjelokupnu Dalmaciju, iako se i Istočno Carstvo nalazilo u nepovoljnim prilikama. Ostatak Panonije ustupljen je 448. godine Hunima. Ubrzo poslije toga (454) Dalmacija je uspostavila neovisnu upravu ali je i dalje priznavala zajednicu sa Carstvom. Nekoliko godina kasnije (459) jedan dio Istočnih Gota provalio je preko Bosne u Prevalitanu, današnju Crnu Goru. Slobodna Dalmacija nadživjela je i propast Zapadnorimskog Carstva (476), pa je tek 480. godine potpala pod vlast Odoakra, zapovjednika germanskih odreda u Italiji.

S propašću Zapadnorimskog Carstva istočni car postao je vrhovni glavar i u Dalmaciji, ali je, u stvari, tu vlast vršio barbarski vladar Odoakar. Iako su ugušili Carstvo, barbari ipak nisu uspjeli da se nametnu antičkom društvu. Kao princip na kome je počivao odnos starosjedilaca prema novopridošlim gospodarima javlja se koegzistencija. Carstvu je preostalo samo to da diplomatskim mahinacijama lavira između pojedinih skupina nametnika. Veće i jače skupine pokušavale su, naime, da podjarme manje, siromašniji barbari zavidjeli su bogatijima, a bogatstvo se sticalo sada već manje pljačkom a više podmićivanjem koje je činio car. Tako su barbari na razvalinama antičke civilizacije pošli jedni na druge. Carstvo se u borbi za opstanak služilo sredstvom zavade među pojedinim skupinama, pa se snagom jednih odupiralo drugima. U tom metežu je car Zenon (474–491) naveo Istočne Gote protiv Odoakra, pa su oni pod kraljem

Teodorihom 488. godine krenuli u rat, u kojem su 490. godine osvojili Dalmaciju i Panoniju, a 493. i Italiju. Tako su ovi krajevi ušli u sklop istočnogotske države, u kojoj su tokom nekoliko decenija živjeli mirnim životom.

Pod gotskom upravom ponovo su oživjele stare ceste, a naročito magistrale kao što je ona između Salone i unutrašnjosti. Poznato je da je apulski biskup German putujući u Konstantinopol (519. god.) išao preko Delminija (Duvna). More je za čitavo jedno stoljeće opet postalo svojina Carstva. Obnovljeni su i mnogi rudnici željeza, naročito oni u dolini Vrbasa, Sane i Japre. S tim u vezi poznata je misija komesa Simona, koga je 508. godine u tu svrhu delegirao Teodorih.

Za vladavine Istočnih Gota karakteristična je snošljivost prema starosjediocima. Jedna i druga skupina živjele su izolirano zbog različitih zakona i normi po kojima se odvijao svakidašnji život. Izvjesno zahlađenje u odnosima prouzrokovala su neke mjere i navike, kao što je nametanje poreza, sustezanje vladajuće klase od jače međusobne veze sa starosjediocima, a i zbog same vjerske razlike, jer su Istočni Goti bili arijanci. Sudeći po izjavama Andrije, bestenskog biskupa, na saboru u Solinu (530. god.), narod u srednjoj Bosni bio je siromašan. Razaranja i pljačke imovine tokom V vijeka svakako su nanijeli veliku štetu stanovnicima u unutrašnjosti Dalmacije, toliku da je ni višegodišnji mir nije mogao nadoknaditi.

Koristeći se nesuglasicama među Gotima, Istočno Carstvo je 535. godine ponovno osvojilo jedan dio provincije Dalmacije i uključilo u zajednicu Carstva. Time je nastavljen već 395. godine započeti proces sužavanja ove pokrajine kao geografskog pojma: njena granica pomaknuta je sada sa Drine na Bosnu. To će sužavanje ići kasnije još i dalje, pa će u VIII vijeku od cijele Dalmacije preostati još samo nekoliko gradova uz more. Da bi zaštitio Carstvo, Justinijan je ubrzo po dolasku na vlast (527) izgradio utvrđeni limes u blizini lijeve obale Neretve. To je niz utvrda koji – koliko je do sada poznato – čine grad Stolac, Koštur, Blagaj na Buni i Biograd kod Konjica. Poslije osvojenja Dalmacije taj limes je postao izlišan, pa je umjesto njega izgrađen novi u području rijeke Bosne. Od njega su poznati: Debelo Brdo kod Sarajeva, Bobovac i grad na ušću Usore.

Izgledalo je kao da se nekadašnje carstvo obnovilo u svom sjaju i veličini. Mir je, međutim, bio samo prividan jer su se na granici ponovno sakupljali barbari, čekajući povoljan trenutak da se rasture po Carstvu. Ovoga puta to su bili Avari, pomiješani sa Slavenima. Nesuglasice među carevima pružile su im povoljne prilike, i oni su zaista 602. godine preplavili područje južno od Save. Tako su razoreni ostaci rimske antičke državne organizacije u ovim krajevima.

*

* *

Unutrašnji razvoj u rimskoj državi, kao i provala barbara, utjecali su znatno na promjene u društvenom poretku Carstva. Razlog je bio jednostavan. Davanjem građanskih prava provincijalcima i slabljenjem vojne sile zbog izbjegavanja građana da služe vojsci, opadao je broj zarobljenih barbara i broj robova se smanjivao. Poljoprivredna proizvodnja je zbog oskudice u radnoj snazi stalno opadala, a i ostale grane privrede su se našle na udaru općih nedaća. Dio-

klecijan je pokušao da riješi to pitanje maksimiranjem cijena (301), čime, razumije se, nije otklonio uzroke krize.

U nesređenim prilikama prva su na udaru stajala sitna gazdinstva koja se postepeno utapaju u velike posjede (latifundije). Osiromašenje je raslo do te mjere da su se zemljoradnici svojevolumno stavljali pod patronat velikih posjednika, a time, po običaju vremena, gubili svoju samostalnost, i u režimu kolonata padali na vrlo nizak stupanj koji se samo malo razlikovao od ropstva. Sitni posjed nije, međutim, bio potpuno likvidiran, pa tako nisu preko noći nestali sa privatnih imanja ni robovi. U jednom svom pismu sv. Jeronim oko 400. godine pripovijeda kako su ga kao malenog dječaka roditelji za neposlušnost batinali „kao roba“. Prema tim riječima, koje nemaju samo figurativni karakter, u našim krajevima je još sredinom IV vijeka robovlasnički sistem predstavljao redovnu pojavu.

Ondje gdje je zakazala privatna inicijativa, tu je država priskočila u pomoć, i na napuštenim ili otkupljenim zemljištima osnivala posjede sa nešto izmijenjenom strukturom i položajem proizvođača. To su takozvane domene. Na državnim dobrima, naime, upravu su preuzimali zakupnici (conductores), tj. ljudi iz administracije Carstva, a radnu snagu činili su robovi. S obzirom na to da sistem kolonata nije osiguravao znatno poboljšanje društvenog položaja radnog čovjeka, to nije postojala ni bitna razlika između robova na državnim imanjima i kolona sa privatnih latifundija.

Pod pritiskom anarhije koju je izazvala seoba, mijenjao se i položaj robova. U krajevima kroz koje su prošle čete barbara gospodari često nisu više mogli povratiti svoj stari autoritet, pa su morali popuštati. Popuštanju u odnosu prema robovima pridonosilo je i kršćanstvo sa idejom jednakosti svih ljudi. Ovakav blaži stav gospodara prema robovima počeo je već u III vijeku. Kao primjer navodimo da je car Septimije Sever svog kućnog roba (verna) Kalimorfa 201. godine postavio za vilika, tj. za upravnika u tvornicama željeza u Blagaju na Japri, pa ga godinu dana kasnije i lično posjetio.

Ma koliko da su odnosi gospodara prema potčinjenima vremenom ublažavani, to ipak nije više moglo spriječiti želju robova za slobodom. Kada su pod pritiskom barbara lanci državne uprave prskali, često su se u vrijeme pogroma bivši robovi i koloni pridruživali barbarima. S pravom se pitamo da li se prelasak robova na stranu Zapadnih Gota može protumačiti i propast velikog državnog poljoprivrednog imanja na Mogorjelu kod Čapljine, 401. godine.

U procesu raspadanja antičkog društva izgleda da je do najjačih promjena došlo u samim ljudima. Te promjene su, gledane u cjelini, pojačavali i oni ljudi barbarskog porijekla koji su vremenom postajali članovi antičkog društva i sa njime se saživljavali, ali istodobno mu davali i nešto od svojih osobina.

Novi duh koji prožima društvo je, u stvari, mješavina antike i kulture stepskih nomada. Rimski građani, Italici i romanizirani slojevi među pokorenim narodima, gubili su svoju životnost dok su pridošlice davali nove impulse u svim granama javnog života, pa i u oblasti kulture. Kao svaka nacija koja svoj prosperitet većim dijelom osniva na vojnim uspjesima, tako su i Rimljani u epohi pobjeda preživljavali zlatni vijek svoje kulture, a sa prvim porazima su zapali u stagnaciju, da bi kasnije prepustili propasti tekovine svoje civilizacije. Opadanje morala i degeneracija u rimskom društvu bila je nužna posljedica ovakvog stanja, pa su tako građani kasne antike izgubili ne samo inicijativu nego su često uništavali i ranije tekovine kulture.

Kapitolijski bogovi, inače bliski ljudima po svojim vrlinama i manama, našli su se u situaciji da zajedno sa tim istim ljudima izgube ugled u bespomoćnoj starosti. Oni su vremenom postali predmet običnog praznovjerja, pa je i služba njima pretvorena u besmisleno izgovaranje formula koje često nisu razumjeli ni oni koji su ih izgovarali. Kult se pretvorio u niz određenih radnji sa na izgled magičnim sadržajem, što su pjesnici javno ismijavali. Bogovi su postali teatarski rekvizit, a često i predmet vrlo neukusnih i frivolnih predstava.

Veći dio stanovništva nije, zapravo, ni znao za ove državne oficijelne bogove, jer je seljak obožavao mnoštvo duhova, počevši od kućnih penata i lara, pa do duhova koji su obitavali svugdje: u polju, oko kuće, u šumama i na raskršćima. Nisu to bili nikakvi dobri zaštitnici imovine i ljudi, nego hirovite utvare za čiju se naklonost trebalo boriti molitvama i čarolijama. Bogovi su se tako pretvarali u demone, i umjesto da ljudima pomažu, oni su ih plašili. Što su se hramovi olimpijskih i kapitolijskih bogova uredno održavali, to je bila više stvar navike, odnosa prema starim spomenicima, pa i izvjesne sentimentalnosti prema nečemu što je već davno prošlo. A ono „prošlo“ živjelo je još u lijepim uspomenama. Iskrenih poštovalaca bilo je vrlo malo, jer ti bogovi nisu pružali nikakvu utjehu za dnevne brige, oprost za učinjene prestupe ili obećanje za bolji život poslije smrti.

Julijan Apostata (361–363) pokušao je da u paganstvo presadi ponešto iz mitraizma i kršćanstva: propovijedi, pomoć siromašnima pa i još poneku socijalnu tekovinu, no i to je nakon njegove prerane smrti ubrzo palo u zaborav.

U beznađu, ideje o spasavanju duša počele su opsjedati ljude. U pomoć su pritekli razni kultovi i misterijska posvećivanja koji su iz Egipta, Prednje Azije i Grčke prenošeni na Zapad. Ovi kultovi posvećenja obećavali su oprost od grijeha i otvorili nadu u besmrtnost. Među njima se ističe kult Izide, Prijapa, Orfeja, Dionisa, Serapisa, Demetre, Sabazija, Velike Majke i Atisa. Oni su se često međusobno miješali, i elementi jednoga prenošeni su u drugi. Naročito je u IV vijeku bio razvijen sinkretizam. Koliko spomenici govore, u krajevima Dalmacije bilo je poklonika Sabazijeva kulta u Srebrenici, kulta Atisa u Srednjoj Bosni i Podrinju, a Prijapa u Japri. Nije slučajno to što su ovi misteriji i kultne radnje njegovani upravo u rudarskim područjima, gdje je stanovništvo bilo u znatnoj mjeri orijentalnog porijekla, jer ideje o misterijama nisu samo potekle sa Istoka nego su našle svoje najodanije sljedbenike prvenstveno među ljudima iz tih krajeva.

U zapadnom dijelu Carstva među obrazovanim ljudima vidljiv je pokušaj da se religiozna praznina popuni novim filozofskim pravcem kojim je stare materijalizirane predodžbe o bogovima trebalo zaodjeti u novo, nešto uzvišenije ruho, izdići iznad obične materije i lišiti ljudskih mana kojima su bili opterećeni. Taj filozofski pravac nazvan je neoplatonizam. U njemu su se ujedinile sve misli iz starijih filozofskih škola, a sve zajedno bilo je prožeto orijentalnim religijama. Sva ta filozofija pošla je, međutim, za božanskim objavama i onda kada su bili u pitanju i najjednostavniji mitovi. Sve se svodilo na pobožnost, mistično udublјivanje i borbu za spas duše. Ne može se, prema tome, više govoriti o nekoj filozofiji u smislu klasične antike koliko o teologiji, jer čitav svijet je, prema učenju neoplatonika, bio ispunjen božanstvenošću koja se prosipala od najvišega bića, savršenog do tolike mjere da se o njemu nije mogla stvarati predodžba ljudskim elementima, preko niza bića nižeg stepena, sve do čovjeka i materijalnog svijeta.

Neoplatonizam je, zapravo, pokupio svu znanost filozofa antičkog svijeta i Orijenta. To je bilo posljednje što su umovi zamorene antike mogli još pružiti. Oni tim, ipak, nisu mnogo pomogli paganstvu, dok ih je kršćanska propaganda prihvatila kao pogodnu osnovu za približavanje onima koje je trebalo pridobiti iz redova poklonika starih bogova. Neoplatonizam je, uostalom, bio ograničen na pristalice u krugovima obrazovanih ljudi, a takvih je u kasnoj antici bilo sve manje.

Međutim, svi ti kultovi ograničavali su se na male skupove odabranika. Ono što će osvajati mase u kasnoantičko doba – to su mitraizam i kršćanstvo.

U dilemi između mitraizma i kršćanstva teško bi bilo kršćanstvu dati prvenstvo u traženju antičkog čovjeka da nađe izlaz iz idejne dezorijentacije. Čak ni uvjerenje da pobjeda kršćanstva, u stvari, predstavlja prekretnicu u historiji antike ne može razriješiti tu dilemu. Kult sunca, propagiran u perzijskoj varijanti kao mitraizam, postaje popularan već u III vijeku. On nije bio ekstremno revolucionaran u odnosu na tadašnje društvo, pa je tako mogao steći naklonost i samih careva, po čemu je u ovoj prvoj fazi svoga prodiranja postao nezaobilazan faktor. Mitraizam je pogodio Carstvo, jer je donosio traženu novinu za društvo koje je počelo gubiti orijentaciju. Pri tome on nije bitno zadirao u organizaciju države, a daleko je bio od toga da bi prijetio društvenim prevratom. On se jednostavno stavio u službu Carstva. Zabludjelima je pružao oproštenje od grijeha, carevima darivao prijestolja, a vojnicima osiguravao pobjede. Svi su, dakle, mogli biti zadovoljni ovim darovima u doba kada se antičko društvo razvijalo bez većih smetnji, ali nije trajalo dugo. Ljudska savjest je i dalje zapadala u krizu, prijestolja su se rušila, a pobjeda je od IV vijeka nadalje bivalo sve manje.

Izvori mitraizma nalazili su se, uostalom, u Perziji, koja je nepobijedena stajala na istoku Carstva kao takmac – poštovan i impozantan. Možda je bilo i malih priželjkivanja na račun integracije dvaju svjetova. Tu negdje krila se prednost mitraizma. Njegove mane bile su više organizacionog karaktera. U osnovi mizogin i favoriziran od vojske, mitraizam uspoređen sa kršćanstvom nije bio u dovoljnoj mjeri univerzalan, a pogotovo zajednici nije davao neki određeni pravac, i te kako potreban društvu koje se raspadalo. Sedam svetih tajni vezalo je ljude u zajednicu Nepobjedivog Sunca, a sveta Gozba od kruha i vina spajala je vjernike sa bogom. Sâmo posvećenje zahtijevalo je snažne nerve i istrajnost: vjernik je polijevan krvlju zaklanog bika, pa se takav daniima kretao.

Iliri su pokazivali izvjesnu naklonost prema ovom kultu. Mitraizam je ovdje bio u prednosti jer su u procesu romanizacije autohtoni bogovi u priličnoj mjeri bili zaboravljeni, a od III vijeka Ilirik je predstavljao jedan od žarišta političke i vojne inicijative u Carstvu. Iliri su zračili onu snagu koja je spasavala Carstvo, upravo onu imperiju i carstvo protiv kojih su se njihovi preci tako ogorčeno borili. Zbog toga su se upravo u dilemi oko mitraizma ili kršćanstva odlučili za ono prvo, jer Carstvo je sada bilo njihova svojina i oni su činili sve da bi ga sačuvali.

Drugi takmac za osvajanje duša bilo je kršćanstvo. I ovaj kult potekao je sa Istoka, no iz posne i škrte, ikonoklastički raspložene monoteističke Palestine, lišene priča i misterija. Presađeno u metropolu i još neke druge kulturne centre u Carstvu, kršćanstvo se moralo prilagođavati sredini koju je željelo osvojiti. Tako su čisto judaičkim elementima bogoslužjenja, kao što je čitanje sve-

tih knjiga i diskusije o teološkim temama, dodani mistični elementi, prije svega pretvorba kruha i vina u tijelo i krv Isusovu, što je davano vjernicima na blagovanje. Svečanost zimskog solsticija, rađanje svjetla, preuzeto je kao Rođenje Isusovo, a na mjestu svetišta Tamuza, rađajućeg proljeća, u Betlehemu, sagrađena je u IV vijeku poznata bazilika Rođenja. Pristupanje u zajednicu vršeno je uranjanjem u vodu i polijevanjem.

Kršćanstvo je imalo znatnih prednosti u odnosu na ostale religije. Bilo je monoteističko i donijelo je svete knjige, a sa njima i manje-više fiksiranu nauku. Ono je dalo svoje mislioce, pisce i borbene teoretičare, što kod drugih kultura gotovo da i nije postojalo. Mitraizam je u teološkom pogledu bio pusta magija, a neoplatonizam još samo suha mumija izumrlag duha.

U praktičnom životu kršćanstvo je nosilo sobom nove ideje za rješavanje osnovnih društvenih problema. Ono je zauzelo revolucionarni stav prema robovlasničkom poretku, i sa idejom jednakosti svih ljudi najavilo prelom društvenom sistemu antike. Ono je izgrađivalo novi tip građanina Carstva, čovjeka koji je prisustvo na zemlji smatrao prolaznim stanjem i samo pripremom za život poslije smrti. U nevoljama koje su bile na dnevnom redu izgleda da nije bilo drugog izlaza.

Mitraizam koji se identificirao sa vlašću, sada već vrlo labilnom, morao je sve više uzmicati ispred ideje koja je apstrahirala tu vlast. Njegova obećanja vrlo lako su prerastala u razočarenje. Nasuprot tome, kršćanska *Civitas Dei* nije mogla postati plijen Huna ili Sarmata.

Kršćanstvo je, ipak, imalo i svojih vlastitih teškoća. Ubrzo poslije 313. godine, kad je posebnim ediktom proglašeno ravnopravnom i slobodnom vjerom u Rimskom Carstvu, počeo je protiv njega djelovati spekulativni duh Istoka, čime je slabio organizaciju koja još nije bila dovoljno izgrađena i u svemu teološki fundirana. U tome se naročito istakao aleksandrijski prezbiter Arije, koji je zbog striktne privrženosti monoteizmu odricao Isusu božansku narav. Kada je Arijev pokret uzeo velikog maha, pristalice učenja o božanskom trojstvu sazvale su koncil u Nikeji (325), na kome je sa autoritetom cara Konstantina I proglašen trinitetni simbol vjere, kakav je još i danas u važnosti. Caru, koji je tada još bio sinkretistički politeist, konveniralo je ovo učenje. Osim toga, Konstantin je na ovom koncilu postao vrhovni autoritet i zaštitnik Crkve, svakako zato što je svojim zalaganjem i vlašću mogao provesti u život odluke sabora. Tako su u istočnom dijelu Carstva udareni temelji simbioze Carstva i Crkve.

Podaci o ranom širenju kršćanstva u zaleđu Dalmacije gotovo i ne postoje. Prisne kulturne veze srednje i zapadne Bosne sa Primorjem dozvoljavaju pretpostavku da su ideje koje su u Saloni nalazile svojih pobornika zračile i na područje u pozadini.

Kultne građevine iz vremena prije IV vijeka jedva su postojale, pa ni oratorij na Vidoštaku kod Stoca, koji je prvobitno bio smatran hramom pagana, ne bi se mogao datirati u rano doba, nešto zbog tipa tlocrta, a nešto zbog pojave lezena na bočnom zidu, pa i reljefa Bogorodice koji je nađen u ruševinama građevine, a koji u pogledu stila ne može biti stariji od predromanike.

Judaizam, koji je zauzimao dominantnu ulogu u crkvenom životu prvih vijekova, ionako nije poznavao istaknute kultne građevine, nego su obredi čitanja svetih knjiga vršeni u prostorijama unutar profanih građevina. Prostorija križnog tlocrta pored vile na Paniku kod Bileće čini se zbog prikaza Orfeja

na podnom mozaiku da je služila kao kršćanski oratorij, a nema sumnje da nekoliko takvih prostorija stoji danas i u drugim ruševinama antičkih zgrada. Prva sigurna vijest o postojanju crkvene organizacije u ovim krajevima zabilježena je, međutim, tek kod sv. Jeronima, koji 374. godine piše jednu poslanicu Julijanu, đakonu u Stridonu, a u drugoj spominje biskupa toga grada Lupicina.

U panonskom dijelu Bosne prilike su, kako izgleda, bile drugačije. Manje aktivni u državnim poslovima, a više izloženi problemima koje je donosila provala barbara, Panonci su u većem broju prihvatili kršćanstvo, o čemu svjedoči veliki broj svetaca-mučenika u krajevima uz rijeku Savu.

Koliko god bi se uredno pokopavanje robova na Mogorjelu moglo dovesti u vezu s ublaživanjem socijalnih suprotnosti u toku IV vijeka, isto tako je to moguće smatrati posljedicom kristijanizacije, a, s tim u vezi, i izmijenjenim stavom prema kultu mrtvih. Bazilike IV vijeka bile su podizane unutar gradskih naselja, kao što je slučaj u Čipuljiću kod Bugojna (možda Bistne Vetus), Mošunjku kod Travnika i Doboju kod Kaknja.

Solidna profana arhitektura iz prva tri vijeka nove ere u Bosni i Hercegovini predstavlja dokaz da je građevinarstvo ovdje bilo razvijeno. Uostalom, jedan domaći čovjek iz ovih krajeva proslavio se još i kasnije u Rimu kao graditelj. To je bio prezbiter Petar, koji je – nakon pustošenja Zapadnih Gota – sagradio oko 425. godine na Aventinu baziliku sv. Sabine. U toj bazilici nije moguće tražiti „ilirske“ elemente – Rim je bio isuviše jak centar – ali je ljuti kamen Hercegovine i Dalmacije svakako doprinio formiranju Petrove ličnosti, čije je djelo snažno utjecalo na razvoj arhitekture Zapada.

Sl. 88 – Lov na jelena, gema za prsten, IV stoljeće.

Što se gradova tiče, oni su gotovo na cijeloj zapadnoj polovini Carstva tokom IV vijeka znatno osiromašili i opustjeli. Takvo stanje slikovito je prikazao bestoenski biskup Andrija na saboru u Solinu 530. godine, kada je izjavio da je narod u njegovoj dijecezi siromašan, a sama katedrala u Bistue (možda Čipuljić kod Bugojna) da se održava pozajmicama kod imućnih pojedinaca. Bogati ljudi ne zadržavaju se inače u gradovima, a njihovi gradski domovi služe im samo za povremeni boravak. Ti ljudi sada radije žive na imanjima gdje se proizvodi hrana i sve drugo što je potrebno za život i održavanje. Tu su njive, voćnjaci, stoka, žitnice, mlinovi, torkuli za ulje i vino. Tu se, konačno, našla i radna snaga, jer svi, pa i zanatlije, bježe u ovo doba na selo. Pošto se gradovi sada zbog neprijatelja zatvaraju u zidove, na premalenom prostoru kuće se zbijaju u tamne uličice. Stari municipiji gube tako svoju privlačnost kao kulturna i privredna središta. Umjesto toga niču u njihovoj okolini veleposjedi sa ljudima koji se zbog stalne opasnosti od pljačke opasuju zidovima načičkanim tornjevima. Stare rimske vile sa svojim atrijima i parkovima pretvaraju se tokom V vijeka gotovo u neku vrstu zamkova. Gospodar koji u njima živi, ne sastavlja više stihove niti sakuplja veselo društvo, kako su to činili njegovi preci u mirna vremena, on se sada bavi uzgojem konja, ide u lov sa svojim ljudima, sa kojima – ako bude potrebe – može svakog časa poći u rat. U V vijeku to je već gotovo pravi feudalac što iz zamka promatra svoja polja i svoje seljake kojima je on jedini gospodar i sudac.

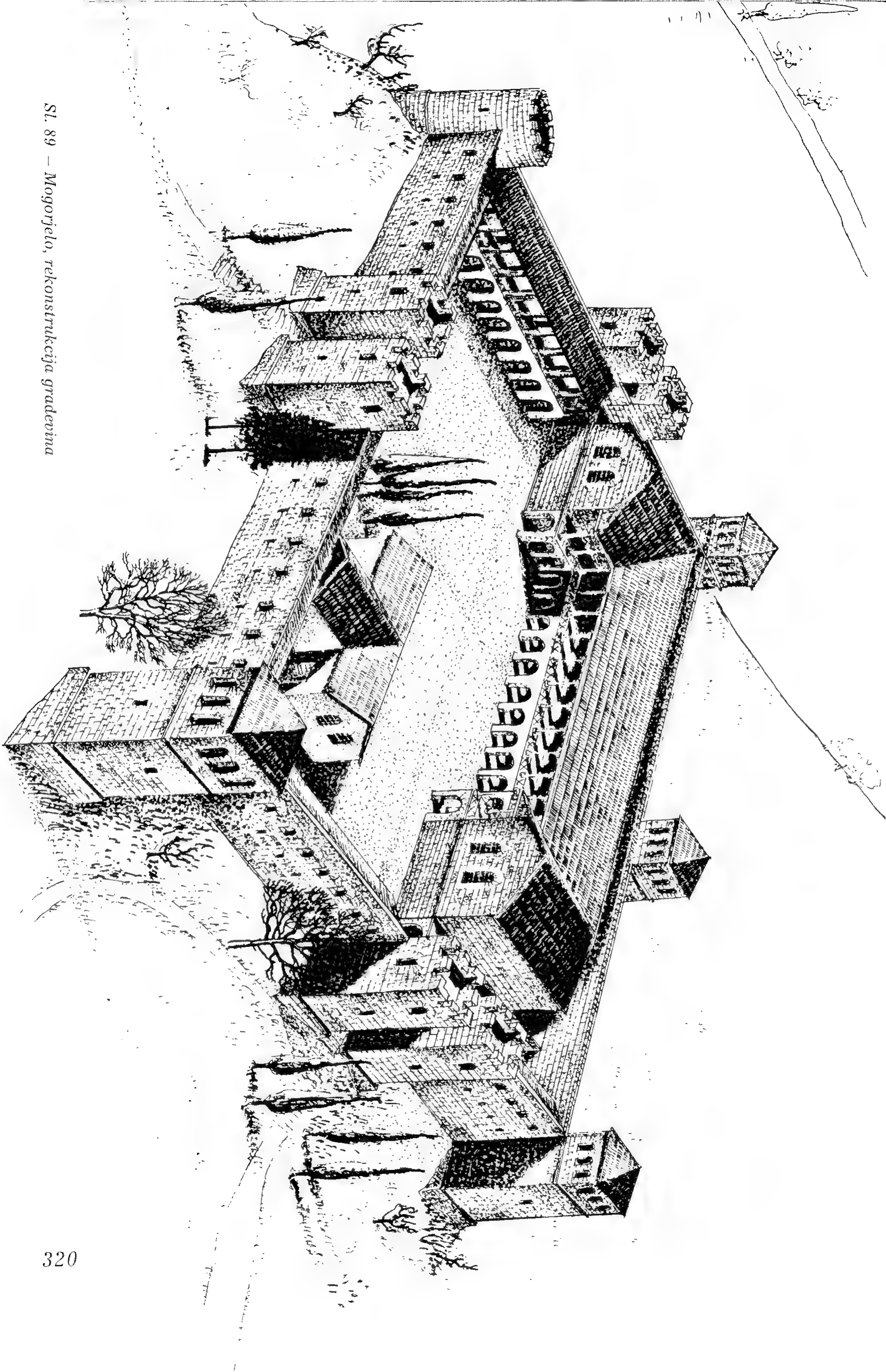
ARHITEKTURA

Spomenici arhitekture iz doba kasne antike nisu toliko brojni, kako je to slučaj sa spomenicima iz doba uspona i cvjetanja rimske kulture. Nesređeni politički i privredni odnosi odražavali su se na obimu građevinske djelatnosti i na umjetničkom oblikovanju zgrada. To se naročito zapaža kod privatne gradnje.

Među spomenicima profane arhitekture prvo mjesto u svakom pogledu zauzima utvrđena vila *Mogorjelo* kod Čapljine.

Naziv ovog mjesta vodi nas, kako izgleda, u doba kasne antike. Riječ „magura“ u vulgarnoj latinštini znači brežuljak. Međutim, Mogor je slavizirani oblik imena poznatog panonskog mučenika sv. Hermagora, iz čega je moguće zaključiti da je bazilika koja je koncem V vijeka sagrađena na ruševinama vile bila posvećena ovom mučeniku iz vremena Dioklecijanovih progona. Relikvije sv. Hermagora-Mogora prenesene su pred barbarima 410. god. iz Sirmija u Akvileju, gdje je ovaj svetac postao jedan od patrona katedrale i patrijarhata.

Na mjestu Mogorjela bio je sredinom I stoljeća izgrađen kompleks velikog privatnog poljoprivrednog imanja. Doseljeni Italik je vrlo čudno rasporedio zgrade svoje vile: na istaknutom dijelu brežuljka, na mjestu koje je izloženo svježim vjetrovima, izgrađena je zgrada za preradu poljoprivrednih proizvoda (*villa rustica fructuaria*), dok je na prisojnoj padini izgrađen stambeni objekat (*vila rustica habitatoria*). Domaćin je vjerojatno bio rodom sa juga, dok je u inače vrelom ali i burom bičevanom pojasu donje Neretve odabrao toplu zavjetrinu za svoje prebivanje. Ta prvobitna vila nastradala je u požaru, negdje u III vijeku, a preko njenih ruševina izgrađeno je, u prelomu na IV vijek, državno

Sl. 89 – Mogorjelo, rekonstrukcija gradevina

imanje sa vilom koja danas čini glavninu spomeničkog kompleksa. Imanje je, dakle, prešlo u državne ruke, svakako negdje u III vijeku. Podržavljivanje posjeda počinje, naime, još od vremena flavijevaca, ali je vremenom zauzimalo sve više maha.

Palaču IV stoljeća na Mogorjelu čini kompleks građevina u obliku znatno izduženog pravokutnika. Uglove i vrata velikog okvirnog zida štitili su istureni tornjevi kvadratične osnove. Jedino je toranj na istočnom uglu, okruglog tlocrta, bio uvučen među zidove, svakako zbog blizine Neretve. Jugozapadni zid, na kome su bila mala vrata slična tajnom izlazu na srednjovjekovnim burgovima, bio je pojačan samo jednim tornjem. Ostala troja vrata bila su široka i dvodjelna, što se lijepo može zapaziti na pragovima. Sjeverna od njih bila su ukrašena ortostatima u obliku cippusa, sa prikazom akanta na jednom, i vinove loze na drugom bloku. Ovi ortostati potječu sa neke druge, starije, građevine i, slično sfingama u Dioklecijanovoj palači u Splitu, činili su ovdje špalir onima koji su ulazili u vilu.

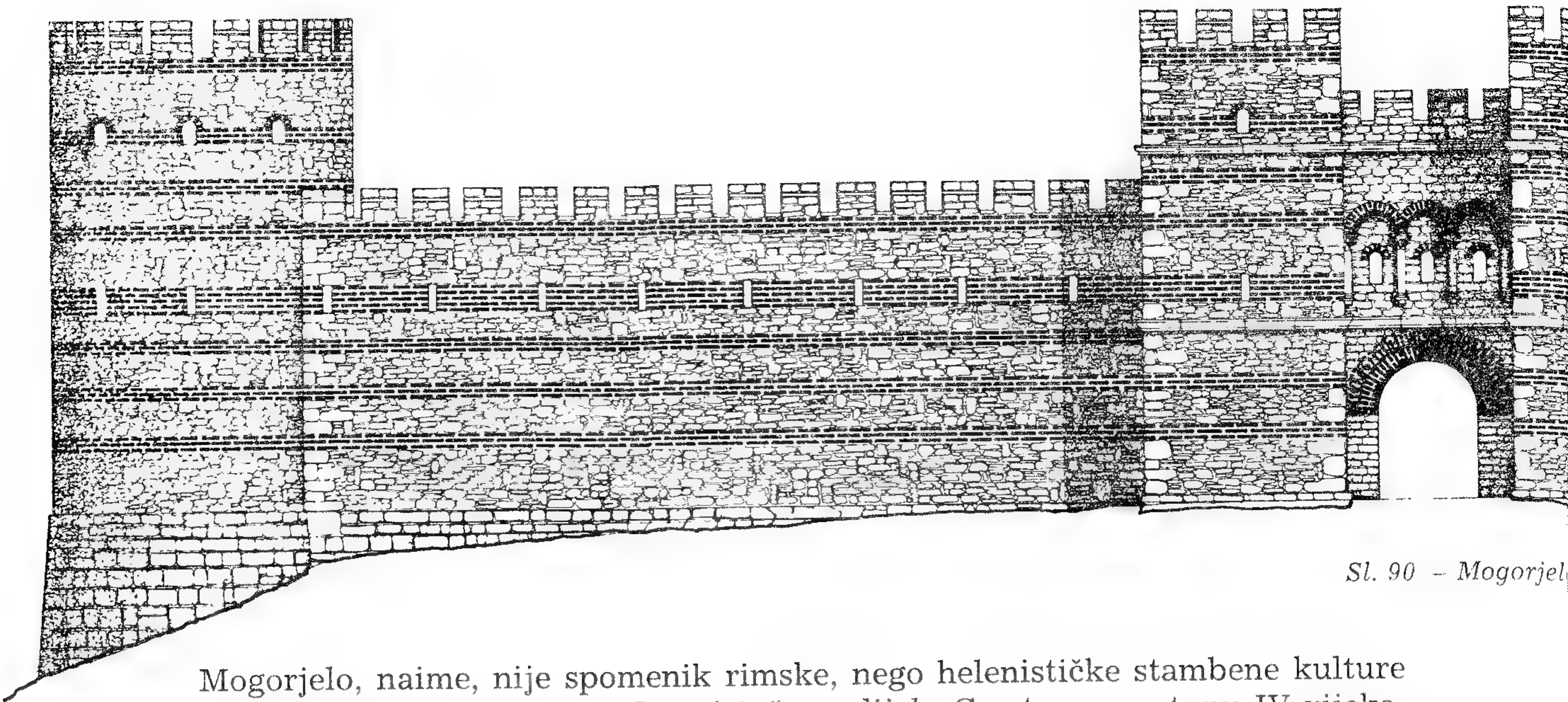
Uz perimetralne zidove sa unutrašnje strane bio je izgrađen niz prostranih komora za smještaj radnika, te za ostavu oruđa i poljoprivrednih proizvoda. U prostoriji uz sjeverna vrata postojale su zidane stepenice kao prilaz prsobranima, jer je vila bila izgrađena tako da može poslužiti i kao refugij za okolno stanovništvo. Slične stepenice stajale su uz ostala dvojna vrata, i u sjevernom uglu.

Ekonomski dio vile iz I vijeka bio je uklopljen sa istim funkcijama u novu građevinu. Tako su stare proizvodne naprave za vino i ulje, zatim mlin i pekara, ostali i dalje u upotrebi. Poslovična rimska ekonomičnost izgleda da je bila presađena sa uspjehom i među ljude u provinciji, pa je tako stari dio objekta, umjesto da bude srušen, sa manjim prepravkama osposobljen za dalju proizvodnju. Kako se vila IV vijeka protezala na dosta veliki brežuljkasti prostor, to je došlo do skidanja zemljišta na vrhu brijega i nasipanja njegovih južnih strana da bi tako padina bila bar donekle ublažena. Zbog tog niveliranja proizvodni objekt vile iz I vijeka ostao je jednim dijelom oko 1 metar visoko iznad ostalog dvorišta, što, svakako, nije smetalo njenoj funkciji i uklapanju u novu sredinu.

Ispred prostorija za smještaj radnika i ostavu robe tekao je vrlo prostran natkriveni trijem na zidanim stupovima. Četiri velika kanala, kloake, služila su za odvod suvišne vode, jedan prema Neretvi, a ostali u tada već ponešto barovitu njivu niže od jugozapadnog zida.

Glavnu građevinu predstavlja velika palača što se u kasnoantičko doba obično nazivala *palatium*. Ona nije bila postavljena u osovinu kompleksa, nego bliže istočnom perimetralnom zidu. Njena krila, *alae*, nisu bila jednake širine. Zgrada se sastojala od monotonog niza vrlo velikih prostorija, nanizanih u jednom redu, u koje se ulazilo iz trijema na pročelju. Taj trijem su nosili stupovi korintskog reda sa naglašeno izvučenim volutama. Uz svako krilo nalaze se kamene stepenice kojima se uzlazilo na kat, na kojemu su se nalazile reprezentativne stambene prostorije, među kojima su neke imale podove od mozaika i zidove oslikane freskama. Otkriveni su i fragmenti mramorne zidne intarzije, vjerojatno iz soba koje su bile opremljene mozaičnim podovima.

Palača na Mogorjelu može se u prvi trenutak učiniti kao primjer simplifikacije stambenog prostora i znak nedostatka stambene kulture, ali to vara.

Sl. 90 – Mogorjelo

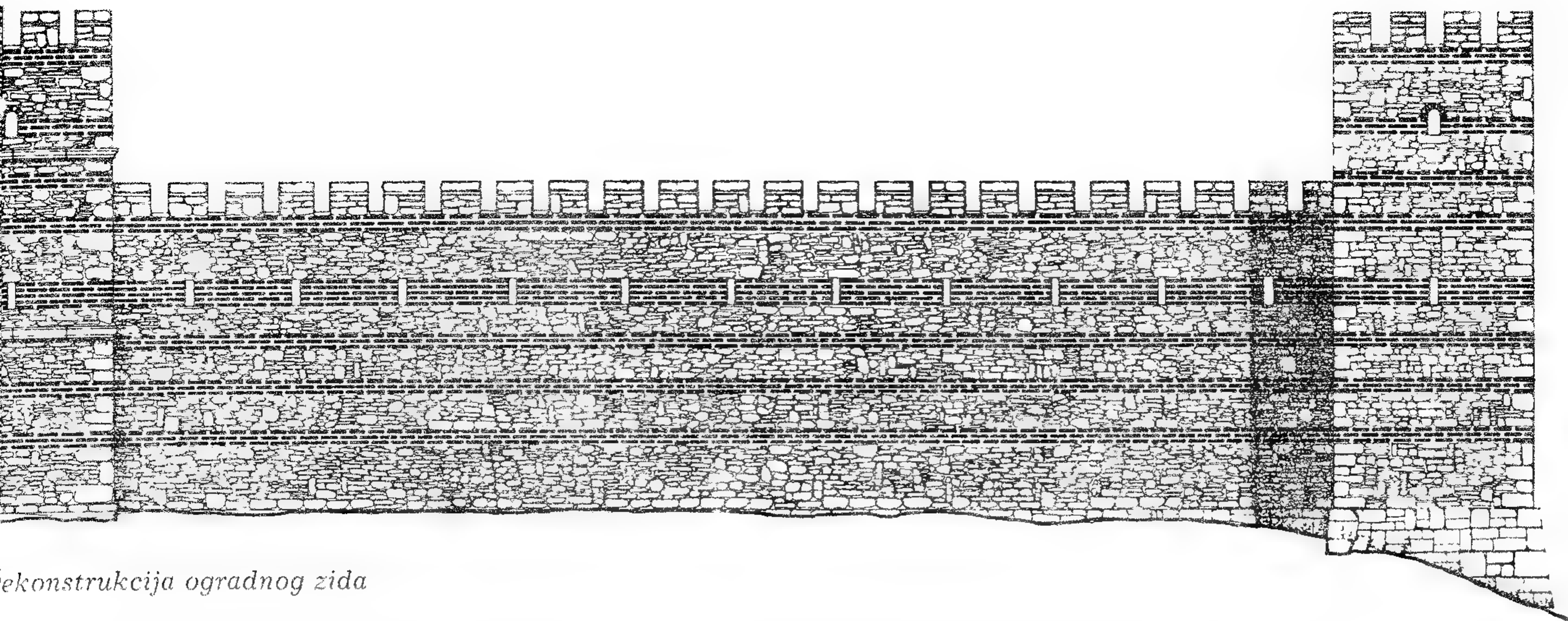
Mogorjelo, naime, nije spomenik rimske, nego helenističke stambene kulture što je posljedica pojačane uloge istočnog dijela Carstva u nastupu IV vijeka. Karakterističan je otvoreni trijem u obliku koridora preko kojega se ulazilo u pojedine prostorije. Nema tu, dakle, peristila sa dvorištem u kojemu bi se odvijao život, skriven od vanjskog svijeta. Gospodari ovih palača nemaju, istina svoj privatni život jer su uključeni u komplicirani ceremonijal u kojemu sudjeluje višečlana svita dvorjana. To je istočni, nazovimo ga uvjetno „grčki“, način života kako ga je oformio helenizam na korijenima koji su porijeklom daleko sa perzijskog ili još udaljenijeg područja.

Palača na Mogorjelu oponaša tip vile sa porticima i rizalitima na uglovima. To su izdužene građevine u kojih se portik za komunikaciju nalazi na jednoj od dužih strana, kao kada bi se klasična rimska kuća s atrijem razvila u jednu plohu. Velika dvorana u sredini odgovara tako tablinumu ili trikliniju, a ostale se na nju nadovezuju sve do velikih dvorana na uglovima.

Rezident na Mogorjelu stanuje na prvom katu, što je novost u kulturi stanovanja. Život otmenog Rimljanina odvijao se, naime, u prizemlju, dok su više etaže, osobito one kod mnogokatnica najamnih kuća, služile za stanovanje ljudima skromnog imovinskog stanja. U IV vijeku to „penjanje“ na katove postaje normativ za pripadnike viših društvenih slojeva. Tome je, možda, kriva opća nesigurnost, za što govore visoki zidovi uokolo kompleksa. Na isti način stanovao je i Dioklecijan u svojoj palači u Splitu.

Portik na pročelju mogorjelskog palatiuma je svojstvenost ladanjskih vila, a trijemovi uokolo dvorišta uz perimetralne zidove podsjećaju na peristil, makar i predimenzioniran, dakle ne u svojoj prvobitnoj funkciji izolatora od vanjskog svijeta.

Korintski kapiteli iz portika odaju kvalitet i ukus Dioklecijanovog doba. Sve je na njima još klasično: dva niza akantovog lišća, tanki heliksi i jednostavni, prema sredini uvučeni plinti abakusa okomitih strana, podijeljeni su vodoravnim žlijebom u tanku gornju i trostruko deblju donju plohu. Oni nemaju kaulosa. Karakteristično im je suženje korpusa donjeg vijenca akanata u razini ispod izbačenih vrhova listova i hipertrofirano izvijeni listovi gornjeg vijenca. Oni su gotovo identični jednom dijelu kapitela u Dioklecijanovoj palači u Splitu, što znači da su mogli biti nabavljeni u istoj kamenorezačkoj radionici, a ta je bila u carskim kamenolomima na otoku Prokonnesosu na Mramornom moru.

Rekonstrukcija ogradnog zida

Slični kapiteli otkriveni su, naime, i u Galerijevoj palači u Solunu i Maksencijevoj redizenciji Piazza Armerina na Siciliji.

Antički arhitekti, koji su radili i mjerili u modulima, mogli su pojedine elemente zgrada poručivati u radionicama i vrlo dalekim od mjesta gradnje. Tako je i došlo do toga da su se na Mogorjelu našli kapiteli relativno klasičnih oblika, koji u znatnoj mjeri odudaraju od ostale opreme palače, jer mnogo šta „rimsko“ na Mogorjelu nije, zapravo, više rimsko u užem smislu riječi. Centar poljoprivrednog imanja, izgrađen kao utvrđenje, predstavlja novost u rimskoj arhitekturi, koja je u prvim vijekovima nove ere težila izrazito otvorenim tipovima civilne arhitekture. No vremena su se promijenila, i nekad ofanzivno Rimsko Carstvo prešlo je sada u defanzivu.

Izrazito činovnički sistem državne uprave, koji je uveden na prelomu III i IV vijeka, našao je svoj odraz u palači na Mogorjelu. Niz bezličnih prostorija, povezanih portikom, podsjeća u najmanju ruku na neki administrativni ured, mjesto u kome se poredana akta raspoznaju samo po svom broju i registarskoj oznaci. No, upravo takvo je bilo – kako izgleda – čitavo društvo Dioklecijanovog vremena. U dugoj epohi predominacije Italika, na silu „kultivirani“ provincijalci nicali su sada kao kuratori Carstva, jednoobrazno obučeni i odgojeni na kratkim kursovima romanizacije u nekom od pograničnih vojničkih logora. Nije tu bilo mnogo istaknutih ličnosti. Po primjeru cara, i oni su promijenili svoje narodno ilirsko ime u rimsko. Siti mutne provincije i loših ležaja u kasarnama, oni su kao novi gospodari Carstva požurili da i na vidan način manifestiraju taj svoj novi položaj u društvu. A budući da su zanatske usluge bile u opadanju, naknada za ljepotu bila je glomaznost. Sirovo u izvedbi, sve je počelo poprimati nadljudske razmjere, počevši od carskih kipova pa do javnih banja i gradskih bazilika. Nije nikakvo čudo što su u tom vrtlogu naglog sazrijevanja provincijalaca za vlast u Carstvu graditelji Mogorjela postali također megalomani, no i tipični predstavnici svoga vremena. To je, opet, znak duhovne svježine novih gospodara.

Taj dvorac za reprezentativno stanovanje nema ni vetibula, ni atrija, ni triklinija, ni kubikula – sve je svrstano u bezlični niz. Ljudima novonastalog doba nedostajale su kulturne navike. Romanizacija je u mnogo slučajeva bila samo fasadni proces, usmjeren na vanjske efekte, kao što su bili i korintski stupovi u portiku palače. No kako se iza zvučnog latinskog imena često krio opori

Ili, tako se i iza korintskih stupova fasada krila jednoličnost stambene kasarne kojoj ni mozaici sa zidnim freskama nisu mogli dočarati atmosferu pravog rimskog života. Sve to skupa sliči na ambijent iz zabačene provincije, s tom razlikom što je umjesto jedne prostorije, koliko je možda imala kuća u kojoj se rodio, konduktor i korisnik Mogorjela nanizao sada mnogo takvih prostorija.

Nedostatak odgoja novih rukovodilaca Carstva bio je u tome što je ovim dobrim ljudima u doba njihovog kulturnog uzdizanja društvo omogućavalo doživljavanje antike samo u okvirima vojnih logora i loših taberna u kanabama. Nikada ti ljudi nisu prekoračivali pragove pravih rimskih kuća svojih patrona, nego im je od cjelokupne veličine ostao nadohvat oka samo poneki stup ili podni mozaik. Pristup u lični život Rimljana ostao im je zabranjen. A onda kada su preuzeli kormilo države, bilo je prekasno da bi se učio način života kakav su upražnjavali oni koji su izgubili bitku.

Kada sve ovo sagledamo, nije nikakvo čudo što je istraživač Karlo Patsch u doba iskopavanja Mogorjela (1899–1904) bio uvjeren da je ovdje otkrio jedan vojni logor, mada su pokretni nalazi govorili o sasvim drugom karakteru nalazišta.

Vrijednost Mogorjela ne čini samo njegova umjetnost. To je objekat novog privrednog sistema u rimskoj državi. Po tome, a i po mnogim drugim svojim osobenostima, vila na Mogorjelu prethodi kulturi ranog srednjeg vijeka. Ako bolje pogledamo „palaču“ na ovom imanju, vrlo lako ćemo u njenoj osnovi prepoznati „palatium“ barbarskih Franaka i Teutonaca.

Vila na Mogorjelu služila je za snabdijevanje grada Narone, čije ruševine stoje danas u selu Vidu kod Metkovića. Imanje je propalo u velikom požaru. Posljednji novac koji je zatečen u garotini je Arkadijeva emisija iz 388. godine, pa se s pravom pretpostavlja da je Mogorjelo palo kao žrtva provale Zapadnih Gota u ove krajeve (401). Nekoliko manjih pregradnji, naknadno izvedenih među poluporušenim zgradama, dokazuju da je život ovdje nastavljen i u prvim decenijama V vijeka. Tako su zapadna vrata potpuno zazidana, a vrata prema Neretvi dozidana sužena. Jedino su sjeverna vrata ostala u starom obliku, ali je ulazak kroz njih već otprije bio ograničen ekonomskom zgradom. Pristup u portike sa tih vrata bio je na obje strane zazidan. Preostali stanovnici izgleda da se nisu dugo zadržavali na ovom mjestu. Vila je bila prevelika pa je njeno održavanje zahtijevalo znatne izdatke koje osiromašeni stanovnici nisu mogli podmirivati. Država nije mogla preuzeti imanje jer se Zapadno Carstvo kretalo svom rasulu, a Istočno nije ni nakon pripajanja ovih krajeva (437) bilo u mogućnosti da im na bilo koji način pritekne u pomoć. Tako je ovo uzorno imanje u prvoj polovini V vijeka napušteno.

Veliko državno imanje na Mogorjelu kod Čapljine, kao ilustrator novih privrednih prilika, svakako nije usamljeno u našim krajevima. Do sada nije otkriveno više sličnih objekata zato što još nisu izvršena iskopavanja na mjestima na kojima bi se mogli očekivati ovakvi spomenici. Isto tako je vrlo malo poznato o utvrdama. Koliko se do sada moglo ustanoviti, Grad u Stocu i Blagaj na Buni jedini su veliki fortifikacioni objekti iz IV vijeka koji su u najvećem svom dijelu poznati. U VI vijeku njima se priključuje čitav kordon zaštitnih utvrđenja i municipalnih refugija. Karakteristično je za ovo doba da se utvrđenja izgrađuju na bregovima, sa nepravilnim, terenu prilagođenim osnovama. Bježanje od pravilnih tlocrta popraćeno je i izvjesnim neredom koji se zapaža pri slaganju kamena

na lice zidova. Dakako da se u IV vijeku još primjećuje izvjesna slojevitost zidova, tj. način koji je bio primjenjivan u ranijim vijekovima, a koji u ovo doba opće pomutnje prestaje biti obavezna norma. U toku V vijeka i u prvim godinama VI vijeka, dakle u doba predominacije Istočnih Gota, kvalitet građevinskih usluga još više opada, što se vidi ne samo po rahlim zidovima nego i po vrlo neurednom načinu slaganja kamena, uglavnom spolja, pri izgradnji novih zidova. Takva su bila dostignuća domaćih majstora onoga doba, što je vrlo razumljivo ako se ima u vidu period općeg razaranja od druge polovine IV vijeka. Tek za vrijeme Justinijanove restauracije ponovno se javlja stari kvalitet antičkog građevinarstva, koji se na državnim gradnjama provodi sa striktnim pridržavanjem normi.

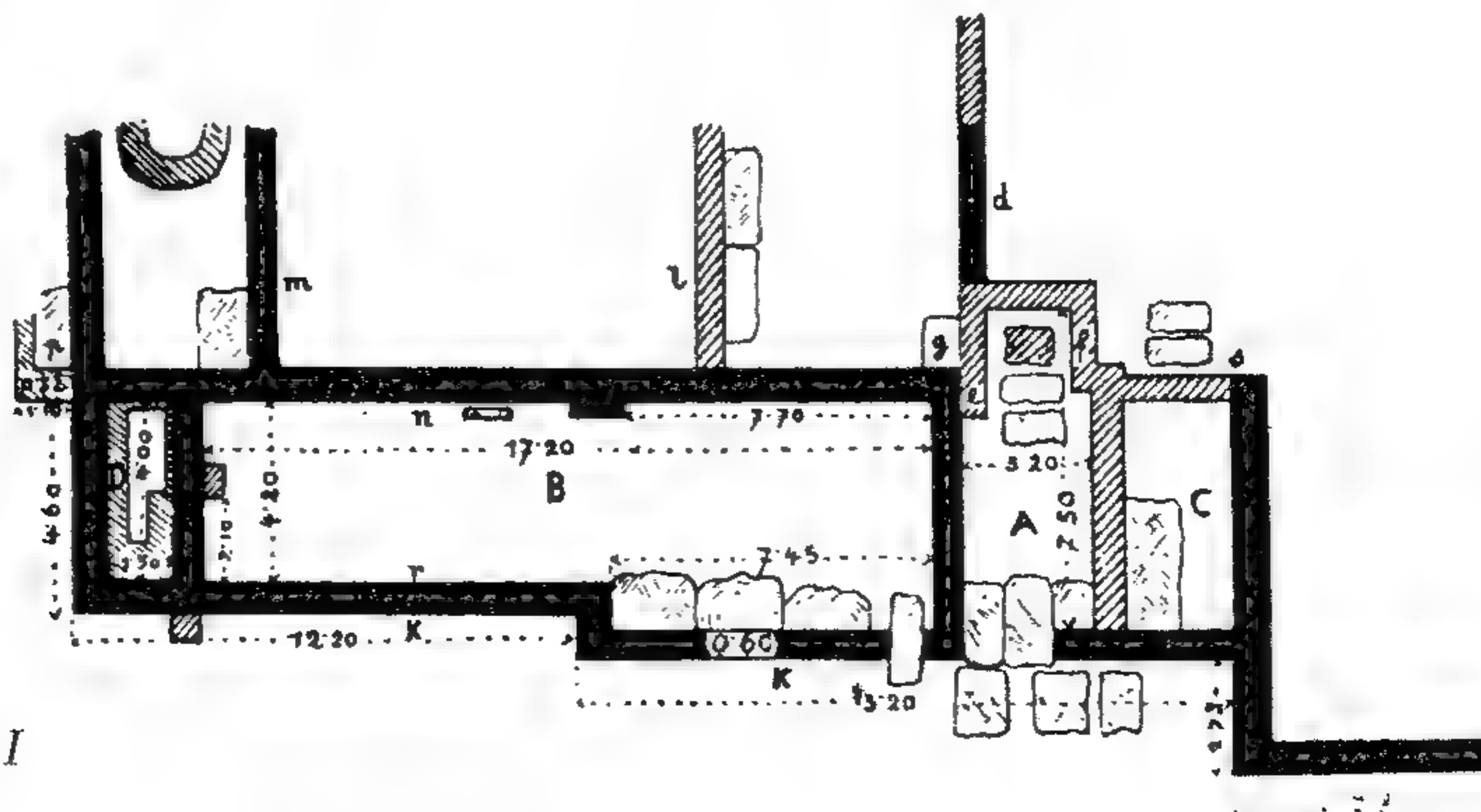
Znatno mlađa od Mogorjela je još jedna rezidencijalna građevina, otkrivena u *Brezi* 1913. godine na lijevoj obali Stavnje. Ondje je istražen kompleks zidova na površini 30×15 metara, ali on predstavlja tek manji dio nekog profanog objekta unutar kojega se nalazila i kulturna prostorija, možda kapelica. Zbog nekoliko fragmenata ukrašene arhitekture koji su srodni ukrasima iz kasnoantičkih bazilika u Zenici, Dabravinama i Dikovači kod Imotskog, otkopani kompleks je u cjelini smatran sakralnom građevinom, makar su dimenzije i raspored prostorija u znatnom raskoraku prema uobičajenim nalazima u Bosni. Veći dio zidova kasnoantičke fature, izveden uz upotrebu spolija, upućivao je nesumnjivo na takvu starost prvobitne građevine koja je u toku dužeg korišćenja neuredno pregrađivana zidovima lošeg kvaliteta.

Za sada je teško izreći sud o karakteru ovog objekta, unutar kojeg je postojala još i spomenuta prostorija za vršenje kulta, čije su dimenzije odgovarale crkvenim građevinama iz istog doba u okolici.

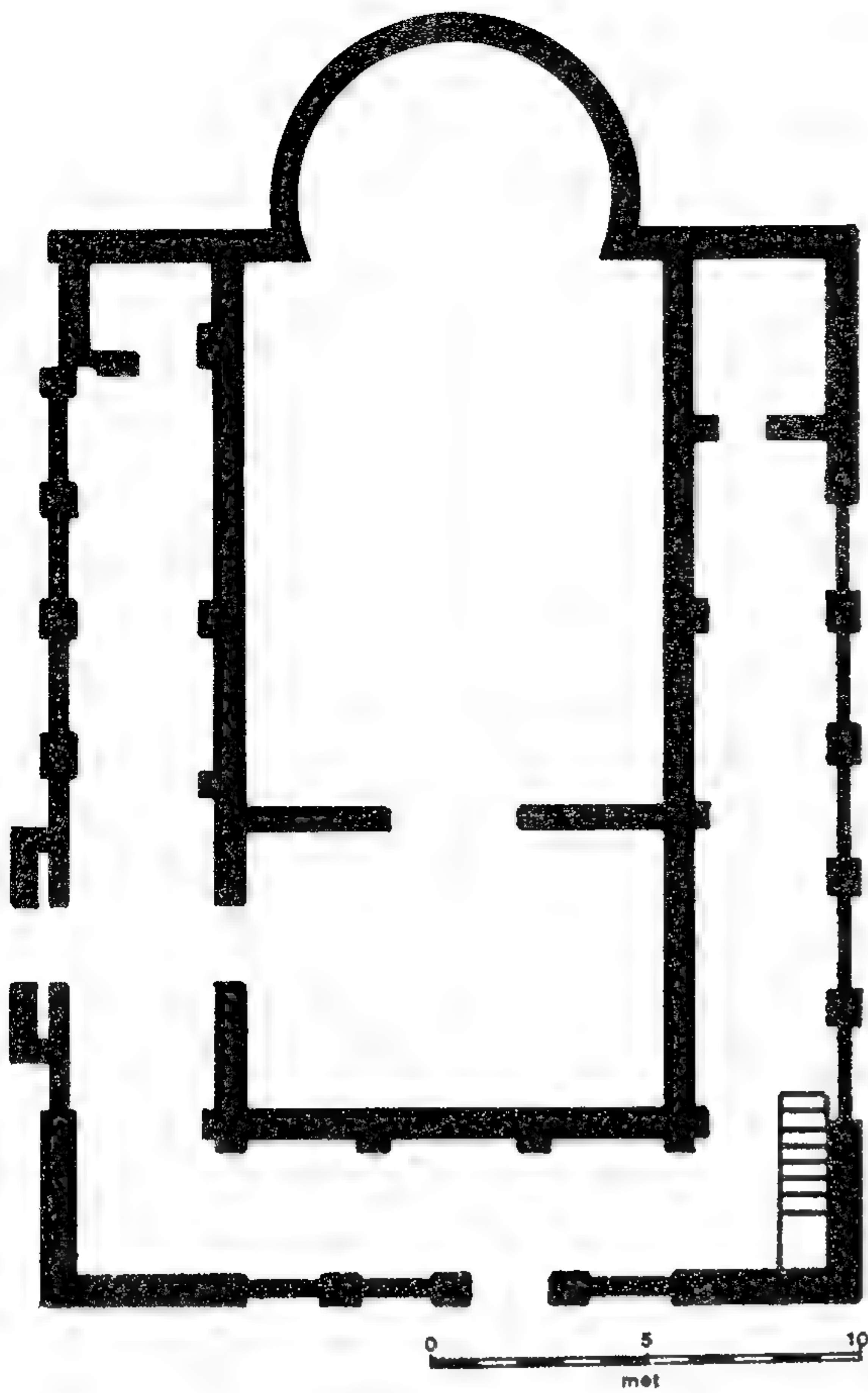
I druga građevina u *Brezi*, otkrivena 1930. godine, podsjećala je, na prvi pogled, na neku kulturnu građevinu, baziliku. Građevina ima predvorje i lađu s apsidom, a okružena je sa tri strane otvorenim portikom. Ispred istočnog ulaza, koji je bio ujedno i glavni ulaz u zgradu, nalazila se masivna dogradnja slična portalu. Sjeverno lice nije bilo otvoreno prema predvorju i glavnoj dvorani. U sjeverozapadnom uglu portika nalazile su se stepenice koje su vodile na podijum sličan govornici, ambonu, sa koje su, možda, bile proklamirane javnosti odluke vlasti.

Apsida potkovičastog tlocrta bila je sa vanjske strane ukrašena protomima veprova i ovnova koji su stršili iz zida.

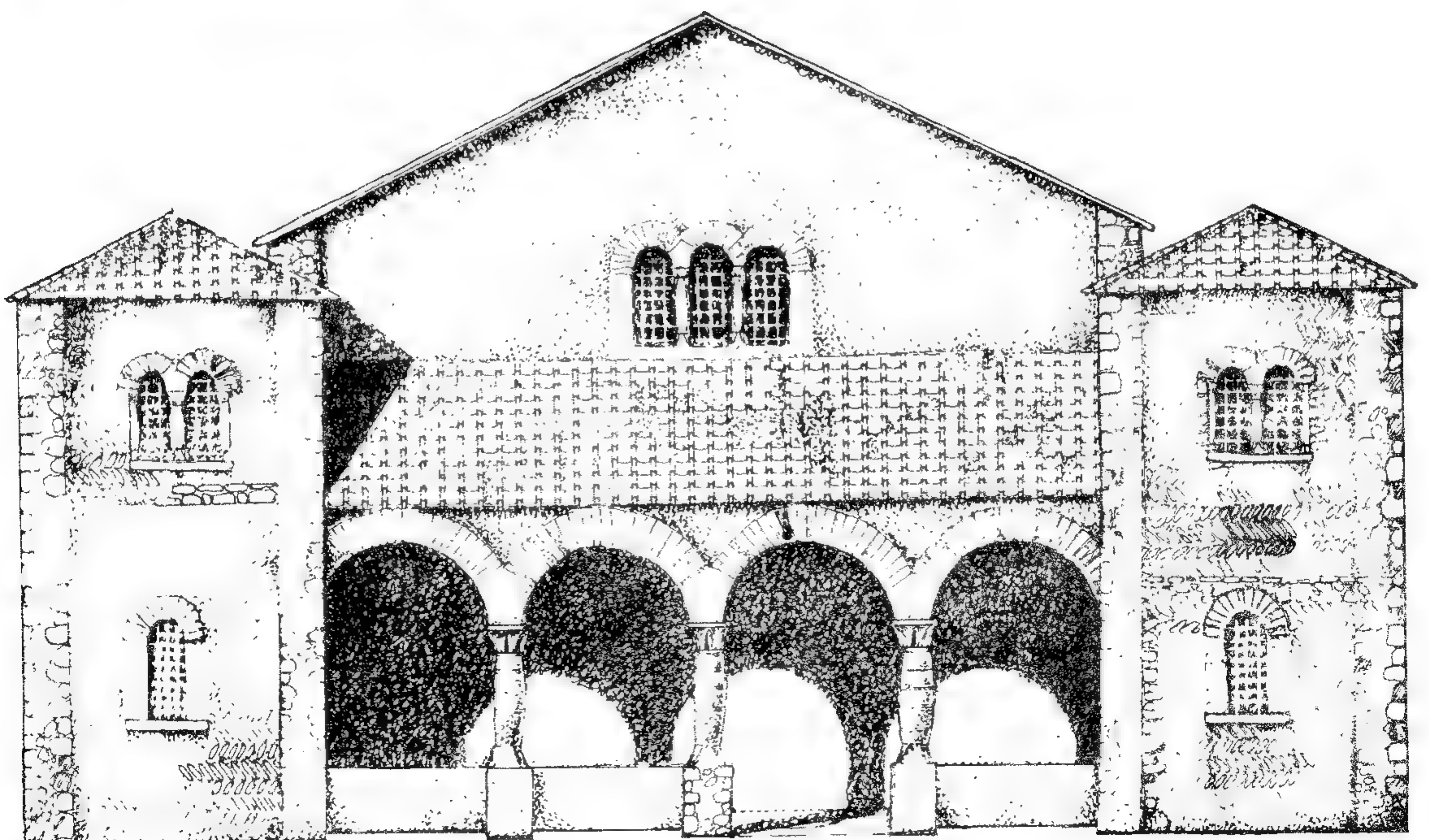
Način gradnje i nalazi u ruševinama upućuju na VI vijek i na Istočne Gote kao osnivače ovog objekta. Krovovi od tegula, spolija spomenika iz prvih vije-

Sl. 91 – Breza, plan tzv. bazilike I

Sl. 92 – Breza, plan tzv. bazilike II

Sl. 93 – Breza, rekonstrukcija pročelja bazilike II

kova, ugrađeni u zidove tipa *opus incertum* u kombinaciji sa *opus spicatum*, te nekoliko latinskih grafita na stupovima i mjere arhitektonskih elemenata što su bile uobičajene u antičkom svijetu – sve to govori za kasnoantičku starost građevine. Istočni portal je, uz to, sličan pročelju Teodorihove palače u Raveni, kako je prikazan na mozaiku u crkvi San Apollinare Nuovo. Na jednom stupu graviran je potpuni germanski futhark runa, a na drugom latinička abeceda. Nije to bilo slučajno poigravanje nekog pismenog čovjeka, nego pomoć ljudima u ovladavanju oba pisma.

Uz građevinu se nalazilo prostrano dvorište, pravi srednjovjekovni *curtis*, a na njegovom kraju stajala je povećta stambena zgrada slična hospiciju.

Kompleks u Brezi čini se zbog toga kao rezidencija višeg istočnogotskog upravnog službenika, možda u rangu comesa, a to je, možda, dvor sa hospicijem i bazilikom, onom civilnom, za obavljanje državnih poslova, suđenje i slično.

Pregled zgrada reprezentativnog i rezidencijalnog karaktera ne bi se mogao zaključiti a da se ne spomene veliki *episcopium* pored bazilike u Žitomislićima kod Mostara. Zgrada se sastoji od dvorane koja se prema istoku završavala potkovičastom apsidom. U nju se ulazilo kroz prostrano predvorje, a sa obje strane nalazile su se prostorije za privatno obitavanje rezidenta. Kroz jednu takvu dvoranu prolazilo se u crkvu. Žitomislički *episcopium* je izvanredno dobro sačuvani spomenik ove vrste u Bosni i Hercegovini, ali i rijedak objekt ove vrste u širem području.

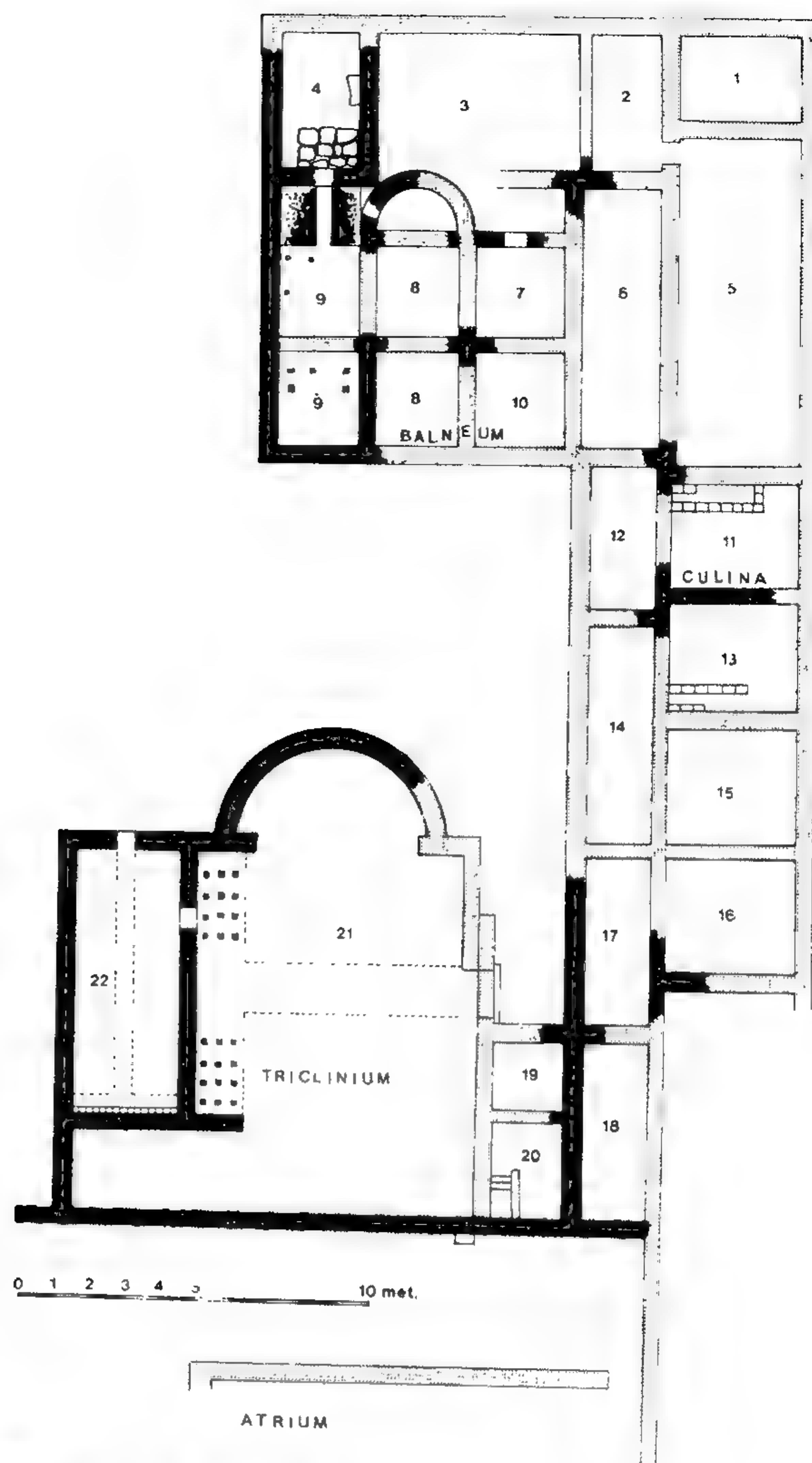
Stambene zgrade kasnog antičkog doba istražene su u Bosni i Hercegovini na nekoliko mjesta. Među istraženim objektima ovdje treba posebno navesti vilu u Ljusini, Rankovićima kod Travnika, zgradu sa portikom kod bazilika u Založju, na Prlu kod Bileće i zgrade pored bazilike u Blagaju na Japri.

Potpuno u stilu suburbanih vila bila je u IV vijeku podignuta vila u Ljusini kod Otoke na Uni. Od nje je otkopana samo jedna trećina, i to južni dio s kupatilom, traktom za kućanstvo i jednim dijelom zimskih stambenih prostorija, među kojima i prostrani tablinum. Ovi blokovi bili su povezani koridorom koji je jednim dijelom bio izgrađen kao otvoreni trijem. Dalje prema sjeveru nadovezivao se portik što su ga nosili okomito i koso kanelirani stupovi, možda, peristil oko kojega su se nizale ostale prostorije za obitavanje. Stupove su krunili jednostavni kapiteli pseudokorintskog reda, čije su urezane volute bile okrenute prema gore, a niže njih su se nalazila udubljenja slična negativima akantovih listova. Osnovu stupova činio je jednostavan torus sličan vrpici koja je počivala neposredno na plintu.

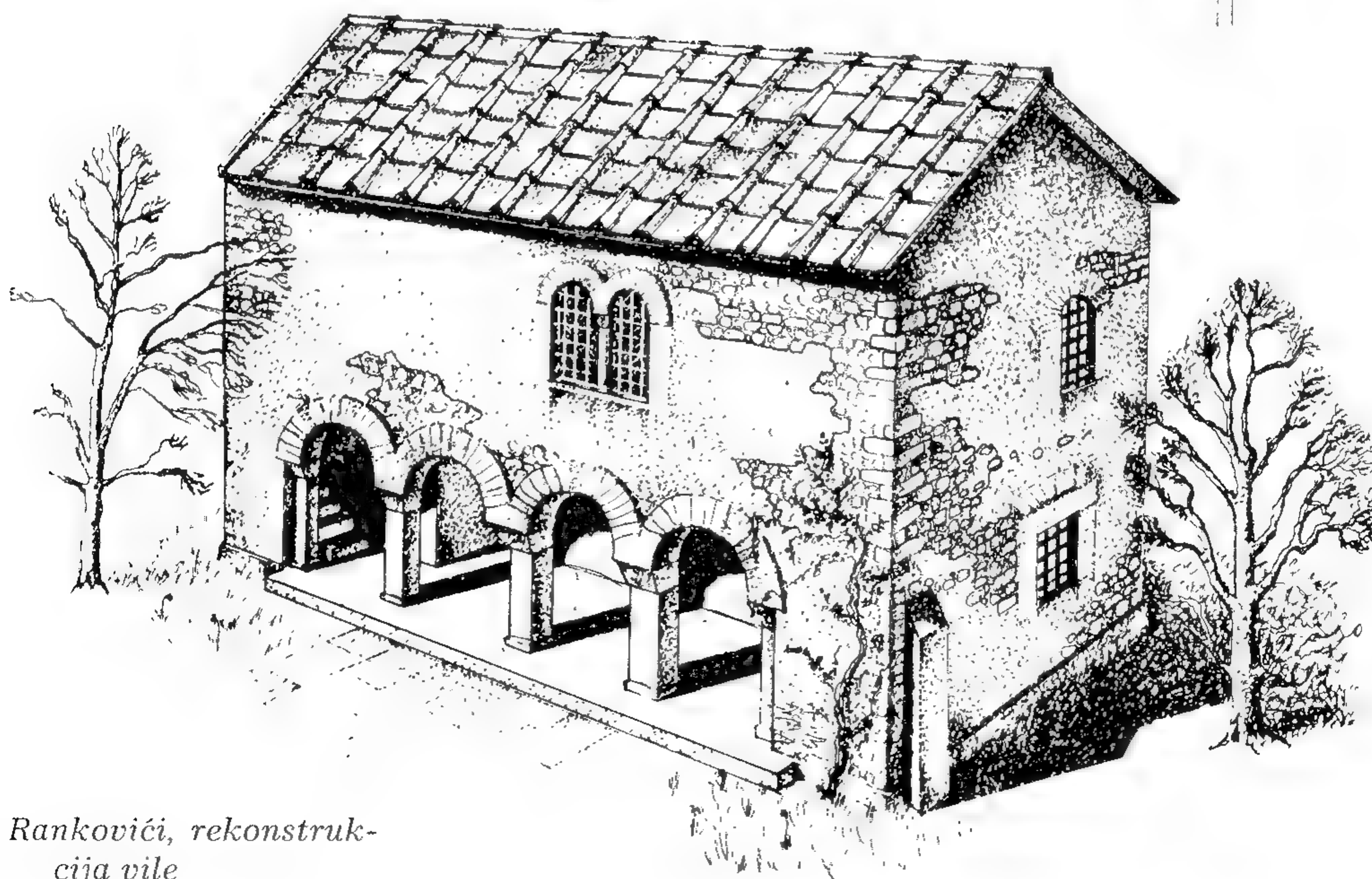
Zgrada nije bila ukrašena ni mozaicima ni freskama.

Veličina i oprema ove zgrade odaju čovjeka koji je živio na način imućnijeg Rimljanina, a to je u IV vijeku prilično rijedak slučaj. Zbog toga se njeno podizanje ne bi moglo datirati izvan vremena cara Konstantina I (306–337).

Jednospratna zgrada u Rankovićima izvedena je u obliku izduženog pravokutnika, sa tri prostorije koje povezuje trijem uz zapadnu dužnu stranu na obje etaže. Na sprat se uzlazilo kamenim stepenicama. Stupovi gornjeg portika bili su ukrašeni glavicama u obliku imposta, sa vrlo osebujnim ukrasom, izvedenim u kosom rezu. Kao motivi javljaju se palmete, rozete i virovite rozete, često sa viticama koje popunjavaju uglove na mjestu voluta korintskih glavica. Ovakav tip kapitela mogao bi poticati iz dosta kasnog V, no vjerojatnije iz VI vijeka.

Sl. 95 – Ljusina, plan vile

Sl. 96 – Rankovići, rekonstrukcija vile

Stambena zgrada u *Založju*, kao i ona u Rankovićima, izvedena je u obliku izduženog pravokutnika, sa tri prostorije, od kojih je srednja mnogo uža od ostale dvije. Razlika je samo u tome što ovdje u *Založju* trijem teče oko cijele zgrade. Zbog vrlo slabo sačuvanih zidova detalji građevine ostali su nepoznati, ali za njeno kasno datiranje govori, osim portika na pročelju, i njena povezanost sa kasnoantičkom bazilikom.

Čudno je to vrijeme koje umjesto zatvorenih peristila, trijemove kuća iznosi na njihov front, izlažući ih pogledu sa javnog mjesta. Bogatstvo uređaja starih rimskih kuća, nekoć sakriveno iza bezličnih zidova posnih fasada, sada se radi isticanja stavlja na lice zgrade. Tomu je vjerojatno doprinijela tendencija klasnog izjednačavanja ljudi, a možda i težnje provincijalaca da se istaknu. Naselja u Bosni i Hercegovini bila su, međutim, ionako u većini slučajeva raspršenog tipa, neposredno vezana za prirodu, pa su tako portici na fasadama kuća bili savršeni medijum prema okolini, mnogo bolji od peristila kojima su stanovnici gradova dočaravali prirodu. Tako se bar opravdava pojava portika na fasadama u Bosni i Hercegovini. Međutim, sudeći po odredbama Justinijanovog zakona, portici na uličnim frontovima kuća bili su uobičajeni i u Carigradu. Oni su, dakle, više znak vremena i mode u Carstvu nego specifičnost jednog kraja.

Zgrada pored hramova Prlu kod Panika, nedaleko od Bileće, izgrađena je u obliku izduženog pravokutnika, sa dvije prostorije. Od zgrade su se sačuvali samo ostaci temelja, tako da su bliže okolnosti, vezane za objekat, ovdje ostale nepoznate. Jedino se po tipu objekata i ovaj nalaz može uvrstiti u skupinu kasnog doba.

Zanimljive su dvije stambene zgrade u *Blagaju na Japri*. Kako se bazilika, koja je izgrađena u VI vijeku, ponešto povija prema rasporedu i pravcu ovih objekata, moguće je da su one nešto starije od crkvenog zdanja. Na njihovom mjestu stajale su i ranije stambene zgrade, sa centralnim loženjem i podovima od heksagonalnih keramičkih pločica, preko čijih ruševina su onda izvedene novogradnje. Osim toga, u njihove zidove ugrađeni su fragmenti nadgrobnih stela, ne starijih od III vijeka, pa tako nema sumnje u dosta kasno datiranje objekata, vrlo vjerovatno ne mlađe od Justinijanovog vremena. Ove zgrade nekadašnjeg rudarskog naselja izvedene su u obliku bliže kvadratu, možda kao običaj koji je bio uslovljen Justinijanovom restauracijom Carstva, kada se na svim frontovima život pokušavao povratiti u kolotečine klasike. Ipak se jednostavni raspored prostorija, dobiven podjelom objekata sa dva unakrsna zida, donekle vraća u bezličnost kasnoantičkog uprošćavanja stambenog prostora.

Ove do sada nabrojene zgrade pripadaju gradskim aglomeracijama raspršenog tipa. Vila u Rankovićima nalazila se u suburbiju, ispod refugija na Gradcu, dok su zgrade u *Založju* i *Blagaju* smještene uz crkvu.

Tip seoskog naselja predstavljaju tri zgrade u *Lisičićima* kod Konjica. Vremensku pripadnost ovog naselja teško je odrediti, tim prije što se tu na malenom prostoru susreću dva tipa zgrada, urbani i rustični, a što ne mora biti samo znak socijalne razlike pojedinih vlasnika. Jednostavni raspored stambenih zgrada, tj. izduženi pravokutnik podijeljen na dvije prostorije, možda je rezultat životnih potreba domaćeg romaniziranog čovjeka, onog čovjeka koji će doba prevlasti provincijalaca, u kasnoj antici, ovaj tip učiniti normativom. Uostalom naselje u *Lisičićima* pripada ratarima, a ti ljudi imali su sasvim drugačiji život od građana u kulturnim centrima, pogotovo u onim iz ranog

carstva. Ostaće zato bez odgovora pitanje kojem vremenu i kojoj skupini ljudi pripadaju dva dvorišta nepravilnog oblika, sa stambenom vilom na južnom, a ekonomskim zgradama na sjevernom rubu. Izgleda kao da su ona izgrađena u IV vijeku, ili nešto kasnije.

Oprema stambenih zgrada u kasnoantičko doba bila je jednostavna, kako se i može prepostaviti s obzirom na vrijeme u kojem su građene. Vlasnik vile u Rankovićima dao je, iznimno, portik na fasadi ukrasiti kapitelima, a onaj u Založju imao je u jednoj prostoriji uvedeno centralno grijanje. Povrh svega, vila u Rankovićima raspolagala je i kupatilom.

Oprema stambenih zgrada u doba kasne antike nije dosezala umjetničku razinu opreme iz ranijih doba. Povremena razaranja imovine koja su činili barbari stvorila su za rimske građane atmosferu nesigurnosti, a u takvim prilikama ljudi su se rjeđe odlučivali na luksuz, i pored toga što se poslije poneke prebrođene invazije i razaranja život opet za neko vrijeme smirivao, ulazeći u uhođanu kolotečinu rimskih navika.

Naselje pored tvornice željeza u Blagaju na Japri svojim ostacima iz toga doba nipošto ne odaje znake površne improvizacije. Naprotiv, preko ruševina starijih zgrada i u ovo doba živo se gradi, očito jednostavnije, ali ne manje solidno sa stanovišta građevinarstva. Municipij Aquarum S..... na mjestu današnje Ilidže podigao je čak i spomenik caru Dioklecijanu. Ilidžanske terme, smještene daleko u provinciji, bile su orijentirane na državne činovnike kao svoje stalne goste, pa se stoga politička kriza u III vijeku nesumnjivo negativno odrazila na broj gostiju, a time i na prosperitet banje. Sa sređenom državnom upravom u eri Dioklecijana stanje u municipiju se svakako poboljšava, a po znatnim ali nevjestim popravcima mozaika u hospicijima može se naslutiti da je dugo vremena zapušteno kupalište osjetilo konsolidaciju vlasti u početku IV vijeka, ali je opao kvalitet zanata.

Tendencije ka restauriranju života nakon prvih kataklizmi pokazuju i poneke novogradnje. U doba koje je – gledano u cjelini – vrlo mutno i nesigurno, ovakve iskre žilave upornosti potvrđuju riječi sv. Jeronima: „Rimski svijet se ruši, ali naš uspravljeni vrat neće se pognuti!“ Taj vrat nije baš bio rimski, u užem smislu riječi, nego vrlo čvrsta ilirska kičma.

Otpor što ga je pružao civilizirani svijet antike prema destrukciji barbara, može se pratiti na ostacima utvrđenih pograničnih linija, tzv. limesa. Kada je veliki limes na desnoj obali Dunava bio razoren u toku IV vijeka, počeli su izrastati novi kordoni utvrda uz rijeku Savu i Drinu. Istraživanja u Bosni i Hercegovini nisu vršena u tolikom obimu da bi se mogli sakupiti svi objekti u jedan suvisli lanac, no i onoliko objekata koliko ih je do danas poznato dozvoljava nešto određenije zaključke u tom smislu.

U *Klaku* kod Bosanskog Broda, na mjestu zvanom Kamen, stoje danas ostaci manjeg utvrđenja, koje je sa dostupne strane bilo zaštićeno dubokim usjekom. Veći dio ostataka ovog burgusa ugrađen je prije nekoliko godina u nasip za odbranu od poplave Save, pa su tako detalji ove tvrđave danas gotovo nepoznati. Na brijegu poviše ovog burgusa nalazili su se, navodno još u XIX vijeku, ostaci nekog kastruma, kako se to po opisu naroda može naslućivati, ali je njegova građa već davno raznesena. Utvrđenje pored obale služilo je prvenstveno kao zaštita prelaza preko rijeke. Postoji pretpostavka da se ovdje nalaze ostaci nekog mosta, podignutog na podvodnoj kamenoj prečagi koja se od izdanaka

Vučjaka povlači prema suprotnoj obali rijeke. Bez obzira na to što se postojanje utvrđenja može datirati i u rano doba Carstva, ovaj sačuvani dio izgleda kao građevina kasnog doba i jedna od karika u lancu što ga čine *Servitium* (Bos. Gradiška, ime je danas preneseno na Srbac) i naselje *Ad Basante* (na ušću Bosuta, negdje između Bos. Šamca i Brčkog).

Nije jasno zbog čega je, vjerojatno u ovo doba, došlo do izgradnje utvrda u području Neretve: u Ribiću kod Konjica i u Blagaju na vrelu Bune. Sa Mogorjelom i utvrđenom Naronom, pa još kojim do sada neotkrivenim kastelom poviše kanjona Neretve, to je inače bio solidan kordon koji je štitio pristup ka Neretvi iz unutrašnjosti zemlje.

Ribički grad sastoji se od utvrde u obliku pravokutnika, sa dvije povećane prostorije i prigratkom koji se nadovezuje na glavni objekat sa pristupne strane. Vrlo pravilno planirana građevina izgleda kao objekat koji je nastao u klasično doba, u vrijeme kad je Rim nametao svoju volju ljudima i prirodi, i nije bio sklon prilagođavanju na ambijent u bilo kojem obliku. Zbog toga se ova utvrda može datirati najkasnije u početak IV vijeka. Vrlo površno istraženi lokalitet nije, na žalost, pružio siguran oslonac za njegovo datiranje, pa tako ni za ulogu u razvoju mreže fortifikacija.

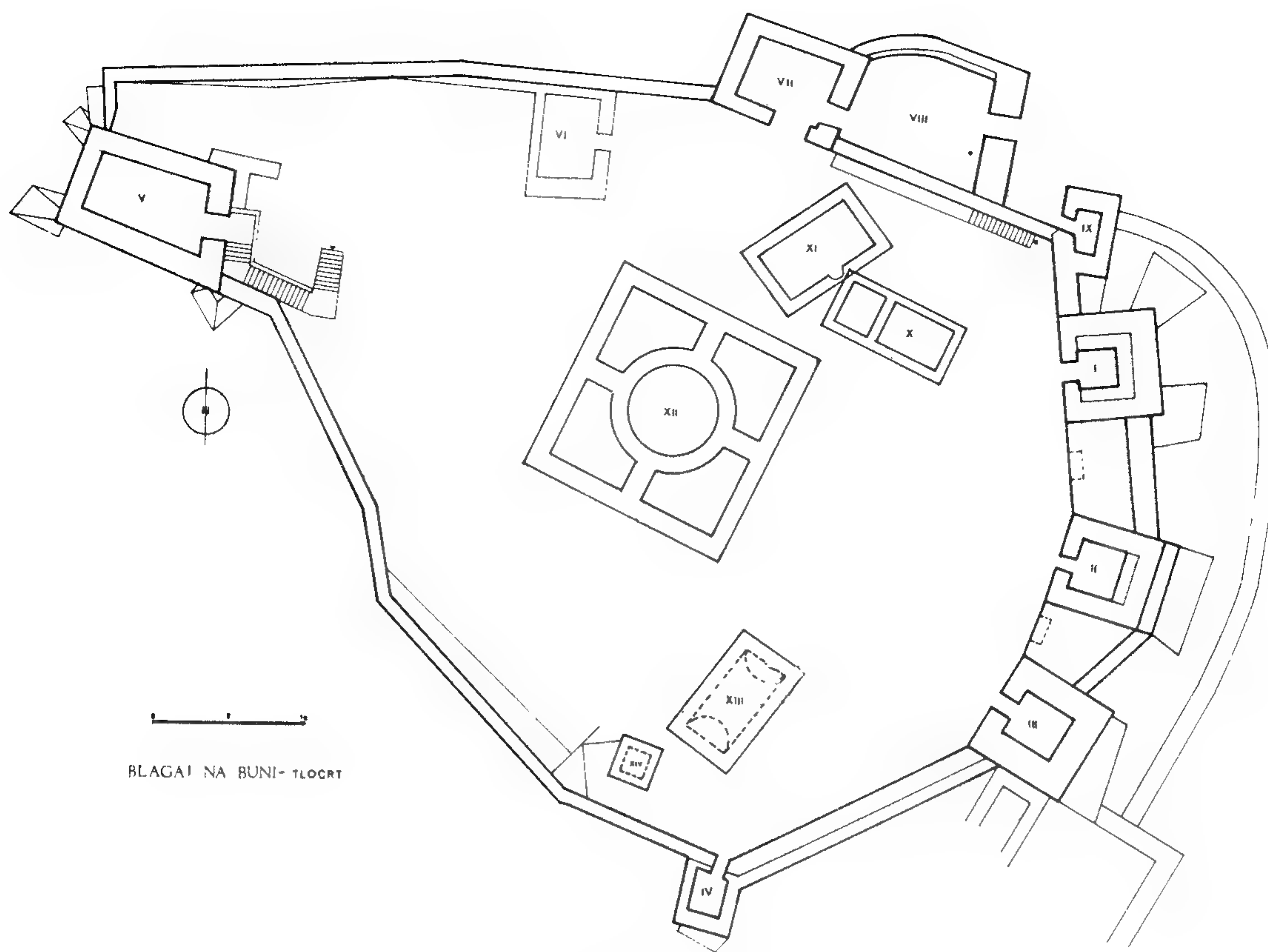
Grad *Blagaj na Buni* je, zahvaljujući dogradnjama u VI vijeku, sačuvao mnogo dijelova od prvobitne građevine koja se zbog nekih osobenosti može datirati u IV vijek. Ono što je na Blagaju naročito zanimljivo, to je položaj utvrđenja i sistem po kome je ono izgrađeno. U prvim vijekovima Carstva kastrumi su locirani u dolinama, na strateškim punktovima uz rijeke ili u gradovima. Blagajski kastrum izgrađen je, međutim, visoko na brijegu, jednim dijelom, štaviše, postavljen neposredno na stijene. Još čudnije se doima njegov nepravilni tlocrt. Istureni tornjevi čine se kao veza sa Aurelijanovim sistemom utvrđivanja Rima u III vijeku.

Sistem slaganja kamena u zidove ne pokazuje ovdje više onaj red i preciznost sa kojom su građeni objekti u II i III vijeku, pa ni onako kako je to bilo na Mogorjelu, dakle na prelomu u IV vijek. Postoji i ovdje, istina, još izvjesno slaganje kamena u redove od po dvadesetak centimetara visine, ali se to ne provodi striktno. Okolnost da se dograđuje također i u tehnici naizmjenično koso položenog kamenja (*opus spicatum*) nalazi uvijek iznad ove upravo navedene tehnike dokazuje da je kastrum Blagaj izgrađen prije VI vijeka, a kasnije od Mogorjela, dakle početka IV vijeka. Vrlo vjerojatno bi se on mogao datirati bliže sredini IV vijeka – uvažavajući pored tehničkih karakteristika građevine i političke prilike u širem rasponu vremena.

Pored tornjeva, čiji završetak nije ostao sačuvan zbog pregradnji u VI vijeku, zanimljivi su zidovi utvrde koji su završavali prsobranima. Kako su ti prsobrani sagrađeni i na onim mjestima odakle je napad neprijatelja bio gotovo nemoguć, moguće je pretpostaviti da je zupčasti završetak zidova na utvrđenjima bio neke vrsti estetska norma koja se primjenjivala i ondje gdje nije postojala izričita potreba.

S obzirom na to da su u kasnijim dogradnjama na Blagaju znatno sakrivene gradnje iz starijeg doba, to je za sada ostalo bez rješenja i pitanje glavnog ulaza u taj prvobitni kastrum. Po svoj prilici se sadašnji ulaz nalazi na starom prvobitnom mjestu, s tim što je toranj ispred njega naknadno dozidan.

Bona, kako je u X v. prvi put zapisan naziv ovog kastruma, izgrađen je s namjerom da zaštiti prodor neprijatelja iz sjeveroistočnog pravca, od Neve-

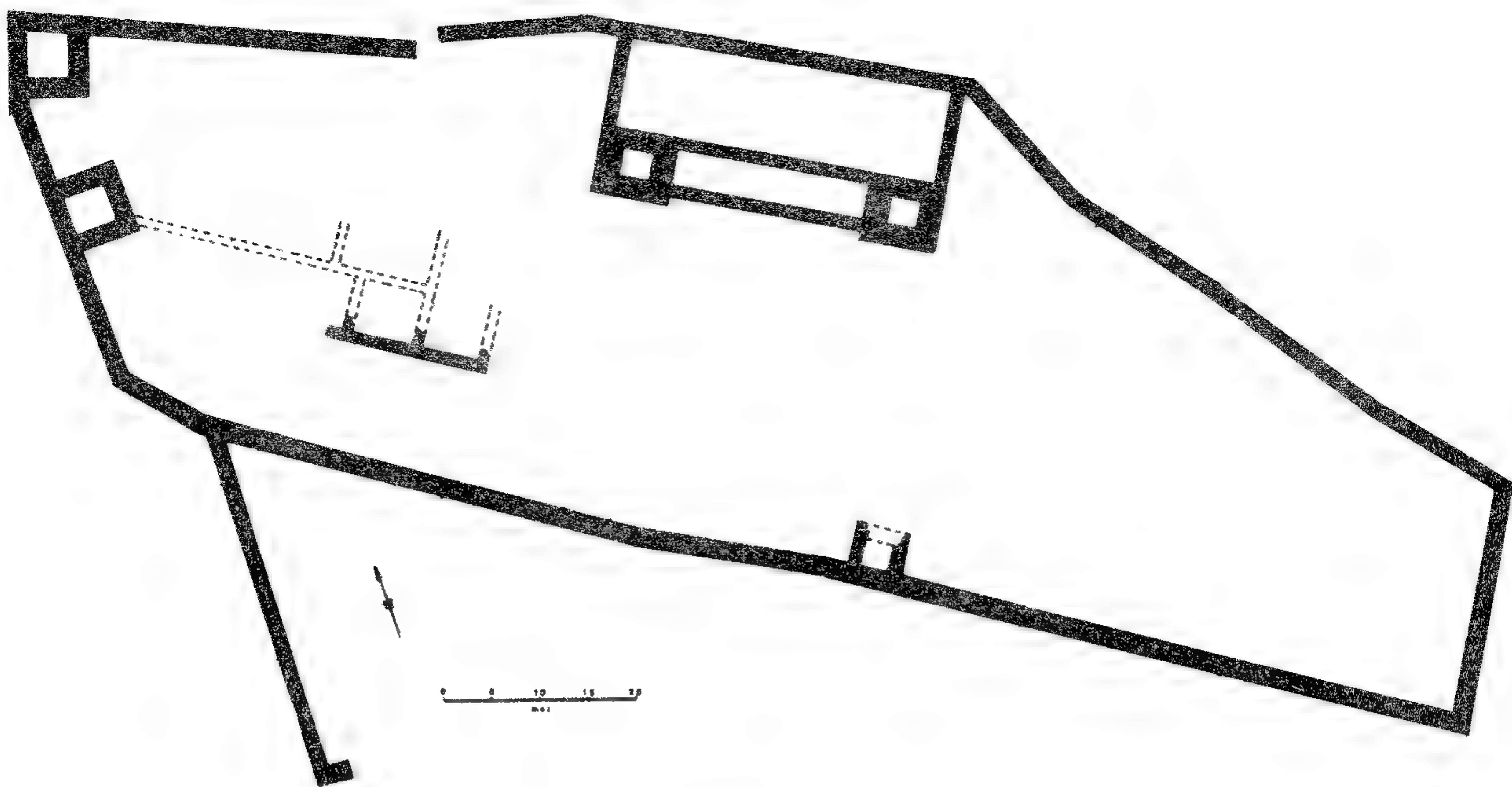

Sl. 97 – Blagaj na Buni, tlocrt

sinjskog polja prema dolini donje Neretve. Njegov izrazito strateški značaj nije izgubio od svoje prvobitne vrijednosti kroz dugi niz vijekova, što dokazuju dogradnje u kasnijim vremenima.

Dok su masivniji odbrambeni objekti IV i V vijeka izgrađeni sporadično, ad hoc, bez većeg sistema, dotle je u doba cara Justinijana (527–565) izgrađen čitav sistem gradova, u Hercegovini i Bosni usmjeren protiv istočnogotskog posjeda, čija je granica približno tekla rijekom Drinom i područjem nešto istočnije od lijeve obale Neretve. Taj već ranije spomenuti limes, sagrađen prije 535. godine, činio je potez od Koštura u Dabrici i Blagaja na Buni, do Biograda u Konjicu. Justinijanove namjere da Zapad ponovno ujedini u cjelinu Carstva iziskivao je prvenstveno osiguranje postojećih granica, da ne bi bile preduhitrene neželjenim protivnapadom. Gotima je bila potrebna Dalmacija, više kao tampon između Istočnog Carstva i njihovog centra države u sjevernoj Italiji, pa se zato u svako doba mogao očekivati okršaj na granici istočno od Neretve.

Grad *Koštur* u Dabrici nalazi se nešto sjevernije od Stoca. Naziv ovog lokaliteta potječe od grčko-rimskog pojma kastron-castrum. I ovaj grad, veličine 200×70 metara, postavljen je na strmim stijenama, na mjestu koje je bilo naseljeno u prahistorijsko i klasično doba. Na sličnom položaju izgrađen je i grad Biograd u Konjicu. Nije poznato uolikoj mjeri je Ribički grad, pa možda još koja starija utvrda uz Neretvu, poslužio u VI vijeku kao vojno uporište. Dok plan Koštura u priličnoj mjeri podsjeća na raspored starih kastruma, barem jednim svojim dijelom, dotle je Biograd, položen na oskudnom prostoru stjeno-

Sl. 98 – Koštur, tlocrt

vite glavice strmog dolomitskog brijega, izgrađen bez unaprijed utvrđenog plana, onako kako su dopuštale mogućnosti mjesta. Zidovi debljine 2,2 metra, sa kamenom složenim na sistem ribljih kostiju (*opus spicatum*), pružaju izvjestan oslonac za određivanje vremena njegovog postanka.

Nakon zauzeća Dalmacije (535), sada već znatno okrnjene, jer se iz područja između Bosne i Drine barbari nisu mogli otjerati, hercegovački limes na Neretvi gubi svoju važnost, a umjesto toga ukazuje se potreba da se utvrdi granica blizu obala Bosne. Čini se stoga da utvrđenje na Debelom Brdu u Sarajevu, na Bobovcu i na Crkvini u Makljenovcu kod Doboja čine novi limes prema nekontroliranom području između rijeke Drine i Bosne. Utvrde na području Bosne skromnijih su razmjera u odnosu na Koštur ili Blagaj. Njihovi nepravilno vođeni zidovi obično se steru oko nešto istaknutijeg brijega, a vrijeme njihove izgradnje odaje karakteristični način slaganja kamena u zidove. Otvoreno je pitanje kako je bilo zaštićeno naselje na mjestu današnje Zenice, koje je u to doba važilo kao znatan kulturni centar. Do sada, naime, nisu u blizini otkriveni nikakvi tragovi odbrambenih objekata.

Zidana pribježišta za civilnu zaštitu u slučaju prepada barbara postojala su u unutrašnjosti zemlje već od IV vijeka. Tih utvrda moralo je biti vrlo mnogo, a ograđeni prostori bili su često vrlo prostrani, kakav je slučaj u Kamenskoj Podgradini i Halapićima na Glamočkom polju. Refugija su vrlo malo istražena jer se i na onako malo lokaliteta koji se spominju kao kasnoantičke utvrde nije vršilo potrebno istraživanje. Lokaliteti kao što su Sapna, Trbuk, Šipovo, Jajce, Rankovići, Gornji Vakuf ili Mokro, pa mnoge ilirske gradine koje su u ovo kasno doba dozidama osposobljene za najnužniju zaštitu, pružaju samo približnu sliku o tome kako se narod u pojedinim komunama pripremao za zaštitu svojih života i imovine.

Što se tiče utvrda sa karakteristikama građevinarstva justinijanskog doba, izgleda da njih nije bilo na području istočno od Bosne prema Drini, što je i

razumljivo ako se ima u vidu političko stanje Bosne i Hercegovine u VI vijeku, i državni karakter građevina koje su izvođene na tehniku naizmjenično koso položenog kamenja. Istina je da utvrda u Diviću kod Zvornika pokazuje karakteristike justinijanskih gradnji (tlocrt, karakteristične mjere), ali je njena funkcija vezana za područje istočno od Drine, za zaštitu zaleđa grada Sirmija, u širem području, koje je tada bilo u vlasti Carstva.

Profano građevinarstvo antike ne bi se moglo zaokružiti ako se ne bi spomenuli ostaci mostova, naročito jedan, na Buni, poznat pod nazivom Kosorska ćuprija. U II svjetskom ratu ovaj most je razoren, izuzev dva priobalna svoda, koji, uz sačuvani snimak prvobitnog izgleda, služe danas kao dokumenat o prvobitnom izgledu toga.

Što se tiče paganskih sakralnih građevina, do sada u Bosni i Hercegovini nije otkriven nijedan objekat iz razdoblja od IV do VI vijeka. Pripadnici mitraizma nastojali su da mjesta svoje pobožnosti smjeste po mogućnosti u prirodnim pećinama, a u pomanjkanju takvih mjesta izgrađivali su vrlo jednostavne i malene jednočelijske građevine, tzv. speleje, po mogućnosti ukopane u zemlju. U dnu takvih prostorija, nasuprot ulazu, stajao je reljef sa prikazom Mitre kako ubija bika. To je mladić u perzijskoj nošnji sa ogrtačem koji leprša. Jednim koljenom prignječio je bika, a lijevom rukom uhvatio ga je za gubicu, dok mu desnom zabija nož u srce. Iz krvi bika poteći će spasenje za čovječastvo. Mitri u ovom činu pomažu pas, zmija i skorpion. Tu je i gavran koji je donio vijest za žrtvu od Ahuramazde. Značajan dio kultne slike su prikazi sunca i mjeseca, sa obje strane poviše tauroktonije. Sa strane stoje dva genija sa bakljama: simboli izlazećeg i zalazećeg sunca.

Na reljefu iz pećine u *Dardaganima* kod Zvornika umjetnik se nije pridržavao ikonografskih normi, pa su tako sunce i mjesec zbijeni zajedno u lijevom uglu kompozicije. Zmija je dobila aureol oko glave. Umjetnik je neke detalje dao u vrlo preciznoj izradi, što je karakteristično za ovo doba.

Na naličju kultnog reljefa iz *Konjica* prikazana je sveta gozba mitreanaca u prisustvu maskiranih vjernika. Dva pripadnika najvišeg stupnja posvećivanja, Heliodromus i Pater, leže na klini u stavu spremnom za gozbu, i blagosiljaju kruh i vino što će se podijeliti vjernicima.

Reljef mitreja u *Jajcu* bio je premazan raznim bojama. Tako je mladić bio obučen u plavu tuniku sa crvenim hlačama i plaštem. Bik je bio crn, a pećina zelena. Sunce i mjesec bili su crvene boje.

Mitrej u *Bijelom Polju* kod Mostara bio je okružen svetim gajem, što je ostalo zapisano na jednom kamenu na kojemu su vjernici naznačili koliko je ko od njih zasadio borova i smokava.

Ovi mitreji datiraju iz IV vijeka, izuzev onog u pećini Vratnici kod Lisića koji je postojao već u III vijeku. Oni su propali tokom V vijeka, ustupajući mjesto kršćanskim kulturnim građevinama.

Bazilike iz V i VI vijeka smatraju se izvanredno važnim za poznavanje kulturnih prilika u Bosni i Hercegovini u doba kasne antike. Njihova izgradnja izgleda da je posebno forsirana u vrijeme vladanja Istočnih Gota u provinciji Dalmaciji (490–535), tako se barem može zaključiti po nalazima koji prate ove građevine. Nisu, zapravo, bili Goti oni koji su forsirali njihovu izgradnju, nego je to doba donijelo zemlji izvjesno smirenje i red, pa su tako stvorene mogućnosti i za građevinsku djelatnost.

Historijski izvori o tim građevinama vrlo su oskudni. Podatak Tome, splitskog arhiđakona (umro 1268), da u Duvnu postoji bazilika koja je bila dovršena i posvećena 519. godine, zatim izjava Andrije, bestoenskog biskupa, da mu se katedrala nalazi u teškoj situaciji (530) i tri latinska imena ucrtana u jedan kamen u Dabravini – to je sve što bi od pisanih dokumenata moglo doprinijeti njihovom datiranju.

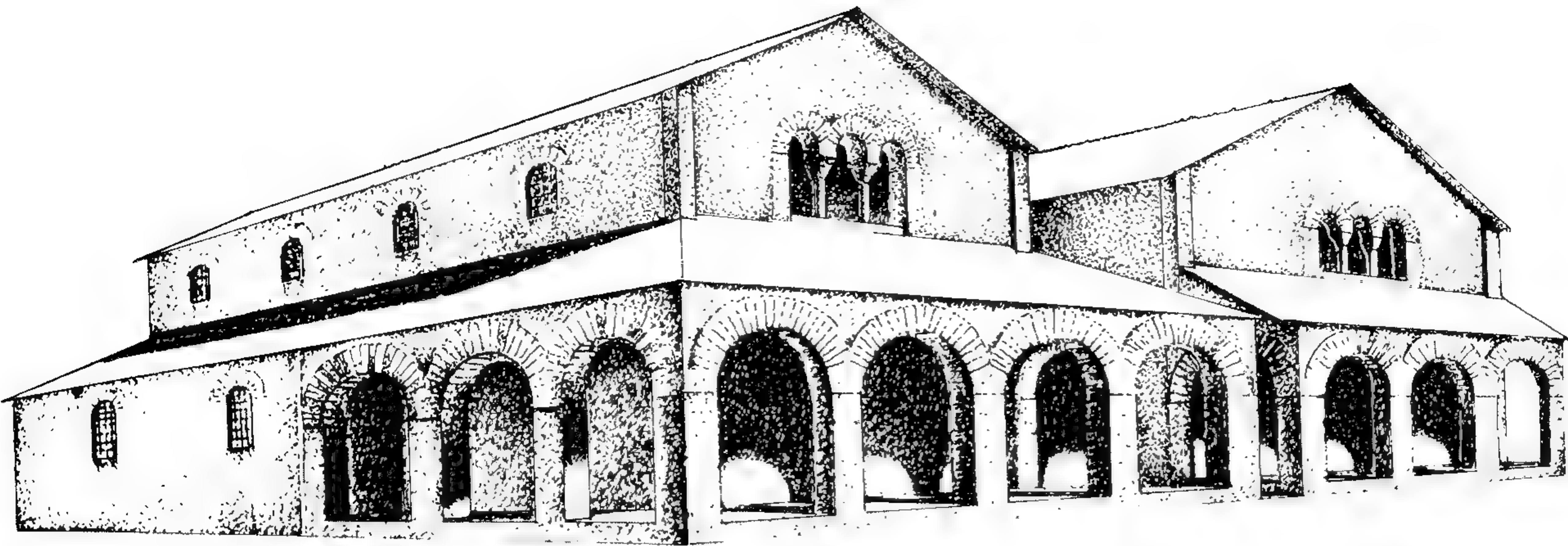
Prihvaćajući tezu da je veći dio bosanskohercegovačkih bazilika izgrađen u doba istočnogotske dominacije u ovim krajevima, ipak treba da imamo u vidu da je već sedamdesetih godina IV vijeka u Stridonu (zapadna Bosna) živio đakon Julijan, koji je svoju službu nesumnjivo vršio u nekoj kultnoj građevini. Nadalje se ne bi moglo upravo Gotima i njihovoj vladavini pripisati osnivanje biskupija u ovim krajevima. Što je 519. godine baziliku u Duvnu posvetio jedan strani biskup, slučajni putnik, to ne zbunjuje, jer se u ponešto nesređenim odnosima između starosjedilaca i vladajućeg sloja Istočnih Gota moglo dogoditi da je duvanjska biskupija neko vrijeme bila upražnjena.

Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini imaju nekoliko zajedničkih značajki koje se mogu smatrati tipičnim. Tako, na primjer, sve su one relativno malene i gotovo kvadratične, sa nizom nuzgrednih prostorija, nekakvih sekretarija, tako da je prostor za vjernike, tzv. *quadratum populi*, vrlo malen. Građene su većinom vrlo neuredno, uglavnom od spolija sa starijih građevina i paganskog nadgrobnog kamenja. Njihovi zidovi u međusobnom odnosu često odstupaju od pravog kuta. Orijentirane su većinom u pravcu istok-zapad, ili barem njemu bliskom smjeru. U kolikoj su mjeri na njihovu orijentaciju utjecali i urbanistički momenti, to je teško reći u situaciji kada još nisu izvršena iskopavanja šire okoline tih građevina, pa, prema tome, nije fiksiran ni njihov odnos prema naseljenom prostoru.

U slučaju dvojnih bazilika, sjeverna zgrada je kompliciranija, sa više prostorija i sa septumom, što je u liturgičkom smislu znatno odvaja od južne koja je uvijek jednostavna dvorana s apsidom i predvorjem.

Mnogo zanimljiviji je slučaj u Založju kod Bihaća, i Skelanima na Drini, gdje se na relativno maloj razdaljini od oko 100 metara nalaze po dvije građevine iz istog vremena. Jedna od njih je orijentirana u pravcu istoka, dok je položaj druge proizvoljan i tendira više ka jugu. Takva građevina u Založju bogato je ukrašena kamenim namještajem, dok je njima odgovarajuća građevina u Skelanima manjih dimenzija i jednostavna, no u odnosu na naselje postavljena na istaknutiji položaj. Takav raspored i odnos dviju kulturnih građevina dozvoljavaju pretpostavku da se ovdje može govoriti o postojanju dviju crkvenih organizacija u jednom mjestu, a ako imamo u vidu vrijeme za koje ih vežemo (490–593), onda se s pravom može pretpostavljati da je jedna od njih služila kao bogomolja pripadnicima trinitetnog, nicejski „pravovjernog“ smjera, dakle uglavnom domaćim žiteljima, dok je druga mogla pripadati istočnogotskim arijancima. Budući da su razlike između jedne i druge skupine bile samo dogmatskog, a manje liturgičkog karaktera – radilo se o priznavanju Isusa kao božanstva – to se na namještaju crkve ne bi moralo odraziti neka osobita razlika.

Za sakralni kompleks na Mogorjelu već je rečeno da se sastojao od dvije građevine, koje su bile izgrađene istodobno i po jednom planu. Sjeverna je bila nešto šira. Portik na zapadnom pročelju odgovarao je narteksu južne zgrade,

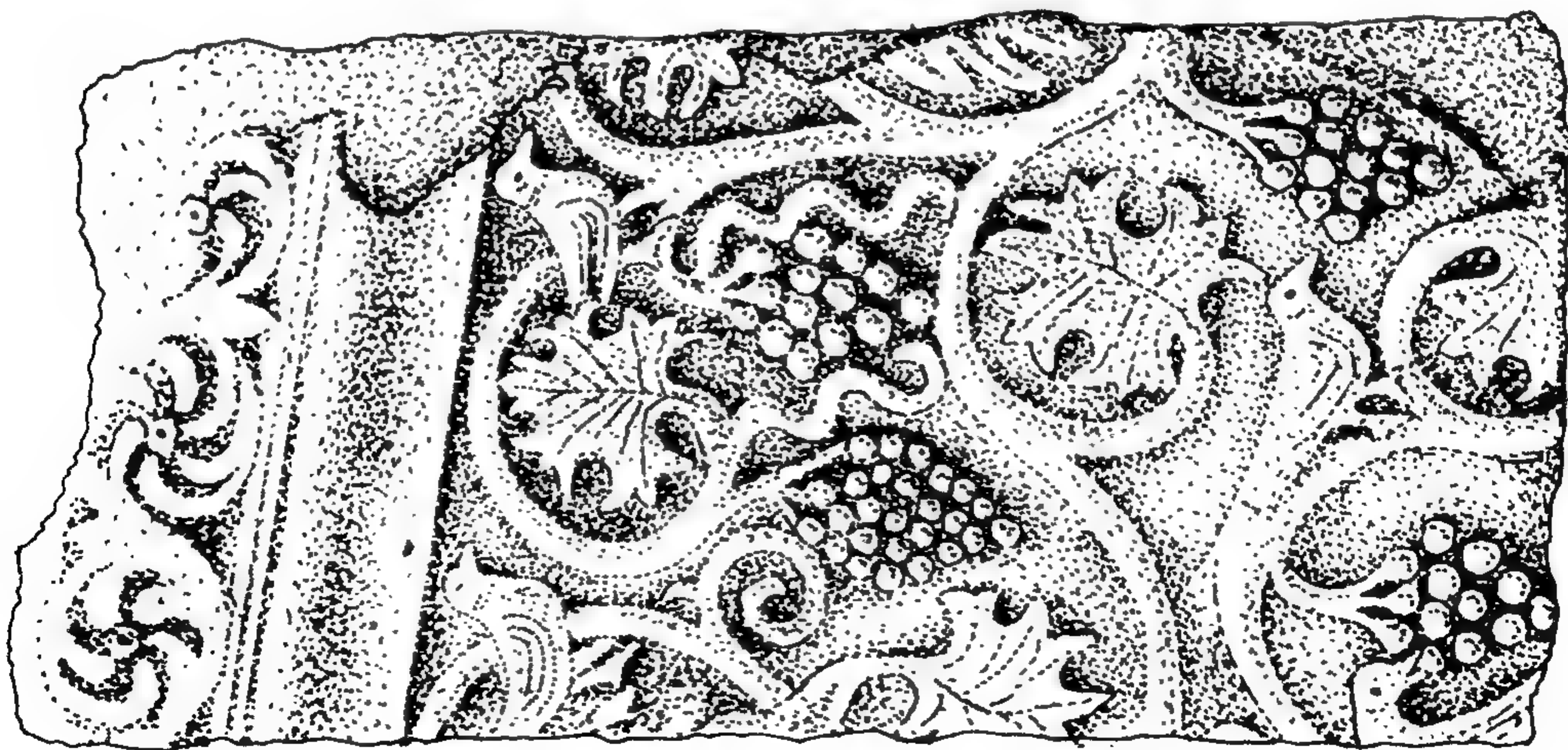
Sl. 99 – Mogorjelo, rekonstrukcija crkava

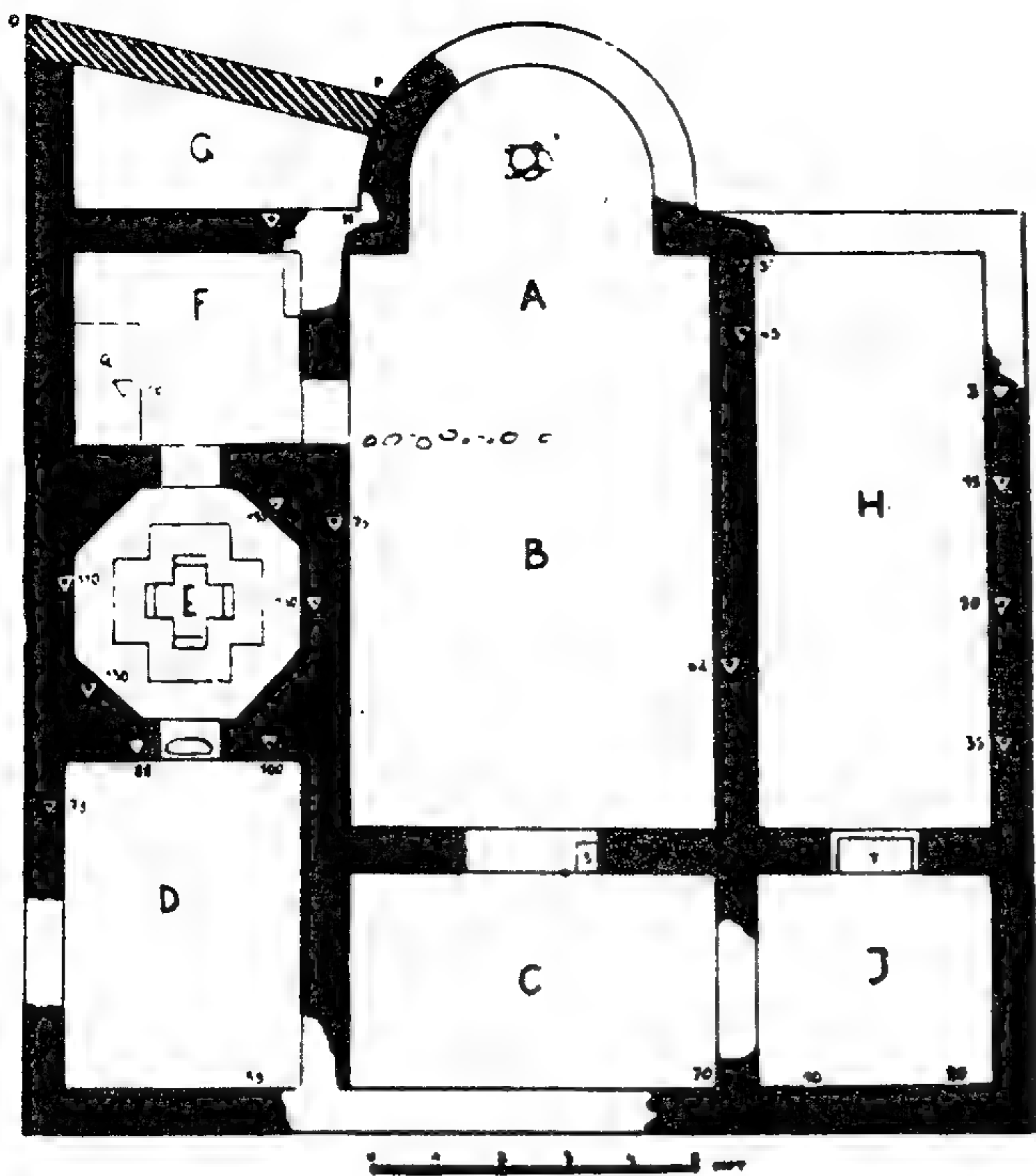
a taj portik produžavao se i uz sjevernu bočinu zgrade, gdje je prerastao u baptisterij. Baptismalna piscina bila je u prvo doba izgrađena u podu bazilike, udešena tako da služi za krštavanje odraslih osoba. Kasnije je nad njom izgrađena oktogonala krstionica. U bazilici su otkrivene osnove dvaju vrlo jednostavnih stubova i nadvratnik sa prikazom loze i ptice koja zoblje grozd. Južna zgrada bila je jednostavna. Naziv lokaliteta navodi na pomisao da je ova bazilika bila posvećena sv. Hermagoru (Mogoru), čiji je kult bio propagiran iz Akvileje.

Bazilika u Potocima kod Mostara nije još iskopana, iako se njeni obrisi jasno naziru među ruševinama rimskog municipija na Grčinama. Ipak su poznati neki detalji ove građevine, kao što je ploča uokvirena virovitim rozetama, a u unutrašnjem polju prikazana je vinova loza sa pticama koje zoblju bobice grozdova. Osim toga, na ruševinama bazilike nađen je i jedan degenerirani korintski kapitel, dva imposta, dijelovi ukrašenih pluteja i osnova stupa. Sav ovaj namještaj potječe iz V vijeka.

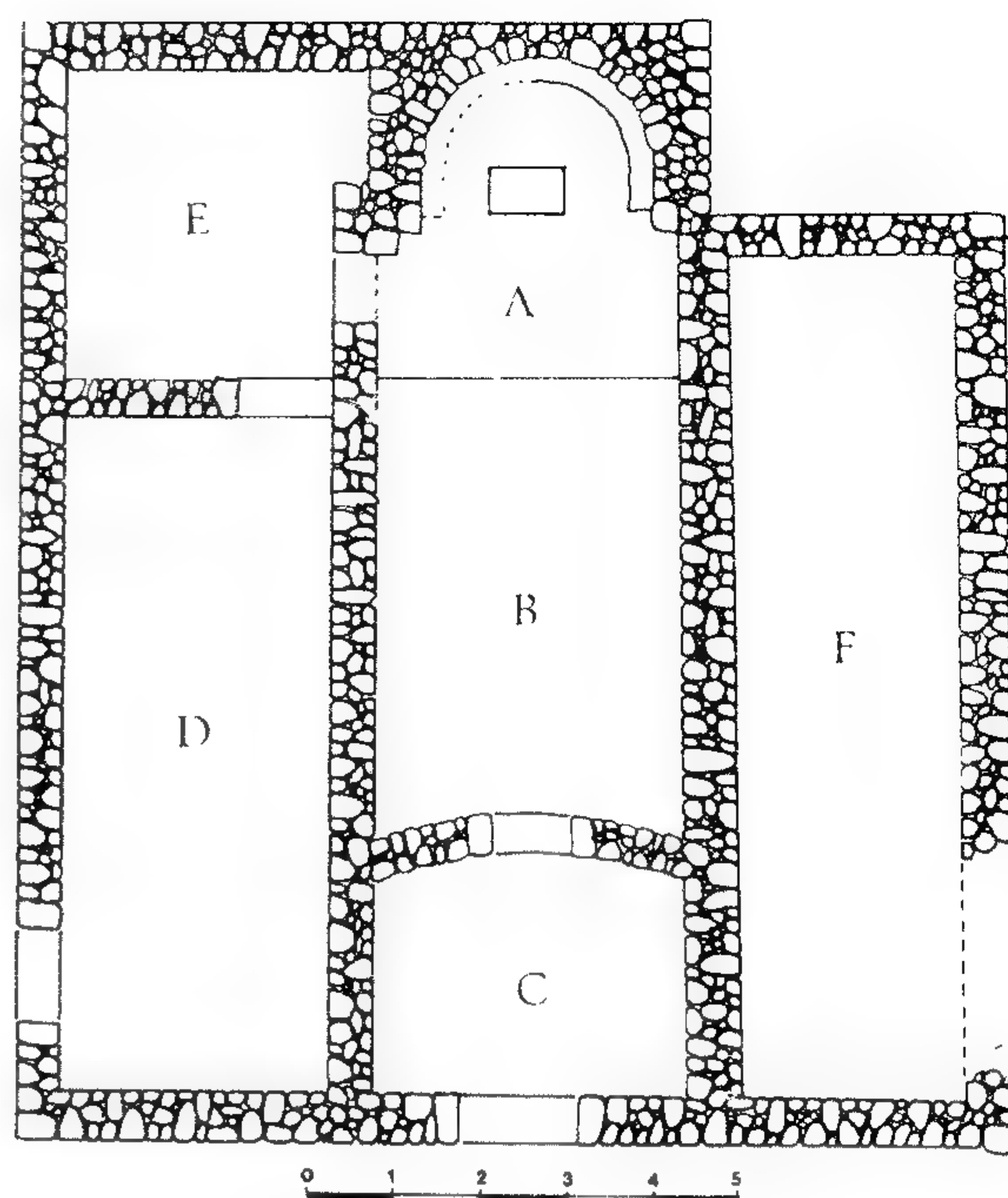
Krugu što ga čine bazilike na Mogorjelu i Grčinama pripada i crkva na starom gradu Blagaju na Buni. Od ove građevine poznata su samo dva imposta koji su nađeni izvan zidova grada, ali postoje indicije da se zgrada nalazila u dvorištu, polulijevo od ulaza.

Sl. 100 – Potoci, rekonstrukcija oltarske pregrade

Sl. 101 – Nerezi, plan bazilike

Sl. 102 – Doci, plan bazilike

U Nerezima kod Tasovčića (Čapljina) u okvirima rimske naseobine postojala je bazilika sa trodjelnim predvorjem, naosom, oktogonalm baptisterijem, memorijom i pomoćnom prostorijom uz južni bok lađe. Bila je sagrađena od približno pravokutnih i grubo obrađenih komada kamena. Vrijeme njene gradnje može se uzeti samo u dosta širokom rasponu od provale Zapadnih Gota (401) do sredine VI vijeka.

U Docima kod Vitine iskopana je bazilika koja se nalazi svega oko 500 metara daleko od Borasa, gdje je prije sedamdesetak godina otkopan dio sakralnog kompleksa sa prostorijom za bogoslužje. Dolačka bazilika građena je neuredno, od kamena kakav se nalazio u prirodi. Namještaj je bio od drveta. Očito je da je ova crkva služila maloj, u materijalnom pogledu oskudnoj ruralnoj zajednici, a podignuta je vjerojatno u drugoj polovini V vijeka.

Oratorij u Borasima kod Vitine izgleda da svojom izvana mnogokutnom apsidom predstavlja samo dio jedne veće cjeline koja nije do kraja pretražena. Poligonalnost vanjskog lica apside podsjeća na bizantske gradnje u VI vijeku.

Bazilika u Mokrom po svom tlocrtu sliči Dabravini, a prema opremi suđeci, zgrada je bila u upotrebi nekoliko vijekova, možda i u doba Konstantina Porfirogenita (912–959). Crkveni namještaj ove bazilike je, naime, vrlo raznorodan, pa je i njegovo datiranje vrlo široko. Ornamenti pokazuju različite estetske koncepcije i tehničku obradu. To navodi na pomisao da su poneki komadi namještaja ove crkve porijeklom iz epoha koje dopuštaju maločas izrečenu pretpostavku o postojanju crkve još i u X vijeku. Među izrazitije primjerke spadaju reljefi sa prikazom lozice akanta. Taj motiv je bio omiljen već u klasično doba antike, no što je vrijeme odmicalo, on je prerastao u ornamenat sličan virovitim rozetama. Motiv akantove loze u Mokrom ne može se preciznije datirati jer se on javlja na raznim mjestima u rasponu od IV do VI vijeka. Tom

vremenu pripadaju i modificirani korintski kapiteli, vjerojatno sa pergole oltarske pregrade. Jedan impost ukrašen je križem, u okviru od testerastog ornamenta koji je izveden u tehnici kosog reza. Stiče se dojam da je ovdje došla do izražaja narodna rezbarska umjetnost, no i pored toga bi se ovaj predmet mogao datirati u V vijek. Zanimljivi su nalazi malih stupića sa kubusnim kapitelima, na kojima su plastičnom linijom prikazani ravnokraki križevi. To su vjerojatno objekti iz ranog srednjeg vijeka.

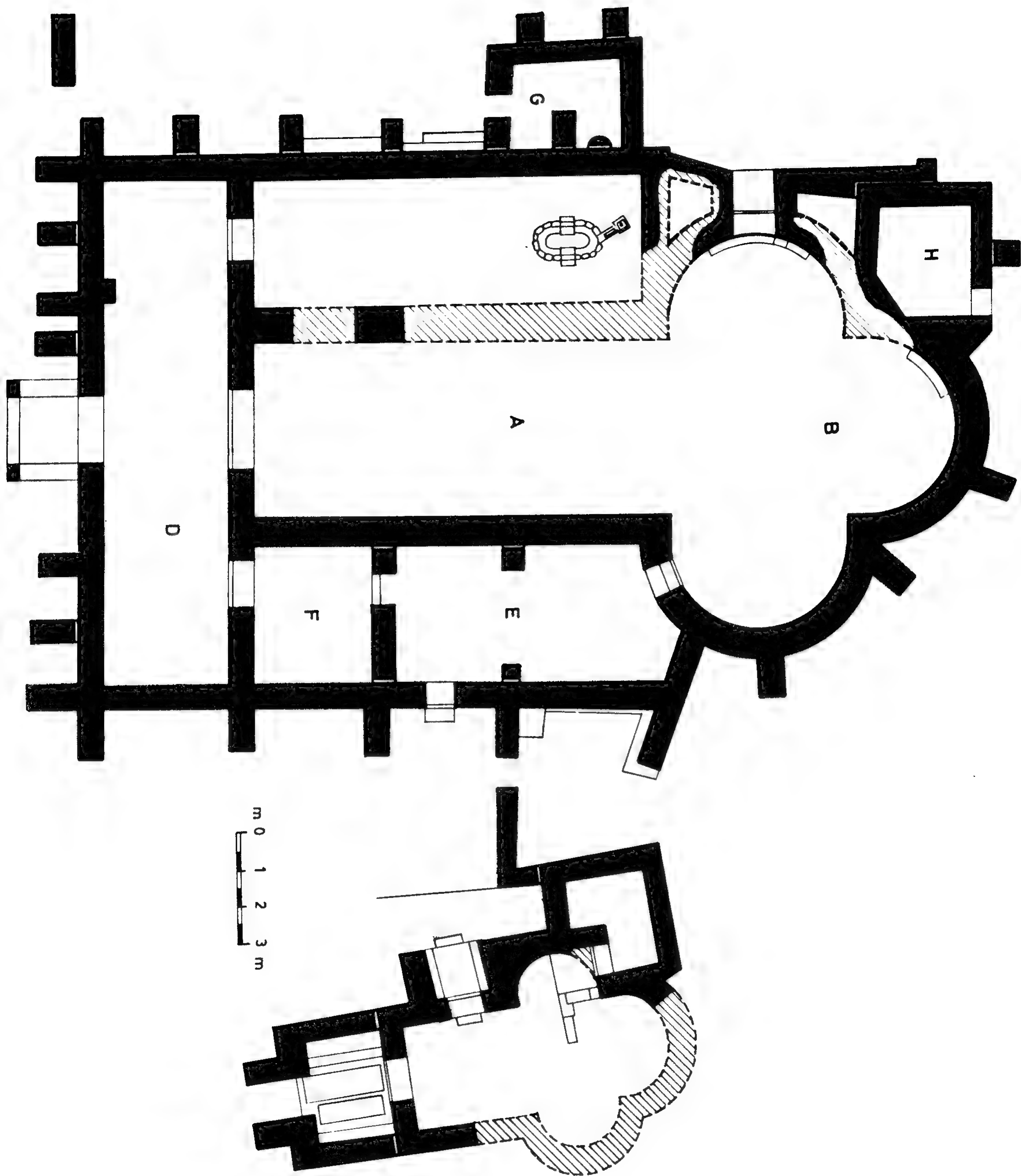
U Klobuku kod Ljubuškog bila je prvobitno izgrađena jednostavna dvorana s apsidom, baptisterijem i memorijom uz sjeverni zid. Naknadno je ona proširena dogradnjom prostorije uz južni bok. Zidovi su, slično bazilici u Nerezima, bili izvedeni od kamena pritesanog u pravokutnike razne veličine. Avarska strelica, nađena u ruševinama, dosta jasno govori o sudbini i vremenu uništenja ovog spomenika. U neko doba zgrada je bila u upotrebi kao ruševina, s tim što se služba vršila u sjevernim prigracima – baptisteriju i memoriji. Namještaj bazilike je po načinu izrade stupova donekle sličan opremi građevine u Brezi, ali je izrazita upotreba geometrijskih ukrasa na bazamentima, a to je ornamenat koji podsjeća na umjetnost kakva je bila njegovana kod Japoda. Prikazi listova na dugim laticama, izvedeni u tehnici kosog reza, na plutejima oltarske pregrade, upadljivo sliče na proizvode kasnog srednjeg vijeka, no arheološka fakta ne dozvoljavaju ovako kasno datiranje objekta.

Na Crkvinama u Žitomislićima kod Mostara otkriven je kompleks bazilike s episkopijem i hospicijem. Bazilika je, budući da se nalazila u nevelikom naselju, bila zajedno s rezidencijom biskupa ograđena u veliko dvorište. Sastojala se od dvorane za kult koja je prema istoku završavala polukružnom apsidom, a u nju se ulazilo kroz narteks. Sjeverno uz dvoranu bio je prigraden baptisterij u koji se ulazilo iz katekumeneje kroz četvrtasti apoditerij u kojem je vršena priprava za čin krštenja. Prema istoku se nalazio konsignatorij u obliku manjeg prostora koji je završavao apsidom. Baptismalna piscina bila je oko 1 metar duboka, a u nju se silazilo preko tri stepenice. Oko piscine postojala je oktogonalna ograda, slična onoj na Mogorjelu.

Dvije prostorije južno od bazilike, prema episkopalnoj auli, služile su, možda, kao pastoforiji. Zapadnija od njih je služila za prijem darova, *prothesis*, a istočna kao *diaconikon*. Prostor sjeverno uz baptisterij bio je ograđen zidom i služio je za okupljanje i poduku nekrštenih kandidata za prijem u zajednicu kršćana, tzv. *cathecumeneum*. U njemu se, uz zid bazilike, nalazio manji podijum sa kojega su održavane propovijedi namijenjene neofitima.

Area zapadno ispred bazilike i episkopija služila je za sakupljanje vjernika, a prostor iza bazilike kao *hortus*. Sjeverno u dvorištu nalazila se zgrada za smještaj putnika i hodočasnika, *hospitium*. Sastojala se od prostorije za dnevni boravak sa ognjištem za pripremanje hrane i sušenje odjeće te nešto veće spavaonice, dormitorija, i latrine, prislonjene sjeverno uz zgradu. Lice prema bazilici imalo je o svoj dužini zgrade otvoreni trijem.

U *Cimu* na sjeverozapadnoj periferiji Mostara nalaze se ostaci bazilike koja se sastojala od narteksa i naosa sa prezbiterijem okruženim sa tri strane apsidama. Uz naos su se, sa sjeverne i južne strane zgrade, nalazile još neke prostorije, od kojih je ona na sjeveru služila kao baptisterij. Južno od zgrade, odvojeno od nje, nalazila se *memoria*. Narteks se pružao cijelom širinom zgrade, tako da se iz njega prolazilo u sve tri lađe. Središnji naos je bio relativno vrlo malen.

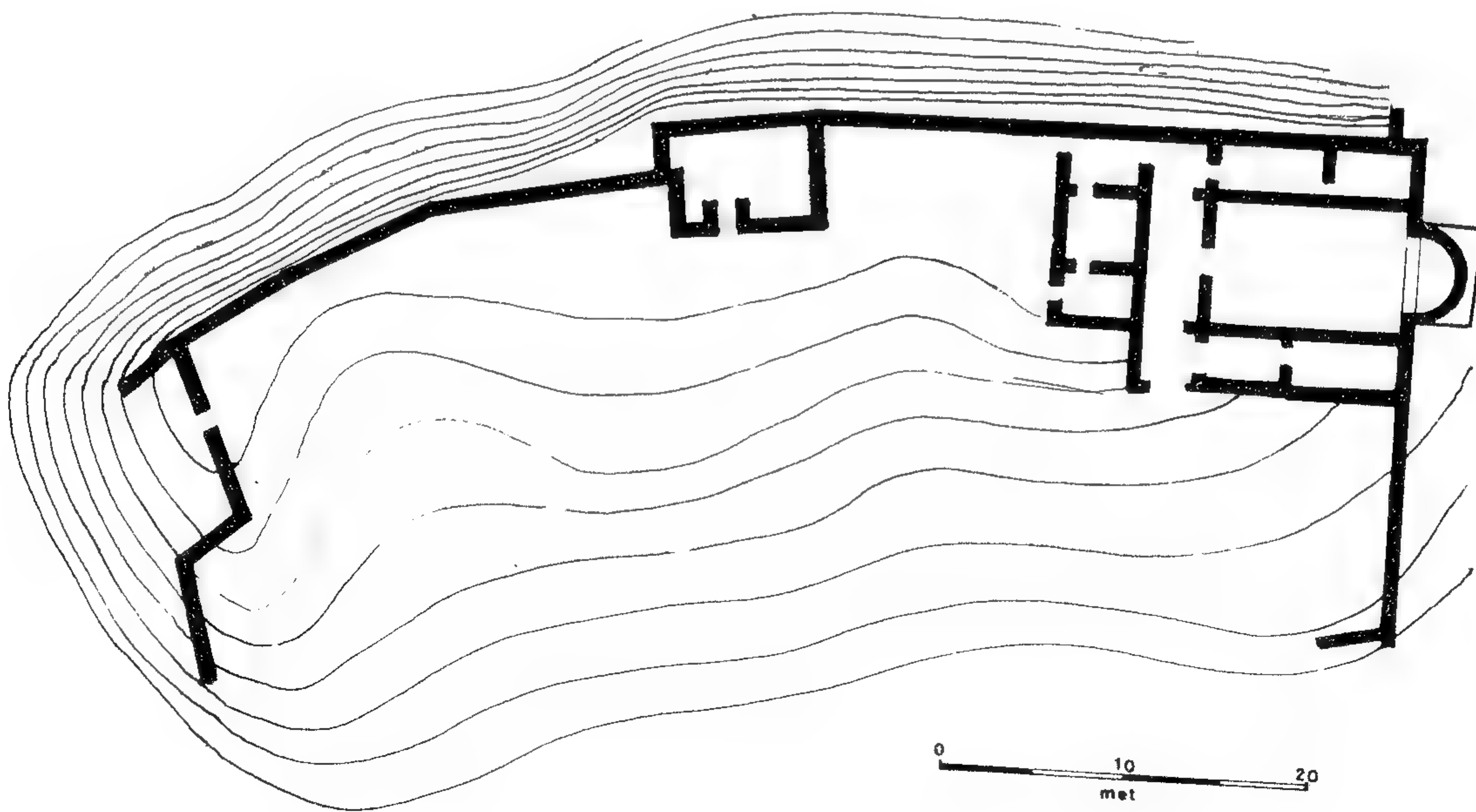
Sl. 103 – Cim, plan bazilike

U ruševinama crkve otkrivene su dvije kompletne oltarske pregrade, stilski različite. Bazilika je, prema tome, u neko doba bila demolirana, također i oltar, pa su razlupani fragmenti bili odloženi u memoriju, nakon čega je izrađen novi namještaj. Menza i stupovi starije opreme bili su izrađeni od sivkastog mramora, dok je druga garnitura bila od lokalnog mekog kamena. Ispod oltarske menze nalazila se grobnica, kulni sepulchrum, usječen u živu stijenu, a u njemu su bili deponirani relikvijari sa moćima svetaca.

Prvobitna oprema crkve bila je izvedena u stilu bliskom klasici, dok je druga više rustikalna i po mnogo čemu slična opremi bosanskih bazilika: u Zenici, Lepenici i drugima. U dekoracijama starije faze preovladavaju relativno realistički prikazi akanta i vinove loze, dakle, karakterističan je nešto izrazitiji antički naturalizam uz upotrebu svrdla, što je znak relativno ranog vremena, možda IV ili prve polovine V stoljeća. Izrađevine druge faze vjerojatno su porijeklom iz vremena istočnogotske vladavine u ovim krajevima.

Bazilika na Gradcu u Lepenici bila je izgrađena na brijegu, u prostoru nekog refugija ili zidom ograđenog monasterija. Zbog oskudnosti prostora raspored bazilike ponešto odstupa od uobičajenog tipa, tako je baptisterij izgrađen kao samostalni objekat ispred zapadnog pročelja. Gradnju prvobitne bazilike moguće je datirati u V vijek. S obzirom na pregradnje koje su naknadno izvedene na objektu, moguće je pretpostaviti da je građevina u međuvremenu stradala, pa je u VI vijeku dograđena i znatnije ukrašena. Iz toga vremena potječe, možda, oltarska pregrada, imposti i pluteji sa prikazima životinja. Od šest stupova, koliko je otkriveno u ruševinama bazilike, dva stupa služila su – kako izgleda – za nošenje trijumfalnog luka, dok su četiri manja sačinjavali pergolu oltarske pregrade.

Nešto izduženi kapiteli stupova septuma izvedeni su u priličnoj mjeri u oblicima bliskim antici. Oni su ukrašeni lisnatim ornamentom, rozetama i volu-

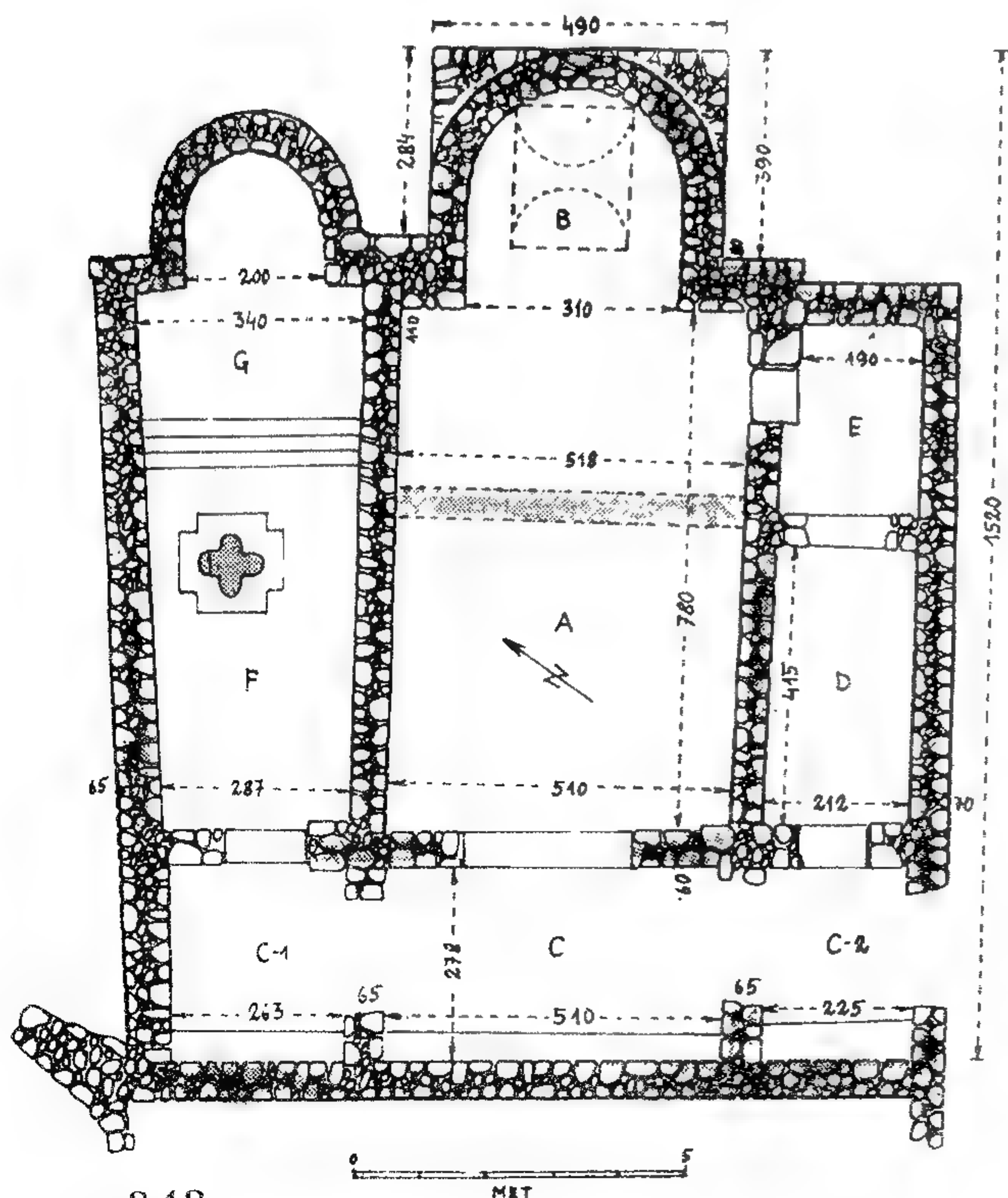

Sl. 104 – Lepenica, plan

tama. Kasnoantički elementi ovih kapitela biće da predstavljaju nešto mlađi produžetak uobičajenih oblika u zabačenoj provinciji. Vodoravno profilirana debla stupova, koji se neposredno nadovezuju na kapitule (po čemu su strukturno bliski stupovima iz Zenice), predstavljaju tokarski rad kakav je poznat sa nekoliko nalazišta u Bosni i Hercegovini. Stup je isto tako činio cjelinu i sa četvrtastim bazamentom. Pluteji pregrade bili su ukrašeni raznim životinjama, što takođe povezuje ovu baziliku sa Zenicom. Još jedan detalj je karakterističan za ovu vezu, a to je ornamenat koji se nalazi na užim stranama imposta, gdje vegetabilni motivi (loza, rozete) izrastaju iz kantarosa gotovo identičnog onima sa bazamenata u Dabravini.

Crkveni namještaj, znatno razbijen i razbacan, nije stilski jedinstven. Bliže klasičnim oblicima izvedeni kapituli oltarske pregrade izgledaju stariji od fragmenata na kojima su prikazane divlje životinje, ptice i slični animalni motivi, izvedeni na način koji je u znatnoj mjeri pod utjecajem barbarskog ukusa. Fragmenti od najmanje tri imposta, ukrašeni vinovom lozom i cvijećem u kantarosu, vode donekle u svijet motiva sa opreme bazilike u Dabravini. Vrlo duboka prvobitna piscina baptisterija pregrađena je kasnije u plitki kotao za krštenje polijevanjem.

Među izrazitije kasnoantičke spomenike spada bazilika u Dabravini. Građevina je podignuta u sredini koju je sačinjavalo romansko ili romanizirano domaće stanovništvo. Njen plan i tehničke osobenosti, kao što su način zidanja i upotreba materijala, inače su zajedničke za većinu onodobnih građevina u Bosni i Hercegovini. Smještena je na brijegu i zaštićena zidom, a na zaravnanom prostoru oko nje nalazi se nekoliko malih građevina sličnih ćelijama monaha, tzv. laurama. Manastirski ambijent pojačava činjenica da uz baziliku nema u blizini nekog istovremenog naselja, izuzev 6 km udaljene Breze. Ovaj kompleks je do te mjere nepristupačan da je gotovo mogao služiti kao eremitaža.

Sl. 105 – Dabrovine, plan bazilike

Raspored bazilike je uobičajen za ove krajeve: uz relativno maleni naos koji završava apsidom (na četvrtastoj podgradnji), nalazi se narteks, uz sjevernu bočinu smješten je baptisterij, a na njega se nadovezuje nešto niže položena memorija. Uz južni bok položena u svoj dužini naosa prostorija s nepoznatom namjenom. Gotovo *in situ* sačuvani namještaj bazilike čini bogato ukrašena oltarska pregrada, koja svojom izvedbom odudara od prilično rustične građevine, iako nema sumnje da je sve skupa nastalo u isto doba. Ta pregrada učinila je ovu baziliku posebno zanimljivom i vrijednom za poznavanje umjetnosti Srednje Bosne u VI vijeku.

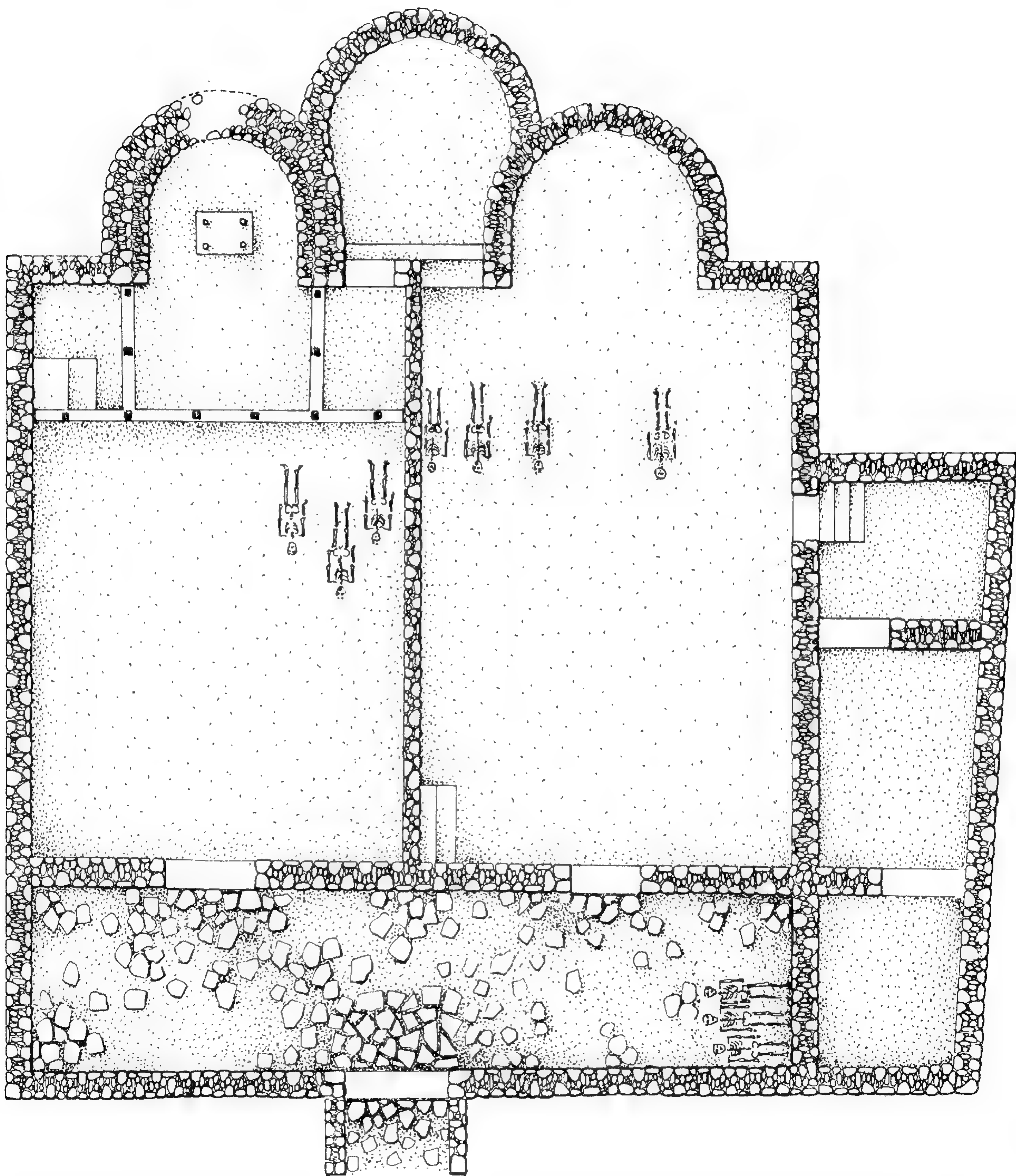
Čini se, međutim, da je i ova građevina, slično Zenici i Cimu, u dva maha bila opremana oltarskom pregradom, pri čemu su fragmenti starije bili „sahranjeni“ u samoj crkvi. U ruševinama je, naime, otkriveno najmanje 5 bazamenata, najmanje 3 ploče, a fragmenata od 6 kapitela, dok je širina naosa dozvoljavala septum od svega 4 stupa i dva pluteja.

Stupovi su počivali na izduženim bazamentima, ukrašenim lozom koja izrasta iz kantarosa, sa postranim utorima za pridržavanje ploča pluteja. Majstorske ruke koje su izradile ove kantarose u dnu bazamenata gotovo su identične s rukom koja je radila imposte u Lepenici. Na pločama su prikazana dva sveca sa knjigom u lijevoj ruci, dok im je desna podignuta na blagoslov. Druga polovina ploča ukrašena je križem na čijim krakovima stoji po jedan golub raširenih krila, a na podnožju sa svake strane po jedno janje uspravljeno prema križu. Svaka od ovih predodžbi uokvirena je dvostrukim astragalom. Kapiteli stupova sadrže na kalatosu prikaz životinja (volova, ovnova i orlova) između kojih se nalaze male ljudske glave i poprsja osoba sa monaškom kapicom. Epistil pregrade bio je ukrašen geometrijskim ornamentom, dobivenim presijecanjem kružnica.

Prikazi svetaca na plutejima iz Dabravine ne dopuštaju suviše rano datiranje građevine. Naprotiv, njihov postanak mogao bi se lako datirati u odmakli VI vijek. Pri tome se ne smije gubiti iz vida odnos cara Justinijana I prema sv. Benediktu (480–547) i monaškom redu kojemu je on dao regule. Navodi Montekasinske kronike da je Justinijan benediktincima darovao u Dalmaciji neke posjede, tako Pons Tiluri (Trilj), Biludium (jugoist. Dalmacija), Lausinium (Panik kod Bileće), i Salluntum (u Crnoj Gori), dozvoljavaju postavke ne samo u vezi sa Dabravinom, Lepenicom ili Mogorjelom kao lokalitetima nego i u vezi s razvitkom umjetnih zanata u ovim krajevima, čije majstorsko djelo, između ostalog, predstavlja septum iz Dabravine. O eventualnom prisustvu monaha sa bazilijanskim regulama nemamo, istina, neposrednih dokaza, ali ih isto tako ne bismo mogli isključiti iz ovog kompleksa, s obzirom na pripadnost teritorija Istočnorimskom Carstvu u VI vijeku.

Nije moguće opovrgnuti antikom prožet karakter jednog dijela opreme u dabravinskoj bazilici, ali ne treba gubiti iz vida ni „barbarske“ natruhe u toj opremi. Nije zato čudo što poneki ukras iz bosansko-hercegovačkih bazilika ostavlja utisak mlađe tvorevine, jer, ako je neki sličan ornament ili način ukrašavanja karakterističan u Evropi za VII, odnosno VIII vijek, onda još nije moguće negirati njegovu pojavu u ovim krajevima već koju deceniju ranije. Nalaz avarske strelice u ruševinama bazilike u Dabravini čini granicu vremena poslije kojega ne treba računati sa postojanjem ove zgrade.

Bazilika u Zenici, u širem području municipija Bistue Nova, postala je poznata iz više razloga. Ne samo što je tip građevine dosta rijedak nego su kao

Sl. 106 – Zenica, plan bazilike

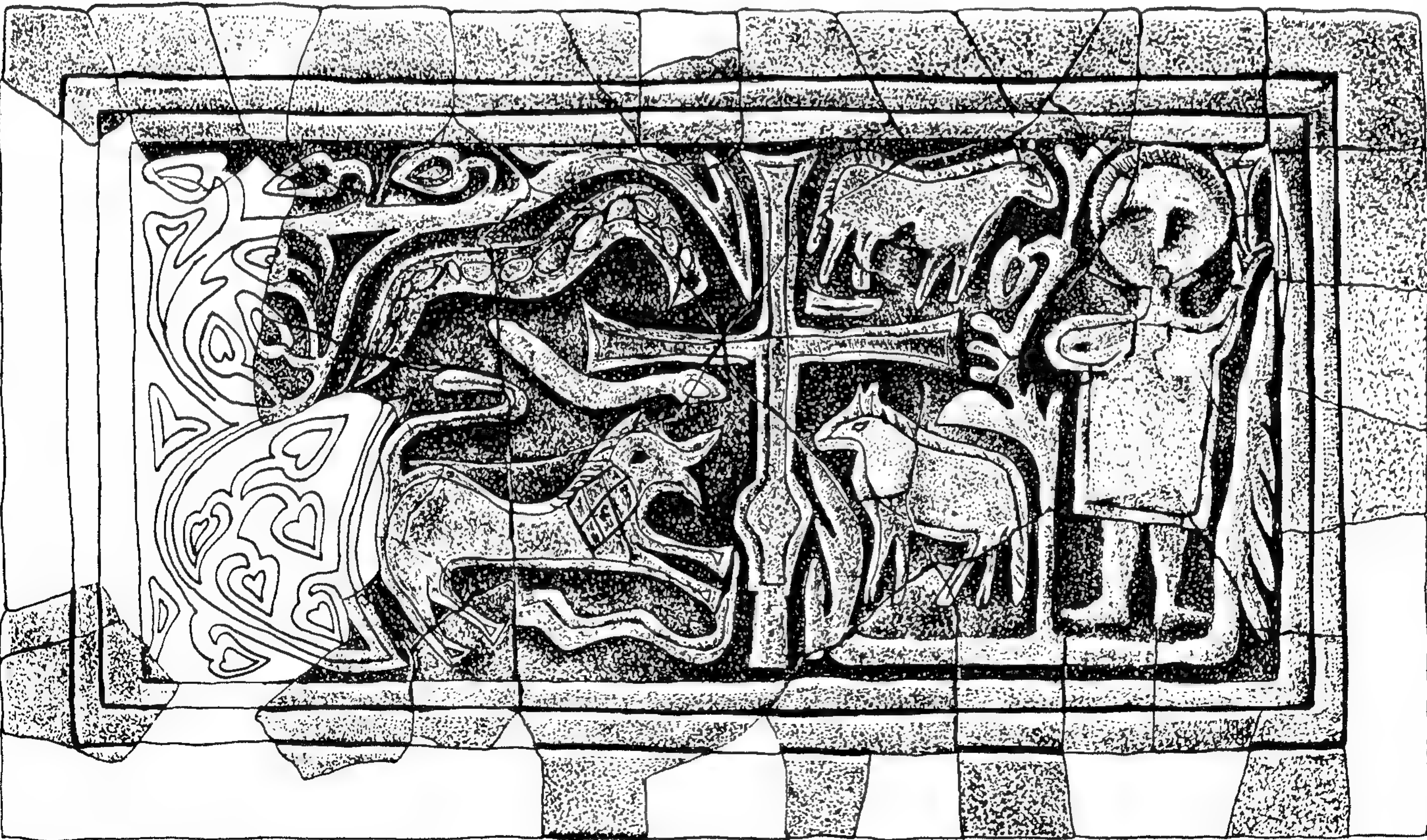
grada za ovu zgradu upotrijebljeni spomenici iz ranijih epoha, a među njima i vrlo vrijedni primjerci antičke umjetnosti. Konačno, sjeverna kulna dvorana bila je ukrašena namještajem koji zauzima posebno mjesto u umjetnosti iz vremena seobe naroda.

Građevina se sastoji od dvije dvorane, podijeljene zidom, a povezane predvorjem duž cijelog zapadnog pročelja. Isto tako se između obiju apsida nalazi prostorija koja također završava apsidalnim polukrugom, a kroz koju se moglo komunicirati u obje dvorane. Uz južni bok predvorja i dijela južne građevine nalazi se prigraden niz od tri prostorije.

Dvorane su bile jednostavne, ali se u sjevernoj nalazila bogato opremljena oltarska pregrada, iza koje je stajao oltar, subselija i biskupska katedra. Sudeći po ostacima te pregrade koji su u vrijeme otkrivanja bili deponirani u predvorju, u bazilici su postojala dva potpuno istovjetna kompleta, što navodi na pomisao da je prvobitna pregrada bila razorena, pa je izrađena nova koja još nije bila montirana kada je građevinu zadesilo ponovno razaranje.

Od oltarske pregrade bili su *in situ* sačuvani temelji, što je omogućilo rekonstrukciju njenog osnovnog izgleda. Po stilu jedne i druge skupine fragmenta, obnova zgrade nakon prvog razaranja uslijedila je ubrzo poslije samog podizanja objekta, tako da je prilično teško, ako je uopće moguće, izvršiti razdvajanje prve od druge faze radova. Postoje, naime, neki zajednički ornamenti, pa se čini da su isti klesari radili obje pregrade.

Sl. 107 – Zenica, plutej s prikazom Dobrog pastira

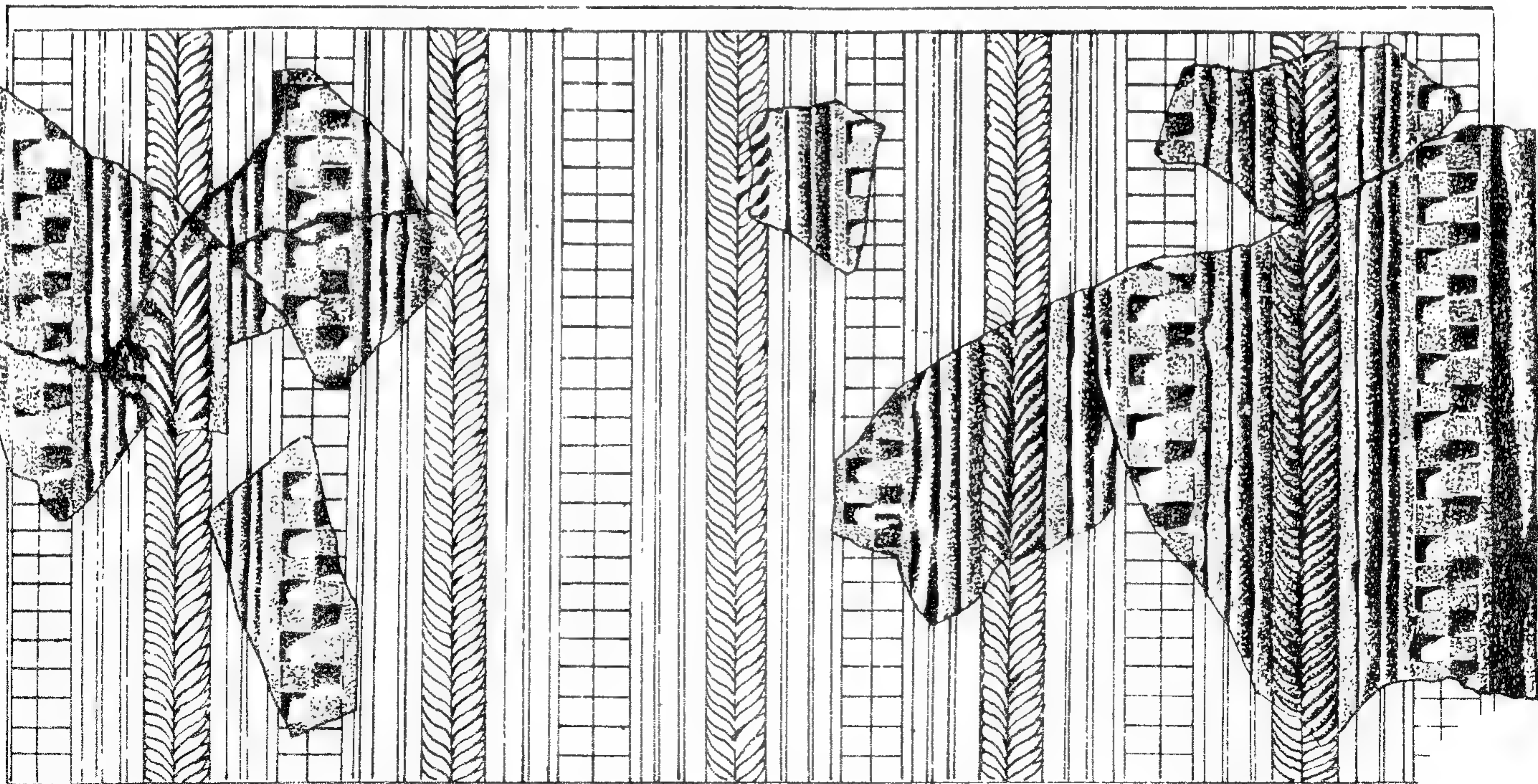
Parapetne ploče iz zeničke crkve zanimljive su po svom izgledu i sadržaju, ali one nisu usamljene u ovom području. Na vrlo sličan način bila je, naime, ukrašena crkva u Lepenici, a slične ornamente pokazuju ploče iz Dabračina, Breze i Dikovače kod Imotskog. Ovih pet lokaliteta predstavljaju tako cjelinu, što je od znatne pomoći za identifikaciju ovih spomenika. Oprema zeničke bazilike je najkompletnija, pa joj zato pripada primat eponimog nalazišta za sakralnu umjetnost kasne antike u zaleđu nekadašnje provincije Dalmacije. Nužno je zbog toga da se bar u kratkom pregledu pruži opis nekih od 18 ploča, koliko ih se moglo sastaviti nakon iskopavanja.

Dva pluteja su osobito zanimljiva zbog reljefnog motiva. Jedan od njih poznat je po prikazu „Dobrog pastira“, gdje je u jednostavnom okviru od dvije urezane crte prikazan u sredini križ sa proširenim kracima, komu s lijeve strane prilazi lav okrenut udesno, a iznad i ispod njega je po jedna zmija, dok je ostali prostor popunjen lozicom srcolikog lišća. U desnoj polovini ploče nalazi se lik čovjeka u kratkoj haljini koji u lijevoj ruci drži štap, a desnu je stavio na prsa. Njega prate dva janjeta.

Srodan plutej također je križem podijeljen u dvije polovine. U lijevoj se nalazi lav okrenut udesno u borbi sa zmijom, dok je okolni prostor popunjen biljkama. Polje desno od križa popunjeno je biljkama od kojih jedna izrasta iz posude, a druga je data u slobodnoj stilizaciji.

Treći primjerak uokviren je bordurom od listova i cvjetova povezanih dvoprutom lozicom, a na sličan način je unutrašnji prostor podijeljen u dva

Sl. 108 – Zenica, ploča iz oltarske pregrade

kvadrata. U lijevom od njih prikazana je neka fantastična životinja slična lavu u nemirnom pokretu, a desna je popunjena kvadratičnim poljima sa cvijećem, slično Vrtu blaženstva.

Zanimljiv je fragmentarno sačuvani plutej uokviren podebelom trakom od isprepletenog lišća i cvjetova, u čijem su jednom polju prikazana dva konjanika, ustremljena kopljima jedan na drugog, a poviše njih vepar u trku nalijevo. Ljudske figure, očito barbari, prikazane su uopćeno, dok je nešto više pažnje posvećeno izgledu životinja. Druga polovina ove ploče nije se sačuvala, ali se prema uobičajenoj shemi na njoj može očekivati onaj „mirni“ dio, simboliziran obično cvijećem.

Ovaj maleni izbor ilustrira približno tematiku pluteja zeničkog septuma. Nju upotpunjuje znatan broj od 18 bazamenata i nešto manje korpusa kolumni. Većina njih je ukrašena biljnim ornamentom slično onima što se pojavljuju na parapetnim pločama. To su simetrično oblikovane loze koje izrastaju iz kaleža, a lišće im se zavrća prema dolje.

Pet uskih greda profilirano je poput gezimsa i ukrašeno lozom sa listovima. Te grede su počivale na parapetnim pločama kao završni vijenac.

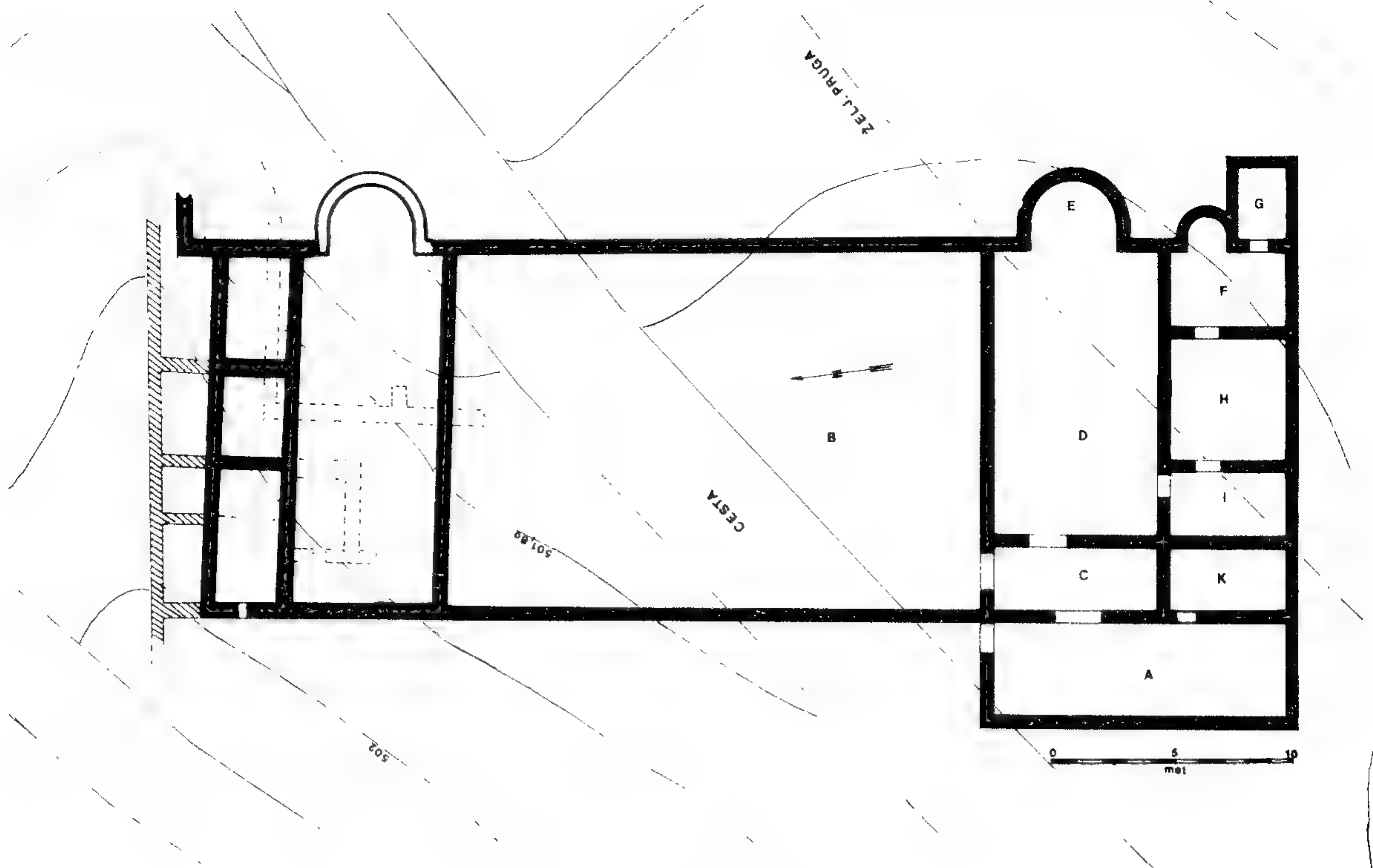
Broj otkrivenih kapitela je srazmjerno malen. Osobito je zanimljiv uski i izduženi primjerak, sa četiri strane ukrašen nesimetrično položenim biljkama koje se ispod uglova plinta savijaju slično korintskim heliksima. Tri primjerka ukrašena su u donjoj zoni izvraćenim listovima, a gornju čine po dvije zmije na svakoj strani, koje se savijaju poput voluta.

Pitanje je kada je u zeničku baziliku unesen ovaj zanimljivi namještaj, dakle u koje vrijeme i u kojim uslovima je ova zgrada smogla kamenu opremu za svoj prezbiterij. Izgleda da je to teklo povremeno u dužem rasponu vremena, u sredini koja je i pored prodora barbara uspijevala da sačuva tradicije. No i pored svega toga neće biti daleko od istine ako se ti reljefi datiraju u VI vijek. Grafiti na fragmentu sa vijenca pluteja u Dabravini opredjeljuju kameni namještaj ove bazilike ne samo u doba kasne antike nego i u društvo koje se osjećalo romanskim, pa se s obzirom na političke prilike njihova izrada ne bi mogla datirati kasnije od VI vijeka.

Ukoliko je, međutim, poneki od motiva iz Zenice, Dabravine ili Lepenice produžio svoje izdanke sve do predromaničke umjetnosti, to je, možda, samo tim zanimljiviji fenomen, da ne kažemo i putokaz gdje treba tražiti neke od izvora evropske umjetnosti ranog srednjeg vijeka. Ova misao svakako zahtijeva mnogo jače fundamente, što je nemoguće dati u okvirima jednog pregleda kulturnih zbivanja.

Predodžbe apostola u Dabravini podsjećaju na ukus i tehniku epiantičke umjetnosti Langobarda i franačkog kruga, a tu se – čini se – susrećemo sa idejom „barbarskih“ udjela i monaških presada, koje su u to doba bile jednako moguće. Te skulpture su, ipak, stvorene u sklopu objekata izgrađenih u kasnoj antici.

Ovom krugu srednjobosanskih bazilika pripada i jedina u historijskim izvorima spomenuta bazilika, u *Duvnu*, starom ilirskom i rimskom Delminiju. Ova građevina, koja se nalazila na mjestu starog municipija na Karauli, nije do danas otkopana, nego se povremenim iskopavanjem grobova naišlo na nekoliko fragmenata: na dva kapitela sa prikazom ptica, sličnih Dabravini, zatim na debla dvaju na tokarskom kolu izrađenih stupova sa vodoravnim urezima, slično

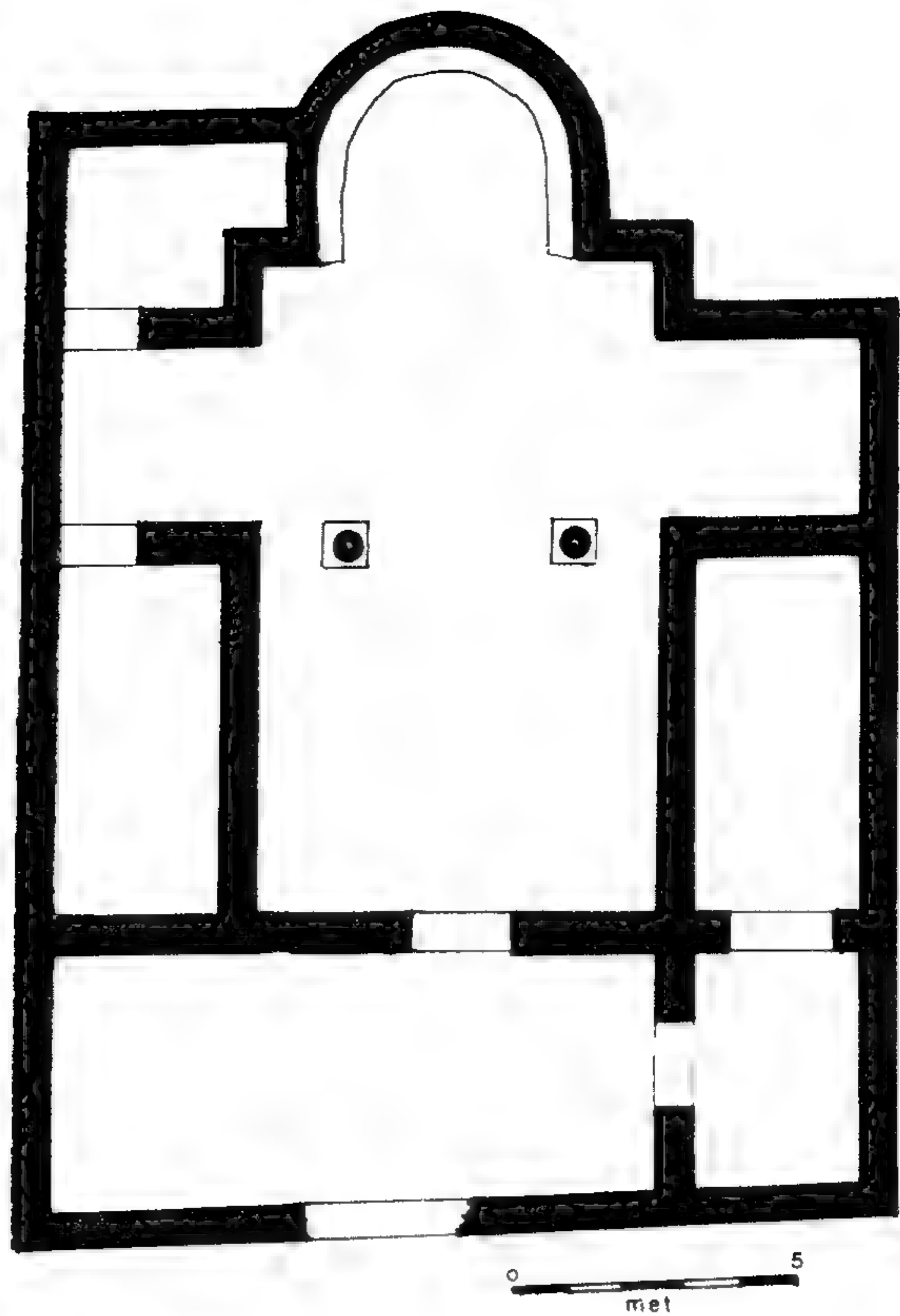
Sl. 109 – Varošluk, plan

Zenici. Osim toga, nađen je fragment bazament sa prikazom virovite rozete, očito slično okviru parapetne ploče iz Potoka i ukrasu sa lica bazamenta iz Šuice. I ovdje se, dakle, susrećemo vjerojatno sa čudnim fenomenom, da su na istoj oltarskoj pregradi zastupljena dva divergentna elementa: antički i barbarski. Vezama Duvna sa primorjem moguće je zahvaliti što je ova bazilika, i pored svih stradanja, postojala još u doba kada je Toma arhiđakon († 1268) pisao svoju salonitansku historiju. Neznatni fragmenti namještaja dozvoljavaju ipak sigurne pretpostavke o njenoj unutrašnjoj arhitektonskoj opremi, ali to samo na temelju uspoređivanja sa istorodnim građevinama u unutrašnjosti Bosne, prvenstveno sa Zenicom i Dabravinom.

U susjednoj Šuici također je postojala bazilika, od koje su poznata samo dva bazamenta sa prikazom virovite rozete.

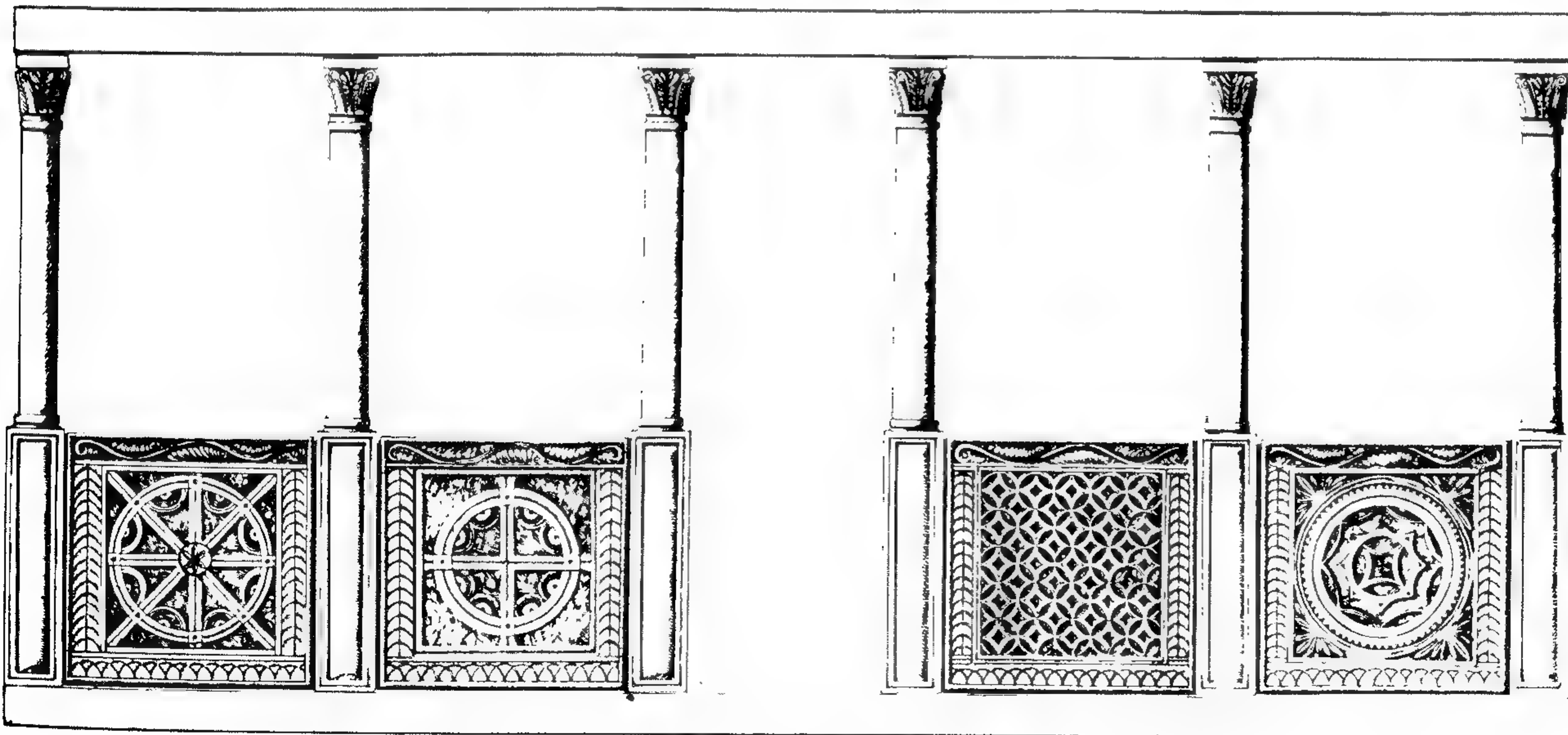
Bazilika u Varošluku (Turbetu) kod Travnika nije iskopana u cjelini, niti su iz njenih ruševina dobiveni fragmenti ukrašene arhitekture, po čemu bi se mogla uzeti u obzir za razmatranje. Nalazi iz ove bazilike potječu iz VI vijeka, čime, međutim, nije dat termin za njenu izgradnju.

Više zanimanja izazivaju dvije bazilike bliže dolini Vrbasa: u Majdanu kod Mrkonjić-grada i Oborcima kod Donjeg Vakufa. Izvanrednost tih bazilika su tzv. krila, to jest prostorije slične transeptu, a koje se nalaze između apside i naosa. U tim bazilikama nije nađeno postolje za oltarsku menzu, niti baptisterij. Oba ova mjesta – sudeći po haldištima željezne troske u njihovoj blizini – imala su razvijenu željeznu proizvodnju, čime se, vjerojatno, bavilo domaće stanovništvo. Tu se, dakle, po svoj prilici susrećemo sa spomenicima koji su nikli u patrijarhalnoj sredini. Veliki stupovi trijumfalnog luka, kao i stupovi malog baldahina u jednoj od nuzgrednih prostorija majdanske bazilike, predstavljaju vrlo modificirane derivate korintskih kapitela, pojednostavljenih do te mjere da samo svojim obrisima djeluju još kao tvorevine antike.

Sl. 110 – Oborci, plan

U jednom grobu bazilike u Oborcima nađen je između ostalih i kostur jednog mladića, a uz njega kopča od opasača, srebrni stilos i željezni nožić. To služi kao dokaz za određivanje vremena u kome je bazilika postojala. Kopča, koja se inače može smatrati kulturnim dobrom istočnih Gota, zapravo je samo znak vremena, jer kultura u vrijeme seobe naroda nije strogo odijeljena po pojedinim etničkim grupama. Opasač i kopče postali su predmet mode u rimskom svijetu, a ne uniforma jednog naroda.

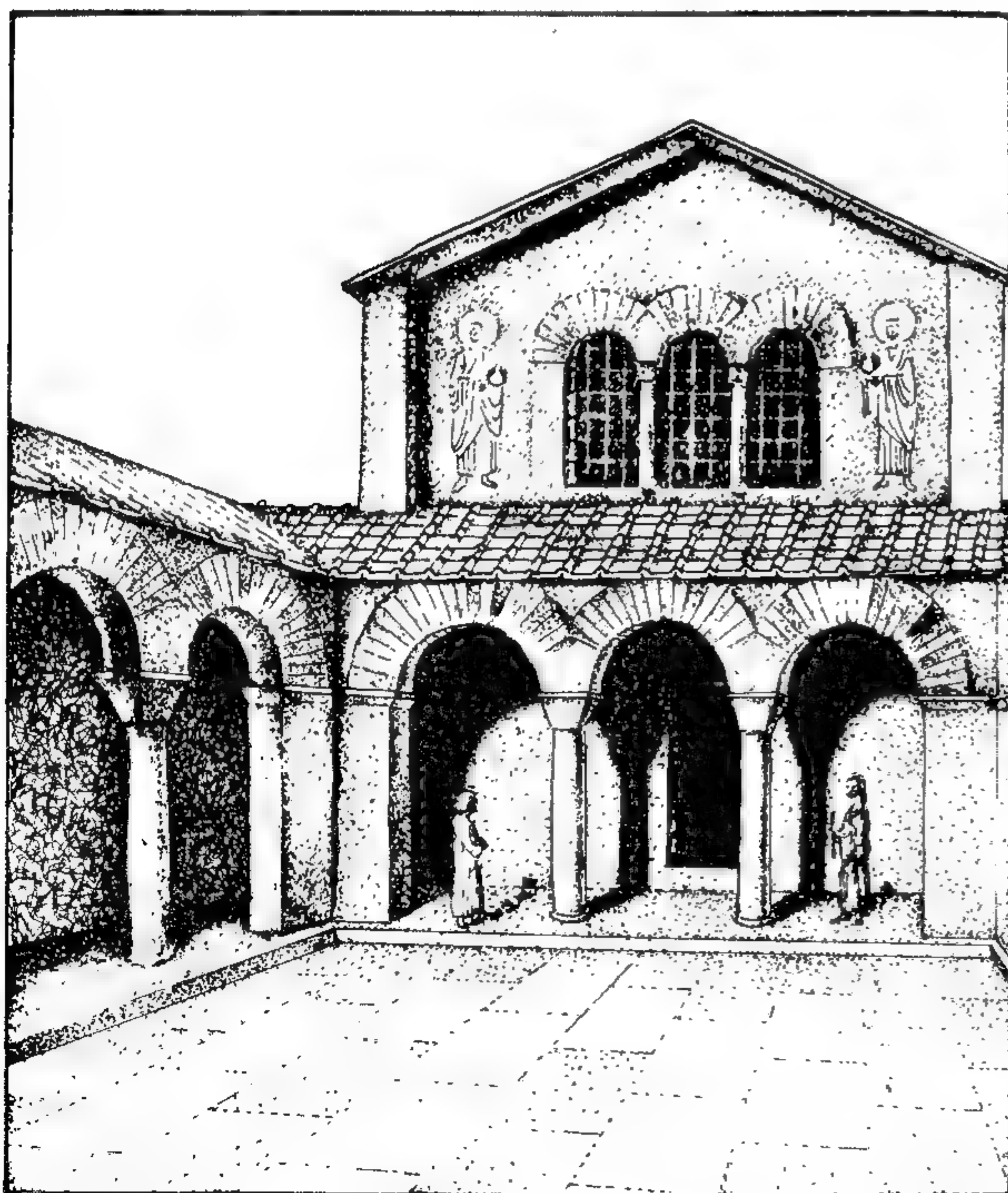
Sl. 111 – Založje, rekonstrukcija oltarske pregrade

Zanimljivo je spomenuti kako se ove bazilike u slivu Vrbasa znatno razlikuju od onih u slivu Bosne. Istina je da je područje rijeke Bosne bolje poznato, a nalazišta, kao što je Gradina u Kopčiću kod Donjeg Vakufa, nisu još istražena, iako površinski nalazi na tom mjestu obećavaju znatne rezultate. Bazilike u Majdanu i Oborcima gradili su – gotovo bi se moglo tvrditi – isti majstori. Nije tu, naime, u pitanju samo gotovo identično tlocrtno rješenje i dimenzije objekata, koliko i potpuno istovjetna građa: drveni krov, izbor kamena i njegov način slaganja u zidove, smjesa maltera, podni namaz, pa čak i obnavljanje poda nakon jednog požara. Izuzetno je majdanska bazilika bila opremljena kamenim namještajem, koji je u Oborcima mogao biti izveden u drvetu.

Bazilike u Založju, isto kao što je slučaj sa onima u Skelanima, predstavljaju primjer dvaju istodobnih sličnih objekata u jednom naselju. Međutim, što se unutrašnjeg uređenja tiče, jedino je sjeverna troapsidna zgrada bila opremljena bogato ornamentiranim kamenim namještajem. Taj ukras se znatno razlikuje od onoga koji se susreće u srednjoj Bosni. Izrazito antički karakter ornamentata znak je, prije svega, blizine, kulturnih centara na Zapadu.

Posebno je zanimljiv nalaz velike bazilike u *Blagaju na Japri* kod Bos. Novog. Veliki pogoni za preradu željeza uz staro rimsko naselje biće da su intenzivirani pod Teodorijem, odnosno u akciji komesa Simona 508. godine. Naročiti procvat doživjeli su, međutim, pod Justinijanom, koliko se to može pretpostaviti po brojnim građevinama pogona, izvedenim na sistemu naizmjeničko koso položenih redova kamena. Bazilika u naselju rudara, zbog razumljivih okolnosti okrenuta svojim pročeljem prema rudniku, svakako je izgrađena zahvaljujući obnovljenom pogonu.

Građevina se sastoji od prostranog atrija, iz kojeg se ulazi u narteks, a odavde u veliku dvoranu koja je završavala apsidom. Uz oba boka glavne dvo-

Sl. 112 – Blagaj-Japra, rekonstrukcija atrija

rane tekle su izdužene bočne prostorije, a na istočnom kraju sjevernog niza prostorija nalazio se baptisterij, uz koji je naknadno dograđena dvorana koja se također završavala apsidom. To je vjerojatno bila memorija. Pročelje bazilike bilo je ukrašeno mozaicima, a od namještaja se sačuvao samo plutej sa reljefnim prikazom križa. Nadalje je ostao sačuvan jedan impost, vjerojatno iz neke bifore ili trifore, i jedan kapitel manjeg stupa, ukrašen reljefom izvedenim u kosom rezu – što je možda ostatak stupa pergole oltarske pregrade. Piscina u baptisteriju bila je prvobitno vrlo prostrana i duboko ukopana u podnicu, pa je nakon pregradnje učinjena plićom i užom, ali i nadalje ispod razine poda.

Umjetnička oprema blagajske bazilike vodi bez svake sumnje u domen rane bizantijske umjetnosti, što nije čudo s obzirom na političke prilike u ovim krajevima poslije 535, a pogotovo poslije 555. godine, kada su se iz Istre i Ravenskog egzarhata širili ovi utjecaji. Pojava je i inače vrlo zanimljiva ako se ima u vidu da se nakon pripajanja Dalmacije Carstvu rudarski pogon u Japri našao daleko isturen, da ne kažemo na samoj granici, prema Langobardima. Antički Blagaj, koji je prema geografskom položaju bio do IV vijeka kulturno i privredno vezan za Sisciju, što potvrđuju nalazi u njegovim ruševinama, u posljednjem razbuktavanju svoga privrednog razvoja našao se na granici Carstva, dok se njegov partner Sisak zatekao među samim barbarima. Snošljivi odnos Carstva prema Langobardima svakako je omogućavao napredak željeznih rudnika u pograničnim krajevima, pa je dio proizvodnje nesumnjivo odlazio i preko granice. Koliko god bi se moglo pretpostaviti da je željezo iz Japre služilo kao značajan tržišni artikal u razmjeni dobara između Carstva i Langobarda, dotle nalazi rane bizantijske kulture ukazuju na njenu vitalnost i na ovako isturenim položajima, na kojima bi se prije mogla očekivati mrtva straža na posjedu koji je još samo čekao na slijedeći val barbara. Nalazi, naime, govore upravo obrnuto: usred borbi koje su punih 20 godina (535–555) razdirale Dalmaciju, pa i u ostatku vremena do provale Avara, u dolini Japre nije bilo predaha, što potvrđuje oko 20 000 tona željezne troske na haldištima uokolo bazilike, a 2 miliona tona u cijeloj dolini Japre. Veliki dio te ostave potiče upravo iz ovog vremena.

Bazilika na *Crkvini* u Mošunju kod Travnika svakako zaslužuje posebnu pažnju. Iskopana je slučajno, prilikom izgradnje kapelice 1914. godine, na žalost bez potrebnog naučnog aparata, pa je tako njen plan i raspored prostorija ostao nepoznat. Zna se samo da je piscina za krštavanje bila duboko ukopana u pod, da je bila obložena čvrstim krečnim malterom, u kome je bilo tucane opeke, i da se u nju silazilo stepenicama. Njen otvor je kasnije zatrpan osipinom, a zatim je preko svega naljeven novi pod. Izgleda da je građevina u nepoznato vrijeme bila restaurirana.

Od kamenog inventara ove bazilike sačuvalo se nekoliko komada. Posebno je zanimljiv bazament stupa iz oltarske pregrade sa prikazom kantarosa, vinove loze, ptice koja zoblje grozdove, i ribe uvrh udubljenog polja sa profiliranim okvirom. Realistički način prikazivanja i profilirani okvir ove scene odaju antički rad, čist od bilo kakve natruhe provincijalizma ili barbarstva. Ovako fin rad ne bi se mogao datirati izvan IV vijeka. Postoji izvjesna sličnost ovog ornamenta sa primjercima iz bazilike na Mogorjelu i Potocima, no dok kod pluteja u Potocima dolazi znatno do izražaja izvjestan ornamentalni *horror vacui*, dotle je lice ovog bazamenta čisto u klasičnom smislu.

Drugi mošunjski spomenik potječe iz mnogo kasnijeg vremena. To je ulomak ploče, možda pluteja oltarske pregrade, na kome je u plitkom reljefu prika-

zana povorka od četiri osobe, uokvirena astragalom. Predvodi je osoba obučena u potpasanu, bogato nabranu haljinu sa rukavima, koja seže do koljena. Ona drži u desnoj ruci predmet sličan štapu, možda procesioni križ. Gornji dio predmeta je, naime, odbijen, tako da se ne vidi kako se završavao. Ostale osobe obučene su u nešto dužu naboranu haljinu, ali bez opasača. Ovaj reljef po načinu obrade znatno podsjeća na ploče pluteja iz Dabravine. Opasač na muškarcu podsjeća na običaje oblačenja u vrijeme Istočnih Gota, a pojava astragala u okviru ploče u srednjoj Bosni neće biti mlađa od VI vijeka, jer dolaskom Slavena ovi krajevi zapadaju u znatnu kulturnu izolaciju.

*
* *

Stare bosansko-hercegovačke bazilike predstavljaju posebno zanimljiv fenomen u povijesti kulture ovog regiona. Antička baština, koja je nesumnjivo dala pravac za njihovo oblikovanje, javlja se u mnogo slučajeva i kao konkretni predlagatelj pojedinih rješenja. Na ovim građevinama, dakako, promatrača zanimaju i one pojedinosti koje nisu nadahnute kulturom antike, barem ne onim rješenjima koja potiču iz klasičnog izbora. U pitanju su, dakle, elementi koji ove bazilike izdvajaju kao posebnu temu u historiji kasne antike i seobe naroda.

Građevine su izvedene dosta neuredno. Umjetničke vještine su već u IV vijeku znatno opadale pa su tako i zidarske usluge dospjele u krizu. Pogotovo u zabačenoj provinciji graditeljstvo vremenom gubi sve one kvalitete solidnog rada kakav je bio poznat iz vremena klasične rimske antike. Lica zidova bila su ožbukana. Neke od dvorana bile su oslikane, ali većina njih je bila jednostavno bijelo okrečena. Vrata i prozori bili su od drvene građe i jednostavno ostakljeni. Krov je u mnogo slučajeva bio od tegula, no ponekad i od drvenih letvica. Neke od bazilika su imale i neku vrstu drvenih prigradaka u obliku portika.

Sistem neuredno složenog kamena u lice zidova izgleda da se počeo primjenjivati u toku druge polovine IV vijeka, da bi za vrijeme prevlasti Istočnih Gota bio napušten svaki red. Tek u doba Justinijanove restauracije Carstva državne gradnje izvode se po jedinstvenom normativu, vjerojatno pod nadzorom službenih graditelja, a po propisima koji su važili u centru. Kvalitet zidarskih radova nalazi se tokom VI vijeka opet u znatnom napretku. Tehnika zidanja je tada nešto izmijenjena uvođenjem sistema naizmjenično koso položenih slojeva kamena, s tendencijom ka pravilno obrađenim, ali grubo pritesanim kamenim blokovima na licu zidova. Ta tehnika je zabilježena inače na bazilikama u Klobuku i Docima, što je izuzetak u velikom broju drugih crkava koje su građene bez poštivanja takve norme. Primjena novog sistema bila je dvojaka: u nekim slučajevima kamen je naizmjenično koso polagan samo u unutrašnjosti zida, dok je lice oblagano pravilno obrađenim blokovima. Tako je prakticirano na debelim zidovima, kao što je slučaj na odbrambenom tornju na Bobovcu. Drugdje su koso položeni redovi prekriveni žbukom, a u svježi namaz zarezivane su mistrijom vodoravne linije u visini slojeva kamena, a zatim su isto tako zarezivane naizmjenične kosine između tih slojeva. Zarezivanje fuga u svježoj žbuci postaje običaj tek u IV vijeku, pa teče – kako vidimo – do duboko u VI vijek. Osim toga u Justinijanovo doba donekle se mijenjaju građevinarske mjere. Umjesto rimske klasične stope od 29,57 cm dužine, u njegovo doba javlja se kao karakteristična mjera daktilos, odnosno palmus, a osobito njegov šezdeseti

i stotinu deseti umnožak. Dakako da su po ovim normama izvođene državne gradnje, dok se u privatnoj građevinskoj djelatnosti po provinciji sureće i tada još stara stopa, a u slučajevima loših gradnji i mjerni sistem koji se ne može ničim definirati.

Uz barbarizirano građevinarstvo zapaža se tokom IV vijeka, a pogotovo u V vijeku znatno opadanje građevinskih vještina, a s tim u vezi posvemašnja neujednačenost tehnike izvođenja. Tlocrti bazilika ni u jednom slučaju ne pokazuju pravilnost, a planovi što su poznati iz starije literature, rezultat su nepreciznog premjeravanja. Reviziono iskopavanje bazilike u Dabravinama pokazalo je znatno odstupanje od plana što ga je objavio Radimský 1892. godine.

Kameni namještaj, uglavnom oltarske pregrade, iako na izgled različito komponiran, predstavlja formalnu cjelinu. Jedan dio dekoracija vuče svoje korijene iz antike, tako predstave vinove loze, kantarosa, ptica koje zoblju grozdove i slično. Antičkog su porijekla i oni motivi na bazamentima u Zenici, gdje se umjesto naturalističkog prikaza loze i kantarosa javlja geometrijski ornamenat koji u potpunosti oponaša prirodu. No bez obzira na prisutnost derivata antičkih motiva, nije moguće govoriti o kontinuiranom razvoju ukusa i oblika. To se bar ne može tvrditi za neke motive, kao npr. za pojavu ljudskih i životinjskih likova na plutejima iz Dabravina, Mošunja i Zenice. Mišljenje da se u ovim slučajevima radi o tvorevinama iz srednjeg vijeka nema osnove, jer su ove zgrade drugi (i posljednji) put bile razorene u vrijeme kada su bile pokrivene tegulama, što svakako nije moglo biti u tako kasno doba. To je svakako samo jedan od dokaza za datiranje ukrašenog namještaja u vrijeme prije dolaska Slavena.

Figuralne teme na reljefima pluteja bosansko-hercegovačkih bazilika počivaju, možda, na lokalnim tradicijama. Te tradicije je moguće pratiti od reljefa ilirskih bogova iz I vijeka n. e. sa Glamočkog polja. Prodiranje Rima u I i II vijeku svakako je za izvjesno vrijeme zaustavilo razvoj narodne umjetnosti u ovim krajevima, barem u materijalima koji su trajnije vrijednosti. Antička umjetnost nametala je tako svoje norme i svoj ukus, što su ilirski majstori djelimično i prihvatili. No kako vitalnost Italika nije izdržala trku sa vremenom, to se sa krizom države u sredini III vijeka u Bosni i Hercegovini ponovno javlja stil i ukus koji se u I vijeku uzalud pokušavao afirmirati. Teme su se donekle morale mijenjati jer su se stari bogovi vremenom izgubili, a nove narudžbe tražile su izradu nadgrobnih spomenika i crkvenog namještaja. U čitavom tom rasponu normativi umjetničkog izražavanja kao da se nisu mijenjali, jer interpretacija lica ili odjeće spomenika iz Ribnika, Višnjice, pa i zeničkih spomenika iz III vijeka, ne pokazuje znatno odstupanje u odnosu na reljef Thane iz Opačića. Tek u IV vijeku, kad ova umjetnost počinje preovladavati, moguće je njen dalji razvoj pratiti na spomeniku sa četiri figure iz Zenice, a kasnije i na pluteju sa povorkom vjernika u Mošunju. Koliko su u tom kasnom razvoju mogli imati udjela i diptihoni od slonovače, to je teško reći.

Nije isključeno da su reljefi na plutejima bazilika bili premazani raznim bojama. Očita težnja ka šarenilu što je preovladala u umjetnosti kasne antike, nije mogla zaobići ni laporaste reljefe u tami naosa.

Zanimljivi su isto tako i oni dijelovi ukrašene arhitekture koji se ne mogu vezivati za bilo kakve uzorke. To su kapiteli stupova pergole u Dabravinama, Zenici i Duvnu. Malo je, naime, izgleda da bi se ti motivi mogli pripisati nekoj izgubljenoj „prailirskoj“ umjetnosti u drvetu, jer za takvu tvrdnju nema ni posrednih dokaza. Tim prije bismo uzorke za ove oblike morali tražiti na širokom

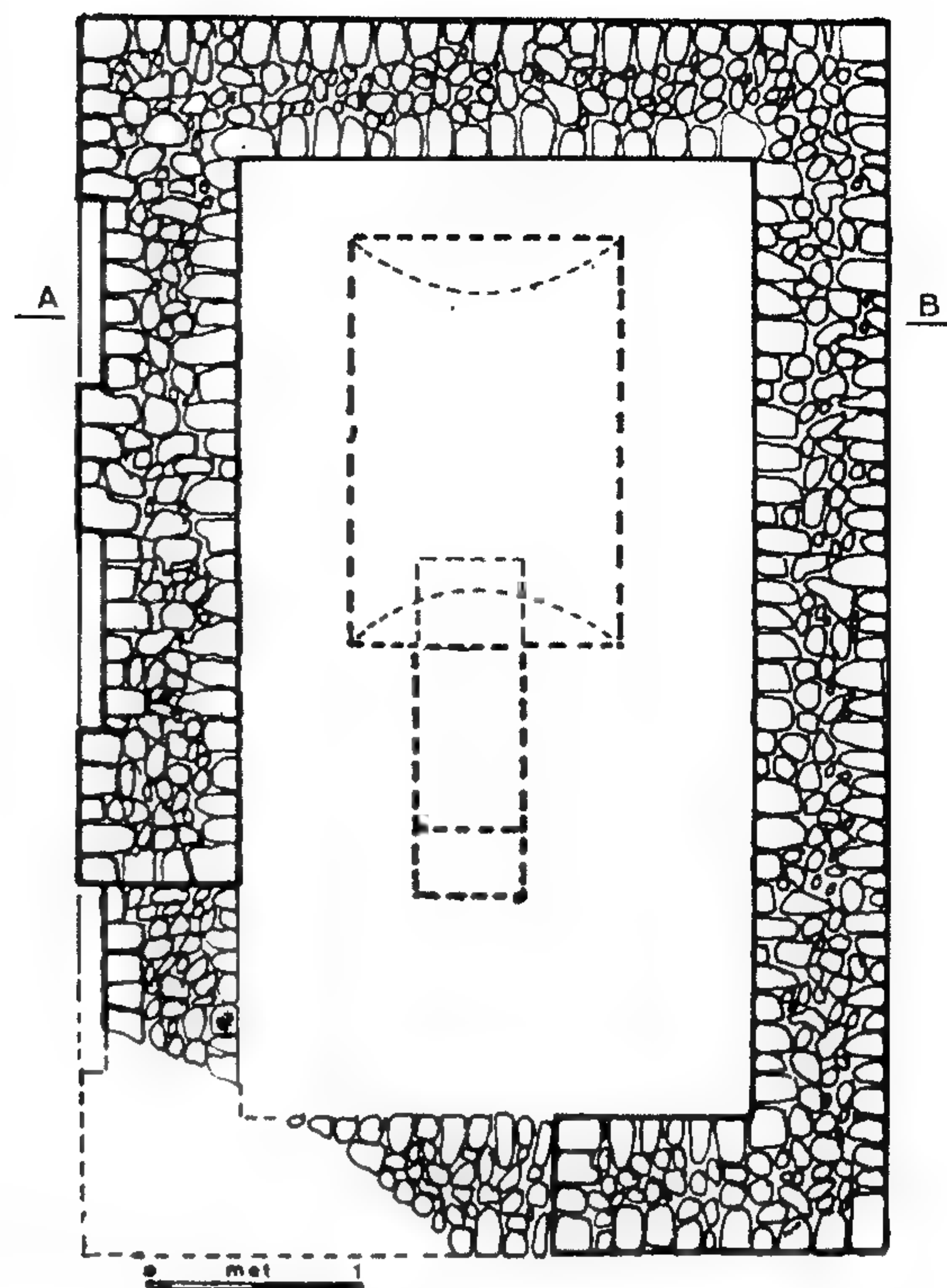
planu, jednako u složenoj ali normiranoj umjetnosti ranobizantskog carstva, kao i među Istočnim Gotima. Stapanje pojedinih etničkih skupina postalo je običaj vremena. Preko svih tih barbara kao baštinik antike javlja se crkva, neokrnjena i neoštećena, koja se nije odriicala svojih tradicija ni onda kada je od jedne ili druge skupine i prihvaćala neku tekovinu. Koliko god su „gotske“ kopče od opasača našle korisnike i među domaćim stanovnicima, toliko kombinacije romanogenih motiva sa septuma u Dabrinama, u kombinaciji sa zoomorfnim kapitelima, dovode do istog zaključka: Istočni Goti i starosjedioci nisu bili dva izolirana svijeta, nego jedno društvo u kome su dvije raznorodne skupine pokušavale zadržati neke samosvojnosti: Iliri u uvjerenju da su nosioci stare antičke civilizacije, a Goti svjesni da su gospodari zemlje. Za razliku od barbara na Zapadu, koji su se, ulazeći u crkvu, znatnije prilagođavali tekovinama više civilizacije, u Bosni i Hercegovini je taj proces iz više razloga tekao mnogo sporije. Otuda netrpeljivost umjesto mirnog stapanja, pa i poraz Gota u sukobu sa Carstvom, koje i inače ne bi imalo uspjeha da nije bilo pomoći od samih starih stanovnika u Dalmaciji.

Ne smije se, ipak, gubiti iz vida činjenica da su zoomorfni kapiteli bili običajni u arhitekturi VI vijeka i u ostalim krajevima. Oni, dakle, nisu ovdje bili isključivo upotrijebljeni, nego u zajednici sa biljnim ukrasima i prikazima ljudi čine osebnost bosanskih bazilika. Tu osebnost treba, po svoj prilici, zahvaliti simbiozi Ilira i Gota. O njihovim međusobnim odnosima, u negativnom smislu govore sporovi koji su nastajali između starosjedilaca i Gota, no iz toga je moguće zaključiti da su isto tako postojali i kontakti koji su se odvijali u pozitivnom smislu.

*
* *

Od građevina namijenjenih kultu mrtvih kasnoantičkog doba malo se sačuvalo objekata koji su izgrađeni u klasičnom stilu. Iznimku čini zgrada mauzoleja u Šipovu kod Jajca. Detalji same građevine nisu poznati, jer su se od nje sačuvali samo fragmenti pročelja, nađeni u neredu pored rijeke, očito pripremljeni za gradnju mosta u novije doba. Prema sačuvanim dijelovima zabata, korniša i friza moguće je pretpostaviti da je njegovo pročelje bilo izgrađeno u okvirima poznatih normativa za klasične građevine. Sudeći po visini epistilnih elemenata, pa uvažavajući raspon unutrašnjeg polja zabata, modul ove građevine iznosi oko 25 cm, što za cjelokupno zdanje, zajedno sa stilobatom, daje visinu od oko 8,5 metara. Da li je front bio oblikovan kao tetrastilni *prostilos*, ili pak kao *templum in antis*, slično građevinama na Prlu kod Bileće, to je na temelju raspoloživih nalaza teško reći. Sudeći po natpisu, porodica pokopanih osoba stekla je rimsko građansko pravo od nekog vladara iz dinastije Konstantina I, a imena na spomeniku (Apollinaris, Honorius, Frontinus i Maxima) i inače su karakteristična za IV vijek. U to doba moguće je datirati ovaj spomenik. *Tabula ansata* na frizu uokvirena je prepletom loze, što je motiv koji je klasičnoj antici bio u ovom obliku nepoznat, pa, prema tome, spada u novine koje je sobom donio IV vijek.

Mnogo skromniji ali ne manje zanimljiv je mauzolej u Turbetu kod Travnik. To je jednostavna *cella* sa lezenama na vanjskom zidu i podzemnom grobnicom, hipogejem. On se znatno razlikuje od spomenika u Šipovu. Dok je

Sl. 113 – Turbe, mauzolej

šipovska građevina koncipirana uglavnom u klasičnom stilu, svojstvenom Zapadu, građevina u Turbetu ukazuje na novo vrijeme u kome će tendencije Istoka doći do znatnog izražaja. Prije svega, lezene, koje ovdje imaju čisto estetski karakter, karakteristične su za arhitekturu koja je preko Sirije primana iz istočnih provincija. Mauzolej u Turbetu ukazuje, nadalje, na utjecaje koje je na ove krajeve vršila Salona, gdje su otkrivene slične građevine koje su vrlo vjerojatno poslužile kao uzorak za ovu. Utjecaj Sirije na arhitekturu u Primorju bio je pojačan i znatnim naseljavanjem orijentalaca u Saloni, gdje su se među prvim biskupima ovoga grada našla dva Sirijca: Domnije (Dujmo) i Primus.

Mauzolej je sagrađen u V vijeku, pa konfrontiran sa znatno starijim mauzolejem u Šipovu rječito govori o promjenama koje su se događale u ovom vremenu.

U domeni sepulkralne arhitekture treba imati u vidu brojno zastupljene grobne komore koje su otkrivene gotovo u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Komore su pravokutnog oblika, oko 2,2 do 2,4 m dužine, i oko 1,6 do 1,7 m širine, polukružno su presvedene, a uz obje dužne strane nalazi se po jedan ležaj, *kliné*, nešto povišen u odnosu na uski hodnik koji se nalazi između njih. U komoru se ulazi kroz četvrtasti otvor veličine nešto preko pola metra jedne strane. Zidovi su bili ožbukani. Dakako da se u pojedinim slučajevima odstupalo od ove sheme. Tako je klina za polaganje mrtvaca u jednoj od komora bazilike u Oborcima bila vrlo niska, oivičena niskom zidanom ogradom, i – dovoljno široka za dvije osobe – postavljena u jednom kraju komore, uz sjeverni zid. Nadalje se kod onih komora koje su se nalazile unutar građevina ulaz sastojao od nešto veće ploče uložene u pod. Ispod nje su se nalazile stepenice i mali hodnik za pristup u komoru, koja nije bila još posebno zatvorena. Komore kojima se

pristupalo izvan građevine imale su ulaze zatvorene okomito postavljenim kamenim pločama u zidu građevine.

Mrtvaci su sahranjivani u drvenim sanducima koji su bili okovani željeznim sponama. Nakon izvjesnog broja godina komore su otvarane, kosti mrtvaca i ostaci sanduka zbačeni su u hodnik, a na upražnjenu klinu položen je slijedeći mrtvac. Ukopanim osobama nije u ovom slučaju podizan spomenik, niti je grob bio posebno obilježen.

Običaj ukopavanja u komore podsjeća na katakombe. U novije doba otkriven je u Galileji veći broj podzemnih hodnika i prostorija koji su služili za ukop mrtvaca, pa nije isključeno da su i rimske katakombe, zapravo, nasljedstvo iz jevrejskog kulturnog kruga. Ta ideja podzemnih ukopnih prostorija prenosi se zatim, nakon Milanskog edikta, u obliku komora kao minijature katakombi na široka područja, a u kriptama romanskih crkava doživljava svoju veliku renesansu. Romanika je i i nače svjesno nastojala podražavati antiku.

Paralelno sa komorama teče i kult mučenika, no budući da mitraički raspoređeni Iliri u Bosni i Hercegovini nisu dali mučenike u prvim vijekovima kršćanstva, to je u ovim krajevima izostalo osobito poštivanje nekog kulturnog mjesta, kao što su, na primjer, Manastirine u Solinu. Zbog toga se komore nalaze obično u sporednim prostorijama bazilika (Oborci, Turbe, Čitluk kod Jajca) ili na groblju daleko od njih (Blagaj na Japri, Vrdolje kod Konjica, Razići).

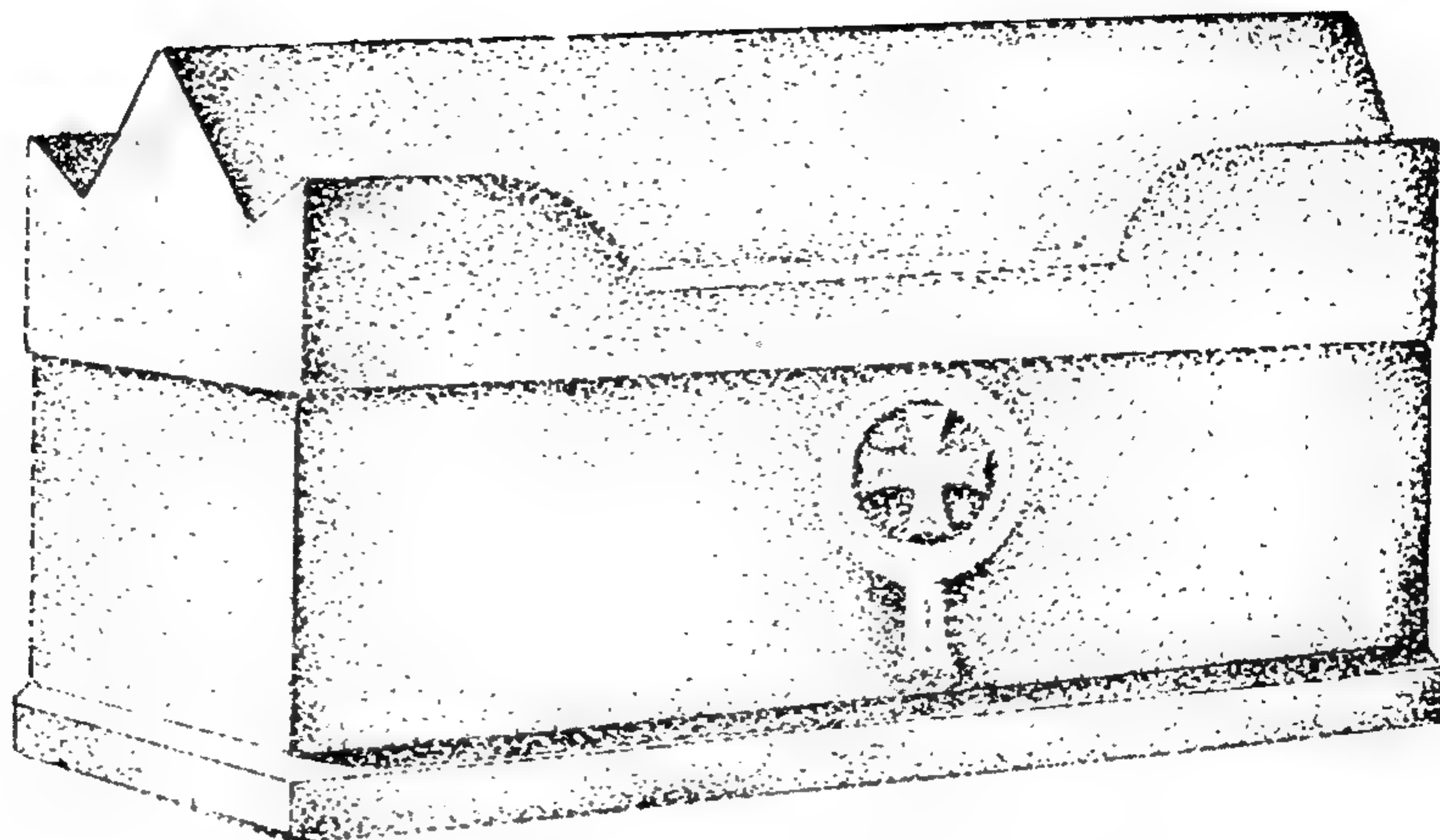
Nešto rjeđi način ukopavanja predstavljaju sarkofazi izrađeni od muljike i vapnenca. Većina tih sarkofaga potječe iz vremena kasne antike. Među ukrašenim primjercima ističu se dva sarkofaga iz Bačevića kod Mostara. Načinjeni u oblicima koji su bliski klasičnom dobu, oni će ipak biti proizvod kasnijeg vremena, za što govore prikazi loze i grozdova na akroterijima. Na jednoj dužnoj strani, koja kod sarkofaga predstavlja čelo spomenika, isklesano je uokvireno polje za natpis, *tabula ansata*, ali su sarkofazi ostali ipak anepigrafični.

Nešto mlađi po obliku je sarkofag iz ranokršćanskog groblja na Mogorjelu, izrađen vrlo uredno, ali bez ikakvog posebnog ukrasa.

Lijep primjerak ukrašenog sarkofaga nalazi se kod ruševina bazilike u Čerinu. Tu je na čeonj strani u reljefu prikazan križ u krugu, komu se donji krak produžuje još jednim dijelom izvan kruga. Motiv donekle podsjeća na varijantu tzv. egipatskog križa, ankha, iako je naglašenim krugom možda zamišljen samo aureol. I ovaj sarkofag moguće je datirati u V vijek.

Kasnoantičkom dobu pripadaju vrlo zdepasti sarkofazi iz Mujdžića, sada u zbirci franjevačkog samostana u Jajcu. Oni su tipičan primjer proizvoda rustične provincije koja često u težnji da imponira prelazi u hipertrofiju. Majstor jednog od ova dva sarkofaga nije se, naime, pri izradi poklopca zadovoljio samo prikazom zabata na užim bočnim stranama nego je takve zabate stavio i na uzdužno čelo, među akroterije koji su zapremili gotovo preko polovine cjelokupne dužine sarkofaga, a svojom visinom dosegli su vrh zabata. Ovom vremenu pripadaju i drugi nalazi, kao što su sarkofag iz Šargovca kod Banje Luke, iz Vinjana kod Posušja i dva fragmentirana primjerka iz Blagaja na Japri.

Kasnoantičkom dobu pripadaju ukopi u grobnicama načinjenim od tegula koje su položene u obliku krova. Pored Mogorjela, na sedlu brijega, postojala je čitava nekropola ovakvih ukopa, očito namijenjenih robovima na državnom imanju. Dva groba pored samih sjevernih vrata svakako potječu iz vremena kada je zbog provale barbara vrijeme bilo nesigurno, pa su ukopi vršeni u tajnosti, a zbog toga i sasvim blizu vrata.

Sl. 114 – Čerin, sarkofag

Probijanje sarkofaga zapaženo je samo kod primjerka iz Bačevića i u Čerinu. To obijanje tumači se na razne načine, no nije daleko istina ako se to dovede u vezu sa Teodorihovom akcijom prikupljanja zlata. Sarkofazi su često bili uzidani u građevine, pa se otuda nisu mogli otvarati podizanjem poklopca, nego probijanjem čelone strane. Možda je tu u pitanju i otvaranje fenestrella za kult mrtvih, no u tom slučaju bi otvor morao biti uredniji.

SKULPTURA

Možda je jedan od najzanimljivijih spomenika plastike kasne antike nadgrobna ploča iz Zenice sa prikazom četiri figure. Kompoziciju čini edikula, pročelje zgrade sa podnožjem, dva stupa, epistolom i zabatom sa akroterijima. Uski dugački stupovi stoje na dosta naglašenoj jednostavnoj osnovi. Njihovu glavicu čini stilizirani akantov list koji zauzima gotovo cijelu plohu. Uz rubove kapitela teče vrpca koja se na gornjim uglovima završava u volute, okrenute prema unutrašnjem polju. Abak ne postoji. Na stupovima počiva glatka epistilna greda sa urezanim ukrasom u obliku tri vodoravne crte i nizom polumjesečastih zareza. Vrlo naglašen akroterij ukrašen je sa dvije rakovice i manjom rozetom u krugu. U zabatu se vidi veliki krug, u kome se vjerojatno nalazi prikaz rozeta.

U slobodnom prostoru edikule prikazane su 4 figure: jedna žena i tri muškarca. Žena je lijevom rukom zagrlila osobu do sebe, a u desnoj drži orfičku sfairu. Obučena je u haljinu dugih rukava, a preko ramena prebačen je šal sa dugim resama. Glatko začesljana kosa proviruje ispod vezene kape. Nakićena je naušnicama i ogrlicom, na prsima je pričvršćena agrafa, a na dva prsta vidi se prstenje. Druga figura je dječak obučen u košulju sa dugim uskim rukavima, a preko toga je prebačen ogrtač, *sagum*. Desnom rukom zagrlio je prvu figuru, a lijevom drži torbu. Ogrtač je na desnom ramenu prikopčan krstastom fibulom. Isto tako odjevene su i ostale dvije figure. Treća osoba, možda otac porodice, prikazana je kao zreo bradati muškarac, sa pločicom za pisanje (testamenta) u lijevoj, a stilusom u desnoj ruci. Četvrta figura predstavlja odraslog muškarca koji je svoju desnu ruku položio preko ramena čovjeku do sebe, a lijevom pokazuje na testament.

Sl. 115 – Zenica, ljudska ligura sa nadgrobne stele

Sl. 116 – Gornji Ribnik, nadgrobna stela

Na sve tri muške figure urezan je *crux gammata* sa kracima koji su okrenuti u smjeru protivnom od kazaljki na satu. To je sanvastika, simbol smrti.

Spomenik potječe s početka IV vijeka. Nošnja, kratko šišane vlasi kod muškaraca, a zaglađena frizura kod žene, zatim uska isposnička izdužena lica, s očima koje ukočeno gledaju preko posmatrača nekud u daljinu, to su karakteristike plastike onoga doba. Sagledan u cjelini, ovaj reljef teži ka ukočenosti i tipiziranosti. Figure postaju zapravo stilizirani ornamenti, njihova bezoblična tijela pretvaraju se u niz okomitih crta, a njihove ruke, isto kao i glave, izgledaju samo kao uopćene dekoracije, bez nastojanja da se pojedinci naglase individualnostima poteza lica ili pokreta udova. Idejna sličnost sa Mogorjelom je očita. Ne samo da su ovi spomenici nastali u isto vrijeme nego se tu vidi kako se činovnička despotija Dioklecijanovog doba odrazila na psihi ljudi, pa tako i na spomenicima koji su nastali u ovo doba.

Svakako da je i vrijeme ovdje učinilo svoje. Primitivna sredina, tek zapahnuta duhom antike, davala je kao eho tih impulsa umjetnost interpretiranu na svoj način. Druga je stvar što je upravo ta primitivna i poluromanizirana sredina bila vitalnija, i što je vremenom data tom čitavom društvu, pa i umjetnosti antike.

Figure na reljefu iz Zenice čine niz koji još nije sasvim naglašen, ali se njihove tendencije već naziru. Taj niz će kasnije, na pluteju iz Mošunja (VI vijek), biti već mnogo izrazitiji, da bi na pločama iz sv. Nedjelje u Zadru (XI vijek) stekao punoću svog izraza.

Zenički reljefi s početka IV vijeka i pored svoje povezanosti sa umjetničkim nazorima koji su svojstveni kasnoj antici, predstavljaju već naglašen korak u razvoju stila i ukusa. Prikazi na tim reljefima, i pored dosta jasno fiksiranog vremena u kome su nastali, pokazuju već u vrlo naglašenoj mjeri tendencije koje zapravo pripisujemo kasnijem vremenu. Taj duh naprednosti i preticanja u razvoju umjetnosti srednje Bosne vrlo je značajan kao jedan od dokaza da sve ono što se događalo u narednom vremenu, u V i VI vijeku, nije moguće, zbog „odmaklosti“ načina umjetničke interpretacije, prebacivati u kasnije vrijeme.

Vrlo zanimljiv je spomenik u obliku stele, uzidan u današnju crkvu u Gornjem Ribniku kod Ključa, a porijeklom iz sela Srijede na Sani. U njegovom gornjem dijelu, u niši koja je polukružno presvođena, prikazan je u plitkom reljefu vrlo nesrazmjern lik muškarca sa kratkom bradom. Objema rukama čovjek drži neki predmet sličan volumenu testamenta. Nabori haljine dati su jednostavnim okomitim crtama, a na desnom ramenu prikazana je krstasta fibula. Lice je predočeno vrlo primitivno: uvrh glave nanesene su povelike oči, a između njih se spušta jedva naglašen amorfn nos prema ustima koja su data običnim zarezom. Luk edikule uokviren je astragalom.

Po tipu slova i natpisu ispod reljefa, kao i po obliku fibule, pa možda i po kratkoj bradi, ovaj spomenik potječe iz IV vijeka. Vrlo nevješt provincijski klesar potrudio se ovdje da svoju slabu umjetnost nadoknadi preciznom obradom detalja ili marljivim nanošenjem velikog broja nabora na odjeći. Bez obzira na to što klesaru nije pošlo za rukom da dade iole dobar rad, spomenik iz G. Ribnika može se uvrstiti u red izrazitih tipova svoga doba. Plitkost reljefa, ukočenost, odijelo prikazano okomitim naborima, a precizno interpretirani neki detalji – to je karakteristično za umjetnost iz doba kasnog carstva u Bosni i Hercegovini. Upravo zbog tih i takvih detalja nama je moguće ove spomenike vremenski precizno odrediti, jer bi se inače – promatrajući cjelinu – često moglo

poći krivim putem ako bi se uzele u razmatranje samo njihove umjetničke karakteristike.

Još jedna misao nameće se pri uspoređivanju reljefa bogova iz Opačića, rađenog u I stoljeću, i onog nadgrobnog reljefa iz G. Ribnika. Čini se da ih je radila gotovo ista ruka, iako je između jednog i drugog spomenika proteklo nekoliko vijekova. Jedno je ovdje nepobitno: oba spomenika su proizvod domaće narodne umjetnosti *sensu lato*, koja je tekla paralelno sa službenom umjetnošću antike, i koja je u datim trenucima, daleko u izoliranom području, povremeno izbijala na površinu kao popunjenje vakuuma, njegovana svakako u većoj mjeri u drvetu no i u kamenu.

Svježina domorodačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini u ovo kasno doba rimske civilizacije zanimljiva je pojava, naročito zbog toga što je tu u zatvorenoj provinciji moguće pratiti proces preobličavanja antičke umjetnosti, njeno presađivanje među provincijalce, kao prvu fazu, a zatim preko njih, prenošenje na one narode koji su vremenom postali baštinici Carstva.

Nepridržavanje normativa kod predstava antičke arhitekture na spomenicima s konca III ili početka IV vijeka znak je nedoučenosti domaćih majstora. Ta arhitektura nije bila rođena među ovim ljudima, nego samo donesena među njih, viđena, ali ne i doživljena. Na reljefima sa nadgrobni stela taj proces rustifikacije moguće je pratiti već od druge polovine III vijeka, što se upravo poklapa sa vremenom kada Iliri i Panoni uzimaju u svoje ruke kormilo države.

Ilirska umjetnost u I vijeku n. e., onakva kako se predstavlja na reljefima bogova sa Glamočkog polja, pruža izvjesne sponove ka reljefima iz Ribnika i Zenice, ali se između jednih i drugih javlja *hiatus* od najmanje dva stoljeća, u kome su se antičke forme beskompromisno nametale i svojom prodornošću zaglušivale svaki glas rustikalne provincije. No, čini se da je i pored svega toga u međuvremenu ipak tinjala neka narodna umjetnost, lišena darežljivosti bogatih naručilaca, pa tako začahurena među pastirima u planini da bi se u pogodnom času opet oglasila, zajedno sa svojim protektorima, koji su u III vijeku dolazili na vlast.

OBRT I ODIJEVANJE

Od objekata primijenjene umjetnosti vezanih za arhitekturu posebno se u doba kasne antike razvija dekorativna plastika, a nešto manje umjetnost mozaika i oslikavanje zidova. O dekorativnoj plastici rečeno je naprijed kada je govoreno o vilama i bazilikama. Ukrašavanje vila bilo je skromno, bar se tako čini, na temelju ono malo objekata za koje se može kao sigurno reći da potječu iz vremena od IV do VI vijeka. Profana arhitektura oslanja se više na uzorke iz repertoara starije umjetnosti, prosto zato što taj dio ljudske djelatnosti nije crpio svoje snage iz ideja koje su nadolazile. Dobrim tradicijama rimske privrede nije se imalo što dodavati, pa je tako i umjetnost ostala uglavnom u starim kolotečinama. Mnogo novotarenja tu nije bilo.

Mozaici su izrađivani u ovo doba dosta rijetko, barem što se tiče domova privatnika. Palača na Mogorjelu imala je u nekoliko prostorijskih na prvom katu podove ukrašene mozaikom, ali su, iz razumljivih razloga, oni izlomljeni u vrijeme rušenja zgrade. Izgleda da su se mozaici izrađivali na stari način, od kamenih kockica sa upotrebom blještavih materija. Krpljenja dotrajalih podova u

hospicijima na Ilidži provode se upotrebom grubo pritesanog domaćeg kamena. Ove zakrpe nisu vršene tako da bi se izgubljeni dio slike obnovio, nego je načeta ploha jednostavno zakrpljena bijelim ili sivim kamenčićima. Radio je to očito čovjek kome to nije bilo zanimanje. Kako je Mogorjelo izgrađeno na samom prelazu III u IV vijek, to su i njegovi mozaici – koliko je do sada poznato – posljednji koji su izvedeni u tehnici svojstvenoj klasičnom dobu. Dugo vremena poslije toga, gotovo preko 200 godina, ova vrsta dekoracije bila je zapostavljena. Tek u VI vijeku ponovno se javljaju mozaici na fasadi bazilike u Blagaju na Japri, ovoga puta već uz upotrebu staklene paste, zlata, ali i obične pečene zemlje. Po tome materijalu moguće je stvoriti i izvjesnu predodžbu o sadržaju te dekoracije: to su bile nesumnjivo religiozne teme, dakle prikazi biblijskih simbola i svetačkih likova.

Bosansko-hercegovačke bazilike bile su u svojoj unutrašnjosti lišene imaginarnog svjetlucanja zidnih mozaika. Umjesto toga, vjernike su u polutama dvorana dočekivale oltarske pregrade, na svoj način mistične, iako sačinjene od lapora, i postavljene nadohvat ruku vjernika.

Zidno slikarstvo iz ovog kasnog doba gotovo je nepoznato. Vrlo sumarni izvještaji o nalazima na Mogorjelu praktično ne kažu ništa. Samo je u bazilici u Majdanu kod Mrkonjić-Grada ostao sačuvan dio oslikanog zida u apsidi. Kod ove dekoracije prije svega pada u oči asimetričnost kompozicije i njen naglašeno geometrijski karakter. Čini se da su uzorci za ovakvu dekoraciju nalaženi u mramornim inkrustacijama, a s druge strane, u tim ornamentima gotovo bi se mogle očekivati simbolične predstave. Uzorke ovog sistema ornamentiranja zidova treba tražiti na Istoku, u Siriji, pa i dalje, odakle potječu i inače mnogi impulsi u arhitekturi kasne antike. Zidno freskoslikarstvo se ionako gubi u V vijeku, pa su tako i sačuvani primjerci u Evropi vrlo rijetki. Ova grana umjetnosti zapala je u potpunu dekadencu.

Nošnja ljudi u zaleđu provincije Dalmacije u doba kasne antike ne razlikuje se mnogo od oblika iz ranijeg doba. Dakako, postojala je razlika između tradicionalne narodne „gradske“ nošnje koja se razvijala u okvirima klasičnog rimskog načina odijevanja. Kod muškaraca je preferirana dalmatika, to jest vunena košulja sa rukavima, koja je sezala do koljena. Već sam naziv govori o njenom porijeklu, a rasprostranjenost po Carstvu u IV vijeku dovela je do toga da je u kršćanstvu prihvaćena kao dio liturgijske odjeće. Ona je u kasnom carstvu postala sveopća nošnja, a po ukusu vremena bila je često i bogato ukrašena.

Preko dalmatike prebacivan je ogratač, *sagum*, koji je na desnom ramenu bio pričvršćen fibulom. Ogrtač je bio otprilike iste dužine kao i košulja. Njime je obično bilo pokriveno cijelo tijelo, osim desne ruke, no u nekim slučajevima obje ruke bile su slobodne; tada je ogrtač bio prebačen preko lijevog ramena, očito u toplijim klimatskim uslovima. On je bio ponekad ukrašen metalnim privjescima i resama, kako se to vidi na jednom spomeniku iz Skelana.

Na nogama su, vjerojatno u hladno doba godine, nošeni ovojci, povezani ispod koljena i iznad gležnjeva, kako se to vidi na nešto starijem spomeniku iz Priluke kod Livna. Kao obuća služili su opancima slični nazuvci od kože, a u nekim slučajevima i čizme.

Gradska muška nošnja u kasnom carstvu bila je pod znatnim utjecajem domaće narodne nošnje. Tunika se rjeđe javlja: to je bila u pretežnim slučajevima nošnja obrtnika, vjerojatno ljudi koji su se ovdje naselili iz drugih krajeva.

Kako je vremenom dalmatika osvajala područja, logično je da su je i ovdje strani doseljenici brzo prihvatili kao svoju nošnju.

Neku vrstu potpasane tunike ili dalmatike nosi predvodilac povorke na ploči iz Mošunja, a kako je to spomenik iz vrlo kasnog vremena, iz VI vijeka, u tom potpasivanju izgleda da treba tražiti utjecaje koje su u ove krajeve donijeli Istočni Goti. Kopče opasača, koje su čest nalaz u grobovima pripisuju se njihovom vremenu i kulturi.

Ženska nošnja pokazuje više raznovrsnosti koja je – kako se čini – regionalno uslovljena. U kraškim krajevima zadržala se vjerojatno još dugo vremena kao narodna nošnja jednostavna haljina sa dugim rukavima, i visoko potpasana. Gornji dio je gladak, a donji široko nabran i seže do ispod koljena. Marama na glavi slobodno pada niz ramena. Među najbolje prikaze ove nošnje spada i inače dosta rani reljef Thane (Dijane) iz Opačića kod Glamoča (I vijek), no s obzirom na to da su se elementi te nošnje sačuvali sve do danas, ne treba sumnjati da je ona bila običajna i u kasnoantičko doba.

Na spomeniku iz Priluke, koji očito pokazuje zimsku opremu, žena nosi neku vrstu kapuljače s izrezom za lice, koja pokriva i ramena. Njena uska debela haljina bila je također potpasana.

Kao primjer građanskog odijela u srednjoj Bosni služe predstave na spomenicima iz Zenice. To je, prije svega, neka vrsta košulje sa dugim uskim rukavima, koja je sezala do ispod koljena, a možda i do stopala. Djevojčice i djevojke nosile su je kao haljinu. Na spomeniku Prokule iz Zenice djevojčica je imala na oba ramena pričvršćene agrafe. Preko košulje oblačila se haljina sa širokim rukavima, ili, često, bez rukava. Haljina je na ramenima bila prikopčana fibulama, a na grudima se nalazila agrafa. Rjeđe je ona široka i sašivena na ramenima, a prebačena kao kimono preko ruku. Haljina je nešto kraća od košulje, a pri radu se ponekad podizala do pojasa. Bila, je, dakle, također potpasana. Na ponekim spomenicima ova gornja haljina je toliko zadignuta da sliči na dvaput potpasanu tuniku, no kako se u takvim prikazima pojavljuju i fibule, očito je da se i ovdje susrećemo sa ovom haljinom koja je poznata jedino sa bosanskohercegovačkih spomenika. Njeni opisi nisu se inače sačuvali u historijskim tekstovima. Izgleda da je nastala iz dalmatike, pa se tek vremenom donekle promijenila. Tip ukrašene haljine prikazuje reljef sa Vašarovina u Livnu. Za ovaj prikaz tipična je agrafa i dvije ornamentirane trake koje teku niz cijelu dužinu haljine.

Za zaštitu od zime nošen je ogrtač koji je bio različitih oblika. Uz to su se nosile i kapuljače, kao što je već prikazano na spomeniku iz Priluke.

Koliko spomenici govore, glave žena u gradovima bile su pokrivene usko priliegnutim kapama, vjerojatno maramom koja je bila povezana uz glavu.

Romanizirana provincija živjela je u kasno doba antike skromno, svakako i pod utjecajem kršćanstva. Šarena svilena odjeća, uske haljine, šminkanje i dotjerivanje kose u fantastične oblike provodilo se u dekadentnim centrima, osobito u Rimu, Carigradu i drugim velikim gradovima u Carstvu. Kritika koju je izazvala ovakva moda, svakako se ne odnosi na matrone u Iliriku, koje su kao majke vojnika i državnih službenika vodile sasvim druge brige, u okolini koja je mentalno bila zdrava.

Nakit je u doba kasne antike postao vrlo omiljen atribut odjeće. I pored toga što su umjetni zanati bili uglavnom u znatnom opadanju, potražnja za nakitom je znatno porasla barbarizacijom ukusa. Ne izgleda da su u krajevima

Dalmacije postojali znatniji centri za izradu bižuterije, nego se roba uvozila iz susjednih provincija koje su bile manje izložene barbarskim provalama. I pored svega toga postoji tip krstaste fibule, karakterističan za šire područje, što je svakako znak da i ova vrsta zanata nije bila potpuno zamrla.

Na nadgrobnim spomenicima klesari su se trudili da u preciznom prikazivanju nakita odu do u detalje, svakako zbog toga što je on u to doba igrao posebno naglašenu ulogu u društvu. Nije, naime, bilo važno kako će biti prikazano lice pokojnika, njegove ruke ili odjeća, ali se nakit davao sa svim pojedinostima, budući da je to bio način na koji se javnosti davao do znanja socijalni položaj, imetak i druge društvene karakteristike pojedinaca. Fibulama se određivao rang ličnosti. Nije zato čudo što smo sa ovim, na izgled manje važnim elementom nošnje detaljno upoznati do sitne pojedinosti.

Kopče za odjeću (fibule), prstenje, narukvice, naušnice, agrafe i ogrlice predstavljaju osnovne elemente ukrašavanja. Pored fibula u obliku sidra, čije porijeklo pripada ranijem vremenu, u ovim krajevima javljaju se tokom IV vijeka u znatnom broju fibule krstastog oblika sa završetkom krakova u obliku lukovice. Izrađene većinom od bronzе, one su često bile pozlaćene. Prikazane su i na nekoliko spomenika. Prstenje u doba kasne antike postaje nešto veće, masivnije, a često i suviše teško. Kameji od oniksa i karneola još uvijek su i u to doba u modi, ponekad bez urezanog ukrasa, a ima primjeraka i sa monogramom. Nalazi prstenja su vrlo brojni. Kao materijal upotrebljavano je zlato, srebro, bronza i željezo, ponekad i staklena pasta. Često je pečatno prstenje. Među zanimljive primjerke spada nalaz srebrenog prstena iz Turbeta kod Travnika, sa prikazom Serapisa u zlatu i vrlo masivan zlatni prsten sa tamnoplavim kamejem iz Blagaja na Japri.

Narukvice su izrađivane od raznog materijala, a po obliku su vrlo različite. Zapažen je tordirani tip, zatim primjerci sa prikazima zmijskih glava pri krajevima žice, i slični komadi. Naušnice su rijetke. Poznatiji nalazi potječu iz Srebrenice, Potoka i Bugojna. Među agrafama posebno se ističe nalaz iz Narone, sa bogato ukrašenom okruglom pločicom od zlata, i listovima koji se presavijaju na njenoj površini. Zanimljivo je napomenuti da je mnogo manji broj agrafa otkriven u grobovima kao prilog mrtvacima nego što ih pokazuju reljefi na nadgrobnim pločama. Ogrlice se javljaju ponekad u obliku jednostavne tordirane žice, zatim kao lanac od upletenog užeta no i kao nizovi bobaka. Na ogrlicama je ponekad visio i medaljon. Poznat je takav jedan primjerak iz Mogorjela, sa prikazom Belerofona koji ubija himeru. Ogrlice iz vremena Istočnih Gota karakterizira polihromija koja se postiže ulaganjem almandina. Posebnu pažnju zavrđuje ogrlica ranobizantskog porijekla (VI vijek), sastavljena od okruglih zlatnih pločica na kojima su prikazani jaganjci i anđeli, portret sa natpisom „haris“ i križić sa uloženim emajlom. Ogrlica je nađena u jednoj grobnoj komori ispod bazilike u Turbetu.

Umjetnička obrada metala u kasnoj antici pokazuje isto ono opadanje koje se i inače zapaža i u drugim djelatnostima. Nije mnogo bolje stanje ni u doba prevlasti Istočnih Gota u ovim krajevima. To, međutim, ne znači da ovi nalazi ne predstavljaju određenu vrijednost u času kada služe kao ilustracija za razumijevanje vremena i ljudi svoga doba.

Sjaj i šarenilo postaju dominantni u umjetnosti. Nije stoga čudo što su zlato i drago kamenje postali naročito omiljeni. Barbari se podmićuju zlatom, solidne valute kuju se u zlatu, nakit se pravi od zlata, ili barem presvlači zla-

tom, pa zato Teodorih naređuje da se pljačkaju grobovi u kojima ima zlata. U to vrijeme nesigurnih egzistencija zlato je dobilo poseban značaj kao imetak koji je svugdje i u svakoj prilici zadržavao standardnu vrijednost.

Od metalnih predmeta treba, nadalje, spomenuti srebrnu pliticu sa Isusovim monogramom, nađenu u ruševinama bazilike u Čarakovu kod Prijedora. Posuda je u međuvremenu izgubljena, ali je sačuvan opis koji dozvoljava njeno datiranje u V ili VI vijek. Služila je vjerojatno za obred krštavanja.

U izradi stakla u vremenu od IV do VI vijeka ne primjećuju se neke znatnije promjene. Donekle nesiguran nalaz je tordirana ukrasna vaza iz jednog groba u Mihaljevićima kod Sarajeva (III–IV vijek). Nalaz staklenog kandila u bazilici u Varošklu (Turbetu), što potječe iz VI vijeka, predstavlja novost u oblikovanju predmeta od stakla, uslovljenu novim običajima.

Keramičarstvo, čiji proizvodi u doba kasne antike i seobe naroda donekle doprinose rasvjetljavanju kulturnih zbivanja, podložno je također procesu opadanja kvaliteta do te mjere da izvjesne skupine tipova proste robe, čija proizvodnja nije bila neznatna, gotovo je nemoguće razdvojiti od proizvoda barbara i srednjovjekovnih izdjelaka. Od finijih keramičkih proizvoda, na Mogorjelu, u Duvnu i Založju nađeno je primjeraka terra-sigillata robe sa utisnutim palmetama, što je i inače karakteristično za IV vijek. Na Mogorjelu je proizvođena u IV vijeku rebrasta roba, to jest posude za držanje tekućina, izrađene od relativno fine gline crvenkastog pečenja, a po fakturi i pečenju slične amforama. One su i po namjeni srodne amforama, od kojih se razlikuju samo po znatno decimiranom obimu. Ova vrsta robe je pretežno proizvođena u istočnom dijelu Carstva, pa je trgovinom dospjela na Mogorjelo. U kontinentalnom dijelu zemlje, a pogotovo u dijelovima koji su bili u okvirima Panonije, ona je nepoznata. Kasnoantička nalazišta preplavljena su posudama od fine gline crvenog pečenja, sa valovitim ukrasom po trbuhu. Posude su bile nešto većeg obima, ali relativno tankih zidova; one su tipična „zapadna“ roba.

U Bosni i Hercegovini zapaža se tokom kasne antike upotreba bojene keramike koja je izrađena od bijele, fino miješane gline sa tamnosmeđim premazima koji čine geometrijski ornamenat. Posude u obliku lonaca i zdjela, nađene su na nekoliko mjesta: u Blagaju na Japri, Putičevu i Djelilovcu kod Travnika, na Ilidži i u Kalinoviku. Bojena keramika kasnoantičkog doba u Bosni ukrašena je vrlo jednostavno sa polikromnim pojasevima. Taj sistem je vremenom degenerirao u ornamenat ravnih i valovitih linija. Zanimljivo je ovako kasno cvjetanje geometrijskih ornamenata na keramici. Koliko je do sada poznato, Bosna je jedini kraj u kome se zatiče ova pojava, što je možda znak zadržavanja tradicije u zabačenoj provinciji, ili se pak konzervativizam Ilira i ovdje pokazao u svojoj punoći. Osnova ovih ornamenata leži u kasnolatskoj robi, koja se – jednom prihvaćena – zadržala u ovom kraju sve do IV vijeka.

Potrebno je spomenuti i grubo rađenu keramiku koju čine uglavnom lonci trbušastog oblika sa izvišenim kratkim vratovima. To je roba tamnosive boje, izmiješane sa znatnom količinom pijeska, i osrednje pečena. Ukrašena je zarezanim linijama. Promatrajući tu robu stiće se utisak da su tokom barbarskih provala povremeno prestajale da rade rimske radionice za finu robu, u kojima je proces proizvodnje bio kompliciran. Da bi se podmirila potreba u posudama, izgleda da je od barbara prihvaćena proizvodnja „po kratkom postupku“, koja je tako tokom V i VI vijeka i kod domaćeg stanovništva ušla u običaj. Sa sličnom robom će, konačno, Slaveni u VII vijeku preplaviti cijelu pokrajinu.

LITERATURA

Đuro Basler – Kasnoantičko doba

- Alföldi Andreas, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, Berlin 1926.
- Bihlmayer Karl – Tüchle Hermann, *Kirchengeschichte*, Paderborn 1966.
- Burghardt Jakob, *Die Zeit Konstantins des Grossen*, Stuttgart 1939.
- Cumont Franz, *Die Misterien des Mithra*, Darmstadt 1963.
- Dannenbauer Heinrich, *Die Entstehung Europas*, Stuttgart 1959.
- Ferrero Guglielmo, *Propast antikne civilizacije*, Zagreb 1922.
- Lopez Robert, *Naissance de l'Europe*, Paris 1962.
- Maier Franz – Georg, *Die Verwandlung der Mittelmeerwelt*, Frankfurt 1968.
- Mueller Carl, *Ausgang der Antike zwischen Donau und Adria*, Stuttgart 1950.
- Pirenne Henri, *Povijest Europe*, Zagreb 1956.
- Šišić Ferdo, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
- Glasenapp Helmuth, *Die nichtchristlichen Religionen*, Frankfurt/Main 1957.
- Testini Paolo, *Archeologia Christiana*, Rim 1958.
- Klein Richard, *Das frühe Christentum im Römischen Staat*, Darmstadt 1971.
- Gehrke Friedrich, *Kasna Antika i rano hrišćanstvo*, Novi Sad 1973.
- Swoboda Karl, *Römische und romanische Paläste*, Wien 1969.
- Truhelka Ćiro, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931.
- Rudolph Kurt, *Gnosis und Gnostizismus*, Darmstadt 1975.
- Dyggve Ejnar, *Ravenatum Palatium Sacrum*, Kopenhagen 1941.
- Christ Karl, *Der Untergang des Römischen Reiches*, Darmstadt 1970.
- Basler Đuro, *Vremenski i društveni okviri antičke kulture u Bosni i Hercegovini*, Radio Sarajevo – Treći program 28, Sarajevo 1980, str. 543–548.
- Basler Đuro, *Bazilike na Mogorjelu*, Naše starine V, Sarajevo 1958, str. 45–62.
- Basler Đuro, *Die „Basilika II“ in Breza bei Sarajevo*, *Živa Antika* XXV, Skopje 1975, str. 259–264.
- Basler Đuro, *Zagonetka oltarskih ploča iz bazilike u Zenici*, Radio Sarajevo – treći program, br. 25, Sarajevo 1979, str. 539–543.
- Basler Đuro, *Građevinsko kasnoantičko doba u Bosni i Hercegovini*, Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom Jadranskom prostoru, Zagreb, 1980, str. 200–207.
- Dyggve Ejnar–Vetters Hermann, *Mogorjelo*, Wien 1966.
- Patsch Karl, *Mithraeum u Konjicu*, GZM IX, Sarajevo 1897, str. 629–656.
- Sergejevski Dimitrije, *Das Mithräum von Jajce*, GZM XLIX, Sarajevo 1937, str. 11–18.
- Sergejevski Dimitrije, *Spätantike Denkmäler aus Jajce*, GZM L, Sarajevo 1938, str. 48–51.
- Sergejevski Dimitrije, *Kasno-antički mauzolej u Turbetu*, GZM ns VI, Sarajevo 1951, str. 135–145.
- Sergejevski Dimitrije, *Kasno-antički spomenici iz Šipova*, GZM ns VII, Sarajevo 1952, str. 41–57.
- Sergejevski Dimitrije, *Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM ns IX, Sarajevo 1954, str. 189–210.
- Sergejevski Dimitrije, *Pluteji iz bazilike u Založju*, GZM ns XIII, Sarajevo 1958, str. 137–145.
- Sergejevski Dimitrije, *Bazilike u Nerezima i Docu*, GZM ns XIV, Sarajevo 1959, str. 163–173.
- Sergejevski Dimitrije, *Bazilika u Mokrom*, GZM ns XVI, Sarajevo 1961, str. 211–228.
- Sergejevski Dimitrije, *Equites bistuenses*, GZM ns XX, Sarajevo 1965, str. 17–25.
- Sergejevski Dimitrije, *Dabravina*, Sarajevo 1956.
- Basler Đuro, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.

SUMMARY

Duro Basler: THE LATE ANTIQUE AGE

The reign of Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (284–305) marks the turning point in the development of the society and the system of administration in the Roman Empire. *The caesar* ceased to be the *princeps* of the Senate and became the *dominus*, i. e. the incarnated god, son of Jupiter. Instead of officers chosen from the ranks of the patricians, the state authority was taken over by the officials picked up in the provinces from the ranks of veteran soldiers. Due to its vastness, the Empire was divided into four parts, its eastern part being reigned by Diocletianus himself. Galerius was the ruler of the Illyricum, with his capital in Syrmium, Maximinus ruled Italy from Mediolanum, later from Ravenna, and Constantius Chlorus ruled Galia from Augusta Trevirorum. From that time on, the eastern part of the Empire started gaining in importance.

It is the time of individual marauding raids in distant provinces, e. g. in 375. A. D. Huns penetrated Pannonia, and the Western Goths crossed the lower Danube. Due to these penetrations, regular connections with the central authorities were severed, so that some communities commenced independent life within their own boundaries. Economy was restricted to autarchic existence on a limited territory. In the course of the 4th century towns were considerably impoverished, since rich people preferred living in the villages where food and other consumer goods were produced. Craftsmen followed the suit. Old municipalities lost

their earlier attractiveness, the more so because they were enclosed by the walls, and the houses were condensed in dark streets.

Architectural monuments from that period are not so numerous as in the times of flourishing of the Roman culture. Among them, a distinguished position belongs to the fortified villa of Mogorjelo near Čapljina, erected at the beginning of the 4th century. The complex of buildings is enclosed by high walls strengthened by protruding towers of square basis. There were wide gates on three sides, also protected by towers. Residential quarters for workers and warehouses were built along the inner side of the perimetral wall. The main building is the big palace in the southern part of the enclosed space. It consists of a monotonous series of rooms connected by a gable on columns of Corinthian order with extended wings, each having a large room on both ends of the series. It is a residential building of Hellenistic type planned to be a luxurious residence.

Residential buildings in Bosnia and Herzegovina of the late Classic time have been excavated and studied at several sites, e. g. at Rankovići near Travnik, at Založje near Bihać, at Ilidža near Sarajevo, at Panik near Bileća and a few buildings at Blagaj near Bosanski Novi. All of them belong to the urban agglomerations of the dispersed type.

The buildings at Lisičići near Konjic belong to the village type. They are simple building with two or three rooms, one

of which served as kitchen and living-room, and the other as bedroom, with no artistic decorations worth mentioning.

As for the fortresses, they assumed new forms in the 4th century. Besides a great number of refugiums erected by inhabitants of a certain area for defence in case of barbarian marauding raids, the central authorities built several fortresses which might be counted as *castrums*. They are as follows: the fortress of Stolac, Kostur at Dabrica, Blagaj on the Buna river, Biograd above Konjic, Debelo brdo near Sarajevo, Bobovac (later rebuilt into a mediaeval castle) and Crkvina at the mouth of the Usora near Doboj. Some of them were built in the 4th century, but most of them date from the 6th century A. D.

In this period no pagan temples were built. Sanctuaries dedicated to the god Mitra existed at several places in Bosnia and Herzegovina, the most important of them being (perhaps) the Miterum at Konjic in which – besides the obligatory Mitraic Taurochthony – a ritual feast was presented as well.

On the other hand, Christian buildings, called basilicas, are numerous. So far, about 40 buildings of this type have been excavated and studied in Bosnia and Herzegovina. Late Antique Christian basilicas have a number of common features, which can be considered as typical for this region. All of them are relatively small and almost of square ground plan with quite a few utility rooms, the space for believers being, therefore, very small. They are rather sloppy buildings, made of spoils of older buildings and tombstones. There are several double-roomed basilicas of which, as a rule, the northern was decorated and consecrated to cult services, while the southern was plain and simple.

Bosnian and Herzegovinian Late Antique basilicas present an interesting phenomenon in the history of local culture.

The Classical heritage which, no doubt, indicated the direction for their shaping is evident in many cases: it served as a model for a variety of solutions.

However, not in a single case can regularity be found.

Stone inventory, i. e. altar partition wall and the episcopal thrones, makes a rounded composition. A part of its decoration has its roots in classic art, e. g. presentation of vine, cantharus, birds pecking (a bunch of) grapes, etc. Of classic origin are also those motifs where instead of naturalistic presentation of vine, geometric motifs are present. Nevertheless, deviation from the old models is felt everywhere, which is a sign of barbarization of taste. Figural themes on stone plate reliefs in Bosnian and Herzegovian basilicas perhaps have roots in local traditions, so that it is possible that their formation was influenced by artistic traditions of the local population, i. e. the Illyrians. However, the long-lasting presence of Eastern Goths should not be neglected. Models for the decoration system, therefore, ought to be looked for on a vast span, equally in the complex though standardized art of the early basilicas, among the Eastern Goths and the autochthonous artists.

Of the buildings dedicated to the cult of the dead in the Late Antique age, the remnants of the mausoleums at Šipovo and Turbe near Travnik are worth mentioning. The mausoleum at Šipovo was erected in the first years of the 4th century, so the building was realized in classic or nearly classic form. The mausoleum at Turbe dates no further back than the late 5th or early 6th century.

In the Late Antique age a certain change in the field of crafts is also felt. Thus, for instance, there is a decline in the use of the mosaic decoration. The palace at Mogorjelo still had floors covered with mosaics, because it was built at the very beginning of the 4th century. After that time, there is a lull. Only just with the renewal of the Empire, in the middle of the 6th century, mosaics appear anew as a floor and entrance decoration. Frescoes are reduced to a few finds as a subordinated element in decoration of basilicas.

Jewelry at the age of the Late Antique period became a favourite attribute of

clothing. In spite of the fact that the crafts got into serious difficulties, the demand for jewelry was great. Buckles, rings, brooches, bracelets, ear-rings, agra-fas and necklaces were the primary elements of embellishment.

The late classic period in Bosnia and Herzegovina offers a series of data which illustrate the dying of a civilization. It was a time of merciless wars and a time when people of divergent views were

forced to live together, often under unjust conditions of the superiors and the subordinated. At moments, the civilized world presents a picture of complete ruin, but perhaps, this impression might be deceiving. The fact that the taste was subjected to frequent changes does not mean much, because the people were changing; a new world was being born, a little later named Europe.

РЕЗЮМЕ

Буро Баслер: ПОЗДНЕ-АНТИЧЕСКИЙ ПЕРИОД

Царствование Диоклетиана (284–305) явилось поворотным пунктом в развитии общества и системы управления в Римской империи. Лидер сената стал властителем, царём, инкарнированным богом, сыном Юпитера. Городские патриции уступают власть чиновникам, провинциалам из семей выслужившихся воинов. Диоклетиан делит на четыре части царство, раскинувшееся на огромной территории. Диоклетиан управлял восточной частью царства, Галерий управлял Илирикой (столица – Сирмиум), Максимиан – Италией (столица Медиоланум), а позднее Максимиан своей столицей сделал Равенну, Констанций Клар управлял Галией (столица Тревера). Доминировала во всех отношениях восточная часть Царства.

Варвары делают набеги на провинции Царства. Гунны в 375 году врываются в Панонию, а западные Готы переправляются через нижний Дунай. Вследствие этого провинции теряют связь с центральной властью и некоторые районы начинают организовывать жизнь по-своему. Однако экономика не могла развиваться на маленькой территории этих районов, в отрыве от организма остального царства. Это приводит к упадку городов, из которых богатые люди перебираются в деревни и там занимаются сельским хозяйством. За ними из городов уходят и торговцы. Старые муниципии никого больше не привлекают, а оставшееся в них население

теснится в узких улочках за высокими крепостными стенами.

Памятников архитектуры, характеризующих этот период, сохранилось меньше, чем памятников архитектуры, относящихся к периоду расцвета римской культуры. Самым значительным из этих памятников является крепость–вилла Могорьело, построенной в начале четвёртого столетия вблизи Чаплини. Вилла окружена высокими стенами, укреплёнными четвертичными башнями. В стену с трёх сторон вделаны ворота, над которыми находятся сторожевые башни. У периметральной стены с внутренней стороны находится постройка для обслуживающего персонала и для имущества. Главной постройкой является большая палата в южной части огороженного пространства. Здание состоит из однообразных помещений, опорой которым служат столбы, а с обеих сторон выстроены выдвинутые помещения. По своей архитектуре это здание относится к старогреческим зодческим образцам и предусмотрено для значительных личностей.

Жилые здания подобного типа исследованы в Боснии и Герцеговине в нескольких местах: Ранковичи, вблизи Травника, Заложье, вблизи Бихача и несколько зданий в Благае, вблизи Боснийского Нового. Все эти здания относятся к городским агломерациям нецентрализованного типа.

К типу сельского населённого пункта относятся здания в Лисичичах,

вблизи Коница. Это простые постройки с двумя или тремя помещениями, из которых одно является кухней, другое – гостиной и третье – спальней. Художественных украшений тут нет.

В четвёртом столетии меняется форма крепости. Спасаясь от варваров, население определённого края строило для себя разнообразные убежища. Кроме того, обнаружено несколько крепостей, выстроенных средствами государства: город Столас, Коштур в Дабрице, Благай на Буне, Биоград над Коницем, Дебело Брдо в Сараеве, город Бобовац (позже перестроен в средневековый замок) и Црквина на устье Усоры в Боснию, недалеко от Добоя. Некоторые из этих построек воздвигнуты в четвёртом столетии, но большая часть построена в шестом столетии.

Язычники в это время приостанавливают строительство храмов. Только на нескольких местах построены святилища в честь бога Митры. Самый значительный такой храм выстроен в Конице. Кроме обязательного рельефа с митраической Тавроктонией тут изображён пир в честь культа.

Развивается строительство христианских культовых зданий, называемых базиликами. До сих пор на территории Боснии и Герцеговины исследовано около 40 таких объектов. Христианские базилики позднего античного периода отличаются несколькими общими свойствами, специфичными для данной территории. Все эти постройки относительно невелики, с квадратной основой и с многочисленными помещениями, из-за чего простора для молящихся оставлено весьма мало. Строены эти здания наспех, из материала старых построек и надгробных памятников. Существует несколько двойных базилик, в которых северный зал был украшен и предусмотрен для молебствия, а южный зал был простым.

Боснийско-герцеговинские базилики позднего античного периода являю-

тся особым феноменом в истории культуры. Каменная мебель, оltарные перегородки и троны для епископов представляют единственную композицию. Часть декорации позаимствована из антического искусства: виноградная лоза и певчая птичка на ней, клюющая зёрна винограда и т.д. У антика позаимствованы и геометрические мотивы, употребляемые вместо виноградной лозы. Всё же на этих позаимствованных мотивах очевидно сильное влияние варварского вкуса. Фигуральные темы на рельефах в боснийско-герцеговинских базиликах связаны с местными традициями Илиров. Кроме того, не следует забывать, что здесь долгое время пребывали Восточные Готы. Следовательно, образцы для орнаментальных систем необходимо искать в более широком историческом и народном контексте: в сложном искусстве раннего византийского периода, в искусстве Восточных Готов, и в искусстве местного населения.

Когда речь идёт о постройках для культа мёртвых в позднем античном периоде, следует упомянуть мавзолей в Шипове и Турбе, недалеко от Травника. Мавзолей в Шипове построен в начале четвёртого столетия с претензией на классический стиль. Мавзолей в Турбете построен на границе пятого и шестого столетий.

В то время в искусстве позднего антика наступают определённые перемены. Меньше используется мозаик в роли декорации. Правда, полы палаты на Могоръеле украшены мозаиком, но это было сделано в самом начале четвёртого столетия. После этого мозаик долго не употребляется, а в середине шестого столетия используется как украшение фронтонов. Фрески, как элемент декорации в базиликах, найдены в нескольких местах.

Драгоценности в позднем античном периоде были основным атрибутом наряда. Спрос на драгоценности был большим и он удовлетворялся, несмотря на то, что золотых дел мастера

находились в трудном положении. Разнообразные пряжки, кольца, браслеты, ожерелья, серьги являются основными видами драгоценностей того времени.

Изделия из стекла редко встречаются в то время, а варвары усваивают тайны производства керамики да так, что их изделия ничуть не хуже римских изделий.

Поздний античный период, исследованный на территории Боснии и Герцеговины, свидетельствует о конце определённой цивилизации вследствие суровых войн, смешения людей разных культурных кровней. Всё же старая цивилизация не пропала, под её влиянием люди строили новую жизнь. Менялся вкус, менялись люди и постепенно выстраивался новый мир, который позднее назовётся Европой.

RANI SREDNJI VIJEK

DOBA SEOBE NARODA

Krajem IV vijeka, oko 375. godine, pod navalom i snažnim pritiskom Huna nastalo je značajno pomjeranje mnogih naroda i plemena koji su se našli na njihovom putu prodora od uralskih stepa prema zapadu. Na njihovom prvom udaru našla su se mnoga slovenska, a naročito istočnogermanska plemena, koja su već od III vijeka ugrožavala sjeverne granice i provincije Rimskog Carstva. Tako su, potisnuti od Huna, Zapadni Goti napustili Daciju i uz dozvolu istočnorimskog cara Valensa 376. godine prešli u Meziju i Trakiju. Ovaj sporazum trajao je vrlo kratko jer već jednom pokrenuti i nezadovoljni, Zapadni Goti nisu mirovali. Nakon mnogih napada i odlučne bitke kod Hadrijanopolisa 378. godine, u kojoj je poginuo i sam car Valens, ponovo je nastalo primirje uz ustupke koje je učinio car Teodosije Zapadnim Gotima i njihovom vođi Atanariku. Međutim, oko 395. godine, pod novim vođom Alarihom, Zapadni Goti počinju svoj pljačkaški pohod koji se završio osvajanjem Španije i osnivanjem zapadnogotskog kraljevstva 412. godine. Na ovom razornom putu nastradala je najprije Grčka sa Peloponezom, odakle je, po nagovoru carske vlade, 401. godine Alarih krenuo preko Albanije duž jadranske obale u Italiju. Ovo bi, prema tome, bio prvi dodir Bosne i Hercegovine sa kretanjima varvarskih plemena, njeno prvo uključivanje u mnogostrana gibanja i promjene koje su potresale Evropu od kraja IV do kraja VIII vijeka. Pustošenja i razaranja ovog razdoblja, poznatog kao seoba naroda, Balkan je dobro osjetio, naročito provincije u njegovom istočnom dijelu. Bosna i Hercegovina, smještene u njegovom središnjem dijelu, ostale su pošteđene žestokih navala varvara, borbi i diplomatskih sporazuma carske vojske i dvora s njima, kao i međusobnih ratovanja varvarskih naroda. Za ovo područje, u ovom periodu, izdvajaju se jasno dvije faze: starija, koja je vezana za osvajanja germanskih plemena i mlađa, obilježena upadima Avara i Slovena i konačnom stabilizacijom slovenskih plemena u ovim krajevima.

Kratkotrajni prodor Zapadnih Gota dotakao je samo neznatan, južni dio Hercegovine, pa su i tragovi njihovih rušenja sasvim neznatni u odnosu na druge oblasti kroz koje su prošli. U tom naletu je, vjerovatno, nastradalo Mogorjelo, o čemu je već bilo govora.

Istočni Goti, koje su Huni zatekli u Daciji i priključili ih svojim ratnim pohodima, ostali su u sjevernoj Panoniji nakon Atiline smrti i propasti hunske države 454. godine. U svojim kretanjima iz te oblasti jedan dio Gota izvršio je kratak prodor od Blatnog jezera do provincije Praevalis, današnje Crne Gore, i tom prilikom oni su 459. godine prošli i kroz Bosnu i Hercegovinu. Ostali dio

Istočnih Gota, pod svojim vodom Teodorikom, krenuo je na istok i ozbiljno uznemirio Istočnorimsko Carstvo. Poučen ranijim primjerom u vezi sa Zapadnim Gotima, car Zenon je uspio da nagovori Teodorika da krene u Italiju i smijeni Odoakra, koji je zbacio posljednjeg zapadnorimskog cara Romula Augustula i sebe, Germana, 476. godine proglasio kraljem. Teodorik je krenuo 488. godine kroz Srem i, nakon izvjesnih prepreka u borbi sa Gepidima nastanjenim u Panoniji, 489. godine stigao u Italiju i svrgnuo Odoakra. Uz odobrenje cara Anastazija 493. godine proglasio se kraljem i osnovao snažnu istočnogotsku državu sa prestonicom u Raveni. U njen sklop ušle su i oblasti u zapadnom dijelu Balkana, do granice koja je išla od Budve na razvođe Pive i Tare (po drugoj varijanti duž Neretve), uz Drinu do Save i Dunava, obuhvatajući i Bosnu i Hercegovinu. Okupacija ovih krajeva, prema istorijskim podacima, trajala je do 536. godine, a za krajeve vezane za provinciju Saviju i do 540. godine, uključujući vladavine i kraljeva Athalariha, Theodahada i Vitigesu.

Nakon smrti Teodorika 526. godine, radi učvršćenja svoje vlasti i u ovom dijelu carstva, Justinijan I započeo je 535. godine dvadesetogodišnji rat protiv Istočnih Gota. Uz mnogo napora i sa promjenljivom ratnom srećom slavne vojskovođe Velizar, a zatim Narzes konačno su 555. godine slomile otpor posljednjeg istočnogotskog kralja Totile i uništile njegovu državu. Istočni Goti kao etnička cjelina od tada nestaju. Rat je počeo na istočnoj obali Jadrana, od Salone i njenog zauzimanja, a time je prva bila izgubljena provincija Dalmacija, dakle i Bosna i Hercegovina. Iz ovih oblasti najveći dio Gota povukao se prema zapadu, u krajeve bliže Italiji, a ovi krajevi ostaju u sastavu Istočnorimskog Carstva. Dalmacija postaje vizantijska tema, kojom upravlja strateg sa sjedištem u Zadru. Može se pretpostaviti izvjesno prisustvo Gepida u sjeveroistočnoj Bosni, uz Savu, u toku prve polovine VI vijeka, kao i kraći boravak Langobarda na njihovom putu iz Panonije prema Italiji oko 568. godine u krajnjim sjeverozapadnim dijelovima Bosne, ali o ovome nema spomena u pisanim izvorima, niti sigurnijih potvrda u arheološkom materijalu.

U vrijeme istočnogotske vladavine, radi lakšeg upravljanja u ovom istočnom dijelu države, ustanovljena su dva upravna centra – Salona (Solin) za provinciju Dalmaciju, u koju su spadale i Bosna i Hercegovina, i Sirmijum (Sremska Mitrovica) za Panoniju Secundu. Na čelu ovih administrativnih središta stajao je gotski comes, koji je bio nadležan za sudske sporove Gota ili Gota i domaćeg stanovništva, kada je ovu nadležnost dijelio sa rimskim princepsom. Gotska vladavina bila je koncentrisana uglavnom na vojničku upravu, dok su u administrativnom pogledu bile zadržane stare institucije i prava. U ovom kontekstu izuzetno je značajan, na žalost slučajni, nalaz sa područja Sarajeva male game od rubina ili granata (almandina) sa monogramom vrlo sličnim Teodorikovom (D/omini/ N/ostri/ Teod/erici/ R/egis), koju je A. J. Evans nabavio prilikom svoga putovanja i za koju je zaključio da je mogla pripadati samo visokom funkcioneru u provinciji u državne svrhe. Time je područje Sarajeva osvijetljeno i sa političko-upravne strane. Gotskim stanovnicima bila je dodijeljena jedna trećina plodnog zemljišta, i to je bio sav teret koji je domaće stanovništvo jače osjetilo.

U ovom periodu od četiri decenije Bosna i Hercegovina bile su pošteđene upada ostalih germanskih naroda, što nije bio slučaj sa ostalim dijelovima Teodorikove države. U želji da se što više približi vizantijskom dvoru i tako osigura

bezbjednost svoje države, Teodorik je poštovao ranija prava i kulturne tekovine i brinuo se za održavanje ili poboljšanje ekonomskih prilika u osvojenim oblastima. Zabilježeno je da je 508. godine poslao comesa Simona u Dalmaciju radi unapređenja rudarstva, a zna se da su postojale i kovnice novca, čiji je opticaj potvrđen i na području Bosne i Hercegovine. Salona i Sirmijum postaju ne samo upravni nego i razvijeni kulturni i trgovački centri. Salona uz to ima jaku flotu koja je pružila snažan otpor u ratovanju sa Justinijanovom vojskom, a Sirmijum je zbog svoje važnosti i uloge bio razlog stalnih i ozbiljnih napada, sve do avarskih osvajanja i pada u njihove ruke 582. godine. Zbog svoje mudre vladavine i značajnih ratnih podviga Teodorik je dobio naziv Veliki, i njegov ugled sačuvan je u legendama o Dietrichu von Bernu, koje su ostavile traga i u spomenicima mnogo kasnijih vremena.

U kulturnom pogledu Istočni Goti su bili najmanje varvari od svih ostalih plemena koja su podvedena pod ovaj opšti naziv u vremenu seobe naroda. Stupivši veoma rano u bliski dodir sa Rimskim Carstvom i njegovim kulturnim tekovinama, Istočni Goti su primili mnogo toga što ih je već u ranim stoljećima izdvojilo od ostalih varvara. Kao najznačajniji momenat u ovom pogledu smatra se njihovo hristijaniziranje, koje je izvršeno preko Zapadnih Gota. Zapadni Goti došli su u dodir sa hrišćanstvom preko rimskih kolonista u Daciji. Njihov episkop Teofil prisustvuje I Vaseljenskom saboru u Nikeji, koji raspravlja o Arijevoj jeresi. Episkop Ulfila, poznata figura ovoga vremena, stvorio je gotsku azbuku i preveo Sveto pismo i učinio mnogo za širenje hrišćanstva i prosvjećivanje svoga naroda. Zbog progona koje vrše pagani mnogi Goti sa episkopom Ufilom sele se u Trakiju. Kasnije, oko 376. godine, car Valens je njihovo naseljavanje uslovio time da naseljeni Goti prime hrišćanstvo što su oni bez otpora prihvatili. Kako je arijanstvo bilo zahvatilo čitav Istok, tako da je i sam car bio arijanac, Zapadni a od njih i Istočni Goti prihvatili su ovu jeres i ostali joj vjerni do kraja.

Ova pripadnost arijanstvu, protiv kojeg je ortodoksno hrišćanstvo vodilo dugotrajnu i ogorčenu borbu, nije pod Teodorikom izazvalo nikakve sukobe. Tolerantnost i želja za sređenim unutrašnjim prilikama manifestirala se i na ovom polju. Najbolji primjer za to su istovremene ortodoksne i arijanske sakralne građevine u Raveni. U našim krajevima na ovakav slučaj nailazimo u Saloni, gdje su, pretpostavlja se, istovremeno egzistirale ortodoksna i arijanska bazilika. Ovdje one ne pokazuju čak ni one formalne razlike koje bi se očekivale, tako da rasprava o ovakvom opredjeljenju navedenih građevina još nije završena. U kojoj mjeri je domaće stanovništvo prihvatilo arijansko, odnosno semiarijansko učenje, danas je teško znati. Iz pisanih izvora poznato je da su u Bosni i Hercegovini postojale malobrojne biskupije, podložne nadbiskupiji u Saloni. Na koncilu u Saloni 530. godine biskup iz Bistue, današnje Zenice, žali se na siromaštvo crkve i slabu organizaciju crkvenih prilika, što je vjerovatno bila posljedica pogoršanih opštih okolnosti nakon smrti Teodorika i udaljenosti ovih biskupija od crkvenog središta. U takvoj atmosferi izrazite trpeljivosti uzajamno prožimanje uticaja bilo je uveliko olakšano. Istočnogotska država bila je posljednja koja je politički, pa prema tome i kulturno, spajala Apeninsko i Balkansko poluostrvo, iz čega su proizašli mnogi dodiri i uticaji koji su ostali presudni za kulturni razvoj balkanskih zemalja, naročito u Primorju i njegovom zaleđu i kroz mnogo kasnija stoljeća. Srednja i južna Italija odigrale su izuzetnu ulogu u ovim strujanjima.

Ne posjedujemo nikakve domaće pisane izvore o ovim događajima koje smo iznijeli. O njima opširno saznajemo od rimskih, tačnije od vizantijskih pisaca V-VII vijeka i iz savremenih zabilježaka o ovim burnim vremenima. Među njima kao najvažnije izvore navodimo Prokopija (*Bellum Gothicum*), Jordanesa (*De origine actibusque Getarum*), Cassiodora (*Variae, Opera*), Isidora Hispalskog (*Historia Gothorum*) i Pavla Đakona (*Historia Langobardorum*).

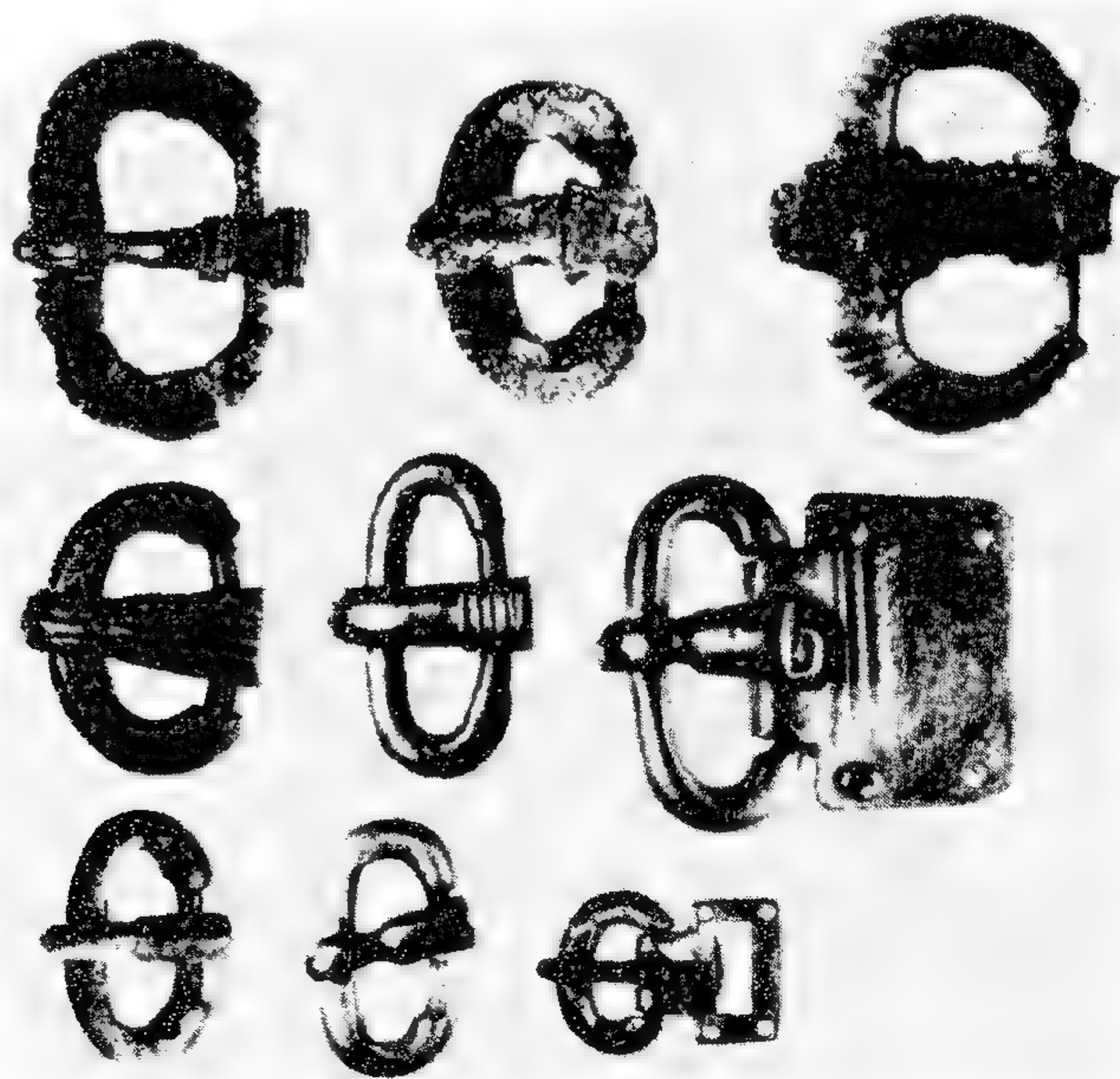
Da bismo tačnije osvijetlili ovaj period, ove pisane izvore dopunićemo pregledom ostataka materijalne i duhovne kulture koje su dosadašnja istraživanja otkrila na ovom području.

Na osnovu do sada poznatog materijala ništa se određeno ne može reći o lokaciji ili specifičnom tipu istočnogotskih naselja (ovdje ne razmatramo postojeća kasnoantička naselja i urbane centre o kojima je bilo riječi u prethodnim poglavljima) i problem i dalje ostaje nerasvjetljen. Pitanje je da li su takva, izdvojena naselja uopšte postojala. Najvjerovatnije je da su se Istočni Goti, krećući se dobrim rimskim cestama, koristili i već postojećim naseljima ili urbanim cjelinama (npr. Zenica, Travnik, Sarajevsko polje, Potoci, Japra), uz lokalitete smještene duž rimskih cesta gdje starija naselja nisu otkrivena. Ako je utvrđeno da su Istočni Goti poštovali stare administrativne i sudske institucije, i ako je civilna uprava ostavljena Rimljanima (*consularis provinciae Dalmatiae*), onda je logično da su se i smjestili u naselja u kojima su ove institucije već postojale. To se može pretpostaviti i za metalurške centre, s obzirom na poznatu pažnju koju je ovoj proizvodnoj grani posvećivao i sam Teodorik, mada su arheološka ispitivanja metalurškog punkta u dolini Japre kod Blagaja-Bosanskog Novog ostavila otvorenim pitanje da li su ovaj važni pogon upotrebljavali istočnogotski upravljači. Rijetki toponimi za koje se pretpostavlja da su u vezi s boravkom Gota u ovim krajevima, kao što su Gačani kod Prijedora, Hrgud kod Stoca i Otolež kod Gacka, ne rasvjetljavaju ovaj problem. Otkriveni nalazi ipak pokazuju da su se pridošli Goti, osim vojnih posada, postepeno pokušali uklopiti u zatečene prilike. Ne bi se moglo reći da je autohtono stanovništvo, u svom poznatom preziru prema varvarima, bilo voljno da podrži ovaj pokušaj. Do kog stepena je bila ostvarena asimilacija ova dva etnički i kulturno različita elementa u relativno kratkom periodu boravka Gota u našoj oblasti, moći će se reći tek nakon svestranijih istraživanja ovog čitavog i ne tako jednostavnog problema. Ovdje se mora naglasiti da je teškoća pri izdvajanju onoga što zaista predstavlja kulturnu ostavštinu Istočnih Gota u tome što su Goti, u svojim kretanjima i doticajima s antičkim svijetom u toku prethodnih stoljeća, preuzeli mnogo toga što je pripadalo antičkoj civilizaciji. Ako ovdje navodimo nalaze koji vremenski pripadaju razdoblju seobe naroda, ili još uže, vremenu istočnogotske vladavine u Bosni i Hercegovini, to ne znači da su svi ti nalazi i pripadali ovom etnikonu. Ukoliko se ne radi o sasvim jasnim i određenim karakteristikama izvjesnih objekata ili sitnih predmeta, veoma je teško bez natpisa ili sigurnih pisanih izvora preciznije odrediti šta su ostaci pridošlih Gota, a šta daleko brojnijeg domaćeg življa. Na današnjem stepenu proučavanja ovoga pitanja moguća su samo veoma oprezna diferenciranja.

Ovaj se problem nametnuo, u svom punom intenzitetu, i pri istraživanju arhitektonskih spomenika, naročito onih sakralne namjene, i njihove plastične dekoracije, o čemu je opširnije bilo govora u prethodnom poglavlju. Kao revni hrišćani Istočni Goti su, to se može pretpostaviti, morali imati svoje

hramove. Koje od mnogih sačuvanih bazilika, međutim, pripadaju arijanskim Gotima, a koje ortodoksnom domaćem stanovništvu, do danas nije rasvijetljeno. Samo u slučaju bazilike u Brezi, na čijem su jednom stubiću urezani znaci germanskog, runskog alfabeta, futharka, uz još dva izolirana runska znaka na drugim fragmentima, problem se otvara i u ovom smislu. Pored različitih preciznijih određenja na relaciji istočnogotski-alamanski-južnonjemački alfabet, razlike su ispoljene i u pogledu interpretacije ovih zapisa kao magične formule, uobičajene i u antici, odnosno kao usputnih zapisa bez određenijeg značenja.

Nešto više znamo o načinu sahranjivanja u ovo vrijeme. Osim ranije spomenutih zidanih grobnica, poznati su nam i pojedinačni ukopi, grupa grobova ili nekropola. Posebno je interesantan primjer sekundarne upotrebe antičkih sarkofaga u Potocima kod Mostara. Po nalazima u grobu utvrđeno je da su u ovim sarkofazima početkom VI vijeka naknadno sahranjene pokojnice istočnogotskog porijekla. U nekoliko kasnoantičkih grobnica (Turbe kod Travnika, Oborci kod Donjeg Vakufa, Stranjani kod Zenice, Vrdolje kod Konjica) uz pokojnike su nađeni predmeti vizantijskog, kasnoantičkog ili germanskog porijekla, datirani u kraj V i prve decenije VI vijeka. Upotreba ovih grobnica odražava vezanost za stare tradicije u pogledu načina pokopavanja koji je intenzivno bio u upotrebi u kasnoantičko doba. Uticaj Salone, njenih prostranih nekropola u kojima srećemo ovu vrstu grobnica, kao i naglašeni kult sahranjivanja, bili su dovoljno jaki da se njihovo zračenje osjeti i u oblastima relativno udaljenim od ovog centra.

Sl. 117 – Kopče iz Rakovčana

Sasvim drugu vrstu pokopavanja pokazuju grobovi u Rakovčanima kod Prijedora i u Mihaljevićima kod Sarajeva. Grobovi su poredani u redove i predstavljaju ranu pojavu tzv. groblja na redove, pojavu koja će se održati do duboko u srednji vijek i kod etnički sasvim različitih naroda. Pokojnici su jednostavno spuštani u zemlju, položeni na leđa i ponekad zaštićeni drvenom pločom, čiji su ugljenisani tragovi pronađeni ispod ili, češće, iznad skeleta. Ove ploče, poznate kao Totenbrett, javljaju se i na svim germanskim nekropola-

ma ranog srednjeg vijeka. Očigledna je težnja ka usmjeravanju grobova u pravcu istok-zapad, sa razumljivim većim ili manjim odstupanjima od ovog osnovnog smjera. Ovakav smjer takođe predstavlja već utvrđeni običaj, koji su i germanska plemena, među njima i Goti, postepeno prihvatili od vremena svoga pokrštavanja. Položaj ruku pokojnika u ovim grobovima, koje su uglavnom pružene uz tijelo, ne odaje njihovu religijsku pripadnost, ukoliko se prihvati mišljenje da su prekrštene ruke znak hrišćanske konfesionalnosti. Gotovo ni u jednom od ovih ukopa, bilo u grobnicama, bilo položenim neposredno u zemlju, nisu nađeni grobni prilozi koji bi ukazivali na posmrtni kult pokojnika. Izuzetak čini keramička posuda iz Dželilovca kod Travnika i Mihaljevića kod Sarajeva i staklena posudica iz Vrdolja. Možda je situacija bila drukčija i u nekom drugom slučaju, ali među dosadašnjim podacima o navedenim lokalitetima u Bosni i Hercegovini nema zabilježene ove pojave.

Nekropola na Bošnjića voću u Rakovčanima kod Prijedora, tipa ravnih grobova na redove, čija se djelomična neravnomjernost podrazumijeva, kao i prevaliranje smjera jugozapad-sjeveroistok nad smjerom zapad-istok, obuhvatala je oko 70 sačuvanih grobova, među kojima su, osim jednostavnih grobnih jama u ovom aluvijalnom tlu, zapaženi i raznovrsni zaštitni okviri konstruisani od drvenih ploča, a u tri slučaja čak i u vidu izdubljenog stabla (poznatih Totenbaum). Priloge, uglavnom nakit i dijelove odjeće, sadržavalo je više od polovine grobova. Sasvim izuzetan nalaz bojne sjekire u dva groba, noževi, strelica, šilo i turpija i nekoliko rimskih novčića dopunjavaju ove raznovrsne nalaze (naušnice s poliedrom ili s korpicom, narukvice, ogrlice, stilosi, fibule, kopče, lukovi, torbice, češalj), od kojih su se mnogi pojavili prvi put u Bosni i Hercegovini, a neki i jedini put do sada. Njihova analiza reflektira svu složenost vremena kome pripadaju, tj. decenija prve polovine VI vijeka, potvrđujući snažan uticaj kasnoantičkih tradicija i oblika, uz istovremene prodore novih uticaja, u ovom slučaju iz istočnogotsko-gepidskog kulturnog kruga. Porijeklo radionica iz kojih potiču nalazi, pored domaćih u široj okolini, može se tražiti jednako u južnim predjelima, u vezi sa Salonom preko Knina, kao i u sjevernim, panonskim, uz posredstvo Sirmijuma preko Servicijuma ili bliže Siscije. Ova šarolikost postaje jasnija ako se uzme u obzir situiranost nekropole na lijevoj obali Sane, u kraju prošaranom graničnom linijom između provincije Dalmacije i provincije Panonije (bez obzira u kojoj varijanti), takođe i granicom između Savije (Pannonia Superior) i Panonije Sirmijensis (Inferior). Antropološka ispitivanja konstatirala su, između ostalih karakteristika, i pojavu vještačke deformacije lobanje (kod četiri skeleta), prve i jedine do sada poznate u Bosni i Hercegovini, a do tada, u našoj zemlji, otkrivene jedino na gepidskoj nekropoli Jakovo-Kormadin kod Zemuna. Njihovo atribuiranje germanskom, ovdje istočnogotskom, etničkom sloju otvorilo je i problem atribuiranja mnogih spor-nih nalaza ovoga vremena i njihovih nosilaca (nekropola je otkrivena 1959. godine i istraživana od 1960. do 1964. godine).

Vremenu koje slijedi negdje do kraja VI vijeka pripada nekropola sa Gradine u Koritima kod Duvna, ukopana u slojeve praistorijske gradine. U toku višegodišnjih istraživanja otkriveno je 86 grobova, svrstanih u nekoliko redova, čija je nepravilnost donekle posljedica konfiguracije terena i zatečene stratigrafije lokaliteta. U primjetno plitkom pokopavanju grobovi su u većini orijentirani u pravcu zapad-istok, i jugozapad-sjeveroistok, a zatim u pravcu

sjevero-zapad-jugoistok, otkrivajući šarenilo uobičajeno u ovoj ranoj fazi razvoja groblja na redove. Većina grobova bila je ograđena, u različitoj mjeri, nepravilnim kamenjem, a u nekoliko slučajeva nepravilno otesane ploče složene su u neku vrstu grobnice. Polaganje kamena direktno na pokojnika, kao trag običaja povezanih s vampirizmom, konstatirano kod nekoliko grobova, uobičajena je pojava. Pokojnici su sahranjeni u ispruženom položaju, najčešće s rukama spuštenim u krilo. Dvojni grobovi su sasvim rijetki, a ovdje ističemo samo grobove 73 i 74, koji su ograđeni posebnim, ovalnim okvirima i povezani. Nalazi otkriveni uz skoro jednu polovinu skeleta pripadaju najvećim dijelom ukrasnim ili funkcionalnim dijelovima nošnje, i sasvim rijetkim primjercima nakita i utilitarnih predmeta. Najčešći nalaz predstavljaju fibule različitih tipova, počev od omega fibula, bronzanih i željeznih, preko bronzane fibule s povijenom nogom ili pločaste, do fibula u vidu krsta, bronzanih i srebrnih, u skali od najjednostavnije aplike do krstova ukrašenih uloškom ili krsta ornamentiranih krakova okrunjenih pticama. Kopče, željezne i bronzane, pripadaju takođe različitim tipovima, od omega kopči do kopčica s kloazoniranim dvostrukim okovom. U različitom položaju kopči posebno je zanimljiv položaj kopče u ustima pokojnika, pri čemu je bronzana narebrena kopča poprimila ulogu obolusa. Nekoliko stilusa, jednostavnih prstenova, narukvica zadebljanih krajeva i srebrna naušnica sa granuliranim privjeskom složenim u trokut dopunjuju ove

Sl. 118' – Fibula – krst iz Korita

nalaze. Nož i luk torbice iz istog groba jedini su upotrební predmeti u ovom fundusu. I po vrsti i po tipološkim karakteristikama, nalazi sa Korita otkrivaju jako prisustvo kasnoantičkih tradicija, kao i refleksie varvarizirane antičke produkcije pristigle sa sjevera, uz snažne nove impulse vizantijsko-mediteranskog kruga, izražene naročito fibulama-krstovima, među kojima srebrna fibula s pticama iz groba 74, i po obliku i po prenatlašenoj hrišćanskoj simbolici spada među unikatne produkte u širokom arealu. Vezanost za radionice Salone, Narone i šire u ovom dijelu evidentna je i prirodna, dok su produkti iz radionica Sirmijuma ili Siscije mrežom magistralnih puteva u ovom kraju mogli stići bez teškoća, u vremenu u kome su živa kretanja, uslovljena i događajima na pomolu, bila sasvim prirodna. Da li je ova zajednica autohtonog romaniziranog i hristijaniziranog življa pripadala episkopiji u bliskom Delminijumu, ma gdje on bio lociran, ili jednako bliskoj, u Sarsenterumu, pokazaće buduća istraživanja (istraživanja nekropole obavljena su 1968, 1970 i 1976. godine).

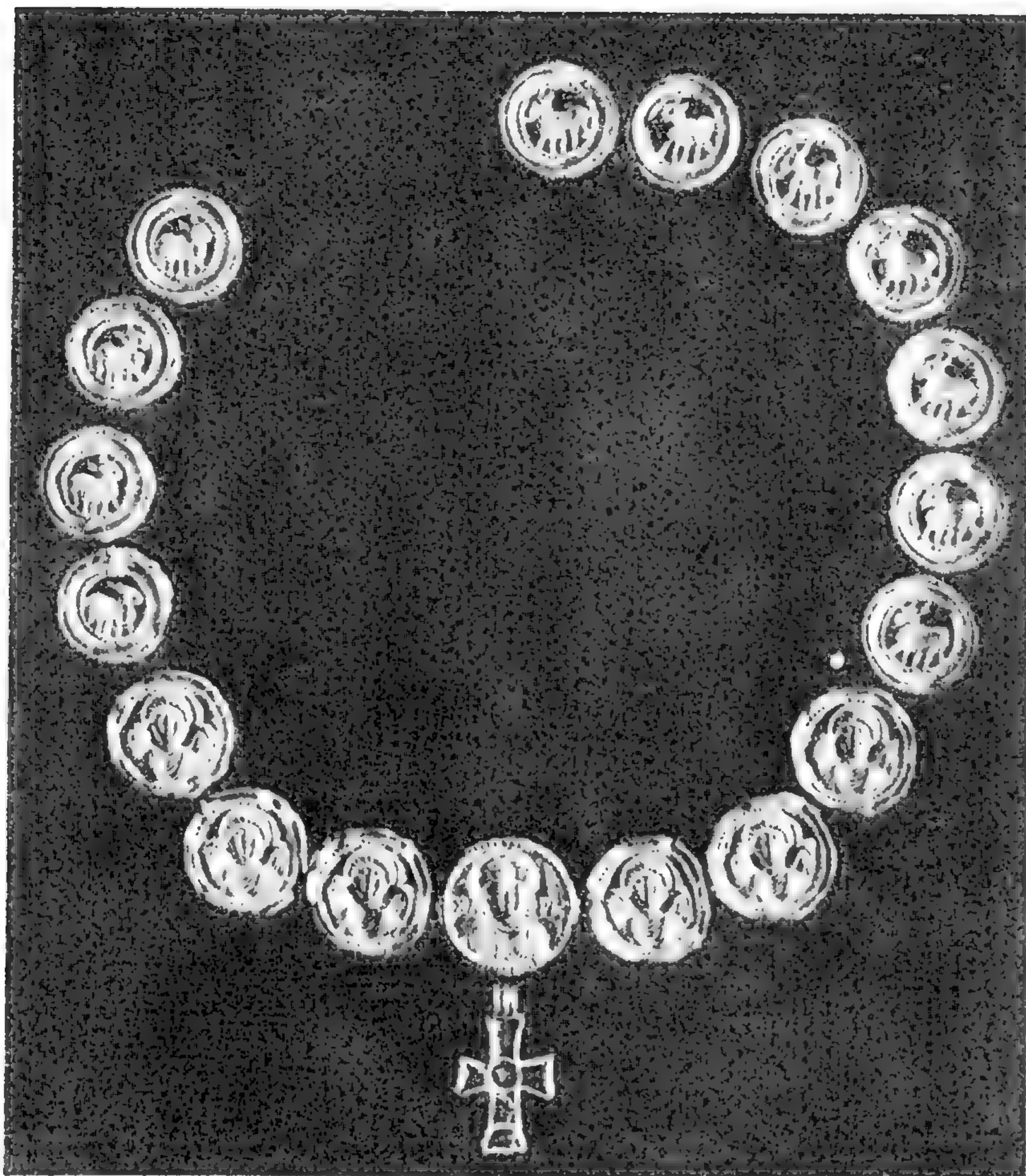
Nalazi u grobovima koji su do sada istraženi u daleko najvećoj mjeri pripadaju nakitu ili ukrasnim predmetima uz nošnju. Svojom pojavom oni pružaju mogućnost rekonstrukcije nošnje, zatim etničkog opredjeljivanja, vjerske pripadnosti, kao i uvida u poznavanje zlatarske umjetnosti i sl. Mnogo rjeđe nailazimo u ovim grobovima na oružje ili oruđe koje nam pruža sliku o ovoj vrsti izrađevina. Do sada su od oružja poznate samo dvije sjekire i atipična strelica iz Rakovčana i umbo (dio štita) iz Breze. Dok su pomenute sjekire nastale u krugu kasnoantičke kovačke djelatnosti, ukrašeni umbo proizašao je iz vizantijske radionice ovoga vremena. Brojnije nalaze malih noževa sa više lokaliteta, takođe iz Rakovčana, Mihaljevića i Mogorjela i Korita, uvrstili bismo prije u oruđe.

Na osnovu otkrivenih nalaza očigledno je da je u kasnoj antici došlo do izvjesnih promjena u nošnji i njenim dijelovima. U uzajamnom dodiru rimskog i varvarskog stanovništva u graničnim područjima Carstva došlo je do međusobnih uticaja, koji su se odrazili i u dijelovima nošnje i u nakitu. Kao primjer navešćemo upotrebu stilusa različitog oblika kao ukosnice i čestu pojavu kopče od pojasa, remena na pojasu, ramenu ili nozi. Po tipovima ovih nalaza možemo dalje zaključivati o etničkom porijeklu njihovih nosilaca, vremenskoj pripadnosti ili mjestu nastanka. Antička nošnja opisana je u prethodnom izlaganju; vjerujemo da je i kroz dalja stoljeća ostala u cjelini ista, osim nekih novina u detaljima, na koje smo ukazali. Što se tiče gotske nošnje, o njoj, na osnovu arheoloških nalaza iz Bosne i Hercegovine, ne možemo dati potpuniju sliku. Ne posjedujemo ni kamene spomenike ni ostatke tekstila, niti drugi materijal iz ove oblasti koji bi nam omogućio da izvršimo rekonstrukciju nošnje. Na osnovu metalnih, ukrasnih ili funkcionalnih detalja na nošnji možemo zaključiti da su ukosnice pridržavale kosu, ili još vjerovatnije maramu ili veo preko glave. Dalje, da je ženskoj nošnji pripadao par lučnih fibula, na svakom ramenu po jedna, za pričvršćivanje ogrtača. Nošnja je sigurno uključivala pojas sa sitnijim remenjem, o čemu svjedoče brojne kopče različitih dimenzija. Malim kopčama bile su pričvršćene trake oko nogu, a po velikom broju malih sitnih klinova, nađenih u Rakovčanima, uz stopala pokojnika, možemo naslutiti tip obuće. O starijoj germanskoj nošnji uopšte više saznajemo iz pisanih izvora rimskih i vizantijskih pisaca, kao i sa različitih spomenika sačuvanih u drugim zemljama. Predstava pobijedenih ili zarobljenih Germana čest je motiv na rimskim

nadgrobnim spomenicima, na trijumfalnim lukovima ili na novcu, koji dopunjuje ili potvrđuje opise u pisanim dokumentima. Tako saznajemo da je muška nošnja podrazumijevala ogrtač, neku vrstu košulje, hlače, pojas, trake oko nogu i cipele. Kosa je bila vezana u čudan čvor na jednoj strani glave. Ženska nošnja je umnogome bila slična muškoj, ali je sadržavala maramu ili veo, a haljina (košulja) nekada je bila bez rukava. Tu je spadao i dio nošnje koji su, kao što smo spomenuli, na ramenima pridržavale fibule. Kosa je padala slobodno. Nekoliko luksuznih nalaza iz ženskih grobova poznatih iz Mađarske, Jugoslavije i Italije predstavljaju garniture koje, uz nakit, sadrže i par fibula, kopče s okovom i ukosnice. Ovi nalazi datirani su u kraj V i početak VI vijeka i pokazuju izvjesnu kultiviranu varijantu one nošnje koju su nam zabilježili rimski spomenici. U Bosni i Hercegovini ovakve garniture nisu do sada pronađene.

Smatramo da u daljem izlaganju, nakon ovoga što smo iznijeli, nije potrebno insistirati na strogoj podjeli naših nalaza na predmete koji pripadaju nakitu i one koji su činili sastavni dio nošnje. I jedni i drugi spadaju u zlatarske proizvode svoga vremena i određenog kulturnog kruga, nosioci su istih stilskih osobina, pokazuju određen stepen poznavanja zlatarskih tehnika i često čine jedan zatvoren nalaz. Biće dovoljno da ukažemo na to da se u našem materijalu od nakitajavljaju ogrlice, privjesci, naušnice, narukvice i prstenje, dok bismo fibule, ukosnice i kopče pripisali nošnji. Osim ove uopštene podjele, iz do sada otkrivenih nalaza vidljiva je druga podjela, koja nam se čini važnijom, a to je mogućnost izdvajanja nekoliko nalaza koji pripadaju luksuznijim izrađevinama, u zlatu ili srebru, od čitavog niza predmeta koji su rađeni u bronzi i koji pripadaju proizvodima namijenjenim širokoj potrošnji. Ova podjela, koja se odnosi više na formalnu stranu nalaza, može se dalje primijeniti i pri analizi stilskih osobina, kao i pri razmatranju sa sociološkog stanovišta. Jasno možemo zaključiti da se radi o postojanju jednog uskog, istaknutijeg i bogatijeg kruga, s jedne strane, i mnogo šireg, skromnijeg sloja stanovništva, s druge strane. Ovakva podjela obuhvata jednako domaći živalj kao i gotski sloj stanovništva. U pogledu stilskih osobina nekoliko luksuznijih nalaza otkrivaju nam sve karakteristike već davno utvrđene za zlatarske proizvode Gota. Izrazita naklonost prema skupocjenom materijalu i obilna upotreba finih zlatarskih tehnika, filigrana i granulacije, koje su upoznali u starim, nadaleko poznatim pontskim radionicama u vrijeme svoga boravka na obalama Crnog mora, čine glavne odlike njihovih proizvoda. Poseban afinitet prema dragom kamenju i efektima polihromije, koji nastaju njihovim ulaganjem u zlatnu i srebrnu osnovu, javlja se već od III vijeka u antičkom nakitu pod uticajem zlatarskih radionica na Istoku. Goti, Zapadni kao i Istočni, prihvatili su ovaj novi, polihromni stil i razvili ga svuda kuda su se kretali od Ponta do Španije. U istočnogotskom nakitu naročito je omiljena upotreba almandina (indijskog rubina, granata) i smaragda.

Za sada sasvim rijetki nalazi iz Bosne i Hercegovine predstavljaju rad poznatih vizantijskih i gotskih radionica, odakle su dospjeli kao import ili kao dar. Najstarije nalaze u ovoj prvoj fazi koju razmatramo, i jasan novi, istočni element, predstavljaju tri torquesa – ogrlice – jedan srebrni sa nekropole u Grborezima kod Livna i dva bronzana otkrivena uz grob unutar kompleksa rimske vile u Višićima kod Čapljine, sva tri u sekundarnoj upotrebi – od kojih

Sl. 119 – Zlatna ogrlica iz Turbete

sva tri pokazuju različite varijante, slične primjercima poznatim iz tzv. kneževskih grobova hunskog vremena u srednjoj Evropi, datiranim u prvu polovinu V vijeka. Pripadali su, po tradiciji, nekoj vrsti novoformiranog plemstva, pa su tako na osnovu ovih nalaza moguća i razmatranja u svjetlu novih socioloških i drugih diferenciranja. U ovu malobrojnu grupu luksuznijih nalaza ovog vremena spada i zlatna ogrlica iz Gornjeg Turbete kod Travnika, koja sadrži osamnaest kružnih medaljona, od kojih je na jednim predstava jagnjeta a na drugim predstava anđela. Srednji medaljon ukrašen je ženskim portretom uz grčki natpis: *haris*. Medaljoni su bili pričvršćeni na tekstilnu traku, a kao privjesak ogrlica je, vjerovatno, imala zlatni krst s ulošcima almandina (okolnosti nalaza ovo ne preciziraju). Ogrlica je nađena uz pokojnika sahranjenog u zidanoj grobnici pored ranohrišćanske bazilike. Mjesto ukopa, tip grobnice i sam nalaz, koji pripada skupocjenim produktima vizantijskih zlatarskih radionica s kraja V vijeka, jasno ukazuju na veoma uglednu ličnost.

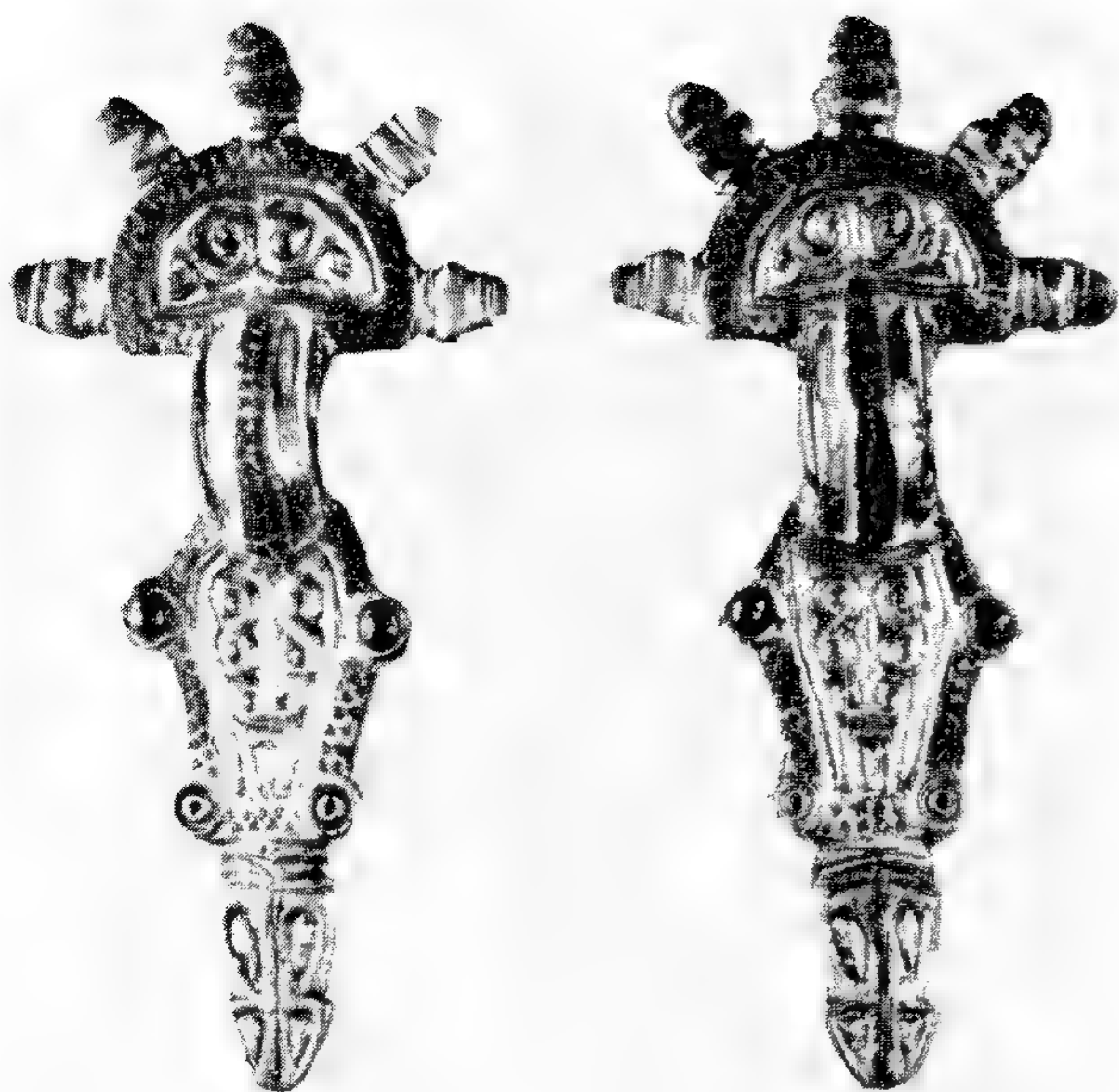
Drugi ne manje skupocjen nalaz predstavlja nakit otkriven u Potocima kod Mostara. Nađen je uz dva ženska skeleta položena naknadno u dva antička sarkofaga. U jednom je nađen zlatni lanac s privjescima na čiju su zlatnu podlogu aplicirani ulošci almandina i smaragda. Lanac je završen dvjema agrafama u vidu ptica, koje su takođe formirane od almandinskih i smaragdskih

uložaka u zlatnu podlogu. Ovaj lanac predstavlja pravu rijetkost među nakitom ovoga vremena na čitavom evropskom području i izvjesne sličnosti pokazuje samo sa dva nalaza iz Madarske, odnosno Italije, koji pripadaju Istočnim Gotima. Osim skupocjenog materijala od kojeg je izrađen, njegova gotovo usamljena pojava daje mu izuzetan značaj unutar do sada poznatim istočnogotskim nalazima. Garnitura nađena u drugom sarkofagu sadržavala je par srebrnih pozlaćenih lučnih fibula, par zlatnih naušnica s filigranom jagodom i privjeskom s ulošcima smaragda i almandina, dio lančića sastavljenog od zlatnih cjevčica i almandinske perle, i bronzanu kapsulu u kojoj su bile nađene ćilibarske perle. Ova garnitura se takođe priključuje luksuznom istočnogotskom nakitu iz prvih decenija VI vijeka. Pored izrazito istočnogotskih lučnih fibula italskog radioničkog porijekla, ostali dijelovi ovog nalaza pokazuju jaku vezanost za antičke zlatarske proizvode i u formalnim detaljima i primjenom zlatarskih tehnika. Nalaz iz Potoka, kome se pridružuje i izgubljeni zlatni lanac iz trećeg groba, otkrivenog mnogo kasnije, potiče iz grobova smještenih u neposrednoj blizini bazilike na Grčinama. I ovdje, kao i u Turbetu, lokacija uz baziliku, ukop u sarkofage i sam skupocjeni nalaz, govori o tome da se radi o grupi veoma uglednih pokojnika.

Manje skupocjene, ali ne manje značajne nalaze predstavljaju dva para srebrnih i pozlaćenih lučnih fibula s almandinskim ulošcima koje potiču iz Gornjih Pećina kod Travnika i Mihaljevića kod Sarajeva. Uz fibule iz Gornjih Pećina nađen je par srebrnih naušnica s ukrašenim poliedrom i krupna perla od

Sl. 120 – Zlatna ogrlica iz Potoka

Sl. 121 – Fibule iz Mihaljevića

kalcedona, a uz fibule iz Mihaljevića, vjerovatno, krupni kristalni bikonični pršljen i bronzani prsten s almandinskim uloškom (detaljnije okolnosti nalaza nisu poznate). Ove fibule, kao i one iz Potoka, takođe pripadaju istočnogotskim tipovima ovih ukrasnih predmeta. One se u većem broju ili kao pojedinačni nalazi javljaju u svim oblastima u kojima su boravili Istočni Goti, od južne Rusije do Italije, a potekle su iz čuvenih gotskih zlatarskih radionica na Krimu, u Podunavlju, Sirmijumu, Akvileji i dr. Dok fibule iz Gornjih Pećina pokazuju više sličnosti sa tipovima krimskih radionica i onih iz donjeg Podunavlja, fibule iz Mihaljevića odaju italsko porijeklo. Oba para datirana su oko 600. godine. Naušnice s poliedrom, većinom zlatne, čine uobičajenu cjelinu s parom fibula u istočnogermanskoj-istočnogotskoj ženskoj nošnji oko sredine i u drugoj polovini V vijeka u Podunavlju, tj. prije odlaska Istočnih Gota u Italiju, dok bi naušnice iz Gornjih Pećina predstavljale njihovu pojednostavljenu varijantu. Kalcedonska perla samo logično dopunjava ovaj nakit ukazujući na socijalni rang lica koje ga je nosilo, kao što je to slučaj, vjerovatno i sa nalazom iz Mihaljevića, s obzirom na pršljen od gorskog kristala.

Sva tri izložena nalaza, mada pripadaju istoj etničkoj grupi, istom periodu i istoj tipološkoj skupini, pokazuju svoje specifičnosti i u pogledu skupocjenog materijala od kojeg su izrađeni i u pogledu sastava grobne cjeline. Sva tri para fibula, jedina do sada poznata su područja Bosne i Hercegovine, jednako tipološki svrstana i jednako datirana, razlikuju se u detaljima vidno među sobom i ukazuju na različito radioničko porijeklo. Dosta rijetka pojava ovih fibula kod nas upućuje na to da su pripadale, ako ne uglednijim, ono svakako imućnijim osobama. Nalazi izvan područja istočnogotske države objašnjavaju se više rodbinskim vezama, udajom ili poklonom nego trgovačkim importom.

Među ostalim ukrasnim predmetima koje poznajemo sa našeg područja i koji čine onu drugu, manje izuzetnu grupu, srećemo ogrlice od perli različitog oblika, izrađene od ćilibara i staklene paste, često ukrašene inkrustacijom. One se javljaju već u kasnoantičko doba, naročito u graničnim rimskim provincijama, pod uticajem dodira sa germanskim plemenima. Do sada su otkrivene, na

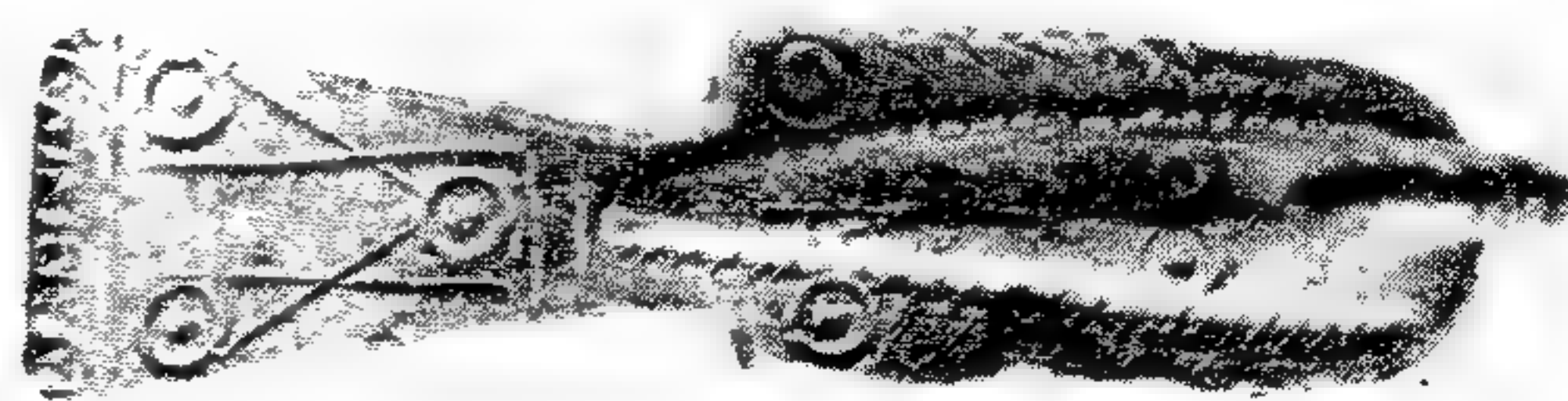

Sl. 122. i 122a. Fibula iz Mogorjela

teritoriji Bosne i Hercegovine, samo u po jednom grobu u Mihaljevićima i Rakovčanima. Privjesci iz Mihaljevića i Bugojna u vidu krsta i fibula-krst iz Lisičića, uz one iz Korita, ukazuju na hrišćanske simbole. Njima se priključuju fibule u vidu ptice, vjerovatno goluba, iz Mogorjela, Rotimlje kod Stoca i Masluma kod Gacka, bronzane i srebrne, različito izvedene i ukrašene. Ovi nalazi, mada malobrojni, potvrđuju široko rasprostranjenu simboliku u nakitu IV-VII vijeka, koja se zapaža na području čitavog Mediterana pod uticajem vizantijske umjetnosti i njene težnje za simboličnim predstavama.

Pločaste fibule otkrivene u Rakovčanima i Koritima, obje jako oštećene, ne pružaju mogućnost određivanja detaljne simbolike i tipološke analize, ali svojom pojavom potvrđuju uticaj iz sjevernih, panonskih oblasti i doprinose šarolikosti ukrasa ove vrste. Isti je slučaj i s fibulama s povijenom nogom, koje pripadaju ukrasu autohtonog stanovništva justinijanskog vremena, a koje su se pojavile bilo u sasvim jednostavnoj varijanti od željeza, bilo u nešto razrađenijem obliku u bronzi i srebru, kao što su fibula iz Korita ili grupa fibula sa Debelog brda. Navedene omega-fibule iz Korita, kao i ostale sa mnogih lokaliteta, naročito u Hercegovini, pripadaju tipu čije je trajanje zabilježeno tokom veoma dugog perioda, počev od kasne antike do srednjeg vijeka.

Pored zlatnih naušnica iz Potoka, koje se svojim razvijenim oblikom i izvedbom sasvim izdvajaju, u Bosni i Hercegovini javlja se, još sasvim izuzetno, jedan par naušnica s jednostavnom kockom (Rakovčani i nekoliko usamljenih primjeraka naušnica s korpicom. Oba ova oblika zastupljena su u nakitu kasne antike, da bi ih kasnije prihvatila i obilno upotrijebila i germanska plemena. Od kompaktne korpice s uloškom do korpice u vidu cvijeta i bogato ukrašene filigranom i granulacijom, ovaj oblik doživio je mnoge razvojne faze i lokalne varijante. U našim nalazima zlatna naušnica sa smaragdnom uloškom u kompaktnoj korpici, iz Zenice, čini prvu kariku u ovom razvoju, dok primjerci iz Rakovčana i Vrdolja prate sljedeće faze. Njihova pojava potvrđuje opšti ukus ovoga vremena u jednoj veoma širokoj oblasti i naklonost ka izvjesnim tipovima, koji su našli odraza i među stanovništvom Bosne i Hercegovine. Isti slučaj je i s naušnicama s kockom. Sićušna zlatna naušnica s granuliranim ukrasom u privjesku, slučajno nađena u Kabliću kod Livna, proizašla je iz luksuzne zlatarske produkcije vizantijsko-mediteranskog kruga druge polovine VI ili samog početka VII vijeka, dok njenu pojednostavljenu varijantu predstavlja srebrna naušnica iz Korita.

Sl. 123 – Fibula iz Masluma

Sl. 124 – Narukvica iz Sarajeva

Rijetki primjerci ukosnica u vidu stilusa, među kojima se ističu ukrašeni, gotovo identični stilusi iz Cimeša kod Bosanskog Petrovca, Korita i Mogorjela, a naročito bronzani i srebrni stilusi s istaknutom i perforiranom glavom iz Rakovčana dopunjuju ovu sliku. Nekoliko primjeraka jednostavnog prstenja i narukvica, izrađenih od željeza i bronzе, pripadaju istom fundusu. Od ovih sasvim uproštenih tipova donekle se izdvaja par bronzanih narukvica proširenih i ukrašenih krajeva iz Cimeša, u stilu barbariziranih antičkih oblika, a naročito bronzana narukvica ukrašena zmijskim glavama slučajno nađena u Sarajevu, kojoj u bogatom materijalu ovoga razdoblja širom Evrope jedinu analogiju pruža istovjetna narukvica iz Sremske Mitrovice, označena kao vjerovatno istočnogotska i datirana u V-VI vijek.

Brojni nalazi kopči različitih tipova govore o njihovoj širokoj upotrebi i ustaljenoj modi ovoga vremena. Uglavnom izrađene od jednostavnog materijala, bronzе i željeza, one su pripadale veoma širokom krugu stanovništva. Sasvim rijetko izrađene su i od srebra, ili pozlaćene i tauširane srebrnom niti. Njihov oblik kao i detalji na njima odaju ili ustaljene i varirane kasnoantičke oblike ili one karakteristične za germanske, naročito gotske kopče, čije su radionice, pogotovo one u Podunavlju, podmirivale potrebe veoma prostranog područja, posebno Panonije i Balkana. Nije onda čudno da ove tipove srećemo među mnogim germanskim plemenima, naročito među Gotima, Gepidima i Langobardima. Ovaj detalj odjeće prihvatilo je, sasvim prirodno, i domaće stanovništvo, ali je teško, i bez naročite svrhe, ovdje insistirati na etničkom opredjeljivanju njihovih nosilaca. Izdvajamo ipak nekoliko primjeraka, kao što je bronzana kopča s ovalnim okovom sa nepoznatog lokaliteta u Bosni i Hercegovini, srebrna kopča identične konture sa pravougaonim okovom iz Rakovčana, srebrne kopče karakterističnog obruča i trna iz Mogorjela, Mihaljevića i Rakovčana, masivna kopča s istaknutim trnom iz Mihaljevića, bronzane kopče ukrašene punciranjem iz Oboraka, Rakovčana i Korita, bronzane kopče narebrenog, izvijenog obruča iz Stranjana, Rakovčana (među njima jedna s izuzetno rijetko profiliranim trnom u vidu pačje glave) i Korita, gdje je otkrivena u funkciji obolusa, bronzane kopče sa štitastim trnom iz Rakovčana i Korita i mala pozlaćena kopča s okovom u kome se nalazio uložak od staklene paste iz Rakovčana. Od ovih, više ili manje, uobičajenih tipova sasvim se izdvajaju već pomenute dvije kopčice sa dvostrukim, kloazoniranim

okovima, koje ukazuju na moguće mediteranske, odnosno mediteransko-istočnorimske reflekske. Sve ove kopče datirane su od posljednjih decenija V do sredine VI vijeka. U nizu kopči koje je dala nekropola u Mihaljevićima nailazimo i na jedan poseban tip vizantijskih kopči s okovom izvedenim u tehnici proboja. Na jednoj od njih ponovo se pojavljuje motiv krsta, uz polumjesec. Primjerci ovih kopči, datiranih u drugu polovinu VI vijeka, koji u našoj zemlji predstavljaju sasvim izuzetnu pojavu, nađeni su u velikom broju na čisto vizantijskom području. U našim nalazima oni još jednom potvrđuju intenzivno miješanje uticaja koji vuku porijeklo iz različitih kulturnih sredina, čijoj šarolikosti doprinosi i mediteranska, donekle barbarizirana kopča s trougaonim okovom sa Gradine kod Drvara i još više sasvim izuzetna bronzana kopča s petljom za provlačenje remena i afontiranim konjima uz obruč iz Proboja kod Ljubuškog, čiji prototipovi pripadaju kasnoantičko-ranovizantijskom krugu, ali čiji ovako razvijeni oblici, tzv. istočnog tipa, potiču većinom iz varvarskih nalaza, posebno lociranih u oblasti između Dunava i Tise, sa datacijom u završne decenije VI i prve decenije VII vijeka.

Numizmatički materijal u određenoj mjeri reflektira događaje koji su se zbili u ovom razdoblju, počev od novaca Lea I (457–474) sa Vran-planine i sa nepoznatog lokaliteta, Zenona (474–491) iz Skender-Vakufa i sa nepoznatih lokaliteta, Anastasiusa (491–518) sa nepoznatih lokaliteta i iz Donjih Vrtoča, do naročito brojnih nalaza Justinijana I (527–565) sa mnogih lokaliteta i Justina II (565–578), koji su naročito zastupljeni u poznatoj bogatoj ostavi novca iz Grabovnika kod Ljubuškog, ili zlatnika Maurikija Tiberija (582–602) iz Gračаницe kod Gacka i sa nepoznatog lokaliteta. Srebrni novčići Athalariha (527–534) iz Vinice kod Duvna i srebrni novac Theodahada (534–536) iz okoline Bihaća, uz više nedefiniranih komada u mnogim zbirkama, potvrđuju opticaj istočnogotskog novca i u Bosni i Hercegovini u vrijeme njihove vladavine do 536. godine. Novac Kunimunda (?–568) sa nepoznatog lokaliteta jedini je sigurno gepidski nalaz do sada poznat u ovim krajevima.

U velikim kretanjima izazvanim seobom naroda pokrenula su se, među ostalim narodima, i mnoga slovenska plemena, povučena hunskim hordama. Već sredinom V vijeka naslućuje se njihovo prisustvo u Panoniji i Vojvodini, gdje čine niži sloj u okviru Atiline države. Među povlašćenim Hunima i donekle Istočnim Gotima, oni nastanjuju, uz autohtono stanovništvo, seoska naselja u močvarnim predjelima i uz rijeke. U VI vijeku Prokopije ih već spominje kao posebnu etničku grupu u Panoniji i dalje na sjeveru. Novi nalet iz oblasti oko Kaspijskog jezera, koji su ovog puta izvršili nomadski Avari, zahvatio je i povukao za sobom nove mase slovenske pripadnosti, dok se oni konačno nisu zaustavili u Panoniji u drugoj polovini VI vijeka. Ratoborni i pljačkaški nastrojeni, Avari postaju od tada stalna opasnost za svoje susjede na zapadnoj, a naročito na južnoj strani. Stalni upadi, provale i rušilački pohodi koji traju čitavo stoljeće ostavili su pravu pustoš u svim krajevima kroz koje su prošli. Budući da su bili nomadi i bez ikakvog smisla za bilo kakav urbani život, oni su uništavali sve što im je stajalo na putu. Vizantija i njene provincije na Balkanu predstavljale su glavni cilj pljačkaških težnji Avara, udruženih sa Slovenima, i njihovog čuvenog vođe kagana Bajana. On se naročito okomio na razvijeni i bogati vizantijski Sirmijum, koji je, poslije mnogo pohoda, konačno pao 582. godine.

U toku ovog prvog perioda avarske invazije, koji se obično naziva prvim avarskim kaganatom, provale ne prestaju. Sa sve jačom snagom one se nižu jedna za drugom sve dalje na jug, ostavljajući za sobom samo užas i ruševine. Na početku vladavine cara Iraklija (610–641) Istra, Dalmacija, Ilirik i Trakija doživljavaju jedan upad za drugim, i Avari i Sloveni preplavljaju ove oblasti. Konačno, 626. godine, oni opsjedaju i sam Carigrad i najzad doživljavaju poraz pod njegovim zidinama. Ovaj neuspjeli pohod izazvao je bitne promjene u avarskoj državi i pobunu podložnih slovenskih i bugarskih plemena. Sredinom VII vijeka, nakon novog priliva Avara, nastaje drugi period avarskih osvajanja, poznat kao drugi avarski kaganat. Njihove akcije koncentrisane su na Panoniju, a oblasti južno od Save nisu tangirane. Pobjedom koju su 798. godine izvojevale franačke trupe udružene sa Slovenima pod Karlom Velikim konačno je srušena avarska država. Ovim događajem ujedno je označen i kraj perioda velike seobe naroda za srednju Evropu i naše krajeve.

Oskudni izvori o ovim događajima u Bosni i Hercegovini mogu se objasniti relativno rjeđim i manje nemirnim i surovim upadima novih etničkih grupa i naroda zahvaćenih migracionim talasima. U toku brojnih avaro-slovenskih provala zabilježen je upad jednog slovenskog odreda negdje u istočnu Bosnu 551, kada je došlo do formiranja prve Sklavinije na Balkanu, čime je obilježen početak slovenske kolonizacije. Tokom 568. godine, po naređenju kagana Bajana, Kutriguri pustoše vjerovatno sjeveroistočnu Bosnu, a 597. godine uslijedio je upad Avara i Slovena kroz Dalmaciju, duž trase Servicijum-Salona, kada je porušena utvrda Vonke, ubicirana istočno od Ključa, i 40 drugih, da bi u vrijeme najjačih prodora, nakon 610. godine došlo do pada Salone. Kako dugo su se Avari zadržali u ovim krajevima, u kakvom odnosu prema Slovenima, to je pitanje koje još uvijek ostaje otvoreno, jer za vrijeme koje slijedi izvora nema za ovo područje, ali činjenica da od 30 toponima na Balkanu izvedenih od Obri–Obrov 15 potiče sa područja Bosne i Hercegovine, raspoređeni duž poznatih magistralnih saobraćajnica, ukazuju na složenost problema i potrebu njegove dalje razrade.

Pisani izvori o ovim događajima potiču od vizantijskih pisaca. Već u V vijeku važan izvor predstavljaju spisi Priska, kome se kasnije pridružuju podaci kod Prokopija i Menandra.

Arheološki tragovi ovog vremena, tj. prvog avarskog kaganata, svode se na izvjestan broj tipičnih trobridnih ili četvorobridnih željeznih strelica, otkrivenih uz objekte različite namjene, uz utvrde i bazilike (Debelo brdo nad Sarajevom, Varvara nad Ramom, Dabravine kod Breze, Klobuk kod Ljubuškog i naročito Borčani kod Duvna) i na samo dva nalaza nakita, oba luksuzna. Krupna zlatna naušnica s obrnutom piramidom iz bliske okoline Velike Kladuše, datirana u početak VII vijeka, pripada produktima vizantijskih putujućih zlatara u panonskom Podunavlju, gdje su radili za istaknuti avarski sloj, i potvrđuju avarsko prisustvo ovdje, kao što je slučaj i s parom zlatnih naušnica sa šupljom kuglom iz Čobe kod Maglaja, datiranim nešto kasnije, najvjerovatnije u VII vijek. Usamljeni nalaz iz vremena drugog avarskog kaganata predstavlja bronzani i pozlaćeni jezičac ukrašen viticom u tehnici proboja. Potiče sa nepoznatog lokaliteta u Duvanjskom polju i datiran je u kraj VIII vijeka.

RANOSLOVENSKO DOBA

Godine koje su slijedile nakon pada Salone smatraju se početkom jednog novog doba, kada je utvrđen proces stalnog naseljavanja Slovena u daljim decenijama. Slovenska plemena, Hrvati i Srbi, s dozvolom cara, naseljavaju čitavu oblast nekadašnje provincije Dalmacije, da bi postepeno u IX i X vijeku došlo do formiranja prvih državnih zajednica u našim krajevima. Od ovih osvajanja ostali su pošteđeni samo utvrđeni vizantijski gradovi na obali – Trogir, Zadar, Split, Dubrovnik i Kotor, u koje se pred provalama sklonilo preživjelo romansko stanovništvo. Postojanje ovog priobalnog, politički i kulturno vizantijski orijentiranog pojasa, odigralo je izuzetno značajnu ulogu u formiranju i razvoju paganskog sloveniziranog zaleđa. Jaka crkvena organizacija u ovim gradovima, naročito u Splitu, koji, kao nasljednik Salone, postaje glavno središte Dalmacije, predstavljala je odlučujući elemenat u postepenom hristijaniziranju doseljenih Slovena.

Nema nikakvih podataka o prilikama u Bosni i Hercegovini u ovom najranijem razdoblju nakon doseljenja Slovena, ni istorijskih, a gotovo ni arheoloških. Ako iz drugih oblasti naseljenih Slovenima znamo da su oni živjeli u plemenskim i rodovskim zajednicama, možemo to pretpostaviti i za ove krajeve. Ukoliko su postojale neke političke cjeline, to su morale biti župe u dolinama rijeka, kojima su na čelu bili župani. Nazivi ovih zajednica nose topografsko obilježje – Travunjani, Zahumljani, Neretljani. Zatečeni starosjedioci, Romani, živjeli su povučeni u svoje zatvorene zajednice. Pored nasilnog osvajanja, paganstvo novih doseljenika bilo je najznačajniji elemenat koji je otežavao bliži kontakt. Tek pokršćavanjem hrvatskog i srpskog plemena, u jednom dugom procesu, došlo je do potpune asimilacije Slovena i Romana.

Nije poznato kada je tačno izvršeno pokršćavanje slovenskih doseljenika, ali je sigurno da je dolazilo iz Rima i da je vršeno preko gradova u primorju već odmah nakon doseljenja. Obično se smatra da su Hrvati bili hristijanizirani oko 800. godine, dok se hrišćanski nazivi u srpskoj vladarskoj porodici javljaju tek u drugoj polovini IX vijeka. Misionarski rad Ćirila i Metodija i njihovih učenika učinio je mnogo za dalji proces pokršćavanja i u ostalim dijelovima Balkana. Između uglavnom pokršćene Raške i Hrvatske prostiralo se područje čiji se naziv još ni u IX vijeku ne spominje.

Prvi spomen imena Bosna javlja se kod Konstantina Porfirogeneta sredinom X vijeka. U okviru zemalja u provinciji Dalmaciji, on Bosnu spominje kao dio Srbije, dok su ostale oblasti obuhvaćene kao zemlje Neretljana, Zahumljana i Travunjana, kojima upravljaju arhonti. Među gradovima Srbije koji su navedeni u ovom spisu, spominje se i grad Salines (Tuzla), a u Bosni samo dva grada – Katera (Kotorac kod Sarajeva) i Desnik. Iz oblasti koje čine današnju Bosnu i Hercegovinu Konstantin Porfirogenet navodi još neke gradove – u Travuniji: Trebinje, Vrm, Lukabetai (D. Lukavac?); u Zahumlju: Bona i Hum (Buna, Blagaj), Mokriskik (Mokro), Galuimainik, Dobriskik; kod Neretljana (Pagana): Rastoka, Dalen (Doljani); u Hrvatskoj: Hlebena (Livno), a kao župe Pesenta (Pset-Bosanski Petrovac) i Pleba (Pliva). Prvobitna Bosna prostirala se u gornjem toku rijeke Bosne i njenih pritoka u ovom dijelu. Do sredine XII vijeka ona se proširila do granica Hrvatske na zapadu i Drine na istoku, obuhvatajući

Donje krajeve oko Sane i Vrbasa, Usoru, Soli i Podrinje. U X vijeku Bosna je samo dio srpske države kneza Časlava, koji je poslije njegove pogibije u borbi sa Mađarima pokorio hrvatski kralj Krešimir II. Nakon osvajanja od strane makedonskog cara Samuila krajem X vijeka, i njegovog poraza, Bosna je, kao i ostale balkanske zemlje, ponovo potpala pod vrhovnu vlast Vizantije. U XI vijeku Travunija i Zahumlje, a vjerovatno i dio Bosne, bili su jedno vrijeme pod vlašću dukljanske države. Pri kraju XI vijeka nomadski Mađari organizirali su se u snažnu Ugarsku državu, sa jakim pretenzijama na južne, balkanske zemlje. Nakon pripajanja Hrvatske njihovoj državi 1102. godine, na udaru se našla i Bosna. U trajnom sukobu između Vizantije i Ugarske, već oko sredine XII vijeka Bosna se našla pod vrhovnom vlašću Ugarske. Prvi po imenu poznat ban Borić učestvovao je u ovim borbama na ugarskoj strani. Borić je ipak, u borbama oko ugarskog prestola nastradao, a u novom ratu s Ugarskom, 1166. godine, Vizantija je još jednom zavládala Bosnom, uz Srem, Hrvatsku i Dalmaciju. Od ovog događaja počinje novo poglavlje u istoriji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku.

Najvažniji pisani izvori o periodu koji tretira ovo poglavlje potiču od vizantijskih pisaca, i samo djelomično od ugarskih, za događaje koji su se odigrali pri kraju ovog razdoblja. Ističemo posebno spise Simokate i Teofana. Od izuzetne je važnosti spis Konstantina Porfirogeneta, *De administrando imperio*, pisan između 948. i 952. godine. Za događaje u XII vijeku podatke daje Jovan Kinam, i jedini domaći izvor toga vremena – Barski rodoslov popa Dukljanina.

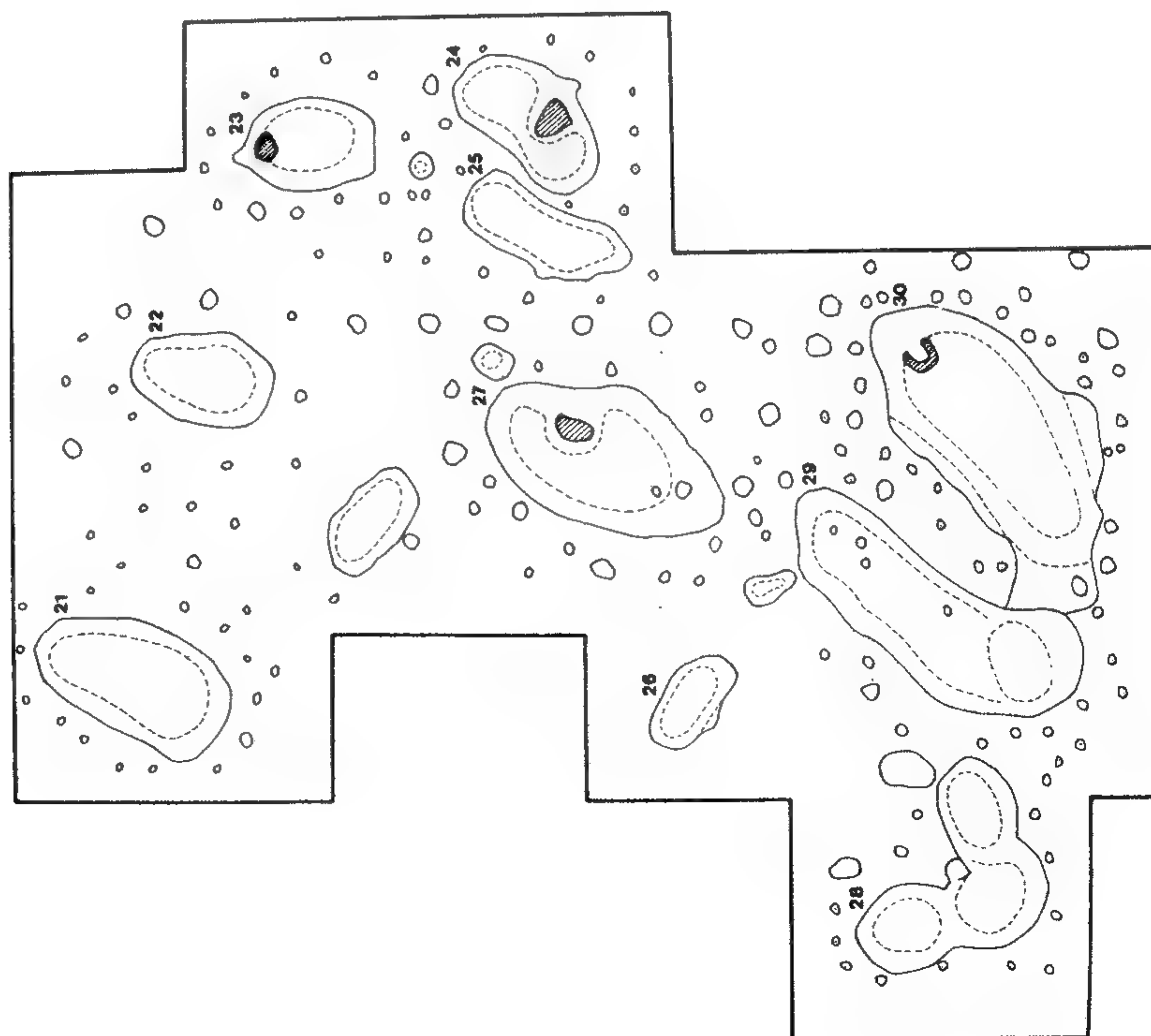
Naseljeni gradovi koje spominje car-pisac u svom spisu, a koji su vjerovatno bili neka vrsta utvrde i centra župa, nisu do danas sistematski istraživani, mada su na mnogima od njih sačuvani arhitektonski ostaci u većoj ili manjoj mjeri. Ostaci grada u Glamoču, Livnu, Mokrom, Blagaju, Donjem Lukavcu pružaju impozantnu sliku, dok bi sistematsko ispitivanje Crkvine u Trebinju, na kojoj se zapažaju tragovi utvrđenja i podgrađa, pružilo rezultate koji bi poslužili kao osnova za sigurnija zaključivanja. Isti je slučaj i o pretpostavljenoj utvrdi u Šarampovu pri izvoru Plive kao centru nekadašnje Plebe. Iskopavanja praistorijske gradine u Kotorcu kod Sarajeva otkrila su i tragove zidova i naknadnih gradnji, čiji opseg, stratigrafija i hronološko određenje nisu potpunije određeni ni fragmentima rane slovenske keramike otkrivenim u istraženom dijelu. Proučavanjima ovih izuzetnih spomenika moraće se posvetiti dužna pažnja u budućim istraživanjima.

Prilikom istraživanja praistorijskih gradina naišlo se, veoma često, i na fragmente slovenske keramike nekad u većem, nekad u manjem broju, na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, kao što to potvrđuju nalazi iz Zecova, Svodne, Dželilovca, Alihodža, Varvare, Biogradaca ili Ošanića. Već sam naziv gradina, koji je slovenskog porijekla i koji se redovno odnosi na praistorijska utvrđena naselja, govori o odnosu Slovena prema novom ambijentu. Kontinuitet upotrebe ovih lokaliteta dokaz je postepenog prilagođavanja ranijim naseljima, ali i određenih analognih faktora koji su uslovlili njihovo naknadno korišćenje. Uvijek znalački odabrane i situirane, gradine su, u vrijeme svoga nastanka, imale značajnu strategijsku ulogu, o čemu je već opširnije raspravljano. U nemirnim vremenima slovenskog naseljavanja i formiranja prvih društveno-političkih i teritorijalnih zajednica, gradine su ponovo odigrale

svoju ulogu. Gradina u Mokrom kod Lištice, koja uz praistorijske sadrži i tragove rimskog doba, spomenuta među gradovima Zahumlja kao Mokriskik, kao i spomenuta gradina u Kotorcu, otkrivaju značaj koji nije teško ocijeniti, kao ni mnogih drugih gradina, nepoznatih učenom caru – piscu, zavučenih dublje u brdovitoj Bosni, sve do sjevernih ogranaka njenih planina. Činjenica da su mnogi srednjovjekovni gradovi podignuti na nekadašnjim gradinama jasno govori o njihovoj važnosti kroz dugi niz stoljeća, neovisno od etničkih grupa koje su se na njima smjenjivale. Na žalost, danas još uvijek ne poznajemo arhitektonske ostatke sa ovih gradina iz vremena kada su njihovi stanovnici bili Sloveni. Jedino prema sitnim nalazima, uglavnom keramike i ponekad neke strelice, možemo, s arheološkog stanovišta, ustanoviti njihovo prisustvo. Pored gradina, tragovi slovenskog naseljavanja otkriveni su, mada u mnogo manjoj mjeri, i u pećinama u kojima je konstatiran praistorijski sloj (Hrustovača kod Sanskog Mosta, Sunička pećina u Dabarskom polju), kao i u poznatim sojeničkim naseljima (Ripač kod Bihaća i Gornja Dolina kod Bosanske Gradiške).

Antički lokaliteti otkrivaju ovu istu vezanost, jednako kada su u pitanju ostaci profane arhitekture (Vrbljani, Ilidža, Mogorjelo, Višići, Panik u dolini Trebišnjice, Mušići kod Višegrada, i mnogi drugi) ili sakralne građevine ovoga vremena (Bugojno, Breza, Žitomislići i dr.), uz koje su, sem u jednom slučaju, otkriveni tragovi primitivnog priziđivanja uz postojeće zidove, ili samo brojni fragmenti keramike. Fragmenti keramike sa navedenih lokaliteta, uključujući i praistorijske, pripadaju razdoblju IX–X vijeka i dalje.

Sistematska istraživanja ovoga perioda posljednjih decenija otkrila su izuzetno značajne ostatke najstarijih slovenskih naselja, nepoznatih do tada ne samo u ovom području nego i u našoj zemlji uopšte (uz sasvim rijetke izuzetke). Tragovi i naselja sa zemunicama ukopanim unutar prostora antičkog arhitek-

Sl. 125 – Detalj naselja iz Batkovića

tonskog kompleksa na lokalitetu Kršće u Mušićima, otkriveni 1966. godine, i bogat keramički materijal otkriven u njihovim slojevima omogućili su konstataciju da se ovdje radi o najstarijem slovenskom naselju kod nas, datiranom u vremenski raspon od početka VII do u IX vijek. Na prostranom lokalitetu Jazbine kod Bijeljine, čije je istraživanje obavljeno od 1969. do 1974. godine, otkriveno je slovensko naselje sa zemunicama i bogatim keramičkim materijalom. Naselje je obuhvatalo (u do sada istraženom dijelu) 50 objekata koji su pripadali poluzemunicama za stanovanje i objektima za preradu željezne rude. Pored njih otkrivene su i nadzemne zgrade na stubovima. Naselje je formirano po tipu tzv. gnijezda, s jednim središnjim starijim objektom i mlađim koji ga okružuju, što je svakako odraz porodičnih i rodovskih odnosa u ovom vremenu. Najstariji slojevi ovoga naselja sežu do u prvu polovinu VII vijeka, s trajanjem do sredine IX vijeka. I dok je u starijoj fazi privreda naselja bila ograničena na zadovoljavanje potreba samog naselja, u mlađoj fazi primjetni su predmeti importa, koji ukazuju na razmjenu i dodire i sa udaljenijim i razvijenijim produkcionim centrima. U ovom istom kraju, u susjednom Ostojićevu, otkriveno je posljednjih godina još jedno slovensko naselje sa poluzemunicama, ognjištem i pećima, s fragmentima keramike koji su okvirno datirani u VIII–IX vijek. Tako se naše poznavanje slovenskih naselja u ovom najstarijem periodu uveliko proširilo.

Sasvim drugoj grupi slovenskih naselja pripadaju utvrde ili gradišta, kako ih uopšteno nazivaju. Smještena obično u nizini, usred močvarnog tla ili na riječnim otocima, gradišta predstavljaju tipičnu zemljanu arhitekturu i poznata su u svim krajevima u kojima su živjeli Sloveni. Centralni, uzvišeni dio okružen je rovom, a onda utvrđen jakim nasipom u vidu obruča, na kome je smješten ulaz i most. Zemljani naboj pojačan je drvenom ili, rjeđe, kamenom

Sl. 126 – Keramika iz Batkovića

Sl. 127 – Gradište Berek u Mahovljanima

konstrukcijom i palisadama. U ostalim slovenskim zemljama, naročito u Poljskoj, mnogobrojna gradišta su detaljno proučena pa danas imamo jasnu sliku o arhitekturi i njenim pojedinim dijelovima u naseljima ove vrste. U našoj zemlji, međutim, gradišta koja su do danas ustanovljena predstavljaju dosta rijetku pojavu, a istraživanja su obavljena samo na gradištu u Mrsunjskom lugu kod Bosanskog Broda. Uzrok ovoj pojavi leži, s jedne strane, u tome što ovoj vrsti spomenika nije doskora bila poklanjana gotovo nikakva pažnja; s druge strane, smještena u ravničarskim predjelima i građena od zemlje, ovakva naselja su vjerovatno oštećena ili potpuno uništena intenzivnim agrokulturnim i melioracionim radovima. To ne znači da ih nije bilo u mnogo većem broju i u našim krajevima, naročito sjevernim, nizinskim. Nije bilo razloga da Sloveni na ovom prostoru napuste svoju tradiciju gradišnih naselja, bar onda kada su uslovi tla to dozvoljavali. Potvrdu njihovog postojanja i u Bosni i Hercegovini predstavlja izraziti primjer ove vrste naselja otkriven 1959. godine u Mahovljanima kod Banjaluke, na lokalitetu Berek. Ovaj objekat je utoliko značajniji što pokazuje dalju varijantu gradišnih naselja, gdje je centralno uzvišenje zaštićeno sa dva masivna kružna nasipa. Njegovo istraživanje tek predstoji, ali se već iz nalaza prikupljenih iz probnih soni (fragmenti keramike i sulica) može preliminarno zaključiti o upotrebi ovog objekta u vremenu od IX do XII/XIII vijeka.

U toku posljednjih nekoliko godina otkriveno je više naselja ovoga tipa različitih varijanata sa površinskim nalazima ranosrednjovjekovne keramike, naročito u okolini Bosanske Gradiške (Berek, Rogolji, Laminci-Dubrave, Cimiroti, Trebovljani, Petrovo Selo i dr.), a takođe i u okolini Dervente (Smrtići), od kojih su neka djelimično ili sasvim uništena.

Od svih važnijih pitanja koja su iskrsla u toku proučavanja srednjovjekovnih spomenika Bosne i Hercegovine, najmanje rasvijetljeno ostalo je pitanje arhitektonskih spomenika sakralnog karaktera. Pogotovo najranija stoljeća ovog razdoblja ne pružaju nikakve pouzdanije podatke, i sve ostaje na mogućim pretpostavkama. Ako izvjesni objekti koji se u novijoj interpretaciji pripisuju XI ili XII vijeku nameću diskusiju u vezi s njihovim datiranjem ili stilskim osobinama, prethodni vremenski period ne pruža ni tu mogućnost. Arhitektonski spomenici, koliko danas poznajemo stvari, apsolutno nedostaju. To je slika koja se, s malom vremenskom razlikom, ponavlja u svim slovenskim zemljama. Pored svih podataka koje su sačuvala predanja i pisani izvori bilo o Istočnim, bilo o Zapadnim i Baltičkim Slovenima, pouzdano je utvrđen samo skroman broj sakralnih objekata. Ovo odsustvo religijskih spomenika ili bilo kakvih hramova može se jedino objasniti karakterom slovenskog vjerovanja. Mnogi pokušaji da se religija starih Slovena protumači po logici ostalih mnogo-božaćkih religija ostali su bez uspjeha, prije svega, zato što na ogromnom prostoru na kojem su obitavala najrazličitija slovenska plemena nije moglo postojati jedno jedinstveno vjerovanje. Ovo naročito važi za period nakon velikih seoba tokom V i VI vijeka. Od svih domišljanja i zaključaka ostaje pouzdano samo to da su paganski Sloveni obožavali prirodne, apstraktne sile, uz naglašenu komponentu lunarnog kulta. Tako njihova religija nosi čisto animističko obilježje. Budući da su se bavili zemljoradnjom i lovom, i njihovo vjerovanje bilo je upravljeno prema onim prirodnim pojavama koje su bile vezane za rađanje i plodnost. Uz to, postoje sigurni podaci da su Sloveni obožavali šume, gajeve, drveće, a naročito izvore. Stoga se može prihvatiti mišljenje da, osim ovih prirodnih svetišta, stari Sloveni nisu ni imali drugih hramova.

Ne postoje nikakva saznanja o religiji Južnih Slovena. Može se, prirodno, zaključiti da su Sloveni na Balkan donijeli svoja davna vjerovanja, o čemu daju više podataka toponomastički nazivi, folklorna građa, narodna književnost i mnoge druge grane. Od toponima koji su se i danas održali, a koji sugurno vode porijeklo od prastarih kulturnih običaja, navešćemo, za primjer, samo nazive koji počinju s osnovom *treb* ili *trijeb*. Oni su uvijek označavali žrtvovanje ili žrtvište, zadržano po predanju i do danas. U Bosni i Hercegovini takođe nailazimo na ove toponime. Proučavanje porijekla krsne slave utvrdilo je vezanost ovog običaja za stara vjerovanja i, prije svega, za prvobitno društveno uređenje. Već smo konstatovali da je pokrštavanje Slovena koji su se spustili na Balkan počelo odmah nakon njihovog konačnog doseljenja, u VII vijeku, i vjerovatno poslije izvjesne stagnacije, u IX i X vijeku uzelo šireg maha. Već tada, u IX i X vijeku, duž čitavog primorja podignute su crkve skromnih razmjera, različite po svojoj osnovi i bogato ukrašene plastičnom dekoracijom, izvedenom u tehnici pletera ili prepleta. Rana pojava ovih crkvice baš na primorskom pojasu rezultat je jakog uticaja benediktinskog reda, koji je već od sredine VI vijeka intenzivno strujao iz srednje i južne Italije prema našoj obali, uz paralelne uticaje i prisustvo vasilijanskog reda. Čuveni majstori benediktinskog reda i proslavljeni graditelji razvili su u našim oblastima svoju punu djelatnost tokom XI i XII vijeka, kada nastaju naši poznati samostani od Crnogorskog primorja pa dalje prema sjeveru. Koliko se njihovoj graditeljskoj djelatnosti mogu pripisati i rijetke crkvene građevine koje se u Bosni i Hercegovini javljaju tokom XII i XIII vijeka, ostaje za sada otvoreno pitanje. I pored sve vjerovatnoće,

istraživanje ovih spomenika je, kao što smo napomenuli, tek na samom početku pa bi svaki zaključak mogao biti preuranjen.

Jedan vid vizantijskog uticaja u vezi sa sakralnim građevinama ogleda se u posveti nekoliko crkava sv. Petru, sv. Mihajlu i sv. Stefanu, koje su odraz široko rasprostranjenog poštovanja ovih istočnokršćanskih svetitelja i prisustva duhovnih strujanja iz sfere u kojoj su njihovi kultovi i nastali u našem primorju i njegovom zaleđu. Mnogobrojne crkve u južnom Primorju ili u okolini Splita i Sinja, sve iz vremena IX–XI vijeka, upućuju na punktove preko kojih su ova strujanja išla dalje prema unutrašnjosti.

Sl. 128 – Natpis iz Rapovina

Pored manjeg broja istraženih spomenika, o postojanju mnogo većeg broja crkvenih građevina i u ovom periodu nego što se do sada pretpostavljalo, mada do danas nisu otkrivene, svjedoče ostaci njihove plastike ili natpisa, najčešće nesistematski prikupljenih. Najstariji fragment pleterne skulpture na području Bosne i Hercegovine potiče sa ruševine nepoznate crkve iz Rapovina kod Livna, datiran u IX vijek, ukrašen nizom rakovica (kuka), uz natpis – *ferre dignatus est at honorem beati Petri apostoli pro remedio anime sue...* – čija formulacija pripada latinskom govoru vizantijskih gradova u Dalmaciji toga vremena. Idući ukras i sličan natpis vidljivi su i na fragmentu tegurija nađenom u samom Livnu, koji potvrđuje, kao i prethodni komad, svoju usku povezanost sa brojnim istovremenim fragmentima iz okoline Knina, a zatim duž obale od Šibenika do Ulcinja. Njima se po istovjetnom ukrasu priključuje i vjerovatno fragment arhitrava iz Vrbe kod Glamoča. Sa nepoznatog lokaliteta na Glamočkom polju potiče nekoliko fragmenata skulpture ukrašenih složenijim motivima pleterne ornamentike, s analogijama u brojnim spomenicima IX–X vijeka iz okoline Knina, ili dalje na jugu od Stona do Bara. U Radaslijama, u neposrednoj blizini Glamoča, nađena je kao spolia reljefna ploča bogato ukrašena. Široka bordura komponirana po sistemu prepletenih krugova i rombova izvedenih u pleternoj tehnici okružuje polje ispunjeno viticom s grozdovima i rozetama. Po ne tako čestoj kombinaciji geometriziranog, pleternog ornamenta i vegetabilnog ukrasa, kao i po znalačkoj izvedbi, ova ploča izdvaja se od nebrojenih sačuvanih fragmenata i spomenika sa sličnom dekoracijom na širokom prostoru mediteranskog bazena. Ploča se može datirati u IX ili X vijek mada je za nju predloženo i kasnije datiranje. Potpuno identičan po obliku, ornament čini borduru na istovjetnoj ploči sa Carevca na Glamočkom polju, koja je postavljena kasnije kao stećak, uz naknadni dopunski ukras i natpis, nad grobom Milutina Marojevića. Vjerovatno iz Radaslija potiče i reljefna ploča, sada kao spolia uzidana u kuću pod gradom nad Glamočem, ukrašena

sistemom koncentričnih kvadrata i povezanih petljama oko središnjeg motiva krsta, izvedenih dvoprutom trakom. Sam motiv, sistem ritmičkog nizanja kvadrata, petlje kao dopunski ukras, smirenost kompozicije i plošna izvedba vežu ovaj reljef za poznate brojne vizantijske ukrasne ploče X–XI vijeka s osnovnom koncepcijom preplitanja geometrijskih elemenata i povezanih petljama.

Izuzetno zanimljiv ukras srećemo na reljefnoj ploči iz Kopića na Glamčkom polju, koja je naknadno uzidana kao dio crkvenog namještaja u obližnjem Docu. Osnovni motiv krsta u krugu dopunjen je radijalno postavljenim čempresima, čime je hristoloska simbolika samo potencirana, uz vegetabilni i geometrijski prateći ukras, izveden u tehnici pletarne ornamentike, duž bočnih rubova. Izrazita simbolika i elementi kojima je izražena, kao i osnovna kompozicija, proizašli su iz vizantijskog umjetničkog kruga, sa jasnim reminiscencijama na jednu od oltarnih ploča iz Založja, dok pletarni motivi bordura spadaju u složeniji repertoar šireg lokalnog kruga. Mada se za svaki pojedini detalj ovog inventivno odabranog i komponiranog ukrasa mogu naći bliske paralele i u skulpturi i u zlatarskim proizvodima u vremenskom rasponu od VII do XII vijeka, za reljef kao cjelinu one za sada nisu poznate. Zrela koncepcija i krajnje rustična obrada, kompozicija i elementi pletera omogućavaju datiranje ove originalne ploče u X–XI vijek i njenu vezanost za spomenike primorja i za dalmatinske klesarske radionice. U nekim detaljima ukrasa izvedenog tehnikom pletera ovoj ploči bliska je sada izgubljena reljefna ploča iz Bugojna, čiji ukras čine originalno odabrani i povezani motivi pletarne ornamentike, koja se također može datirati, mada bez ikakvih analogija, sem spomenutih detalja, u X–XI vijek.

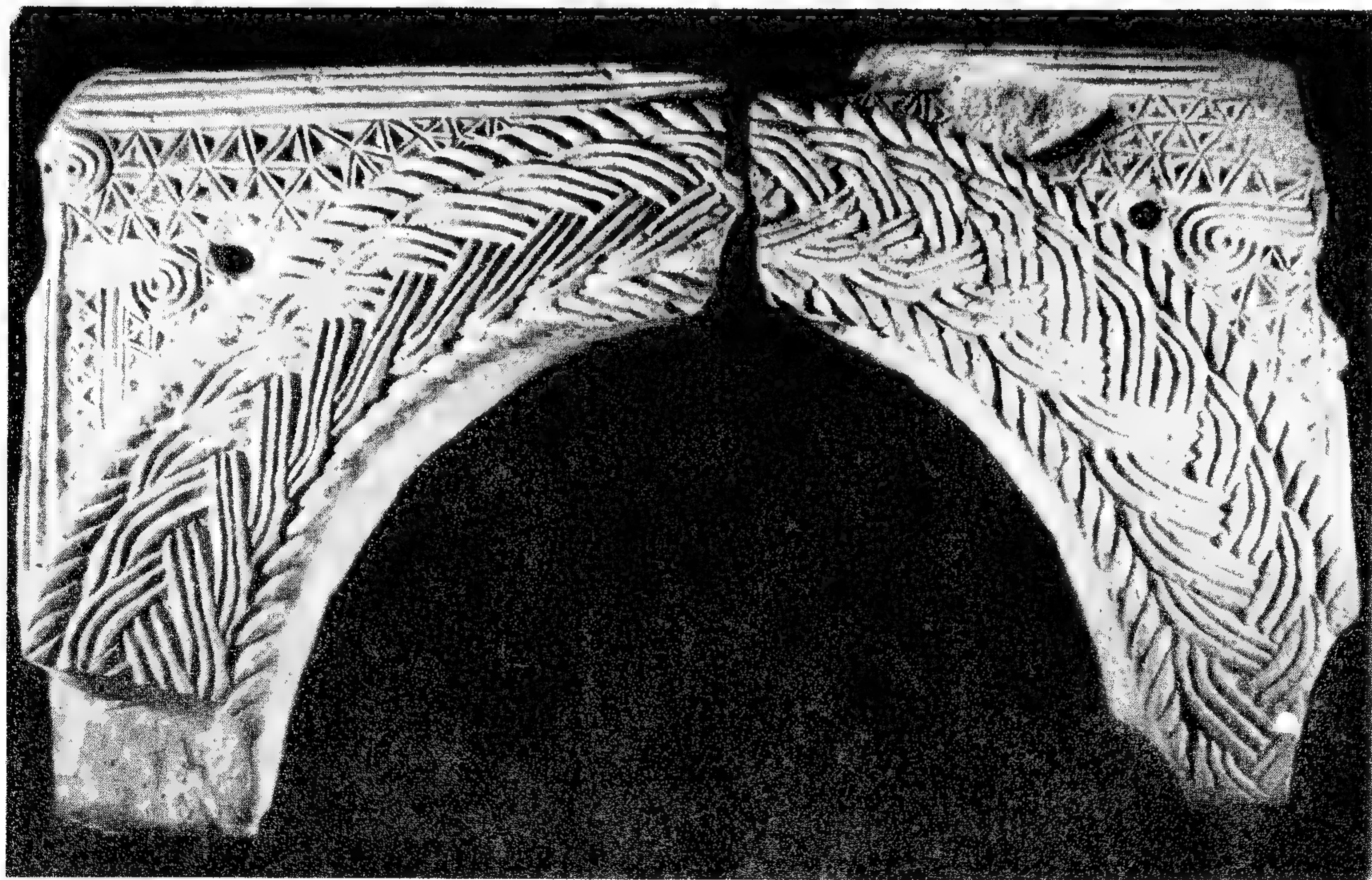
Dok je tipološko određenje i datiranje navedenih fragmenata dato bez veće dileme, dva pilastrića sa Crkvine iz Bogdašića kod Šuice (Duvna),

Sl. 129 – Reljefna ploča iz Doca

ukrašena različitim ali plastično i znalački izvedenim viticama, zadiru u spomenuti i još uvijek prisutni problem datacije i stilskog atribuiranja, na relaciji kasna antika – srednji vijek, mnogih spomenika dekorativne skulpture sa ovog područja. Već je pokrenuto pitanje da prvobitna pretpostavka da pilastrić s viticom ispunjenom rozetom i ptičjim protomom pripada ranoromaničkoj skulpturi, koju su kasnije autori previdjeli, ponovo uđe u diskusiju. Mlađe paralele za ovaj motiv, s primjesama orijentalnog uticaja na vizantijsku umjetnost, a pogotovo zrela vitica s polupalmetom i pupoljkom sa drugog pilastrića, čija je identičnost sa istovjetnom viticom na kamenim spomenicima i mnogim drugim datiranim u XI–XII vijek, evidentna, ukazuju na mogućnost kasnije datacije i postojanja crkve u Bogdašićima u ovom ranom razdoblju srednjeg vijeka.

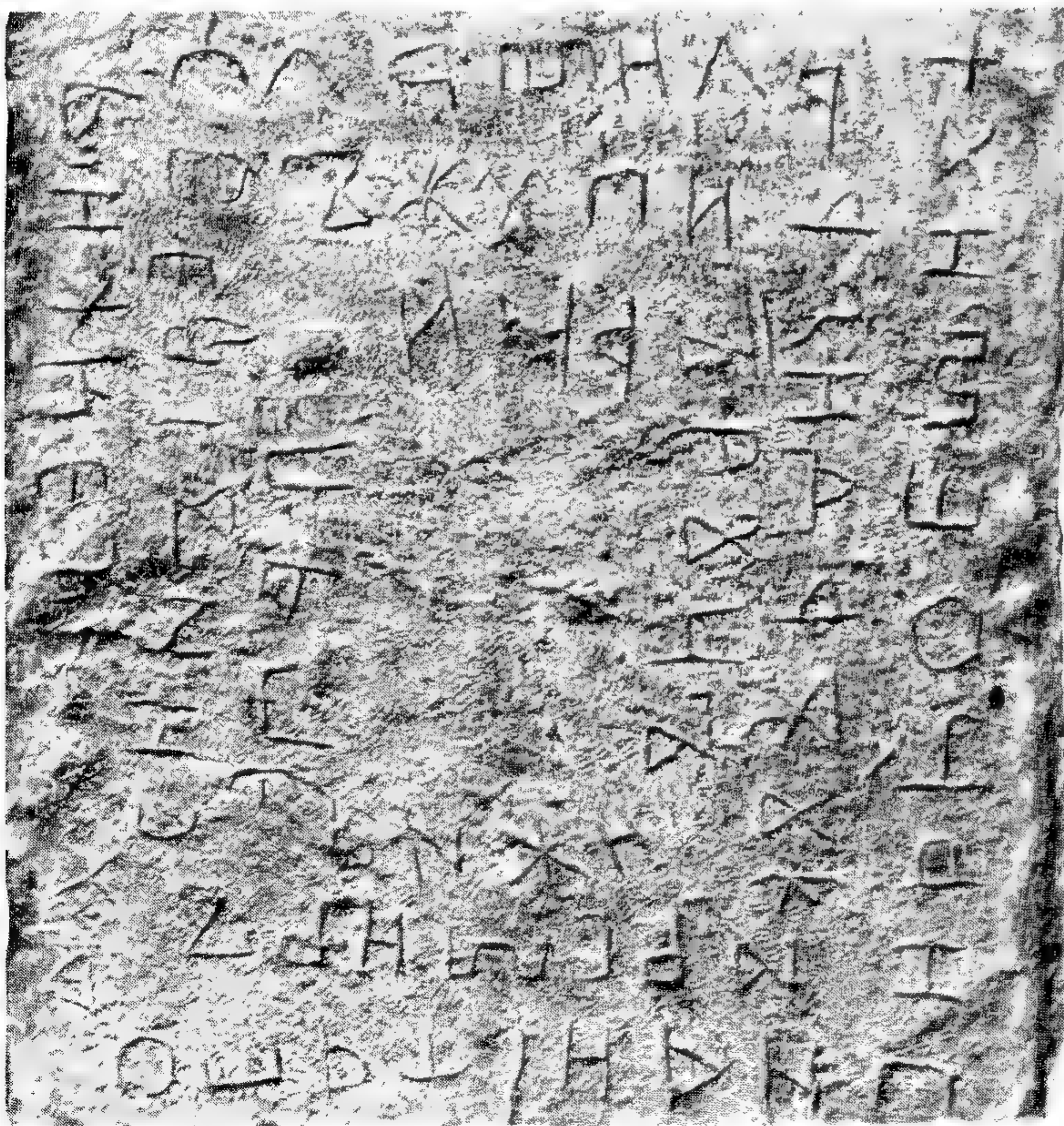
Fragment pleterne skulpture iz Gorice kod Posušja nosi standardni ukras, uz moguću dataciju u IX–X vijek. Takođe ovom vremenu pripadaju fragmenti s pleternim ukrasom otkriveni prilikom istraživanja crkve Sv. Stefana u Vrucima pri vrelu Bosne, vezani za prvu fazu njene gradnje. Dijelovi arhitrava s rakovicama i nizom sitnih lukova, krst ispunjen motivom pletenice i složeniji kružni prepleteni motivi vežu ovu arhitektonsku plastiku za pojedine fragmente sa Glamočkog polja, a takođe za mnoge poznate u bližem i daljem primorskom pojasu. Osnova crkve, longitudinalna građevina s pravougaonom apsidom, pripada rasprostranjenom tipu ovog vremena, formiranom u krugu vizantijske arhitekture na kasnoantičkim tradicijama u vrijeme velike obnove, primijenjenom arhitekturi u jednoj veoma širokoj oblasti. Sakralnim spomenicima ovog kruga pridružuje se i crkva otkrivena u obližnjim Rogačićima kod Blažuja, čija osnova u vidu šestorolista odaje vezanost za ovaj tip centralnih

Sl. 130 – Dijelovi ciborija iz Rogačića

građevina u Dalmaciji, datiranih u X–XI vijek. Arkade s istim i neznatno variranim ukrasom, vjerovatno dijelovi ciborija, pripadaju najkasnijoj fazi pleternog ukrasa, koji svojom zreloom formom podsjeća na već prisutnu romaniku i na vizantijske skulpture XI–XII vijeka. Ono po čemu se ove arkade izdvajaju od do sada poznatih iz ovog perioda jeste ukras u vidu guste mreže rombova izvedenih kosim rezom, koji su prekrili svu slobodnu površinu arkada, uz dopunski ukras voluta izvedenih u pleteru. Jasno izražen *horror vacui* ranih skulptura, prisustvo pleternog ukrasa, kao i tehnike kosog reza koja se ponovo obilnije primjenjuje u vremenu od XI do kraja XII vijeka, i rijetke paralele govore prije za XI vijek nego za kasnu dataciju, koja im je prvobitno određena, i za radionice s jakim afinitetom prema starijim uzorima.

Donatorski natpis na ploči naknadno uzidanoj u samostan na Humcu kod Ljubuškog pripadao je staroj crkvi Sv. Mihajla – + u ime otca i sina i svetago duha a se crki arhanćela Mihaila a zida ju u Krsmir sin Breta župi urun (?) i žena jega Pavica – čija se važnost može ocijeniti prvenstveno s dva stanovišta. Prvo, kao potvrda o postojanju za sada neotkrivene, možda i razorene crkve, a drugo, kao najstariji do sada poznati primjer slovenske pismenosti u ovim krajevima, u kojima će, opet u kamenu, u kasnijim stoljećima doživjeti puni procvat. Po dijelu natpisa u kojem se spominje supruga, natpis iz Humca priključuje se nekim natpisima sa spomenika našeg primorskog pojasa i datiran je u X ili početkom XI vijeka. Njegovu vezanost za vizantijski krug, pored posvete, o čemu je bilo riječi, potvrđuje i ćirilsko pismo doneseno u ove krajeve preko grčkih sveštenika iz Bugarske, Makedonije ili Raške. Spomen župe, imena koja su ovdje navedena, kao i formula natpisa čine ovu ploču dragocjenim izvorom

Sl. 131 – Natpis iz Humca

Sl. 132 – Pleterna
skulptura iz Zavale

za dalje proučavanje ovog ranog razdoblja. Kompozicija natpisa u kvadratnoj konturi ostaje jedinstvena.

Istraživanja crkve Sv. Petra u Zavali otkrila su građevinu jednostavnog plana, koji smo već spomenuli, s longitudinalnom lađom i pravougaonom apsidom, koja je datirana u drugu polovinu XII vijeka. Sukcesivno i prilikom iskopavanja prikupljeni komadi kamene plastike čine pet ploča i fragmente rubova pluteja, koji su ukrašeni raznovrsnim motivima pleterne ornamentike (jednostavna i složenija pletenica, čvorovi u krugu ili adosirani, preplet po sistemu mreže krugova i rombova i sl.), sa bliskim analogijama od dalekih vizantijskih provincija na Istoku, preko jadranske obale do sjeverne Italije, dok dva fragmenta krasi bordura u vidu vitice s palmetom u profilu, tipičnim vizantijskim dekorativnim elementom, obilno upotrijebljenim i u skulpturi našeg primorja već od IX vijeka, koji smo, uostalom, već spomenuli. Dok je jedan fragment najbliži borduri iz Sv. Križa u Ninu, iz IX vijeka, druga, složenija vitica bliska je kamenoj plastici iz crkve Sv. Mihajla u Stonu i njegovom krugu, najavljujući već romaničke impulse XI i XII vijeka. Izuzetno zanimljiv fragment arkade ciborija, ili zabata sekundarno upotrijebljen i otkriven na obližnjem lokalitetu Mihalje, po izboru motiva, osnovnoj kompoziciji i opštem obliku može se jedino bliže vezati za ciborij iz Valpoličele, datiran u 712. godinu, mada ipak, u cjelini, ovaj fragment ostaje jedinstven i usamljen. Očigledno je stoga da se kasna datacija u drugu polovinu XII vijeka ne može odnositi na sve fragmente dekorativne plastike iz Zavale, i da neki od njih, ukrašeni pleternim ornamentom, pripadaju svakako ranijim fazama ove skulpture, tj. IX i X vijeku, kako je to već i predloženo. Naziv lokaliteta Mihalje očigledno je *survival* tradicije vezane za kult Sv. Mihajla, pa možda neki od ovih fragmenata pripadaju crkvi starijoj od one posvećene Sv. Petru.

Sl. 133 – Reljefna ploča iz Zavale

Sl. 134 – Doprozornik iz Sokola

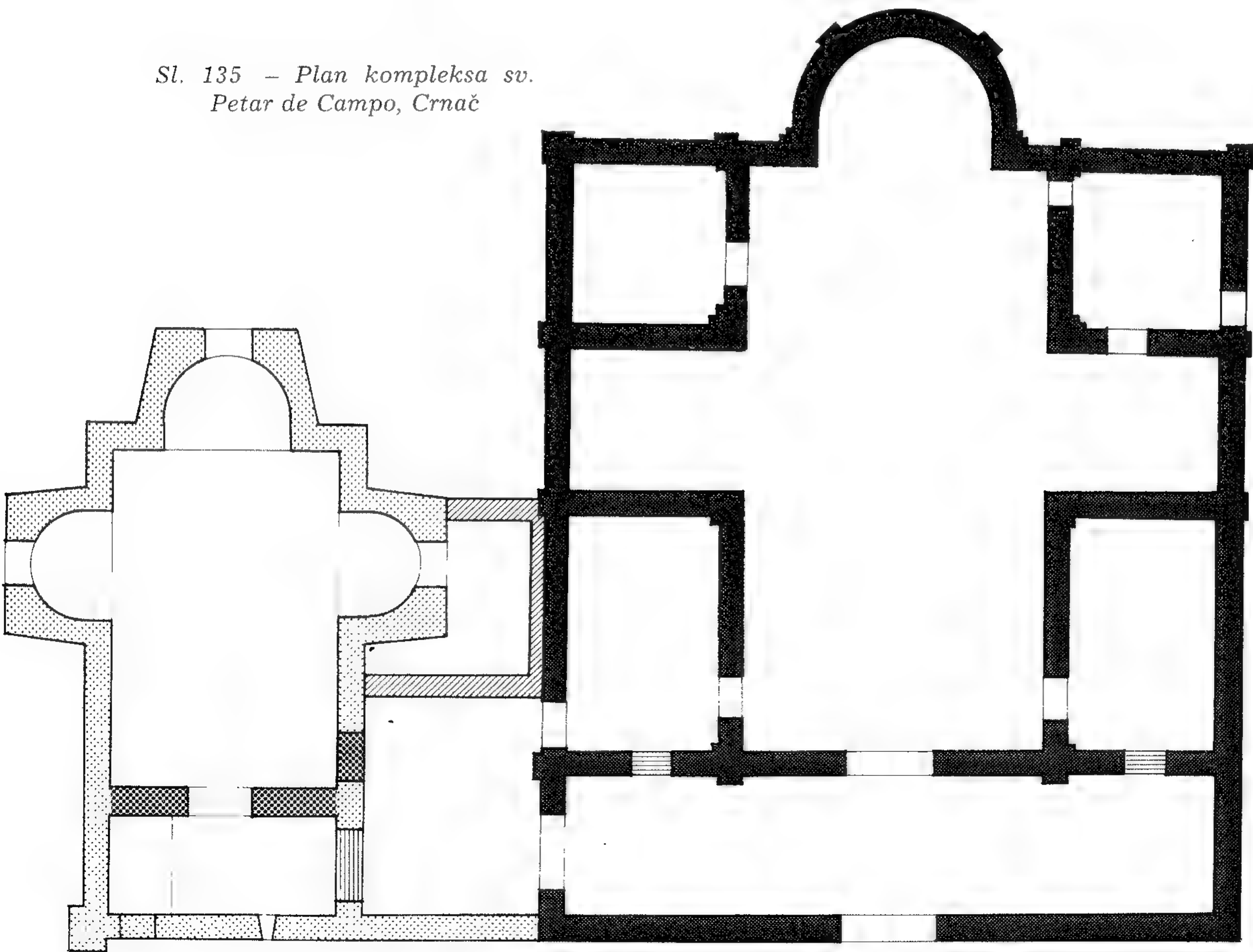
Kasnijoj fazi u ovoj crkvi svakako pripadaju zanimljive ploče s motivom paunova, od kojih dvije pripadaju kompoziciji euharistije. Ponovo vraćanje pehara u ovu simboličnu predstavu nesumnjivo ranohrišćanskog i vizantijskog porijekla, i čudna obrada ptica u njima odaju rad XI–XII vijeka. Neobična stilizacija ptica u shemi linearnog reduciranja dubokim urezom, uz snažne volute, bliža arabeski nego realnoj figuri, nema paralela u istodobnoj skulpturi širokog prostora, sem u pojedinim detaljima. Treća kompozicija, u kojoj paun s nimбом drži u kandžama manju pticu, još je neobičnija. I kao veoma rijedak motiv po nimbu datom paunu i po obradi uopšte. Simbolika ove kompozicije, evidentno orijentalnog porijekla, sasvim je jasna s obzirom na simboliku pauna od paganske do hrišćanske ikonografije. Ipak, prisustvo nimba kojim je hrišćanski vid ove simbolike samo potenciran, veoma je rijedak. Njegova pojava samo potvrđuje jak uticaj orijentalnog tekstila na vizantijsku umjetnost IX–XI vijeka, odakle je prešao i u druge grane bogate umjetničke produkcije. Sama stilizacija ptica, manje reducirana i linearna nego na prethodnim pločama, bliska je krugu kotorskih skulptura, s jedne, ili skulpturi zadarsko-splitskog kruga, s druge strane, dok se po silueti pauna, izvjesnim detaljima i izvedbi ponovo,

preko Grčke, veže za spomenike XI i XII vijeka u oblastima dalje prema Istoku. U svakom slučaju, dekorativna plastika iz Zavale, i pored očigledne rustičnosti, i po ikonografskim rješenjima i po izvedbi čini izuzetnu cjelinu i predstavlja rad više majstora.

U koncepcijama vizantijske skulpture XI–XII vijeka, gdje se pleterni ukras stapa s bogatim floralnim ukrasom, postepeno ga potiskujući, i gdje palmeta u arkaturi ispunjava samo slobodni prostor između pleternih traka, nastao je i doprozornik iz Sokola na Plivi, na kome motiv pletenice u pleteru naglašava strukturu kolonete, a slobodno polje između njih ispunjava izrazito plastična palmeta. Mada se ovaj motiv sreće već i na arhitravu iz Pule iz VII vijeka ili na barbariziranim kapitelima ranog srednjeg vijeka, i po meko modeliranim prepletnim trakama i po ovako stiliziranoj palmeti, stubić sa Sokola pripada skulpturama s nepobitnim dodirima sa vizantijskim umjetničkim krugom, datiranim u XII vijek, ili u kraj XII i početak XIII vijeka. Ova datacija odgovara i našem stubiću, koji pripada najstarijoj fazi srednjovjekovnog grada Sokola, predstavljajući ujedno, za sada, najkasniji spomenik s pleternim ornamentom u Bosni i Hercegovini.

Rustični fragmentirani reljef iz Vidoštaka kod Stoca, nađen u ruševinama otkrivene crkvice izdužene osnove s pravougaonom apsidom, definiran je kao

Sl. 135 – Plan kompleksa sv.
Petar de Campo, Crnač

Sl. 136 – Freska iz Panika

vizantijski reljef Bogorodice s djetetom. Sasvim je vjerovatno da ova ploča, pri svoj sumarnosti i primitivnosti izrade, zaista predstavlja ovaj motiv i tako uključuje i ovu oblast u opšteraišireni kult Bogorodice u ovom razdoblju.

Arhitektonski kompleks Sv. Petra de Campo u Crnču kod Trebinja, čija su istraživanja vršena 1883. a zatim 1968. godine, obuhvata crkvu Sv. Petra, sasvim porušenu gradnjom novije crkve, i crkve Sv. Pavla, očuvanu u priličnom obimu, kao i ostatke zidova manastirskih zgrada. I osnova crkve Sv. Petra, koja pripada tipu krstoobraznih bazilika (tzv. upisanog krsta) s polukružnom apsidom i narteksom, uz bočne prostorije, kao i osnova crkve Sv. Pavla u vidu trikonhosa predstavljaju dominantne tipove vizantijske arhitekture. Struktura građenja, međutim, otkriva elemente karakteristične za ranu romaniku, odnosno romaniku. Mada su ovaj manastir osnovali pripadnici benediktinskog reda, ova simbioza stilskih uticaja u ovom kraju, uz jake tradicije vizantijskog kruga i nove impulse iz južne Italije, ovdje nam se čini sasvim prirodno. Crkva Sv. Petra nastala je oko sredine XI vijeka, dok je crkva Sv. Pavla bila sagrađena najkasnije do sredine XII vijeka.

Na kompleksnom lokalitetu Crkve u Paniku kod Bileće, s nekoliko kulturnih objekata različite starine, u najmlađoj fazi njegove upotrebe podignuta

je crkva skromnih dimenzija u vidu jednobrodne građevine s pravougaonom apsidom i narteksom, čiji su bočni zidovi ojačani lezenama. Nije otkriven nijedan trag kamene plastične dekoracije, ali je u ruševinama sačuvano nekoliko hiljada sitnih fragmenata fresko-ukrasa, od kojih su neki mogli biti rekonstruirani kao dijelovi figuralnih kompozicija i likova svetitelja. Detaljnom analizom utvrđeno je da je crkva podignuta najkasnije sredinom XII vijeka, kada je bila i ukrašena slikanom dekoracijom. Freske stilski pripadaju južnoitalijanskoj varijanti vizantijskog slikarstva iz perioda renesanse pod Komnenima i predstavljaju najstarije do sada otkrivene srednjovjekovne freske u Bosni i Hercegovini. Iskopavanja su obavljena 1967. godine.

Jednobrodna crkva s pravougaonom apsidom i zvonikom nad njom u Koluniću kod Bosanskog Petrovca pripada najvjerovatnije ovom periodu i ovim zanimljivim detaljem otkriva svu šarolikost stilskih opredjeljenja na širokom području Bosne i Hercegovine. Detaljnijom analizom biće moguće utvrditi i stilsku i hronološku pripadnost mnogih do sada otkrivenih sakralnih građevina koje su se prema detaljima svoga plana ili specifičnom bogatom ukrasu svrstavale bilo među kasnoantičke sakralne građevine, bilo među one koje pripadaju kasnijem periodu. Ovdje iznijeti, spomenici pokazuju da je građevinska djelatnost u ovom razdoblju već uzela maha i u ovim krajevima, za koju su impulsi dolazili uglavnom sa primorja, jednako hrvatskog kao i dukljanskog, za koje su naše oblasti bile tradicionalno vezane i u prvim stoljećima hrišćanstva, uz razumljive uticaje koji su stizali iz zapadnih ili sjevernih krajeva. Nije nam, za sada, poznato nijedno ime majstora ovih spomenika, ali je sasvim sigurno da su anonimni stvaraoci ovog područja radili pod jakim uticajem vasilijanskog i benediktinskog reda, koji su, kao vrsni graditelji, klesari i slikari, prenosili svoja zanatska i likovna iskustva iz južnoitalskih oblasti, naročito iz Apulije, u naše krajeve. O tome, već od prvih stoljeća srednjeg vijeka, svjedoče brojni spomenici duž našeg primorja i duboko u njegovom zaleđu, kojim su ravnomjerno parirali spomenici inspirisani duhovnim i umjetničkim impulsima vizantijskog umjetničkog kruga.

Naše poznavanje druge vrste spomenika, ranoslovenskih nekropola, uveliko je prošireno rezultatima istraživanja u toku posljednjih decenija. Slučajno otkrivena, ili sistematski ispitana, ova groblja pružaju nam jednu sliku na osnovu koje je već moguće donositi određene sigurnije zaključke. Osim prostranih nekropola, javljaju se i manje grupe grobova ili pojedinačni ukopi, koji po svojim nalazima i njihovom značaju nisu ništa manje važni. Na žalost, moramo konstatirati da iz ranog perioda, tj. iz vremena VII–VIII vijeka, ne poznajemo ni nekropole niti pojedinačne ukope. Najstariji otkriveni grobovi datiraju tek iz kraja VIII i IX vijeka. Možda je to stoga što bi se moglo raditi o eventualnom običaju spaljivanja pokojnika. Mada groblja ove vrste nisu pronađena, rijetki tragovi spaljivanja pokojnika govore o određenom stepenu prisustva sahranjivanja incineracijom, prije nego što je u potpunosti zamijenjen skeletnim pokopavanjem. Od davno otkrivenog prostranog groblja s urnama u Hodbini kod Mostara sačuvani su samo oskudni fragmenti keramičke ukrašene posudice. Isti slučaj je i sa grobljem u Gornjem Brodču ili u Dvorovima kod Bijeljine, u Bosanskoj Rači i Mahovljanima kod Banjaluke (lok. Kamenica), datiranim u vremenski raspon od druge polovine VI vijeka do kraja VIII i početka IX vijeka. Ovom vremenu pripada i urna otkrivena u praistorijskom tumulu u Pađinama

kod Zvornika. U okviru ove problematike od izuzetnog značaja je tumulus sa spaljenim pokojnikom otkriven u Sultićima kod Konjica, datiran brojnim fragmentima keramike u kraj VIII vijeka.

Ako posmatramo rasprostranjenost ranoslovenskih nekropola u Bosni i Hercegovini, zapazićemo da su smještene u dolinama glavnih rijeka ovog područja. Nešto rjeđe sreću se u krajnjem zapadnom i u sjevernom dijelu Bosne ili u istočnoj Hercegovini. One za koje danas znamo javljaju se uz Sanu, Savu, Vrbas, Bosnu, Drinu i Neretvu. Smatramo da ni buduća istraživanja neće izmijeniti ovu sliku ni u krajevima koji su do danas u ovom pogledu ostali neistraženi. Nešto gušće nekropole su koncentrirane u Sarajevskom polju, kao i u donjem toku Neretve, u okolini Čapljine ili u dolini Vrbasa. Van ovih dolina, veći broj pojedinačnih grobova otkriven je na glasinačkom području. Ovakvim rasporedom nekropole ukazuju i na oblasti u kojima su nekada morala postojati i naselja, i njihova pojava predstavlja pouzdan trag u daljim istraživanjima.

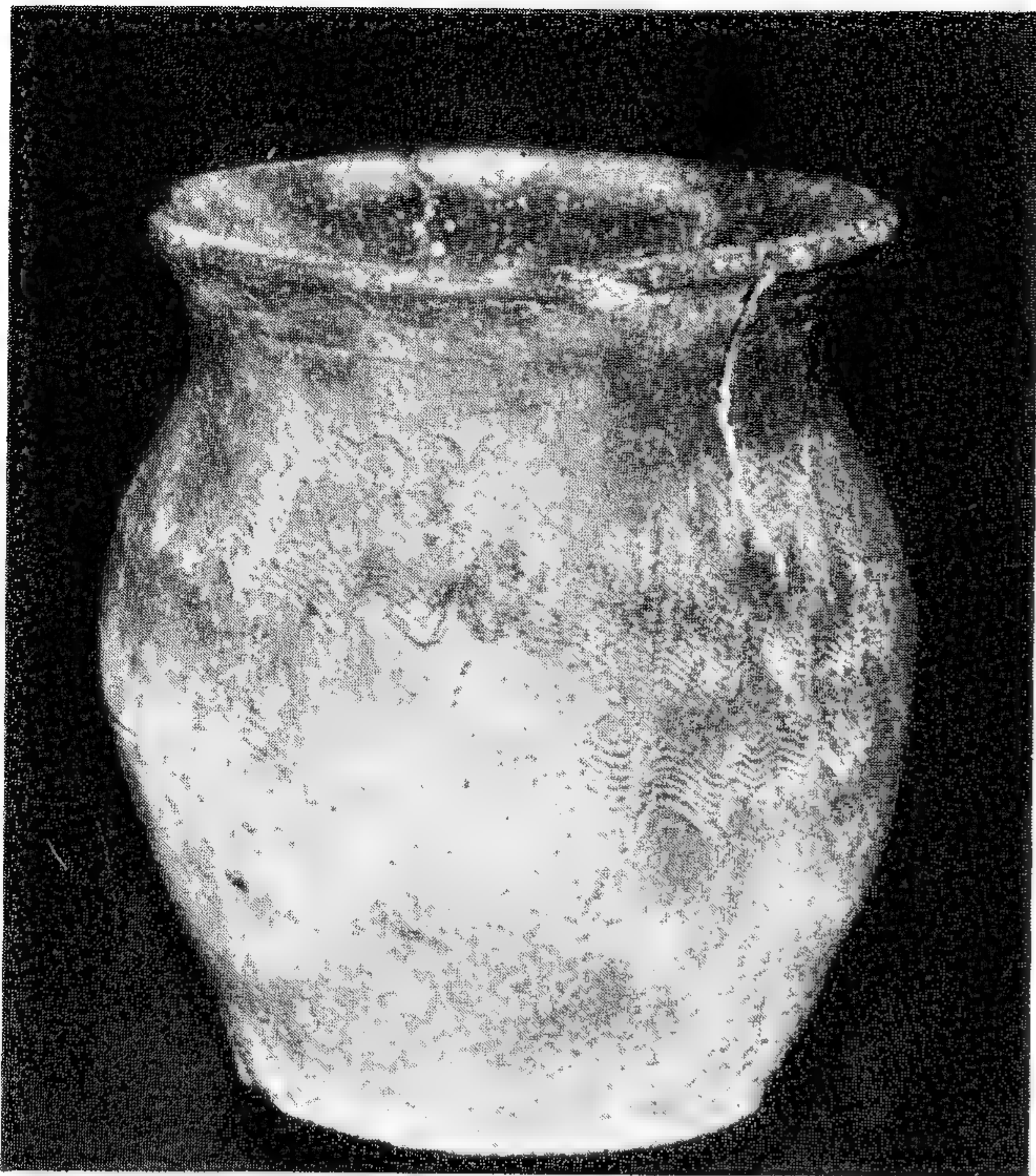
U pogledu smještaja, u užem smislu, nekropole Bosne i Hercegovine pokazuju dvojaku sliku, ovisno o tome da li su vezane za lokalitete ranijih epoha, ili ovakve vezanosti nema. Ovaj drugi slučaj, koliko dosadašnje poznavanje problema pokazuje, znatno je rjeđi. Smještaj uz spomenike starijih vremena potvrđuje jedan kontinuitet koji nije slučajan, pogotovo što su nekropole otkrivene u najvećem broju slučajeva uz nekadašnje sakralne ili kultne objekte, a sasvim izuzetno uz ruševine spomenika profanog karaktera. To se može objasniti ili upornim trajanjem tradicije kod starosjedilaca koji su se održali, ili prihvatanjem ovih tradicija od strane Slovena u toku njihovog stapanja na ovom tlu. Možda podjednako i jednim i drugim. U izboru davnih spomenika uz koje su kasnije smješteni slovenski grobovi jednako su zastupljeni objekti svih prethodnih razdoblja, od praistorije do kasne antike. Praistorijska groblja s urnama, tumulima ili ravnim grobovima, rimska groblja ili ostaci profanih i sakralnih građevina poslužili su za dalje pokopavanje u njima samima ili u njihovoj neposrednoj blizini. Zanimljiva je u ovom pogledu nekropola u Mihaljevićima, smještena na istaknutom brežuljku nad ušćem Miljacke u Bosnu, koja je bila u upotrebi od III–XVI vijeka. U antičko groblje ukopani su kasnije grobovi perioda seobe naroda, među njima i istočnogotski, zatim je, nakon izvjesnog intervala, lokalitet upotrijebljen za stariju, slovensku, i mlađu srednjovjekovnu nekropolu. Ipak su u ovu svrhu najčešće odabirane ruševine antičkih zgrada i ranohrišćanskih bazilika, kao što je to bio slučaj u Zenici, Brezi, Skelanima, Tasovčićima, Cimu ili Višićima. Eklatantan primjer ovog kontinuiteta pruža lokalitet Grudine – Crkvina u Bugojnu, gdje su na praistorijskom sloju podignute rimske građevine, uz koje su kasnije sagrađene bazilika i presvođene grobnice. Oko ruševina bazilike nastala je slovenska nekropola, nad kojom je nakon izvjesnog vremena podignuta mlađa crkvena građevina, okružena mlađim grobljem obilježenim u jednom dijelu i stećcima. Ovdje nailazimo i na zanimljiv slučaj da je oštećeni svod zidane kasnoantičke grobnice poslužio za naknadni ukop jednog od najstarijih slovenskih grobova na ovoj nekropoli. Jednaku važnost ima i lokalitet Mogorjelo, na kome su u antičke ruševine uzidane dvije kasnoantičke bazilike, a onda sukcesivno ukopavani grobovi od vremena seobe naroda do kasnog srednjeg vijeka. Kada pokopavanje nije bilo uslovljeno već postojećim objektom ili ruševinama, zapaža se, ponovo,

Sl. 137 – Posuda iz Tasovčića

raspored grobova prema, više ili manje, pravilnim redovima i manjim grupacijama unutar redova. Na ovaj običaj, inače veoma rasprostranjen, ukazali smo i u razmatranjima o nekropolama u vremenu seobe naroda. Orijehtacija grobova takođe ide u pravcu istok – zapad, s razumljivim odstupanjima. Samo na prostranoj nekropoli u Gomjenici kod Prijedora, formiranoj na slobodnom, pjeskovitom tlu, dosljedno je sprovedena orijentacija u pravcu sjeverozapad – jugoistok, koja leži okomito na pravac redova. Kod ovih ranih grobova nije primijećena nikakva grobna konstrukcija niti bilo kakvi zaštitni okviri. Pokojnici su spuštteni u zemlju i položeni na leđa, a položaj ruku bio je različit. Samo na nekropoli u Grborezima kod Livna nailazimo na grobnicu konstruisanu od zaštitnih kamenih ploča, po tipu koji je nastao pod uticajem susjedne Dalmacije, u kojoj su ovi zaštitni okviri bili redovna pojava.

Iz priloga u grobovima možemo malo toga zaključiti o pogrebnom običaju starijeg slovenskog perioda. Stavljanje priloga uz grob zapaženo je u ranijoj fazi, da bi u procesu hristijanizacije ovaj običaj tokom vremena potpuno iščezao. Nalazi keramičkih posuda koje su pripadale grobnim priložima potiču uglavnom sa nekropola koje su bile uništene ili iz grobova poremećenih kasnijim ukopavanjem, tako da precizni podaci često nedostaju. Ipak posude otkrivene u grobovima iz Sanskog Mosta, Rudića, Vrbe, Grboreza, Bugojna, Glasinca, Gornje Bijele, Cima, Tasovčića, Višića, Mogorjela ili Oraha – Panika, uz još mnoge druge, dovoljno jasno govore o čvrsto ukorijenjenom davnom vjerovanju i ritusu. Na prostoru razorene nekropole u Bosanskoj Rači otkrivena su ognjišta s brojnim fragmentima keramike, što navodi na pomisao da su služili za pogrebne daće, a ovom vidu ritusa pripadaju najvjerojatnije i česti nalazi sitnih fragmenata razbijene keramike nad grobom već u vrijeme pokopavanja. Česti nalazi keramičkih posuda u slovenskim nekropolama izvan Bosne i Hercegovine, a sada već i u ovoj oblasti, govore o tome da su stari Sloveni održavali određeni posmrtni kult. Ovim običajima pridružio se kult pokojnika i sahranjivanja uopšte, tako snažno razvijen u kasnoantičko doba.

Sl. 138 – Posuda iz Rudića

Primjer nekropola u Saloni i odnos novih, slovenskih doseljenika prema ovim posvećenim mjestima najbolje objašnjava običaje koji su vezani za kult mrtvih. Kao simbioza ovih čvrstih antičkih tradicija i starih slovenskih, paganskih elemenata, ovaj kult manifestirao se i mnogo kasnije, a njegove tragove možemo pratiti, u određenoj transformaciji, i do naših dana.

Nalazi sa do sada istraženih nekropola pružaju nam mnogo više u pogledu nakita ili oružja, što unekoliko nadoknađuje naše nepoznavanje, u punoj mjeri, slovenskih naselja i drugih objekata, i djelatnosti vezanih za njih. Ni nalazi sa naselja, ni nalazi iz grobova ne pružaju nam gotovo nikakve podatke o nošnji Slovena u vremenu o kome je ovdje riječ. Osim u jednom grobu u Gomjenici, nisu sačuvani nikakvi drugi, ni najoskudniji ostaci tekstila. Međutim, pisani izvori, hronike, minijature u rukopisnim knjigama, zapisi i kameni spomenici sadrže mnoga zapažanja ili prikaze i o najstarijoj, i o nešto mlađoj slovenskoj nošnji. Da je prvobitna nošnja starih Slovena bila jednostavna i da je pripadala domaćim izrađevinama, to bi se i bez pisanih izvora moglo naslutiti iz njihovog sveukupnog načina života u ovom razdoblju. Nakon seobe i primanja hrišćanstva njihova nošnja doživjela je već mnoge promjene. Bliski dodir s Vizantijom i brojnim putujućim trgovcima sa Orijenta učinio je da se pojave izvjesni novi elementi, a u svakom slučaju, nove tkanine prodiru postepeno i u nošnju Slovena. Prvobitni i isključivi materijali – koža, vuna, sukno i platno – dopunjeni su, i kod balkanskih Slovena, tkaninama od finije materije i bogato ukrašenim. Među prvim pominje se i svilu. Nekoliko zapisa iz Dalmacije, koji predstavljaju testamente iz X vijeka, spominju, između ostalih stvari, i fine tkanine i krznene dijelove odjeće.

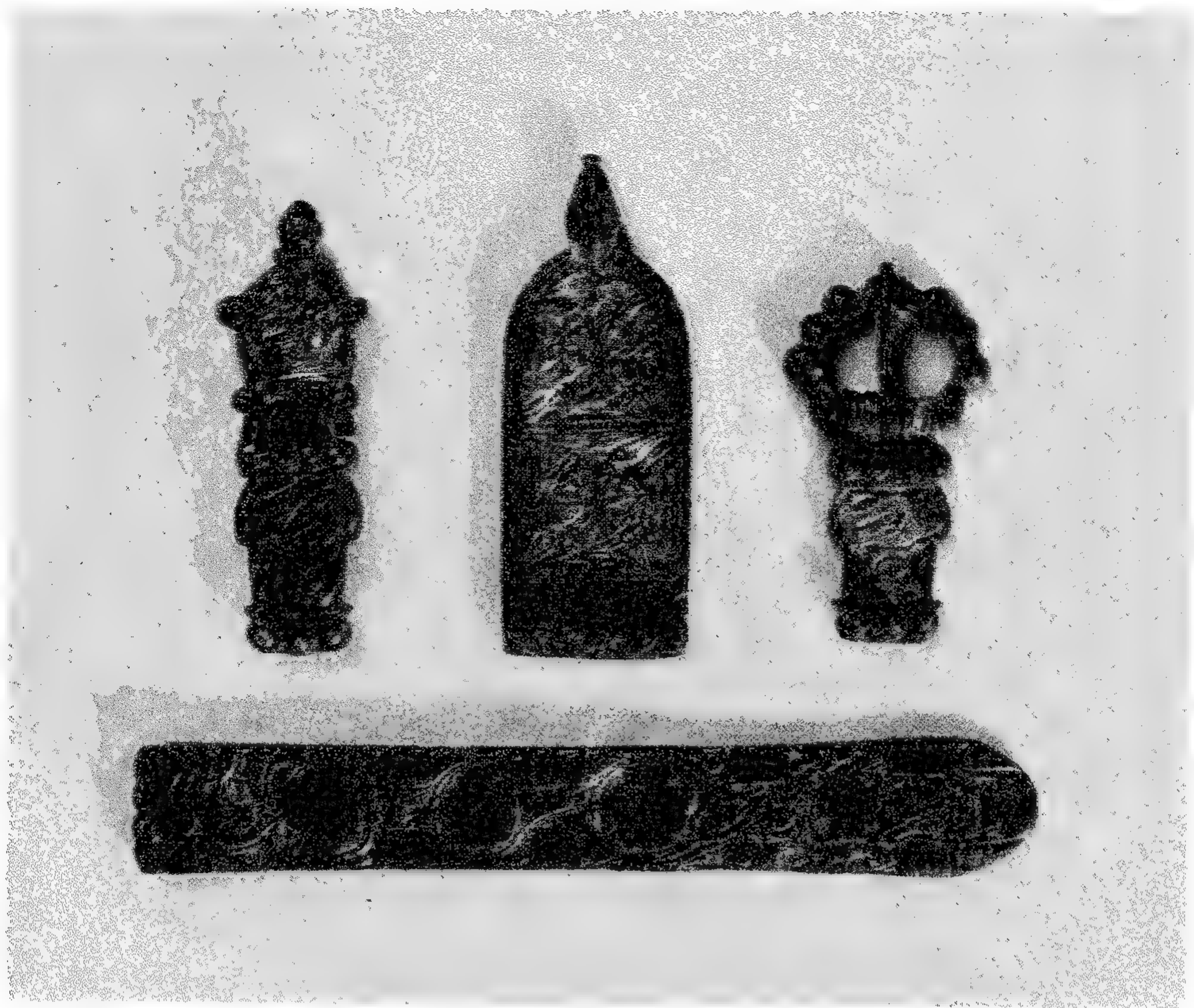
Jednostavnu mušku nošnju, poznatu u svim slovenskim zemljama, činila je rubaša (kasnije nazvana košulja, po latinskom *casula*) od sukna i platna, uske hlače ili nogavice, kožna obuća i neka vrsta kape. Ovo su elementi koji i danas čine osnovne dijelove narodne nošnje, a i zadržani termini (rublje, rubenina i sl.) svjedoče o njihovom trajanju. Košulja je išla do koljena, i bila je pridržana pojasom, tekstilnim ili kožnim. Takav prikaz pruža nam i kameni reljef iz Splita, koji potiče iz XI vijeka. O pojas je bilo prikopčano kresivo, nož i drugo oruđe. Preko te donje odjeće nosio se ogrtač od punije materije ili vune, koji se kopčao fibulom na desnom ramenu. Postojala je i neka vrsta dokoljenica s podvezama pod koljenom. Obuća od kože imala je oblik opanaka ili kraćih čizmica, kao što to vidimo na mnogim minijaturama XI–XII vijeka.

Ženska nošnja se isto tako sastojala od dugačke rubaše i jedne gornje haljine s uskim rukavima, izrađene takođe od sukna ili vune i pričvršćene pojasom. Kao i kod muške nošnje, o pojas su bile obješene kožne kutijice ili koštane futrole, s toaletnim ili šivaćim priborom i drugim sitnicama. Česti nalazi fibule ili dugmeta na desnom ramenu ukazuju na laki plašt. Kasnije se javlja vez i drugi ukrasi kojima su naglašeni rubovi na ovim dijelovima odjeće. Kupaste kape, klobuci i gornji topli ogrtač često su bili ukrašeni krznom od vjeverice ili kune. Od ove opšte, narodne nošnje, treba sasvim izdvojiti bogatu kneževsku ili plemićku nošnju. Luksuzni tekstil i ukrase od dragog kamenja i veza vidimo već na našim freskama iz XII vijeka i naznačene na kamenim reljefima. Ova nošnja je vrlo rano usvojena i formirana pod uticajem vizantijskih ceremonijalnih dvorskih propisa.

Usko vezan za nošnju, nakit se u izvjesnom smislu može smatrati jednim od njenih elemenata. U pogledu ove vrste nalaza nekropole u Bosni i Hercegovini dale su veoma zapažen i raznovrstan materijal. Sasvim je rijedak slučaj da nalazi ne potiču iz groba, odnosno zbog nepoznatih okolnosti pod kojima su nađeni ne bi se smjelo tvrditi da su ležali uz skelet. Najstariji predmet u ovoj vrsti materijala, već spomenuti jezičac pojasa sa Duvanjskog polja, otkriven je upravo pod ovakvim okolnostima.

Na osnovu obilnog materijala koji su pružile ranosrednjovjekovne nekropole u čitavoj srednjoj Evropi i na Balkanu, nalazi su svrstani u nekoliko kulturnih grupa. One su nazvane prema najznačajnijim nalazištima, i izdvojene su prema stilskim osobinama nalaza i prema njihovoj hronološkoj pripadnosti, ponekad i prema etničkoj grupi njihovih nosilaca. Među glavne kulturne grupe čije tragove srećemo i u našoj zemlji spadaju Martinovka kultura VI–VII vijeka, kestheljska kultura VII–VIII vijeka, zatim ketlaška i bjelobrdska kulturna grupa datirane u X–XII vijek. U našoj zemlji izdvaja se i dalmatinsko-hrvatska kulturna grupa, nazvana po čitavom nizu bogatih nalazišta u Dalmatinskoj Hrvatskoj, datiranih u IX–XII vijek.

S kraja VIII i početka IX vijeka potiču ukrasni dijelovi pojasa iz Mogorjela – kopča s okovom, okov i jezičac – za koje se samo pretpostavlja da bi mogli predstavljati grobne nalaze. Ovi predmeti, izrađeni u bronzi i pozlaćeni, bogato ukrašeni stiliziranim zoomorfnim i floralnim ornamentom, pripadaju proizvodima franačkih alpskih radionica. Po svom kvalitetu ova garnitura spada među najljepše primjerke ovog tipa. Po vrsti i porijeklu, ona se sasvim izdvaja od nakita sa kojim ćemo se sretati u daljem periodu na nekropolama Bosne i Hercegovine. Ovako bogati ukrasni predmeti došli su do Mogorjela dalmatinskom obalom, kao dar ili import, i vjerovatno je da su pripadali istaknutoj

Sl. 139 – Pojasna garnitura iz Mogorjela i jezičac iz Vrbljana

ličnosti među Neretljanima. Ovim ukrasnim predmetima priključuje se izuzetni nalaz bronzanog i pozlaćenog jezičca pojasa sa već pomenute kasnoantičke utvrde u Vrbljanima kod Ključa, bogato ukrašen s obje strane u istom stilu, uz natpis na krstolikim srebrnim apliciranim pločicama u vidu abrevijatura poznatog liturgijskog teksta (*Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Sabaoth*) i ime majstora na drugoj strani (*Tetgis faber me fecit*). Ovaj jedinstveni nalaz, za koji se pretpostavlja da je mogao pripadati franačkom misionaru ili nekom iz njegove pratnje u misiji u dolini Sane, datiran je takođe u kraj VIII i sami početak IX vijeka.

Ovom krugu takođe pripada garnitura bronzanih i pozlaćenih mamuza i ostalih ukrasnih dijelova, koja je slučajno otkrivena u oštećenim grobovima u Sultanovićima (Gorici) u Bugojnu. Ornament lozice i spirala, izvedene u tehnici kosog reza, kao i tip kome pripadaju ove luksuzne mamuze, veže ih za slične mamuze koje u većem broju poznajemo iz Dalmacije. Sve su one ili produkt franačkih radionica, ili su izrađene pod njihovim direktnim uticajem. U svakom slučaju, i garnitura iz Sultanovića, datirana u X–XI vijek, ukazuje na veoma istaknutu ličnost ovog kraja. Zbog luksuzne izrade i ukrasa priključili smo je ovdje ukrasnim predmetima, a o ostalim nalazima koji potiču iz franačkog kruga biće govora kasnije. Izvjesne stilske sličnosti sa proizvodima franačkog kruga pokazuju krst i kopča iz Rusanovića na Glasincu, izrađeni u željezu, grubo oponašajući ornamente izrađene u finijim tehnikama. Ovi predmeti datirani su u X–XI vijek.

Sl. 140 – Garnitura mamuza iz Sultanovića

Svi ostali nalazi ranoslovenskog nakita koji su do sada otkriveni na teritoriji Bosne i Hercegovine pripadaju razdoblju IX–XII vijek i potiču sa nekropola koje su sistematski ispitivane, iz grobova naknadno ukopanih u objekte starijih epoha, ili iz slučajnih pojedinačnih ukopa.

Među mnogobrojnim grobovima usputno otkrivenim prilikom iskopavanja antičkog građevinskog kompleksa u Mogorjelu, na samom početku stoljeća, čije smo trajanje već naznačili, nalazili su se i grobovi s bogatim nalazima koji pripadaju ovom ranom razdoblju, ali okolnosti pod kojima su oni otkriveni ne dopuštaju uvid u detalje ukopa niti povezivanje nalaza u određene grobne cjeline; značaj samih predmeta time nije umanjen. Uz jednostavne opšte tipove naušnica, ističu se posebno tipovi koji pripadaju dalmatinskohrvatskoj grupi.

Na već spomenutoj kompleksnoj nekropoli u Mihaljevićima, istraživanoj od 1955. do 1958. godine, otkriveni su i grobovi koji pripadaju razdoblju od X–XII vijeka, uz starije grobove o kojima je bilo govora, kao i mlađe nakon ovog ranijeg slovenskog razdoblja. U ovim grobovima otkriven je nakit koji pripada dalmatinskohrvatskoj i bjelobrdskoj kulturnoj grupi.

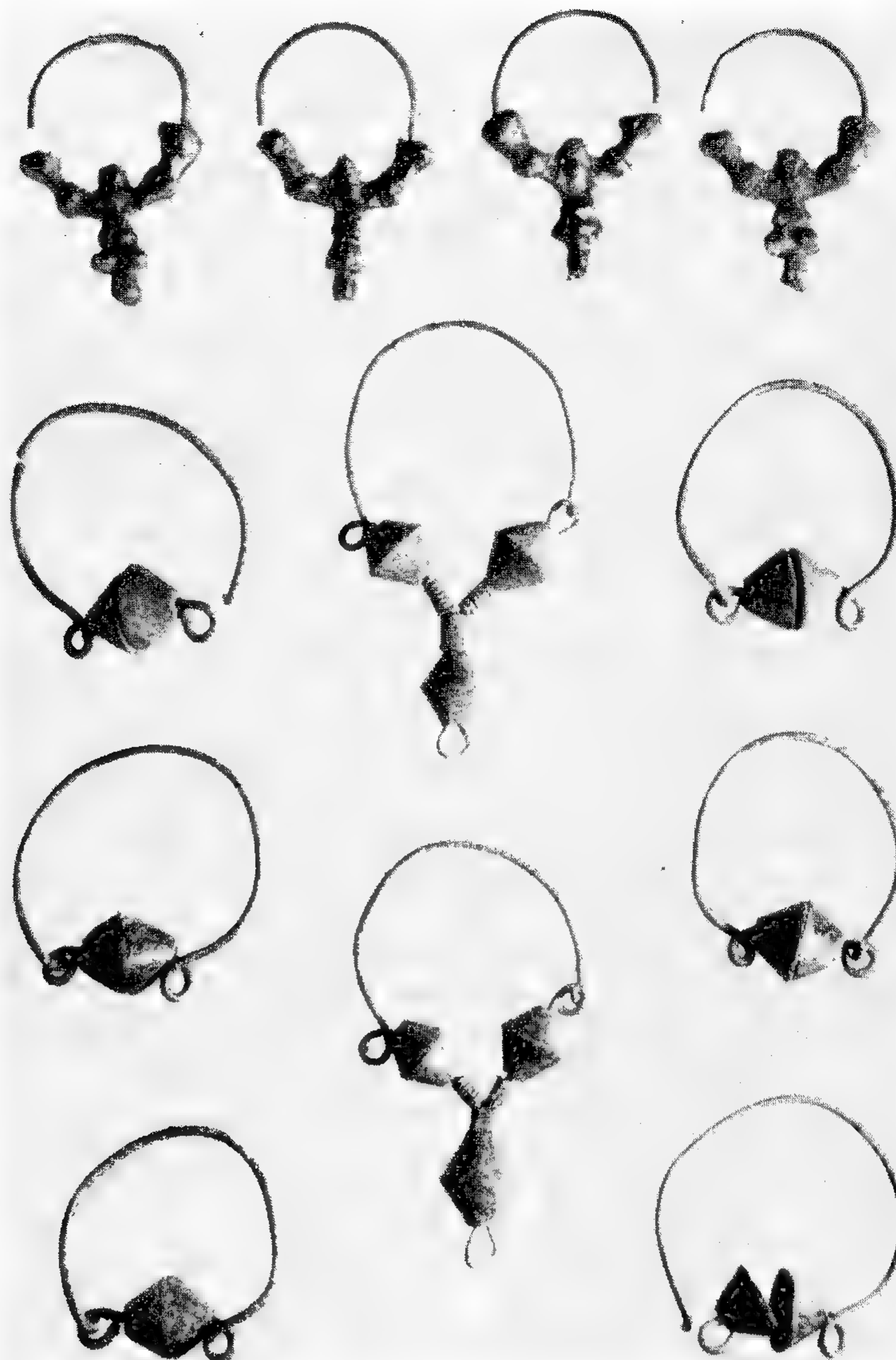
Prilikom iskopavanja ranoslovenske nekropole na Baltinim barama u Gomjenici kod Prijedora u toku 1963. i 1964. godine, smještene na aluvijalnoj terasi na desnoj obali Sane, u blizini ranije otkrivenih latenskih grobova, otkriveno je ukupno 266 grobova, svrstanih u redove i orijentiranih u pravcu sjeverozapad–jugoistok. Nalazi iz gotovo polovine grobova svrstavaju je među

Sl. 141 – Nakit iz Mogorjela

Sl. 142 – Ogrlica i naušnice iz Mihaljevića

Sl. 143 – Nakit iz Gomjenice

najbogatije slovenske nekropole u našoj zemlji i šire. Mala urna na rubu groblja, sa spaljenim košćicama, otvara pitanje detalja u pogrebnom ritusu ili sirvivala sahranjivanja incineracijom. Prebogatim nalazi nakita – 507 naušnica najrazličitijih tipova i njihovih varijanti, 150 prstena, brojne ogrlice od dvodijelnih privjesaka, torkves, lunule), – otkrili su, prvi put, spajanje elemenata i prožimanje uticaja ketlaške, dalmatinskohrvatske i bjelobrdske kulturne grupe u najrazličitijim međusobnim kombinacijama, kao i društveno-ekonomsko diferenciranje unutar ove seoske zajednice koja je egzistirala tokom X–XI vijeka. Rijetki dijelovi odjeće, kao što su aplike, luksuzna dugmeta, kopča, zatim oružja – oruđa (nož, par mamuza ranog oblika) ili upotrebnih predmeta, među kojima se ističe ukrašena koštana futrola, dopunjavaju ovaj raznovrsni fundus, dok probušeni rimski novčići iz nekoliko grobova ili kauri školjka ukazuju na i ovdje prisutne običaje toga vremena, poznate već na širokim evropskim prostorima. Antropološkim ispitivanjima utvrđeno je da ova populacija, s izrazito dolihokefalnim proporcijama, po rasno-tipološkom

Sl. 144 – Nakit iz Mahovljana

sastavu pripada tipu nordida, i da se miješanje sa stranim elementima ovdje ne reflektira.

Na prostranoj ravni Luke – Kužno groblje u Mahovljanima kod Laktaša slučajno je otkriveno ranoslovensko groblje, čije je zaštitno iskopavanje provedeno 1968–1971. godine. Na prostoru praistorijskog groblja s urnama, koje se proteže i na okolnim parcelama, u blizini nekadašnjeg magistralnog puta Salona–Servitium, otkriveno je oko 100 grobova, poredanih u donekle neravnomjerne redove, s različitom orijentacijom u kojoj prevladava usmjeravanje u pravcu zapad-istok, s većim ili manjim odstupanjima. Zaštitni okviri nisu, kao ni u Gomjenici, ni ovdje konstatirani, a visoka smrtnost djece zapažena je i na ovom groblju. Položaj ruku je i ovdje različit, s nešto češćom pojavom ruku prekrštenih na pojasu. Odnos grobova s priložima identičan je nekropoli u Gomjenici, kao i u jednom dijelu nalaza, među kojima je najbrojniji nakit (159 naušnica, različitih tipova, 53 prstena, ogrlice od dvodijelnih privjesaka, praporaca i staklenih perli, lunula), uz jedan nož, strelicu i nekoliko probušenih rimskih novčića. Među nalazima nakita zastupljeni su tipovi ketlaške i bjelobrdske kulturne grupe, dalmatinskohrvatski su sasvim izostali, ali su se, prvi put u našoj zemlji, pojavile naušnice sa stupačastim privjeskom, poznate u krugu velikomoravskog nakita s kraja IX i početka X vijeka, kao i tri srebrna perforirana privjeska volinjskog tipa. Otvorenost prema sjevernim produk-

cionim centrima ovdje je jače izražena. Identična je takode i socijalna i ekonomska struktura ove nevelike seoske zajednice, čije antropološke karakteristike odaju sličnost s prethodnom nekropolom. Odnos ovog groblja prema moćnom gradištu na obližnjem Bereku tek treba ispitati.

Oštećena nekropola na lokalitetu Bagruša u susjednim Petoševcima, na kojoj je u toku zaštitnih radova 1976. godine istraženo 160 grobova, pruža potpuno istu sliku – jednostavno ukopavanje na redove, ispruženi položaj skeleta, orijentacija zapad – istok s povremenim deklinacijama, visoki rani mortalitet, isti odnos grobova s priložima, slični nalazi koji pripadaju uglavnom bjelobrdskom fundusu (naušnice, prstenje, privjesci), uz par specifičnih mamuza u jednom grobu, ista ujednačenost u pogledu društveno-ekonomske strukture. Ova nekropola, čija antropološka ispitivanja nisu sprovedena, datirana je takode u X–XI vijek.

Ovim trima nekropolama pridružuju se i nalazi sa groblja sasvim uništenog na samom početku ovoga vijeka koje je bilo slučajno otkriveno na lokalitetu Tučić u Kočićevo (nekadašnji Junuzovci) kod Nove Topole. Primjerci prikupljeni iz razorenih grobova – torkves, dvodijelni privjesci, lunula, narukvica sa zmijskim glavama, naušnice, praporci, prstenje – pripadaju bjelobrdskim tipovima nakita, datiranim u X–XI vijek, kojima se pridružuje i naknadno nabavljeno jednostavno koplje. Broj grobova, detalje sahranjivanja, grobne cjeline i ostale elemente nije bilo moguće ustanoviti, kao što je teško sada odrediti odnos ovog groblja prema obližnjem gradištu Zbijeg u Lamincima – Dubravama.

Sl. 145 – Zlatni nakit iz Višića i Bugojna

Prostrana nekropola na Grudinama u Bugojnu, čiji su gusto ukopani grobovi pokrili prostor na kome se prostiru navedene antičke ruševine na užem sektoru Crkvini, kao i prostor oko njih, jedna je od najvećih i nalazima najbogatijih na našem području i mnogo šire. U toku dugogodišnjih iskopavanja, koja su s većim ili manjim prekidima obavljena od 1959. do 1981. godine, otkriveno je oko 760 grobova, od kojih je jedna trećina sadržavala nalaze, u najvećem broju nakit (bronzane, srebrne povremeno i zlane naušnice i prstenje, privjesak, par narukvica), uz izuzetno brojne dijelove vojne opreme, kao što su mamuze različitih tipova, varijanata i hronološke pripadnosti, bronzani buzdovan, zatim nekoliko keramičkih posuda i rimskih probušenih novaca. Nekropola je datirana u široki vremenski raspon od IX do XV vijeka. Koji dio nekropole i koji nalazi pripadaju ovom ranom razdoblju, kao i ostali elementi koji čine nekropolu kao cjelinu, biće moguće utvrditi tek nakon detaljne obrade. Očigledno je, ipak, već i na osnovu prvih zapažanja, da nalazi uglavnom pripadaju dalmatinskohrvatskim tipovima, uz povremene prodore tipova drugih dviju grupa, kao i to da je društveno i ekonomsko diferenciranje u ovoj zajednici mnogo jasnije izraženo.

Na svim ovim grobljima primjetno je odsustvo keramičkih posuda, kao grobnih priloga, koje bi ukazivale na stare paganske tradicije, ali je izostao i bilo kakav detalj koji bi potvrđivao hrišćansku pripadnost pokojnika u već sasvim odmaklom procesu hristijanizacije. Izuzetak čini privjesak u vidu krsta s predstavom Raspeća sa nekropole u Bugojnu.

Nakit koji ubrajamo u dalmatinskohrvatsku kulturnu grupu datiran je uopšteno u razdoblje IX–XII vijeka, ali neki od tipova koje srećemo u ovoj grupi traju i dalje do XIV ili XV vijeka, u jednom bogatijem i razvijenijem obliku. Ali tada oni izlaze iz okvira podjele na kulturne grupe i priključuju se bogatom i raznovrsnom nakitu kasnog srednjeg vijeka.

Nalazi nakita ove grupe preplavili su dalmatinske lokalitete ovog perioda, i sasvim je prirodno što ih u velikom broju nalazimo i na čitavom području Bosne i Hercegovine, sve do Drine. Izvjesni oblici javljaju se i dalje na istoku, čime je potvrđen snažan uticaj primorja i njegovog zaleđa do veoma udaljenih oblasti, mada je ovdje moguć i uticaj koji je stizao drugim putevima. Glavno obilježje ovoj grupi daju naušnice, koje se javljaju u nekoliko različitih tipova. Nabrojaćemo samo osnovne oblike, koji se dalje razvijaju u čitav niz varijanata, izrađenih u bronzi i srebru i često pozlaćenih. Polazeći od obične, jednostavne karike, dodavanjem raznih aplikacija nastale su naušnice sa koljencima, naušnice sa jednom vertikalnom ili horizontalnom jagodom, zatim naušnice sa tri ili četiri jagode i, konačno, naroskane naušnice. Dok mnogi od ovih tipova iščezavaju, naušnice sa tri jagode se uporno održavaju sve do XV vijeka. Sve ove naušnice, čije se dimenzije kreću u veoma širokoj skali, izrađene su u finim zlatarskim tehnikama, filigranu i granulaciji, ili u njihovom podražavanju. Naročito su bogato ukrašene naušnice sa jednom krupnom ovoidnom jagodom, koje su se nosile uz lice, obješene na tekstilnu traku. Po finoći materijala i ukrasu ne zaostaju ni naušnice sa tri jagode, a naroskane naušnice predstavljaju kombinaciju filigranih ili granuliranih niti i granuliranih koljenaca. Smatra se da su naušnice dalmatinskohrvatske grupe nastale prema vizantijskim uzorima, podrazumijevajući ovdje i orijentalne tipove koji su poznati i iz mnogo ranijih stoljeća među proizvodima čuvenih radionica na Istoku. Ovaj zaključak je sasvim opravdan, ako se ima u vidu snažan uticaj

Vizantije na širokom području koje su zahvatale slovenske džave od IX vijeka dalje. Ekonomski i kulturni prodor ogleda se i na ovim sićušnim predmetima. Ovo je pogotovo prirodna pojava u Dalmaciji, gdje je Vizantija veoma dugo održavala i svoju političku prevlast.

U starim primorskim gradovima Zadru i Splitu, inače snažnim kulturnim središtima, morale su postojati i zlatarske radionice u kojima su čuveni vizantijski majstori od davnina izrađivali luksuzni nakit. U okviru ove grupe najstariji nakit predstavljen je sa nekoliko zlatnih nalaza, bogato ukrašenih filigranom i granulacijom. Među nakitom otkrivenim u Bosni i Hercegovini to su zlatna garnitura iz Višića (sl. 145), koju čine naušnice sa četiri jagode i ogrlica od zlatnih bobaka, zatim nekoliko naušnica s grozdolikim privjeskom iz starijeg groba sa nekropole u Grborezima, i nekoliko primjeraka luksuznih naušnica iz Bugojna i Mogorjela. Pretpostavlja se da je ovaj najraniji i skupocjeni nakit izrađen u vizantijskim radionicama i da je u naše krajeve dospio kao import, kao što je, u daleko većem broju, dospio i u Rusiju, Češku, Moravsku i Ugarsku. Moguće je da naši nalazi potiču iz radionica u dalmatinskim gradovima, ali već njihova sporadična pojava svjedoči o tome da nisu pripadali nakitu koji je bio u širokoj upotrebi. Nakit ove grupe, u koji osim naušnica možemo ubrojati i nekoliko privjesaka, ukrasnih pločica i prstenja, srećemo u mnogim nekropolama Bosne i Hercegovine, ali se u ovom pogledu posebno ističu nekropole u Mogorjelu i Bugojnu. Po mnogo čemu, pa i po ovoj pojavi, ova dva lokaliteta upućuju na dva veoma značajna i istaknuta ranosrednjovjekovna naselja.

U pisanim izvorima nailazimo na vijesti koje govore o dugotrajnom importu zlatarskih proizvoda kod Slovena, sve do XI vijeka. Od tada, a pogotovo od XII vijeka, spominje se razvoj domaćeg zlatarstva u primorskim gradovima i prva imena zlatara – *aurifex* Grubiz i Zura. U XII vijeku splitski biskup Lovro šalje svoga slugu u Antiohiju da u tom, od davnina poznatom zlatarskom centru izuči zlatarski zanat. I pored ovih vijesti i osjetnog importa, smatramo da su veliki dio nakita ove grupe, koji je nastao prije XII vijeka, ipak izrađivali domaći, možda romanski, zlatari, poučeni u radionicama primorskih gradova. Da li je među njima bilo i zlatara iz Bosne i Hercegovine, to će ustanoviti buduća istraživanja.

Nakit bjelobrdske kulturne grupe hronološki je određen u vrijeme od kraja X do početka XII vijeka, s mogućim manjim odstupanjima od oba termina. Ova grupa dobila je naziv prema davno otkrivenoj nekropoli u Bijelom Brdu kod Vukovara, iako se bjelobrdski nakit javlja mnogo dalje i na sjeveru i na jugu. Matično područje ove kulturne grupe je, zapravo, Panonska nizija, odakle je izvršeno širenje u jednom širokom krugu. Nakit bjelobrdske grupe u svom začetku predstavlja simbiozu mađarskih i slovenskih ukrasnih elemenata i oblika. Karakteristični dijelovi nakita ovog tipa su, prije svega, ogrlice od tordirane žice (torkvesi) ili od sitnih perli od staklene paste. Veoma često ogrlice su formirane od niza dvodijelnih metalnih privjesaka, koji su bili pričvršćeni za tekstilnu ili kožnu traku, kakó to otkriva nalaz iz jednog groba u Gomjenici. Kao privjesak na ogrlicama javlja se lunula ili praporac. Tipično bjelobrdski ukras predstavljaju i tordirane narukvice završene u vidu petlji ili zmijskih glava, zatim jednostavno, ali raznoliko prstenje, a naročito tzv. grozdolike, lunulaste i S-naušnice. Treba istaći da su u bjelobrdskom nakitu primjetni oblici koji su preuzeti od autohtonog antičkog, a možda još starijeg, ilirskog nakita. Tordiranu ogrlicu, ukras u vidu zmijskih glava na narukvicama, dvo-

dijelne privjeske i lunule srećemo i u bogatom fondu provincijsko-rimskih i ilirskih ukrasnih predmeta. Kontinuitet koji smo uočili pri smještaju nekropola manifestira se i u izboru i prihvatanju starijih oblika i ukrasnih detalja. Ne bismo smjeli tvrditi da se i izvjesno simbolično značenje pojedinih dijelova nakita preuzelo skupa s njihovim oblikom, kao što bi to moglo biti sa metalnom i tordiranom ogrlicom, koje su bile, prvobitno, znak dostojanstva ili staleža. Ali je sigurno da su privjesci u vidu lunule zadržali trag sujevjerja još iz antičkih vremena, kada se hrišćanska crkva oštro borila protiv upotrebe takvih privjesaka. Lunule i bule bile su u antičko doba toliko rasprostranjene kao zaštitni znak i amulet, da su ih čak i domaćim životinjama stavljali radi zaštite. Ovakvo vjerovanje panonski Sloveni mogli su lako prihvatiti.

Grozdolike i lunulaste naušnice izrađene su, kao i dalmatinske, prema vizantijskim grozdolikim i lunulastim naušnicama od zlata, bogato ukrašenim filigranom, granulacijom ili u tehnici prolamanja. Bjelobrdske naušnice su uglavnom rađene u bronzi ili lošem srebru, a sasvim izuzetno u čistom srebru. Livenne su veoma grubo i zapravo su krajnje loša kopija luksuznih uzora. Smještaj bjelobrdskih nekropola u nizinama, izvjesna povučenost od glavnih cesta i nalazi u grobovima potvrđuju zemljoradnički, seoski karakter onih koji su u njima sahranjeni. Ostaci njihove materijalne kulture sigurno su proizvodi zanatskih radinosti nemijenjene širokim slojevima, kako se to u novije vrijeme uobičajava navesti, običnog naroda, u koje je spadalo i livenje ovog široko rasprostranjenog nakita. U ovom smislu bjelobrdski nakit razlikuje se i od većine nakita dalmatinskohrvatske grupe i od nekih tipova ketlaške grupe. On pokazuje izvjesno siromaštvo i u materijalu i u tehničkoj izradi. To je naročito vidno u poređenju sa donekle sličnim ketlaškim nakitom, gdje se kod istih, lunulastih naušnica već primjenjuje ulaganje raznobojnog emajla. Bjelobrdski nakit pokazuje priličnu ujednačenost na čitavom području svoga prostiranja, što upućuje na isti kulturni nivo njegovih nosilaca, na isti ukus, kao i na uski izbor oblika pojedinih elemenata nakita koji su neinventivno kopirani i ponavljani; na kraju i na istovjetnu socijalnu strukturu ovih zajednica. Nije isključeno ni prenošenje ovog nakita razvijenom mrežom trgovačkih puteva.

Na mnogim nakropolama Bosne i Hercegovine javljaju se uz nakit dalmatinskohrvatske grupe, u manjoj mjeri, i bjelobrdski nalazi, naročito prstenje ili S-naušnice, takođe i rijetki pojedinačni nalazi, kao što je tordirana narukvica sa nepoznatog lokaliteta, ili grozdolika naušnica iz Šipovljana kod Drvara. Jedine nekropole koje nose izrazito bjelobrdsko obilježje ostaju za sada one u Gomjenici kod Prijedora, Kočićevu kod Nove Topole, Mahovljanima i Petroševcima kod Laktaša (Banjaluka), sve smještene u sjevernom, ravničarskom pojasu Bosne. Množinom grobova i bogatstvom nalaza uz njih, nekropola u Gomjenici ubraja se među nekoliko najvećih bjelobrdskih nekropola u našoj zemlji. Dosadašnje poznavanje problematike nekropola u Bosni i Hercegovini pokazuje da je prodor bjelobrdske kulture u poređenju sa dalmatinsko-hrvatskom nešto slabiji, mada pojedinačne nalaze srećemo i tako daleko na jugu kao što su Lisičići kod Konjica ili Mogorjelo kod Čapljine. Nosiocima i proizvođačima bjelobrdskog nakita gorovito tle nije odgovaralo. Ponovo ističemo da je bjelobrdski nakit, bar onaj koji je masovno izrađivan, proizašao iz djelatnosti skromnijih, možda i seoskih majstora. I mada pisani izvori govore o zlatarima kod Slovena tek od XI vijeka, to se vjerovatno odnosi na gradske

zlatare, dok je seoska proizvodnja ovog tipa nakita mogla vući porijeklo i iz mnogo starijih razdoblja.

Novi nalazi iz nekropola u Gomjenici i Mahovljanima otkrili su sasvim nove tipove nakita, prije svega određen tip naušnica s bikoničnim jagodama, jednom ili tri, dopunjenim petljama, koje su u ovom obliku, i ovom broju predstavljale sasvim izuzetnu pojavu u cjelokupnom nakitu ovog razdoblja u našoj zemlji, a i u mnogo široj oblasti. Usamljeni, davno poznati nalazi iz okoline Knina, ili tek usamljeni primjerak iz okoline Šibenika ili Crikvenice, upotpunjuju ovu sliku koja čini specifičnost nekropola u sjeverozapadnoj Bosni. Prema sasvim rijetkim analogijama iz Donje Austrije, gdje nisu definirani na adekvatan način, i prema primijenjenom postupku u izradi karičica i jagoda, pripisali smo ih istočnoalpskom, na izvjestan način ketlaškom krugu, mada je moguće da dalja proučavanja nametnu zaključke o specijalnoj varijanti podunavskih tipova u ovim predjelima Bosne. Nalazi iz Dalmacije predstavljaju svakako import, bilo duž jadranske obale, bilo davno ustanovljenom magistralom Sisak – dolina Une – Knin – Solin. Analiza ovih tipova i mnogobrojni novi nalazi sa brojnih istraženih ranoslavenskih nekropola u našim sjeverozapadnim krajevima, naročito u Sloveniji, kao i u Austriji, nametnuli su i revalorizaciju ranije prikupljenih nalaza nakita na području Bosne i Hercegovne, pa je tako bilo moguće izdvojiti određeni fundus, koji su po obliku ili detaljima u izradi sasvim srodni tipovima koji se u pomenutim nekropolama pripisuju ketlaško-karantanskom krugu, čije datiranje, okvirno, uzimajući u obzir i stariju fazu, obuhvaća razdoblje od VIII–XI vijeka. Grobne cjeline iz grobova u Gomjenici, gdje je zapaženo, kao što smo naveli, preplitanje tipova sve tri kulturne grupe u različitim varijantama, i iz Mahovljana sa miješanjem dvije od njih, u jednoj detaljnijoj razradi doprinijeće rasvjetljavanju i ovog problema. Ako bi kod naušnica, zbog originalnosti i rijetkih nalaza ovog tipa i bilo dilema u pogledu kruga iz kojeg su proizašle, nalazi prstenja tipičnog upravo za ketlaški i velikomoravski krug, sa štitastom pločicom ukrašenom uglavnom u tehnici cizeliranja, koji su otkriveni u Grborezima, Gomjenici, Bugojnu i oštećenom grobu u Rudićima, potvrđuju jasnije prisustvo i ovih uticaja. Jedini nešto skupocjeniji nalaz ove grupe, proizašao vjerovatno iz radionica franačkog kruga, predstavlja mala kružna fibula s krstolikim ukrasom izvedenim ulaganjem staklene paste ili emajlom, otkrivena davno među ruševinama antičkog kompleksa na Ilidži.

Dva bronzana enkolpiona, privjeska – relikvijara u vidu krsta, otkrivena tek nedavno, jedan u Haljinićima kod Kaknja, drugi u Jabuci kod Ustikoline, oba nađena u ruševinama crkve, pripadaju poznatim i u oblastima dalje prema istoku široko rasprostranjenim tipovima sirijsko – palestinskih relikvijara. Prema obliku i detaljima figuralnih predstava mogu se datirati u X–XI vijek, a njihova pojava samo jasnije potvrđuje svu šarolikost uticaja koji su dopirali do ovih krajeva.

Zadržali smo se nešto više na nakitu ovog perioda već i zbog toga što ovu vrstu sačuvanih spomenika poznajemo u daleko većem broju nego ostale spomenike materijalne i duhovne kulture ovih stoljeća. Uz to, gustina nalaza, njihove tipološke karakteristike, različito porijeklo radionica iz kojih su potekli, razrađeno hronološko određenje, i mnogi drugi detalji pružaju mogućnost mnogostrukih zaključaka o nekadašnjim političkim i ekonomskim, a isto tako i o društvenim i kulturnim prilikama u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine.

Među radinostima koje je obuhvatala domaća proizvodnja pojedinih naselja na prvom mjestu stoji, svakako, proizvodnja keramičkog posuda. Bogati keramički materijal koji je sačuvan u ostalim evropskim zemljama govori o vrlo raširenoj upotrebi ovog materijala i o njegovoj intenzivnoj proizvodnji i kod Slovena. U našoj zemlji, za sada, to nije slučaj, i pored izuzetno značajnih novih nalaza, među kojima ponovo ističemo bogati materijal iz naselja na Jazbinama u Batkoviću ili u starijem sloju starohrvatskih grobalja, kao i sa lokaliteta duž našeg Podunavlja. Detaljna analiza otežana je često i time što je keramika, u velikom broju slučajeva, prikupljena prilikom slučajnih otkrića. Ali i na osnovu do sada poznatih i sistematski istraženih nalaza moguće je stvoriti bar približnu sliku koja potvrđuje da se slovenska keramika sa jugoslovenskih nalazišta uklapa u vrste i tipove koji su poznati i u ostalim zemljama. Osnovne karakteristike slovenske keramike su prost materijal – glina pomiješana sa pijeskom – gruba izrada rukom, a kasnije i na sporom ili brzom lončarskom kolu, jajoliki oblik posuda i ukras u vidu horizontalnih ili talasastih linija ili višestrukih traka. Zapaženo je svuda da je jednostavnija izrada primjenjivana u proizvodnji posuda s funkcijom grobnih urni, dok je ostalim produktima posvećivana ipak veća pažnja. Slovenska keramika u srednjoj Evropi javlja se u rasponu od VI do XII vijeka, i svrstana je u četiri razdoblja, koja se među sobom razlikuju, uglavnom, po kvalitetu izrade i izvjesnim variranjima osnovnog oblika ili ukrasa. Slovenska keramika naziva se još i gradišna keramika, što dolazi od vezanosti za naselja u vidu gradišta, koja su u upotrebi u istom vremenskom razdoblju. O porijeklu slovenske keramike u još starijim stoljećima raspravljalo se veoma mnogo, naročito o njenoj vezanosti za keramiku latenskog perioda. Za naše krajeve mnogo je važniji uticaj razvijenog provincijsko-rimskog lončarstva i radionica u Podunavlju, s čijim proizvodima slovenska keramika pokazuje izrazite sličnosti. To takođe važi i za ostale krajeve.

Nalazi keramike koji su (do sada) otkriveni u Bosni i Hercegovini sistematskim istraživanjima u toku posljednje decenije uveliko su obogatila naše poznavanje ovog materijala, koji je usputno bio prikupljen i zanemaren u analizama prilikom proučavanja praistorijskih ili antičkih objekata. Tragovi naselja u Mušićima, Batkoviću, Ostojićevu ili Žabljaku kod Doboja, u Mahovljanima, Sultićima, Višićima ili Paniku, omogućili su ne samo hronološko diferenciranje nego i radioničko razvrstavanje u ovoj produkciji na širokim prostorima bosanskohercegovačkog područja, izloženog, ne samo u ovom vremenu, sasvim različitim uticajima.

To je jedan dio nalaza. Ostala keramika potiče sa nekropola ili pojedinačnih ukopa, o kojima je već bilo govora u vezi s pogrebnim običajima. U ovoj grupi najviše nalaza prikupljeno je u Bosanskoj Rači, uz ognjišta, kao i u Mogorjelu i Tasovčićima. Od neprocjenjive je štete što je nekropola u Rudićima, iz čijih su grobova ostale sačuvane dvije posude bogato ukrašene horizontalnim i talasastim trakama, potpuno uništena, kao i to što su okolnosti pod kojima su otkrivene četiri posude u zajedničkoj grobnici unutar ranohrišćanske bazilike na Vrbi onemogućile jasniji uvid u njihovu prvobitnu namjenu. Osim posuda iz Tasovčića, sav ostali keramički materijal pripada vremenu IX–XII vijeka i može se svrstati u već spomenute stupnjeve slovenske keramike. Izdvojili smo keramiku iz Tasovčića, prikupljenu na oštećenoj slovenskoj nekropoli smještenoj uz ranohrišćansku baziliku na lokalitetu Nerezi, jer neki primjerci

spadaju među najstarije keramičke nalaze u Bosni i Hercegovini. Sa druge strane, specifični ukras u vidu plastične talasaste trake s kružnicama koja asocira na zmiju izdvaja jednu od posuda, možda urnu, ne samo u bosansko-hercegovačkoj keramici nego i od bogatih nalaza sa daleko šireg područja.

Sve ove posude ili njihovi fragmenti proizvod su seoskog, domaćeg lončarstva. Ova radinost poznata je kod Slovena od najstarijih vremena i predstavlja obaveznu djelatnost u okviru većih ili manjih zajednica ili zadruga, kao što je to bio slučaj i sa izradom sukna i drugog, običnijeg tekstila. Dolaskom na Balkan u ovom pogledu nije se ništa izmijenilo. Prvobitna ručna proizvodnja unaprijeđena je upotrebom lončarskog kola, kada se javljaju i finiji proizvodi.

Osim lončarstva, Sloveni su poznavali i kovački zanat. Nalazi u zemljama koje obiluju ovim materijalom svjedoče o visokoj kovačkoj vještini starih Slovena. Mnogi slovenski kovački proizvodi u srednjoj Evropi imaju svoje prototipove u proizvodima antičkih kovačkih radionica. Kasnije, primjetan je uticaj razvijene produkcije franačkih radionica, naročito za predmete koji se obično svrstavaju u krug militarija, tj. vojne opreme, usko povezan sa uticajem u postepenom razvoju ranofeudalnih društvenih odnosa i izdvajanjem užeg, istaknutijeg društvenog sloja, već od kraja VIII i početkom IX vijeka. Pod uticajem ovih radionica, ili u njima, izrađeni su i rijetki kovani predmeti ovoga razdoblja koje poznamo sa teritorije Bosne i Hercegovine. Nekoliko do sada otkrivenih mačeva pripada različitim varijantama, tipološki razvrstanim prema obliku jabučice. Mač iz groba sa već spomenute uništene nekropole u Rudićima pripada tipu H, mačevi iz Mogorjela i iz Stoca – Čaira pripadaju tipu K, s jabučicom profiliranom u vidu sedam, odnosno pet režnjeva, dok mač iz Mostara – Vukodola nije moguće precizno odrediti jer jabučica nedostaje. Svi oni pripadaju tipovima proizašlim iz franačkih radionica i datiranim već u prve decenije IX vijeka. Mač iz Mogorjela odlikuje se i specifičnim damasciranim ukrasom u vidu složenog motiva riblje kosti. Mačevi ovoga tipa različitih varijanti otkriveni su u većem broju na teritoriji prvobitne hrvatske države, što navodi na misao o ranom postanku i ovih proizvoda u krugu domaće proizvodnje, pod razumljivim uticajem razvijene franačke produkcije, naročito u Porajnju. Drugom elementu vojne opreme pripadala su koplja, koja su takođe otkrivena i na našem području. Koplja s krilima, koja predstavljaju složeniju varijantu, otkrivena su u pomenutom grobu u Rudićima, uz mač, u Mogorjelu, Stocu – Čairu, takođe uz mač i Hatljima kod Berkovića (Stoca). Koplje iz Rudića je sasvim specifičnog, izduženog oblika s oktogonalmim tulcem, koji odaje starije varijante, uz profilirana kratka krila. Proizvod je franačkih radionica iz Porajnja i datirano u sami početak IX vijeka. Ostala tri koplja, mada odaju identičnu konturu, razlikuju se među sobom po ukrasu koji nosi njihov tulac ili list. I koplje iz Mogorjela i koplje iz Hatelja ima ubrazdani, specifični ukras na tulcu, dok je koplje iz Mogorjela ukrašeno i damasciranim motivom riblje kosti na obje strane lista, koje ga čini izuzetnim u jednom širokom krugu. Njihovo porijeklo je takođe u franačkim radionicama duž Rajne, sa datacijom u početak IX vijeka. Koplje iz Stoca spada u njihovu pojednostavljenu varijantu. Jednostavna koplja otkrivena u Rudićima, uz već pomenute nalaze, i Kočićeva pokazuju uobičajene oblike ranih kopalja IX vijeka, samo se koplje iz Rudića odlikuje većom elegancijom u konturi i boljom izradom.

Ovi izuzetno značajni nalazi dopunjeni su mnogim, uglavnom slučajno prikupljenim strelicama, koje se okvirno mogu svrstati u dva osnovna tipa:

jednostavne strelice različitih dimenzija listolike, kopljaste ili romboidne oštrice, i strelice u vidu tzv. lastinog repa, s jednostavnim ili tordiranim tulcem. Poznate su sa mnogih lokaliteta različite vrste, od doline Une do doline Trebišnjice, i njihovo detaljnije razvrstavanje tek predstoji. Ističemo ovdje samo strelicu posljednje varijante markantnih dimenzija iz Gašnice kod Bosanske Gradiške.

Mada ne spada u oružje u pravom smislu riječi, ovoj grupi predmeta priključuju se i mamuze, koje su na teritoriji Bosne i Hercegovine otkrivene i kao dio grobnog inventara i kao slučajni nalazi, koji već sada čine jedan veoma značajan fond. Najstariji primjerak među njima predstavlja bronzana mamuza s ušicama nađena uz jezičac s natpisom u Vrbljanima, datirana u kraj VIII i početak IX vijeka, dok bi sve ostale varijante mamuza ravnih krakova, s ušicama, kopčama ili pločicama, s jednostavnim ili profiliranim trnom, sasvim kratkim ili izuzetno izduženim, izrađene u željezu, pripadale različitom stepenu razvoja u toku IX – X vijeka. Negdje u XI vijeku luk se postepeno izvija i trn dobija drukčiju konturu. Među lokalitetima brojem nalaza ističe se Mogorjelo, a naročito Bugojno, u čijem su fundusu od oko trideset primjeraka zastupljeni u velikom broju i ovi rani tipovi, među njima i ukrašeni. Sa nepoznatog lokaliteta u Bosni i Hercegovini potiče i masivna mamuza, čiji je trn ukrašen tzv. manšetnom, trakom inkrustiranog finijeg metala ispunjenom višestrukim linearnim ornamentom. Garnitura iz Sultanovića uvrštena je među ukrasne predmete. Svi prikupljeni primjerci pokazuju sličnosti s primjercima poznatim na franačkom području, i sa mnogih nalazišta slovenske pripadnosti, kao i sa mamuzama iz Dalmacije, odakle su vjerovatno i dospjele.

Nalazi novca koji pripadaju ovom periodu isključivo su novci vizantijskih careva, od zlatnika Konstantina V. Kopronima i Lava IV, iz sredine VIII vijeka, do zlatnika Teodore iz sredine XI vijeka, čime su veze s Vizantijom i najdirektnije potvrđene. Poznati su, u različitom broju, s mnogih lokaliteta, ali se posebno izdvaja izgubljeni nalaz oko 300 zlatnika Romana III Argira (1028-1034) iz Drežnice kod Mostara.

Mada predmeti o kojima je ovdje bilo riječi spadaju u sitne nalaze, u nepoznavanju pisanih domaćih izvora, naselja i ostalih arhitektonskih spomenika, izuzimajući rijetke ostatke sakralne arhitekture koji su do sada otkriveni, oni predstavljaju dragocjen materijal za poznavanje načina života i društvenog i kulturnog razvoja Slovena na teritoriji Bosne i Hercegovine u ovim ranim stoljećima nakon doseljenja, prije nego što su ih istorijski izvori zabilježili kao žitelje srednjovjekovne bosanske države.

LITERATURA

Nada Miletić – Seoba naroda i ranoslovensko doba

- Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, naročito godišta 1890, 1895, 1900, 1932, 1946–1982
- Zbornik radova Vizantološkog instituta*, Beograd, I–XXI, 1952–1982
- G Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1969.
- V. Bierbrauer, *Die ostgotischen Grab – und Schatzfunde in Italien*, Spoleto, 1975
- N. Åberg, *Goten und Langobarden in Italien*, Uppsala, 1923
- J. Kovačević, *Varvarska kolonizacija južno-slovenskih oblasti*, Novi Sad, 1960
- D. Dimitrijević – Dr J. Kovačević – Dr Z. Vinski, *Seoba naroda* (katalog izložbe), Zemun, 1962
- J. Kovačević, *Avarski kaganat*, Beograd, 1977
- Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini* (Zbornik saopštenja naučnog skupa), Novi Sad, 1978
- Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena* (Materijali naučnog skupa), Pos. izdanja ANUBiH XII, Sarajevo, 1969
- Z. Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIX/1967, Split, 1974
- Z. Vinski, *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine*, Vjesnik Arheološkog muzeja V, Zagreb, 1971
- Z. Vinski – K. Vinski – Gasparini, *Gradište u Mrsunjskom lugu*, Zagreb, 1950
- J. Popović, *Opća crkvena istorija*, Sremski Karlovci, 1912
- E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951
- J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969
- J. Werner, *Reinecke-Festschrift*, Mainz, 1950
- J. Werner, *Die langobardischen Fibeln aus Italien*, Berlin, 1950
- J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956
- S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964
- Istorija Crne Gore* 1, Titograd 1967
- N. Radojčić, *O najtamnijem odeljku Barskog rodoslova*, Cetinje, 1951
- N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971
- Balcanoslavica* 1–9, Beograd – Prilep 1972–1983
- L. Niederle, *Život srarých Slovanů*, I, Praha, 1913
- L. Niederle, *Príspevky k ývoji byzantských šperků ze IV–X st.*, Praha, 1930
- J. Korošec, *Uvod v materijalno kulturo zgodnjeg srednjega veka*, Ljubljana, 1952
- I. Čremošnik, *Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine*, Godišnjak ANUBiH XV, Sarajevo 1977
- Š. Kulišić, *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških*, Djela ANUBiH, knj. LVI, Sarajevo, 1979
- J. Kovačević, *Srednjevekovna nošnja balkanskih Slovena*, Beograd, 1953
- Z. Vaňa, *Slovenska archeologia* II, Bratislava, 1954
- J. Poulík, *Staroslovanská Morava*, Prag, 1948
- N. Miletić, *Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paléoslaves en Bosnie-Herzégovine*, Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, T. 2, Bratislava, 1980
- N. Miletić, *Ranosrednjovekovno koplje kod Mogorjela*, Zbornik Narodnog muzeja, IX–X, Beograd, 1979
- J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII–IX stoljeća*, Zagreb, 1980
- D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, Split, 1976
- J. Maksimović, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad, 1971
- I. Nikolajević, *Zvonici crkava u Koluniću i Jajcu*, Starinar XX, Beograd, 1969
- S. Radojčić, *Bronzani krstovi-relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskom zbirkama*, Zbornik za umetnostno zgodovino V/VI, Ljubljana, 1959

SUMMARY

Nada Miletić: THE EARLY MIDDLE AGES

The Great Migration

The tumultuous events and disturbances caused by the raid of the Huns in 375 A. D., summed up in the term of the Great Migration, reflected greatly, but with varying intensity, in the Balkans peninsula, too. The territory of the present Bosnia and Herzegovina remained, to some extent, outside the main currents of invasion of various ethnic groups in the migration processes from the end of the 4th to the end of the 8th century, when the triumph of the Frankish army under Charles the Great over Avars made an end to this period. In the first stage, Bosnia and Herzegovina, as a part of the Roman province of Dalmatia, was included, for the most part, within the borders of the Ostrogothic state founded by Theodoric the Great in 493 A. D., and remained under their rule until 536/540, when, after the Byzantine – Ostrogothic war, these regions fell again under the supremacy of Byzantium. In the second stage, there is evidence of shorter raids of the Avaro-Slavic groups in the middle and towards the end of the 6th century, the powerful foray having come in 598 A. D. through the western parts of Bosnia and Herzegovina on their way to Salona, which was definitely overwhelmed about 610 A. D.

No traces of the settlements which might be ascribed to the new, changed conditions have been discovered as yet, and it is most probable that, under the tolerant inland administration of the Ostrogothic rulers, the old, inherited ad-

ministrative institutions were retained, and that urban ensembles, sacred objects and cult places continued undisturbed their activities.

The greatest number of finds from that period originates from investigated cemeteries or individual graves, and, with rare exceptions, they mostly belong to jewellery and pieces of clothing. Tiny as they are, they still reflect all the influences of those stirring times in which, besides the inherited late antique shapes, reflections of the famous goldsmith's production of the Mediterranean-Byzantine circle intermingle with the new impulses and taste brought by the barbarian, here Ostrogothic, newcomers indicating at the same time some forms of social differentiation, too. Among individual finds excel the golden necklace with eighteen medallions found in a late antique grave at Turbe near Travnik as the highest work of Byzantine jewelry from the second half of the 5th century, the Ostrogothic jewelry found in two Roman sarcophagi at Potoci near Mostar with a pair of silver-gilt brooches, gold earrings, a part of a golden necklace, a golden necklace with agrafs in form of birds, all embellished by emerald and garnet inlays, dating from the first decades of the 6th century, a pair of Ostrogothic silver-gilt brooches along with a pair of ear-rings with a polyhedron end and a chalcedony bead from Gornje Pećine near Travnik, dating also from the beginning of the 6th century, an ornamented umbo (shield boss), a 6th century product of the Byzantine workshops,

found in the basilica from Breza, or the exceptional buckle with opposed horses from Proboj near Ljubuški, dating from the close of the 6th or the beginning of the 7th century, as a specimen of the barbarian variant of the early-Byzantine prototypes.

The cemeteries of this period reveal an already initiated process in the vast European space of burying in the so-called flat cemeteries in rows, with the orientation introduced under the influence of Christianity, the protective frames having been made of stone or wooden slabs; the elements of old burial rites being continually maintained. Among the finds from the graves belonging to this period at the complex cemetery at Mihaljevići near Sarajevo, mention should be made of a pair of silver-gilt Ostrogothic brooches dating from about 500 A. D., a rock crystal spindle whorl, as well as silver and bronze buckles of characteristic shape dating from the first half of the 6th century, along with two examples of Byzantine buckles with plates belonging to the period between the middle of the 6th and the beginning of the 7th centuries.

The cemetery at Rakovčani near Prijedor, besides elements of grave construction in form of protective frames made of wooden slabs or of a scooped trunk, contained also a rich fund of decorative or functional items of clothing, as well as two battle axes laid by the dead. Bronze-gilt, silver, bronze and iron buckles of varying types and execution, bracelets, ear-rings with cube or basket, silver and bronze styli (pins) with perforated head, necklaces of beads, saucer-brooch, purse bows and knives, all dating from the first half of the 6th century, demonstrate the intermingling of late antique elements and shapes with the new ones, characteristic of that period, and their welding into new entities being used both by the natives and by those who arrived here in the new moves. This is clearly proved by the four specimens of artificially deformed skull, a phenomenon linked to certain barbarian peoples.

The necropolis unearthed in the layers of prehistoric hill-fort at Korita near Duvno discloses some peculiarities both in location and in grave construction made of stone only, with cases of stone placed directly on the body of the dead, as a sign of a rite connected with vampirism, so also with regard to grave goods, among which brooches of various type prevail. Besides the bronze brooch with folded-back foot, a characteristic variant of the Justinian period, and a number of bronze omega-brooches, a special group of brooch – crosses, simple or with stone inlay, among which a silver brooch of decorated arms surmounted by birds presents a true rarity, echoing an emphasized Christian symbolism characteristic of Byzantine-Mediterranean workmanship of the time. Along with several styli and simple rings, the finds include a certain number of bronze buckles of characteristic shape of the period, whilst two silver buckles with double plates inlaid with glass pastes in cloisonne technique of Eastern Mediterranean provenance are really unique in these regions. The knife and the purse bow only contribute to the diversity of these grave goods. The cemetery is dated to the second half of the 6th century.

The finds belonging to the second stage are quite rare. Except for the three-edged, the so-called Avarian arrowheads found by chance at some late antique profane and sacred sites; here also belong the gold ear-ring with overturned pyramid from the vicinity of Velika Kladuša and a pair of golden ear-rings from Čobe near Maglaj dating from the end of the 6th and the beginning of the 7th century A. D., both being made by the travelling Byzantine goldsmiths. The bronze-gilt belt tab (strap end) from Duvanjsko polje belongs to the products of the second Avarian Kaganat from the close of the 8th century A. D.

From the numismatic material of the period, besides numerous gold coins of Byzantine emperors, several small coins of Ostrogothic kings Athalarich and Theodahad and the Gepid king Kuni-mund have also been found.

The Early Slavic Age

With the fall of Salona at the very beginning of the 7th century A. D., a new epoch commenced in this province. After the second wave of Slavic settlers and the retreating of the remaining Avar forces toward the Pannonian Plain, a certain stabilization sets in; first initial and then definite christianization of the Slavic masses takes place and, finally, a gradual formation of the first South Slav state communities occurs with outsets of early feudal social relations. Strong Byzantine influences are complemented by those from the Frankish political and cultural circles, from Rome and the Southern Italy, and toward the end of the period, by northern currents as well, coming from the ever more powerful Hungary.

The first mention of Bosnia occurs in the *Treatise* of Constantine Porphyrogenitus from the middle of the 10th century A. D., where it figures as a part of Serbia, with two inhabited towns, one of which has been identified as Kotorac near Sarajevo; but also some other towns mentioned in other regions belong today to the territory of Bosnia and Herzegovina, e. g. Livno, Pliva, Tuzla, Mokro, Vrm, Trebinje. Traces of the first Slavic settlements have been noticed on numerous objects dating from earlier epochs, both prehistoric and antique, i. e. in caves, on hill-forts, at Roman villas or larger complexes and basilicas, where remnants of later building or pottery fragments have been discovered. The oldest Slavic settlement, as an entirety, has been brought to light at Batković near Bijeljina. It belongs to the type of settlement with pit dwellings, also with objects built above the ground. Some 50 objects, houses with fire-place, refuse pits, pits for metallurgic production, have been disposed in the system of „nests“, reflecting the tribal level of social development and the transition to some wider communities. The abundant ceramic finds have made it possible to date that settlement in the period between the middle of the 7th and the middle of the 9th centuries A. D.

A similar settlement has been unearthed in the neighbouring Ostojićevo, and several pit dwellings have also been excavated at the late antique complex at Mušići near Višegrad, with pottery dating back to the 6th, 7th and 8th centuries.

To the typical Slavic settlements belong the fortified earthworks, „gradišta“, with ditches and circular banks, which have recently been recognized on numerous spots in the north-western plane regions of Bosnia. Among them, „gradište“ Berek at Mohovljani near Banjaluka excels by complexity of construction and its imposing proportions; it was in use approximately between 9th and the 12th centuries A. D.

Only in recent times remnants of religious (sacred) architecture have been subjected to systematic researches, both with regard to checking the previous conclusions on numerous sacred objects which were considered to be early Christian basilicas, and to the newly discovered remains of church architecture in this area. Intensive building activity in the neighbouring regions, especially along the Adriatic coastline, as a result of influences of Byzantine art on the one hand, and the activity of Benedictine order as early as 9th century A. D., on the other, paved the way, to a certain extent, to the building activity on the soil of Bosnia and Herzegovina. Remnants of architectural sculpture in the vicinity of Glamoc and Livno point to existence of corresponding sacred buildings, such as have been discovered in the environment of Sarajevo (Vruci, Rogačići) or at Zavala in Popovo Polje and Crnač near Trebinje. Their characteristic ornament composed of interlaced ribbons (guilloche), together with other motifs, make it possible to date these objects, in the earlier stage, already to the period from the 9th to the 11th centuries, and to determine the later stage from the 12th century onwards. Whilst the ground plans of the mentioned churches, particularly the single-naved buildings with the rectangular apse or in the form of the inscribed cross and triconchos disclose full connection with the Byzantine models, details of con-

struction belong to pre-Romanic or Romanic experiences, and the interlacing decoration displays an outspoken kiship with the neighbouring Dalmatian littoral and its deeper hinterland, and then with the more distant models throughout the Mediterranean basin, as well. Latin inscriptions on two fragments from Livno and its surroundings, dating from the 9th century, disclose the formula of speech of the Byzantine towns in the theme of Dalmatia, while the Cyrillic inscription on the slab of Humac near Ljubiški, from the 10th – 11th centuries, ranges among the oldest monuments of Slavic literacy in these parts. Dedications of the churches in the mentioned inscriptions and in some among already discovered confirm the wide spread of Oriental cults, such as the cult of St Stephen the Protomartyr, St Michael or St Peter.

Numerous shattered fragments of a fresco painting from the simple small church at Panik near Bileća belong to the Southern Italian variant of the Byzantine painting from the middle of the 12th century.

Traces of the original Slav custom of burial by cremation are quite rare, probably because in the process of Christianization this custom was abandoned in favour of inhumation. The barrow (mound) with the cremated dead at Sulčići near Konjic is of highest significance. The situation of cemeteries or individual graves betray the same correlation with the objects of older epochs, which has also been noticed with settlements.

Vague are the traces of the burial rite, in the proper sense of the word, and, except for the pottery found occasionally in graves, dating mainly from the 9th century, or fragments of pottery broken at time of burial or at funeral repast, there are no other data. Interment in cemeteries in rows, with mentioned orientation of the graves, was continued, other grave goods belonging to another set of customs.

Rich finds, mostly jewellery and decorative pieces of garments, have been

ranged into several cultural groups, based on the comparing material from many European countries. The most characteristic for us are the finds belonging to the Frankish cultural circle, to the Dalmato-Croatian, the Köttlach and the Bijelo Brdo cultural groups. Parts of a unique belt set from Mogorjelo near Čapljina and a belt tab (strap end) and spur from Vrbljani near Ključ, dating from the end of the 8th and the beginning of the 9th centuries, as well as the pieces of weapons (swords and winged spearheads from Rudići, Mogorjelo and Stolac, the winged spearhead from Hatelji near Stolac, the sword from Mostar), dating from the first decades of the 9th century, originated in the Frankish workshops. The set of the bronze-gilt spurs from Sultanovići near Bugojno is an imitation of luxury products issued from the workshops of Dalmatian Croatia, which is also the case with numerous pieces of simple iron spurs of varying shape and type in the early stages of development of this element of militaria.

Jewellery of the Dalmato-Croatian group, mostly ear-rings, has its models in the rich fund of Byzantine luxurious jewellery, with some original types in a somewhat simplified mass production. Ear-rings with knees, with one or three globes, ear-rings decorated in form of dew-drops (bristled), carried out in precious goldsmith's techniques of filigree and granulation, or in imitation thereof, have been found in large number at many sites, as individual finds or at explored cemeteries all over Bosnia and Herzegovina. They are dated in the span from the 9th to the 12th centuries, the persistence of some types having been recorded as long as the 14th and the 15th centuries. Among the cemeteries with such finds excel Bugojno, then Mogorjelo and Gornjenica, while the gold set from Višići rates highest among the individual finds.

The finds of the Caranthian-Köttlach group, dating approximatively between the 9th and the beginning of the 11th centuries, besides some rings (ring-

lets), appear in the new shapes of ear-rings which were for the first time systematically and in a larger amount uncovered at Gomjenica near Prijedor and Mahovljani near Banjaluka. The system of loops on rings and the very technique point to the workmanship of the Eastern Alpine region, the same being the case with a certain number of rings having a shield-like decorated widening, found at Gomjenica, at Rudići near Glamoč or at Bugojno. The other types, e. g. lunate ear-rings or simple rings are equally ascribed to the Bijelo Brdo group.

The exceptionally rich fund of the Bijelo Brdo group jewellery, characteristic of the area of the Carpathian basin, dated approximatively between the middle of the 10th and the beginning of the 12th centuries, has been found at the cemetery of Gomjenica, where characteristic types of ear-rings and rings occur in numberless variants. Simple bronze or silver cluster-like or lunate ear-rings are also a rough imitation of the luxurious Byzantine models, while S-ear-rings belong to newer shapes, along with the necklaces of two-piece bronze pendants, lunulae or strings of beads. Many of these types have their origin in the symbiosis of the Slavic and the Hungarian decorative ele-

ments. A similar picture, to a somewhat smaller extent, displays the cemetery at Mahovljani as well. The finds from the cemetery at the neighbouring Petoševci and from the graves destroyed long ago at Kočićevo near Nova Topola belong solely to the Bijelo Brdo culture, with the exception of a pair of spurs, and a simple spearhead. As an example of explicit connection of all three groups, in various combinations within the grave ensemble, stays, so far, only the cemetery at Gomjenica.

Two bronze encolpyons, typologically quite similar to one another and dated to 9th – 10th centuries, which have been found within the church ruins at Haljinići near Kakanj and at Jabuka near Foča, present imported Syrian-Palestinian work, whose appearance contribute to the already noticed diversity of finds of that period on the territory of Bosnia and Herzegovina.

In the rich fund of numismatic material of that time, containing, so far, exclusively coins of Byzantine emperors, special attention is to be paid to the find at Drežnica near Mostar, with some 300 gold coins of Roman III Argir (1028–1034), got lost, unfortunately, a long time ago.

РЕЗЮМЕ

Нада Милетич: РАННЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Время переселения народов

Бурные события и беспокойствия, вызванные движением гуннов около 375 года охвачены понятием Большое переселение народов, которое отразилось в разной степени на судьбах народов, населявших Балканский полуостров. Теперешняя территория Боснии и Герцеговины не была подвергнута нападению разных этнических групп в миграционных процессах с конца четвёртого до конца третьего века, когда победой войск Карла Великого над Аварями был закончен этот период. В первой фазе, как часть провинции Далмации, Босния и Герцеговина входила в восточноготское государство, основанное Феодориком Великим в 493 году, и осталась в рамках этого государства до 536/540 года, когда по окончании византийско-восточноготской войны эти области были снова возвращены Византии. Во второй фазе отмечены краткие нападения аварославянских групп в середине и в конце шестого века и разрушительный прорыв этих групп в 598 году через западные области Боснии и Герцеговины (целью была Салона), которая ими была до 610 года окончательно разорена.

Не найдены следы поселений, построенных в новых условиях, что значит, что восточноготские правители не трогали устоев жизни старожилов и их архитектуры.

Больше всего данных, относящихся к этому периоду, найдено в некрополях и в отдельных могилах. Найдены в основном драгоценности и части одежды. Хотя это всё мелкие предметы, в них выражены особенности беспокойного периода, в котором доминировали изделия из золота поздней антики, средиземноморского и византийского круга и к которым примешивались вкусы варваров (восточноготские пришельцы), свидетельствующие о имущественном и общественном неравноправии. Среди находок особенно ценно золотое ожерелье из 18 медальонов, найденное в позднеантической могиле в Турбете, недалеко от Травника, и представляющее собой прекрасное произведение византийского золотых дел мастера, жившего во второй половине пятого века. Восточноготские драгоценности найдены в двух римских саркофагах в Потоках, недалеко от Мостара: несколько позолоченных и серебряных приколок, серьги, частично золотая цепь, золотое ожерелье с аграфами в виде птиц, украшенное вкладышами смарагда и альмандина и отмеченное стилем начала шестого века. Найдено несколько позолоченных и серебрянных приколок, серьги, жемчуга в Горней пещине, недалеко от Травника, относящихся также к началу шестого века. Найден украшенный умбо, сделан в Византии в шестом веке, в базилике в Брезе. Найдена нео-

быкновенная пряжка с угравюрованными конями в Пробое, недалеко от Любушко, относящаяся к концу шестого и к началу седьмого века и является образцом варварского подражания изделиям ранней Византии.

Найденные некрополи из этого периода свидетельствуют о начале хоронения мёртвых по христианскому способу, т. е. могилы выстраиваются в ряды и покрываются плитами. В Михалевичах, недалеко от Сараева, в некрополе из этого периода найдена приколка, относящаяся к 500 году, затем найдены остатки кристальной посуды, серебряные и бронзовые пряжки, относящиеся к шестому веку и две византийских пряжки, относящиеся к периоду с середины шестого века до начала седьмого века.

Некрополь в Раковчанах, недалеко от Приедора, имеет все особенности некрополя того времени и содержит в себе много драгоценностей и функциональных частей одежды, затем два топора, позолочённые, серебряные, бронзовые и железные приколки разных типов и разной выделки, браслеты, серьги, с подвешенным кубиком или корзиночкой, серебряные и бронзовые стилусы (перья для письма), жемчужные ожерелья, плоская приколка, элементы сумочек и ножи, а всё это относится к первой половине шестого века и представляет собой смесь позднеантических элементов с новыми элементами, характерными для этого периода, а кому принадлежат эти элементы свидетельствует череп (четыре черепа), который деформирован варварским методом. Некрополь в Коридах, недалеко от Дувна, найден при раскопках праисторической крепости и сделан полностью из камня, даже на тело мертвеца ложили камни, чтобы его не унесли упыри. В этом некрополе найдены приколки разного типа, относящиеся к периоду Юстиниана, затем найдены бронзовые омега-приколки, затем серебряные и бронзовые приколки-кресты, затем приколки с приделанными к ним птицами и разными

символами, которые были характерны для средиземноморских христианских стран и для Византии в то время. Наряду с несколькими стилусами и простыми кольцами найдено несколько пряжек, характерных для этого периода, а две пряжки серебряные и с обеих сторон окованные, видимо, сделаны в одной из средиземноморских стран и являются очень ценной находкой. Нож и элемент сумки увеличивают разнообразие находок.

Малочисленны находки, относящиеся ко второй фазе. Найдены трёхгранный аварский наконечник для стрелы, затем золотые серьги с подвешенной к основанию пирамидкой – окрестности Великой Кладуши (Велика Кладуша), несколько золотых серёг найдены в Чобе, недалеко от Маглая, а сделаны в конце шестого, в начале седьмого века мастерами византийскими, которые проходили по этим краям. Найден позолоченный элемент ремня, сделанный аварами в конце восьмого века. Найдено несколько золотников византийских царей, несколько мелких монет восточноготских королей Аталариха и Феодада, затем найдены монеты короля Кунимунда.

Ранний славянский период

Падение Салоны в начале седьмого века было началом нового периода в этих областях. Вторая фаза славянского поселения вытеснила аваров в Панонию, наступает стабильный период в жизни славян, затем славяне принимают христианство и формируют определённые сообщества, для которых характерен уклад раннего феодализма. На славян влияли в то время: Византия, Франевцы, Рим и южная Италия, затем Венгрия, которой становилась сильным государством.

Константин Порфирогенит упоминает Боснию как часть Сербии, т. е. он упоминает два города, которые наоди-

лись, примерно, там, где находится Которац, недалеко от Сараева, но другие города, упомянутые Константином, также находятся на сегодняшней территории Боснии и Герцеговины: Ливно, Плива, Тузла, Мокро, Врм или Требине. Следы первых поселений найдены в пещерах, в крепостях и на разных постройках древних времён (разные пристройки, керамика и т. д.). Самое старое славянское поселение найдено в Батковиче, недалеко от Биелины: комбинация землянок с наземными постройками. Тут обнаружено около пятидесяти объектов: дома с очагами, яма для отбросов, яма для металлургического дела. Все эти постройки сделаны по принципу „гнезда“, что свидетельствует о родовом уровне общественного развития и переход к следующему уровню развития. На основании керамических находок это поселение было отнесено к периоду с середины седьмого до середины девятого века. Недалеко от местонахождения этого поселения найдены следы ещё одного поселения в Остойичеве, а несколько землянок найдено рядом антическим комплексом в Мушичах, недалеко от Вишеграда; керамика с этих местонахождений относится к шестому, седьмому и восьмому векам.

Типичными славянскими поселениями являются укреплённые землянки, рвы, валы, которые в последнее время найдены на многих местах в северозападной Боснии. Среди них надо выделить крепость Берек в Маховлянах, недалеко от Бани Луки, в которой обитали люди с девятого по двенадцатый век. Остатки сакральной архитектуры в новое время являются предметом исследования. Переоцениваются сделанные в прошлом выводы о сакральных постройках, которые характеризованы как базилики христианские и в этом контексте внимательно исследуются новые находки. В Боснии и Герцеговине архитектура развивалась под влиянием Адриатического приморья, Византии и под влиянием бенедиктинского ордена, на-

чиная с девятого века. Остатки архитектурной пластической декорации в окрестностях Гламоча и Ливна свидетельствуют о существовании определённых церковных построек, следы которых обнаружены в окрестностях Сараева (Вруца, Рогачичи) или в Завале на Поповом поле и в Цриче, недалеко от Требиня.

На основании украшений, найденных на элементах этой архитектуры, можно отнести ее к ранней фазе (девятый-одиннадцатый век) и к более поздней фазе (двенадцатый век и дальше). Основания упомянутых церквей строены полностью по византийскому образцу, конструкция напоминает романический стиль (и дороманический стиль), а орнаментика через Далмацию позаимствована из средиземноморских стран. Латинские надписи на двух фрагментах, найденных в Ливне и в окрестности Ливна, относящиеся к девятому веку, являются языковым документом или формулой говора в византийских городах на территории Далмации, а кириллическая надпись, найденная в Хумце на одной плите, недалеко от Любушко и относящаяся к десятому-двенадцатому векам, является самым старым памятником славянского письма в этих краях. Содержание этих текстов (посвящение церквей) свидетельствует о распространённости культов – св. Срефан, св. Михаила и св. Петра. Многочисленные фрагментарные остатки фресок, найденные в маленькой церквушке в Панике, недалеко от Билече, относятся к южноитальянскому варианту византийской живописи в середине двенадцатого века.

При раскопках не обнаружено никаких данных, на основании которых бы можно было сделать вывод о том, что славяне сжигали своих мёртвых. Видимо, славяне с самого начала хоронили мертвецов и поэтому ими сразу была усвоена христианская традиция хоронения мёртвых. Всё же ритуал хоронения мёртвых у славян нельзя полностью объяснить на основании най-

денных малочисленных данных: фрагменты керамики, относящейся к девятому веку. Славяне мёртвых хоронили на кладбищах, в ряды, с христианской ориентацией и в соответствии с древними обычаями.

Найденные драгоценности и украшенные остатки одежды на основании сравнения с материалом, имеющимся в музеях других европейских стран, систематизированы в несколько культурных групп. Для в особенности ценны находки, относящиеся к франско-культурному кругу: далматинско-хорватская, кетлашская и белобрдская культурные группы. Франские мастера, видимо, являлись авторами оригинальной поясной гарнитуры, обнаруженной в Могореле, недалеко от Чаплины. Эти же мастера сделали пряжку (найдена часть её) и шпоры, найденные в Врблянах, недалеко от Ключа. Кроме того найдены мечи и крылатые копья, найденные в Хателе, недалеко от Стоца, в Рудичах, в Могореле и в Мостаре и относящиеся к началу девятого века. Гарнитура позолоченных шпор, обнаруженных в Султановичах, недалеко от Бугойна, является имитацией роскошных изделий далматинских хорватских мастеров, что характерно и для железных шпор, сделанных в разных фазах развития военного дела. Далматинско-хорватские золотых дел мастера подражали византийским золотых дел мастерам: серьги с кружочками, нарезные серьги, найденные во многих местах и в некрополях на территории Боснии и Герцеговины. Начало производства этих предметов относится к девятому – двенадцатому векам, а отдельные образцы производились в четырнадцатом и пятнадцатом веках. В этом смысле заслуживает особого внимания некрополь в Бугойно, затем Могорело и Гомьеница, а среди отдельных находок отличается своей оригинальностью золотая гарнитура, найденная в Вишичах.

Находки карантанско-кетлашской группы относятся к периоду с девятого до начала одиннадцатого века. Кроме отдельных звеньев цепочек, заслужи-

вают внимания серьги, найденные в Гомьенице, недалеко от Приедора и в Маховлянах, недалеко от Бани Луки. Эти звенья, затем разные кольца, найденные в Гомьенице, в Радичичах, недалеко от Гламоча или Бугойна, стилистически входят в рамки восточно-альпских изделий. Остальные образцы могут быть отнесены и к белобрдской культурной группе. Белобрдская группа характерна для карпатского бассейна и относится к десятому-двенадцатому векам. Образцы этой группы найдены в некрополе в Гомьенице: характерные типы серёг и колец. Простые бронзовые и серебряные серьги (форма – кисть винограда и луны) являются также имитацией роскошных византийских образцов, а серьги в форме обольшой латинской буквы „с“, разные ожерелья, брелочки и жемчуга произведены в более современном стиле. Многие из этих типов являются сочетанием славянских и венгерских элементов украшения. Находки в некрополе в Маховлянах в основном повторяют характеристики только что описанных находок в других местах. Находки из некрополей в Петошевцах и в Кочичеве, недалеко Новой Тополы (Нова Топола), кроме нескольких шпор и одного копья, относятся к белобрдскому культурному кругу. Примером слияния всех трёх групп служат находки в некрополе в Гомьенице.

Два бронзовых энколпиона, не отличающихся типологически и относящихся к девятому-десятому векам, найдены в Халиничах, недалеко от Какня, и в Ябуке, недалеко от Фочи; это имитация импортированных сирийско-палестинских изделий и являются элементами, которые увеличивают разнообразие находок из этого периода на территории Боснии и Герцеговины.

Нумизматический фонд в основном содержит монеты византийских царей, найденные в Дрежнице, недалеко от Мостара (около триста золотников, которые, к сожалению, давно куда-то исчезли и которые принадлежали Роману III Аргирю (1028-1034 гг).

DOBA SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

POVIJESNI OKVIRI

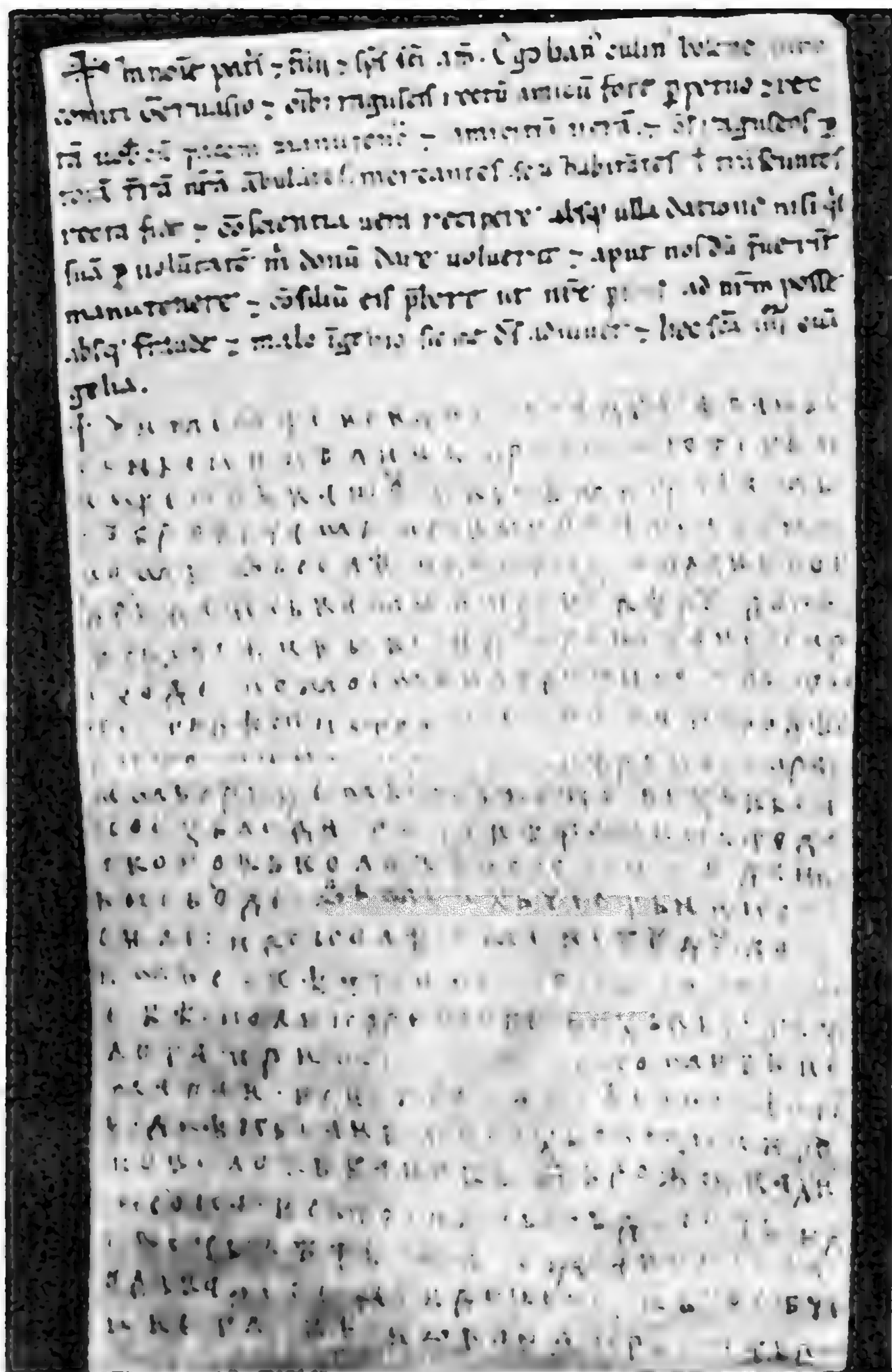
Prema vijestima bizantijskog cara Konstantina Porfirogeneta, polovinom X stoljeća na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine postojale su četiri političko-teritorijalne formacije sa manjima ili većim stupnjem samostalnosti. To su: Trebinje sa Konavljem, Hum, jedan dio oblasti Neretljana i Bosna. U slijedećim stoljećima Trebinje i Hum ostaju autarhične teritorije pod vrhovnom vlašću dukljanskih i raških vladara, neretljanska oblast dobrima dijelom ulazi u sastav hrvatske države, a Bosna se postepeno proširuje i sve više osamostaljuje. Taj razvitak naročito je intenzivan od polovine XII stoljeća i predstavlja posebnu epohu u općem toku povijesti.

U političkom razvoju bosanske države zapažaju se dva osnovna procesa. Na vanjskopolićkom planu, gotovo čitavo vrijeme od XII do XV stoljeća ispunjeno je borbom protiv upornih nastojanja ugarsko-hrvatskih vladara da Bosnu sasvim potčine svojoj vlasti. U XV vijeku, osim stalne opasnosti sa sjevera, Bosni je nametnuta i borba protiv silovite turske ekspanzije sa istoka. U poređenju sa ovim ugarskim i turskim faktorom, povremene intervencije iz Bizanta, Srbije i uže Hrvatske imale su samo prolazni karakter. Unutrašnjoj politici kroz čitavo ovo vrijeme osnovni ton daju tendencije moćnih velikaških porodica – oblasnih gospodara da budu što manje zavisni od centralne vlasti bana, odnosno kralja.

Najstariji po imenu poznati vladar Bosne bio je neki knez Stjepan koga je na vlast doveo dukljanski kralj Bodin krajem XI vijeka. Ne može se znati da li je taj knez poticao iz domaće vladarske porodice ili je to bio vlastelin kralja Bodina.

Polovinom XII vijeka u Bosni vlada ban Borić, a krajem XII i početkom XIII vijeka – ban Kulin. U Kulinovo doba Bosna doživljava snažan uspon na političkom, ekonomskom i kulturnom polju, pa se ovaj ban opravdano smatra jednom od najznačajnijih figura bosanske povijesti.

U XIII stoljeću na banskoj stolici sjede banovi: Stjepan, Matija Ninoslav, dvojica Prijezda, Stjepan Kotroman i neki drugi čija imena nisu poznata. Čitavo stoljeće ispunjeno je vjerskim nemirima, dinastićkim sukobima i – naročito – vojnim i političkim intervencijama Ugarske. Usprkos ovako nepovoljnim uslovima, treba ukazati da se u ovo vrijeme odvija i jedan znaćajan historijski proces:

Sl. 146 – Povelja Kulinina bana Dubrovnika iz 1189. god

formira se i dobiva svoju konačnu fizionomiju samostalna bosanska crkva, čiji su pristaše kasnije prozvani bogumilima ili patarenima.

Pod vladom bana Stjepana II Kotromanića (1322–1353) Bosna se razvija u snažnu državu, pa, prema riječima jedne njegove povelje, ban Stjepan vlada „od mora do Save, od Cetine do Drine“.

U drugoj polovini XIV stoljeća bosanska država obuhvaća gotovo sav teritorij današnje Bosne i Hercegovine (osim manjih dijelova Bosanske Krajine), a pored toga i prostrane oblasti u zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori i Dalmaciji. Godine 1377. Tvrtko se proglašava za kralja a njegova titula glasi: kralj Srbije, Bosne,

Sl. 147 – Lik bana Stjepana II na novcu

Primorja, Humske zemlje, Dalmacije, Hrvatske, Donjih Krajeva, Zapadnih Strana itd. U to doba Bosna je svakako najsnažniji državni organizam na slavenskom jugu, a Tvrtko je bez sumnje najsnažnija ličnost u čitavoj historiji Bosne.

Poslije Tvrtkove smrti nastaju dugotrajne bore za prijesto, a pojedini pretendenti postaju često igračke u rukama moćnih velikaša, koji na velikim teritorijama zemlje vladaju kao pravi suvereni. Među tim oblasnim gospodarima ističu se: Hrvoje Vukčić Hrvatinić u Donjim Krajevima, Sandalj Hranić Kosača i kasnije njegov sinovac Stjepan u Humu, te Pavao Radinović i njegov sin Radoslav u srednjem Podrinju. Kraljevi: Dabiša, zatim njegova žena Jelena, pa Ostoja i Tvrtko II nisu u stanju da obuzdaju ni pojedine oblasne gospodare, a kamoli da uspješno savladaju njihove međusobne koalicije ili saveze sa vanjskim neprijateljima države.

Za vrijeme posljednjih kraljeva – Tomaša i Stjepana Tomaševića – zapaža se proces jačanja centralne vlasti, ali istovremeno i polarizacija prema najvažnijim dijelovima države – Bosni i Humu. Ovaj unutrašnji proces nasilno je prekinula turska invazija. Sultan Mehmed II el Fatih (Osvajač) 1463. godine provalio je u Bosnu na čelu moćne vojske, zauzeo velike oblasti sa tvrdim gradovima Bobovcem i Jajcem, te uhvatio zadnjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića i dao ga pogubiti. Humska zemlja održala se još kojih dvadesetak godina (do konca 1481. godine), a zadnja značajna tvrđava Jajce, koju su držale ugarsko-hrvatske čete, pala je u turske ruke 1528. godine.

Na čelu srednjovjekovnih državnih formacija na području Bosne i Hercegovine stajali su vladari sa raznim titulama.

Trebinjskom oblašću u vrijeme njezine autonomije upravljao je župan.

Zahumljem ili Humskom zemljom obično je vladao knez ili veliki knez. U prvoj polovini XV vijeka, kada Hum ponovno postiže široku autonomiju,

bosanski veliki vojvoda Stjepan Vukčić Kosača proglašava se hercegom i vlada samostalno velikom oblašću koja je kasnije prozvana Hercegovinom.

U Bosni su, koliko se zna, već od XI vijeka, pa sve do 1377. godine vladari nosili titulu bana. Tvrtko I Kotromanić proglasio se za kralja (1377. godine) i do propasti bosanske države na kraljevskom prijestolju izmijenilo se ukupno 7 kraljeva i jedna kraljica. Svi bosanski banovi, počev od Matije Ninoslava iz prve polovine XII vijeka, potječu iz dinastije Kotromanića; neki misle da su toj dinastiji pripadali i svi raniji banovi, čija se imena znaju od polovine XII vijeka.

Uz vladara najvažniji organ vlasti u bosanskoj državi bilo je državno vijeće, koje se obično zvalo stanak ili zbor velmoža. Po svome karakteru to je bio feudalni sabor na kojemu je imao pravo učestvovati samo određeni broj velmoža (baruna), faktično, na saboru je glavnu riječ vodila nekolicina velikaša, kojima je uspjelo u svojim rukama skoncentrirati veliku ekonomsku i političku moć. Među najvažnije funkcije vijeća-zbora spadalo je biranje vladara koji je morao biti član porodice Kotromanića. Zbor je imao pravo i svrgnuti vladara, pa se tim pravom nekada i služio.

U XIV i XV vijeku, a ima znakova da je tako bilo i ranije, bosanska država se dijelila na nekoliko većih oblasti ili „zemalja“. Jezgro države predstavljala je centralna ili uža Bosna, kojom je neposredno upravljao ban, odnosno kralj; ona je obuhvaćala porječje gornjeg toka rijeke Bosne i sliv Lašve. Na sjeveru, uz donju Bosnu i njezine pritoke Usoru i Spreču, zatim uz rijeku Savu, prostirala se oblast Usora i Soli. Sliv rijeke Vrbasa i gornjeg toka Sane obuhvaćali su Donji Krajevi, a glavnina današnje Hercegovine zvala se Humskom zemljom. Kao historijske oblasti pojavljuju se još: Podrinje, Pavlovića zemlja (Borač-Prača), Drina, Trebinje, Krajina u Primorju i dr.

Svaka zemlja obično se (sve do XIV vijeka) dijelila na određeni broj župa. Ova upravna jedinica (župa), nastala u vrijeme društvenog uređenja vojne demokracije, a možda još i ranije, karakteristična je za starije doba srednjeg vijeka od svih Južnih Slavena. Sve do XIV stoljeća župe su imale velik stepen političke autonomije. Radi ilustracije navodimo neke župe uže Bosne: Vrhbosna, Lepenica, Neretva, Trstionica, Brod, Lašva. Razvoj feudalnih odnosa i administrativne reforme bana Stjepana II i kralja Tvrtka uglavnom su razorili i stari župski sistem, a kao nove upravne jedinice pojavile su se ili došle do jačeg izražaja: knežinje sa centrima u tvrdim gradovima, zatim autarhična vlastelinstva, gradske i varoške općine i sl.

Prodiranje feudalizma bilo je dugotrajno i sporo. Sam proces feudalizacije ne može se zbog pomanjkanja dokumenata detaljno pratiti, ali se ipak može reći da je feudalizam već u XII stoljeću zauzeo ključne pozicije u državnom i društvenom životu. Osnovne jedinice toga sistema bile su vlastelinstvo i kmetovsko selište. Ipak treba naglasiti da su se stare plemenske institucije često održavale dugo u feudalizmu, bilo tako što su se na neki način – formalno i površno – uklopile u feudalni sistem, bilo što su se uporno odupirale feudalizmu. Dvije osnovne klase feudalnog društva su: vladajuća klasa feudalnog plemstva i klasa kmetova. U samoj klasi feudalaca bilo je velikih diferencijacija između višeg i nižeg plemstva, a i u položaju kmetova bilo je znatnih razlika. Pored ovih klasno diferenciranih slojeva živio je i dosta broj slobodnih seljaka, koji je bio lično slobodan, ali ekonomski siromašan. U zadnjem stoljeću državne samostalnosti u Bosni se počelo formirati i građanstvo, sastavljeno od slobodnih zanatlija i trgovaca.

Ekonomsku osnovu feudalnog društva, kao i predfeudalnog doba, činila je poljoprivreda. Teško je reći koja je grana poljoprivrede imala veći značaj – zemljoradnja ili stočarstvo. U planinskim predjelima zemlje glavni način privredivanja bilo je stočarstvo, a u plodnim dolinama rijeka i poljima prevladavala je zemljoradnja sa stočarstvom kao dopunskom granom privrede. Trgovina i zanatstvo u ranije vrijeme imali su komplementarni karakter; tek u zadnjem stoljeću državne samostalnosti i ove djelatnosti postaju važan faktor narodne privrede. Negdje od polovine XIV vijeka kao neobično važna privredna grana pojavljuje se rudarstvo. Dolaskom iskusnih majstora Sasa ranija rudarska tehnika podignuta je na veći nivo, a sama eksploatacija se snažno proširila tako da su proizvodi rudarstva postali najvažniji artikl bosanske izvozne trgovine. Rudarstvo je dalo podsticaj i za brži razvoj domaće trgovine i zanatstva, stvorilo je uslove za formiranje gradova i varoši, a time i osnove za opći ekonomski i društveni uspon države. Glavni rudarski proizvodi bili su srebro i olovo, a u nešto manjoj mjeri željezo, bakar i zlato.

U vezi sa pojačanim razvojem rudarstva stoji i kovanje novca. Prvi bosanski novac kovali su Mladen I i Mladen II Šubić kao banovi Bosne; u većoj mjeri koristi se vladarskim pravom kovanja novca tek ban Stjepan II, a poslije njega i ban Tvrtko, zatim kraljevi Tvrtko II, Tomaš i Stjepan Tomašević.

Važan faktor u ekonomici srednjovjekovne Bosne bili su Dubrovčani. Preko njih je išao glavni dio izvozne i uvozne trgovine, oni su bili organizatori i finansijeri najvažnijih poslovnih poduhvata, kreditori domaćih trgovaca, zakupnici carina, majstori raznih zanata i sl. U ranije doba njihova djelatnost imala je periodični – sezonski karakter, ali od kraja XV vijeka u svim značajnim varošima Bosne formiraju se stalne kolonije u kojima pojedini Dubrovčani žive po više godina, pa i čitave decenije. Najveće kolonije Dubrovčana bile su u Fojnici, Visokom, Srebrenici, Olovu, Foči i Zvorniku.

Geografski smještaj na granici dviju velikih kulturnih sfera – Istoka i Zapada – u velikoj mjeri je odredio i kulturnu fizionomiju teritorija Bosne i Hercegovine. Ovo naročito važi za feudalno doba srednjega vijeka, kada su razlike između Istoka i Zapada bile izrazite ili čak – potencirane. Historija je pokazala da se obično pri dodiru ovako snažnih kulturnih organizama pojavljuju dvije vrste reakcija: ili se dvije kulturne sfere sudaraju, pa se pojavljuju odbijanja, sukobi i oštro odvajanje, ili mirno koegzistiraju, pa dolazi do međusobne penetracije sa slabljenjem obiju utjecaja. U bosanskoj historiji bilo je sukoba i međusobne penetracije i slabljenja uticaja Istoka i Zapada, ali se ovdje snažno i neočekivano za ovako mali prostor pojavila još jedna reakcija: u konstelaciji sukoba, međusobnog prožimanja i slabljenja elemenata istočne i zapadne kulture, došlo je do pojave još jedne komponente – stvaranja novih, originalnih, vlastitih kulturnih kvaliteta. U osnovi ovog originalnog stvaranja leže vrednote staroslavenske kulturne baštine, u kojoj se, na ovom prostoru i u ovo doba, još nije bila izvršila polarizacija u pravcu Istoka ili Zapada. Tako je sticajem historijskih prilika u ovoj epohi Bosna u kulturnom, vjerskom, pa i političkom pogledu donekle postala zemlja – tampon između dviju velikih kulturnih sfera – Istoka i Zapada.

Elementi istočnog i zapadnog kulturnog kruga u srednjovjekovnoj Bosni jasni su i dovoljno poznati: pravoslavlje prema katolicizmu, ćirilica (i grčko pismo) – prema latinici i (donekle) glagoljici, bizantsko-srpska umjetnost prema

zapadnoevropskoj romanici i gotici itd. Kao glavni domaći – bosanski – elementi u ovom društvu mogu se označiti: samostalna država – u politici, bosanska crkva – u religiji, bosanska ćirilica (i bosanska glagoljica) – u pismenosti, umjetnost stećaka, bosanska minijatura, narodno zlatarstvo itd. – u umjetnosti, bosanska nošnja – u načinu odijevanja itd.

Kulturne centre iz kojih su dolazili u Bosnu uticaji nije moguće uvijek sasvim tačno ustanoviti. Istočni uticaji većim dijelom išli su preko Srbije, a mnogo manje direktno iz velikih centara istočne kulturne srefe. Ishodište zapadnih uticaja može se i nešto bliže odrediti. Neosporno, prvo mjesto u tome pogledu zauzima jadransko primorje, gdje opet glavnu ulogu ima Dubrovnik, a zatim Split i Zadar. Uticaj susjednih oblasti na sjeveru – Hrvatske i Slavonije – također se zapaža, ali se zbog pomanjkanja izvora ne može pobliže pratiti. Značajni zapadnoevropski kulturni centri, čiji uticaji direktno dopiru u Bosnu, jesu: u starije doba – južna Italija, a kasnije – sjeverna Italija sa Venecijom na čelu. Direktni uticaji dolazili su i iz nekih krajeva srednje Evrope koji se za sada ne mogu pobliže označiti.

Kao žarišta kulturnog života u samoj Bosni pojavljuju se općenito: dvorovi vladara i nekih viših feudalaca, samostani franjevac i pravoslavni manastiri, zatim kuće „krstjana“ bosanske crkve, te u kasnije vrijeme – varoši i gradovi.

Pojedini krajevi Bosne ne učestvuju ravnomjerno u kulturnom životu. U starije doba (prvi period kulturne historije) zapažaju se žarišta u Trebinju, Humu i centralnoj – užoj Bosni. U vrijeme banovanja Stjepana II i Tvrtka Bosna neosporno ima primat u kulturnoj djelatnosti, dok Humska zemlja u velikoj mjeri zaostaje. U doba procvata kulturnog života (u vrijeme kraljeva) znatno širi teritoriji i mnogo intenzivnije učestvuju u kulturnom stvaranju. U užoj Bosni, osim kraljevskog dvora, obrazuju se i drugi kulturni centri u gradovima i varošima (Bobovac, Sutjeska, Visoko, Fojnica, Olovo). U Humu se u to doba ističe okolina Stoca i varoš Foča. Snažna središta postaju gradovi – varoši: Borač i Srebrenica u istočnoj Bosni te naročito Jajce u Donjim krajevima. Ostaje nerazjašnjeno zašto o kulturnom životu nekih velikih oblasti, kao što je Usora i Soli, te Zapadne strane, nemamo gotovo nikakvih podataka.

Više od jednoga stoljeća neprestano traju i smjenjuju se pokušaji da se sva kulturna pa i politička zbivanja u Bosni u periodu od XII–XV vijeka objasne pomoću bogumilstva ili patarenstva. Nema sumnje da je (samostalna) bosanska crkva u dijalektičkom spletu raznih uticaja dala određeni doprinos, zapravo pečat, kulturi srednjovjekovne Bosne. Međutim, odmah treba naglasiti da taj doprinos ni u jednom domenu kulture nije bio ni glavni ni odlučujući. Bliža analiza pojedinih grana kulturnog života pokazuje da su sasvim druge društvene snage bile nosioci kulturnog progresa. Ne treba biti naročito pronicljiv da bi se zapazilo kako je u srednjovjekovnoj Bosni kulturni život bio direktno ovisan o političkoj i ekonomskoj snazi zemlje. Kulturni polet u drugoj polovini XII vijeka pada u doba vladavine snažnih političkih ličnosti – bana Kulina i kneza Miroslava. Očito je da se i njihova politička i kulturna aktivnost osnivala na relativno snažnoj ekonomici, koja se jasno nazire iz trgovačkih ugovora sa Dubrovnikom. U XIV vijeku počinje ekonomski preporod osnovan na razvoju rudarstva, trgovine i zanatstva, država se politički konsolidira, pa i kulturna djelatnost oživljava. Svestrani napredak kulturnog života krajem XIV i u prvoj polovini XV vijeka direktno je vezan za ubrzani ekonomski razvoj i pojavu nove društve-

ne snage – gradova i građanske klase. Zna se da je, usprkos svim slabostima, Bosna u to doba i najjača politička snaga među Južnim Slavenima. U to vrijeme bosanska crkva je, po riječima jednog historičara, već bila izgubila ideološku svježinu i prodornu životnu snagu, pa nije ni pokušavala da aktivnije zahvati u društvena zbivanja. Posebno treba naglasiti da se u ovo doba praktično pojavljuje i umjetnost stećaka, koja se još i danas tako uporno (a tako neopravdano!) veže za bogumilstvo i bosansku crkvu. Glavni nosioci pismenosti kroz cijelu ovu epohu bili su profesionalni dijaci, a ne crkvena lica.

PERIODIZACIJA KULTURNIH ZBIVANJA

Najveći dio područja koje danas obuhvaća Bosna i Hercegovina činilo je u srednjem vijeku relativno *jedinstveno kulturno područje*. Kada ovo kažemo, ne mislimo time zanemarivati ili negirati i znatne razlike u kulturnom razvoju pojedinih krajeva Bosne i Hercegovine; ipak, treba istaknuti da je moguće – i čak nužno – ovaj teritorij posmatrati i proučavati kao jednu određenu cjelinu. Posebno treba naglasiti da i nekadašnje autonomne političke formacije, kao što su: Trebinje, Hum i Neretljanska oblast, čine kulturnu cjelinu sa užom Bosnom u ranim periodima srednjeg vijeka, iako su u sastav bosanske države došle tek u XIV stoljeću. Uzroke ovoj relativnoj homogenosti treba tražiti duboko u starini, vjerojatno u bliskoj etničkoj srodnosti i sličnim životnim uslovima, tako da ni dugotrajna politička rascjepkanost nije mogla unijeti veće kulturne razlike. Jedino sjeverozapadni krajevi Bosne – Pounje i predjeli oko donjih tokova Sane i Vrbasa – tek dolaskom Turaka ulaze u bosanski kulturni krug.

Glavni faktori, koji, po pravilu, vrše odlučujući utjecaj na kulturni život i njegovu fizionomiju, pa prema tome predstavljaju i *kriterije za periodizaciju*, jesu: konstelacija velikih političkih sila, odnosno vanjskopolitička situacija, unutrašnje političke prilike, društveni odnosi, vjerske prilike, opća kulturna kretanja i djelovanje snažnijih kulturnih centara izvan zemlje, pismo, jezik i pisani spomenici, te umjetnost i materijalna kultura. – Radi punog razumijevanja historijskih, posebno kulturnih kretanja, bilo bi potrebno ukazati i na ekonomiku svakoga perioda, kao osnovu na kojoj se razvija svaka kultura. Međutim, naše poznavanje ekonomske povijesti Bosne i Hercegovine tako je manjkavo da se malo što konkretnije može reći o ekonomskim faktorima koji su neposrednije utjecali na kulturni život. (Samo za pojedine periode druge epohe mogla bi se iznijeti nešto bolja dokumentacija o direktnoj povezanosti ekonomike i kulture.) Stoga se i ovaj pokušaj periodizacije isključivo temelji na do sada poznatim manifestacijama kulturnog života, ne pretendirajući na njihovo cjelovito historijsko-filozofsko objašnjavanje.

Prije prelaska na razmatranje pojedinih faza razvitka treba navesti još nekoliko općih napomena. Prvo: redoslijed nije izvršen po njihovoj važnosti ili intenzitetu, nego po sadržajnoj srodnosti. Drugo: jačina ili važnost pojedinih kriterija je u raznim periodima različita, a nekada čak i nepoznata. I treće: razgraničavanje perioda vršeno je prema značajnim političkim događajima zbog toga što su oni redovno bolje poznati, ali i zbog toga što se veliki politički događaji, po pravilu, snažno reflektiraju i na tokove kulturnih zbivanja, pa stoga i stvarno označavaju prekretnice u ritmu kulturnog života.

Sl. 148 – Lik bosanskog kralja na prijestolju – avers velikog pečata

U dugom vremenskom dijapazonu, od gotovo čitavog milenija, u kulturnoj historiji srednjovjekovne Bosne mogu se jasno izdvojiti *dva doba ili epohe*, što uostalom odgovara i osnovnoj periodizaciji evropske kulturne povijesti. *Prvo doba ili rani srednji vijek*, od VII do polovine XII stoljeća, zapravo je protohistorija ovih krajeva, jer su pisani izvori ovog vremena toliko oskudni da samo fragmentarno osvjetljavaju historijska zbivanja; osnovni izvor za upoznavanje toga vremena predstavlja arheološka građa. *Drugo doba ili kasniji srednji vijek* traje od polovine XII do prvih decenija XVI stoljeća i obuhvaća uglavnom vrijeme samostalnog političkog i kulturnog života na području Bosne i Hercegovine.

Kao opće karakteristike epoha mogu se navesti slijedeća zapažanja. Opći ritam kretanja historijskog razvoja znatno je sporiji u prvoj nego u drugoj epohi. Zbog toga u prvoj epohi pojedini periodi traju po dva ili dva i po stoljeća, dok u drugoj epohi nijedan period ne traje ni čitavo stoljeće. U prvoj epohi kulturni život većim dijelom prima uticaje sa strane, dok u drugoj epohi dominira originalno stvaranje vlastitih kulturnih dobara. Usprkos tome, u prvo doba kulturni život Bosne i Hercegovine se pretežno uklapa u šire slavenske okvire ili bar u okvire zajedničke za sve Južne Slavene; u drugoj epohi ovo područje ide svojim putem i sve se više diferencira od ostalih udaljenih, ali i bližih, kulturnih cjelina.

Kao što je vidljivo iz opće kompozicije ove knjige, prva epoha ili rani srednji vijek obrađen je u posebnom poglavlju koje je napisala Nada Miletić. U

ovom poglavlju, koje nosi naziv Doba srednjovjekovne bosanske države, raspravlja se o drugoj epohi kulturne povijesti, odnosno o vremenu razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini.

STOLJEĆE KULTURNOG POLETA

(1150–1250)

Polovina XII vijeka nije označena nekim presudnim političkim događajem koji bi jasno razgraničio dva perioda kulturne povijesti. Ipak, čitav niz pojava ukazuje na to da se u ovo doba na području Bosne i Hercegovine odigrao važan „skok“ u kulturnom (i političkom) razvoju. Upravo te godine stupaju na političku pozornicu ban Borić u Bosni i knez Desa u Humu; Za oba ova vladara vezane su i pismene vijesti o dokumentima koji su nastali u njihovim kancelarijama. Odmah iza njih dolaze ban Kulin i knez Miroslav, koji po širini i intenzitetu kulturne djelatnosti spadaju u najsnažnije figure naše povijesti. U drugoj polovini XII vijeka nastaju na teritoriji Bosne i Hercegovine takva kapitalna djela kao što je Evanđelje kneza Miroslava i povelja Kulina bana, a zatim grupa sadržajnih epigrafskih spomenika iz Trebinja, Huma i Bosne. Stoga je sasvim opravdano polovinu XII vijeka uzeti kao granicu perioda u kulturnoj historiji.

Kraj razdoblja označen je nestankom sa političke pozornice bana Ninoslava u Bosni i kneza Andrije u Humu. Time je označen kraj jednog sjajnog perioda, a istovremeno i početak dugotrajne depresije u kulturnom životu naših krajeva.

Konstelaciju glavnih snaga međunarodne politike u samom početku razdoblja karakterizira sukob između Bizanta i Ugarsko-Hrvatske, koji se snažno osjetio i na području Bosne i Hercegovine. Sve ostalo vrijeme ovog perioda ispunjeno je upornim nastojanjem Ugarsko-Hrvatske da svoju vlast proširi i učvrsti na čitavom teritoriju Bosne i Huma. Veliki značaj za naše krajeve ima jačanje srpske države pod Nemanjom i njegovim prvim nasljednicima, tim više što su nekadašnja trebinjska oblast i najveći dio Huma, u to vrijeme, stvarno ili nominalno ulazili u sastav srpske države.

Na planu unutrašnje politike Bosna se konačno afirmira kao samostalna država, a Humska zemlja, priznajući vrhovnu vlast srpskih vladara, proživljava posljednje stoljeće svoje državnosti. Najveći dio razdoblja ispunjen je aktivnošću snažnih i dinamičnih ličnosti, kao što su banovi: Kulin i Ninoslav u Bosni, a knezovi: Miroslav, Petar i Andrija u Humu.

Feudalni poredak je u ovo doba konačno zauzeo ključne pozicije u društveno-ekonomskom životu zemlje. Državni stanci Bosne i Huma već imaju sve osobine feudalnih državnih sabora, a pisani izvori dozvoljavaju da se поближе identificiraju i neka velika vlastelinstva toga doba.

U ovom razdoblju prvi put dolaze do izraza i praktične posljedice crkvenog raskola između istočne i zapadne crkve, a konstituiranje srpske pravoslavne crkve imalo je snažnog odraza i na područje današnje Bosne i Hercegovine. Biskupi zapadnog obreda iz Huma, Trebinja i Bosne napuštaju svoja sjedišta. Os-

Sl. 149 – Izgled srednjovjekovnoga grada. Ključ na Sani

niva se pravoslavna humska episkopija u Stonu, a još važniji događaj u domenu religioznog života predstavlja konstituiranje samostalne bosanske crkve.

U zapadnoj Evropi to je vrijeme punog rascvata tzv. renesanse XI i XII vijeka: raznovrsna kulturna, ideološka i ekonomska kretanja izazvana su križarskim ratovima; romanički umjetnički stil došao je do svoje kulminacije. U neposrednom susjedstvu Bosne i Hercegovine razvijaju se snažna kulturna i umjetnička žarišta u Nemanjićkoj Srbiji i u primorskim gradovima: Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru, a sva ova kulturna klima snažno se odražava i na području Bosne i Hercegovine.

Sva tri pisma dolaze do punijeg izražaja, ali je ipak moguće konstatirati da ćirilica zauzima dominantan položaj i da već u ovo doba poprima specifične „bosanske“ osobenosti. Latinsko pismo (i jezik) zadržava se samo djelimično u višim krugovima zapadne crkve i na vladarskim dvorovima. Glagoljica je zastupljena u nešto manjem obimu, ali sačuvani dijelovi dvaju kodeksa pokazuju da je ovo pismo na bosanskom tlu dobilo neke posebne karakteristike (tzv. poluobla glagoljica). Pismenost je konačno ušla u sve glavne tokove javnoga života. Osim skriptorija za prepisivanje crkvenih knjiga, u ovo doba rade i kancelarije na bosanskom i humskom dvoru, a natpisi na crkvama i nadgrobnim spomenicima pojavljuju se u relativno velikom broju.

U crkvenim knjigama, koje su prvotno pisane na staroslavenskom jeziku (na narječju makedonskih Slavena), provodi se tzv. srpskohrvatska redakcija a pisani spomenici iz Bosne i Hercegovine najstariji su dokumenti te redakcije i najvažniji izvori za upoznavanje prve etape u razvoju srpskohrvatskog jezika.

Umjetnost ovoga razdoblja imponira, kako svojom širinom tako i kvalitetima. Zlatarski proizvodi i minijaturno slikarstvo rađeni su zamjernom veštinom, a neka djela predstavljaju vrhunske domete svoga vremena. Javljaju se i prva imena umjetnika, pisara i kulturnih radnika uopće. U stilskom pogledu još su snažne tradicije predromanskog stila u kamenoj plastici i minijaturi, dok se u narodnom nakitu i dalje zapažaju naslijeđene osobenosti dalmatinsko-hrvatske kulturne grupe. Ipak se može konstatirati da romanika zauzima dominantan položaj u ovoj umjetnosti.

Koliko god to izgleda čudno i neočekivano, ni iz ovoga perioda visokog kulturnog dometa do sada arheološki nije pouzdano identificirano nijedno naselje niti fortifikacija.

Općenito uzevši, ovo relativno kratko razdoblje od jednog stoljeća, po intenzitetu, širini i kvalitetu kulturnog života, spada u najsjajnije periode kulturne povijesti na našem tlu.

70-GODIŠNJA KULTURNA DEPRESIJA

(1250–1322)

Političke prilike ovoga razdoblja sve su u znaku snažnih i dugotrajnih intervencija, kojima susjedne države nastoje da nametnu svoju neposrednu vlast čitavoj Bosni i Humu. U početku su te intervencije dolazile direktno iz Ugarske, a kasnije – iz Srbije i Hrvatske. Domaće političke snage su potisnute i dezorganizirane.

Društvene odnose, zbog pomanjkanja izvora, ne možemo izbliže posmatrati, ali u svakom slučaju neće biti daleko od istine ako se kaže da je u to doba

feudalizam u punom procvatu. Vjerske prilike karakterizira postepena afirmacija samostalne bosanske crkve i dezorganizacija redovite crkvene hijerarhije drugih dviju crkava – katoličke i pravoslavne.

Teške političke prilike i vjerske trzavice očito nisu pogodovale razvoju kulturnog života, pa se zbog toga ne mogu zapaziti ni bilo kakve reakcije na šira kulturna strujanja toga doba u ostaloj Evropi.

Iz čitavog perioda nije sačuvan ni jedan jedini spomenik pisan narodnim jezikom. Jedini pisani dokument toga doba, koji je vjerojatno nastao u Bosni, jeste latinska povelja bana Prijezde I, izdata knezu Stjepanu Baboniću Blagajskom 1287. godine. Nijedan umjetnički predmet, nijedna građevina ili bilo kakav drugi objekat materijalne kulture toga doba nije prodro do nas. Jedinu iznimku činili bi novci i pečati Pavla i Mladena Šubića, kada bi se moglo dokazati da su nastali u Bosni. Ovakvo kulturno mrtvilo iznenađuje čak i onda kada se imaju u vidu teške političke, ekonomske i vjerske prilike.

Kraj ovoga perioda kulturnog mrtvila označava sami početak vlade Stjepana II Kotromanića (1322).

POSTEPENO OBNAVLJANJE KULTURNOG ŽIVOTA U XIV ST.

(1322–1377)

Banovanje Stjepana II Kotromanića i Tvrtka ispunjeno je sistematskim, i uspješnim, nastojanjem na konsolidaciji i teritorijalnom proširenju bosanske države. Povremene intervencije susjednih velikih sila i unutarnje razmirice nisu bile ni naročito snažne ni dugotrajne da bi mogle omesti ovaj razvoj.

Društveno uređenje nosi osnovni pečat feudalizma, ali se već javljaju u nešto većem broju i građani – mahom trgovci i zanatlije – kao predstavnici nove klase. Za vjerske prilike karakterističan je nesmetani razvoj bosanske crkve, ali i nova ofanziva katolicizma koju ovog puta predvode franjevci. Za redovitu hijerarhiju pravoslavne crkve moglo bi se reći da u ovo doba doživljava izvjesnu krizu, jer o njezinoj značajnijoj aktivnosti nema spomena u historijskim izvorima.

U zapadnoj Evropi toga doba na umjetničkom i uopće kulturnom planu dominira gotika u svome punom zamahu. Kulturna žarišta koja vrše neposredni uticaj na Bosnu jesu: Primorje i Srednja Evropa.

Glavni nosioci ćirilске pismenosti su: velika i dobro organizirana kancelarija banskog dvora, te manje kancelarije oblasnih gospodara Hrvatinića i Sankovića. U bosanskoj crkvi također se njeguje pisarska djelatnost, a neki kodeksi ovoga vremena vjerojatno su nastali u posebno organiziranim skriptorijima. Epigrafski spomenici relativno su rijetki i potiču od feudalaca visokog ranga. Spomenici glagoljskog pisma nisu bliže poznati, ali se mora pretpostaviti da ovo pismo u Bosni nije bilo sasvim nepoznato: glagoljski zapisi na nekim kodeksima, prepisivanje čitavih kodeksa sa glagoljskih predložaka i pisanje takvih kodeksa u slijedećem periodu, pokazuju da se glagoljica, bar u zapadnijim dijelovima Bosne, ispreplitala sa ćirilicom.

Latinski kancelari na bosanskom dvoru, a dobrim dijelom i pripadnici franjevačkog reda, uz ostale funkcionere zapadne crkve, poznavali su latinski jezik i pismo, pa su se, prema potrebi, njime i služili.

Umjetnost ovoga perioda ostavila je mali broj spomenika. Pisani izvori govore o djelovanju dubrovačkih, pa i mletačkih majstora u Bosni, što praktično znači da suvremena gotika tim putevima dopire i u Bosnu. Međutim, taj gotički uticaj danas se može provjeriti samo na ograničenom broju spomenika (npr. novac, pečati, neke crkve). Na području minijature slikarstva, a vjerojatno i u široj umjetničkoj djelatnosti, dominantan je već u ovo doba specifični „bosanski stil“, koji je nastao sintezom prastarog slavenskog nasljedstva te nešto mlađih bizantskih i još mlađih romaničkih utjecaja.

Predmeti materijalne kulture zadržavaju djelimično stare domaće forme, ali se zapažaju i utjecaji suvremenih evropskih kretanja.

Važnu karakteristiku ovoga perioda predstavlja podizanje velikog broja utvrđenih gradova. Ove, prvotno vojne, građevine ubrzo postaju i politički centri svoje okoline, a zatim i jezgra oko kojih se formiraju nove vrste naselja – gradova i varoši. Sama varoška naselja pojedinačno niču i na nekim drugim mjestima, kao što su rudnici, raskršća važnijih puteva, riječni prelazi i slično.

PROCVAT KULTURNOG ŽIVOTA U VRIJEME KRALJEVSTVA (1377–1463)

Osam i po decenija kraljevske vlasti u Bosni pokazali su i u domenu kulturnog života takav intenzitet, širinu i kvalitet da je, u datim relacijama, potpuno opravdan i naziv „kraljevski“ u najpozitivnijem značenju riječi. Upravo proglašenje Tvrtkovo za kralja (1377. godine) označava i svojevrsnu kulturnu revoluciju: reforma kancelarije, angažiranje školovanih kancelara iz Srbije, izrada pečata, pojačana građevinska aktivnost, reforma upravnog sistema itd., dolaze kao direktne posljedice proglašavanja za kralja. S druge strane, pad Bosne pod Turke 1463. godine znači i odsječan prekid glavnih tokova srednjovjekovne kulture u Bosni.

Ako analiziramo kulturne i društveno-političke prilike ovoga vremena prema pokazateljima koje smo pratili u ranijim periodima, onda stanje izgleda ovako:

Na Bosnu vrše snažan i dugotrajan pritisak dvije velike sile: Ugarsko-Hrvatska, koja za duge vlade kralja (i kasnije cara) Sigismunda uporno nastoji Bosni nametnuti svoju faktičnu vlast, i Turska, koja se u to doba nezadrživom snagom širi na Balkanu.

Unutrašnje političke prilike karakterizira: podjela države na više oblasti (zemalja) koje žive gotovo samostalnim političkim životom, likvidacija starog župskog sistema i općenito jačanje državne vlasti u odnosu na staru feudalnu i komunalnu autarhiju. S druge strane, za ovaj period su karakteristične dinastičke borbe oko kraljevskog prijestola i međusobne svađe velikaških porodica koje gospodare pojedinim oblastima.

Društveno-ekonomski odnosi ovoga perioda još uvijek nose pečat feudalizma, ali se, ubrzanim razvojem novčane privrede i stvaranjem velikog broja gradskih i varoških naselja, već stvara građanski stalež, koji postaje važan ekonomski i kulturni faktor u zemlji.

Religija je i dalje osnovna ideološka preokupacija društva. Sve tri crkvene organizacije – bosanska, i katolička, i pravoslavna crkva – djeluju u okvirima

Sl. 150 – Srednjovjekovno groblje sa stećcima. Borci kod Konjica

ma bosanske države, bez velikih međusobnih sukoba i trvenja. Ipak, najdinamičniju organizaciju predstavljaju franjevci, koji u to doba osnivaju veliki broj samostana i podižu brojne crkve.

Gotika je još uvijek vladajući umjetnički stil u zapadnoj i srednjoj Evropi. U neposrednom susjedstvu Bosne također dominira gotika u svojim primorskim i srednjovjekovnim varijantama, a na istoku, u srpskoj despotovini, cvjeta tzv. moravska umjetnička škola. U kulturnom životu Bosne osjećaju se svi utjecaji ovih susjednih žarišta kulturnog i umjetničkog života.

Pismenost doživljava široku ekspanziju: osim kraljevske, u Bosni radi još 5 kancelarija sa školovanim pisarima; iz dijačkih i crkvenih skriptorija do danas je sačuvano desetak kodeksa – mahom prijepisa crkvenih knjiga; na stećcima je sačuvana bogata epigrafska građa sa više od 200 natpisa. Daleko najvažnije pismo je ćirilica (bosanska), ali se u zapadnim krajevima njeguje i glagoljica. Dijaci-pisari pojavljuju se u velikom broju, i to kao profesionalci. Kraljevski dvor ima i stalnog latinskog kancelara, a latinsku pismenost njeguju i franjevci. Građa bosanskih pravnih i epigrafskih spomenika je najautentičniji izvor za upoznavanje živog narodnog govora toga vremena.

Umjetnička djela su, u poređenju sa prethodnim periodima, neuporedivo brojnija i raznovrsnija. Tako se kamenom plastikom ukrašavaju: crkve, koje u

velikom broju niču po novim varoškim naseljima, dvorovi vladara i palače velikaša po utvrđenim gradovima, a naročito nadgrobni spomenici – stećci. Proizvodi slikarske vještine su brojne iluminacije crkvenih knjiga i freske u pojedinim crkvama. Po rudarskim varošima rade mnogobrojni zlatari, koji izrađuju nakit, novac, pečate, dekorativne dijelove odjeće i drugo.

Ako bismo htjeli dati stilske karakteristike ove bujne umjetnosti, onda bismo mogli reći otprilike ovo: neka umjetnička djela ili motivi spadaju u čistu gotiku; u drugima se zapažaju samo utjecaji gotike; brojni su motivi i oblici koji stilski spadaju u romaniku ili u pojedine umjetničke pravce srpskog i bizantskog porijekla, ali su još brojnija djela koja se ne mogu svrstati ni u kakav poznati umjetnički stil, pa se smatraju pretežno originalnim produktom specifične bosanske sredine.

Mi danas ne možemo sa sigurnošću utvrditi da li u osnovi ovoga brzog kulturnog (i ekonomskog) razvoja stoji neka nova tehnologija ili novi društveni odnosi, ili oboje zajedno. Za sada je, međutim, važna i sama konstatacija da je opisani kulturni procvat u istinu postojao.

Na koncu, kao značajnu pojavu, treba registrirati i podizanje velikog broja utvrđenih gradova i nastajanja brojnih varoških naselja.

PROPADANJE SREDNJOVJEKOVNE KULTURE

(1463–1528)

Propašću bosanske države nije odjedanput prekinut i sav kulturni život na čitavom prostoru koji je ona nekada zauzimala. Slikovito rečeno, glavni tokovi su uistinu prekinuti, ali su pojedini ogranci još više od pola stoljeća davali znakove života. Tako je srednjovjekovna kultura djelomično nastavila život u Hercegovini – do 1482. godine, zatim u srebreničkoj i jajačkoj banovini – do 1512, odnosno 1528. godine. Ostale su i kulturne oaze u izvjesnom broju franjevačkih samostana i pravoslavnih manastira. Autarhične vlaške zajednice, koje su u prvim decenijama turske upave imale donekle privilegirani položaj zbog svoje vojne službe, takođe su u izvjesnoj mjeri produžavale kulturnu tradiciju. Osim toga, jedan dio kulturne djelatnosti u širem smislu postepeno se uklapa u nove okvire i kvalitete koje je sa sobom donosila jedna drugačija kulturna situacija.

Osnovni faktori koji, po pravilu, presudno utječu na kulturni život, izgledaju ovako:

U ovo vrijeme Bosna postaje vojnički najaktivnija pokrajina Turskog Carstva, a borbe oko Jajca uzbuđuju čitavu Evropu. Očito je da takve prilike nisu povoljne za bilo kakvu formu kulturnog života. U ovom periodu nestaje samostalna bosanska crkva, a jedina organizirana žarišta vjerskog života pravoslavnog i katoličkog stanovništva postaju manastiri, odnosno samostani. Dobar dio stanovništva prima islam.

Odjeci općih kulturnih kretanja, posebno renesanse, koja u to doba cvjeta u zapadnoj Evropi, sporadično se osjećaju i u Bosni (pismo, heraldički simboli, neki zlatarski proizvodi, građevinska djelatnost i drugo).

Pismenost se još neko vrijeme može pratiti po kancelarijama Hercegovića i Vlatkovića u Humu, te po kratkim epitafima na većem broju nadgrobnih spomenika.

*Sl. 151 – Lik kralja u
viteškoj opremi na ve-
likom pečatu Tvrtka II
Tvrtkovića*

Kao organizatori kulturnog i umjetničkog rada spominju se neki franjevački samostani, pravoslavni manastiri i pojedine vlaške starješine koje su se bile djelomično uklopile u turski feudalni sistem. Kroz gotovo čitav ovaj period djeluju i brojni klesari stećaka koji po ljepoti i broju gotovo ne zaostaju za prethodnim periodom.

U susretu sa orijentalnom kulturom koju donose Turci, kulturna baština srednjovjekovne Bosne doživljava trostruku sudbinu. Ona jednim dijelom propada i zauvijek nestaje. Drugim dijelom povlači se na selo u raznim vidovima se petrificira, pa se sporadično može susresti još i danas. Trećim dijelom ona vrši utjecaj na orijentalni import, pa u simbiozi s njime daje nove kulturne kvalitete.

OBLIKOVANJE PROSTORA I MATERIJE

Prilagodavajući se raspoloživoj građi, ovo poglavlje raspravlja o: arhitekturi, skulpturi, slikarstvu, duborezu, keramici, staklu, umjetničkoj obradi metala i odjeći.

ARHITEKTURA

Glavne manifestacije široke djelatnosti građenja u srednjovjekovnoj Bosni jesu: utvrđeni gradovi, vladarski i vlastelinski dvorovi, gradska i seoska kuća, poslovne i gospodarske zgrade i crkvena arhitektura – pa su time određene i uže teme našega izlaganja.

Gradovi – tvrđave

Zbog svoje očuvanosti *utvrđeni gradovi* predstavljaju najvažniju grupu arhitektonskih objekata srednjega vijeka u Bosni. Smatra se da je tokom srednjega vijeka na području današnje Bosne i Hercegovine bilo izgrađeno oko 350 utvrđenih gradova. Od toga je danas moguće topografski ubicirati svega oko 200 takvih objekata. Najveći dio gradova sada leži u ruševinama i arheolozi u najboljem slučaju mogu pratiti samo temelje gradskih kula i zidina; u manjem dijelu gradova sačuvali su se pojedini objekti – kule ili dio bedema – u prvobitnom stanju ili napola srušeni. Mnogi gradovi, uglavnom oni koji su se našli u blizini kasnijih državnih granica ili uz veća gradska naselja, za vrijeme turske uprave održavani su, dograđivani i preuređivani. Značaj izučavanja gradova leži ne samo u tome što oni predstavljaju dragocjenu dokumentaciju o životu jedne epohe nego i u činjenici da su u velikom broju slučajeva upravo srednjovjekovni gradovi poslužili kao jezgra oko kojih se formirala većina današnjih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini.

O bosanskim gradovima se mnogo pisalo, ali, na žalost, u velikoj mjeri jednostrano. Izuzetak čine monografije Đoke Mazalića, koje raspravljaju kako o historijatu tako i o arhitekturi gradova. Arheološkim putem u cjelini je ispitan samo jedan grad, i to u najnovije vrijeme (iskopavanje ruševina Bobovca obavljeno je u vremenu od 1959. do 1970).

Osnovni građevinski i funkcionalni elementi srednjovjekovnoga grada jesu bedemi i kule.

Veličina prostora koji je opasan odbrambenim zidom i koji se u srednjovjekovnoj Bosni naziva gradom, kreće se od koje stotine kvadratnih metara do nekoliko hektara. Pri tome, najveći broj gradova ne premašuje površinu od 1.000 m². Po svojoj namjeni, ovi gradovi su pretežno utvrđenja podignuta za odbranu pojedinih naselja ili seoskih općina, za osiguranje puteva i granica, a možda ponekad i za osiguranje feudalnih posjeda. Znatno je manji broj gradova sa površinom od 1.000–10.000 m². Rijetki su oni koji zauzimaju prostor veći od 1 hektara. Tako, npr., od 27 poznatih gradova centralne Bosne samo 3 zauzimaju prostor veći od 1 ha (Bobovac te Črešnjevo i Bokševac kod Konjica); 5 gradova ima površinu od 1.000 m² do 1 ha (Biograd kod Konjica, Kreševo, Visoko, Dubrovnik kod Ilijaša i Hodidjed). Svi ostali gradovi Srednje Bosne, njih 19 na broju, prostorom su manji od 1.000 m². Pri tome se zapaža pravilo da je brojno najveća grupa malih gradića podignutih za odbranu pojedinih seoskih općina, zatim za odbranu naselja, za obezbjeđenje puteva i prolaza i sl. Gradovi slijedeće grupe (sa 1.000 m² do 1 ha površine) mahom su centri nekadašnjih župa ili područja koja su u posebnim uslovima postigla veći značaj. Od tri najveća grada jedan je državna prijestolnica i kraljevska rezidencija (Bobovac), a druga dva – Črešnjevo i Bokševac – sticajem posebnih prilika razvila su se u centre svoje

Sl. 152 – Portal kraljevskog dvora u Jajcu

okoline i velike gradove. Treba imati u vidu da su i ostala dva grada iz kategorije najvećih u Bosni bili centri autonomnih oblasti u okviru bosanske države (Jajce i Borač).

Forma grada je obično nepravilni poligon – od trokuta do poligona sa 15 i više uglova – i maksimalno je prilagođena uslovima terena. Ipak se može konstatirati tendencija približavanja formi četverokuta, bilo u cjelini bilo u pojedinim dijelovima. Razvojem grada, prvenstveno njegovim širenjem, ni prostor opasan bedemima nije mogao ostati jedinstven. Već samo mehaničko dodavanje novih prostora mijenjalo je i prvobitni izgled grada: stvaranje većeg broja građevinskih cjelina i odgovarajućih međuprostora davalo je i drugačiji izgled svakome gradu.

Obično se govori da su bedemi srednjovjekovnih gradova često bili učvršćeni kontraforima. Međutim, za srednjovjekovne bosanske gradove to se ne bi moglo reći: vrlo je rijedak slučaj da je kontrafor zidan zajedno sa ostalim bedemskim platnom (za sada je nesumnjivo takva pojava konstatirana samo na kraljevskom dvoru u Sutjesci). Nešto je češći slučaj naknadno podizanih kontrafora da bi se učvrstio već postojeći zid (takav jedan kontrafor postoji na Bobovcu). Ipak, najveći broj kontrafora koji se danas vide po gradovima Bosanske krajine i sjeverne Bosne predstavljaju naknadnu intervenciju turskih graditelja.

Po vrhu bedema obično su bili postavljeni prsobrani (zupci) koji su štitili branioce od neprijateljskih projektila. Prsobrani su redovito bili kompaktni, ali su nekada mogli imati i svoje strijelnice (kao npr., zupci na bedemu uz banja-lučku kapiju grada Jajca). Kretanje branitelja vrhom bedema odvijalo se u starije doba i na tanjim zidovima posebnom drvenom galerijom izgrađenom sa unutrašnje strane; kasnije je širina bedema omogućavala komuniciranje bez

ikakvih posebnih konstrukcija, pa je po vrhu bedema uz prsobrane išla tzv. stražarska staza.

Kapija grada obično je bila u sastavu ulazne kule, ali je bilo i slučajeva da se nalazila direktno u bedemskom zidu. Neki veći gradovi imali su po dvije kapije, kao, npr., Jajce i Bobovac. Osim toga, u bedemskim zidovima bilo je ponegdje i sporednih – tajnih izlaza predviđenih za slučaj opasnosti.

Drugi bitni elemenat srednjovjekovnog grada predstavlja kula – jedna ili više njih. Prema funkciji i položaju u sistemu gradskih fortifikacija postojale su: glavne, ulazne, ugaone, pobočne i isturene kule. Osim zadnje – isturene, koja je mogla biti i potpuno odvojena od bedemskog platna, sve ostale kule su se uklapale u bedeme grada, ali tako da su bar jednim svojim dijelom obično izlazile izvan linije bedema.

Najveći broj gradova ima samo jednu glavnu kulu koja je često i jedina kula grada. Najrazvijeniji gradovi mogu imati i po više glavnih kula, zbog toga što pojedini građevinski ansambli unutar gradskih zidina nekada predstavljaju posebne cjeline koje imaju i svoj vlastiti sistem odbrane. Takav je slučaj sa Bo-

Sl. 153 – Ruševine vladarskog dvora na Bobovcu

bovcem, koji ima glavnu kulu u kompleksu kraljevskog dvora, zatim kulu na Visu koja štiti cijeli sjeverni dio grada, te konačno – kulu uz građevinski kompleks, zvani Crkvica, koji ima također vlastiti obrambeni sistem. Slično je i na Borču (Mala Gradina, dvor, Velika stijena) i na Črešnjevu (Mala gradina, Velika gradina). Glavna kula je najbolje utvrđeni dio grada, kako po svome terenskom smještaju tako i po građevinskim kvalitetima. Njezina funkcija je prvenstveno odbrambena; u njoj je mogao boraviti samo manji dio posade ili njezin zapovjednik. Glavna kula u bosanskim gradovima nikada nije postala i stan gospodara grada, pa, prema tome, nije sasvim opravdan ni naziv donjon (dominium) koji joj se često daje. Prostor koji zatvaraju zidovi glavne kule rijetko je kad veći od pedesetak m², a većina ih je i manja od 25 m². Ulazna vrata često su se nalazila visoko u zidu kule; tako je, npr., ulaz na kuli grada Prozora postavljen preko 6 m visoko iznad nivoa okolnog zemljišta. Prozori na kuli su rijetki i sa malim otvorima, obično izrađeni kao strijelnice. Veći prozori na kulama su rijetka iznimka (Bobovac, Jajce). Jedino ako je na vrhu kule bio izgrađen drveni doksat, na njemu su postojali i prozori normalne – uobičajene veličine.

Kod bosanskih gradova zapaža se pravilo, koje doduše nije uvijek doslovno sprovedeno, da se glavna gradska vrata nalaze u posebnoj ulaznoj kuli. Naročito su u ovom pravcu instruktivni primjeri grada Jajca (travnička i banjalučka kapija); slična ulazna kula postojala je i na Bobovcu, a, sudeći prema predstavi na pečatu, i na Pavlovića Borču. Po svojoj veličini i jačini ulazna kula je obično slabija od glavne, a jača od ostalih – ugaonih i pobočnih kula. U pogledu forme, kod kapijskih kula opaža se tendencija čuvanja stare četverokutne, gotovo kvadratne osnove. Većina gradova ima samo jednu ulaznu kulu, ali ih može biti i više, već prema broju kapija i važnih prilaza koje treba štititi. Rijetki su slučajevi da je kula podignuta u blizini kapije, što predstavlja jednu vrstu barbakana. Koliko se zna, ni u jednom bosanskom gradu ne postoji par ulaznih kula koje bi bile postavljene simetrično s obje strane kapije.

Uglovi gradskih bedema redovito predstavljaju tačke koje su jače izložene napadu neprijatelja, pa su zbog toga na njima često izgrađivane i posebne kule. Na dužim potezima bedema podizane su mjestimično i pobočne kule, kako bi se iz njih mogao braniti direktan prilaz bedemu na širem frontu. Mjestimično, na pojedinim položajima u blizini bedema naročito pogodnim za odbranu, podizane su i isturene – detaširane kule, koje su služile za osmatranje i prvu odbranu.

Dobar primjer za raspored kula sa raznim funkcijama u okviru gradskih fortifikacija pruža plan grada Bobovca.

Od ostalih građevinskih objekata namijenjenih odbrani u okviru gradskih fortifikacija treba spomenuti: usjeke, jarke i pokretne mostove. Kod svih gradova koji su smješteni na planinskim kosama i grebenima grad štite i vještački usjeci u kosi, odnosno grebenu (1–3 usjeka). Posebno iskopani jarak nekada štiti gradske bedeme na većoj dužini (Borač, Pavlovac kod Prače, Bobovac), a rijetko okružuje čitav grad. Postojanje pokretnih mostova za sada je sigurno konstatirano samo na Bobovcu i na Borču, ali nema sumnje da ih je bilo i uz druge gradove.

Svaki srednjovjekovni grad, gdje god je to bilo moguće provjeriti, ima jednu ili više cisterni. To je, uostalom, i razumljivo kada se imaju u vidu uslovi i metodi srednjovjekovnog ratovanja.

Raspored gradova, odnosno njihovo podizanje u širim regionima uvjetovano je u najvećem broju slučajeva odbrambenim potrebama upravno-političkih jedinica, odnosno zajednica. U manjem broju podizani su gradovi za zaštitu pojedinih naselja, rudnika, puteva, granica, mostova i feudalnih posjeda. Uža lokacija grada u tako izabranom regionu uslovljena je čisto strateškim momentima: grad je uvijek podignut na prirodno najbolje utvrđenom i zaštićenom položaju. Pri tome, udaljenost od glavnih naselja mogla je iznositi od nekoliko minuta do čitavog sata pješaćenja, pa i više. Mnogi gradovi podignuti su na samoj granici ljudskih naselja prema visokim planinskim predjelima, a iznimno i u planinama iznad granice naselja (Kozograd i Kaštela kod Fojnice koji su ujedno i gradovi smješteni na najvećoj nadmorskoj visini u Bosni).

O vremenu kada se pojavljuju prvi gradovi u Bosni i Hercegovini mogu se dati samo nepotpuni i uopćeni podaci. Vijesti Konstantina Porfirogeneta o brojnim gradovima Travunije, Huma, oblasti Neretljana i Bosne do sada nisu arheološkim ili kojim drugim putem provjerene. Stoga se ništa ne može reći ni o eventualnom kontinuitetu između ovih i kasnijih gradova. Negdje u prvoj polovini XIII vijeka ugarski izvori spominju utvrđenja (*fortalitia*), koja su u Bosni podizale vojske kaločkih nadbiskupa za vrijeme svojih pohoda protiv Bosanaca. Godine 1244. već je postojao grad Glaž na granici Usore. Iz druge polovine XIII vijeka potiču prvi podaci o nekim gradovima u današnjoj Bosanskoj krajini koji, međutim, u to doba nisu ulazili u sastav bosanske države (Bihać, Ostrožac, Vrbas). Brojnije vijesti o gradovima u okviru kasnije Bosne potiču tek iz trećeg decenija XIV vijeka. U toku XIV stoljeća, zapravo u vrijeme vlade bana Stjepana II i kralja Tvrtka I, izgrađena je većina značajnijih gradova u Bosni. U XV vijeku izgradnja je nastavljena istim tempom, a očitovala se u proširenju i učvršćivanju već postojećih, te u izgradnji velikog broja novih gradova.

U razvoju gradova mogu se razabrati dva odlučujuća faktora: grad se razvijao, s jedne strane, kao vojnoodbrambena kategorija, prilagođavajući se zahtjevima vremena u pogledu ratne tehnike; drugi razvojni faktor je daleko zanimljiviji i važniji: grad je u velikom broju slučajeva postao i naseobina, pa je, razvijajući se u tome pravcu, poslužio kao osnova ili bar kao snažna komponenta u stvaranju gradskih i varoških naselja.

Razvoj grada-utvrde tekao je u više pravaca. Prije svega, grad je rastao prostorno. Tako su se prvotno mali gradovi, npr. Bobovac, Jajce, Borač, sa površinom od svega nekoliko stotina m², kasnije proširili na prostor od gotovo dva hektara. U vezi sa ovim proširenjem došlo je i do drugačije organizacije prostora unutar gradskih bedema. Umjesto jedinstvenog prostora nekadašnjih malih gradova sada su velike površine raščlanjene u više građevinskih kompleksa i međuprostora, sa tendencijom da se izgradi i veći broj odbrambenih zona. Gradski zidovi postaju debelji i viši, a istovremeno se poboljšava i zidarska tehnika. Veliki prostori i bedemi znatne dužine zahtijevali su i podizanje većeg broja kula sa specifičnim funkcijama u sistemu odbrane. Kule se izgrađuju na 3, 4 ili 5 spratova i dosižu zamjernu visinu. Osnova gradskih kula imala je naročito zanimljivu razvojnu liniju na kojoj se direktno odražavao i stepen usavršavanja vatrenog oružja. Još do polovine XIV stoljeća kule redovito imaju četvrtastu osnovu (starije faze Bobovca, Borča i Ključa); krajem XIV, a možda još i početkom XV vijeka, kula se zaobljava u onom dijelu koji je izložen udaru neprijateljske artiljerije (Dobor, Prozor, i dr.). U prvoj polovini XV stoljeća izgrađeno je mnogo kula potpuno kružne osnove (Travnik, Jajce, Bobovac i Borač).

Pred sami kraj državne samostalnosti krug se zamjenjuje poligonom (obično 12-terokut), pa su neke starije kule kružne osnove izvana pojačane zidom poligonalne forme. Razumije se, ovakav razvoj nije se očitovao svuda i dosljedno, jer su tipološki starije forme, naročito četverokut, živjele i dalje, paralelno sa novijim oblicima.

Urbanistički razvoj grada tekao je paralelno sa razvojem grada kao naselja.

U prvoj etapi, kada grad postaje upravno-politički centar svoje okoline, taj razvitak prate i odgovarajuća arhitektonska rješenja. Prije svega, u okvirima postojećih gradskih bedema podižu se kuće za smještaj upravno-političkih funkcionera. Ove kuće mogu biti pravi dvorovi (Travnik, Ključ, Blagaj i dr.), ali je bilo i manjih stambenih zgrada. Osim funkcionera, čiji broj nije mogao biti velik, na ovakvom gradu moralo je biti i zgrada za smještaj posade, zatim poneka zanatska radionica, spremišta hrane i sl. Iznimno, u gradu podižu kuće i pojedini trgovci, zanatlije i plemići, a u nekim gradovima grade se i crkve (Ključ, Soko na Plivi i dr.). Uz brojne gradove koji su postali i politički centri svoje okoline razvila su se i prigradska naselja, uglavnom podgrađa, ali i poneki višegrad; po karakteru svoje ekonomike, ta naselja su mogla biti obična sela, trgovišta ili varoši.

U drugoj razvojnoj etapi, kada gradski bedemi obuhvataju i posebne naseobinske kvartove, karakteristično je znatno proširenje gradskog područja. S tim u vezi je i odgovarajuća organizacija prostora. Prije svega, značajno je da prvotni grad ostaje i dalje građevinska cjelina, ali sada, u novom – širem ambijentu, on dobiva funkciju akropole. Osim akropole – citadele, unutar grada formiraju se i drugi građevinski ansambli sa objektima odbrambenog, poslovnog, stambenog ili sakralnog karaktera. Tako se na Borču raspoznaje više odbrambenih cjelina (Velika stijena, Velika gradina, Mala gradina, zatim kompleks Pavlovića dvora) i tri područja sa stambenim i poslovnim zgradama (insulae). Na Bobovcu se kao cjeline pojavljuju: kompleks kraljevskog dvora, ansambl sakralnih objekata na Crkvici, naseobinski kvartovi na terasama – desno i lijevo od istočne gradske kapije i dr. U Jajcu su, osim akropole sa kraljevskim dvorom, posebno istaknuti i odbrambeni objekti uz banjolučku i travničku kapiju, ali se ističe i kompleks sakralnih objekata koji obuhvaća: crkvu Sv. Luke, grobnu crkvu – katakombe, gradsko groblje i Medvjed-kulu. Slična situacija je i na druga dva velika grada – Črešnjevu i Bokševcu.

Gradske komunikacije u svom izvornom obliku za sada se mogu pratiti samo na Borču i na Bobovcu. Put je često usječen u kameniti teren, a samo na nekim mjestima postavljena je i kaldrma. Prosječna širina glavnih komunikacija na strmenitom terenu iznosi oko 1 m, a uspon je prilagođen hodu konja sa tovarom. Pokrajnji putevi su često prave staze – uske i strmenite – prohodne samo za pješaka.

I uz ovaj najrazvijeniji tip grada, izvan gradskih bedema nastaju prigradska naselja – podgrađa, koja redovito imaju karakter varoši.

Na kraju, korisno je ukazati i na neke opće karakteristike, koje mogu poslužiti za tipološku klasifikaciju bosanskih gradova i njihovo proučavanje u odnosu na slične objekte u drugim zemljama.

Ako se posmatraju karakteristike smještaja, onda je na prvi pogled jasno da su bosanski gradovi po pravilu podignuti na terenskim uzvisinama, i da su oni

prema tome tzv. visinski gradovi. U srednjoj Evropi izdvaja se kao poseban tip i tzv. odsječeni grad Abschnittsburg; najveći dio bosanskih gradova, budući da je smješten na kosama, grebenima i obroncima planina, odsječen je od planinskog masiva dubokim usjecima i pripada ovome tipu.

Osim manjeg broja gradova – kula, koji bi donekle odgovarali najstarijem tipu burga – kule, gotovo svi ostali gradovi u Bosni pripadaju tipu burga sa poligonalnim bedemima i nenastanjenom glavnom kulom, ukomponiranom u bedemske zidove; to je opet jedna forma koja je u osnovi nastala negdje u kasnoj antici, ali je u srednjovjekovnu Bosnu došla iz srednje Evrope. Antičko-rimskom tipu kaštela, koji predstavlja utvrđenje kvadratne, odnosno četvrtaste osnove sa kulama na uglovima, možda su pripadali još nedovoljno ispitani kaštel u Banjoj Luci i citadela u Jajcu.

Zanimljivo je posmatrati kako su se veliki građevinski stilovi odrazili na arhitekturu bosanskih gradova. Elementi romanike očituju se u jednostavnom tlocrtu grada sa jedinstvenim prostorom, relativno niskim bedemima čija debljina rijetko prelazi jedan metar, zdepastoj glavnoj kuli kvadratne ili pravokutne osnove i građevinskim detaljima koji su se dosta rijetko sačuvali. Najčistiju formu romaničkog grada, usprkos brojnim kasnijim adaptacijama, ima Vranduk kod Zenice. Pojedini elementi romanike vidljivi su i na starijim dijelovima Ključa, Bobovca, Sokola na Plivi, Blagaja kod Mostara, Visokog i dr. Romaničke forme u pojedinim detaljima dugo su se održale i u kasnijim vremenima, naročito pri izgradnji ulaznih, ugaonih i bočnih kula. Kao gotički elementi na arhitekturi gradova mogu se navesti ove pojave: razvijenija unutrašnjost, veći broj kula, povećana visina bedema i kula, deblji zidovi, uvođenje pojačanja – kontrafora, a naročito – zaobljavanje glavne kule. Do jačeg izražaja dolaze karakteristični građevinski detalji: oštri luk svoda, vrata i prozora, zatim dekorativna ornamentika i dr. Ovako formirani gotički stilski elementi zapažaju se na mnogobrojnim bosanskim gradovima, a kao izrazita cjelina može se spomenuti samo Dobor.

Pravo podizanja i posjedovanja gradova imao je u prvom redu vladar. Osim vladara gradove podižu i drže ih u posjedu i pojedine velikaške porodice koje su tokom vremena postale i gospodari čitavih autonomnih oblasti. Takve su: Hrvatinići u Donjim krajevima, Hranići – Kosače u Humu, Pavlovići u srednjem Podrinju, Radivojevići u zapadnom Humu, te Zlatonosovići i Dinjići u sjeveroistočnoj Bosni. Zna se samo za jedan slučaj da je niži feudalac imao u posjedu jedan grad; međutim, upravo taj podatak izričito govori kako centralna vlast (u ovom slučaju oblasni gospodar) nerado gleda utvrđeni grad u rukama podložnog feudalca (Sandalj Hranić je početkom XV stoljeća oduzeo od Alekse Paštrovića grad Bijelu i dao mu u zamjenu 100 kuća ljudi; u ugovoru je izričito navedeno da Sandalj predviđa i rušenje toga grada).

Neposredna funkcija grada je odbrana nekog teritorija – čitave župe ili jednog njezinog dijela, seoske općine, rudnika, naselja, puta, planinskog klanca, mosta, državne granice ili feudalnog posjeda. U vrijeme najintenzivnije izgradnje, za vrijeme bana Stjepana II i kralja Tvrtka I, gradovi postaju moćno sredstvo jačanja centralne vlasti na račun široke autonomije starog župskog sistema. Isti cilj imalo je podizanje i forsiranje političke uloge gradova u okviru pojedinih autonomnih oblasti u XV vijeku.

Povijesni izvori spominju *dvorove bosanskih vladara* u Bobovcu, Sutjesci, Podvisokom, Moštrima kod Visokog, Kreševu, Neretvi i Jajcu. Dvorovi u Bobovcu i Jajcu, a vjerojatno i u Kreševu, nalazili su se unutar gradskih bedema, dok su ostali stajali kao samostalni objekti na slobodnom prostoru. Sutješki dvor imao je snažne vlastite fortifikacije – bedeme. Izvori na srpskohrvatskom jeziku znaju samo za termin dvor, a u latinskim dokumentima dolaze izrazi: *curia* i *aula*. U toponomastici sačuvana je samo uspomena na dvor u Sutjesci, gdje se lokalitet sa ruševinama i sada naziva „Dvori“. Sudeći po broju sačuvanih dokumenata, vladari su najčešće boravili u Sutjesci, zatim na Bobovcu, pa u Podvisokom i, pred kraj samostalnosti, u Jajcu. Dvorovi u Neretvi, Kreševu i Moštrima spominju se samo po jedanput, i to za vladanja Tvrtkova. Sutjeska i Bobovac smatrani su „stonim mistima“. Koliko se može zaključiti po rezultatima arheoloških istraživanja, i najveće građevinske objekte imali su dvorovi u Sutjesci i na Bobovcu. Ovo, razumije se, važi za period kraljevine.

Arheološko ispitivanje, kojim je rukovodio autor ovoga teksta, vršeno je samo na Bobovcu i u Kraljevoj Sutjesci. Sumarni rezultati sa iskopavanja ostataka kraljevskog dvora na Bobovcu ovdje se objavljuju prvi put. (Osnovni rezultati istraživanja objavljeni su 1973. god. u posebnoj knjizi).

Dvor na Bobovcu prvi put se spominje 1356. godine u jednom pismu bana Tvrtka (*curia nostra sub castro Bobovaz*), a to je svega šest godina nakon prvog spomena Bobovca kao grada. Kako je u to doba Tvrtko bio vrlo mlad i još se nije čvrsto ni ustalio na banskom prijetolju, to je opravdano zaključivati da je bobovački dvor izgradio, najkasnije polovinom XIV stoljeća, ban Stjepan II Kotromanić. Neki podaci Dubrovačkog arhiva ukazuju da je pojedine objekte u kompleksu dvora izgrađivao i Tvrtko I kao kralj. Arheološkim putem može se dokazati, bar što se tiče unutrašnjih uređenja pojedinih građevina, da su na izgradnji, odnosno dogradnji dvora učestvovali i kraljevi Tvrtko II i Tomaš. Pretpostavlja se da je i kralj Ostoja ovdje izvodio neke radove, s obzirom na činjenicu da je čitavih 5 godina na Bobovcu živio kao ekskralj (1404–1409).

Sami Bosanci kao i svi susjedi smatrali su Bobovac i glavnim gradom bosanske države. Ovdje se čuvala i bosanska kraljevska kruna.

Prilikom turskog osvajanja dvor na Bobovcu je temeljito opljačkan a zatim zapaljen i u velikoj mjeri porušen. Turci su naknadno neke dijelove popravili i adaptirali, pa su tu držali manju vojnu posadu, sve negdje do početka XVII vijeka. Od toga vremena dvor je, kao i cijeli grad, potpuno napušten.

U okviru grada dvor zauzima najistaknutiji i strateški najbolje izabran položaj. Nalazi prethistorijske keramike pokazuju da je ovdje postojalo utvrđeno naselje još u rano brončano doba. U kasnoj antici (V ili VI vijek) na ovom mjestu podignuta je opsegom mala, no solidno građena fortifikacija – refugijum; od te kasnonatičke arhitekture sačuvani su pojedini elementi građevinskog materijala i jedan 4–6 metara visok zid, koji je u cjelini korišten prilikom izgradnje glavne kule, u srednjem vijeku.

U samom kompleksu dvora može se ustanoviti najmanje pet građevinskih faza. Po ovim fazama vidi se kako je prvobitno malo utvrđenje adaptacijama i dogradnjom preraslo u prostrani dvor. Usprkos dugom građenju i maksimalnom, upravo virtuoznom, prilagođavanju konfiguraciji terena, dobiva se utisak

Sl. 154 – Konzervatorski radovi na Bobovcu nakon arheoloških istraživanja

da dvor ima jedinstvenu koncepciju, kako u građevinskom tako i u funkcionalnom pogledu. Koristeći kraške grebene koji se pružaju u pravcu istok-zapad, graditelji su uložili veliki trud da niveliraju teren u tri oštro odvojene terase, koje se spuštaju od sjevera prema jugu sa visinskim razlikama od 6 do 10 m.

Kompleks dvora na Bobovcu sačinjavaju ovi objekti: dvije palače – gornja i donja, jedna pomoćna zgrada za smještaj zanatskih radionica, dva spremišta za žito, dvije kovačnice, vjerojatno staja za konje, dvije cisterne za vodu, te odbrambeni objekti koji se sastoje od glavne kule, jedne kule osmatračnice i bedema.

Dvoru se prilazi sa zapadne strane putem širokim cca 1 metar i većim dijelom usječenim u kameno tlo. Na jednom mjestu put presijeca prirodni, ali vještački produbljen jarak, preko kojega je stajao (vjerojatno pokretni) most. Pred ulazom u šire predvorje (prva dvorska kapija) nalazi se kamen za uzjahivanje konja (binjektaš).

Šire ili prvo predvorje smješteno je na donjoj terasi dvorskog kompleksa, na prirodnom grebenu koji je vještački zaravnjen. Na istočnoj i zapadnoj strani platforme stajale su neke zgrade slabije konstrukcije, među kojima su nađeni i tragovi jedne kovačnice. S obzirom na to da se dovde moglo dolaziti na konju,

pretpostavlja se da su ovdje bile smještene i staje za konje. Na južnoj strani terase, iznad ambisa dubokog 20–30 metara, smještena je kula osmatračnica malih dimenzija, ali debelih zidova, sa osnovom u obliku nepravilnog četverokuta. Sa zapadne i istočne strane predvorje zatvaraju bedemi. Prema sjeveru, u kameno tlo, usječene stepenice vode do druge dvorske kapije na srednjoj terasi. Čitavo šire predvorje, u građevnom i funkcionalnom pogledu, kao i terenski, predstavlja relativno zaokruženu cjelinu.

Druga kapija dvora, kroz koju se ulazilo u predvorje donje palače, imala je vegetativne ukrase izvedene niskim reljefom u mekanom kamenu – miljevini (muljika, lapor). Osim toga, iznad ove kapije stajao je umjetnički izrađen kraljevski grb, također rađen u mekanom kamenu, ali u visokom reljefu. Fragmenti ukrasnog reljefa i grba nađeni su uz kapiju za vrijeme arheološkog iskopavanja.

U prostranom užem predvorju nalazila su se spremišta za žito, i to u dvije zgrade građene kombiniranom kameno-drvenom konstrukcijom; ostaci ugljenisanog žita – pšenice, ječma, prosa i zobi – nađeni su desno i lijevo od kapije. Jedna primitivna radionica za preradu željezne rudače zajedno sa kovačnicom

Sl. 155 – Ruševine gornje palače kraljevskog dvora na Bobovcu

bila je smještena na povišenoj platformi predvorja; tu je nađeno kovačko ognjište, komadi djelomično rastaljene željezne rudače, manje količine kreča te nekoliko nedovršenih kovačkih proizvoda. Pred portalom donje palače iskopana je u kamenom tlu cisterna koja je prvotno imala svod-kupolu. Cisterna je kružne osnove sa promjerom od cca 5 metara i dubinom od 5 metara do početka svoda. Zidovi cisterne građeni su pažljivo tesanim kvadrima sedre i prevučeni slojem specijalnog tzv. hidrauličkog maltera. Osim ovih, u predvorju je bilo još nekoliko manjih objekata, čije funkcije danas nije više moguće ustanoviti.

Istočni dio srednje terase zauzima donja ili velika palača. Za smještaj ove zgrade zemljište je velikim trudom terasirano, tako da je donja platforma, na kojoj stoji dio zgrade, za 6–8 metara niža od ostalog nivoa srednje terase. Palača ima osnovu u formi nepravilno izduženog četverokuta sa dimenzijama od cca 25×10 metara. Perimetralni zidovi, debljine 160–180 cm, zidani su kamenom u krečnom malteru; unutrašnja konstrukcija bila je uglavnom drvena, s tim što su neki pregradni zidovi mogli biti od šepera ili bondruka. Osim podruma, palača je imala još najmanje tri sprata u istočnom, a prizemlje i jedan sprat u svom zapadnom dijelu. Gledana sa istoka, ona je morala izgledati upravo monumentalno, jer joj je zid sa te strane dostizao visinu preko 20 metara, a padine kamene gudure spuštale su se gotovo okomito za daljih 50–70 metara. Zidovi palače sačuvani su do visine od 0,50–1,50, osim jugoistočnog ugla, koji i sada strši nekih 10–12 metara u visinu. U istočnom i južnom zidu sačuvani su ostaci od nekoliko puškarnica; na zapadnoj strani otkriveni su ostaci portala i tragovi dvaju prozora.

Pronađeni tragovi plastike pokazuju da je palača imala i relativno bogatu umjetničku opremu. Monumentalni portal, koji se stepenasto sužavao prema unutrašnjosti, bio je obložen ukrasnim kamenom – miljevinom; pilastri u obliku snopa polustupića držali su kapitele ukrašene motivom ljiljana povezanih u niz. Prozori su imali formu romaničko-gotičkih bifora, a na prozorskim okvirima bio je izveden u niskom reljefu ornamenat sa motivom loze. Umjetničke dekoracije bilo je i u unutrašnjosti palače. Reljefi sa predstavama orla (u dva različita motiva) vjerojatno su dijelovi nekih većih umjetničkih kompozicija. Na nekim fragmentima zidne žbuke zapaženi su tragovi primitivnog zidnog maleraja. Posebno su zanimljivi dijelovi keramičkih peći; veliki pećnjaci (30×30 cm) bili su ukrašeni kraljevskim grbom i titulom bosanskih kraljeva ispisanom na latinskom jeziku lijepim gotičkim slovima.

Vanjski zidovi palače vrše ujedno i funkciju bedema, dok je predvorje opasano posebnim bedemom iste debljine kao što su i zidovi palače. Čitav građevinski kompleks na srednjoj terasi predstavlja jednu cjelinu i vjerojatno je izgrađen u jednoj građevinskoj kampanji.

Građevinski objekti na gornjoj terasi su: glavna odbrambena kula, palača sa manjim predvorjem, cisterna i jedna pomoćna zgrada. Za razliku od građevinskih objekata na donjoj i srednjoj terasi, koji su nastali u jednom mahu, građevine na gornjoj terasi podizane su postepeno, u tri, a možda i u četiri građevinske faze. Osim antičkog jezgra sjevernog zida, glavna kula je u tri maha dograđivana i adaptirana; poseban građevinski poduhvat predstavlja palača, a posebno je građena i pomoćna zgrada.

Današnji ostaci glavne kule imaju četvrtastu osnovu; zidovi, osim istočnog, sačuvani su do visine od 6 do 8 metara.

Sl. 156 – Ostaci gornje palače vladarskog dvora u Kraljevoj Sutjesci

Odmah do glavne kule je cisterna, građena istom tehnikom kao i ona na srednjoj terasi, ali ovalne osnove i slabije očuvana.

Palača na gornjoj terasi, tzv. gornja ili mala palača, ima formu izduženog, djelomično nepravilnog pravokutnika, sa dimenzijama od 18×5 m (unutra). Istočni zid palače srušen je do samog temelja, dok su ostali perimetralni i pregradni zidovi sačuvani do visine od 1 do 3 metra. U istočnom zidu stajali su prozori u formi gotičkih bifora, zaštićeni željeznim rešetkama. Palača je imala spratnu konstrukciju sa kamenim zidovima, čija je unutarnja oplata bila izvedena sa pažljivo tesanim kvadrima sedre i prevučena slojem fine, gotovo polirane žbuke. Poprečne zidne pregrade, sa prolazima u pravcu glavnih vrata, predstavljaju jednu od bitnih razlika prema donjoj palači, gdje pregradnih zidova od kamena uopće nema. Višekratno sužavanje i zaziđivanje ulaznih vrata, a posebno zidarska tehnika spratne konstrukcije, te naknadno dodavanje pregradnih zidova, nesumnjivo pokazuju građevinske zahvate kojima je prvotno fortifikacioni objekat pretvoren u dvorsku palaču.

Nekoliko fragmenata kamene plastike pokazuje da je unutrašnjost palače imala bogatu umjetničku dekoraciju. Fini reljef sa predstavom bosanske krune ukrašavao je natprozornik jednog gotičkog prozora sa unutarnje strane. Jedan kameni stup sa uništenim tragovima gotičkog kapitela ima na sebi tragove pozlate; opravdano je zaključivati da je i odgovarajući dio enterijera palače morao biti u skladu sa ovakvim stupom. O enterijeru palače može se dati još jedna zanimljiva opservacija. Na žbuki spratne konstrukcije, koja je pregledana na više stotina sedrenih kvadara, nije zapaženo nikakvo zidno slikarstvo niti naknadno bijeljenje (krećenje) zidova. Žbuka je dobila jednu zagasitosivu patinu koja govori o dugotrajnom uticaju prašine, dima i sl. S obzirom na dokazanu upotrebu draperija, odnosno tapiserija u grobnicama na Bobovcu i u Turbetu i na općepoznati običaj XIV i XV vijeka u tadašnjoj Evropi, može se pretpostavljati da su zidovi pojedinih prostorija u palači bili prekriveni zavjesama.

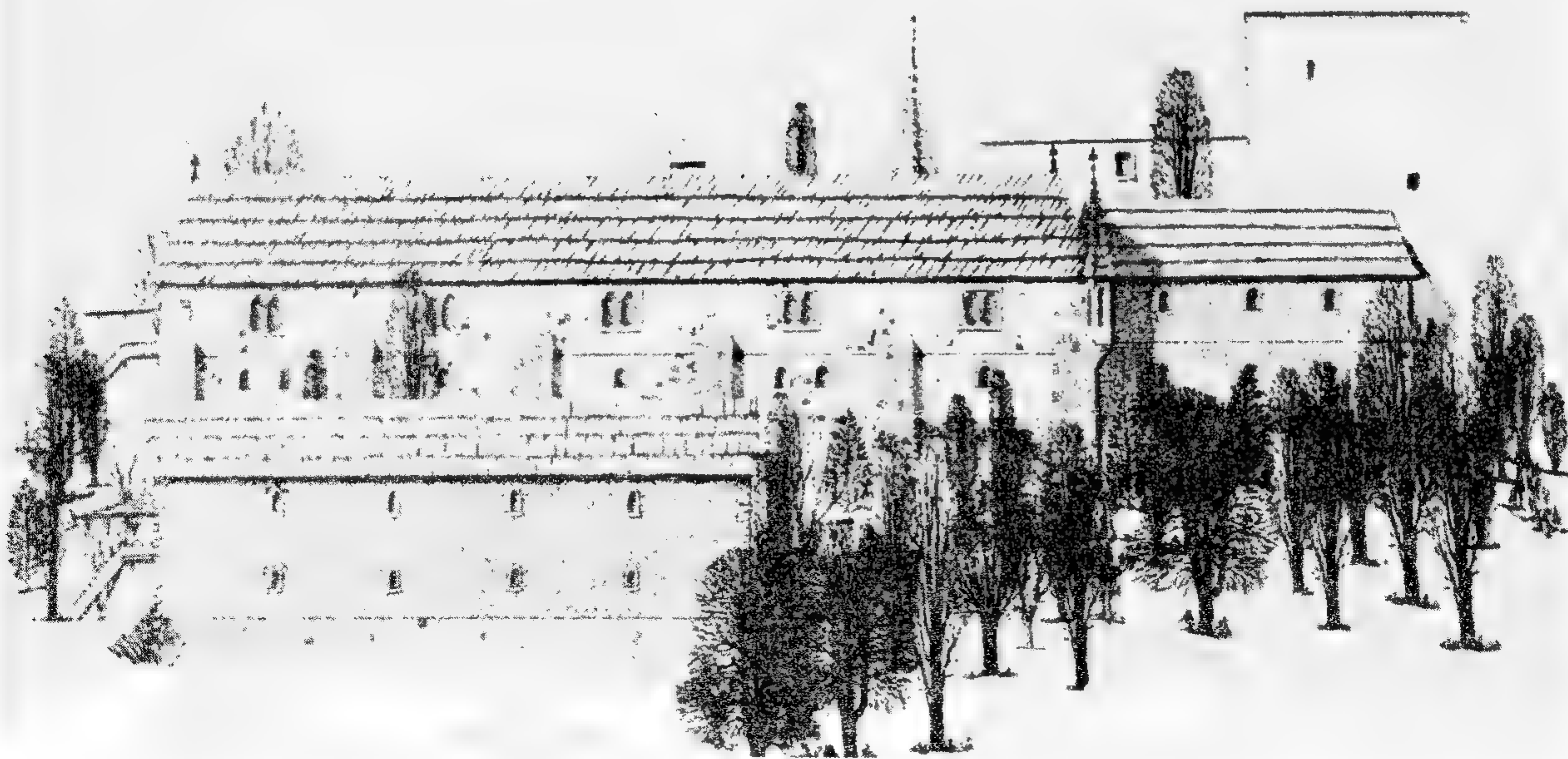
Naknadna proučavanja pokazala su da je u ovu palaču bila ugrađena jedna kapelica, vjerojatno u vrijeme kralja Tvrtka II Tvrtkovića.

U podnožju palače, sa istočne strane, dodat je prostran građevinski aneks, koji je, u pomanjkanju bližih podataka o namjeni, za sada nazvan pomoćnom zgradom. Na pitanje o funkciji ove prostrane zgrade može se dati samo djelomičan odgovor: sudeći po kamenom kalupu za izradu keramičkih pećnjaka i nekim drugim okolnostima, može se zaključivati da su ovdje bile smještene neke zanatske radionice. Nije isključeno da su u nekim dijelovima zgrade bile smještene dvorske straže i posluga.

Radi cjelovitosti potrebno je iznijeti i neke konstatacije i zapažanja općeg karaktera. U pogledu bližih namjena gornje i donje palače može se pretpostavljati da je gornja palača, kao bolje utvrđena, služila za stanovanje kraljevske porodice. U donjoj ili velikoj palači morala je biti, po običaju vremena, velika svečana dvorana, a zatim, vjerojatno, i prostorije za smještaj uglednijih članova kraljeve stalne pratnje, te kraljevska kancelarija, prostorije za goste i sl. U jednoj od palača nalazila se i riznica u kojoj se čuvala kraljevska kruna. Sasvim je vjerojatno da je negdje u dvoru bilo postavljeno i bansko, a kasnije kraljevsko prijestolje: možda upravo ono raskošno gotičko prijestolje koje nam je poznato sa velikog pečata bosanskih kraljeva.

U vezi sa bobovačkim dvorom pojavljuju se mnoga pitanja, kao što su: Ko su bili graditelji dvora? koji su klesari izvodili umjetničku dekoraciju? odakle

Sl. 157. – Kraljevski dvor u Kr. Sutjesci. Pokušaj likovne rekonstrukcije

su došli glavni umjetnički uticaji? koliki je udio domaćih majstora u ovome pothvatu? itd. Na sva ova i slična pitanja za sada nije moguće u cjelini odgovoriti, ali se mogu dati neke, manje ili više, značajne napomene. Majstorsko prilagođavanje terenskim uslovima, nivelacija vrlo teškog terena, funkcionalno dobro izvedeni raspored građevinskih objekata, te njihova veličina i oprema ukazuju na vjerojatnost da su izgradnjom dvora, ili bar pojedinim važnijim fazama te izgradnje, rukovodili iskusni i školovani graditelji po jedinstvenom planu. Sve zidne mase imaju karakteristične osobine bosanske fortifikacione arhitekture XIV i XV vijeka, pa je vjerojatno da su ih izvodili domaći majstori. Jedan podatak Dubrovačkog arhiva daje osnova pretpostavci da je jednu ili obadvije cisterne gradio dubrovački „magister cisternarum“ Petar Jugončić, po narudžbi kralja Tvrtka I 1388. godine.

Značaj bobovačkog dvora je u tome što je on jedini, u cjelini otkopani, vladarski dvor srednjega vijeka na čitavom području Jugoslavije. Otkrivanjem ovih, makar i slabo očuvanih ruševina osjetno se proširilo naše znanje o životu u nekadašnjem centru jedne srednjovjekovne države Južnih Slavena. Posebno treba ukazati na otkrića jedne, u detaljima prefinjene umjetnosti, čije se prisustvo ranije nije moglo ni naslućivati u Bosni uopće, niti na jednom vladarskom dvoru napose.

Vlastelinski dvor

Kuća u kojoj stanuje feudalac u srednjovjekovnoj Bosni nosi naziv dvor. Već samim nazivom *vlastelinski dvor* se izdvaja od kuća ostalog seoskog i gradskog stanovništva. Specifične karakteristike dvora su, prije svega, funkcionalne prirode: on služi za stanovanje vlastelina i njegove porodice, a kako vlastelin po svom statusu vrši i brojne poslove javne vlasti, to i njegov dvor jednim dijelom dobiva karakter javnosti. U građevinskom pogledu dvor se nužno ističe svojom veličinom, jer to zahtijevaju povećane mogućnosti i potrebe vlastelinskog domaćinstva. Razumije se, u vezi s tim nameće se posebna organizacija stambenog prostora, drugačija i kompleksnija, nego u kući ostalog stanovništva.

Dvor feudalca može biti smješten u selu ili u gradu. Najveći broj dvorova nalazio se na selu – posjedu, lociran odvojeno ili u sastavu već postojećih naselja; pojedinačnih dvorova bilo je i u varoškim naseljima i podgrađima. Pisanih historijskih izvora o plemićkim dvorovima relativno je malo (spominje se samo Sankovića dvor u Zaboranima i dvorac gospodara Huma u Podgrađu kod Blagaja). Najuglednije velikaške porodice imale su svoje „polače“ ili kuće u Dubrovniku (Sankovići, Kosače-Hranići, Pavlovići, Hrvoje Vukčić Hrvatinić). Dvorove u Bosni imali su i pojedini dubrovački plemići koji su duže živjeli u Bosni. Tako se 1349. godine spominje dvor (curia) u Ostružnici kod Fojnice, a Žore Bokšić, poznati protovestijar kralja Dabiše, imao je dvor u za sada nepoznatom mjestu Ceceni. Neki dubrovački plemići namjeravali su graditi kuće unutar zidina grada Srebrenika, a nema sumnje da je dvorova dubrovačke vlastele bilo i po drugim bosanskim varošima i gradovima.

Tragovi velikog broja srednjovjekovnih dvorova sačuvali su se u toponomastici. U mnogim selima po čitavoj Bosni i Hercegovini postoje brojni nazivi sa osnovom dvor, dvorište, pridvorci i sl. Preliminarna istraživanja u nekim kra-

jevima srednje Bosne pokazala su da ovi nazivi imaju određen geografski raspored i da, zajedno sa sličnim nazivima u imenu zemljišta, predstavljaju mjesta gdje su nekada stajali feudalni dvorovi.

Jedan dio, uglavnom viših, feudalaca stanovao je u dvorovima koji su bili smješteni po utvrđenim gradovima. Historijski izvori prve polovine XV vijeka takve dvorove spominju u Borču, u Samoboru na Drini, u Sokolu na Drini, Blagaju kod Mostara, Jajcu itd. Arheološki je do sada samo identificiran vlastelinski dvor u gradu Travniku, koji je vjerojatno pripadao bosanskom tepčiji Batalu, te dvor porodice Pavlovića u Borču. Veliki broj drugih gradova, zapravo svi oni koji su fungirali i kao vojnoupravni centri, imali su obično i dvorove u kojima su stanovali odgovarajući funkcioneri-knezovi-kaštelani i sl.

Ovdje je potrebno naglasiti da u srednjovjekovnoj Bosni termin dvor nikada nije sadržajno identičan sa pojmom grada. U tome pravcu suglasni su i pisani izvori, i toponomastika, i arheologija. Ako se nalazi u gradu, dvor je uvijek poseban arhitektonski objekat, svakako različit od grada kao cjeline; on je u isto vrijeme različit i od glavne kule (donžona). Takva je situacija na Travniku, na Borču i na Bobovcu. Na svom razvojnog putu nekadašnji donžon (gospodska kula) već je izgubio funkciju stambenog objekta i zadržao isključivo vojno-odbrambeni karakter. S druge strane, ni u građevinskom, ni u funkcionalnom pogledu dvor u bosanskom gradu nije dobio tako dominantnu ulogu da bi se identificirao sa čitavim gradskim kompleksom. Stoga nije na mjestu tvrdnja kada neki arheolozi i historičari uporno identificiraju bosanske gradove sa feudalnim dvorovima ili zamkovima.

Da bi se dobila makar i gruba predstava o građevinskim karakteristikama feudalnog dvora u gradu, mogu se navesti, makar i površne, opservacije o izgledu dvora u Travniku. Ovaj dvor je zidan u kamenu sa krečnim malterom i jednim dijelom uklopljen u gradsku odbrambenu arhitekturu. Glavni pregradni zidovi izvedeni su također od kamena, koliko se to moglo utvrditi po tlocrtu građevine. Inače, plan zgrade po veličini i rasporedu prostorija potpuno oponaša gornju palaču kraljevskog dvora na Bobovcu. Prema izvještaju M. Vege, dvorac u Podgrađu (kod Blagaja odnosno Mostara) imao je pravokutnu osnovu, zidan je kamenom u krečnom malteru, a pod mu je također bio izrađen od nabijenog maltera.

Zanimljiv izvor za upoznavanje feudalnog dvora predstavlja reljef na poznatom stećku iz Zgošće. Od dvora ovdje se vidi nekoliko, gotovo samostalnih objekata; prozori i vrata na ovim objektima imaju romanički zasvedeni luk.

Jedan detalj sa travničkog dvora kao da opovrgava općenito rašireno mišljenje o siromašnoj umjetničkoj opremi naših feudalnih dvorova: iz enterijera ovoga dvora sačuvan je dio natprozornika koji pokazuje da je prozor bio izrađen u formi gotičke bifore, te ukrašen jednim medaljonom, u kojemu je predstavljena ljudska glava i posebno vegetativnim ornamentom.

O umjetničkom ukrašavanju dvorova bosanskih feudalaca ima i nekoliko vijesti pisanih historijskih izvora. Tako je Sandalj Hranić naredio da se izradi grb (zlamenije) nad vratima njegove kuće u Dubrovniku; Radosav Pavlović ugovorio je da mu se grb na kući u Dubrovniku oboji zlatnom i modrom bojom. Nema sumnje da su i dvorovi drugih feudalaca, posebno Hrvoj Vukčića i hercega Stjepana Vukčića, bili umjetnički dobro opremljeni jer se zna da su i Hrvoje i Stjepan bili vrlo skloni umjetnosti.

Konačno, i ovdje treba podsjetiti na vjerojatnost da je glavni dio umjetničke opreme bosanskih dvorova bio izveden u drvetu koje je tokom vremena propalo.

Gradska i varoška kuća

Gradska kuća unutar zidina srednjovjekovnog grada, i *varoška kuća*, u otvorenim zanatlijsko-trgovačkim naseljima, predstavljaju posebnu vrstu stambene arhitekture. Na formu i unutarnju organizaciju ove kuće uticalo je u prvom redu zanimanje stanovništva, ali su se tu neminovno morali odraziti i drugi uticaji, kao što su: uslovi smještaja u zbijenim naseljima, zatim socijalno i etničko porijeklo stanovništva. Tako svaki elemenat koji učestvuje u formiranju gradskih i varoških naselja donosi sa sobom i svoju specifičnu stambenu kulturu. Doseljeni seoski element pravi, bar u prvo vrijeme, i u gradu kuće slične onima koje je ostavio na selu; plemić i ovdje pokušava sagraditi dvor, a zanatlija nastoji kombinirati kuću sa radionicom. Dubrovčanin – trgovac i poduzetnik – donosi elemente mediteranske gradske kuće, a rudar Sas – karakteristike stambene kulture svoje postojbine. Uslovi smještaja na krševitom i strmenitom terenu unutar gradskih bedema, na tijesnim prostorima podgrada, oko rudnika, skela i mostova, sa tendencijom i potrebom da kuća ostane na komunikaciji, također su izvršili snažan uticaj na gradsku i varošku kuću. Osim toga, kuća u gradu morala je kod izbora građevinskog materijala bar jednim dijelom voditi računa i o odbrambenim potrebama grada kao cjeline.

Gradu za upoznavanje gradske kuće u srednjovjekovnoj Bosni predstavljaju oskudni rezultati arheoloških istraživanja i još oskudniji izvori likovnog karaktera. Pisani dokumenti ne pružaju nikakvih bližih podataka o izgledu ove kuće.

Arheološka ispitivanja manjeg obima vršena su do sada samo u gradskim naseljima Borča u istočnoj i Bobovca u centralnoj Bosni. Odmah treba naglasiti da su arheološki ostaci ovih, nekada relativno velikih, naselja vrlo oskudni, iako ih kasnija izgradnja nije uništavala. Osnovni rezultati ovih ispitivanja sastoj se u slijedećem: usijecanje terasa u strmenito i kameno tlo da bi se dobile platforme za izgradnju kuće predstavlja karakteristiku gradskog naselja uopće i užeg lociranja gradske kuće napose. Ovo usijecanje se vrši i onda kada ne postoji potreba za radnim prostorom ili kada bi se platforma kudikamo lakše stvorila običnim podziđivanjem. Kuće su zbog toga jednim dijelom ukopane u zemlju, a živa stijena se često direktno koristi kao zid kuće. Dobiva se dojam da ovo usijecanje nije samo potreba izazvana strmenitim terenom, nego je to, slično kao i na selu, neki stari običaj. Tijesan prostor i teškoće oko dobijanja platforme učinili su da kuće imaju relativno male dimenzije. Osnova kuće je po pravilu četverokut, ali se susreću i građevine poligonalne ili nepravilne osnove (tamo gdje je to teren zahtijevao). Građevinski materijal je u najvećoj mjeri drvo, bar što se tiče ispitanih lokaliteta. Kamen je daleko rjeđi, a često se kao zidovi koriste i žive stijene. Unutarnji pregradni zidovi nekada su izrađeni od šepera. Od građevinskih tehnika treba spomenuti zid sa krečnim malterom i zid bez kakvog vezivnog sredstva (suhozid). Često se susreće kombinacija više građevinskih materijala; tako je, npr., jedna kuća na Borču jednim krajem naslonjena na živu stijenu, dva su joj zida bila zidana kamenom u krečnom malteru, a

četvrti je bio od drveta. O unutrašnjem uređenju gradske kuće može se reći samo ovo: veliki broj kuća ima samo jednu prostoriju; rijetke su kuće na sprat; podovi nisu posebno građeni, a rjeđe se na njima zapaža poseban naboj od gline ili krečnog maltera, te drvo. Karakteristična su ognjišta u obliku plićeg ili dubljeg jarka, odnosno rova iskopanog uza živu stijenu ili uza zid. Sudeći po karakteristikama sitnih arheoloških nalaza, neke su kuće služile istovremeno kao stambeni objekat i kao zanatska radionica.

Likovne izvore za upoznavanje gradske kuće predstavlja nekoliko drvo-reza njemačkog slikara Jörga Breua ml., sačuvanih u poznatom putopisu Benedikta Kuripešića iz 1536. godine. Na crtežima gradova: Kamengrada, Ključa, Sokola na Plivi i Višegrada mjestimično se razabiru i oblici gradskih kuća. Ove kuće obično imaju jedan sprat, odnosno podrum i prizemlje. Sudeći po izgledu, građene su kamenom, a na pročelju imaju dva do šest prozora, od kojih su neki dvojni (bifore); krovovi su drveni, na dvije ili četiri vode.

Za varošku kuću nemamo gotovo nikakve direktne dokumentacije. Na nekim (varošićima), kao, npr., u selu Varošiću uz grad Borač, nema nikakvih arheoloških ostataka. Veći broj nekadašnjih varoši nastavio je život na istom mjestu sve do danas, pa su kasniji građevinski zahvati potpuno uništili tragove srednjovjekovnih objekata. Pod zidinama Bobovca i Kozograda kod Fojnice razabiru se tragovi srednjovjekovnih varoških kuća, ali ni ti ostaci do danas nisu bili ispitivani. Ipak čak i površna zapažanja, zatim slična ekonomika i socijalna struktura varoškog i gradskog stanovništva dozvoljavaju, makar i oprezan, zaključak da nije bilo nekih bitnih razlika između gradske i varoške kuće.

Orijentacioni kronološki okvir u kojemu se pojavljuje gradska i varoška kuća u Bosni jeste vrijeme od polovine XIV do kraja XV stoljeća; to je, uostalom, i vrijeme kada se pojavljuju i posebna varoška i gradska naselja u Bosni.

Nijedan primjerak srednjovjekovne *seoske kuće* do danas nije sačuvan. Narodna tradicija o „grčkim“ kućama u nekim selima Hercegovine, kao, npr., predaja o kući hercega Stjepana u selu Svinjarini kod Mostara nije dosad provjerena.

Arheološkim putem identificirana je samo jedna seoska kuća iz srednjega vijeka u Bosni (Sultići kod Konjica). To je jednodjelna kuća, četvrtaste osnove, sa grubo popločanim ognjištem; zidana je kamenom, a kao vezivno sredstvo upotrijebljena je glina. Platforma za zgradu usječena je u strmeniti teren, tako da su tri zida djelomično naslonjena na okolno zemljište. Kuća je pripadala nekom seoskom zanatliji, koji je živio negdje u XV vijeku.

Nema bitne razlike između ovakve seoske kuće i nekih kuća gradskog stanovništva na Borču i na Bobovcu, o kojima se govori posebno.

Važan izvor za upoznavanje srednjovjekovne kuće na selu predstavlja nekoliko nadgrobnih spomenika – stećaka iz okoline Olova. Po formi i ornamentici spomenika vidi se da ovakva kuća ima oblik izduženog pravokutnika i da je građena od okomito postavljenih drvenih oblica; krov na dvije vode napravljen je od trouglastih drvenih daščica. Iako postoji mogućnost da forma ovih stećaka predstavlja kuću nekog feudalca, ipak mislim da ona ne odstupa mnogo od tipične seoske kuće toga kraja.

Etnografska nauka još nije ocijenila vrijednost sirvivala – bosanske i hercegovačke seoske kuće sa početka ovoga vijeka – za upoznavanje načina stanovanja u srednjem vijeku. Stoga se ovdje može ukazati samo na vjerojatnost da su

osnovni tipovi ove kuće: jednodijelna, dvodijelna i dvodijelna sa podrumom (izbom, magazom) – bili formirani već u srednjem vijeku.

Postoje vijesti pisanih izvora da su još u XIV vijeku pojedine grupe nomadskih stočara–Vlaha živjele pod šatorima.

Na temelju ovih oskudnih podataka i općepoznatih prilika u srednjem vijeku mogu se navesti i neka opća zapažanja o seoskoj kući. Uža lokacija kuće određena je društveno-ekonomskim odnosima u seoskoj općini ili u feudalnom vlastelinstvu. Zaseoci u kojima, u malim skupinama kuća, žive ogranci jednog roda ili bratstva, a često i samo jedna kućna zadruga, karakteristični su za seosku općinu. Smještaj pojedinih porodica na razbacanim kmetovskim selištima odgovara ekonomskoj strukturi vlastelinstva u feudalizmu. Različiti uslovi privređivanja morali su uticati i na izgled kuće. Tako nomadski stočari imaju samo šatore, polunomadi – zgrade od grubo pritesanih brvana ili kamena u suhozidu, a zemljoradnici – solidnije građene kuće i od trajnijeg materijala. Razumije se da su i raznoliki uslovi, kao što su geografski karakter tla, klima, vegetacija, zatim susjedne kulturne zone, imale snažnog uticaja na izbor materijala, tehniku građenja i formu kuće. Osnovni građevinski materijal je kamen i drvo; može se dokazati i upotreba jedne vrste bondruka i šepera. Zidanje kamenom vršeno je u velikoj mjeri „nasuho“ (suhozid), a rijetko se kao vezivna sredstva upotrebljavaju glina i krečni malter. Krov je pretežno od daske, slame ili kamenih ploča.

Pojava da se platforma za kuću usijeca u strmenito zemljište i da se zidovi kuće djelomično naslanjaju na zemlju, odnosno da se kameniti živac direktno koristi kao zid, predstavlja u većoj mjeri manir i neki stari običaj nego stvarnu potrebu. Možda je to i jedan od razloga što bosanska sela obično biraju za smještaj strmenita zemljišta, pa i u slučaju kad imaju na raspolaganju dovoljno ravnoga terena.

O unutrašnjoj organizaciji prostora može se reći samo to da je dobar dio kuća imao samo jednu prostoriju, u kojoj se nalazilo i ognjište. Sudeći po etnografskoj građi i nekim analogijama iz starijih vremena i susjednih oblasti, bilo je i kuća sa dva ili tri odjeljenja.

U seoskoj kući približno istoga tipa žive slobodni seljaci, kmetovi, zanatlije, a, vjerovatno, i niži krugovi plemstva.

Poslovne gospodarske zgrade

Radi dobivanja nešto potpunije slike o izgledu naselja i o arhitekturi stare Bosne, potrebno je spomenuti, barem ukratko, i one *građevinske objekte koji su služili u gospodarske, poslovne i uopće ekonomske svrhe*.

Prije svega, to su brojne zgrade za smještaj stoke i stočne hrane. Ovakve zgrade su redovni pratilac svih seoskih kuća i feudalnih dvorova; vjerovatno ih je bilo dosta i unutar gradskih zidina, a znatno više u otvorenim varošima. Često se ovakve zgrade podižu i na udaljenim dijelovima imanja, na planinskim livadama, pašnjacima i sl. Obično su izgrađene od slabijeg građevinskog materijala, primitivnijom tehnikom, a u samom planu oponašaju i dugo održavaju starije forme stambene arhitekture. Ovih nekoliko napomena moglo se iznijeti samo na osnovu današnjih sirvivala i etnografske građe; za sada nema arheo-

loške građe, kao ni likovnih ili pisanih izvora o izgledu ovih zgrada. Toponastička građa je, naprotiv, vrlo bogata i u velikoj mjeri odražava etničke, regionalne i socijalne karakteristike domaćinstava kojima su takve zgrade pripadale. Za ilustraciju ove tvrdnje mogu se navesti neki srednjovjekovni nazivi za ovakve građevinske objekte; bačija – baćina, casalia – kožul, gomionica, izba, hlijev, janjilo, katunište, klanica, kotac, krivača, koliba, košara, kram, lubara, mandra, stan, obor, pivnica, pojata, staja, šunj, zimište i sl. Najveći broj vlastelinstava imao je i posebne građevinske objekte za smještaj ubranih naturalnih dažbina. Arheološkim putem do sada se naišlo samo na tragove žitnica u kraljevskom dvoru na Bobovcu; međutim, osim konstatacije da su to bili objekti od kombinirane kamene i drvene građe, ništa se više ne može reći o njihovu izgledu. Vjerojatno je bilo i žitnih jama, iskopanih u zemlji. U vinogradarskim krajevima bilo je dosta poljskih zgrada koje su nosile naziv: pivnica, klijet, koliba, busara i slično.

Cisterne za vodu imali su svi utvrđeni gradovi unutar zidina, a u bezvodnim krajevima cisterne je imalo i svako selo. Ove stare cisterne po selima danas narod naziva grčkim ili rimskim. Cisterne su bile pretežno kružne ili ovalne osnove, sa svodom od kamena ili nekim ravnim krovom. One u gradovima obično su pravili specijalni majstori – magistri cisternarum, koji su često bili Dubrovčani, a po selima je svakako bilo i domaćih majstora. Zapažene su dvije osnovne tehnike u građenju cisterni: školovani majstori iz primorja upotrebljavaju staru antičku tehniku zidanja i prevlačenja posebnim hidrauličkim malterom koji se spravlja miješanjem kreča sa mljevenom ili tucanom ciglom. Druga, primitivnija, ali solidna tehnika oblaže cisterne raznim vrstama gline, koja ne propušta vodu; u Hercegovni su to razne vrste gline crvenkaste boje – „crvenice“, a u Bosni se upotrebljava najčešće bijela ili pečna zemlja, s kojom se prave i zemljane peći.

Najveći dio ugostiteljske djelatnosti, barem u drugoj polovini XIV i u XV vijeku, odvijao se u nekoj vrsti hanova koji su redovito nosili naziv „kuća“ (domus). Te su kuće služile za smještaj putnika, njihovih konja, prtljage i robe koju su sa sobom nosili. Nekada je kapacitet tih kuća bio vrlo velik: 1428. godine, npr., upućen je iz Dubrovnika u Bosnu karavan sa 337 tovara soli. Ugovorom je bilo predviđeno da se sva roba dopremi do „kuće“ patarena Milorada u Bradini, a u slučaju nevremena treba da se deponira u „kućama“ bosanskog kralja u Konjicu. Kako izvori pokazuju, ove kuće – hanove držali su razne kategorije ljudi, među njima i bosanski kralj (Tvrtko II, npr.), herceg Stjepan Vukčić, pojedini feudalci nižeg ranga, zatim bosanski krstjani (patareni), bilo kao pojedinci, bilo kao družba (societas), te dubrovački trgovci i ljudi drugih staleža. Trgovničkim ugovorima koje su sa Venecijom sklapali bosanski kraljevi Ostoja, Tvrtko II i Tomaš posebno je predviđeno da se kralj mora pobrinuti da trgovci svuda po Bosni mogu uz naknadu naći smještaj za sebe, svoju pratnju, konje i trgovačku robu. Iz toga se vidi da je mreža ovih kuća morala biti prilično raširena. To je, uostalom, i razumljivo kada se ima u vidu da se sva izvozna, uvozna i tranzitna trgovina, zatim najveći dio unutrašnjeg robnog prometa obavljao karavanskim načinom. Vjerojatno je da se u ovim kućama često vršila i direktna grosistička pa i detaljistička trgovačka razmjena. Na žalost, o građevinskim karakteristikama ovih kuća, koje su često morale biti znatne veličine, ne može se ništa reći.

Sl. 158 – Unutrašnjost grobne kapele na Bobovcu nakon iskopavanja

Dobar dio trgovačke razmjene obavljao se na otvorenim trgovima i sajmovima, po kućama kupaca (pokretna trgovina), svratištima („kućama“), ili po improviziranim tezgama, šatorima i barakama (npr. oprkanj). Zadnjih decenija samostalnosti izvori spominju i prave trgovačke lokale – štacune. Takvi štacuni u Jajcu i Fojnici predviđeni su, npr., u trgovačkom ugovoru između kralja Tomaša i trgovca Nikole Trogirana. Kako je trgovina odlučno uticala na razvitak posebnih kategorija naselja – trgovišta i varoši, to se može opravdano zaključivati da je trgovačkih zgrada bilo u većem broju i znatno ranije, nego što to pisani izvori potvrđuju. I ovdje se mora istaknuti da o bližem izgledu tih starih trgovačkih radnji nema nikakve dokumentacije, bilo arheološkog, bilo likovnog ili arhivskog karaktera.

Osim stambenih i gospodarskih zgrada, najbrojnija kategorija građevinskih objekata bile su zanatske radionice. Bilo ih je raznih vrsta, i svuda. Svakako su najraširenije kovačnice i mlinovi. Ove, često na brzinu improvizirane, zgrade podizane su uz feudalne dvorove, po selima, uz rudnike, unutar gradskih zidina, a posebno ih je mnogo bilo po varošima, gdje su zajedno sa trgovačkim radnjama davale osnovni pečat varoškim naseljima. Sudeći po otkopanim ruševinama nekih zanatskih radionica – uglavnom kovačnica – na Borču i Bobovcu, ove zgrade bile su relativno malih dimenzija, a građene su drvetom ili kombiniranim građevinskim materijalom; često su jednim dijelom ukopane u zemlju. Za mlinove znamo po pisanim historijskim izvorima (npr. kraljevski mlinovi kod Fojnice i Bobovca).

Unutrašnjost kuće djelomično je opisana prilikom izlaganja o pojedinim vrstama stambenih zgrada. Da bi se dobila što cjelovitija slika ovoga najužeg okvira u kojem čovjek provodi najveći dio života, potrebno je iznijeti još neke detalje.

Otvoreno ognjište je redovni sastavni dio enterijera seoske i gradske kuće, a vjerojatno i većine feudalnih dvorova. Vatra sa ognjišta služi za kuhanje, zagrijavanje i osvjetljenje. Keramička peć je za sada konstatirana samo na kraljevskom dvoru i u još jednoj palači na Bobovcu; vjerojatno je ponegdje bilo i kamina. Na temelju nekih nepotpunih suvremenih izvora, analogije iz susjednih krajeva i etnološke građe, može se zaključivati da je osvjetljenje prostorija vršila dobrim dijelom vatra sa ognjišta ili iz kamina, zatim luč, lojne svijeće, voštane svijeće i ulje. U XV vijeku po bosanskim varošima bilo je i specijaliziranih zanatlija—svjećara, kakav je bio, npr., Radoje „sviçar“ u Srebrenici 1428. godine. Na feudalnim dvorovima spominju se i srebrni svijećnjaci, a neki arheološki tragovi sa Bobovca pokazuju da je bilo i keramičkih svijećnjaka. Zanimljivo je da se na području Bosne i Hercegovine rijetko nailazi na tragove prozorskog stakla. Sudeći po kasnijim sirvivalima, u općoj upotrebi bile su prozirne životinjske kože, koje su, razapete na prozorima, propuštale nešto svjetla.

Prilikom izlaganja o vladarskom dvoru iznesena je pretpostavka da su zidovi nekih prostorija u palačama bili obloženi draperijama, odnosno tapiserijom. Na raki sv. Šimuna u Zadru, gdje je prikazano umiranje bana Stjepana II, zapažaju se i draperije kojima su zastrti zidovi banove sobe. Oblaganje grobnih raka platnom na Bobovcu i Turbetu svakako je imalo svoj uzor u svakidašnjem životu. U zaostavštini Pribislava Vukotića 1475. godine nalazila se i sobna zavjesa od turske svile. Isti velikaš imao je i 6 ćilima; inače, ćilimi se spominju i u mirazu vojvotkinje Marije Kotromanićke polovinom XIV vijeka.

Ostali elementi ukrašavanja, bar što se tiče feudalnih dvorova, jesu: umjetničke slike (svetačke slike, portreti, grbovi), umjetnički ukrašeno posuđe od keramike, stakla, drveta, bakra, srebra i zlata, zatim luksuzniji primjerci odijela i oružja. Bilo je i dekorativnih (ili simboličnih) figura kao što su, npr., srebrni lav, te soko i zmaj u Sandalja Hranića.

Jedan dio *kućnih potrepština* stajao je u škrinjama koje su služile i za sjedenje, te obično bile ukrašene rezbarijom. U škrinjama su se čuvali i pisani dokumenti sa knjigama; tako Sandalj Hranić, npr., ima „jedan kofanc u kom... su povelie i zapisi i knige“, zatim još „dvie škatule s poveliami i knjigami“. Novac i dragocjeni metali držali su se ponekad i u vrećicama ili torbama (sakule). Za držanje kućnih potrepština upotrebljavale su se i velike vreće, kao što je, npr., velika šarena „vlaška vreća“ (arar?), koju spominju dubrovački izvori 1416. godine.

Samo nekoliko izvora likovnog karaktera pokazuje izgled stola. Jednostavni četvrtasti sto sa tankim uspravnim nogama vidi se na stečku iz Banje Stijene kod Rogatice. Slično izgleda sto na nekim minijaturama Hrvojeva Misala. Nešto drugačiji tip stola razabire se na obelisku iz Zgošće: ovdje noge divergiraju prema dolje. Jedna vrsta stola, odnosno stalak ili pult za pisanje predstavljen je na minijaturi Mletačkog bosanskog zbornika. Tanke nožice ima sto na jednoj minijaturi Hvalova rukopisa.

O formama stolice ima nešto više grade, opet likovnog karaktera. Rezbareni prijesto na novcima bana Stjepana II i bana Tvrtka, barem po svojoj konstrukciji i formi, ima sličnosti sa suvremenim stolicama. Takve stolice upotrebljavale su se i u kućama drugih feudalaca. Uspravni visoki naslon za leđa karakterizira ovu vrstu stolica – prijestolja, koja se inače raspoznaje i na novcima srpskih vladara toga vremena. Na banskim novcima pojavljuje se i jedna druga vrsta stolice u obliku izdužene klupe bez naslona; vjerojatno se ovdje radi o rezbarenoj škrinji koja ima i funkciju stolice.

Posebnu specifičnost srednjovjekovne Bosne predstavljaju tzv. sudačke kamene stolice, isklesane od jednog bloka kamena. Stolica iz sela Kosora kod Mostara – sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu – ima četvrtasto sjedište i naslon za leđa i ruke; sa strane stoji natpis: Si kami varda; či li je bio, či li je sade, či li neće biti. Sličnu formu ima i stolica u selu Ošanićima kod Stoca. Po konstrukciji je nešto jednostavnija, ali po umjetničkoj obradi daleko zanimljivija, kamena stolica iz Bukovice kod Konjica: ona nema posebnog naslona za ruke, ali je naslon za leđa bogato ukrašen likom kraljice i jednog viteza, te predstavom grba i stabla života. Na minijaturama *Miroslavljeva evanđelja* i tzv. *Mletačkog zbornika* apostoli pri pisanju nekada sjede na stolicama koje imaju visok, unazad povijen naslon za leđa. Međutim, s obzirom na karakter minijatura, teško je reći da li je ova forma stolice preuzeta odnekle zajedno sa ikonografskim motivom, ili je to neki domaći oblik koji su prilikom obavljanja svoga posla redovno upotrebljavali pisari – dijaci. Donekle slična i nesumnjivo domaća forma stolice vidi se na rukopisu krstjanina Radosava. Na ovoj stolici zadnje nožice nešto divergiraju prema vani; naslon za ruke odignut je od sjedala, a naslon za leđa povijen je prema vani i završava stiliziranim ljiljanom.

Etnografija smatra vrlo starim inventarom bosanske kuće niski „stolac“ – tronožac sa polukružnim sjedalom, zatim nešto rjeđi tronožac kojemu je pridodat i naslon za leđa i ruke u formi luka. Još starije sjedalo je ćutuk ili valjuga, jednostavni odrezak stabla ili grede, kružnog ili četvrtastog presjeka. Ovakva forma sjedala može biti i od kamena; uz spomenutu stolicu iz Bukovice nađeno je i nekoliko kamenih „stolaca“ koji imaju formu odreska od stupa.

O izgledu postelje – kreveta može se navesti samo jedan likovni podatak. To je reljef na arki sv. Šimuna u Zadru koji prikazuje bosanskog bana Stjepana II na samrtničkoj postelji. Bliža forma ove postelje ne može se raspoznati, ali se vidi da je to jedna vrsta četvrtastog podijuma.

Marija Kotromanićka, „vojvotkinja od Bosne“, ponijela je u Njemačku kao miraz i dva svilena pokrivača za postelju, šest svilenih marama i jedan svileni zastirač, šest svilenih dušeka, šest plahti, deset svilenih jastuka, pokrivač za postelju od hermelina sa dva jastuka, dva svilena jorgana i dr. Pribislav Vukotić ostavio je svojim nasljednicima, između ostalog i dva pokrivača od fine svile te jedan od kunina krzna.

Posuđe u kućama bilo je od drveta, metala, keramike i stakla.

Nijedan primjerak drvenog posuđa nije sačuvan. U pisanim izvorima od drvenih sudova spominju se samo: „zastrug s pokrivačem“, koji predstavlja drvenu zdjelu sa poklopcem, zatim „čaša drvena crvena s malo srebra“ te drvena zdjela ukrašena srebrom (riznica Kosača-Hranića i ostavština Pribislava Vukotića).

Oskudni podaci postoje i za posuđe od bakra, bronzе i željeza. Bakar je spomenut indirektno među posuđem Kosača-Hranića: „romenča srebrna pozlaćena“ označuje „bakrač“ – sud za vodu. U slučaju da je ovaj određen „bakrač“ bio sav od srebra, ipak njegov naziv pouzdano svjedoči da se obično pravio od bakra. Od bronzе je napravljen jedan kotlić sa povrazom, bogato ukrašen likovnim kompozicijama, vegetativnim i drugim ornamentom, koji se čuva u samostanu Kraljeva Sutjeska. Željezni su neki stolni noževi u blagu hercega Stjepana.

Znatno više vijesti pisani izvori daju o srebrnom i zlatnom posuđu. Marija, „vojvotkinja od Bosne“, rodom Kotromanićka, nosila je 1351. godine u miraz: 13 srebrnih zdjela, 4 srebrne zdjele sa nogama, 2 bardaka, 16 sudova za piće, 3 srebrna tanjira, 4 kašike, 4 stolna noža. Još prije toga (1337. godine) jedna druga Kotromanićka Jelena Hranić – ostavila je oporučno samostanu sv. Benedikta u Splitu dvije srebrne zdjele. Kraljica Gruba bila je dala u zalog nekom Dubrovčaninu 210 srebrnih plitica (1399. godine) U riznici porodice oblasnih gospodara Huma – Hranića-Kosača navedene su i brojne vrste srebrnog posuđa: 7 plitica, 1 bačin, 64 čaše raznih veličina i oblika (velike, male, okrugle, uglaste, sa ručkama, sa grbom, pozlaćene i sl.), 24 ladice (velike, male, pozlaćene, bijele), 28 krugli ili okrugli (pozlaćenih, s poklopcima i sl.), 38 možula (pozlaćenih, velikih, sa poklopcem), 8 bokala, od kojih su neki pozlaćeni, neki veliki, sa poklopcem i sl., 5 kupa, od kojih su neke od „aspra“, na nogama, neke s poklopcima, neke na stupovima, 2 konđijera (jedan s pokrivačem i s povrazom kožnim, jedan veliki), 18 pozlaćenih i srebrnih žlica, broketa srebrna ukrašena sa 4 kamena od stakla i sa 6 grana od srebra, 2 srebrna čabra, 4 velika pehara, veliki broj srebrnih zdjela, od kojih su neke pozlaćene, „stucija“ velika srebrna, dvi konatice (kante) srebrne sa poklopcima „a u njih dvadeseti možulov srebrenieh“, jedna konatica „sa osam možulov“, jedan kutal (kotao) sa srebrnom ručkom „pozlakienom na strupu i s pokrivačem“. Osim toga, u riznici se nalazilo i zlatno posuđe: 1 „krugla s pokrivačem zlata s kamenkom safinom“, 2 zlatne zdjele, 2 zlatna zastruga, „broketa zlata“ ukrašena dragim kamenjem i biserom, 2 kupe zlatne sa dva draga kamena, koje su skovane u dubrovačkoj kovnici novca od dukata što ih je dao Sandalj, „bucat serpentini napravljen zlatom koje učini Rambot“ (Vachter), 1 krugla velika, 1 krugla mala, 6 „žmulaka“, 12 žlica, 6 čašica, 3 žlice od koralja pozlaćene i ukrašene dragim kamenjem, 2 piruna (viljuške) od koralja posrebrene, 10 noževa sa koštanom drškom, ukrašenih srebrom i pozlaćenih, 6 noževa i 1 pirun ukrašen kristalom, broketa ukrašena jednim balasom, jednim dijamantom i 5 drugih perli, te figurom anđela čija je glava također ukrašena rubinom, 4 brokete s nešto bisernih zrna, „kondijer“ ukrašen kamenom „jašparom“ koji je pravio Rambot, rog crn, načinjen srebrom, pozlaćen i ukrašen zmaldom (emajlom). Ovaj dugački spisak posuđa daje dobre informacije ne samo o pokuštvu jednog feudalnog dvora nego i o raznim vrstama i funkcijama posuda, o njegovu porijeklu i nazivima, o načinu ukrašavanja itd.

Jedini očuvani primjerak srednjovjekovnog posuđa u Bosni je zdjelica iz fojničkog samostana, koja je sa unutarnje strane ukrašena reljefnim likovima raznih životinja, smještenim u okviru gotičkih arkada.

Neki sudovi koji su se upotrebljavali u Bosni imali su specifičnu formu, a vjerojatno i način ukrašavanja, pa su ih u susjednim oblastima nazivali bosan-

skim zdjelama. Splitsanin Janko Alberti, ujak Marka Marula Pečenića, imao je u drugoj polovini XV stoljeća više srebrnih i pozlaćenih bosanskih zdjela. Jedan drugi Splitsanin, inače porijeklom Talijan, Ivan d'Augubio u svojoj oporuci iz 1477. godine naveo je i 19 što velikih što malih bosanskih zdjela od srebra koje su sve bile i pozlaćene; ove zdjele vlasnik je ponekad u svečanim zgodama posuđivao i službenim predstavnicima mletačke vlade, što znači da su morale imati lijep izgled. Osim zdjela, poznati su bili i neki bosanski pehari (pechari ad modum Bosnensium spominju se 1467. godine).

Po bosanskim feudalnim dvorovima bilo je i staklenog posuda – uglavnom čaša. Sudeći po nekim još nedovoljno proučenim primjercima, stakleno posuđe se uvozilo iz Venecije (Murano) i Njemačke. Danas se u Bosni i Hercegovini nalaze svega tri čitave staklene čaše: dvije u Zemaljskom muzeju, a treća u Zavičajnom muzeju u Trebinju. Najstarija je velika čaša od muranskog stakla, nađena u jednom sarkofagu u nekropoli porodice Sankovića (Biskup kod Konjice); misli se da je to grob kaznaca Sanka Miltenovića koji je umro sedamesetih godina XIV stoljeća. Nešto mlađa je čaša u formi niskog pehara iz groba u Veličanima kod Trebinja. Vjerojatno XV vijeku pripada čaša od zelenkastog plavog stakla, ukrašena plastičnim staklenim kapima iz jednom groba u Sarajevu. U selu St. Kaknju nađena je prije petnaestak godina također čaša u srednjovjekovnom grobu, ali je, na žalost, nepažnjom razbijena; dijelovi se čuvaju u Zavičajnom muzeju u Visokom. Za vrijeme arheoloških iskopavanja na Bobovcu i u Kraljevoj Sutjesci, zatim u još nekim grobovima, također se naišlo na ulomke staklenih čaša. Najviše takvih ulomaka bilo je u ruševinama dvora u Kraljevoj Sutjesci. Jedna velika čaša muranske provenijencije nađena je prije nekoliko godina u Bijeljini.

Po kućama svih društvenih slojeva bilo je i mnogo keramičkog posuđa.

Crkvena arhitektura

Oskudica u pisanoj historijskoj i arheološkoj građi, zatim općenito rašireno mišljenje da je bosanska (patarenska, bogumilska) crkva, dominirala vjerskim životom, a da sama nije podizala ni imala hramova, stvorili su uvjerenje da je u srednjovjekovnoj Bosni bilo sasvim malo *crkvenih građevina*. Poslije oslobođenja, nakon II svjetskog rata, arheološki je ispitano petnaestak srednjovjekovnih crkava. Detaljna arheološko-topografska istraživanja pojedinih regiona u centralnim predjelima Bosne i Hercegovine, zatim građa koja se prikuplja za novu arheološku kartu bosne i Hercegovine, pokazuju da je u Bosni, kao i u ostalim zemljama Evrope u srednjem vijeku, po pravilu bilo crkava u svakoj seoskoj općini, svakoj varoši i svakom naseljenom gradu. Nije rijetka pojava da u većim naseobinskim aglomeracijama ima i više crkava (Jajce, Srebrenica, Bobovac, Kraljeva Sutjeska).

Manjim ili većim dijelom do danas su očuvane crkvene zgrade u Ošanićima kod Stoca, u Sopotnici kod Goražda, Dobrunu kod Višegrada i Podmilačju kod Jajca, a u džamije su pretvorene crkve u Srebrenici, Jajcu i Bihaću.

Iako se Bosna po broju i rasporedu crkava bitno ne razlikuje od drugih zemalja, ipak se mogu uočiti neke druge specifičnosti pod kojima se razvijala crkvena arhitektura u srednjovjekovnoj Bosni. Prije svega, treba podvući činje-

Sl. 159 – Ostaci cr-
kve s Grgura
prihoda Srijem

Sl. 160 – Romanički kapitel iz
Jajca

Sl. 161 – Unutrašnjost crkve Sv. Luke u Jajcu za vrijeme iskopavanja

nicu da bosanske crkve nikada nisu postale objekti na kojima bi srednjovjekovni čovjek najsnažnije ispoljavao svoja umjetnička stremljenja. Tome nije razlog što u Bosni ne bi bilo takvih stremljenja i potreba, jer znamo za takve težnje i mogućnosti u drugim domenima umjetnosti, nego činjenica da religija nikada nije bila glavni pokretač aktivnosti bosanskog čovjeka. Osim toga, u Bosni nije bilo ni naročito snažnih vladara, ekonomski jakih zajednica, odnosno nekih drugih organizacija ili društvenih snaga koje bi imale interesa i stvarne mogućnosti za podizanje monumentalnih crkvenih građevina. Takva situacija se donekle i postepeno mijenja brzim razvojem gradskih i zanatskih naselja u XV vijeku, zatim jačim angažiranjem vladara i pojavom jačih crkvenih organizacija u to doba.

Kao ktitori-osnivači i organizatori izgradnje crkvenih objekata pojavljuju se: vladari, pojedini feudinci, društveno-političke zajednice (župe, seoske općine, varoši i gradovi), zatim crkvene organizacije.

Vladari srednjovjekovne Bosne i Huma ne pojavljuju se često kao ktitori crkvenih građevina, ili se bar ne može govoriti o njihovoj široj djelatnosti u tome pravcu. Koliko je tome razlog pomanjkanje izvornih podataka, a koliko stvarni razlozi koji su uticali na vladare da se rijetko posvećuju ovakvim poslo-

vima teško je reći. Ipak se može navesti više crkvenih objekata, čiji su ktitori bili vladari. Poznata je ktitorska djelatnost humskog kneza Miroslava u Bijelom Polju i njegova briga oko organizacije crkvenog vlastelinstva humske episkopije. Ban Kulin podigao je dvije crkve u Bosni. Stjepan II Kotromanić, prema franjevačkim kronikama, osnovao je samostan u Milima kod Visokog. Kralj Stjepan Tomaš i njegova žena Katarina podigli su polovinom XV vijeka veći broj crkava po raznim mjestima Bosne (Vranduk, Tešanj, Vrila, Jajce). Na temelju arheoloških, topografskih i historijskih podataka mora se pretpostaviti da su bar po jednu crkvu u Sutjesci i na Bobovcu podigli neki od bosanskih kraljeva. Kao što se vidi, vladari su podizali crkve uglavnom po gradovima i varošima.

Mnogo češće ktitori crkava bili su pojedini feudalci. Najstariji poznati ktitor-feudalac je Krsmir, koji je ostavio zapis na tzv. Humačkoj ploči (iz X ili XI vijeka). Koncem XII stoljeća neki župan Jurko podigao je crkvu Sv. Kuzma i Damjana u Humu, vjerojatno u današnjem Blagaju ili u njegovoj neposrednoj okolini. U isto vrijeme podigao je i Kulinov veliki sudija Gradiša crkvu kraj današnje Zenice. Godine 1326. dvojica dubrovačkih majstora zidali su crkvu u Trebinju prema narudžbi tamošnjeg vlastelina Obrada Vojihnića. Arheološkim putem mogu se dosta pouzdano identificirati ovakve vlasteoske crkve, jer se u njima obično nalaze grobovi ktitora i njegove uže porodice. Takve su, npr.,

Sl. 162 – Ulomak kamene plastike sa neke zgrade u Jajcu

crkve Miloradovića-Hrabrena u Ošanićima kod Stoca i Vlada Bijelića u Vlahovićima kod Ljubinja. Ove crkve, obično manjih dimenzija, podizane su pretežno po selima i na „plemenitim“ baštinama vlastele, a služile su uglavnom samo feudalcu i njegovoj užoj porodici ili bratstvu za obavljanje religioznog i posmrtnog kulta. Svakako je bilo i slučajeva da feudanci podižu crkve za potrebe šire zajednice, kao što je, npr., slučaj sa crkvom i manastirom župana Pribilše u Dobrunu ili crkvom hercega Stjepana u Sopotnici kod Goražda.

Najveći broj crkava pripadao je seoskim općinama. Mreža ovih seoskih crkava, gdje god se to moglo provjeriti, pokrivala je gotovo čitav teritorij zemlje. Oko crkava se, po pravilu, nalaze velike nekropole sa stećcima primitivnije forme i sa velikim brojem grobova bez spomenika; svojom starinom ova groblja obično sežu do u rani srednji vijek. Mnoge crkve bile su djelomično ili sasvim izgrađene od drveta, a njihova veličina obično se kretala od 8 do 15 metara u dužinu i 6–10 m u širinu. S obzirom na njihovu namjenu širim zajednicama, može se pretpostaviti da su ovakve crkve uglavnom podizali sami pripadnici općina zajedničkim sredstvima, ali je razumljivo da su ponekad ovakve objekte podizali i pojedini feudanci, bilo u svojstvu nosilaca javne vlasti u nekom kraju bilo iz nekih drugih pobuda.

Gradske i varoške zajednice također su imale svoje crkve. Veći broj ovakvih crkava mogao bi se navesti po svjedočanstvima pisanih izvora (Jajce, Vranduk, Tešanj, Bobovac), ali ih je arheološkim metodama teško danas ubicirati, jer je kasniji razvoj naselja obično uništio starije građevine. Ipak se mogu navesti pojedini primjeri crkvenih građevina koje je bilo moguće identificirati i arheološkim putem (Bokševac i Črešnjevo kod Konjica, Jajce, Bobovac, Srebrenica). Zna se da su ktitori pojedinih gradskih i varoških crkava bili vladari, ali su svakako neke od njih podizali i sami građani.

Od crkvenih institucija kao organizatori izgradnje crkvenih objekata pojavljuju se bosanska biskupija, a može se pretpostavljati da su, bar u ranije vreme, pojedine crkve podizale i biskupije u Trebinju i Humu. Osim toga, mora se računati i sa djelatnošću pravoslavne humske episkopije u Stonu, kasnije Mileševske mitropolije i pojedinih manastira. Tokom XIV i XV stoljeća brojne crkve po Bosni podigli su franjevci.

U pogledu građevinskih karakteristika i organizacije prostora bosanske crkve ovog vremena pokazuju veliku raznolikost.

Građevinski materijal od kojega su bile izgrađene crkve u velikoj mjeri odgovara uslovima terena. Po krševitim krajevima u Hercegovini i pojedinim dijelovima Bosne zidanje je vršeno kamenom u krečnom malteru, ali je u šumovitim krajevima često upotrebljavana i drvena građa. Arheološki podaci pokazuju da su neke crkve, kao, npr., u Biskupu i Bijeloj kod Konjica, bile dijelom kamene a dijelom drvene. Po gradovima i varošima crkve su bile pretežno izgrađene od kamena u krečnom malteru. Do danas se nije naišlo na crkve zidane opekom. Krovovi su bili samo drveni, ali pisani izvori spominju ponekad i ploču (u Humu).

Sve crkvene građevine u Bosni, sa jednim izuzetkom, bile su tzv. uzdužne crkvene građevine. Centralnu konstrukciju imala je samo predromanička 6-apsidalna crkva u Rogačićima kod Sarajeva, koja je građena najkasnije negdje u XII vijeku.

Jedini očuvani crkveni zvonik je poznati toranj Sv. Luke u Jajcu; ovaj zvonik ima četvrtastu osnovu i naknadno je prizidan uz sjeveroistočni ugao crkvene apside. Na sigurne tragove posebno građenih zvonika u drugim crkvenim građevinama do sada se nije naišlo.

Sakristija je prizidana uz južnu stranu apside crkve Sv. Luke u Jajcu, a možda i uz olovsku crkvu. Crkvice u Založju kod Bihaća ima minijaturnu sakristiju sa obje strane apside.

Narteks ili odgovarajući prostor imaju seoske crkve u Lisičićima i Razićima kod Konjica; slični prostori naziru se i u crkvicama u Založju i Zecovima, ali se ne može sa sigurnošću tvrditi da se i tu radi upravo o narteksu.

Sve srednjovjekovne bosanske crkve su jednobrodne.

Po jednu polukružnu apsidu imaju crkve u Čičevu kod Trebinja, Ošanićima kod Stoca, zatim u Lisičićima, Razićima i Biskupu kod Konjica, Sopotnici kod Goražda, Dobrunu i neke crkvice u Bos. krajini. Crkvice u Podmilačju kod Jajca ima poligonalnu apsidu, dok je u grobnoj kapeli na Bobovcu prvobitno četvrtasta apside naknadno iznutra zaobljena. Po tri polukružne apside imala je velika crkva na Bobovcu i seoska crkva u Bijeloj kod Konjica. Četvrtaste apside su u ovim crkvama: Zavala u Popovu polju, grobna kapela na Bobovcu, Sv. Luka u Jajcu, Bakići kod Olova i Srebrenica. Izvana četvrtasta, a iznutra poligonalna postala je nakon pregradnje samo grobna kapela na Bobovcu.

Velika crkva na Bobovcu, zatim crkve u Jajcu, Bakićima, Čavkićima, Golubiću i Srebrenici imaju tzv. duge korove. Može se konstatirati da dugi korovi obično postoje u crkvama sa četvrtastom apsidom, ali takav kor postoji i na Bobovcu, gdje je apsidalni prostor raščlanjen u tri apsidiole.

Sl. 163 – Glava romaničke skulpture iz Čapli kod Sanskog Mosta

Konstruktivno-dekorativni dodaci na crkvenim zidovima konstatirani su samo u Lisičićima (lezene sa vanjske strane) i u Sopotnici (slijepe arkade iznutra), te u Dobrunu (zidani pilastri) i Milima kod Visokog.

Svodovi romaničke forme, tzv. bačvasti svodovi, postoje u Ošanićima, Čičevu, Dobrunu. Gotički svod sa oštrim lukom vidi se u Sopotnici, Srebrenici i Podmilačju, a na temelju arheoloških podataka može se pretpostavljati da je takvim svodom bila presvođena crkva Sv. Luke u Jajcu (prezbiterij) i neke druge. Grobna kapela na Bobovcu imala je rebrasti svod.

Veličinom se ističu crkve po gradovima i uz franjevačke samostane. Najveće dimenzije ima započeta a nedovršena velika crkva na Bobovcu (26×14 m iznutra); crkva u Jajcu duga je – 23 m, a ona u Milima kod Visokog – 25 m.

Posebnu vrstu crkvenih građevina predstavljaju grobne crkve ili mauzoleji. U Bosni je poznato više takvih građevina koje mahom potiču iz XV ili najranije iz XIV vijeka. To su: grobna kapela bosanskih kraljeva na Bobovcu, podzemna crkva (tzv. katakombe) u Jajcu, „mauzolej“ tepčije Batala u Turbetu kod Travnika i crkva kneza Vlada Bjelića u Vlahovićima kod Ljubinja. Vjerovatno je i nad grobnicom kaznaca Nespine u Gračanici kod Visokog stajala crkva, a nije isključeno da je i crkva u Biskupu kod Konjica podignuta kao mauzolej porodice Sankovića. Historijski izvori spominju kako je dostojanstvenik bosanske crkve gost Radin u testamentu odredio da se nad njegovim grobom podigne hram.

Karakteristike ovih mauzoleja koje ih odvajaju od ostalih crkvenih građevina prije svega su funkcionalne prirode: grobne crkve, naime, služe u prvom redu kao nadgrobni spomenici. U građevinskom pogledu – one imaju sve bitne karakteristike crkava, pa se zbog toga i ubrajaju u crkvenu arhitekturu. Ipak se mora voditi računa i o nekim specifičnostima po kojima se ističu među sličnim objektima u drugim zemljama.

Kapela na Bobovcu naknadno je adaptirana u grobnu crkvu; tom prilikom je glavni prostor crkve (lađa, naos) drvenom pregradom podijeljen u dva dijela: u prvom dijelu: – do oltara – smještene su grobnice, a drugi, manji dio, ostavljen je za vjernike. Grobna crkva u Jajcu, poznata pod nazivom „katakombe“, uklesana je duboko u kameno tlo; ona ima sve prostorne i funkcionalne elemente crkvenih građevina, sa formama koje ukazuju na uticaje gotike. Prema nekim heraldičkim ukrasima ova jedinstvena građevina pripisuje se Hrvoju Vukčiću-Hrvatiniću. Stećci unutar crkve karakteriziraju Batalov mauzolej u Turbetu i crkvu sa grobovima porodice Sankovića u Biskupu, a donekle i kapelu kneza Bijelića u Vlahovićima. Međutim, ova zanimljiva pojava zahtijeva dalje proučavanje, pa je preuranjeno u tom pogledu donositi neke određenijske sudove.

Naše poznavanje dekoracije i namještaja srednjovjekovnih crkava u Bosni u velikoj je mjeri manjkavo i jednostrano. Tome ima više razloga: očuvanih objekata je vrlo malo, sav drveni namještaj je propao, arheološka istraživanja vršena su pretežno u seoskim crkvama koje su bile redovno malene i siromašne. Iskopavanja većih i bogatije opremljenih gradskih i varoških crkava tek su započeta, ali već prvi rezultati istraživanja (u Jajcu i na Bobovcu) pokazuju da se pojedina umjetnička ostvarenja u ovim gradskim crkvama mogu svrstati među najbolja djela svoje vrste na našem tlu.

Građevinski i ornamentalni stilovi koji se mogu zapaziti na srednjovjekovnim crkvenim građevinama u Bosni i Hercegovini jesu: predromanika, za-

tim romanika i gotika, te donekle i uticaji građevinskih stilova iz susjedne Srbije (tzv. raška i moravska škola).

Na bosansko-hercegovačkom tlu do danas su u cjelini otkopane samo ruševine dviju predromaničkih crkava, ali su pronađeni i tragovi još 5 ili 6 građevina toga stila.

Pod uticajem suvremene srpske arhitekture, ali bez jasno izraženih stilskih osobenosti, izgrađena je crkva župana Pribilše uz manastir u Dobrunu. Crkva sa polukružnom apsidom dobila je kasnije i pripratu (narteks); od arhitektonske dekoracije ima pilastre, a naročitu vrijednost predstavljaju freske, koje su, na žalost, jednim dijelom propale u toku II svjetskog rata. Kao dalje uticaje bizantskosrpske arhitekture možda treba spomenuti pojavu narteksa u crkvama u Razićima i Lisičićima kod Konjica.

Iako je romanika ostavila snažne tragove u raznim domenima umjetnosti stare Bosne, ipak je u crkvenoj arhitekturi možemo pratiti samo u pojedinim detaljima. Vjerojatno najstariji i jedini cjelovit primjerak romaničke crkvene građevine u Bosni i Hercegovini je još neispitana crkva u Dživaru (Čičevu) kod Trebinja. Iako po stilskim osobinama i bližim analogijama spada u raniju romaniku, treba ipak ukazati na mogućnost da i poznati sarajevski romanički kapitel potječe upravo iz katedrale u Vrhbosni, čija je gradnja započeta 40-tih godina XIII vijeka. Romanički detalji često se miješaju sa gotikom, pa tako, npr., crkva u Sopotnici ima gotički svod i romaničke slijepe arkade. Poseban slučaj predstavlja crkva Sv. Luke u Jajcu. Ona je prvotno sagrađena kao izrazito romanička građevina sa jednostavnim a lijepim portalom te vijencem i simsovima romaničkog profila, zatim ukrašena zidnim slikarijama i primjercima skulpture (lav koji drži stup). Kasnijom adaptacijom crkva je dobila izrazitu gotičku opremu. Romanika u nešto rustičnijoj formi i miješana sa gotičkim elementima pojavila se u ovoj crkvi ponovo negdje polovicom XV vijeka – u gornjem dijelu zvonika koji je ukrašen sa tri niza romaničkih bifora. Jednostavne seoske crkve

Sl. 164 – Nadgrobna ploča kaznaca Nespine iz Gračanice kod Visokog

sa polukružnom apsidom, koje često nemaju stilski jasnu koncepciju, ipak se najviše približavaju romanici, kako po svojoj osnovi tako i po arhitektonskim detaljima – vratima i svodovima. Tako romaničke detalje – jasne ili naslućene – ima nekoliko crkava u okolini Konjica, u Bosanskoj krajini i drugdje. Može se pretpostavljati da je romaničke osobenosti imala i starija crkva u Milima kod Visokog.

Sve do zadnjih godina bilo se ustalilo, šutke formirano, mišljenje da gotičke arhitekture u Bosni i Hercegovini uopće nije bilo, odnosno da se uticaj gotike iscrpljivao u pojedinim detaljima. Istraživanja zadnjih desetak godina pokazala su da najbolja ostvarenja sakralne arhitekture u Bosni pripadaju gotici. Već otprije je poznato da tzv. hercegova crkva u Sopotnici kod Goradža ima svod u formi oštrog gotičkog luka. Sasvim isti svod ima i zgrada današnje bijele džamije u Srebrenici. Jedan detalj – doprozornik gotičke profilacije – nađen poslije objavljivanja izvještaja o iskopavanju, svjedoči da je i crkva u Lisičićima dograđivana pod utjecajem gotike. Najnovija iskopavanja na Bobovcu otkrila su više izrazito gotičkih detalja na grobnoj kapeli bosanskih kraljeva (dijelovi portala, zaglavni kamen i dijelovi rebara gotičkog rebrastog svoda, i dr.). Nedavna iskopavanja u ruševinama crkve Sv. Luke u Jajcu – nekadašnje crkve Sv. Marije – iznijela su na svjetlo fragmente gotičke dekoracije visoke umjetničke vrijednosti (dijelovi gotičkih rebara, grupe kamenih ukrasa, jedna gotička vrata i sl.). Najbolje očuvana gotička građevina u Bosni jest kapelica Sv. Ive u Podmilačju kod Jajca, sada ugrađena u noviju veću crkvu. Iako minijaturna, ova crkvica ima sasvim jasne stilske karakteristike: prozori, svod, portal i drugo pokazuju čiste i cjelovite gotičke forme. Nadvratnik sa vrata ove kapele – sada u franjevačkom samostanu u Jajcu – pokazuje vještu ruku školovanog majstora. U okire gotike spada i pojava tzv. propovjedničkih crkava sa dugim korom, kojih je u Bosni do sada registrirana gotovo jedna desetina. Takve su crkve: u Čavkićima, Golubiću, Jajcu, Bakićima i na Bobovcu. Postoje podaci da su sličnu formu imale i crkve franjevačkih samostana u Srebrenici i Zvorniku. Poznato je da su protagnosti gradnje ovakvih crkava po čitavom Zapadu, pa i kod nas bili tzv. prosjački redovi – dominikanci i franjevci.

Na kraju, o gotičkim crkvenim građevinama u Bosni može se iznijeti i nekoliko konstatacija općeg značaja. Gotičke crkve se podižu uglavnom po gradovima i varošima (Bobovac, Jajce, Bakići, Srebrenica, Zvornik, Bokševac). Organizatori izgradnje su franjevci, a dobar dio tih crkava podignut je uz samostane. Po građevinskim osobenostima mogu se izdvojiti dva tipa gotičkih crkava u Bosni. To su: tzv. propovjedničke crkve sa dugim korom, a zatim tip crkve sa gotičkim svodom, koji je u Istri nazvan pučkom gotikom. Po karakteristikama stilske razvoja i relativnoj kronologiji, bosanska crkvena gotika pripada općenito zrelijim fazama ovoga stila. Apsolutna kronologija koja se temelji na raznim izvorima izgleda ovako: crkve u Bobovcu, Srebrenici i Sopotnici građene su polovinom XV vijeka. U prvoj polovini toga stoljeća podignuta je crkva u Milima kod Visokog i adaptirana crkva u Jajcu. Ni ostale gotičke crkve neće biti starije od druge polovine XIV stoljeća.

NASELJA

Fizionomija naselja direktno zavisi od karaktera ekonomike i odnosa ljudi u proizvodnji. Kako je poljoprivreda osnovna grana privređivanja u srednjem vijeku, to je i selo – kao naselje u kojem žive poljoprivrednici – glavna i najvažnija vrsta naselja toga doba. Organizacija poljoprivredne proizvodnje, njezina tehnologija, zatim podjela rada i proizvodni odnosi specifični su za svaku društveno-ekonomsku formaciju, pa je, prema tome, u toku razvoja i pojam sela dobivao specifične sadržaje. U predfeudalno doba, u kojem još žive mnoge institucije rodovskog društva, selo je svaka „kuća“, kućna zadruga ili skupina takvih kuća čiji su članovi u međusobnom srodstvu. U širem smislu pojam sela obuhvaća kako same zgrade tako i ljude i zemljišne posjede koji pripadaju tim kućama. Seoska općina sa više desetina, pa i stotina kuća također se smatra selom.

Feudalno selo također ima više značenja: selo je i kmetovsko selište i dvor feudalca pojedinačno, ali se pod pojmom sela isto tako razumijeva i čitav feudalni posjed kao cjelina, sa svim kmetovskim selištima i ljudima. Značajno je da feudalizam nikada nije uspio do kraja razoriti starije tipove sela u Bosni, pa se zbog toga često susreću u isto vrijeme i starije i novije vrste sela.

Poseban tip sela predstavlja naselje stočarskih nomada ili polunomada. Obično se misli da srednjovjekovni vlaški katun približno odgovara organizaciji i pojmu seoske općine.

Kao što je i razumljivo, karakter poljoprivredne proizvodnje, a posebno njezine organizacije, nije pogodio stvaranju većih naseobinskih aglomeracija, pa stoga sva srednjovjekovna bosanska sela spadaju u tzv. razbijeni tip naselja.

Napredovanjem društvene podjele rada i sticajem posebnih prilika mjestimično je došlo do stvaranja jedne prelazne naseobinske vrste – naselja zanatlija (npr. kovača, rudara, zidara isl.). Kao prelazna vrsta može se označiti i trgovišta – naselje čiji osnovi leže u razmjeni dobara kao privrednoj djelatnosti, i to u tzv. trgovini periodičnog karaktera. Odmah treba reći da ove prelazne vrste, karakteristične za feudalizam, nikada nisu postigle u Bosni neki veći značaj, ni po broju ni po drugim osobenostima, ali su u većini slučajeva poslužile kao jezgro za formiranje jedne nove vrste naselja – varoši.

Privredna osnova varoši je zanatlijska i trgovačka djelatnost koja se obavlja u stalnim lokalima. Ova vrsta naselja počela se u Bosni jače razvijati u drugoj polovini XIV stoljeća i ubrzo postala nosilac ekonomskog i društvenog progresa. Na području Bosne i Hercegovine u XV vijeku bilo se formiralo više desetina varoških naselja, od kojih su najznačajnija: Fojnica, Podvisoki, Olovo, Srebrenica, Prača, Podborač, Foča itd.

Treba, najzad, reći nešto i o srednjovjekovnom gradu kao naseobinskoj kategoriji. U svojoj prvotnoj formi grad je samo tvrđava i ne može se ubrajati među naselja. Tokom vremena pojedini gradovi postaju i administrativna sjedišta svoje okoline, pa se u njima formira i manje naselje; ovo malo naselje, čija privredna osnova leži u javnoj službi njegovih stanovnika, također je prelaznog karaktera. U izvjesnom broju slučajeva unutar gradskih bedema razvijaju se i prava gradska naselja (Bobovac, Borač, Jajce, Črešnjevo i neki drugi). Ponekad se ovakva gradska naselja spajaju sa varošima koje su nastale izvan gradskih

zidina, pa tako nastaje nova kategorija grada-varoši. To je vrsta naselja koje opasuju bedemi, pa se ono u tom pogledu približava pojmu antičkog grada.

S obzirom na karakteristike uže lokacije, za Bosnu su tipična i naselja koja su nastala u blizini utvrđenih gradova i koja su poznata pod općim imenom podgrađa. Po svojoj ekonomici podgrađa mogu biti: sela, trgovišta i varoši.

GRADITELJI

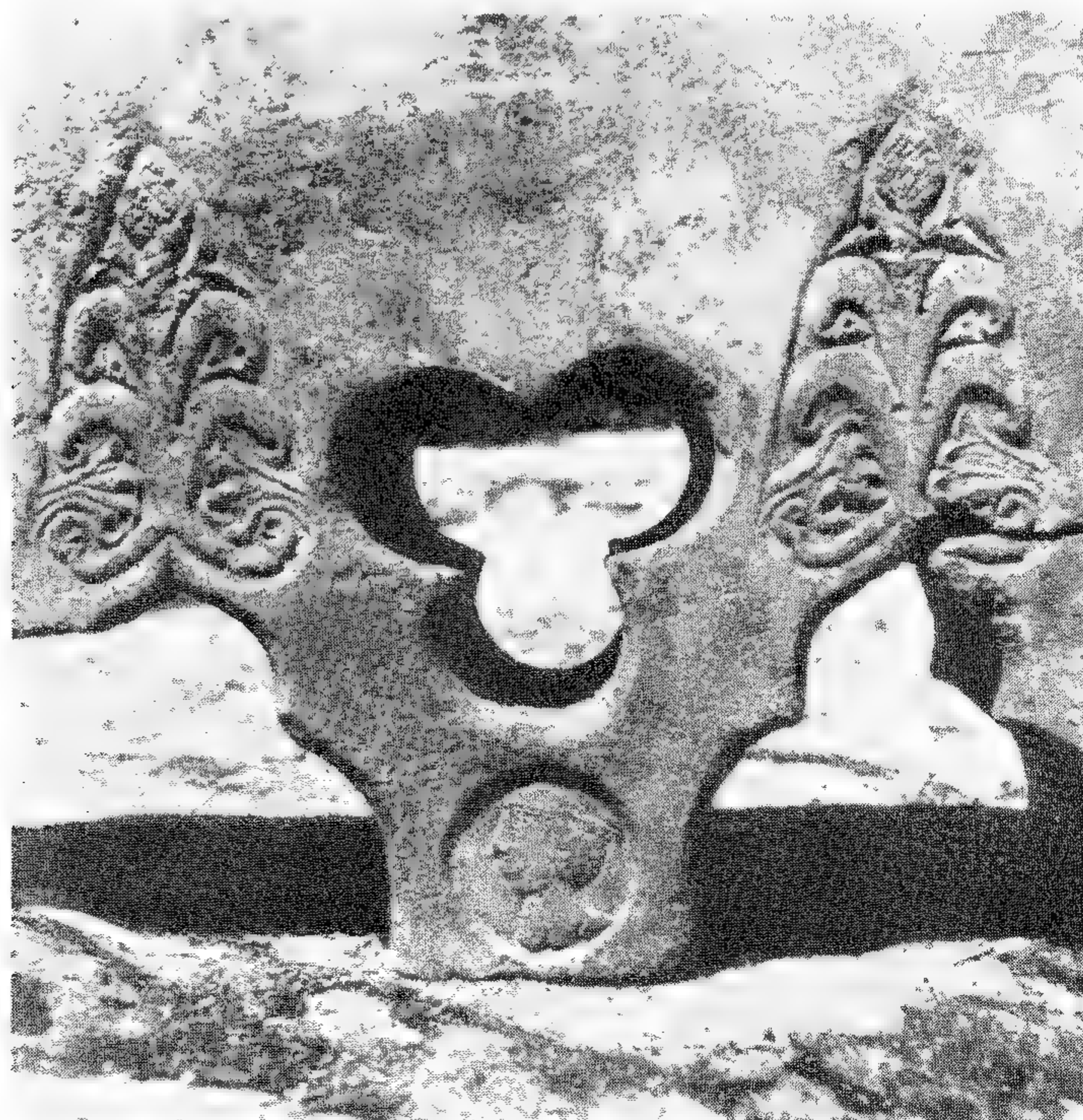
Na pitanje tko su bili *graditelji* brojnih građevina u srednjovjekovnoj Bosni teško je dati jedinstven i potpun odgovor. Prije svega, treba imati na umu da su najveći dio stambenih, gospodarskih i poslovnih zgrada podizale domaće zanatlije – zidari i tesari, poznati i danas pod općim imenom majstora (dundera). Organizacija graditeljske djelatnosti vjerojatno se nije mnogo razlikovala od one koja i danas postoji na bosansko-hercegovačkom selu. Velik broj objekata sa jednostavnijim tehnikama grade ljudi bez posebnih zanatskih znanja; prosječno bar jedan član kuće zna da pravi razne brvnare, lubare, zgrade iz suhoziđa, šepera i bondruka. Nešto solidnije objekte prave spretniji samouki majstori kojih pojedinačno ima u svakom većem selu; oni svoj „majstorski“ zanat obavljaju povremeno, kao sporednu privrednu djelatnost. Neki od ovih samouka vremenom postižu veće stručno znanje i postaju profesionalne zanatlije, koji se danas općim imenom zovu majstori ili turskim terminom dunderi. Dijapazon njihove djelatnosti je dosta širok: oni rade sve zanatske poslove koji su potrebni prilikom izgradnje jedne kuće. U pojedinim porodicama majstorski se zanat prenosi generacijama, sa starijih na mlađe. Ima slučajeva da se dunderskim poslovima bavi većina muškog stanovništava čitavih sela, seoskih općina, pa i većih regiona. Takvi su krajevi danas: Osat u istočnoj Bosni, Posušje sa okolinom u zapadnoj Hercegovini i neki drugi.

Najstariji po imenu poznati zidar – graditelj u Bosni i Hercegovini bio je „moistr“ Braja, koji je u drugoj polovini XII vijeka, prema svjedočanstvu natpisa, zidao grobnicu trebinjskog župana Grda. Samo nešto mlađi je Draže Ohmućanin, graditelj crkve i grobnice velikog sudije Gradiše, iz vremena Kulina bana (u blizini Zenice). Sudeći po nazivu, najkasnije u XIV vijeku, uz sjedište bosanskih banova kod današnjeg Visokog, postojalo je čitavo selo majstora – Moštre (Moištre). Karakterističan je podatak turskih izvora iz polovine XV vijeka koji kažu da je selo Hodidjed bilo oslobođeno općih poreza zbog toga što je imalo obavezu da održava i popravlja tvrđavu grad Hodidjed u Vrhbosni. Može se pretpostavljati da je na sličan način bilo organizirano podizanje i održavanje i ostalih gradova u Bosni. Ovi, makar i oskudni podaci, te specifične tehničke karakteristike bosanskog graditeljstva koje ga odvajaju jednim dijelom od primorskog, srpskog i panonskog, pokazuju da su najveći dio monumentalnih građevina u Bosni zidali domaći majstori. Na žalost, oni su u najvećem broju slučajeva ostali anonimni.

Domaći graditelji samo su rijetko spomenuti u očuvanim pisanim izvorima. Tako se misli da je porijeklom bio iz Trebinja majstor Ivan, koji je 1349. godine radio na franjevačkom samostanu u Dubrovniku. Zabilježeno je da je neki kamenar Ratko iz Bosne 1391. godine isporučivao jednom Dubrovčaninu čeonu kamenje za kuću. Majstor Radoslav Bogosalić iz Foče obavezao se (1444. godi-

ne) da će Dubrovčaninu Damjanu Sorkočeviću sažidati kuću u Uskoplju. U šibenskoj radionici Jurja Dalmatinca radio je (1451–1453) klesar Radovan Radoslavčić iz Jajca. Neki bosanski majstori, vjerojatno bježeći pred Turcima, nastanili su se u primorskim gradovima, postali njihovi građani, pa su tu obavljali i poslove svoje struke. Tako se, npr., u Zadru spominju drvodjelje (marangoni): Grgur Jurjević iz Bistrice (1488. godine) i Radoslav Bošnjak (1477. godine).

Oskudne vijesti pokazuju da su neki mladići iz Bosne odlazili na izučavanje zidarskog, klesarskog i tesarskog zanata u važnije centre na Primorju. Miloslav, sin Bogojev, iz Popova polja, primljen je 1326. godine na zanat kod dubrovačkog majstora Bonifacija. Godine 1335. neki Pribija Dobromistić iz Trebinja počeo je učiti kod Boška Radmilovića. Radoslav Pribisalić „iz Bosne“ stupio je na kamenarski zanat u Dubrovniku 1397. godine; vrijeme učenja imalo je trajati 8 godina. Poznati dubrovački majstor Ratko Brajković, koji je klesao gotičke reljefe u Dubrovniku te učestvovao u gradnji zvonika i oltara katedrale u Korčuli, primio je 1436. godine na izučavanje zanata dječaka Stanca, sina Radila Stojšića iz Nevesinja; učenje je imalo trajati 10 godina. Jedan Trebinjac, Božitko Milišić, godine 1488. također odlazi na zanat u Dubrovnik kod majstora Marka Stanihnića. U Splitu uče: Petar Prvičić iz Livna – klesarski zanat kod Mihovila Miljajevića (1467), Ivan Draganić iz Posušja – zidarski zanat kod Nikole Jurjeva (1470. godine), Juraj Gradomilović iz Vesele Straže kod današnjeg Bugojna – klesarstvo kod Andrije Alešija (1455. godine). U Zadru uče ovi Bosanci: Franko Milutonić iz Uskoplja – kod klesara Jurja Miloševića (1442. godine), Radoslav Hrković iz Jajca – kod klesara Andrije Martinova (1445. godine), Petar sin Radivoja, iz Pseta u zapadnoj Bosni – kod klesara Jurja Zavojevića (1449. godine), Luka sin Gojislava, iz Livna – kod drvodjelje Jurja Lukačevića

*Sl. 166 – Natprozornik iz palače
u starom gradu Travniku*

(1445. godine), Vukoslav Bojić „iz Bosne“ – kod drvodjelje Tomaša Frančića (1445. godine). Juraj Dalmatinac, najveći graditelj našega srednjega vijeka, također je primao na zanat mladiće iz Bosne. Tako je 1449. godine kod njega počeo učiti Bosanac Mihovil Vučihnić, a 1467. godine – Antun Drastić iz Livna. Vjerojatno je njegov učenik bio i već spomenuti klesar Radovan Radoslavčić iz Jajca. Iako nema direktnih svjedočanstava, opravdano je pretpostavljati da su mnogi od ovih mladića, nakon završenog zanata, radili u svome zavičaju.

Dubrovački majstori često odlaze na rad u Bosnu i Hum. Najstarija vijest o radu dubrovačkih graditelja u Humu potiče iz 1314. godine; tada je dubrovačko Malo vijeće zbog ratnih sukoba izdalo zabranu da nijedan dubrovački zidar, kamenar ili krečar ne smije ići na rad u „Slavoniju“, tj. u Hum i Srbiju. Vlaho Kolendin i Lipša Prvoslavov zidali su 1326. godine u Trebinju jednu crkvu po narudžbi tamošnjeg vlastelina Obrada Vojihnića. Majstori: Obrad Hvaljenov iz Bara, nastanjen u Dubrovniku, zatim Hranislav Sirakov iz Dubrovačke Župe, te Bratoslav Marinović, Milčen Radostić, Juraj Bjelmušević i neki Talijan iz Padove sklopili su 1330. godine ugovor kojim su se obavezali da će otići na rad u Hum, gdje je bosanski ban Stjepan II Kotromanić zidao neke građevinske objekte većeg značaja. Dubrovačkim majstorima je obećano da će biti plaćeni mjesečno unaprijed, a posebno će im biti plaćena hrana na putu i svi ostali putni troškovi u odlasku i povratku. Godine 1388. kamenar (petrarius) Bogoslav Jugončić, zajedno sa svojim pomoćnikom Ivanom, obavezao se da će kralju Tvrtku I sazidati jednu cisternu u Bosni. Petar Pavlović, također kamenar, išao je 1403. godine sa jednim pomoćnikom u Olovo, gdje je imao ostati 8 mjeseci na zidanju grada (catrum) bosanskog protovestijara (inače Dubrovčanina) Nikole, sina Žore Bokšića. Velike građevinske poslove obavljali su dubrovački majstori u Srebrenici. Tako je trebalo da kamenari Božitko Bogdanović i Ivan Petrović, prema jednom ugovoru, odu 1413. godine u Srebrenicu i tamo dovrše jednu crkvu. Četvorica dubrovačkih zidara: Vlahota i Lukša Marojević, Marko Vehojević i Mihoč Klapotić otišli su 1430. godine na rad u grad Srebrnik u Usori. Franjevci iz Srebrenice angažirali su 1453. godine Vitka Radosalića, te Ivana i Radovana Krvaničića da im pale kreč, zidaju crkvu i obavljaju razne druge građevinske poslove. Godine 1485. Radič Obradović zidao je kapelu sa kamenim svodom u crkvi Sv. Marije u Srebrenici. Franjevci iz Srebrenice sklopili su 1504. godine ugovor sa Mihočem Ljubišićem, njegovim sinom Pavlom i Nikolom Kovačevićem; majstori su se obavezali da će otići u Srebrenicu sa klesarskim i zidarskim alatom, te da će tamo zidati i klesati finije i prostije kamenje, graditi lukove i svodove, izgrađivati lijepe prozore i vrata itd. Jedan dubrovački kamenar išao je 1413. godine na rad kod Sandalja Hranića u Humu (iza Kamenog brda). Godine 1428. Dubrovčani su nudili bosanskom velikašu Vukašinu Zlatonosoviću majstora za cisterne, a jednog takvog majstora angažirao je vojvoda Radoslav Pavlović 1434. godine. Graditelj Paskoje Miličević nadzirao je gradnju mosta na Neretvi kod Počitelja 1466. godine. Zidari: Petar Bogdanović i Matko Ljubanović obavezali su se 1488. godine da će u selu Kočeli kod Trebinja sazidati crkvu sa apsidom, dugu 12, široku u unutrašnjosti 6, a visoku do svoda 7 dubrovačkih lakata; prema želji naručitelja crkva se mogla pokriti kamenom

pločom ili kupama (crijepom). Jedan dubrovački zidar – Andrija, sin Radoja Vukčića, radi u Trebinju i 1516. godine. Zna se da su dubrovački majstori 1506. godine zidali jedan hamam u Sarajevu, a 1529. godine Husref-beg je tražio od dubrovačke vlade da mu pošalje zidare i graditelje. Majstori iz drugih primorskih centara također su radili u Bosni, ali je o njima sačuvano vrlo malo vijesti. Tako, npr., Ivan Hrelić, učenik Jurja Dalmatinca, radi 1462. godine na franjevačkoj crkvi Sv. Marije u Vranduku.

Graditelji nose razna imena: zidar (murarius), kamenar (petrarius), klesar ili kamenorezac (lapicida, tagliapetra), drvodjelja (marangonus), majstor (magister). Međutim, usprkos njihovoj specijalizaciji, redovna je pojava da jedan majstor poznaje i često obavlja sve poslove koji su potrebni pri podizanju jednog građevinskog objekta. Pored toga, treba imati u vidu da ovi kamenari i zidari obično poznaju i klesarstvo, a drvodjele se često bave i umjetničkim rezbarstvom, što su već odavno utvrdili historičari umjetnosti za primorske krajeve.

SKULPTURA

Stećci

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici ili stećci predstavljaju svakako najzanimljiviju i najznačajniju pojavu u umjetnosti stare Bosne. O stećcima i njihovoj umjetnosti napisana je obimna literatura – veća nego o bilo kojoj drugoj kulturno-umjetničkoj pojavi, pravcu ili školi u našoj starijoj historiji. Odmah treba reći da ovi spomenici nose još jedan rekord: nijedna pojava ove vrste nije izazvala toliko raznolikih mišljenja i interpretacija.

Računa se da je do danas sačuvano svega oko 50.000 stećaka, a da ih je još toliki broj uništen tokom posljednja dva stoljeća. Rašireni su po čitavoj Bosni i Hercegovini (osim Posavine i zapadnog dijela Bosanske krajine), ali ih ima i na većim prostorima zapadne Srbije i Crne Gore, zatim u Dalmaciji i mjestimično u Lici.

U pojedinim krajevima postoje različiti nazivi za ove spomenike. Osim najraširenijeg naziva – stećci, koji je konačno usvojen i u stručnoj literaturi, čuju se još i ovi nazivi: mramorovi, mašeti, grčki grobovi, stare grobnice, divovsko kamenje i neki drugi. Prvotni njihovi nazivi, prema svjedočanstvima natpisa, bili su najčešće „bilig“, „kami“ (kamen), a rjeđe „kuća“, „zlamenije“ i neki drugi.

Stećci se obično nalaze u skupinama, među kojima stručnjaci raspoznaju: groblja pojedinih porodica sa svega nekoliko spomenika, zatim groblja čitavih rodova sa prosjekom od 30 do 50 stećaka, i, konačno, velike nekropole seoskih općina koje ponekad imaju i više stotina grobova. Karakteristike uže lokacije pokazuju tendenciju smještaja na povišenim mjestima, uz puteve i uopće na položajima s kojih se pruža dobar vidik.

Osnovni oblici stećaka su položeni i uspravni kameni monoliti. Među uspravno postavljenim spomenicima raspoznaje se nekoliko varijanti, kao što su: stela, cipus, stup (obelisk) i nišan. U većem broju ovakvi spomenici nalaze se u sjeveroistočnoj Bosni (uglavnom okolina Srebrenice i Zvornika), dok se u ostalim predjelima Bosne i Hercegovine pojavljuju samo izimno i pojedinačno.

Najveći broj stećaka pripada vrsti položenih monolita; oni se obično pojavljuju u tri forme. To su: ploča, sanduk i sarkofag (šljemenjak). Po broju najviše je ploča, zatim dolaze sanduci, a najmanji je broj sarkofaga. Vrsta položenih monolita predstavlja primarnu i glavnu formu stećaka, a raširena je po čitavom području njihova rasprostiranja. Radi cjelovitosti i razumijevanja razvojne linije treba spomenuti i veliki broj spomenika u obliku amorfnog kamenja, koje ima čas karakter uspravnog, a čas – položenog monolita.

Umjetničko oblikovanje stećaka očituje se u formi i ukrasu. Samo prilagođavanje forme određenim standardima, a zatim i diferenciranje pojedinih tipova, osim čiste funkcije trajnog obilježavanja groba, ima zadatak da kod gledalaca pobudi osjećanje lijepoga. Ta estetska tendencija najviše je došla do izražaja u formama sarkofaga i tzv. visokih sanduka. Ipak, osnovni umjetnički kvalitet stećaka predstavljaju ukrasi, koji su izvedeni u dvije klesarske tehnike. Najčešća tehnika je plitki reljef, ali nisu rijetki ni gravirani klesarski crteži. Smatra se da broj ukrašenih stećaka dosiže nekoliko hiljada.

Glavni ukrasni motivi sa stećaka mogu se svrstati u nekoliko grupa, kao što su: socijalni simboli, religiozni simboli, fugalne predstave i tzv. čisti ornamenti.

U grupi socijalnih simbola najvažnije mjesto zauzimaju grbovi. Osim nekoliko potpunih grbova izrađenih u duhu zapadnoevropske heraldike, svi ostali – njih nekoliko stotina – pripadaju specifičnim heraldičkim kompozicijama štita sa mačem. Ove kompozicije susreću se pretežno na području bivše Humske zemlje ili Hercegovine, a u okviru opće evropske heraldike predstavljaju sasvim novu i specifičnu pojavu. Misli se da su ovi neobični grbovi uglavnom pripadali nižem plemstvu i da potiču pretežno iz XV stoljeća. Od drugih socijalnih simbola treba spomenuti jednostavne heraldičke ambleme ili figure (životinje, lilijski, rozete i dr.), zatim predstave mača i koplja. Neki misle da i jedan od najraširenijih ukrasa na stećcima – polumjesec zvijezda – u ovoj historijskoj epohi imaju prije karakter socijalnog simbola – amblema Bosne ili bosanskog plemstva – nego značaj određenog religioznog sistema.

Najrašireniji religiozni simbol, i najčešći ukras na stećcima uopće, to je znak križa. Prema mišljenju većeg broja autora, u ovu kategoriju spadaju i tzv. solarni zraci – predstave sunčanog kruga, „svastika“, te polumjesec i zvijezda.

Figuralne predstave su svakako najzanimljivija, te u kulturnom i umjetničkom smislu najvrednija grupa ukrasa na stećcima. Kao što je slučaj u drugim granama umjetnosti, i ovdje je broj motiva relativno malen i u velikoj mjeri shematiziran. Portreti pokojnika relativno su malobrojni, ali u kulturno-dokumentarnom pogledu veoma značajni. Najpoznatiji su portreti gosta Milutina Crnićanina (Humsko kod Foče) i vojvode Radoja Miloradovića – Hrabrena (Radimlja kod Stoca). Najčešće su figuralne kompozicije – scene kola, predstave bojnih igara, lova i raznih životinja. O njihovom značaju autori se ne slažu: jedni vide u tim scenama samo ilustraciju pokojnikova života; drugi insistiraju na simbolici, pa kažu: kolo je posmrtno, lov na jelena i vepra također ukazuje na zagrobni ži-

vot itd. Međutim, u novije vrijeme probija se i mišljenje da su ovakve kompozicije dobrim dijelom preuzete iz fonda ukrasnih motiva zapadnoevropske romanike i da uglavnom predstavljaju tzv. čiste ukrase.

Tzv. čisti ornamenti pojavljuju se u tri skupine: najveću pažnju izazivaju arhitektonski motivi (predstave arkada, okviri od tordiranih traka, krovovi, predstave kuće) jer donekle objašnjavaju, prema nekim mišljenjima, i samo porijeklo stećaka. Među biljnim motivima najčešća je loza-vitica sa trolistom, zatim ljiljan i loza sa grožđem, koja ponekad može imati i simboličan značaj. Geometrijski motivi su: cikcak-linija, krug, spirala i neki drugi.

Već odavna je zapaženo da neki krajevi imaju poseban afinitet prema određenim vrstama motiva, pa su učinjeni pokušaji da se identificiraju i pojedine klesarske škole, odnosno stilovi. Za sada, izdvojena su samo dva velika područja koja pokazuju specifične osobine u pogledu upotrebe ornamentalnih motiva. Prvo je područje bivše Humske zemlje ili Hercegovine na kojem su stećci i do-

Sl. 166 – Stećak u Čiče-
ru kod Konjica

živjeli svoj najpuniji razvoj. Figuralne predstave kola, turnira i lova, heraldičke kompozicije štita sa mačem, arhitektonski ornament slijepih arkada, te biljni motivi ljiljana i vitice sa trolistom, uz manje iznimke, susreću se samo na području Hercegovine (računajući tu njezin najveći opseg koji je imala u XV vijeku). Druga, istočnobosanska zona uglavnom obuhvaća predjele oko Zvornika, Srebrenice, Vlasenice, Rogatice, Kladnja i Olova i sa sjeveroistočne strane zadire duboko u centralnu Bosnu. U ovoj zoni figuralne predstave su vrlo rijetke i specifične (npr. predstava oranta-čovjeka u molitvi). Od socijalnih simbola dolaze samo predstave koplja, te ruke i mača. U ornamentici dominira spirala, a rjeđe se susreće i loza. Prema karakteru ornamentike može se izdvojiti još jedna velika zona, iako to stručnjaci obično ne čine: to je teritorij centralne Bosne koji se uglavnom poklapa sa područjem tzv. Kraljeve zemlje u XV vijeku. Na ovom području gotovo jedini ukrasi stećaka su simboli križa, polumjeseca i zvijezde. Dva raskošno ornamentirana stećka iz Zgošće (Kaknja), spomenik sa grbom velikog bosanskog kneza Radoja i neki drugi predstavljaju rijetke iznimke u ovoj me području.

Problem kronologije stećaka još nije ni približno riješen, ali se, prema sadašnjem stanju istraživanja, mogu konstatirati bar neki orijentacioni vremenski okviri. Najstarija datirana ploča, koja se već može smatrati stećkom, potiče iz druge polovine XII stoljeća (ploča sa natpisom trebinjskog župana Grda). Nijedan stećak u obliku sanduka ne može se datirati prije polovine XIV vijeka (najstariji spomenici Nikolića u Vranjovu Selu kod Neuma i stećci Sankovića u Biskupu kod Konjica). Uzevši u obzir sve dužne rezerve, može se reći da se sanduci pojavljuju tek u trećem periodu kulturne historije, dakle u vrijeme vlade bana Stjepana II. Dalje, nijedan sigurno datirani stećak-sarkofag nije stariji od kraja XIV stoljeća, što praktično znači da se ova forma spomenika javlja tek u vrijeme bosanskog kraljevstva. Razumije se da „starije“ forme spomenika produžavaju život i upotrebljavaju se dugo vremena paralelno sa novijim formama.

Izuzetnu važnost za kronološko opredjeljivanje stećaka ima još jedna opservacija: nijedan ukrašeni stećak ne može se pouzdano datirati ranije od druge polovine XIV stoljeća; to praktično znači da sve umjetnički značajnije pojave na stećcima pripadaju IV i V periodu bosanske kulturne historije ovoga doba, tj. periodu kraljevstva i vremenu propadanja srednjovjekovne kulture.

Ovakvi kronološki okviri, utvrđeni na temelju natpisa i rijetkih arheoloških nalaza, moraju se uzeti sa izvjesnom rezervom, s obzirom na to da je broj tako datiranih stećaka procentualno malen. Ipak, oni bez sumnje u dobroj mjeri odražavaju pravo stanje, i, bar u sadašnjem stanju istraživanja, predstavljaju jedini siguran kronološki oslonac.

Stilske osobenosti ukrasa na stećcima pokazuju veliku raznolikost i često neočekivanu simbiozu. Neke vrste ornamenata imaju najbliže analogije u dekoraciji starije bizantske arhitekture. Najveći broj figuralnih kompozicija, posebno scene lova i bojnih igara, zatim predstave životinja, ukras slijepih arkada, te dobar dio vegetativnih ornamenata nesumnjivo potiče iz fonda romaničkih dekorativnih motiva. Uticaji gotike također su jasni, ali ne tako izraziti i brojni kao romanički (grbovi, portreti, gotičke arkade, tordirani okviri i dr.). Frapantna sličnost nekih ornamenata sa današnjim narodnim vezom i rezbarstvom upućuje i na snažnu komponentu domaće narodne umjetnosti. Kao što je slučaj

sa bosanskim minijaturnim slikarstvom, a i drugim domenima umjetnosti i kulture, i ovdje je narodni genij primio strane uticaje, ali je tokom vremena izvršio uži izbor motiva, prilagodio ih svojim mogućnostima i ukusu, pa, spojivši ih sa starom slavenskom baštinom, stvorio jedan novi kvalitet koji je danas poznat pod imenom umjetnosti bosansko-hercegovačkih stećaka.

O porijeklu stećaka iznesen je veći broj teorija. Jedni kažu da su bosansko-hercegovački stećci rađeni po uzoru na antičke sarkofage; drugi u njima vide imitaciju monumentalne romaničke arhitekture sa primorja; treći pripisuju stećke bogumilskom vjerskom pokretu, pa im porijeklo traže na Istoku; četvrti upućuju na slične drvene spomenike kod sjevernih Slavena. Sve ove teorije imaju jednu bitnu manu koja je, u stvari, metodološke prirode: sve one, naime, polaze od forme sarkofaga kao izvorne, prvobitne forme bosanskih stećaka. Naprijed izložene tiploške i kronološke napomene očito pokazuju da je sarkofag, u stvari, tek krajnji i zadnji proizvod jednog dugog razvoja i da se taj razvoj odvijao upravo ovdje, na bosansko-hercegovačkom tlu; to se vidi i po tome što se i danas na većini bosanskih nekropola raspoznaju svi stupnjevi toga razvoja – i amorfni kamen, i ploča, i sanduk i sarkofag. Razumije se, u toku razvitka primani su i razni uticaji sa strane, kao što je vršeno i ugledanje na pojedine forme iz svakidašnjeg života u bližoj okolini. Kao uticaji sa strane, o kojima svakako treba voditi računa, pojavljuju se: nadgrobne poloče i (srednjovjekovni) sarkofazi iz crkava u primorju, zatim primorska monumentalna arhitektura i domaća drvena kuća, te posebno, u pogledu uspravnih monolitnih spomenika, uticaj nadgrobni stela i stupova iz Srbije. Još jedanput treba podvući: osnovni proces stvaranja i razvoja stećaka odvijao se na bosansko-hercegovačkom tlu, a strani uzori izvršili su samo određene uticaje manjeg značaja i – stećci pripadaju cjelokupnom stanovništvu Bosne, a ne samo pripadnicima bosanske crkve.

Od majstora-klesara poznato nam je po natpisima desetak imena: kovač Radič u Slipčićima kod Mostara, Pribil Bjelopčelanin u Donjem Selu kod Konjice, Boško Semjunović u Gracu kod Hutova, kovač Grubač u Oplićićima i Boljunima kod Stoca, Milgost kovač u Radimlji kod Stoca, Mileta Krilić kovač u Nekuku kod Stoca, Milić kovač i Zelija kovač u Boljunima kod Stoca, Radoje kovač u Žakovu kod Trebinja. Kao što se vidi, većina klesara stećaka čija su imena sačuvana potiču iz okoline Stoca (njih šest). Veći broj spomenika izradio je samo Grubač (sedam), Milić (dva) i Radoje (dva). Od deset majstora, njih sedmorica nose naziv kovač; među stručnjacima je još uvijek sporno pitanje da li je izraz kovač specifičan termin za specijalizirane klesare nadgrobni spomenika ili su se neki seoski kovači bavili i klesanjem stećaka kao sporednim zanimanjem.

Stilska plastika

Vrijeme druge polovine XII i prve polovine XIII vijeka, koje i inače karakterizira opći kulturni uspon, ostavilo je u *stilskoj kamenoj plastici* oskudne, ali ipak jasne tragove. U predjelima centralne Bosne nekoliko crkvenih građevina toga doba imalo je i kamenu dekoraciju. Reljefom u kamenu ukrašena je poznata ploča Kulina bana s kraja XII stoljeća; možda je i Kulinov obraz, o kojem govori

natpis na ploči, bio isklesan u kamenu; u svakom slučaju, zna se iz rezultata probnog iskopavanja da je Kulinova crkva imala i druge kamene ukrase. Iz približno istoga vremena potječe i crkva u selu Vrucima kod Sarajeva, od koje su, također, nađeni ostaci kamene ornamentike. Poznati romanički kapitel iz Sarajeva vjerojatno je pripadao bosanskoj katedralnoj crkvi koja se gradila u Bosni četrdesetih godina XIII vijeka. Smatra se da ovome periodu pripada i dio velikog kamenog raspela u reljefu (iz Glamoča), zatim reljefna predstava Bogorodice sa djetetom iz Vidoštaka kod Stoca, a možda i romanička glava iz nepoznatog mjesta u bosni (Čaplje kod Sanskog Mosta?).

Iz slijedećih perioda, sve do kraljevskog doba, nisu sačuvani nikakvi pouzdani tragovi stilske skulpture sa područja Bosne i Hercegovine. Razumije se, time nije rečeno da takva skulptura uopće nije postojala, jer se zna da su neki dubrovački klesari, kamenari i sl. tokom prve polovine XIV vijeka odlazili na rad u Bosnu. Po stilskim osobinama i analogijama iz susjednih oblasti ovim periodima bi pripadala i najstarija – romanička plastika u crkvi Sv. Luke u Jajcu. Međutim, takva datacija jajačke romanike za sada se ne može prihvatiti zbog opće poznate retardacije umjetničkih stilova u Bosni i nekih drugih razloga.

Sl. 167 – Zaglavni kamen rebrastog svoda iz grobne crkve na Bobovcu

Sl. 168 – Kapitel sa portala donje palače kraljevskog dvora na Bobovcu

U doba kraljeva kamena plastika došla je do šire upotrebe i neočekivano snažnog porasta. Za sada poznata su bolje samo dva centra u kojima se njegovala ova grana umjetnosti. To su: Bobovac i Jajce, ali treba imati na umu da je takvih umjetničkih centara bilo i više – Borač i Srebrenica, npr. Osim toga, zna se da je kamene plastike bilo i po manjim gradovima, varošima i seoskim crkvama.

Arheološki ostaci sa Bobovca pokazuju da je najmanje 7 ili 8 umjetnika tokom vremena radilo na kamenoj dekoraciji kraljevskog dvora i grobne kapele. Još veći broj klesara i u širem vremenskom dijapazonu učestvovao je u izradi kamene plastike raznih objekata u Jajcu.

Najznačajniji ostaci plastike sa Bobovca su: srednji dio kraljevskog grba u visokom reljefu, te predstava lisnatog ornamenta sa druge dvorske kapije; kapitel ukrašen ljiljanima sa portala donje palače; fragmenti romano-gotičke bife sa okvirom koji ukrašava motiv loze u niskom reljefu; stupovi gotičkih prozora iz gornje palače; fragmenat stupa sa tragovima pozlate, također iz gornje palače; orao u niskom reljefu i predstava kraljevske krune iz enterijera kraljevskih palača. Od plastičnih ukrasa grobne kapele treba spomenuti: ostatke portala koji je bio ukrašen motivom raboša; ukras sa ljiljanima, vjerojatno sa kapitelá; zaglavni kamen gotičkog rebrastog svoda. Posebnu grupu bobovačke plastike predstavljaju nadgrobni spomenici u grobnoj kapeli. Spomenici su bili izrađeni u formi sarkofaga sa ravnim poklopcem, sastavljenih od pojedinačnih ploča. Ovakvi sarkofazi su bili postavljeni iznad četiri grobnice. Pobočne ploče na vidljivim stranama sarkofaga bile su ukrašene motivom slijepih arkada ili heraldičkim motivima u niskom reljefu. Od ovih

pobočnih ploča sačuvana je potpuno samo jedna, i to u svom prvobitnim položaju. Od gornjih ploča također je u cjelini sačuvana samo jedna, i to najjednostavnija: jedini ukras na njoj je predstava loze sa rozetama, koja teče svim rubovima ploče. Gornje ploče ostalih sarkofaga bile su izrađene od crvenkastog kamena, a na njima su u visokom reljefu bili izrađeni likovi pokojnika u naravnoj veličini. Iz sačuvanih fragmenata i odgovarajućeg komparativnog materijala moguće je u osnovnim crtama rekonstruirati ikonografsku kompoziciju predstava na ovim pločama. Pokojnik je prikazan kao vitez u oklopu; o lijevom bedru mu je mač, u desnoj ruci žezlo a do nogu – štit sa grbom; dva anđela pridržavaju plašt na kome leži pokojnik. Iz sačuvanog fragmenta lica jedne ploče vidi se da je fizionomija pokojnika bila individualizirana. Rubovima ploče tekla je legenda, ispisana savršenim gotičkim slovima, koja je sadržavala ime i kraljevsku titulu pokojnika. Iz fragmentarno sačuvanih heraldičkih amblema sa velikim stupnjem vjerojatnosti bilo je moguće identificirati dvojicu pokojnika: kralja Tvrtka II i Tomaša.

U Jajcu je kamenom plastikom bio ukrašen kraljevski dvor, jedna ili više crkava i neki drugi objekti. U nekadašnjoj franjevačkoj crkvi Sv. Marije (kasnije posvećena sv. Luki) tri glavne građevinske faze ostavile su vidnoga traga i u kamenoj plastici. Od prvotne romaničke crkve sačuvan je glavni portal, ukrašen tordiranom trakom, brojni ulomci profiliranih simsova raznih veličina, te jedna figura lava koji je nosio stup uz južna crkvena vrata. Svi plastični ukrasi ove prvotne crkve bili su obojeni crvenom bojom. U drugoj građevinskoj fazi, koja je vjerojatno završena 1416. godine (sudeći po fragmentu jednog natpisa), prezbitarij crkve je produžen i ukrašen kamenom plastikom u *raskošnom gotičkom stilu*; dva niza kamenih ukrasa uz trijumfalni luk predstavljaju glavninu pla-

Sl. 169 – Figura lava s podnožja kamenog ciborija u Jajcu

stične dekoracije izvedene u ovoj građevinskoj fazi. U trećoj fazi podignut je toranj uz crkvu; sa svojim rustično izrađenim triforama toranj daje opći utisak romanike, ali se zapažaju i dekorativni detalji gotike, pa čak i renesanse. U ruševinama crkve nađen je i fragmenat skulpture koji prikazuje ruku sa svijećnjakom, to je vjerojatno dio neke veće kompozicije a značajan je kao svjedočanstvo o postojanju umjetničkih djela izrađenih u punoj plastici. Elementi rustične, ali jasno izražene kasne gotike vide se na portalu sa kraljevskim grbom na ulazu u gradsku citadelu. Do sada nije bilo moguće ustanoviti kojim objektima je pripadalo nekoliko poznatih kapitela, koji pokazuju osobine raznih faza zrele i kasne gotike. U novije doba nađeno je više arhitektonskih fragmenata raznih stilskih osobenosti, koji još nisu proučeni ni objavljeni; za neke od njih zna se da potječu iz ruševina jedne palače koja je građena u vrijeme jajačke banovine. Po stilskim karakteristikama dvaju detalja – portala kapele Sv. Ive u Podmilačju i jednog nadvratnika iz samog Jajca – neki zaključuju da su pojedini objekti u Jajcu rađeni pod neposrednim uticajem poznatog dalmatinskog majstora Andrije Alešija iz sredine XV vijeka. Konačno, treba se podsjetiti da je i podzemna grobna crkva (katakombe) u Jajcu, u prvom redu, djelo klesara.

*Sl. 170 – Dio natprozor-
nika iz gornje palače
kraljevskog dvora na
Bobovcu*

Kao što se vidi, u Jajcu je ostavilo traga više klesarskih radionica i još veći broj umjetnika-klesara. Dvije radionice su nesumnjivo domaće: one rade portal sa grbom na citadeli, katakombe, toranj Sv. Luke i neke druge detalje. Usprkos rustičnoj izradi, i po izboru motiva i po njihovom tretmanu ove radionice imaju izrazite osobenosti zapadnoevropskih stilova – romanike i gotike. Druge četiri radionice u zanatskom pogledu stoje na visini svoga vremena, ali ne pokazuju nikakvih originalnih rješenja. Zanimljivo je da dvije od ovih radionica – ona romanička i Alešijeva kasnogotička – pokazuju uticaje sa primorja, a druge dvije očito pripadaju umjetničkim školama srednje Evrope (gotička oprema crkve Sv. Luke i palata u citadeli).

Osim Jajca i Bobovca, prema podacima pisanih izvora, zna se da su plastičnom dekoracijom bile ukrašene neke crkve, zatim dvor Pavlovića u Borču, neki dvorovi Kosača itd. Arheološki nalazi svjedoče da je kamenu dekoraciju imao i kraljevski dvor u Sutjesci, te palača – dvor u gradu Travniku; iz ove posljednje sačuvan je zanimljiv natprozornik gotičke bifore sa jednim portretom u formi medaljona.

Sl. 171 – Kameni ukrasi sa ciborija u crkvi Sv. Luke u Jajcu

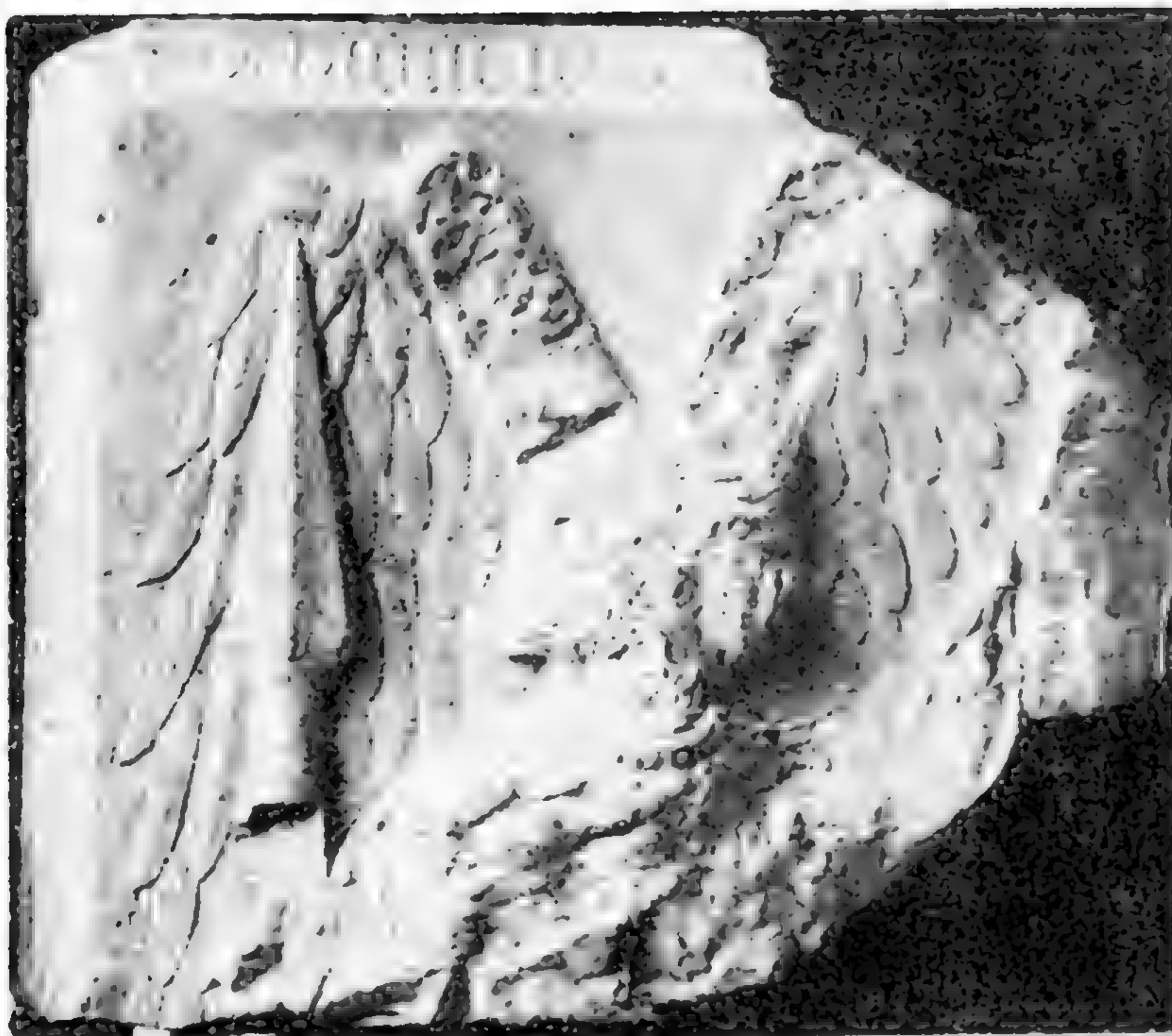

Sl. 172 – Torzo pokojnika sa
nadgrobne ploče kralja Tvrtka
II na Bobovcu

Posebno mjesto u bosanskoj kamenoj plastici zauzimaju tzv. *sudačke stolice*. Jedna od njih (ona iz Bukovice kod Konjica) ima naslon ukrašen predstavom stabla, likom žene sa kraljevskom krunom, predstavom muškarca koji drži mač i grbom, sastavljenim iz štita, kacige i čelenke u formi nazubljenog točka. Po tehničkim i stilskim osobenostima ovi ukrasi u plitkom reljefu stoje negdje na sredini između samoukih klesara bosanskih stećaka i školovanih majstora klesara.

Društvene snage koje su pokretale stvaralačku djelatnost ove vrste u prvom periodu kulturne istorije jesu vladari, viši slojevi feudalaca i crkve. U vrijeme kraljeva ove snage i dalje ostaju glavni nosioci takvih nastojanja, ali se pojavljuje i jedna nova snaga – gradska (i varoška) općina. Gradovi i varoši u početku predstavljaju samo okvir u kojem djeluju vladar, feudalci i crkva, ali se tokom vremena i oni sami pojavljuju kao samostalni organizatori umjetničkog rada.

Objekti na kojima se pojavljuje kamena plastika jesu dvorovi vladara, zatim dvorovi viših feudalaca, a znatno rjeđe i same gradske fortifikacije. Drugi objekti sa kamenom plastikom su crkve – u prvom redu one koje podižu vladari,

Sl. 173 – Figura anđela
sa nadgrobne ploče
kralja Tvrtka II

Sl. 174 – Figura svetog
Ilije sa nadgrobne
ploče kralja Stjepana
Tvrtkog

zatim gradske crkve, a u manjem obimu i druge crkvene građevine. Nadgrobni spomenici su također veoma čest predmet klesarskog rada. Od drugih objekata treba spomenuti samo kamene stolice i pojedinačne samostalne skulpture. U gradu su plastikom ukrašeni samo portali, u palači – portali, prozori i neki en-

terijeri, a u crkvama, osim portala, prozora i zvonika – i unutrašnja dekoracija te pojedini samostalni objekti kamene skulpture.

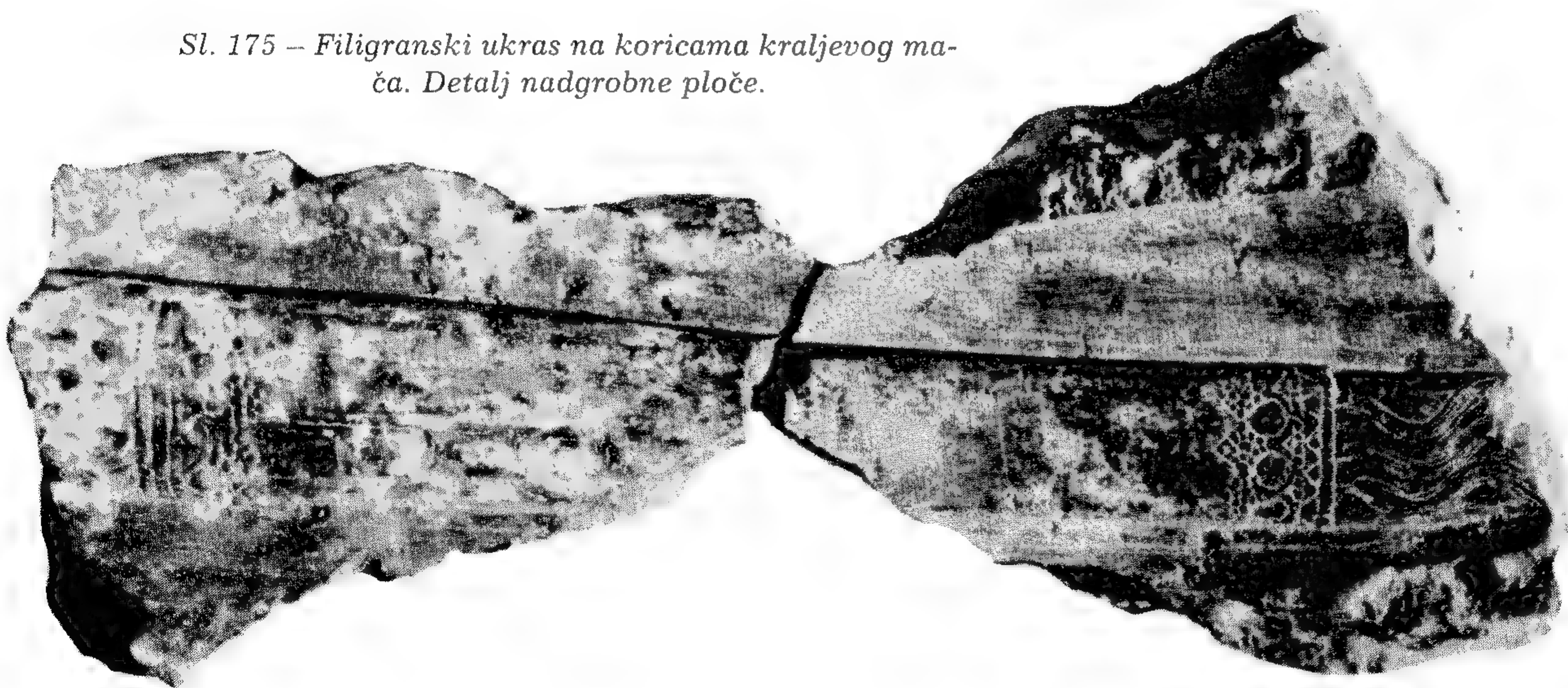
Od umjetničkih tehnika zastupljeni su niski reljef, visoki reljef ali i – puna plastika u takvom omjeru da se ne može govoriti o dominaciji bilo koje od ovih tehnika. Kao zanimljivu pojedinost treba navesti upadnu sličnost nekih bobovačkih reljefa sa produktima drvorezbarstva: dobiva se utisak da su za izradu ove plastike upotrebljeni čak i drvorezbarski alati. Materijal za izradu ove bobovačke plastike u najvećoj mjeri je lapor, dok je jajačka plastika izrađena u sitnozrnastom pješčaru; obje vrste kamena uzete su iz neposredne okoline. Jedino su nadgrobne ploče sa likovima kraljeva na Bobovcu izrađene od tvrdog crvenkastog kamena krečnjačkog porijekla.

Kao dekorativni motivi susreću se arhitektonski i vegetativni motivi općeg značaja, u skladu sa osobenostima stilskog razvoja, kao npr.: arkade, razne vrste loze, akantus i dr., ali ima i dekoracije prilagođene ukusu i zahtjevima naručilaca umjetničkog djela, kao što su: ljiljani, kraljevska kruna ili heraldički ukras. Likovne predstave uklopljene su u već ustaljene sheme i kompozicije: raspelo, medaljon, lav, pokojnik u ležećem položaju (gisant). Individualizacija lika zapaža se samo na kraljevskim nadgrobnim pločama.

Romanika je, bez sumnje, najznačajnija stilsko osobina kamene plastike prvog perioda (XII–XIII vijek). Ipak treba napomenuti da se na ornamentici Kulinove crkve, kao i na crkvi u Vrucima kod Sarajeva još zadržavaju elementi predromanike. U kraljevskom periodu kulturne historije, još se ponegdje pojavljuje romanika, i to u relativno čistim formama, kao što je plastika prve građevinske faze u crkvi Sv. Luke u Jajcu. Inače, u ovo doba dominira gotika u svojim zrelim i kasnijim oblicima. Neke pojave pokazuju da su se u okviru romanike i gotike bile formirale i pojedine rustificirane forme. Renesansa se pojavljuje samo sporadično, u pojedinim detaljima.

Umjetnički uticaji su u prvom periodu dolazili, direktno sa majstorima ili posredno drugim putevima, isključivo iz Dalmacije. I kasnije u doba kraljeva primorska uticajna struja je snažna, ali ne i jedina. Mnoga umjetnička djela, po-

Sl. 175 – Filigranski ukras na koricama kraljevog mača. Detalj nadgrobne ploče.

sebno nadgrobne ploče i jedan dio jajačke gotike imaju svoje uzore u srednjoj Evropi. Detaljnija proučavanja treba da pokažu da li se u nekim dekorativnim motivima Bobovca i Travnika mogu prepoznati uticaji moravske škole iz susjedne Srbije. Za neke forme, motive i način obrade nije moguće naći analogije u drugim umjetničkim centrima i područjima. Stoga u svakom slučaju treba računati i sa domaćom komponentom u ovoj umjetnosti. Takav je, npr., motiv lisnatog ornamenta, koji se susreće na kamenom reljefu i keramičkim pećnjacima na Bobovcu, ali isto tako i u minijaturama crkvenih knjiga.

U direktnoj vezi sa umjetničkim uticajima je i pitanje ko su bili umjetnici klesari, koji su izrađivali kamenu plastiku po raznim krajevima Bosne. Nema sumnje da su neka najbolja ostvarenja radili školovani umjetnici koji su svoju vještinu stekli kod iskusnih majstora u većim umjetničkim centrima Evrope. Takvi su sigurno bili klesari kraljevskih nadgrobnih ploča i majstori gotičkih ukrasa iz crkve Sv. Luke. Za neka djela rustične izrade može se pretpostaviti da su ih radili domaći samouci po nekom uzoru. Ipak ne treba potpuno isključivati ni djelatnost školovanih klesara domaćeg porijekla. Za postojanje domaćih kle-

Sl. 176 – Detalj ukrasa iz enterijera donje palače kraljevskog dvora na Bobovcu

sara govori i nekoliko indicija: pisani izvori spominju, makar i sporadično, Bosance koji odlaze na izučavanje klesarskog zanata u primorje. S druge strane, i na Bobovcu i u Jajcu djeluju čitave radionice i veliki broj umjetnika kroz duge vremenske periode; teško je vjerovati da su umjetnici svi odreda bili stranci. Umjetnička tradicija u Jajcu i u srednjoj Bosni može se pratiti kroz duge vremenske periode, pa bi bilo neobjašnjivo da su takvu tradiciju održavali isključivo strani majstori.

U poglavlju o arhitekturi navedena su svjedočanstva pisanih izvora o *klesarima*, koji su u najvećem broju slučajeva identični sa graditeljima; kao što je bilo na primorju, tako je i u Bosni, redovno jedan te isti majstor zidao građevine i klesao kamene ukrase za njih.

Ako bi trebalo dati bar približnu ocjenu umjetničkih kvaliteta stilske plastike u srednjovjekovnoj Bosni, odnosno izvršiti valorizaciju pojedinih spomenika, onda samo nekoliko objekata treba izdvojiti kao proizvode rustike, improvizacije i pomanjkanja ukusa. Najveći broj izrađen je u okviru standarda prosječnih majstora svoga vremena na našem tlu. Za neke umjetnike, npr. one koji su radili plastiku dvora na Bobovcu ili gotičke ukrase u crkvi Sv. Luke u Jajcu, može se tvrditi da su spadali u red najboljih majstora svoga zanata u našim relacijama. Nadgrobne ploče sa kraljevskih grobova po svojoj umjetničkoj vrijednosti nimalo ne zaostaju za sličnim ostvarenjima u tadašnjoj Evropi.

SLIKARSTVO

Potezi bojom na relativno zaravnjenoj podlozi su tehnički najjednostavnije, a zbog toga, valjda, i jedno od najstarijih sredstava likovnog izražavanja. U tehnološkom procesu nastajanja svih grana likovne umjetnosti *slikarstvo*, shvaćeno u širem smislu, predstavlja prvi i možda najvažniji stadij: gotovo se ne može ni zamisliti da arhitekta, klesar, zlatar itd. mogu i pristupiti izradi svoga djela bez prethodnog crteža. Stoga bi se ovim indirektnim putem moglo dokazati postojanje slikarstva i tamo gdje direktnih podataka o njemu uopće nema. Takva je donekle i situacija u Bosni: postojanje slikarske djelatnosti može se dokazati, ali su malobrojni podaci kojima se ona može dokumentirati.

O slikarstvu u srednjovjekovnoj Bosni sačuvane su samo oskudne i nepotpune vijesti; samih djela sačuvano je samo u većem broju sa područja minijaturnog slikarstva, o čemu će se posebno govoriti.

Jedina slikarska djela za koja se može tvrditi da su još u srednjem vijeku dospjela u Bosnu (a možda u Bosni i rađena?) jesu tri slike iz franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, koje su 1871. god. predate Štrosmajeru i sada se nalaze u Galeriji Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Prva slika je – Krist na križu, dio oltara slikanog temperom sa ornamentalnom pozlatom na jelovom drvetu. Druga je: krunicanje Bogorodice, također dio oltara, slikano istom tehnikom na drvetu. Ove dvije slike smatraju se radom anonimnog majstora koji je radio u duhu štajerske slikarske škole oko 1400. godine. Treća slika – Krist i donator, slikana uljem na jelovini, prema tradiciji prikazuje bosanskog kralja Stjepana Tomaša kao donatora. Povjesničari umjetnosti ovu sliku pripisuju venecijanskoj školi XV stoljeća.

O nekim drugim slikarskim djelima u staroj Bosni mogu se navesti podaci pisanih izvora. Prema vijestima nekih dubrovačkih ljetopisaca, ban Stjepan II i njegova mati Jelisaveta dali su sebi izraditi portrete za vrijeme izbjeglištva u Dubrovniku. U ostavi banice Anke, udovice Vuka Vukčića-Hrvatinića, nalazila se „ikonica jedna srebrna sa zlameniem plemenitieh od Zamorja“, zatim još jedna „ikonica zlata s obrazom gospođe prečiste i s moeziem iniem obrazi“. „Ikona zlata“ nalazila se i u ostavi Jelene, žene Sandalja Hranića. Herceg Stjepan imao je među svojim dragocjenostima i jednu ikonu. Kraljica Katarina, žena kralja Stjepana Tomaša, a kći Hercega Stjepana, prilikom bijega pred Turcima ponijela je sa sobom dvije slike – sv. Petra i Pavla.

Slikari iz primorskih kulturnih središta često su radili u Bosni. Najstarija vijest o radu primorskih majstora odnosi se na splitske građane – braću Aristodija i Mateja, sinove nekog Zorobabela, koji je bio rodom iz Apulije. Oni su bili poznati kao zlatari i odlični slikari (*pictores optimi*), a često su odlazili u Bosnu, gdje su, uz svoj umjetnički rad, širili i patarenske ideje. Ipak su najčešće slikari iz Dubrovnika radili za Bosance, bilo u samome Dubrovniku, bilo u Bosni. Po nalogu Malog vijeća 1427. godine slikar Ivan Ugrinović islikao je i ukrasio malu dvoranu i jednu sobu u kući Sandalja Hranića u Dubrovniku; prostorije su ukrašene zlatnim zvijezdama i drugom ornamentikom, ali bez figura. Slijedeće godine isti je slikar dobio nalog da na kući Radoslava Pavlovića (u Dubrovniku) islika vrata i prozore zlatom i drugim uobičajenim ukrasima. U junu 1429. godine Ugrinović je išao da radi neke slikarske poslove na dvoru Sandalja Hranića, a devet godina kasnije izradio je Ivanišu Pavloviću, za cijenu od 10 dukata, dvije zastave za trube, na kojima je bio predstavljen sv. Vlaho kako drži u rukama grad Borač. Lovro Marinov Dobričević obavezao se 1459. godine da će za franjevačku vikariju u Bosni napraviti dvije slike prema prethodno izrađenoj skici: jedna će biti 6,5–7 dubrovačkih lakata visoka, a 5 široka, druga – visoka 3,5, a široka 2,5 lakata. Trebalo je da slike budu „lijepe, čvrste, uokvirene u lijepo izrezbareni okvir od dobroga drveta sa dobro slikanim figurama, obojenim dobrim bojama, a najviše sa azurnim ultramarinom i pozlaćene dobrim zlatom“. Slikar se obavezao da će poslati u Bosnu „pravog i sposobnog“ majstora koji će slike instalirati na određeno mjesto. Naknada za ovaj rad biće određena po završetku posla, putem četvorice dobrih ljudi, a majstor na ime kapare odmah dobiva 30 dukata. Ugovoreni posao je na obostrano zadovoljstvo i obavljen prije 17. maja 1460. godine. Pod sličnim uslovima Dobričević je bosanskoj vikariji napravio još jednu sliku istih tehničkih osobina i pod sličnim uslovima (1460–1462).

Neki bosanski mladići išli su u Dubrovnik na izučavanje slikarske vještine. Tako je poznati slikar Blaž Jurjev Trogiranin u proljeće 1431. godine (u Dubrovniku) primio za pomoćnika Martina Petkovića iz Jajca. Martin je pratio svog učitelja i u druga mjesta, pa je došao i do Splita, gdje je izvodio i neke samostalne radove na rezbarenom koru u franjevačkoj crkvi (1438. godine). U to vrijeme Petković je bio i nastanjen u Splitu. Godine 1424. je neki Radiša Obradović iz Gacka stupio na zanat kod dubrovačkog štitara i slikara Radašina Junčića; učenje je trebalo da traje pet godina. Kod slikara Tome je 1428. godine počeo učiti odrasli mladić Cvjetko Ljupsalić iz Dračevice; učenje je bilo predviđeno na šest godina. Stjepan Ugrinović uzeo je na sedam godina nekog Milosava-Petra Miljenovića iz sela Ponikava u Dabar-Polju (1471. godine). Još i 1490.

god. Petar Vukičević iz Burmaza odlazi na zanat kod dubrovačkog slikara Petra Mihajlovića. Slikar Matko Milović obećao je da će godinu dana za određenu naknadu poučavati u slikarstvu Marka Stjepanovića, trebinjskog kaluđera i cimatora (1501. god.). Jedan Trebinjac – Marko, sin Radoja Vukčića, – učio je slikarstvo kod najboljeg dubrovačkog slikara Nikole Božidarevića (ugovor iz 1516. god.).

U Splitu uči slikarstvo Stjepan, sin Dragića Medoševića, iz Grahova; njegov učitelj je slikar Dujan Marinov Vušković, za kojega se misli da je učio slikarstvu i Jurja Čulinovića, jednog od poznatijih dalmatinskih slikara.

Kada se osmotri makar i ovako oskudan fond slikarskih djela u staroj Bosni, može se utvrditi i nekoliko najomiljenijih slikarskih motiva. Svakako su najčešće slike sa vjerskim motivima, namijenjene privatnom ili javnom kultu. Za njima dolazi izrada grbova na posebnim pokretnim slikama, zastavama ili kućama, ovdje treba ukazati i na vrlo raširenu slikarsku djelatnost oko slikanja grbova na štitovima feudalaca, o čemu, na žalost, nema bližih podataka. Konačno, zabilježena je, makar i pojedinačno, i izrada portreta.

Koliko se može zaključiti iz sačuvanih djela i porijekla umjetnika koji rade za Bosnu ili obučavaju slikare – Bosance, sva poznata slikarska djela rađena su pod uticajem gotike. Do sada nema nikakvih indicija po kojima bi se neko određeno djelo moglo pripisati drugim umjetničkim stilovima. Ipak se mora pretpostaviti da je takvih slika moralo biti s obzirom na poznato stanje u minijaturnom slikarstvu.

Naprijed iznesena dokumentacija dozvoljava da se i bliže odrede centri iz kojih su u Bosnu dolazile slike, slikari i umjetnički uticaji u slikarstvu. To je u prvom redu Dubrovnik, zatim Split, te pojedine slikarske škole u Italiji. Što je naročito važno, u slikarstvu se jasno zapaža i uticaj umjetničkih škola iz srednje Evrope, kao što je, npr., štajerska slikarska škola. Time se donekle objašnjava i pojava srednjoevropske gotike na kamenoj plastici Jajca i Bobovca. Zbog tjesnih odnosa i međusobnih prožimanja u kulturnom životu uopće se mora pretpostaviti i snažan uticaj srpskog i bizantskog slikarstva u Bosni; na žalost, ovaj se uticaj za sada ne može konkretnim podacima dokumentirati.

Zidno slikarstvo

Sve do najnovijeg vremena gotovo nije bilo moguće ni govoriti o *zidnom slikarstvu* u srednjovjekovnoj Bosni. Iako su najstarije poznate jugoslavenske freske nastale u Stonu, u vrijeme kada je on bio prijestonica Humske zemlje (XI stoljeće), nema sve do XIV vijeka više nikakvog spomena o zidnom slikarstvu na području današnje Hercegovine. Sporno je da li je „obraz“ Kulina bana nad pragom njegove crkve kod Visokog bio freska ili skulptura. Freske dobrunske crkve (danas dobrim dijelom uništene), sa nekoliko značajnih historijskih portreta, nastale su krajem XIV vijeka na samoj periferiji bosanskog državnog teritorija, u kraju koji je tek bio pripojen Bosni. U novije vrijeme, međutim, otkrivena su još dva objekta sa ostacima fresaka u centralnoj Bosni (u Jajcu i na Bobovcu), tako da je poznavanje ove umjetničke djelatnosti znatno prošireno.

Crkvu i manastir u Dobrunu podigao je župan Pribil sa sinovima Petrom i Stjepanom; Petar se kasnije zakaluđerio i kao jeromonah Jovan uz crkvu podi-

gao i pripratu koju je dao živopisati (1383. godine). Na freskama su bili prikazani razni likovi iz kršćanske ikonografije, ali i veći broj (8) portreta pojedinih historijskih ličnosti (trojica ktitora, vladarska porodica od tri člana, manastirski iguman i jedan protovestijar). Dobrunske freske po velikom broju portreta i po svojoj arhaičnosti zauzimaju posebno mjesto u srpskom fresko-slikarstvu XIV vijeka.

Godine 1961, prilikom aheološkog iskopavanja crkve Sv. Luke u Jajcu, naišlo se i na neke ostatke zidnog slikarstva. Na ovim ostacima zapažaju se tri vrste slikarija koje su očito radili razni umjetnici i u različito vrijeme. Najstariji je rustični i jako shematizirani crtež nekih vegetativnih motiva, izveden crvenim okerom na sjevernom zidu crkvene lađe; crtež je rađen u secco-tehnici. Zanimljivo je napomenuti da je istom ovom bojom bila premazana i sva starija (romanička) plastika u crkvi. Drugog umjetnika, pravog slikara, predstavlja fragmenat freske sa glavom anđela. Treći je slikar radio ulomak freske sa geometrijskim motivom šahovskog polja.

U ruševinama kraljevskog dvora na Bobovcu na nekoliko fragmenata maltera zapaženi su ostaci primitivnog zidnog maleraja u crvenoj i zelenoj boji. Na donjem sloju fresaka u kraljevskoj grobnoj kapeli također se ponegdje zapažaju potezi crvenom bojom, ali se ne može znati da li je to uistinu ostatak starijeg slikarstva, ili je to samo shema-mreža kojom se majstor služio prilikom izrade (donjeg sloja) fresaka. Sama grobna kapela kao i trijem ispred nje bila je sva pokrivena freskama. Prilikom iskopavanja prikupljeno je preko hiljadu frag-

Sl. 177 – Ulomak freske iz grobne kapele na Bobovcu

*Sl. 178 – Ulomak freske iz grobne kapele
na Bobovcu*

menata, koje na žalost, nije moguće složiti u neke određene cjeline. Donji dio zidova kapele, do visine od preko 1 metra, premazan je crvenom bojom; to je, u stvari, predstava tapiserije, koju ukrašavaju samo jednostavne rozete tamno-smeđe boje. Desno od ulaza, pri samome dnu zida, sačuvalo se oko 0,5 m² jedne zasad neodređene likovne kompozicije (posljednji sud?), izvedene crvenom i crnom bojom. Najbolje očuvani fragmenat je dio lica nekog sveca; od ostalih likova našla su se samo još četiri ulomka sa predstavom oka i nekoliko fragmenata sa predstavom ruke (prsta). Relativno veliki broj ulomaka aureola izvedenih zlatnom bojom govori i o većem broju svetačkih likova. Od ostalih motiva naročito su česte predstave arhitekture, dok je vegetativnih motiva vrlo malo (predstava grožđa). Frapantan je veliki izbor boja; njihovim virtuosnim nijansiranjem umjetnik ponegdje sa punim uspjehom pruža dojam plastike. Fragmenti inkarnata, naročito očiju, pokazuju velikog umjetnika – realistu.

U novije vrijeme nađeni su ostaci fresaka i u ruševinama krunidbene crkve u Milima kod Visokog.

Radi potpunosti prikaza treba spomenuti i tragove primitivnog maleraja na grobnici tepčije Batala u Turbetu kod Travnika; ovaj maleraj u potpunosti odgovara bojenim crtežima iz Jajca i sa Bobovca.

Postoji vjerojatnost da je bar jedan dio fresaka u crkvama manastira Zavalje, Dobričeva i Tvrdoša nastao krajem XV ili na samom početku XVI stoljeća, ali se rasprave stručnjaka u tom pogledu još nisu završile.

Svega dva podatka pisanih izvora govore o zidnom slikarstvu u staroj Bosni. Tako je zabilježen ugovor kojim se slikar Mihailo iz Bolonje 1324. godine obavezao da će za 60 perpera oslikati zidove u kapeli Sv. Stjepana u Trebinju; trebalo je da se izradi u svemu 30 slika. Godine 1510. dubrovački slikar Vice Dobričević ugovorio je sa kaluđerom Matejom iz Trebinja da će u crkvi manastira Tvrdoša izraditi freske „na grčki način“.

Minijature

Ukrašavanje rukopisa predstavlja specijalnu granu slikarske djelatnosti za koju se ustalio naziv iluminacija. U okvir iluminacije spada ornamenat u užem smislu i minijatura, odnosno ilustracija. Glavne vrste ornamenta u rukopisima srednjega vijeka jesu: zastavice ili vinjete – samostalni ukrasi koji obično stoje na početku rukopisa ili njegovih sastavnih dijelova, te inicijali – ukrašena početna slova pojedinih pasusa ili važnijih tekstova u rukopisu. Minijatura u užem smislu tumači tekst predstavom figura, simbola, arhitekture i dr. U novije vrijeme često se ovim terminom obuhvaćaju i minijature i ornamenta u cjelini, što znači da se termin minijatura izjednačava sa pojmom iluminacije.

Već su prvi izdavači uočili pojedine specifičnosti u načinu ukrašavanja bosanskih i humskih rukopisa, ali je tek u novije vrijeme – zapravo posljednjih petnaest godina – u povijesti umjetnosti sazrela i zaokružila se spoznaja o egzistenciji i značaju bosanske minijature kao posebnog pravca u okviru južnoslavenskog sitnoslikarstva.

Samo izučavanje bosanskih minijatura nalazi se još u početnoj fazi. Posebno treba naglasiti da još uvijek nema nikakvih iscrpnijih pregleda i sistematizacije ove zanimljive umjetnosti. Stoga će, nužno, i ovaj prikaz biti nepotpun i jednostran.

Razvoj minijature tekao je paralelno sa ostalim kulturnim životom u Bosni, pa opća periodizacija bosanske kulturne povijesti vrijedi i za ovu granu umjetnosti. Imajući u vidu opći kronološki okvir i stilske osobenosti, iluminirani bosansko-humski rukopisi mogu se podijeliti u četiri glavne grupe.

Prvu grupu sačinjavaju dva rukopisa iz prvog perioda kulturne povijesti: Evanđelje humskog kneza Miroslava s kraja XII vijeka i tzv. Gligorović-Giljferdingovi odlomci iz polovine XIII stoljeća. U drugu grupu spadaju: Mostarsko ili Manojlovo evanđelje, te Evanđelje Divoša Tihoradića, oba iz prve polovine XIV vijeka; ovdje je bosanska minijatura već dobila u osnovi svoju specifičnu fizionomiju, odabравši iz nekih starijih rukopisa i nekih drugih izvora, određene, pretežno romaničke motive i prilagodivši ih svojim mogućnostima i ukusu. U treću grupu spada veliki broj iluminiranih rukopisa koji je nastao krajem XIV i u prvoj polovini XV vijeka, dakle u vrijeme kraljevstva. U nekim rukopisima

Sl. 179 – Minijatura iz Kopitarova bosanskog
Evandelja

ove grupe dominiraju romanički, u drugim gotički utjecaji, ali se intenzitet ovih utjecaja ne poklapa sa kronologijom nastanka pojedinih knjiga. Istom vremenskom periodu pripada i četvrta grupa: relativno čiste gotičke iluminacije Hrvojeva misala i najveći dio minijatura Hvalova rukopisa.

Evandelje kneza Miroslava nastalo je u Zahumlju ili Humskoj zemlji posljednjih decenija XII vijeka. Rukopis je ukrašen velikim brojem iluminacija u kojima dominira tzv. teratološki (zvjerinji) stil sa velikim brojem životinjskih i ljudskih likova. Osim manjih utjecaja Bizanta i nekih drugih umjetničkih pravaca sa Istoka, ove iluminacije imaju sve bitne osobenosti zapadnoevropske romanike. Po tome je Miroslavljevo evandelje jedinstvena pojava na čitavom području ćirilske pismenosti. Umjetnička vrijednost minijatura spada u vrhunska djela svoje vrste u tadašnjoj Evropi.

Gligorović-Giljferdingovi odlomci, iako vremenski mlađi, pokazuju veću arhaičnost; njegovi ukrasi uglavnom pripadaju tzv. narodnofantastičnom stilu, koji je karakterističan za minijature staroslavenskih rukopisa, ali se već naziru i pojedini elementi koji kasnije postaju karakteristični za bosansku minijaturu.

Evandelje Divoša Tihoradića (pronađeno 1960) nastalo je u trećem ili četvrtom deceniju XIV stoljeća, vjerojatno u zapadnim krajevima Bosne. Oslanjajući se dobrim dijelom na uzore iz Miroslavljeva evandelija, ove minijature pokazuju osnovne osobine romanike, ali se istovremeno održavaju i pojedine forme iz ornamentike staroslavenskih rukopisa, a sporadično se susreću i suvremeni romaničkogotički utjecaji. Fond ikonografskih i ornamentalnih motiva, koji je kasnije postao karakterističan za bosansku minijaturu, ovdje je dobrim

*Sl. 180 – Slika sv. Mihovila iz Misala Hrvoja Vukčića
Hrvatinića*

dijelom već formiran. Neki smatraju da je ovo po umjetničkoj vrijednosti i drugim karakteristikama najznačajniji spomenik tipično bosanskog minijaturnog slikarstva. Umjetnik, na žalost, nije zabilježio svoje ime.

Mostarsko ili Manojlovo evanđelje, koje je u približno isto vrijeme napisao i ukrasio Manojlo Grk, ima u pogledu stila i upotrebe ornamentalnih motiva veliku sličnost sa Divoševim evanđeljem, ali je Grk neuporedivo slabiji umjetnik od svoga anonimnog suvremenika.

Veća skupina iluminiranih rukopisa s kraja XIV i prve polovine XV vijeka pokazuje u osnovi slične karakteristike kao i Divoševo evanđelje, s time što se broj ikonografskih motiva proširuje, a zatim ustaljuje, i što uticaji suvremene umjetnosti postaju češći. Takvi su rukopisi: Beogradsko četveroevanđelje, Koptarovo, Čajničko i Pripkovićevo evanđelje, Giljferdingov apostol, pa i Rukopis krstjanina Radosava. U drugoj skupini, koju sačinjava Nikoljsko, Daničićevo i Srećkovićevo evanđelje, a naročito se ističe Mletački zbornik, broj minijatura u odnosu na ornamente i dalje se povećava, a uticaji suvremene gotike dolaze do jačeg, pa često i dominantnog izražaja.

Sl. 181 – Minijatura iz Evanđelja
humskog kneza Miroslava

Sl. 182 – Minijatura iz Evandelja
Divoša Tihoradića

Kao motivi koji postaju karakteristični za bosansku minijaturu mogu se navesti: orao i četveronožna životinja, inicijali u vidu krilatog zmaja, zastavice sa dva upisana kruga ili romba, zatim stilizirani lisnati ornamenat i ljiljan, te inicijali sa prepletenim stupićima.

Zajednička značajka bosanskih minijatura je opća sklonost ka dekorativnosti i ornamentu, tako da i figuralne kompozicije više djeluju svojom dekorativnošću nego ikonografskim sadržajem. Sve iluminacije su, u stvari, obojeni crteži, bez ikakvih tonskih efekata, a kao glavne boje su: crvena, plava, ljubičasta, crna i žuta odnosno zlatna.

U ikonografiji i ornamentu bosanskih rukopisa historičari umjetnosti naziru uticaje staroslavenskih minijatura, starije bizantske umjetnosti i nekih sitnoslikarskih škola sa Istoka (armenska i koptska). Ipak, u stilskom pogledu najveći broj bosanskih rukopisa pokazuje osobenosti romanike, koja se ovdje dugo održava i donekle degenerira, kao i u nekim drugim granama umjetnosti. Samo u nekim rukopisima, kao što je već rečeno, dolazi do jačeg izražaja zrela i kasna gotika, mada se potpuno ne napuštaju ni stari romanički uzori.

Po broju iluminacija i njihovoj umjetničkoj vrijednosti među rukopisima tipično bosanske minijature (druga i treća grupa iluminiranih rukopisa) naročito se ističu: Evandelje Divoša Tihoradića i Mletački zbornik, a zatim uništeno Nikoljsko i zagubljeno Svećkovićevo evandelje.

Usprkos ovim heterogenim stilskim i ikonografskim uticajima, po arhaičkom karakteru ornamentike, neobičnom izboru ikonografskih motiva, te njihovom shematiziranju i specifičnom tretmanu, bosanska minijatura daje dojam originalnosti, pa se može reći da je to, u stvari, slikarski pandan klesarskoj umjetnosti stećaka.

Četvrta grupa iluminiranih rukopisa – Hrvojev glagoljski misal i Hvalov rukopisa, pisan također za Hrvoja – po svom ikonografskom sadržaju pripada krugu zapadnoevropske umjetnosti kasnog srednjeg vijeka, a po stilskim osobnostima – zreloj gotici, koja ima najbliže uzore u Dalmaciji i sjevernoj Italiji (jedan od iluminatora Hvalova rukopisa – tzv. drugi majstor – vjerojatno je bio domaći čovjek, što se vidi po izboru ornamentalnih motiva koji su dobrim dijelom preuzeti iz tipično bosanskih rukopisa. Posebnu vrijednost imaju neke minijature Hrvojeva misala, kao što su: ciklus od 12 kompozicija koje ilustriraju poljske radove u pojedinim mjesecima, zatim portret Hrvoja Vukčića Hrvatinića i, posebno, njegov grb. U zanatskom pogledu ove gotičke minijature odgovaraju evropskom prosjeku svoje vrste i svoga vremena.

Duborez

Odmah treba reći da u Bosni i Hercegovini do danas nije očuvan nijedan predmet iz srednjega vijeka koji bi bio ukrašen *rezbarijom*. Ipak bi prikaz umjetnosti srednjovjekovne Bosne ostao manjkav ako se ne bi vodilo računa i o ovoj grani umjetnosti.

Drvo je svakako jedan od materijala u kojemu je čovjek npranije počeo izražavati svoja umjetnička osjećanja. Obilje materijala i relativna lakoća obrade učinili su da je veliki broj ljudi kroz duge historijske epohe stvarno učestvovao u stvaranju rezbarske umjetnosti. Nema nikakve sumnje da je tako bilo i u Bosni, samo, proučavanje osobina i razvoja duboreza otežano je pomanjkanjem bilo kakve dokumentacije. Ipak treba ukazati na neke značajne umjetničke pojave na tlu Bosne i Hercegovine koje su se, nesumnjivo, razvile na osnovi rezbarstva. Već na prahistorijskoj keramici može se zapaziti snažan uticaj rezbarstva. Još značajnija pojava ove vrste je kamena ornamentika bosansko-hercegovačkih bazilika V i VI vijeka. Po mišljenju najboljeg poznavaoца ove umjetnosti Dimitrija Sergejevskog, ova ornamentika u niskom reljefu, toliko specifična za Bosnu i Hercegovinu, nosi nesumnjive oznake svoga rezbarskog porijekla, kako u pogledu tehnike tako i u pogledu izbora motiva. Snažan uticaj rezbarstva jasno se očituje i na preromaničkoj umjetnosti X–XII vijeka. Niski reljef kao umjetnička tehnika i ograničen izbor motiva i ovdje nesumnjivo pokazuju direktnu vezu sa rezbarskom umjetnošću. Dekorativna ornamentika kraljevskog dvora na Bobovcu, rađena u mekanom kamenu (muljici) odaje umjetnika koji je prije rezbar nego klesar; štaviše, može se zapaziti da je i upotrijebljeni alat pretežno duborezni. Dovoljno je pogledati, npr., ljiljan sa portala, lozu sa prozora ili predstave orla, pa da se u to uvjerimo. Jedna pisana vijest Dubrovačkog arhiva potvrđuje da je mletački rezbar Nikola više godina radio na dvoru bosanskog bana Stjepana II Kotromanića.

Na drugom mjestu u ovoj knjizi iznesena je misao da je rezbarstvo jedan od glavnih izvora i osnova na kojima se razvila i specifična umjetnost bosanskih nadgrobnih spomenika – stećaka. Iako sama ova misao nije ni nova ni usamlje-

Sl. 183 – Predstava rezbarenih gotičkih vrata na stećku iz Zgošće kod Kaknja

na, ipak je treba snažno istaknuti i ponovno podvući; umjetnost stećaka je samo izdanak jedne izgubljene umjetnosti (rezbarstva, zlatarstva i veza-tkanja) koja je morala biti mnogo jača po broju učesnika u stvaranju i korištenju, po raznovrsnosti, ali i po umjetničkoj vrijednosti svojih ostvarenja.

Suvišno je dokazivati koliko tehnika i motivi ukrasa na stećcima podsjećaju na duborez. I površnom posmatraču ove ornamentike neodoljivo se nameće misao da je umjetnik svoja prva znanja o oblikovanju materije stekao obrađujući drvo. Ipak, među stotinama ukrašenih nadgrobničkih spomenika treba posebno ukazati na poznati veliki stećak iz Zgošće, današnjeg Kaknja (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu). To je svakako najljepši stećak i možda najljepši do danas sačuvani grobni spomenik našega srednjeg vijeka uopće. Vegetativni i geometrijski motivi kao i figuralne predstave na ovom spomeniku pokazuju dvojicu majstora koji samo sticajem prilika oblikuju kamen umjesto drveta. Jedan od ove dvojice umjetnika, onaj koji je izradio figure konjanika, scene lova, predstavu feudalnog dvora i jedan manji dio vegetativnog ornamenta, još se donekle i prilagodio kamenu, pa zaobljene forme njegovih poteza potenciraju utisak plastike. Drugi umjetnik, naprotiv, kao da uopće nije priznavao kamen kao specifičnu materiju, različitu od drveta. Kosi rez, oštri bridovi i minuciozno jasni potezi odaju majstora koji rezbari u kamenu. Izbor ukrasnih motiva također je rezbarski: krugovi raščlanjeni u rozete, koje su izvedene pomoću šestara imaju direktnu analogiju na rezbarenim vratima XV vijeka iz Dubrovačkog muzeja.

Slabijeg majstora, ali možda bližeg narodu, i opet rezbara, pokazuje ornamentika nadgrobnog stupa – obeliska iz iste nekropole u Zgošći. Na stupu je prikazan biblijski motiv sa kruhom i ribom na stolu, dijelovi crkvenog namještaja i drugo, ali što je posebno važno, i jedan gotički portal koji vjerojatno treba da predstavlja crkvu. Na ovome portalu i okvirnoj konstrukciji prikazani su i ukrasi u obliku tordirane trake i nekih drugih gotičkih motiva (luk, rozeta), pa je to direktan dokaz o rezbarskom ukrašavanju vrata na crkvama srednjega vijeka u Bosni.

Može se navesti još nekoliko likovnih izvora za upoznavanje rezbarstva u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Tron kralja Heroda, prikazan na dva mjesta u Miroslavljevu evanđelju, ima rezbarijom ukrašen naslon i noge. Duborezom ukrašeno prijestolje vidi se i na nekim vrstama novca bosanskih banova XIV vijeka (Šubići, zatim Stjepan II Kotromanić i Tvrtko kao ban).

Remek-djelo rezbarske umjetnosti bilo je raskošno prijestolje koje je predstavljeno na velikom prijestolnom pečatu bosanskih kraljeva. Prijestolje je komponirano kao pročelje gotičke katedrale sa čitavom šumom vrata, stupića, prozora, tornjića i drugih ukrasa. Može se tvrditi da ovo prijestolje, kao i pečat, spadaju među najljepše objekte svoje vrste u tadašnjoj Evropi. Eventualnu sumnju u postojanje ovakvog trona može otkloniti napomena da se slični motivi ukrašavanja često susreću u zlatarstvu s kraja XIV i prve polovine XV vijeka (npr. jedan moćnik i jedna monstranca u riznici franjevačkog samostana u Dubrovniku). Osim toga, sasvim je jasno da je bilo teže izraditi negativ pečata ili minijturni srebrni moćnik, nego drveno prijestolje, kad je već likovno rješenje bilo gotovo.

Rezbarene stolice koje se primjećuju na velikom broju bosanskih minijatura, zatim ukrasi na kamenoj stolici iz Bukovice, nesumnjivo svjedoče o primjeni rezbarstva prilikom ukrašavanja ovih dijelova namještaja. Činjenica da neki rezbareni tronovi – stolice na novcima bana Stjepana II i bana Tvrtka imaju formu škrinje-sanduka, posmatranu u vezi sa općim običajem ukrašavanja škrinja u srednjem vijeku, pokazuje da treba računati i sa ovim ogrankom rezbarske umjetnosti u Bosni.

Arheološka građa, zbog toga što drvo brzo trune, ne može pružiti potrebne dokumentacije o duborezu. Ipak je korisno ukazati na neke, makar i indirektno podatke, koji mogu baciti nešto svjetla na ovu umjetničku pojavu. Arheološkim iskopavanjem u crkvi Sv. Luke u Jajcu i u grobnoj kapeli bosanskih kraljeva na Bobovcu naišlo se na tragove drvenih pregrada. S obzirom na bogatu umjetničku opremu ovih crkava, može se pretpostaviti da su i oltarske pregrade, kao i ostali dijelovi crkvenog namještaja od drveta, bili umjetnički oblikovani u skladu sa cijelom unutrašnjošću crkve.

Bez bližeg stručnog ispitivanja i analize ne može se tačnije provjeriti tradicija da li drveni kip sv. Katarine u franjevačkom samostanu u Kreševu uistinu potiče iz srednjeg vijeka. Isto tako je teško provjeriti istinitost tradicije koja govori da je drveno gotičko raspelo na Otoku kraj Korčule svojevremeno doneseno iz Bosne.

O rezbarskoj umjetnosti u srednjovjekovnoj Bosni može se navesti i nekoliko podataka pisanih historijskih izvora.

Među dragocjenostima hercega Stjepana Vukčića nalazila se i jedna „čaša drvena crljena s malo srebra“. Očito se ovdje radilo o drvenoj čaši ukrašenoj srebrnom intarzijom.

28. decembra 1341. godine mletački rezbar (intagliator) po imenu Nikola obavezao se dubrovačkom knezu da će četiri godine raditi na dvoru bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Postoje podaci da je ovaj majstor veći dio svoje obaveze i ispunio.

Poznati dubrovački slikar Lovro Marinov Dobričević izradio je 1459. godine dvije velike ikone sa rezbarenim okvirom po narudžbi franjevačkog vikarijata u Bosni.

Jedan dubrovački majstor primio je 1471. godine na izučavanje slikarskog i rezbarskog zanata nekog Milisava-Petra Miljenovića iz Ponikve u Dabarskom polju u Hercegovini.

Dubrovački majstor Petar Radojković (marangonus) obećao je 4. februara 1493. godine zastupniku gvardijana franjevačkog samostana u Fojnici da će u njihovu samostanu izraditi crkveni kor i sve drugo u crkvi i samostanu što bude potrebno „radeći dobro i lijepo“, sve za plaću od 21 dukata godišnje, te hranu i troškove putovanja.

Zna se da su se i pojedini majstori drvodjelje (marangoni), o kojim se posebno govori u okviru građevinarstva, ponekada bavili i rezbarstvom. Stoga treba računati i sa ovim drvodjeljama kao rezbarskim umjetnicima (Luka, sin Goislava, iz Livna – 1455, Vladislav Boić iz Bosne – 1455, Grgur Jurjević iz Bistrice – 1488, Radoslav Bošnjak – 1477, Ivan Draganović iz Posušja – 1470. i neki drugi).

Sasvim su oskudni podaci o specijalnom rezbarstvu koštanog materijala. Ipak se ne može reći da je ova vještina, ili bar njeni proizvodi, u srednjovjekovnoj Bosni bila sasvim nepoznata. U zaostavštini hercega Stjepana spominju se noževi sa ukrašenim koštanim drškama; na Bobovcu je nađeno nekoliko noževa XV–XVI vijeka sa djelomično očuvanim drškama. Vjerojatno je nekom bodežu pripadao i dio koštane drške, nađene na Bobovcu, izrađene u obliku ljudske figure, na kojoj se zapažaju i tragovi pozlate. Pribislav Vukotić imao je pokretni kućni oltar od slonove kosti 1475.

Za ilustraciju umjetničke djelatnosti u oblasti rezbarstva korisno je navesti i riječi najboljeg poznavaoца srednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji; dr Cvito Fisković nedavno je napisao: „Pregleda li se pak sačuvane umjetnine, kasnogotičke ili renesansne polipthihe u dubrovačkim crkvama, vidi se da su ti rezbari vrsnoćom svog rada pretekli klesare. Budući da su ti majstori ponajviše našega imena i da su u grad silazili sa okolnih brda, izvor njihove darovitosti treba tražiti u seljačkom i pučkom rezbarstvu, koje se razvijalo u zemljama dubrovačkog zaleđa. Premda su radili u okvirima zapadnoevropskih stilova, ipak njihov istančani ukus za rezbarske ukrase treba tu tražiti. Baš radi toga su i nadvisili klesare“.

Konačno treba spomenuti još nešto: razvijeno rezbarstvo u Bosni turskoga doba, kako ono stilsko po kućama turskih feudalaca i bogatih građana tako i narodno po selima, dokazuje da je stara umjetnička tradicija i ovdje odigrala važnu ulogu.

KERAMIKA

Keramika je, svakako, jedan od prvih materijala na kojima je čovjek počeo izražavati svoju potrebu za lijepim i dopadljivim. Sticajem prilika, mi danas čitave narode i civilizacije iz dugotrajnih epoha prethistorije možemo identificirati i prepoznati upravo, i samo, po karakteristikama njihove keramike. I najveći broj historijskih civilizacija obilno je koristio pečenu zemlju.

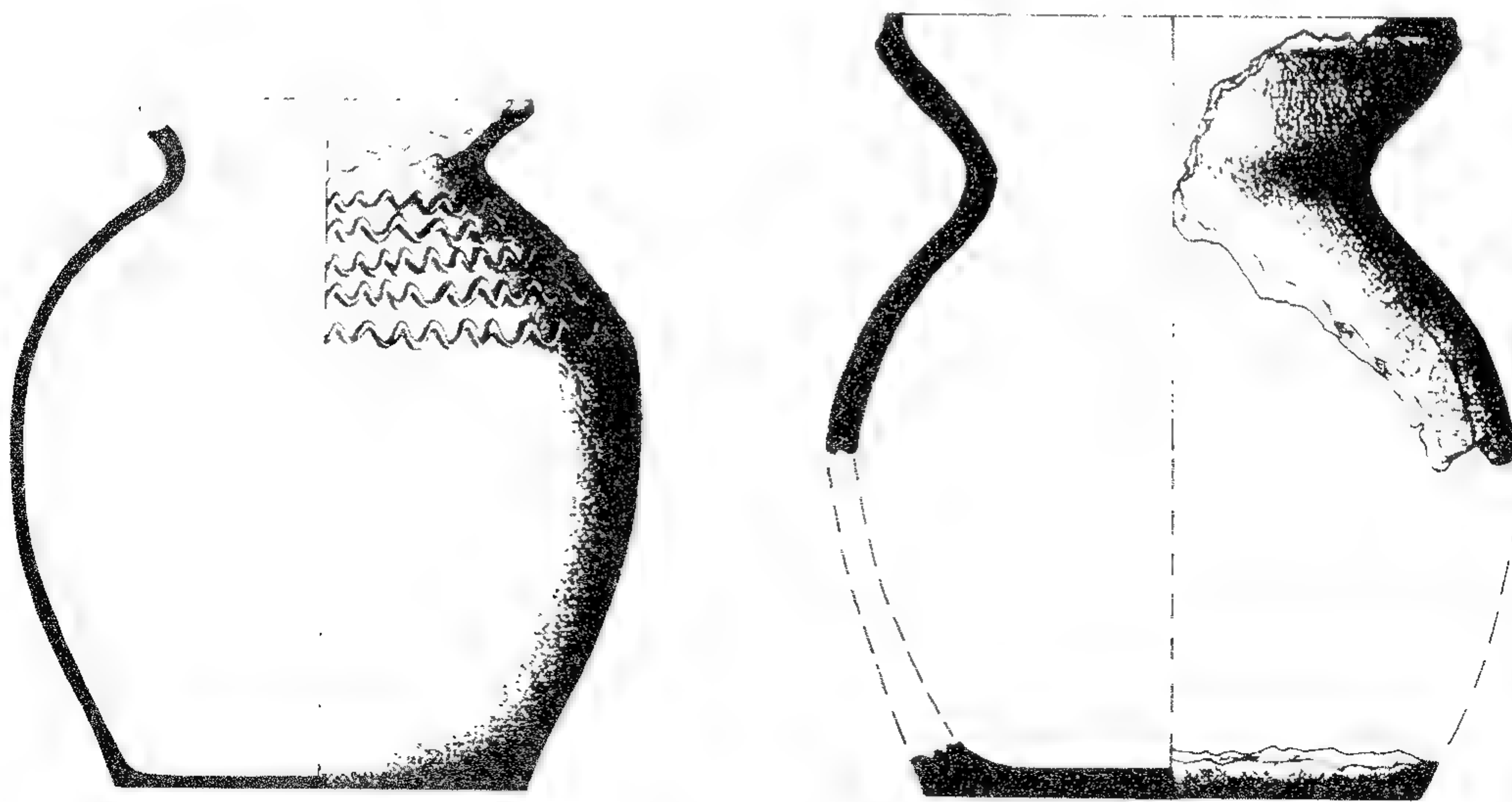
Kada je riječ o srednjovjekovnoj Bosni, odmah treba reći da je uloga keramike, naročito kada se usporedi sa starijim kulturama, svedena u mini-jaturne okvire. To siromaštvo se odnosi kako na keramičke tehnike tako i na forme i načine umjetničkog oblikovanja. Ipak, i takva – kakva je, ona svjedoči o duhovnim i umjetničkim afinitetima svoga vremena i svoje sredine.

Ne treba posebno naglašavati da u srednjovjekovnoj Bosni ne znamo za predmete od keramike koji bi nastali kao tzv. čisto umjetničko djelo. Umjetnički sadržaji bili su samo usputni pratilac osnovne upotrebne funkcije, kao, uostalom, i sva ostala umjetnost starijih epoha čovječanstva.

Opću razvojnu liniju u umjetničkom oblikovanju i opremanju predmeta od keramike u Bosni i Hercegovini XII–XV stoljeća karakterizira stagnacija ili čak – dekadencija u prvim periodima, te znatnije oživljavanje u vrijeme kraljevstva. U starije vrijeme uporno se održava staroslavenska tradicija u pogledu tehnike i forme a ornament je sveden na ravne linije i rijetku valovnicu ili nizove jednostavnih ureza. Čak i ove ukrasne motive možemo dokumentirati samo okolnošću što ih susrećemo i u mlađem periodu, jer su se samo kontinuitetom u izradi mogli održati do XV stoljeća, pa i do današnjih dana.

U periodu općeg procvata kulture u vrijeme kraljevstva počinju dopirati u Bosnu, iz srednje Evrope, Italije i sa istoka, i – nova tehnologija i načini upotrebe, i – nove forme i načini umjetničkog oblikovanja. Ovo obogaćivanje

Sl. 184 – Lonci domaće proizvodnje

očituje se u široj upotrebi ocakljivanja (gledosanja), izradi keramičkih peći sa umjetnički oblikovanim pećnjacima, pojavi raznih varijanti vrča, izradi keramičkih svjetiljki, te povećanom uvozu keramičke robe iz srednje Evrope, posebno iz velikih keramičkih centara u Italiji.

Posmatrano sa umjetničkog stanovišta, i čisto proizvodna tehnologija u keramici je važna jer proširuje mogućnosti umjetničkog izražavanja i estetskog doživljavanja. Prečišćavanje gline, razni dodaci, rad na lončarskom vitlu ili bez njega, intenzitet i postupnost sušenja i pečenja, glazura, ocakljivanje, otiskivanje u kalupima – sve su to postupci koji snažno utiču i na čisto umjetničke osobenosti keramičkih proizvoda.

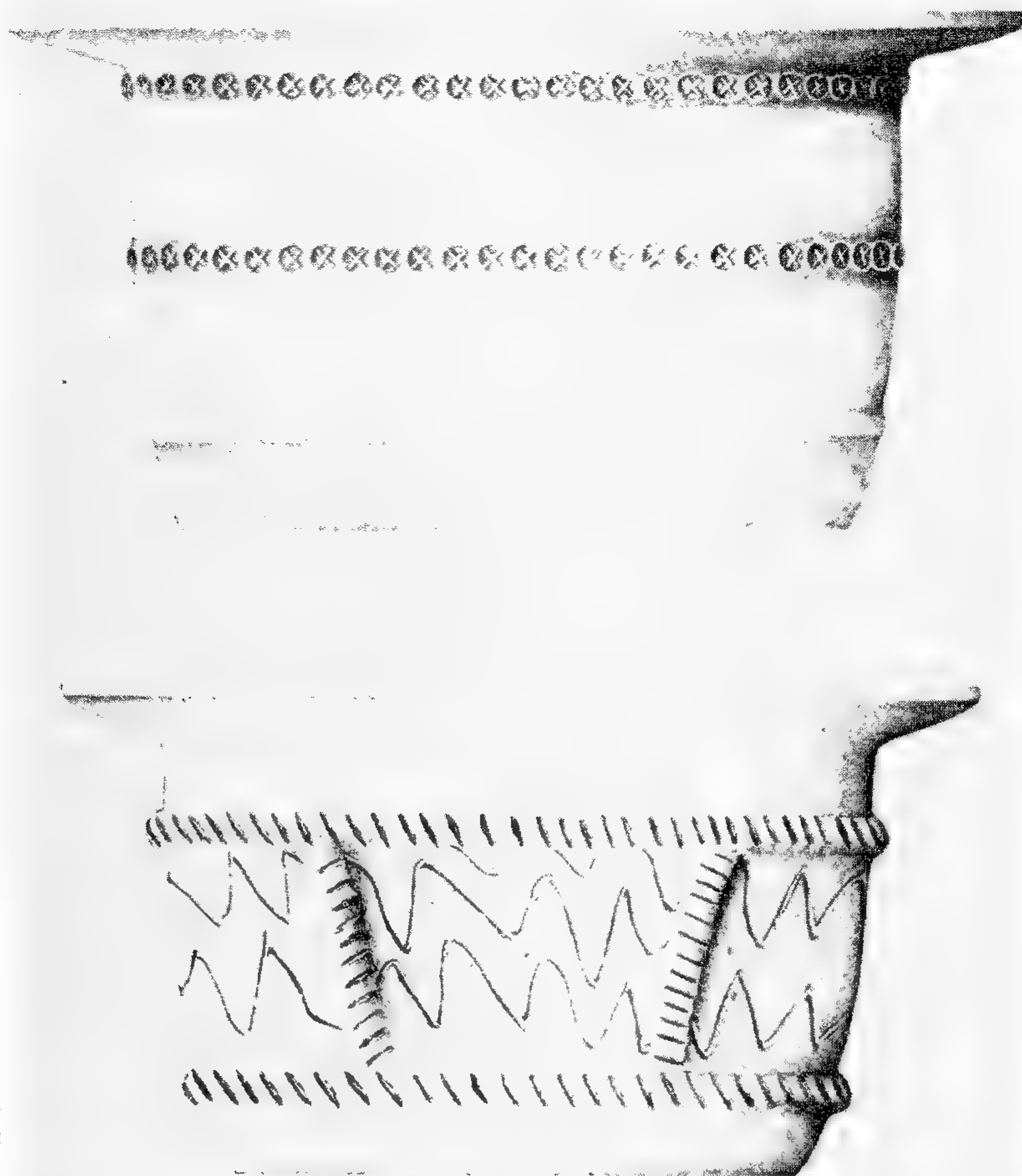
Prastara funkcija pečene zemlje kao sirovine za izradu posuđa i u srednjovjekovnoj Bosni jeste neusporedivo najjače zastupljena. Druga jedna funkcija, koju je moguće i arheološkim ostacima dokumentirati, ogleda se u pećima za grijanje većih prostorija; ona je po obimu ograničena na svega nekoliko istraženih lokaliteta, ali je po svojim umjetničkim dometima daleko iznad posuđa (nalazišta na Bobovcu, Varošišću kod Vranduka, Bokševcu kod Konjica i Visokom).

Još jedna specifična upotreba keramike zasvjedočena je arheološkim putem u Bosni. To su zanimljive keramičke svjetiljke, za sada pronađene jedino na Bobovcu.

Domaći majstori po selima, feudalnim dvorovima i varošima su, bez sumnje, nosioci starih tradicija u tehnologiji, formama i načinu ukrašavanja. Međutim, kako se to moglo arheološkim istraživanjem provjeriti, oni u XV stoljeću prihvaćaju i novine u gotovo svim postupcima, pa šire upotrebljavaju ocakljivanje, preuzimaju nove oblike (vrčeve) i po nabavljenim kalupima izrađuju pećnjake. Neke vrste zemljanog posuđa srednjoevropskog tipa sigurno su izrađivali putujući majstori, dok je majolika dolazila u Bosnu isključivo putem trgovine.

Staroslovenski lonac jajolike forme od slabo prečišćene zemlje sa dodatkom pijeska održao se na našem tlu dulje od jednog milenija u gotovo neizmijenjenom obliku. Njegove jednostavne i šablonizirane forme nemaju izrazitije dopadljivosti i po svome dugom trajanju odražavaju gotovo neobjašnjivu konzervativnost. Elementi nekog razvitka očituju se samo u neznatnim modelacijama vrata i ruba lonca: ukrasi, kao čisto umjetnička kategorija, sastoje se od svega nekoliko pojednostavljenih motiva: snopova ravnih linija, traka od jednostavnih ureza i rijetke valovnice. Umjetnička oprema ovoga domaćeg lonca čak je nazadovala i u odnosu na rani srednji vijek, kada su snopovi razigranih valovnica često zauzimali većinu slobodnog prostora na zidovima suda. Ulomci ove lončarije susreću se najčešće na ruševinama utvrđenih gradova, rjeđe u grobovima i drugdje. Najveća prikupljena zbirka jest ona sa Bobovca, ali su značajni i nalazi sa Visokog, Maglaja, Sokola na Plivi i Blagaja.

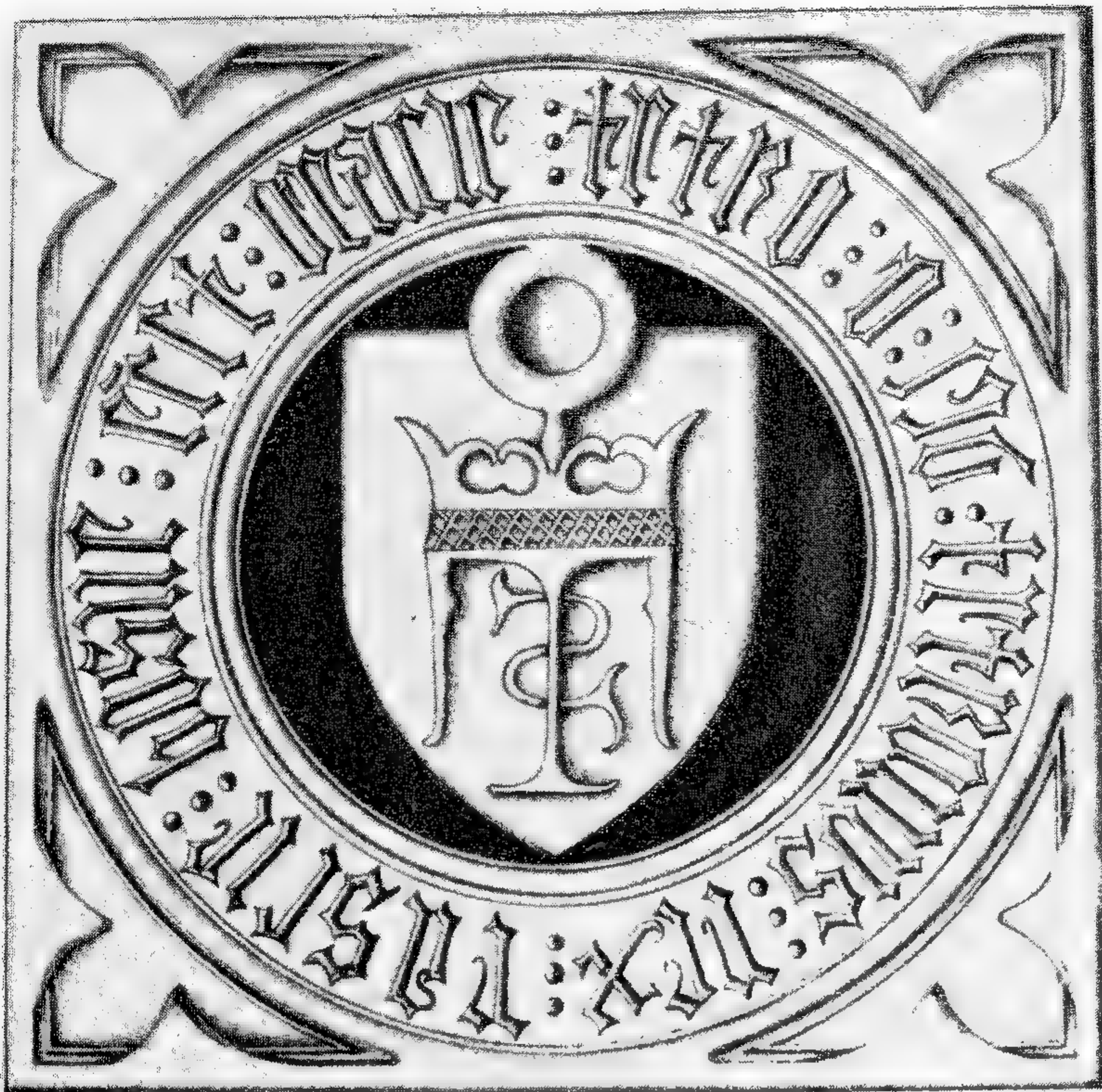
Zajedno sa loncem održala se od ranog srednjeg vijeka još jedna forma keramičkih sudova. To je zdjela u raznim veličinama i modalitetima, rađena istom tehnologijom. Zanimljivo je da se upravo na ovome sudu gotovo u isto vrijeme zapaža – i uporno čuvanje prastarih postupaka i prihvaćanje novih tehnologija. Tako su npr., u Kraljevoj Sutjesci, u sloju iz druge polovine XIV stoljeća pronađeni ulomci zdjela rađenih prostom rukom (bez lončarskog vitla), sa fakturom i ukrasima koji tipološki pripadaju

Sl. 185 – Zdjela arhaičkih
formi i ukrasa iz Kraljeve
Sutjeske

ranom srednjem vijeku. Na Bobovcu se, opet, prvenstveno na zdjelama domaće proizvodnje i fature zapaza prevlačenje zidova zelenkastom caklinom. Sa umjetničkog aspekta najzanimljiviji su primjerci ovećih zdjela, čiji su ulomci nađeni u ruševinama sutješkog dvora: zidovi zdjela imaju konstruktivna ili aplicirana rebra, koja su ukrašena nizovima utisnutih zareza, kružića ili točkica. Ponekad, slobodnim prostorima između rebra teku valovite linije.

U općem siromaštvu keramičkih formi privlači pažnju jedan sud – vrč – koji se tek negdje u XV stoljeću odomaćio u Bosni. Njegovi tehnološki i oblikovni uzori upućuju na srednju Evropu, ali se mogu zapaziti i uticaji Mediterana i Istoka. Dobro prečišćena glina, intenzivno pečenje i ocakljivanje ili glazura – daju znatno bolji kvalitet zidova nego što ga imaju obični domaći lonci. Forma vrča je, zapravo, derivacija lonca kome je znatno sužen vrat i otvor. Raznim modelacijama i profilacijama vrata stvoren je čitav tipološki spektar, pa se susreću vrčevi sa cilindričnim, trolisnim, kljunastim otvorom i sl. Dodatni element je ručka koja se često, ali ne i obavezno aplicira na gornji dio vrča. Ukrasni elementi vrča su: varijacije u formama, glazura, raznolike profilacije vrata i modelacije ručki, te, znatno rjeđe – horizontalna rebra ili urezane horizontalne linije ili trake. Boja je također važna: kod svjetlosive keramike glazurom se postiže određeni sjaj, a boje

Sl. 186 – Pećnjak sa grbom i titulom kralja Tvrtka II. Likovna rekonstrukcija

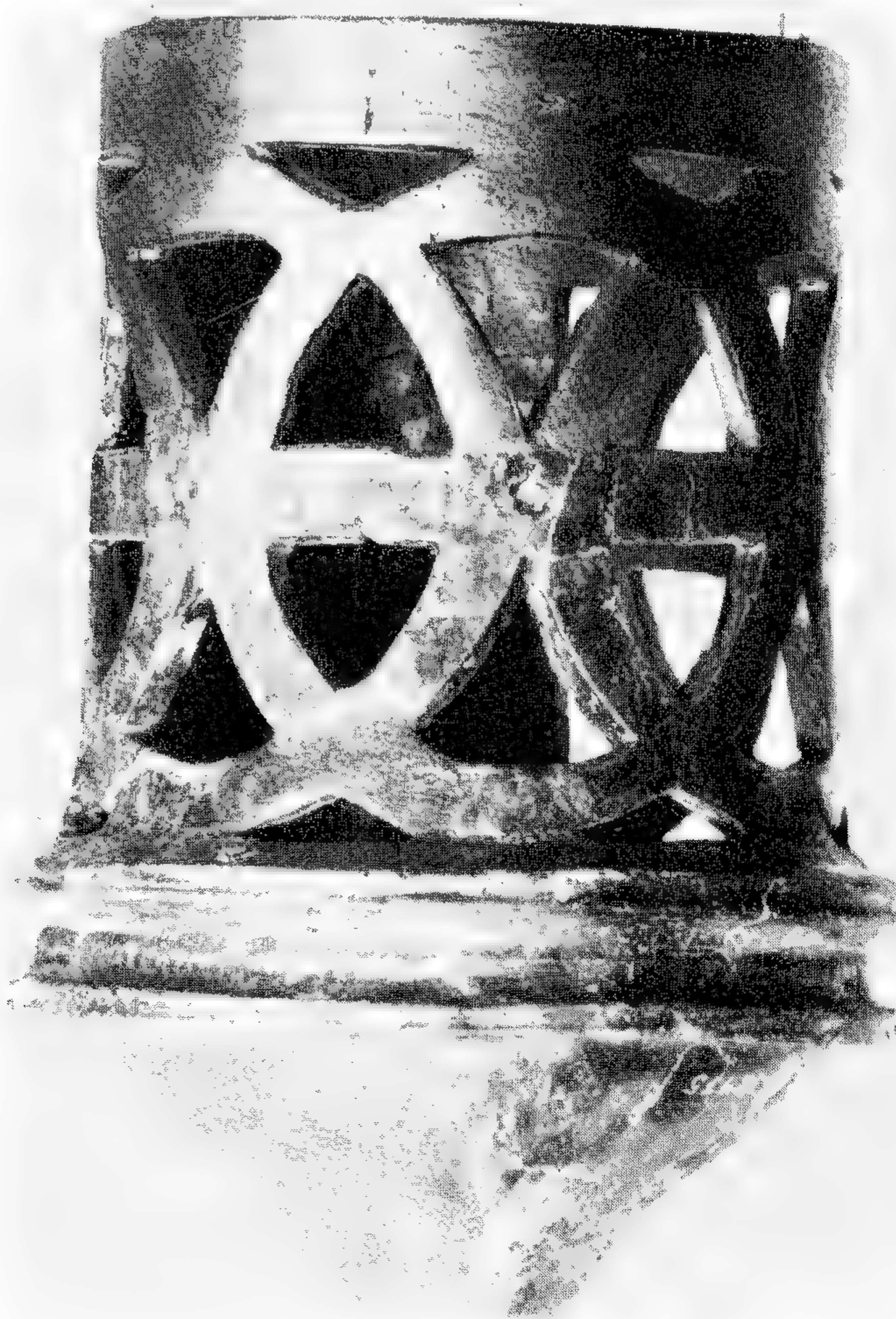
cakline su različite. Na vrčevima od bjelkaste keramike ponekad se susreće crvenkastožuta boja (oker), kojom su izvedene jednostavne trake, mrežasti motivi i dr. – Osnovnu podlogu za opaske o vrčevima daju nalazi sa Bobovca, Kraljeve Sutjeske i Visokog.

Srednjoevropski običaj da se umjetnička pažnja posveti i velikim keramičkim pećima odrazio se na specifičan način i u Bosni. U kraljevskom dvoru na Bobovcu, zatim u ruševinama franjevačkih kuća na Bobovcu, Visokom, Bokševcu kod Konjica i u Varošišću kod Vranduka, otkriveni su ostaci zemljanih peći koje su zagrijavale velike dvorane. Pojedini detalji tih peći na Bobovcu takvi su da im je osigurano mjesto u povijesti naše umjetnosti. Najzanimljiviji su, svakako, pećnjaci iz ruševina donje palače kraljevskog dvora: njihovi zidovi su rađeni domaćom keramičkom tehnologijom, a slobodna vanjaska ploha ukrašena je grbom kralja Tvrtka II Tvrtkovića i kaligrafski ispisanom kraljevskom titulom na latinskom jeziku, slovima tzv. gotičke frakture. Od ovoga pećnjaka pronađen je i dio kamenog kalupa te veći broj ulomaka otisnutih pozitiva. Grb je formiran od štita, krune, inicijala kraljevog imena (ST – Stjepan Tvrtko), a legenda glasi: TVRTKO: G.: TRTKONVS: REX: RASCIE: ECCT: GRACIE (TVRTKO PO MILOSTI BOŽJOJ TVRTKOVIĆ KRALJ RAŠKE, BOSNE ITD.). Neposredne ikonografske analogije za ovaj pećnjak nisu zapažene u bližim srednjoevropskim kulturnim centrima. No, kako likovni sadržaj ovoga pećnjaka odgovara ustaljenim motivima pečatnih slika, to je, vjerojatno, i kalup za ovaj pećnjak izradio jedan od gravera – pećatorezaca, čija je aktivnost bila vrlo intenzivna na dvoru Tvrtka II.

Drugi pećnjak, čiji je kalup bio izrađen od domaće keramike, imao je u mreži raznolikih lučnih elemenata listove rustificiranih polupalmeta. Njegovi fragmetni su također nađeni u ruševinama donje palače bobovačkog dvora. – Kalup trećega pećnjaka nađen je u blizini franjevačke kuće na Bobovcu. Po tehnologiji se razlikuje od ostala dva, jer mu zidovi odgovaraju fakturi cigle. Rekonstruirani ukras pokazuje motiv akantusove lozice, kojim je praktično ispunjena sva vanjska površina pećnjaka.

Značajno je konstatirati da su kalupi za prva dva pećnjaka, bez sumnje, izrađena na Bobovcu, dok je treći ovamo došao importom.

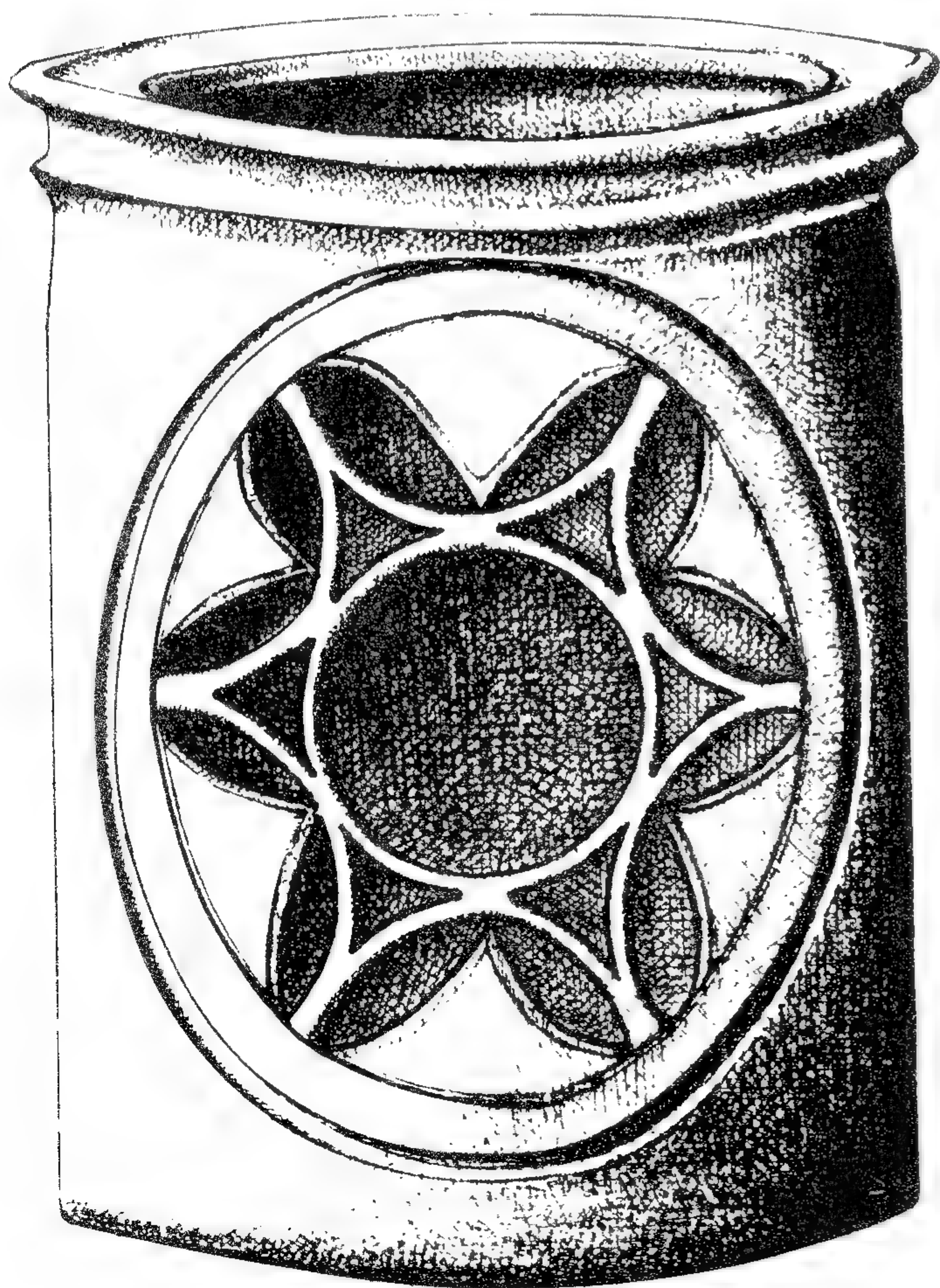
Tridesetih i četrdesetih godina XV stoljeća keramika se u Bosni pojavila u još jednoj funkciji. Radi se o keramičkim svjetilkama na Bobovcu, za koje nije bilo moguće naći punih analogija u susjednim kulturnim zonama. Jedan tip ovih svjetiljki nađen je na mjestu glavnog portala kraljevskog dvora, a drugi – u ruševinama franjevačke kuće na Bobovcu. Osnovna forma obaju tipova je cilindrična, veličine su približno jednake, a i motivi dekorativne perforacije za propuštanje svjetla u biti su isti (preplet kružnih i lučnih traka). Ipak, među njima postoje i značajnije razlike: svjetiljke sa dvora isključivo su rađene u fakturi cigle, a one iz samostana imaju zidove od

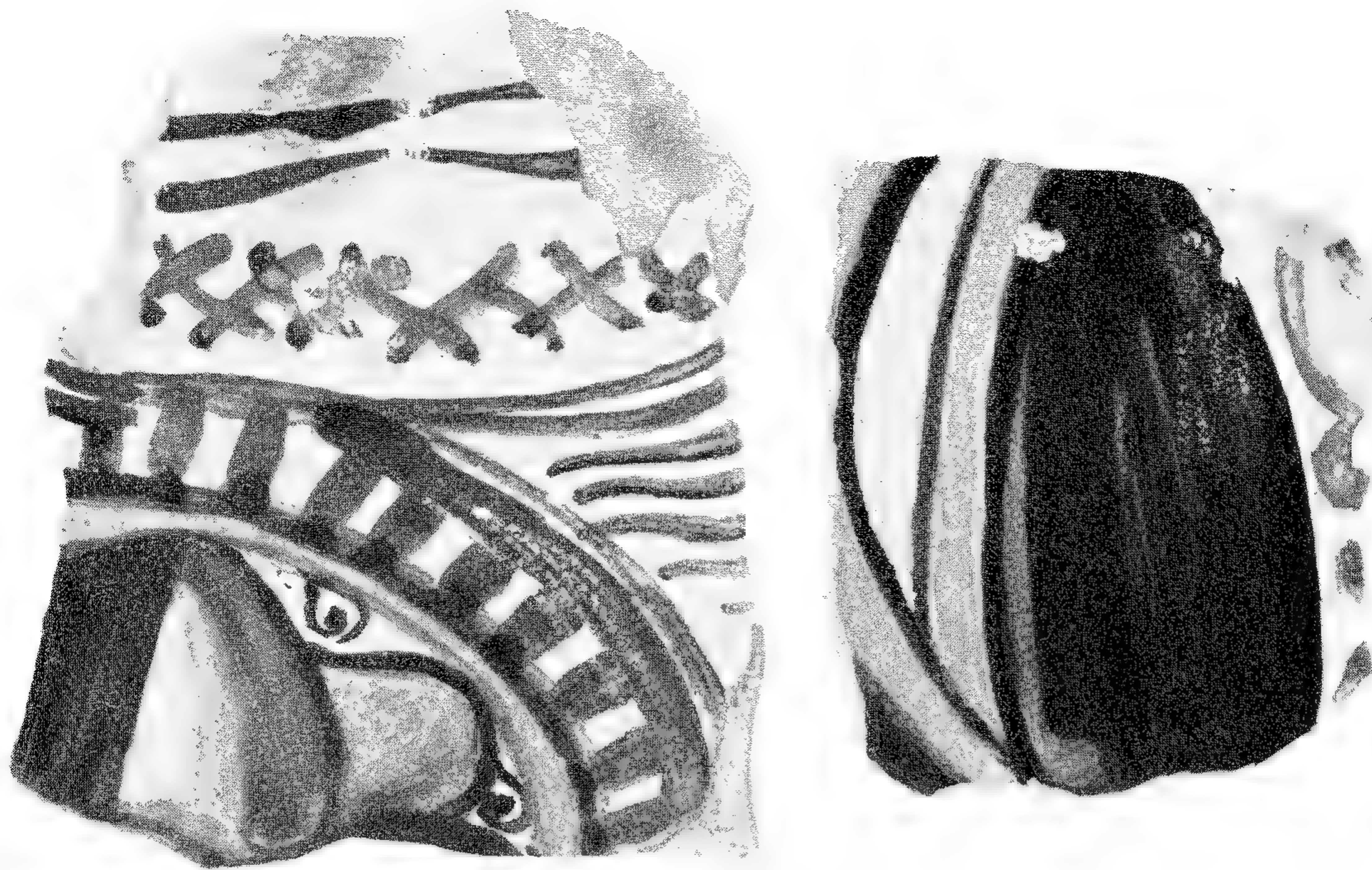
Sl. 187 – Keramički svijećnjak
sa Bobovca

svjetlosive pečene zemlje i prevučene su tamnozelenom caklinom – i s vanjske i s unutrašnje strane; ove zadnje imaju konične dodatke s donje strane, a vjerojatno su imale i pokretne (konične) poklopce s gornje strane. – Prilagodene funkciji na otvorenim prostorima, puštajući diskretno svjetlo kroz svoje mrežaste otvore, ove svjetiljke su u velikoj mjeri doprinosile bizarnoj ljepoti ambijenta, kakav je bio, primjerice, natkriveni pristup portalu kraljevskog dvora na Bobovcu.

Pogled na umjetničku vrijednost keramike u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini ne bi bio potpun ako se ne bi spomenula i relativno široka upotreba posuđa izrađenog u tehnici majolike i njoj sličnim tehnikama. Istina je da se ti predmeti, koji su imali visoke umjetničke domete, nisu izrađivali na našem tlu. Ipak, naručivanje, izbor i upotreba relativno širokih razmjera ove keramike, svjedoči o afinitetima, ukusima i željama sredine koja ih je koristila. – Ulomci posuđa od majolike nalaze se na ruševinama svih istraživanih gradova Bosne i Hercegovine. Ipak su, bar za sada, glavna nalazišta: Kraljeva Sutjeska, Bobovac i Blagaj kod Mostara. – Vrste majoličkog posuđa pretežno su vrčevi, a zatim – tanjuri, pladnjevi, čaše i zdjele. Najbrojniji su proizvodi iz Faenze, ali se mogu raspoznati i predmeti iz drugih keramičkih centara u Italiji. Po stilu, većina njih pripada cvjetnoj gotici

*Sl. 188 – Keramički svijećnjak
sa Bobovca*

Sl. 189 – Ulomci majolike. Bobovac

XV stoljeća sa dominantnom plavom bojom. Nešto rjeđi su primjerci tzv. arhajskog stila XIV st. sa bojama žućkastih i smeđih tonova.

Kao specifičan primjer upotrebe keramičke tehnologije i umjetnički zanimljiv motiv, spominjemo kameni kalup – negativ sa grbom kraljice Doroteje Gorjanske, žene kralja Tvrtka II.

O majstorima koji su izrađivali keramičke predmete malo se može reći. Oni su u najvećem broju potpuno anonimni, ili su ostavili samo blijede i simbolične tragove svoje individualnosti. Tako se na domaćem keramičkom posuđu sa Bobovca razabiru lončarski znakovi desetak radionica; među njima se po broju ističu znakovi sa svastikom i uokvirenim križom. Za proizvode u fakturi cigle može se tvrditi da su ih radili putujući strani majstori, vjerojatno odnekle iz Panonije. Za neke pećnjake bili su pribavljeni u keramici odliveni kalupi, dok je kamene kalupe za „grbovni“ pećnjak Tvrtka II i za grb kraljice Doroteje, svakako izradio neki pečatorezac u domaćem kamenu – miljevini.

Sl. 190 – Ulomak pladnja od majolike. Bobovac

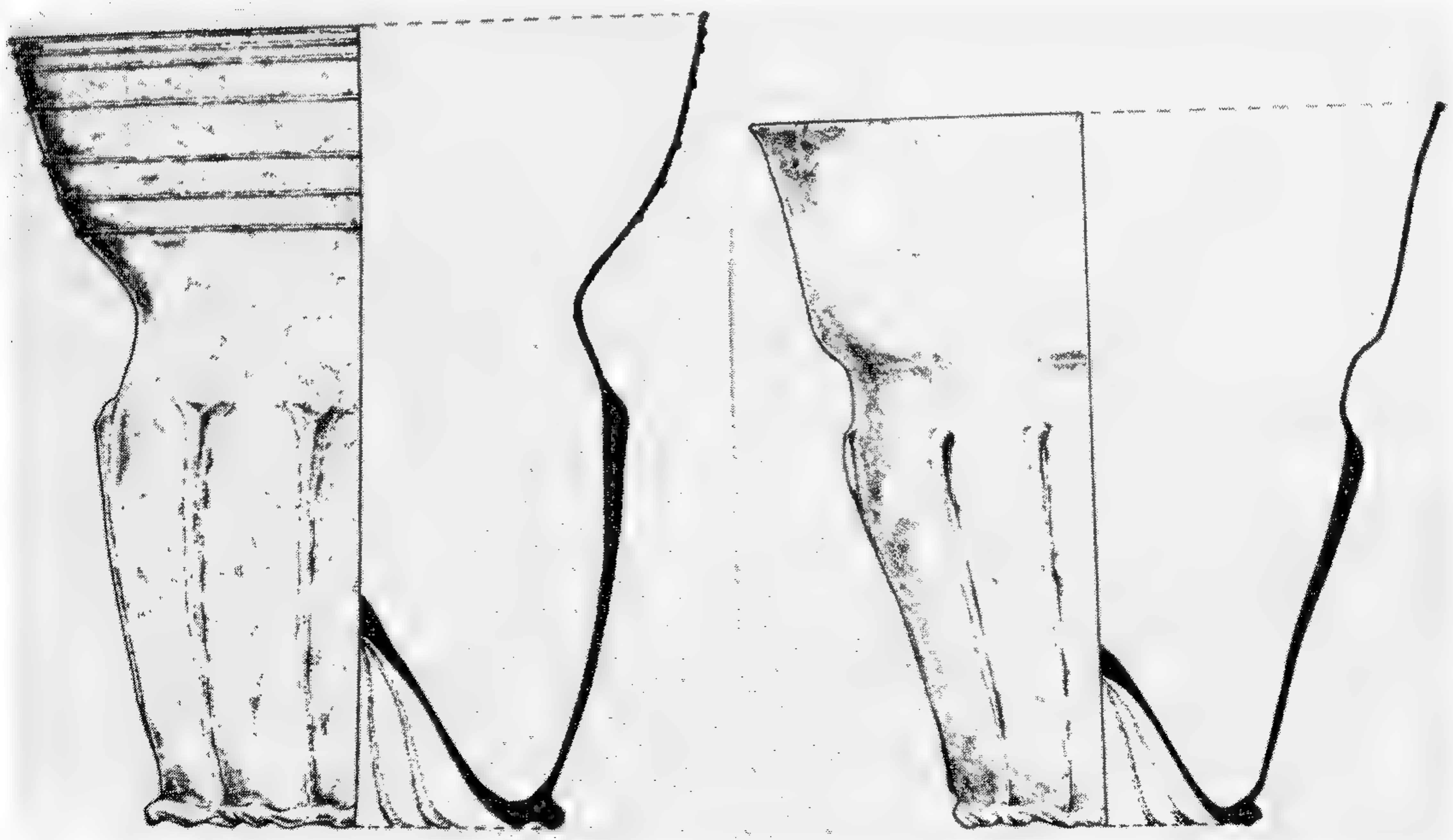
STAKLO

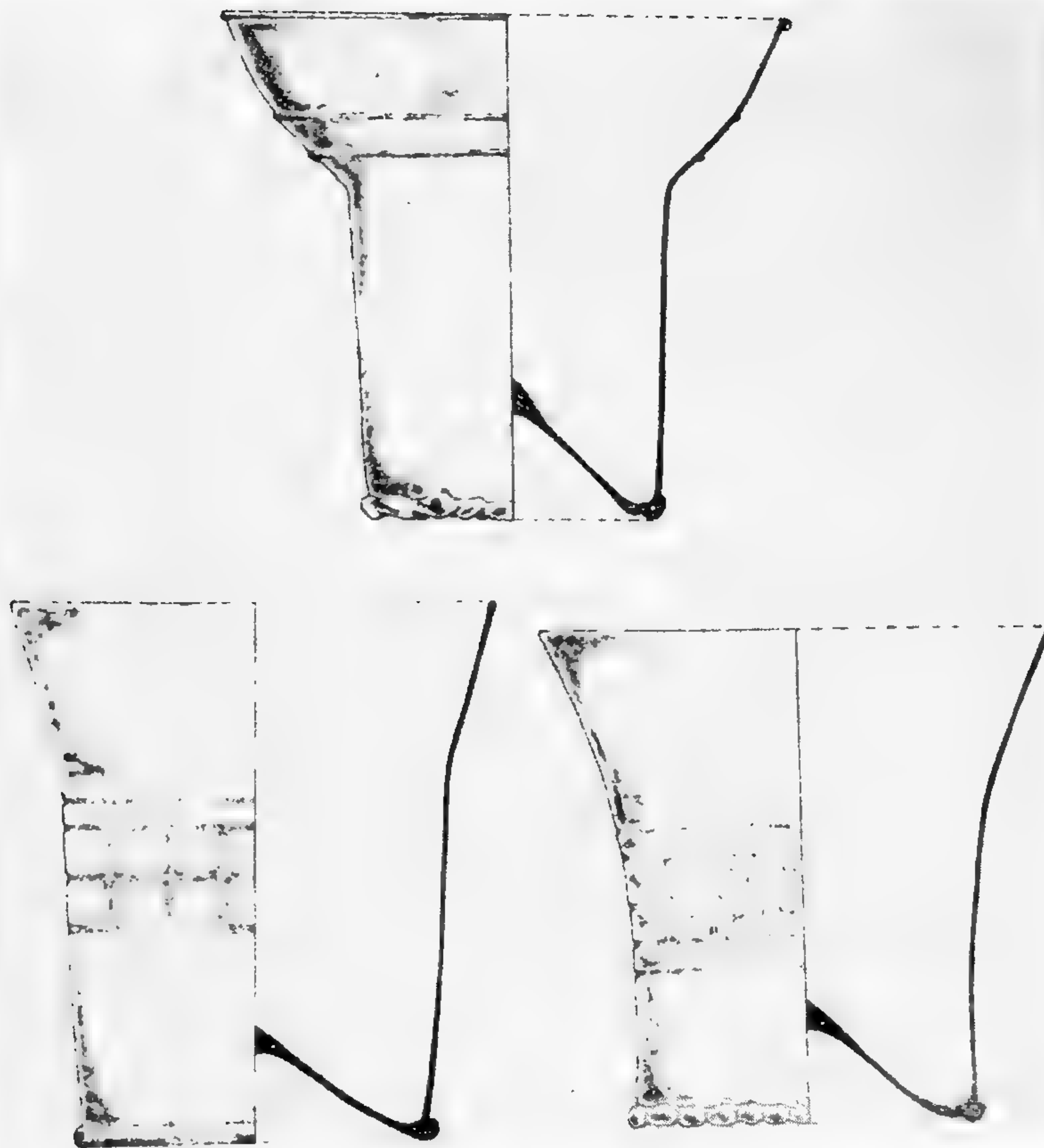
Na tlu Bosne i Hercegovine staklo se nikada nije proizvodilo; stoga se ne može govoriti ni o umjetničkom stvaralaštvu u ovom materijalu. Ipak, povijest umjetnosti i kulture dužna je zabilježiti – i dokumentirati – onu društvenu i kulturnu atmosferu koja je ulagala velike napore da bi iz dalekih zemalja nabavila robu čija je ljepota i dopadljivost imala očitu prednost nad čistom funkcionalnošću. Da stvar bude zanimljivija, sticajem kapricioznih povijesnih okolnosti, desilo se da nalazi stakla sa područja Bosne i Hercegovine predstavljaju bolju dokumentaciju o vrstama venecijanskog stakla XIV i XV stoljeća nego što je ima i sama Venecija sa Muranom. Kolekcija od 6 čitavih čaša i tri boce, nađene u grobovima XIV i XV stoljeća, predstavljala bi dragocjenost u bilo kojem svjetskom muzeju. Za upoznavanje tipoloških osobenosti i raznolikosti formi, ipak su najvažnija arheološka nalazišta: ruševine vladarskih dvorova u Kraljevoj Sutjesci, na Bobovcu i na Blagaju. Pojedinačnih ulomaka staklenog posuđa može se naći na ruševinama većine starih gradova – utvrda u Bosni i Hercegovini.

Najveći broj nalaza stakla pripada posuđu, gdje, opet, dominiraju čaše. Nalazi prozorskog stakla su znatno rjeđi, a samo u Kraljevoj Sutjesci zasvjedočeno je i postojanje bojenih vitraža.

Zanimljivu specifičnost srednjovjekovnog stakla u Bosni i Hercegovini predstavljaju čaše od vrlo tankog stakla, koje je sasvim prozirno ili diskretno nijansirano u čitavom spektru žućkastih i zelenkastih tonova. Karakteristični oblik ovih čaša je izrazito proširenje gornjeg dijela, tako da se približava formi pehara, te kupasto i prema unutrašnjosti ispupčeno dno. Ljepotu

Sl. 191 – Staklene čaše. Likovna rekonstrukcija. Kraljeva Sutjeska

Sl. 192 – Primjerci staklenih čaša. Likovna rekonstrukcija. Kr. Sutjeska

Sl. 193. – Stakleni medaljon iz Kraljeve Sutjeske

čša povećavaju izrazito dekorativni elementi: nizovi vertikalnih rebara, ojačani i često tordirani rubovi dna, te – često – aplicirane horizontalne niti modrikaste boje oko gornjih dijelova čše. (Nalazišta: Stari Kakanj, Biskup kod Konjica, Veličani kod Trebinja, Bijeljina, Kraljeva Sutjeska i Blagaj).

Osim čša raznih veličina (od 1 dcl do jednog litra) među arheološkim nalazima mogu se raspoznati i druge forme staklenog posuđa, kao što su: pehari, pladnjevi, zdjele i boce.

Kao specifična sredstva ukrašavanja, uz već spomenute, susreću se: boja u strukturi, bojeni ornamenti na površini, urezivanje, strigilacija (usukivanje), aplikacija staklenih kapi, inkrustacija.

Jedinstven je nalaz staklenog medaljona sa urezanom predstavom neke barske ptice iz Kraljeve Sutjeske.

Novija istraživanja pokazala su da je najveći uvoz stakla na Balkan, pa i u Bosnu, dolazio iz Mletaka, odnosno iz velikih staklarskih radionica u Muranu. Neki, tipološki izraziti primjerci tzv. njemačkog stakla (čše akvamarinske boje sa staklenim kapima iz Sarajeva i Gacka) ukazuju i na srednjoevropske radionice koje su poslovale sa našim krajevima. U XV stoljeću svakako je bilo uvoza stakla iz dubrovačkih i, možda nekih drugih, neistraženih, radionica na Balkanu.

UMJETNIČKA OBRADA METALA

Tokom cijelog srednjeg vijeka *umjetnička obrada metala* u Bosni bila je, po obimu i društvenom značaju jedna od najvažnijih umjetničkih djelatnosti. U stvaranju ove umjetnosti učestvovao je velik broj umjetnika – zlatara, koji su, na žalost, gotovo uvijek ostali anonimni. Istina, danas je moguće navesti po imenu veći broj zlatara koji su radili u Bosni, ali ni u jednom slučaju se ne može povezati umjetničko djelo i njegov autor. Osim toga, i naše poznavanje pojedinih zlatara pati od jednostranosti: po imenu znamo uglavnom zlatare iz Dubrovnika koji su privremeno radili u Bosni, ostali majstori poznati su samo izuzetno i pojedinačno.

Najstariji po imenu poznati zlatari za koje se zna da su radili u Bosni jesu braća Matej i Aristodije, sinovi Zorobabelovi. Oni su, po svjedočanstvu Tome Arhiđakona, bili splitski građani, mladost su proveli u Zadru, a porijeklo vuku čak iz Apulije u Italiji. Bavili su se slikarstvom i zlatarstvom, ali i propagiranjem patarenskih religioznih ideja na prelazu iz XII u XIII vijek; područje njihove djelatnosti često je bila Bosna. Životni put ovih zlatara u velikoj mjeri označuje pravac i porijeklo uticaja koji su vršeni na srednjovjekovno zlatarstvo u Bosni. Taj uticaj u starije doba dolazio je iz srednje Dalmacije, a zasnivao je i geografskim smještajem najvažnijih nalazišta nakita XII i XIII vijeka u Bosni (Grborezi kod Livna i Čipuljići kod Bugojna), zatim stilskim osobinama ovoga nakita, koje upućuju na dalmatinskohrvatsku kulturnu grupu. Uticaj srednje Dalmacije u ovom periodu pokazuje i poznati zapon humskoga kneza Petra, koji je početkom XIII vijeka bio i gradski knez Splita. Drugom polovinom XIII i početkom XIV stoljeća o zlatarskoj umjetnosti, kao ni o drugim domenima kulturnog života, nema gotovo nikakvih podataka. Ipak, na osnovu nekih općih indicija, kao što su vladanje Šubića u Bosni i kovanje njihova novca, može se pretpostaviti da je i u ovo vrijeme uticaj srednje Dalmacije na zlatarstvo u Bosni bio jači nego i jedan drugi.

Sl. 194 – Zvono dubrovačkog majstora Marka Pribislava iz 1410. godine

Međutim, već u ovo doba može se konstatirati jačanje upliva iz Dubrovnika. U sljedećim periodima uticaj srednje Dalmacije osjetno slabi i teritorijalno se ograničava na predjele zapadne Bosne. Ostalom zemljom, naročito centralnom, istočnom i sjeveroistočnom Bosnom kao i Humom, dominira utjecaj dubrovačkih zlatara, koji već 1306. godine (u Dubrovniku) stvaraju svoj zanatski ceh, a tokom XIV i XV vijeka postižu neobično visok umjetnički domet.

Popis dubrovačkih zlatara za koje se zna da su radili u Bosni prilično je dugačak. Godine 1325. opljačkan je negdje u Bosni dubrovački zlatar Blaž (Vlaho). Nekoliko godina kasnije (1343) zlatar Braja obavezuje se da će sa svojim pomoćnikom Ivanom ići u Bosnu i Srbiju i da će se tamo baviti svojim zanatom. Više od jednoga decenija (1346–1359) može se pratiti djelatnost zlatara Dobro Benvenutića u istočnoj Bosni (u Srebrenici i Kušlatu); on je u Dubrovniku izrađivao kalupe za dubrovački novac, ali se u Srebrenici protuzakonito pokušao služiti tim kalupima za svoj račun. I neki drugi članovi njegove porodice bavili su se zlatarstvom, i to baš u Srebrenici. Godine 1358. radili su u Bosni Gulielmo i Šimun Stjepanov; na molbu bosanskog bana Tvrtka, Malo vijeće dozvolilo je zlataru Radoju 1365. godine

da napravi kalupe kojima će se u Bosni kovati novac; Matko Benvenutić išao je u Bosnu sa Tvrtkovim kapelanom Ratkom 1376. godine. U Neretvi (Drijeva) 1397. godine rade zlatari Radoslav Tvrtković i neki Lazar, a 1444. godine zlatar Vukan. U prvoj polovini XV vijeka u Srebrenici radi više dubrovačkih zlatara: Petar (1428), Vlahuša Obradović, Petko Pripković, Antun Marojević sa pomoćnikom, Marinko, Stipan Stojisalić.

U vremenu između 1414. i 1429. godine u Visokom (Podvisoko) radili su: Jakša, Benac, Andruško Stjepković i Antonije Hranisalić. Najveći broj zlatarskih majstora radi u Fojnici: od 1434. do 1463. ovdje je radilo ukupno 12 dubrovačkih majstora, od kojih su neki tu ostali 8, a jedan čak i preko 20 godina. Njihova imena su : Vukac, Mileta Radičević, Ivan, Andruško Stipković, Radašin, Vitko, Anleta, Đurica, Benac, Milica, Živko i Lukša. U ostalim varošima bilo ih je manje: u Prači – Franjo (1424), u Foči – Stjepan Stojisalić (1443) i Jakša (1444), u Goraždu – Stjepan (1449), u Kreševu – Vukas (1449), u Konjicu – Franjo (1485), u Vrhbosni – Nikola Ratkov (1479). Na dvoru hercega Stjepana Vukčića rade 1454. godine majstori Radašin Radosalić i neki Stipan.

U samom Dubrovniku često se izrađuju zlatarski predmeti i šalju u Bosnu, bilo kao pokloni bilo kao trgovačka roba. Vojvoda Sandalj Hranić primio je u više navrata od dubrovačke vlade na poklon razno srebrno

Sl. 195 – Brončani kotlić sa Bobovca

posude; po njegovoj narudžbi trebalo je da Marin Adamović i Dabiživ Stanišić izrade dvije „okrugle“ od dukatnog zlata, a majstor Živko Vujaković – srebrni vrč. Zlatar Pavko Stojčić ponio je 1447. da proda vojvodi Stjepanu Vukčiću dva buzdovana, tri palice (nadžaka), dvije žlice i dva svijećnjaka, sve izrađeno u pozlaćenom srebru. Franjevci iz Kreševa naručili su 1493. godine kod poznatog majstora Ivana Progonovića jedan srebrn pozlaćeni križ. Bosanske plemkinje, kao, npr., Jelena, žena Hrvoja Vukčića, Katarina, žena Sandalja Hranića i druge, naručuju kod splitskih i zadarskih majstora umjetnički izrađene relikvijare za čuvanje svetačkih moći.

Osim djelatnosti ovih zlatara iz Dubrovnika i sa primorja uopće, mora se računati i sa majstorima iz drugih kulturnih centara iako o njima nema direktnih podataka. U obzir dolaze susjedne oblasti: Srbija, Slavonija i Hrvatska, ali i udaljenije – Italija, Ugarska i Njemačka. Od poznatijih evropskih majstora čija su djela bila cijenjena i nabavljana u Bosni može se navesti samo Rambot Vachter, porijeklom iz Bruggesa u Flandriji, koji je sa svojim sinom Rajmondom, polovinom XV vijeka, duže vrijeme radio u Dubrovniku, a povremeno odlazio i u Bosnu. Koliko je njegovo poslovanje s Bosnom bilo obimno vidi se iz podatka da mu je herceg Stjepan Vukčić, prilikom jednog obračuna, ostao dužan još punih 5.000 dukata. O domaćim zlatarima podaci su oskudniji; zna se zapravo samo za one koji su imali kakve veze sa Dubrovnikom ili ostalim primorjem, pa se o njima sačuvao trag u arhivskoj građi. Najstariji podatak potiče iz 1314. godine kada je u radionicu Ivana Logija u Dubrovniku stupio na izučavanje zlatarskog zanata neki Prodan, sin Piskule iz Vrma u trebinjskoj oblasti; učenje zanata trebalo je trajati 13 godina. Prema sačuvanim ugovorima zna se još za slijedeće Bosance koji su učili zlatarstvo u Dubrovniku. Tako je Ratko Bogdanović iz Trebinja učio kod majstora Pripka Butkovića (1377); Dobrašin Milčić iz Bilećkih Rudina – kod Radoslava Male (1374); Stojko Petrović iz istog kraja – kod Aleksija Kalodurđevića (1391), Prvinac, sin Ivanka Septunića iz Ljubomira – kod Ratka Pribilovića (1393); Radoje Bokanov iz Popova polja – kod Hranislava Đivojevića (1393); Radiša, sin Brajana Tolislavića iz Nevesinja – kod istog majstora (1395); Stojislav Radanović iz Dabra – kod Dobroslava Bogdančića (1393); Bogdan Dobrašinović iz Podborča – kod Živka Gojakovića (1454); Radonja Radojević iz Korita – kod Ivana Progonovića (1460); Cvjetko Radosalić iz Fojnice – kod Petra Dimitrovića (1493); Petar Radojević iz nepoznatog mjesta u Bosni – kod Marina Ratkovića (1496); Marin Dobrovidović iz Konjica – kod Jurja Franjina (1512).

Neki mladići iz zapadnih krajeva današnje Bosne uče zlatarstvo u Zadru. Tako je Jelena, žena Valenta iz Dubice, 1399. godine dala sina Mateja na zanat majstoru Benediktu Jakovljevu; Stjepan Cvjetković iz Japre stupa na izučavanje zanata koj Jurja Kristoforova 1398. godine; Juraj, sin Stanka iz Sane, počinje zanat kod Tomaša Martinuševića 1399, a Mihovil, sin pokojnog Jurja iz Ostrožca, – kod Jakova Farkaševa. Godine 1405. stupa na zanat neki Juraj, sin Grgura iz Pseta, – kod Antonija Vladislavića, a 1440. Stipan Mišljenović iz Bosne dao je sina Jurja, dječaka od 8 godina, na zanat majstoru Jurju Paparčiću. 1431. godine neki Kuzma, sin Jurja iz Posavine, stupio je na zanat kod majstora Franula Tomaševa.

Kao samostalni majstori domaćeg porijekla mogu se navesti po imenu: Radoje iz Kušlata (1349), Radoš Popović također iz Kušlata (1363), Divac

Sl. 196 – Umiranje bana Stjepana II. Prizor sa rake sv. Šimuna u Zadru

vjerojatno iz prve polovine XV vijeka, za kog se zna po natpisu na nadgrobnom spomeniku u selu Mršićima kod Vlasenice. U isto vrijeme u Šibeniku radi zlatar Stjepan, sin Ivanov iz Jajca. U XV vijeku u Goraždu živi ugledna porodica Zlatarić; jedan arhivski podatak spominje 1438. godine zlatara Bosanca – Stjepana Milgostića; imena nekih sela i lokaliteta kao što su: Zlatari kod Višegrada, Zlatarine u Biskupićima kod Visokog, Zlatareva njiva u Lepenici i dr. također govore o domaćim zlatarima u Bosni. U turskim defterima XV vijeka zlatari se spominju u Goraždu, Čajniču, Vrhbosni, Fojnici i Srebrenici. Jedan fočanski zlatar – Kalimanić – poturčio se 1474. godine i dobio ime Ibrahim.

Osim ovih direktnih dokaza, o razvijenom domaćem zlatarstvu svjedoči i nekoliko indicija posrednog karaktera kao što su: široka upotreba zlatarskih izrađevina u životu srednjovjekovnih ljudi, postojanje dobre sirovinske baze za zlatarsku djelatnost i činjenica da su na starim domaćim tradicijama izrasli i značajni zlatarski centri turskog doba u Bosni. Poznata je ocjena jednog turskog historičara (Arseven) da je u cijelom turskom Carstvu Bosna stvorila najbolja djela zlatarske umjetnosti u filigranu.

Zlatarski proizvodi služili su srednjovjekovnom čovjeku, bilo kao čisti ukras bilo funkcionalno – kao ukrašeni predmeti ili dijelovi nošnje, oružja i bojne opreme, pokućstva, crkvenog namještaja, knjiga, slika i dr. Među zlatarske proizvode spadaju također pečati i novac.

Zlatarske izrađevine vjerojatno su doživjele svoju najširu upotrebu u nošnji. U doslovnom smislu riječi, zlatar je nastojao da ukrasi srednjovjekovnog čovjeka od glave do pete. Kraljevska i herceška kruna spadale su svakako u najvrednija djela zlatarske umjetnosti. Dok kraljevsku krunu znamo samo po izgledu, o hercegškim krunama Stjepana Vukčića pisani izvori daju i neke detalje: tako se spominje jedna biserna kruna i druga „koruna srebrna u 13 peča s kamenijem s kontrafantijem“ (riječ kontrafantije označuje slike – dakle likovne predstave). Biserni ukrasi vide se na kapama Stjepana II i bana Tvrtka. Metalne čelenke, naročito zoomorfne, također su proizvod zlatara. Ženski ukrasi za glavu bili su još bogatiji i upotrebljavale su ih sve socijalne grupe. Na kapi kraljice Katarine (na spomeniku u Rimu) raspoznaje se i jedan niz ukrasnih zrnaca, vjerojatno vijenac od bisera. Nekoliko dijadema u vidu niza ukrasnih pločica nađeno je u srednjovjekovnim grobovima XIV–XV vijeka (Bihać, Arnautovići kod Visokog, Grborezi kod Livna); kao materijal upotrijebljena je bronza i pozlačeno srebro. „Vjenačac biseran po crlenom bračinu na kom su 10 kameni crlenih a 6 plavetnijeh u zlatu i na nem broem bisera dvie sta i tri deseti zrna“ u ostavi Jelene Sandaljeve 1436. godine, zatim njezin „vijenac velikoga bisera s kamenci 16 položen po hazdeju“, te „oglavje s kameniem i sa biserom“ vjerojatno predstavljaju neke vrste počelice.

Sudeći po sačuvanom arheološkom materijalu i običajima koji su se očuvali sve do danas, najčešću vrstu nakita uopće, a ženskoga napose, predstavljaju naušnice. Arheološki nalazi sa nekoliko sistematski ispitanih lokaliteta (Grborezi kod Livna, Čipuljići kod Bugojna, Arnautovići kod Visokog, Mihaljevići kod Sarajeva) i veći broj slučajnih nalaza pokazuju nekoliko ustaljenih formi koje su karakteristične za ovu epohu bosanske kulturne povijesti. To su: jednostavna karika; naušnice sa tri koljenca u vidu manjih aplikacija; naušnice, također sa tri koljenca, ukrašene uzdužnim filigranskim žicama ili nizovima granula (tzv. naroskane naušnice); naušnice sa tri jagode; naušnice sa dvije jagode i kruškolikim privjeskom koji se razvio iz treće – srednje jagode; oboci ili naušnice zrakastog tipa. Kao materijal za izradu naušnica obično je upotrijebljeno srebro, samo ili sa pozlatom. Bronza i zlato susreću se znatno rjeđe. Kao specifične zlatarske tehnike upotrijebljene su najčešće razne vrste filigrana i granulacije. Ljepotom umjetničke obrade ističu se naušnice sa kruškolikim privjeskom i naročito oboci u kojima su često uglavljeni biseri i drago kamenje. Oboci se ponekad spominju i u pisanim izvorima. Tako je 1375. godine humski feudalac Nenac

Čihorić deponirao u Dubrovniku jedan par slavenskih okruglih naušnica od zlata sa dragim kamenjem, i to sa umetnutim safirima, rubinima i krupnim perlama u krugu oko njih. U pokladu Jelene Sandaljevice 1436. godine spominju se: „oboci zlati sa 4 kameni crlene velike a 2 mala sa 12 zrna velikoga bisera, okovani vsi u zlatu i pri nih dvie grivnice manega bisera“, zatim „druzi obotci, u kojih su 4 kameni plavetni i 4 crlenih u zlatu“, „oboca načinjena biserom sa 4 balasi i ošt“, „oboca načinjena biserom sa 4 balasi i 4 safini“. Ista plemkinja imala je 1442. godine, između ostalog, velike i male oboce.

Ogrlice se dosta rijetko susreću u arheološkim nalazima. Na liku kraljice Katarine raspoznaje se neka dvostruka ogrlica, a i „kolarini koji su s kamenijem“ u testamentu hercega Stjepana također su neka vrsta ogrlice.

Na vratu, ali i na drugim mjestima, kao što su kapa i gornji dijelovi odjeće, često su nošeni ukrasni privjesci raznolike forme, materijala i umjetničke izrade.

Karakterističan funkcionalni ukras muške nošnje XIV i XV vijeka predstavljaju puceta. Najobičnija forma su srebrna puceta u vidu kugle, promjera do 1,5 cm, sa malom petljom. U grobovima se nalaze pojedinačno, ali i u većem broju: po 7, 13, 36, 54, ili čak – 111 (Sankovića nekropola u Biskupu kod Konjica). Ovakova puceta razabiru se i na dugačkim haljinama banova Stjepana i Tvrtka, gdje su nanizana, bilo samo do pasa bilo cijelom dužinom od vrata do donjeg ruba haljine. Pisani izvori spominju „biserna puceta“ kralja Dabiše 1392. godine, te zlatna puceta Jelene Sandaljeve 1442. godine. Na portretu nekog feudalca u Dobrunu (freska) ovakva puceta raspoznaju se na prsima i na rukavima.

O narukvicama ovoga doba ne zna se ništa pouzdano. Tzv „zoia sclavonica“ od pozlaćenog srebra, koju je 1285. godine jedan dubrovački trgovac prodao sestri vlaškog katunara u Humu, može označavati i ogrlicu i grivnu i pojas.

Prsten je vrlo raširena vrsta nakita. Osim funkcije čistog ukrasa, on često ima i simbolično ili kultno značenje. Treba se samo podsjetiti na vjerenički ili pečatni prsten te na priče o čarobnom prstenu, i slično. Nosili su ga i muškarci i žene gotovo svih društvenih slojeva.

Najbrojniji su prstenovi koji imaju ukrasnu krunicu u vidu manjeg ili većeg zadebljanja, odnosno aplikacije. Na prstenju sa kamenom kruna je formirana tako da se u nju može uglaviti dragi kamen. Najljepši primjerak prstena sa kamenom, nađen u Bosni, jeste zlatni prsten iz kraljevskog groba u Arnautovićima kod Visokog (vjerojatno je to prsten kralja Tvrtka I).

U arheološkoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu i u zbirkama nekih drugih muzeja po Bosni i Hercegovini nalazi se više desetina srednjovjekovnih prstenova. Osnovne forme ovoga prstenja su: obična karika ili obruč od lima, prsten sa krunom, prsten sa kamenom, pečatni prsten i neki drugi oblici.

Karike od tanje ili deblje žice mogu biti sasvim zatvorene ili samo savijene. To isto važi i za obruč od lima, koji može na sebi imati i raznu ornamentiku izvedenu pretežno graviranjem. Kod pečatnog prstenja na kruni je izrađen negativ grba, amblema ili monograma, ali se ponekad susreće i neka lozinka, kao što je to slučaj sa prstenjem iz Vručice kod Teslića gdje su nađena tri zlatna prstena na kojima je ugraviran natpis: Virnoga bog

pomaga. U pisanim izvorima češće se spominju pečatni prstenovi. Među najstarije podatke spada otisak pečatnog prstena bana Ninoslava iz prve polovine XIII vijeka. Pečatni prsten imao je Tvrtko i drugi bosanski kraljevi. U dokumentima o blagu Hranića-Kosača spominju se: „prsteni zlati sa 2 kamena plavetna i 1 safir“, „prsten s očcem zmajevem“, prsten u kom je kamen safin i 1 bilcuzac i ostali prstenci“, „prstenci gospodina Hercega što ih se nagdje s kamenjem“. Iz testamenta Pribislava Vukotića (1475. godine) vidi se da je on imao pečatni prsten od zlata, a njegova žena 7 zlatnih prstenova sa dragim kamenjem. Sudeći po arheološkim nalazima, glavni materijal od kojega je pravljeno prstenje bilo je srebro. Osim toga, susreće se bronza, mesing, željezo i olovo. Zlato je među arheološkim nalazima dosta rijetko, ali se iz pisanih vrela vidi da su najviši slojevi feudalaca imali uglavnom zlatno prstenje.

Naročiti predmet ukrašavanja srednjovjekovnog čovjeka u Bosni bio je pás. Na nekim primjercima pasova daleko je više radio zlatar nego tekstilni ili kožarski majstor, a bilo je pojaseva izrađenih od samog metala. Godine 1313. srebrni pojas popovskog kneza Mubrata Slavomirića prodat je za 113 perpera. Već je spomenut zlatni pás kraljice Jelene koji je ona bila založila u Dubrovniku. Kraljica Gruba imala je 1399. godine „pojas srebrn pozlakien s objema čelma i dva desete i dvie čupci po nijem“. U Dubrovačkom arhivu već u XIII stoljeću spominju se slavonski srebrni pojasevi, a u XV stoljeću i bosanski pojasevi okićeni srebrom. Kakvih je sve pojaseva bilo kod bosanskih velikaša pokazuju popisi ostava i oporuke porodice Hranića-Kosača. Među ostalim, tu se spominju: „pojas veriga pozlakjena a jest u noj 22 litre i 10 unca“, „pojasa uznosila dva pozlakjena a druga dva niska od kieh dva na velutu a jedan na črljeni koži a jedan na svilni tkanici“, „pojas srebrn pozlaćen nizak na črleni svioni tkanini“, „pas činjen s biserom“, pas lijep i velik zlatan na pantareli crveni što je činio Rambot“, „pas srebrn pozlaken na tkanicu plavetnu“, „pojas biseran na hazdeju crvenu“. Iz oporuke kneza Pribislava Vukotića, komornika hercega Stjepana, vidi se da su i knez i njegova žena imali veći broj srebrom ukrašenih pasova. Posebnu vrijednost imaju knežev zlatni pas, te veliki pas od pozlaćenoga srebra, izrađen na bosanski način. Ne zna se da li se ovaj bosanski pas izdvajao od ostalih po kroju ili ornamentici.

Jedina detaljna predstava pojasa u likovnim izvorima vidi se na nadgrobnoj ploči kralja Tvrtka II na Bobovcu; sa velikom vjerojatnošću može se pretpostaviti da je ukrasni motiv hrastova lišća na ovom pojasu bio izveden u zlatu. Ornamentika pojasa raspoznaje se dosta jasno i na portretu „protovestijara“ u dobrunskoj crkvi, kao i na nekim minijaturama.

Do danas nije sačuvan nijedan primjerak srednjovjekovnog pojasa iz Bosne. Među ostacim odijela u grobovima nailazilo se samo na kopče i zapone. Jedan od ovih zaponi ima naročitu vrijednost, kako po samoj umjetničkoj izradi tako i po historijskom značaju, jer se može atribuirati poznatoj historijskoj ličnosti. To je zlatni zapon humskoga kneza Petra, koji u svojstvu velikoga kneza vlada u Humu od kraja XII do četvrtog decenija XIII vijeka. Neko vrijeme bio je on i knez grada Splita. Zapon ima formu kružnice sa iglom na osovini. Sa obje strane plohe zaponi organizirane su u dva koncentrična kruga. Unutrašnji krugovi ispunjeni su motivom stiliziranih akantusovih

listova u nizu. U vanjskom krugu na jednoj strani prikazano je 15 životinja (ptice, psi i neke fantastične životinje) u raznim međusobnim pozama. Na drugoj strani krug je ispisan ćirilskim i latinskim natpisom „* zapon velega kn'za hlmskoga Petra“, a u nastavku „pretende comiiti Petr(o)“, što u prevodu znači: Zaštiti kneza Petra. Sudeći po sadržaju natpisa, zaponu se pripisivala i magična moć amajlije.

Sa raznih drugih mjesta u Bosni potiču zaponi u vidu jednostavnih malo spljoštenih karika, krune ili pravokutne forme. Od ovakvih jednostavnih, malo ili nikako ukrašenih karika, znatno se odvaja jedna kopča, zapravo vrsta pafte, čije su pločice izrađene u vidu stilizovanog biljnog motiva, te ukrašene crvenkastim kamenom i graviranjem.

Oružje i bojna oprema često su bili predmet posebnog ukrašavanja na kojemu su radili zalatari. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu čuva se pozlaćena mamuza trebinjskog župana Grda iz druge polovine XII vijeka. U Čipuljićima kod Bugojna iskopan je par pozlaćenih mamuza koje po svome tipu pripadaju XIII stoljeću. Herceg Hrvoje Vukčić, prema predstavi u njegovom misalu, također nosi zlatne mamuze. Dubrovački zlatar Pavko Stojčić spremio se 1447. godine da odnese i proda vojvodi Stjepanu Vukčiću buzdovane, palice i druge predmete, izrađene u pozlaćenu srebru i kristalu. Knez Pribislav Vukotić ostavio je iza sebe i jedan srebrom ukrašeni mač, zlatne mamuze, srebrom ukrašeni bodež i drugo. U oporuci kraljice Katarine određeno je, između ostalog, da se njezinu dvorjaninu da mač sa srebrnim ukrasom, sinu Sigismundu – mač njegova oca kralja Tomaša, okovan srebrom (ali pod uslovom da se vrati na kršćansku vjeru); obadvoje djece – Sigismund i Katarina treba da dobiju srebrni bodež. S obzirom na to da se radi o umjetnički urešenim i naročito cijenjenim mačevima, nije isključeno da je upravo ovaj Tomašev mač predstavljen i na njegovoj nadgrobnoj ploči na Bobovcu.

Raznim zlatarskim tehnikama često su izvedeni i ukrasi na konjskoj opremi. Široki pokrivači konja na banskim i kraljevim pečatima ukrašeni su križem, odnosno kraljevskim grbom. Na ovim posljednjim vide se i ukrasi na uzdi u obliku gusto nanizanih privjesaka. Ukrašena konjska oprema – remenje kojim je vezano sedlo – raspoznaje se i na likovima konjanika sa stećka iz Zgošće. Pisani izvori također su ostavili traga o ukrašavanju konjske opreme. Godine 1398. spominje se neki srebrni ukras za sedlo vojvode Radića Sankovića. U ostavi banice Anke, Sandalja i Katarine 1406. godine bila je i „naprava konska uzda, prsine i pohve kože, srebrom pozlakjeno a žvalo gvozdeno i na glave trak svilan s putoi bisernem drobnemi“. U zaostavštini hercega Stjepana nalazile su se „pohve kože konske načinene s malo srebra“, zlatna uzda i još neki dijelovi konjske opreme.

Na dvorovima bosanskih vladara i vlastele bilo je i predmeta umjetnog zlatarstva koji su imali isključivo ukrasnu ili dekorativno-simboličnu funkciju. Sačuvana je opširna prepiska o dijamantu koji je Tvrtko I kupio od jednog mletačkog trgovca za 400 dukata. Žena hercega Vlatka imala je skupocjen dragi kamen (mnogo cenni kamen), koji je bio toliko na glasu da se za njega znalo i u Carigradu, pa je Sultan Bajazid II 1481. godine preko Dubrovčana pokušavao i da ga kupi. Pribislav Vukotić ostavio je svojim kćerima dragog kamenja u vrijednosti od 116 dukata. U riznici Hranića Kosača nalazio se jedan lav srebrn pa pozlaćen, zatim drugi lav od bisera, soko od kristala

ukrašen srebrom i emajlom, 6 indijskih oraha ukrašenih pozlaćenim srebrom te „...šarkana dva viteška a treći šarkan nanen kako čovjek“ (šarkan = zmaj).

Kućni ukras činili su i razni umjetnički izrađeni amblemi i odlikovanja. Takvi su pobliže nepoznate divize koje herceg Stjepan ostavlja sinu Stjepanu, zatim zlatna diviza sa 5 raznih kamenova koju je Pribislav Vukotić dobio kao poklon od aragonskog i napuljskog kralja Alfonza. Iz pisanih izvora zna se i za divize hercega Hrvoja, koje su po svoj prilici izrađene u Dubrovniku. Knez Pribislav Vukotić posjedovao je amblem zmajevog reda koji je dobio od ugarskog kralja, zatim kolajnu koju mu je dodijelio ciparski kralj. Poznato je da je ugarski orden zmajevog reda svojevremeno dobio Hrvoje, Sandalj i neki drugi Bosanci.

Izrada zlatnog i srebrnog, a dobrim dijelom i brončanog posuđa, bila je također posao zlatara. Osim davanja funkcionalne forme i jednostavnih tehnika – pozlaćivanja i posrebrivanja – posuđe je ukrašavano i na više drugih načina. Tako su se u riznici Hranića – Kosača nalazile razne posude kao što su: „bačin (umivaonik) i čaše sa grbom Sandaljevim, brokete (sud za vodu) srebrne sa četiri staklena kamena i sa šest srebrnih ukrasa u obliku grane“, „krugla s pokrivačem zlata s kamenkom safinom“, „broketa zlata s jednijem balasom velicijem i s tri balasa mala i s tri safini i šest zrn bisera velikoga i tri zrna maloga“, „kupe zlate s dva kamenka“, „bucat serpentin napravljen zlatom koje učini Rambot“, žlice od koralja srebrom pozlaćene“, „viljuške i noževi ukrašeni koraljem i kristalom“, „boketa u sredio edan balas a okolo pet perala i eden diamant malahan i edan rubinik na glavi od angeoka“, „bokete s nešto bisernih zrna“, „konder ko je od Rambota ko je kamena jašpara“. Ne može se znati da li su tzv. bosanske srebrne zdjele bile bosanske po formi ili po ornamentici; sigurno je samo da su bile umjetnički ukrašene (lavorate) i obično pozlaćene.

Jedini do sada poznati primjerci srednjovjekovnog posuđa u Bosni su srebrna zdjelica iz franjevačkog samostana u Fojnici i brončani kotlić iz samostana u Kraljevoj Sutjesci. Fojnička zdjelica i po formi i po karakteru ornamentike odgovara sličnim sudovima iz Dubrovnika i nekih manastira u Srbiji. Sa unutrašnje strane ona je bogato ukrašena likovima ptica, jelena i drugih životinja smještenih u okvire gotičkih arkada. Kotlić iz Sutjeske formiran je u vidu baze antičkog (rimsko-korinskog) stupa i bogato ukrašen graviranjem na cijeloj vanjskoj površini. Sredinom kotlića teče pojas sa figuralnim kompozicijama koje predstavljaju konjaničku, pomorsku i pješačku bitku, te opsadu grada, sve uokvireno raskošnim vegetabilnim motivom. Na povrazu su prikazane glave dvaju delfina. Forma i ornamentika kotlića nesumnjivo pokazuju osobine pune renesanse i vjerojatno je to rad talijanskih majstora. Neprovjerenja tradicija kaže da je kotlić svojevremeno nađen na Bobovcu, i to u cisterni pred donjom palačom kraljevskog dvora.

Kao zlatarski proizvodi u pokućstvu spominju se i srebrni svijećnjaci, ali o njihovoj formi i načinu ukrašavanja nemamo nikakvih podataka.

Predmet zlatarskog ukrašavanja bile su također knjige i slike (ikone). Zapis na tzv. Batalovom evanđelju iz 1393. godine kaže da je knjiga bila okovana zlatom. Doberko, kancelar Sandaljeve prve žene Katarine, naručio je u kotorskog zlatara Andrije 1441. godine srebrne korice sa likovima izrađenim u reljefu za neku knjigu. „Ikonica srebrna na stupu s zlamenijem“

te „ikonica zlata... s sedam balas i s šest balasinov i devet žmiraldov i s dvadeseti i šest zrn bisera“, i „inkone koje su pri meni nošene (odnosi se na hercega Stjepana) okovane zlatom i srebrom i biserom načinjene“ – navode se u dokumentima o riznici porodice Hranić – Kosača.

Izrada predmeta namijenjenih javnom i privatnom kultu oduvijek je bilo omiljeno područje zlatarske djelatnosti. U muzejskim zbirkama nalazi se izvjestan broj metalnih križeva, koji su nađeni u grobovima; uz simbolično – vjersko značenje oni su istovremeno imali funkciju ukrasa i nosili se uz odjeću. Obično su izrađeni od bronz, a umjetnička vrijednost im je malena. Po umjetničkim kvalitetima ističe se jedino romaničko brončano raspelo iz Mujdžića kod Jajca, koje spada u grupu najstarijih i najljepših raspela kod nas. Drugi jedan križ više je zanimljiv po neobičnosti likovnog rješenja nego po umjetničkoj izvedbi. To je zapravo okov od brončanog lima kojim je bio okovan drveni križ. Tehnikom iskucavanja na jednoj strani izvedena je predstava razapetog Krista, a na drugoj strani je lik čovjeka na konju. Okrugle rupice u limu pokazuju da je križ na svim krakovima bio ukrašen dragim kamenjem.

Jedan podatak Dubrovačkog arhiva kazuje da su kreševski franjevci 1493. godine kod poznatog dubrovačkog zlatara Ivana Progonovića naručili da im od tri libre njihovog „finog srebra“ izradi i pozlati križ koji će ljepotom služiti na čast dobrom zlataru.

Ukrašeni moćnici – relikvijari, koji često predstavljaju prava remek-djela zlatarske umjetnosti, nisu sačuvani ni u jednom primjerku iz Bosne. Ipak treba ukazati na neke podatke iz kojih se vidi da ova vrsta umjetničkih djela nije bila u Bosni nepoznata. U riznici samostana Sv. Marije u Zadru čuvaju se dva srebrna moćnika, izrađena u obliku ljudske ruke te bogato ukrašena vegetativnim i geometrijskim motivima u reljefu, zatim predstavom konjanika i grba u emajlu. Na okvirima vratašca stoji natpis: „Memento: Do Famule tue Katarina: consrte: potenti: viro: Dno: Sendalio: voiev: de Bosne“ (Sjeti se, gospodine, sluškinje tvoje Katarine, žene moćnoga muža Sandalja, vojvode bosanskog). Jelena Nelipićka, žena Hrvoja Vukčića, kasnije preudata za kralja Ostoju, predala je 1409. godine splitskom nadbiskupu izvjesnu količinu srebra da se od njega izradi raka svetog Dujma. Korisno je napomenuti da je i glasovitu raku sv. Šimuna, rad Francesca de la Sesto iz Milana, u zadarskoj crkvi Svetog Šime dala izraditi ugarsko-hrvatska kraljica Elizabeta, po rođenju Bosanka (kćerka bana Stjepana II Kotromanića); jedna reljefna kompozicija na raki prikazuje bana Stjepana na samrtnoj postelji.

Oskudniji su podaci o drugom crkvenom posuđu i namještaju. Jelena, unuka bosanskog bana Prijezde, a žena nekoga Vuka Hranića, poklonila je 1337. godine splitskoj crkvi Sv. Kuzme i Damjana jedan srebrn svijećnjak. U ostavštini Pribislava Vukotića nalazio se srebrni kalež. Misli se da u franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci neki primjerci kaleža potiču najkasnije iz XV vijeka. O sudbini jednoga dijela crkvenog pribora nakon dolaska Turaka govori okružnica pape Pavla III iz 1469. godine. Tom okružnicom papa je opomenuo sve biskupe i druge crkvene dostojanstvenike da imaju predati na određena mjesta crkveni pribor, knjige i drugo, što se, pod izlikom spasavanja od Turaka, raznosi po svim susjednim pa i daljim zemljama.

Radi dobivanja što cjelovitije slike o djelatnosti srednjovjekovnih zlatara u Bosni, treba napomenuti da je izrađivanje pečatnih matica i kalupa za novac također spadalo u poslove zlatarske vještine. U Bosni su kovali novac Pavao, Mladen I i Mladen II Šubić, Stjepan II Kotromanić, Tvrtko I, zatim Tvrtko II, Tomaš i Stjepan Tomašević. Iz pisanih izvora zna se i za neke „srebrničke dinare“ koje je kovala varoš Srebrenica. Grad Kotor je kovao novce sa likom kralja Ostoje, a Split sa grbom Hrvoja Vukčića. Kao kralj bosanski kovao je svoje novce i Nikola Iločki u drugoj plovini XV vijeka. Jedini po imenu poznati majstor koji je izrađivao kalupe za bosanski novac bio je dubrovački zlatar Radoje, koji je po dozvoli Malog vijeća napravio kalupe banu Tvrtku 1365. godine.

Glavna sirovina za zlatarske proizvode u srednjovjekovnoj Bosni bilo je srebro. Davali su ga u velikim količinama rudnici srebra u istočnoj i srednjoj Bosni: Srebrenica sa okolinom, Fojnica, Ostružnica, Kreševo, Deževica, a vjerojatno i neki drugi. Po nekim specifičnostima, koje danas nije moguće tačnije objasniti, razlikovalo se: pliko, srebrničko i fino srebro; naročito je bilo cijenjeno tzv. glamsko srebro, žućkaste boje zbog manje primjese zlata. U znatno manjim količinama nego srebro, proizvodilo se i zlato, a od ostalih metala domaće proizvodnje treba spomenuti bakar, olovo i željezo. Razno drago i poludrago kamenje, a vjerojatno i neke legure, bili su predmet uvoza, isto kao i biseri, staklene i druge paste, koralji i slično. Tako, npr., Dubrovčani 1441. godine šalju Sandaljevoj udovici Katarini rubina za 200 perpera; Sandalj je 1411. do 1413. u više navrata, uz drugu robu, kupovao i perle u Veneciji. Mletački trgovac Grimani prodao je Tvrtku I jedan dragi kamen za 400 dukata. Drugi mletački trgovac, Querini, koji je inače trgovao sa gotovo čitavom Evropom, Levantom i sjevernom Afrikom, uvezio je u Bosnu uglavnom drago kamenje (1438–1461. godine). Ovako velika potrošnja dragog kamenja u Bosni nesumnjiv je dokaz o visoko razvijenom zlatarstvu u srednjovjekovnoj Bosni.

Na zlatarskim proizvodima koji se susreću u Bosni primjećuju se gotovo sve zlatarske tehnike toga vremena.

Topljenje i prečišćavanje dragocjenih kovina, zatim njihovo ponovno miješanje sa drugim metalima svakako se vršilo u Bosni, jer bez takvog postupka ne bi bila moguća ni izrada finalnih proizvoda, ni izvoz, ni kontrola čistoće, za koju se zna, barem što se tiče srebra (punciranje ili tzv. bolanje srebra). Najraširenija metalna tehnika – kovanje imalo je veliku ulogu i u zlatarstvu tim što je tzv. hladno kovanje zbog mekoće materijala u zlatarstvu imalo daleko širu primjenu nego u ostalim zanatima metalne struke. To se isto može reći i za lemljenje – nitovanje. Livanje se takođe upotrebljava, ali samo za grublje radove i daleko manje nego, npr., u starijoj bjelobrdskoj kulturi. U bosanskom zlatarstvu nesumnjivo su upotrebljavane i specifične zlatarske tehnike: izvlačenje, pozlaćivanje i posrebrivanje, razne vrste filigrana (zrnasti, žični, pleteni i à jour), granulacija, graviranje, cizeliranje, rovašenje, iskucavanje, prolamanje, inkrustacija, intarzija, ulaganje dragog kamenja. Iako su zasvjedočene zlatarskim predmetima iz Bosne, nema sigurnih podataka da su emajliranje i niello-tehnika primjenjivane u samoj Bosni.

Ne zna se u kojoj je mjeri došlo do specijalizacije u pojedinim vrstama zlatarskih poslova. Ako bi se htjelo utvrditi koja je najraširenija tehnika

u domaćem narodnom zlatarstvu Bosne, onda u prvom redu treba istaknuti razne vrste filigrana.

S obzirom na umjetničke stilove, u bosanskom zlatarstvu ove epohe mogu se zapaziti slijedeće karakteristike.

Prije svega, znatan dio zlatarskih proizvoda nema nikakvih specifičnih stilskih osobenosti. Forma predmeta određena je njegovom praktičnom funkcijom, a efekat lijepoga postiže se konstruktivnom upotrebom dragocjenog metala ili posrebrivanjem i pozlatom drugih metala. Najvažnija grupa ovakvih proizvoda je zlatno i srebrno, odnosno pozlačeno i posrebrano posuđe i pribor za jelo.

Romanika je ostavila malo izrazitih tragova u bosanskom zlatarstvu, ali među sačuvanim primjercima nalaze se dva mala remek-djela: zlatni zapon kneza Petra humskog i raspelo iz Mujdžića. Hronološki, romanika je vezana za prvi period kulturne historije ovoga doba – za drugu polovinu XII i prvu polovinu XIII stoljeća.

Veliki, možda čak najveći, dio proizvoda zlatarske vještine u Bosni, na ovaj ili onaj način, ima karakteristike gotike. Vremenski ona traje kroz čitavo XIV i XV stoljeće, upravo u vrijeme kad i zlatarstvo uopće doživljava svoj zlatni vijek. Tipične karakteristike gotičkog stila očituju se u vegetativnom ornamentu, u arhitektonskom ornametu gdje se susreću tipični gotički motivi kao što je, npr. oštri luk i dr.; zatim u karakteru latinskog pisma gdje se upotrebljava gotička uncijala (na svim novcima i nekim pečatima) i gotička fraktura. Osim toga, treba ukazati i na neke pojave koje nisu same po sebi karakteristične samo za gotiku, ali se u Bosni javljaju zajedno s njome. To je u prvom redu preferiranje pojedinih vrsta nakita, kao što je prstenje uopće, a pogotovo pečatno, zatim razne vrste puceta, široka upotreba dragog kamenja, ukrašavanje posuđa i sl. To je, bez sumnje, odraz umjetničkih strujanja i načina života u zapadnoj Evropi. Pojačani promet zlatarskih proizvoda, a naročito uvoz, zatim rad velikog broja dubrovačkih majstora u Bosni, bez sumnje stoje u direktnoj vezi sa uvođenjem gotičkog stila u bosansko zlatarstvo. Stoga se mora pretpostavljati da se gotika bar jednim dijelom odražavala i na djelima domaćih zlatara.

Renesansa nije zapažena na domaćim zlatarskim proizvodima. Jedino djelo sa izrazitim karakteristikama ovoga stila – kotlić iz Kraljeve Sutjeske – predstavlja usamljen slučaj, čak i kao predmet uvoza.

Osim općih umjetničkih stilova, u bosanskom zlatarstvu kao i u ostalim domenima kulturnog života, očituje se snažna domaća struja, koja se u pomanjkanju boljeg termina može nazvati narodnim stilom. Ovaj stil se, doduše, može pratiti samo na pojedinim vrstama proizvoda – uglavnom na nakitu iz grobova. U njegovim osnovima leže indirektni i davni uticaji bizantijskog zlatarstva, ali ipak nema sumnje da je ovaj narodni stil najbliži tzv. dalmatinskohrvatskoj kulturnoj grupi, koja je u prethodnoj epohi dominirala u svim oblastima Bosne. Tako od ove grupe direktno produžuju život naušnice sa tri koljenca i naušnice sa tri jagode u gotovo svim varijantama, a upravo ove naušnice predstavljaju glavninu arheoloških nalaza ove vrste. Naušnice sa jednom jagodom (i jednim koljencem) gotovo sasvim nestaju, ali se, s druge strane, javljaju nove forme: naušnice sa kruškolikim privjeskom, koje u stvari predstavljaju dalji razvoj naušnica sa tri jagode,

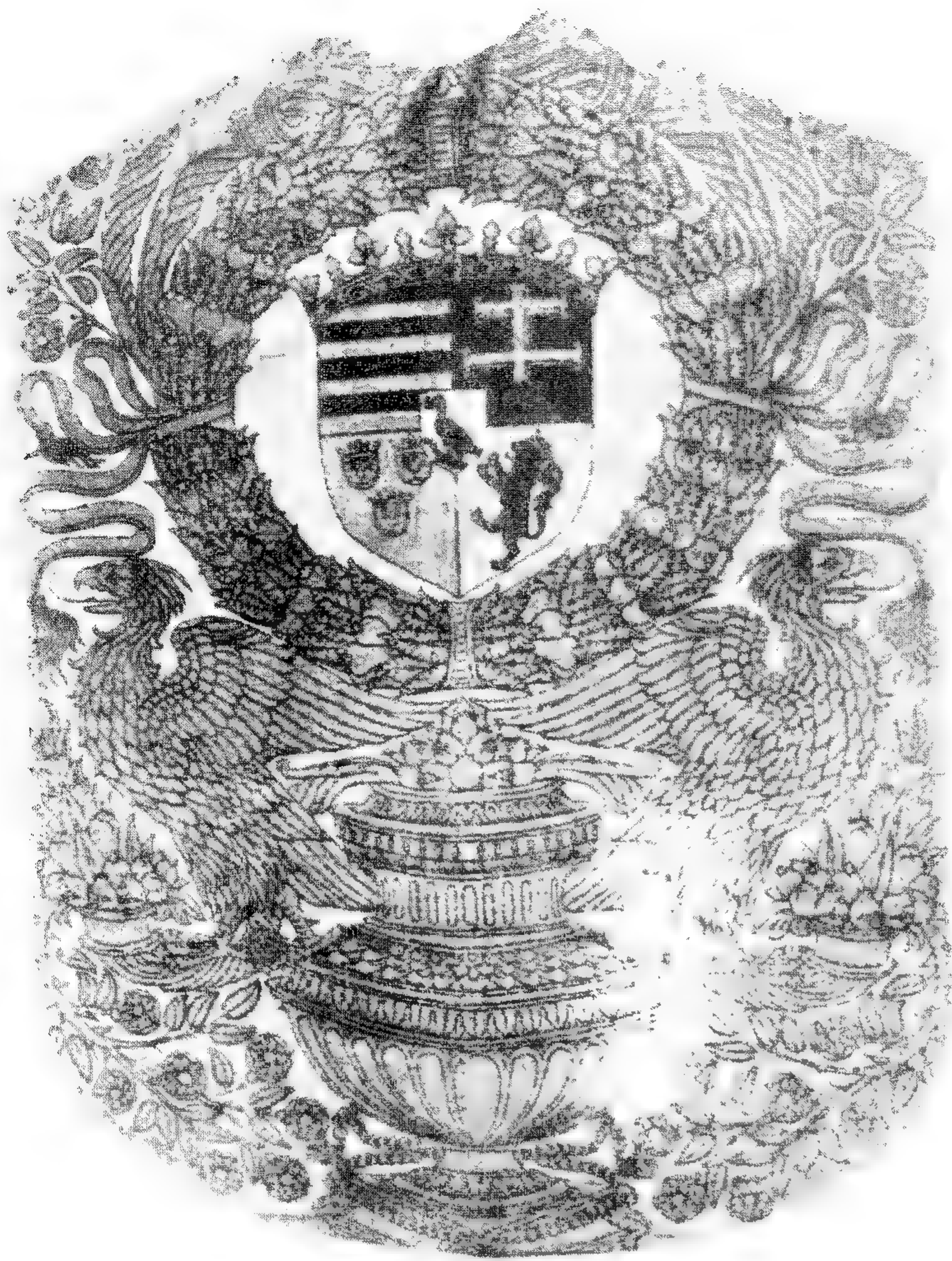
zatim naušnice zrakastog tipa – oboci. Značajno je da se oba nova tipa javljaju i u drugim slavenskim zemljama (Srbija, Rusija, Češka). Za narodno zlatarstvo u Bosni ovoga doba značajno je i potpuno nestajanje tzv. bjelobrdske kulturne grupe, koja je u periodu X i XI stoljeća bila dominantna u sjevernoj Bosni, a njezini proizvodi su se pojedinačno susretali i po cijeloj zemlji. Iz pisanih historijskih izvora znamo i za pojedine lokalne forme i stilove, ali njih nije moguće dokumentirati ni provjeriti na konkretnim zlatarskim proizvodima. Tako se zna za bosanske pojaseve, bosansko srebrno posuđe, slavenske pojaseve, latinske, slavenske i vlaške naušnice i sl., ali se o njihovom izgledu ne može ništa pobliže reći.

ODJEĆA

Oštra socijalna diferencijacija te ekonomska i kulturna autarhija pojedinih krajeva zemlje stvorila je veliko šarenilo u narodnoj nošnji. Osim materijala i kroja, neobično važnu ulogu u formiranju ovih raznolikih tipova i nijansi imao je *način ukrašavanja odjeće*. Moglo bi se čak reći da ukrašavanje odjeće najjače i najdosljednije odražava specifičnosti pojedinog kraja ili socijalne grupe; izbor materijala, naime, bio je u to doba relativno ograničen, a kroj postepeno prima utjecaje sa strane i pokazuje tendenciju izjednačavanja u okviru širih kulturno-geografskih regiona. Veliki broj socijalnih i kulturno-etničkih grupa, zatim općepoznata sklonost srednjovjekovnih ljudi ka kićenju i ukrašavanju, a naročito današnji ostaci stare narodne nošnje koji pokazuju mnoštvo tipova i varijanti, upućuju na zaključak da je u srednjovjekovnoj Bosni umjetničko ukrašavanje odjeće imalo izuzetno veliku važnost. Obilje materijala, relativno lagana tehnika i veliki broj učesnika u izradi, povezan sa snažnim društveno-ekonomskim interesom, stvorili su uslove da vještina ukrašavanja odjeće postigne vrlo visok umjetnički nivo. Već je rečeno na drugom mjestu da i umjetnost bosanskih stećaka dobar dio svojih ornametnalnih motiva duguje upravo narodnom vezu, umjetničkom tkanju i pletivu. Ukazano je i na vjerojatnost da je, između ostalog, u ovoj grani umjetnosti narodni umjetnički genij izvršio možda osnovne stvaralačke podvige.

Građu za poznavanje umjetničkog ukrašavanja odjeće u srednjovjekovnoj Bosni sačinjavaju: sačuvani primjerci tekstila, računajući tu i arheološke nalaze, zatim likovni izvori, među kojima naročitu vrijednost imaju minijature i stećci, te današnji ostaci narodne nošnje u Bosni i Hercegovini koja u sebi ima brojne elemente srednjovjekovnog porijekla.

Jedini sačuvani primjerak umjetnički ukrašenog tekstila srednjovjekovnog porijekla je misna haljina, koju je prema tradiciji ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin poklonio bosanskom franjevcu Anđelu Zvizdoviću. Haljina je sačuvana u franjevačkom samostanu Fojnici, ali je prvih godina austrijske uprave, intervencijom B. Kallaya, odnesena u Budimpeštu. Ukrasi na haljini izvedeni su u stilu rane renesanse; centralno mjesto zauzima grb kralja Matijaša, dok su na ostalim dijelovima izvedeni raskošni vegetativni motivi. Nesumnjivo je to rad talijanskih majstora, a po umjetničkim kvalitetima spada u vrhunska dostignuća svoje vrste i svoga doba.

Sl. 197. – Misna haljina izrađena od plašta koji se čuvao u Franjevačkom samostanu u Fojnici. Sada u Budimpešti

Neki primjerci crkvenog ruha u samostanu Kraljeva Sutjeska pokazuju stilske osobine gotike, pa nije isključena mogućnost da i one potiču još iz XV vijeka. Zna se da je i biskup Štrosmajer odnio „na čuvanje“ nekoliko starih misnih haljina iz Bosne. Ipak, bez detaljnih i stručnih ispitivanja ne može se donijeti bilo kakav sud o porijeklu umjetničke vrijednosti ovih predmeta.

Među arheološkim nalazima iz Bosne najznačajniji su ostaci brokatne tkanine iz grobova feudalne porodice Sankovića u Biskupu kod Konjica, zatim vezeni grbovi iz kraljevskog groba u Arnautovićima kod Visokog, te vezena kapa iz Bile kod Travnika. U Sankovića nekropoli, uz nekoliko skeleta, nađeni su dijelovi odjevnih predmeta koji su bili izrađeni u brokatnoj tehnici. Naročitu vrijednost imaju dijelovi široke brokatne trake koja je bogato ukrašena vegetativnim i animalnim motivima. Ovaj tekstil je proizvod poznatih radionica iz talijanskog grada Luccae (XIV vijek). U selu Arnautovićima kod Visokog, u grobnici jednog bosanskog kralja (vjerojatno Tvrtka I), nađeni su ostaci plašta (?) koji je bio ukrašen nizom grbova i drugih ukrasa vezanih zlatnom žicom. Zlatom vezena donja kapa (scuffia) nađena

je u jednom kamenom sarkofagu s kraja XIV vijeka u selu Biloj kod Travnika. Manji komadići brokata nađeni su i na više drugih mjesta: u grobu patarenskog gosta Milutina Crničanina iz Humskog kod Foče, u nekropoli „vojvode Momčila“ u ručici kod Teslića, zatim u nekoliko grobova velikih nekropola u Grborezima kod Livna i u Čipuljićima kod Bugojna. U svim ovim nalazima brokat redovno ima formu širih ili užih traka koje su bile prišivene po rubovima gornjih dijelova odjeće (ovratnici, izrez na prsima, otvor na rukavima i dr.).

Ukrašavanje odjeće trakama brokata jasno se razabire na portretu kneza Miroslava u Bijelom Polju i na odijelu ktitora crkve u Dobrunu, a nazire se i na likovima Stjepana II i bana Tvrtka, na njihovom novcu. Pojas za nošenje mača redovno je ukrašavan raznim tekstilnim i zlatarskim tehnikama, a isto tako i pojedini dijelovi nošnje (šuba, kontuš, haljina itd). Istom tehnikom vezeni su i amblemi na zastavama i pokrivačima konja, kako se to razabire na pečatima bosanskih vladara. Sve do naših dana brokat i njegove imitacije imale su široku upotrebu pri izradi i ukrašavanju narodne nošnje (širiti).

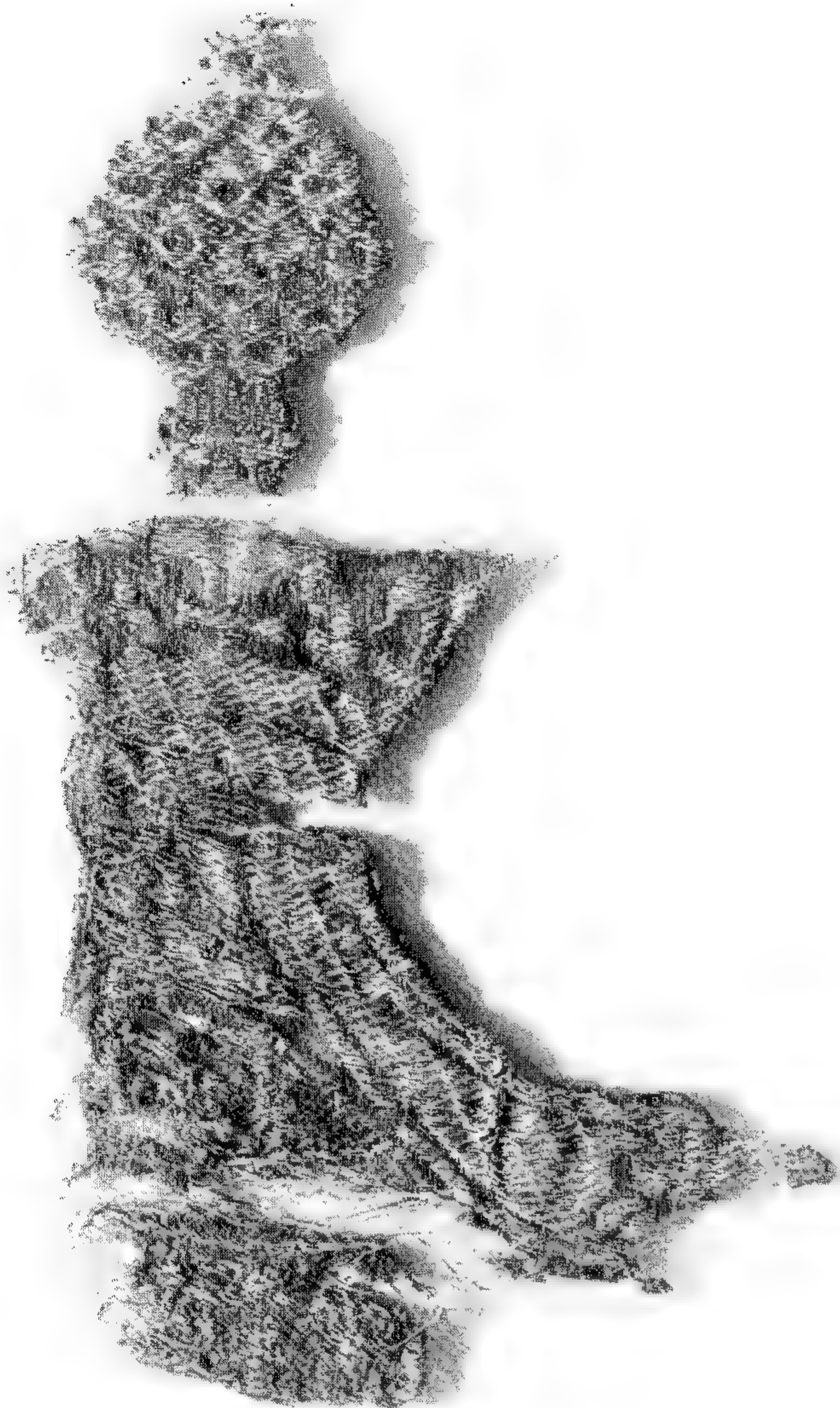
Koliko se može suditi po građi arheoloških nalaza i likovnih izvora, brokatne tkanine su pretežno služile višim slojevima feudalnog društva i crkvi.

Nema sumnje da su najljepši primjerci brokata bili uvezeni iz tadašnjih centara tekstilne proizvodnje u Italiji ili srednjoj Evropi. Ipak se ne smije potpuno isključiti ni rad domaćih majstora, pogotovo kada se radi o vezu, pletenju ili jednostavnijem tkanju. U Bosni su se, naime, proizvodile velike količine srebra i nešto zlata, a u bosanskim gradovima XIV i XV vijeka radio je veliki broj zlatarskih majstora, pa je opravdano zaključivati da je ukrašavanje odjevnih predmeta bila jedna od glavnih preokupacija zlatarskih majstora.

O drugom materijalu koji se upotrebljavao pri ukrašavanju odjeće, na žalost, nemamo nikakvih podataka. Ipak mora se pretpostaviti da je najširu upotrebu imalo domaće vuneno i laneno pređenje, zatim uvezena svila i pamuk.

Izvori za upoznavanje nošnje u srednjovjekovnoj Bosni su relativno brojni, ali jednostrani i zbog toga oskudni. Očuvanih dijelova nošnje uopće nema. Arheološki nalazi, uglavnom iz grobova, također su malobrojni i fragmentarni, ali po svojoj dokumentarnoj vrijednosti dragocjeni. Svjedočanstva pisanih izvora znatno su brojnija; iz njih saznajemo nazive, materijal, vrijeme i vlasnike nošnje, ali o samome izgledu ovi izvori govore malo. Veliku i vrlo važnu grupu izvora čine likovne predstave na novcu, pečatima, nadgrobnim spomenicima, minijaturama i freskama. Ipak treba imati na umu da slab crtež, shematski tretman, stilizacija, česta upotreba ustaljenih (ikonografskih) motiva i dr. često umanjuju značaj likovnih predstava za upoznavanje nošnje. Konačno, dragocjenu građu pružaju do danas ili donedavno sačuvani dijelovi narodne nošnje po svim krajevima Bosne i Hercegovine. Na žalost, nijedna kategorija ovih izvora još nije analitički proučena, a pogotovu nema nekih općenitijih sudova u tome pravcu. Stoga je danas moguće samo ukazati na građu koja postoji i na osnovnu problematiku koja se pojavljuje.

Po mišljenju etnologa, stari Slaveni su još prije doseljenja na Balkan poznavali konoplju i lan kao tekstilne sirovine. Nema sumnje da su i u

Sl. 198 – Grb izvezen zlatnom žicom sa plašta kojim je bilo prekriveno tijelo Kralja Tvrtka I u njegovom grobu u Milima kod Visokog

srednjovjekovnoj Bosni ove biljke služile kao jedan od glavnih izvora za proizvodnju tekstila. Ali ipak, najvažnija tekstilna sirovina u srednjem vijeku bila je vuna. Tako, npr., bosanska vuna (lana di Bosna) djelomično se izvozila. Mnogo manju, ali još uvijek važnu ulogu pri izradi odjeće imala je koža i krzno. Od drugih materijala treba spomenuti kostrijet, svilu i pamuk. Kao dopunska tekstilna sirovina, sa pretežno dekorativnom funkcijom, pojavljuje se još zlatna i srebrna nit. Svilene, pamučne i finije vunene tkanine, a vjerojatno i tekstil protkan zlatom i srebrom, uvezio se iz drugih zemalja, pretežno iz Italije i Dubrovnika.

Proizvodnja tekstila obavljala se najvećim dijelom u okviru kućne radinosti. Vjerojatno su postojali i specijalizirani majstori za pojedine vrste i faze tekstilne proizvodnje, ali se o njima ne zna ništa pouzdano. Jedan od glavnih proizvoda kućne radinosti bilo je grubo bosansko sukno – raša, koje se jednim dijelom i izvozilo. Osim nesumnjivog svjedočanstva etnografije,

domaću proizvodnju tekstila na feudalnom dvoru osvjetljava i jedan naoko sitan detalj: Dubrovčani su 1451. godine za ljubavnicu hercega Stjepana Vukčića poslali zlatne grebene. Tradicija o predmetima koje je vezla kraljica Katarina nije dovoljno provjerena, ali je sasvim vjerojatno da u sebi sadrži istinito historijsko jezgro.

U staroj Bosni mogu se navesti samo dva pokušaja da se tekstilna proizvodnja podigne na tehnički viši nivo. Prvi je pokušaj kralja Tvrtka I, koji pred kraj života, posredstvom svoga protovestijara Kotoranina Tripe Buće, organizira podstrigačku (cimatorsku) radionicu za potrebe dvora. Ova radionica, koja je samo profinjavala domaće sukno, radila je neko vrijeme i za vlade kralja Dabiše. Kao majstori koji su vodili radionicu spominju se Dubrovčani: Obrad Bratunović, Miloš Radosalić i Maroje Mirković. Daleko značajniji bio je pothvat hercega Stjepana Vukčića, koji je u Novom (danas Herceg-Novi) 1449. godine osnovao tkaonicu – jednu vrstu tekstilne manufakture. Uz tkaonicu, koja je radila nekih petnaestak godina, na kraće vrijeme bila je organizirana i bojadisaona. Novske tkanine bile su po kvalitetu, naročito u pogledu bojenja, nešto slabije od dubrovačkih i mletačkih.

Pojedinih dubrovačkih majstora, opet samo podstrigača – cimatora, bilo je po raznim mjestima Bosne. Tako je zabilježen rad ovih majstora: u Kreševu (Milašin – 1436), u Foči (Radivoj – 1444, Matko – 1444. i 1446), u Borču (Radivoj – 1450) i Fojnici (Radivoj – 1453), a najviše u Visokom (Radovan, Ivan i Milašin – 1419, 1421, 1424, 1426, 1427). Zna se i za neke Bosance koji su učili cimatorski zanat u Dubrovniku: npr. Goič Račić i Cvjetko Radojević, oba iz Foče. Neki su, opet, bili zaposleni u poznatoj dubrovačkoj tekstilnoj manufakturi Petra Pantelle (Matko Cvitanović iz Trebinja, Mirosav Stančić iz Borča, Radoslav Radovčić iz Popova itd.).

Finije vrste tkanina uvožene su u Bosnu najvećim dijelom iz Dubrovnika, ali je imao značaj i uvoz iz drugih primorskih gradova i Italije. Tako je, pretežno u XV vijeku, samo prema registriranim ugovorima, iz Dubrovnika izvezeno u Bosnu 292 tovara tkanine; od toga: u Foču – 57, u Praču – 39, u Goražde – 37, u Borač – 80, u Višegrad – 33, u Visoko – 58 tovara. Pored toga, u Bosnu je za to vrijeme otišlo i 317 tovara mješovite robe (tkanine i mrčarija). Posredstvom Dubrovčana i Mlečana, ali često i direktnim uvozom, u Bosnu su dolazile i tkanine iz Venecije, Firenze, Verone, Mantove, Ferrare, Vicenze, Prata, Pezzara, Francuske itd. Zanimljivo je da se u XV vijeku, od talijanskih trgovaca, uz Mlečane, uvozom tekstila u Bosnu najviše bave trgovci iz malog grada Prata. Arheološkim ostacima zasvjedočen je i uvoz iz Luke (Lucca), a sudeći po nekim likovnim predstavama u ranije doba uvožena je i roba iz Sicilije i Bizanta.

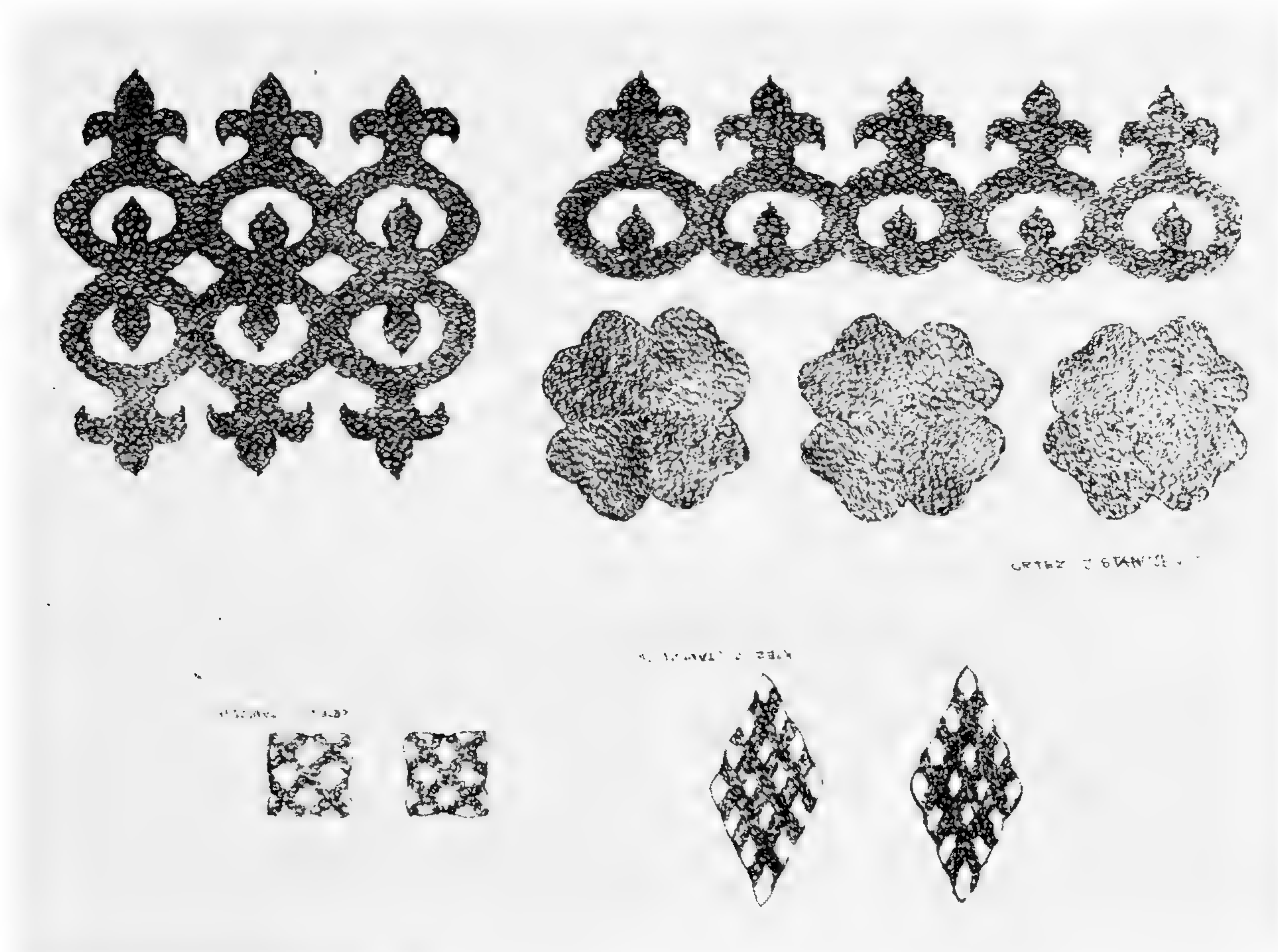
Izvjerna količina skupocjenih tkanina dolazila je u Bosnu i putem poklona, koje su Dubrovčani, Mlečani i dr. činili bosanskim i humskim vladarima i feudalcima te njihovoj pratnji.

Glavne vrste uvezenih tkanina su: svileni zlatotkani tkanina u raznim varijantama (aksamit, damaskin, velur, brokat, naceto, pandaur), najčešće crvene, odnosno grimizne, a zatim zelene ili neke druge boje; sandal ili čenda (sandalum) – vrsta laganog svilenog platna; fustan – pamučno platno; skrlet – fino sukno od vune crvene boje; brojne finije vrste sukna raznih boja koje po načinu izrade nose imena gradova odakle potiču (dubrovačko, mletačko, firentinsko, veronsko, francusko, komsko, tursko itd. sukno). Neki

talijanski gradovi, kao što su Firenca, Urbino, Gubbi, proizvodili su posebne vrste bijeloga i crnog „slavenskog sukna“, određenog za prodaju na Balkanu.

Sudeći prema stanju na bosanskom selu, sve do novijeg vremena dobar dio poslova oko izrade odijela obavljao se u okvirima kućne radinosti. Teže zanatske poslove vršili su seoski majstori koji su obično nosili ime šavci ili šavnici, svitari i sl. Na vladarskim i vlasteoskim dvorovima, a kasnije po varošima i gradovima, bilo je i specijaliziranih krojačkih majstora. Tako se već krajem XIII stoljeća spominje neki Repe, krojač (sartor) humske kneginje. Dubrovački krojači radili su za bosanske velikaše, bilo u samom Dubrovniku, bilo u Bosni na vlasteoskim dvorovima. Tako je, npr., neki vrsni, ali po imenu nepoznati krojač u Dubrovniku sašio luksuzni „kontuš“ vojvodi Sandalju Hraniću, pa je toga majstora i Hrvoje pozivao k sebi. Krojač Radivoj, također Dubrovčanin, radio je 1437. godine na dvoru vojvode Radoslava Pavlovića. U XV vijeku više dubrovačkih majstora-krojača živi u Bosni, a pojedini mladići iz Bosne odlaze na izučavanje krojačkog zanata u Dubrovnik. Samostalni domaći majstori spominju se u izvorima dosta rijetko (npr. u Srebrenici, Foči itd.), ali to ipak ne znači da ih nije bilo.

Sl. 199 – Ukrašni motivi sa ostataka tekstila iz gradskog groblja na Bobovcu

Od drugih zanatlija, koji su se bavili izradom odjevnih predmeta, izvori spominju, makar i pojedinačno: cipelare, papučare, klobučare, krznare i kožare (u XV stoljeću).

Pitanje uticaja koji su vršeni na formiranje i razvoj narodne nošnje u Bosni i Hercegovini predstavlja neobično složen i težak naučni problem. Osim staroslavenske baštine, ovdje su vrlo snažne komponente stare ilirske i panonske nošnje, zatim nošnje staroga Rima, Bizanta i zapadne Evrope. Različit intenzitet i kombinacije ovih uticaja, zatim stepen ekonomske i društvene autarhije pojedinih krajeva imali su za posljedicu veliko šarenilo u narodnim nošnjama. Takvo šarenilo postoji još i danas, a može se opravdano pretpostaviti da je u srednjem vijeku bilo još izrazitije i bogatije. U okviru nošnje jugoslavenskih naroda i danas se izdvajaju pojedini tipovi kao specifično bosanski; neki od ovih tipova, prema svjedočanstvima pisanih izvora, već u srednjem vijeku su se zvali bosanskim.

Raspoloživa građa ne dozvoljava da se tipovi nošnje prate pojedinačno. Stoga se moramo zadovoljiti opisivanjem nošnje pojedinih društvenih slojeva i ponovno naglasiti da je svaki takav opis u velikoj mjeri nepotpun i manjkav. Prema takvom kriteriju u toku izlaganja biće govora o odjeći vladara, o nošnji feudalaca te o nošnji seoskog i gradskog stanovništva, sa kraćim napomenama o crkvenom ruhu i nošnji svećenika i redovnika.

Za odjeću *vladara* u staroj Bosni i Humu daju podatke portreti sa novca i pečata i nekih kamenih spomenika. Sporno je da li odjeća kralja Heroda u Mirosavljevu evanđelju odgovara ornatu kneza Miroslava, ali se oštećeni portret kneza Miroslava u Bijelom Polju može smatrati pouzdanim izvorom za upoznavanje dijelova vladarske odjeće.

Uobičajena kapa na glavi vladara je kruna. Kao simbol vlasti opisuje se na drugom mjestu u ovoj knjizi. Na novcima bana Stjepana II i Tvrtka raspoznaju se još neke vrste kapa. Jedna ima koničnu formu sa ojačanim rubom, koji se iznad ušiju izvija prema gore; vjerojatno se radi o nekoj vrsti klobuka ili šešira. Druga vrsta banske kape ima polukružnu formu, a snažno zadebljani rub daje izgled tordirane trake; iznad ušiju se nalazi ukras u formi trolista ili tri ukrasne kuglice; trake, slične rubu kape, padaju do ramena s obje strane glave. Na dvije varijante novca bana Stjepana vidi se na glavi samo mala kapa ovalne forme koja podsjeća na donju kapu ili tzv. *scuffiu*.

Na portretu kneza Miroslava u Bijelom Polju predstavljena je dugačka haljina, stegnuta pojasom i bogato ukrašena širokim trakama uz donji rub; dvije ukrasne trake teku okomito: od pasa do kraja na prednjoj strani haljine. Slična haljina crvene boje vidi se i na liku kralja Heroda u Mirosavljevu evanđelju. Banovi Stjepan II i Tvrtko, kada su predstavljeni u stojećem stavu, obično imaju na sebi dugu haljinu koja seže do gležanja, a u pasu je stegnuta, bilo posebnim širokim pojasom bilo samim krojem. Na haljini se naročito ističu široke trake u predjelu revera, koje su bogato ukrašene i sežu do pasa; donjim rubom haljine također teče nešto jednostavnija ukrasna traka. Na jednoj vrsti novca ban Stjepan ima široku haljinu koja u naborima pada sve do tala. Kada su banovi predstavljeni u sjedećem stavu, onda su njihove haljine duge, u gornjem dijelu usko pripijene uz tijelo, a u donjem – široke i nabrane. Neke od ovih haljina cijelom dužinom, od

vrata do tala, imaju gusto nanizana puceta, dok se kod drugih puceta vide samo u gornjem dijelu – do pasa.

Na prijestolnim pečatima kraljevi su, također, obučeni u dugačku haljinu, dolje široku, a gore usku i zakopčanu nizom puceta.

Nema dovoljno elemenata koji bi dozvolili da se utvrde i nazivi za pojedine vrste ovih gornjih haljina bosanskih i humskih vladara.

Pláš je poseban dio vladarske odjeće, koji u izvjesnoj mjeri predstavlja i simbol vladarskog dostojanstva. Na portretu kneza Miroslava pláš je sav ukrašen azdijama sa motivom dvoglavog orla, a kralj Herod u njegovu evanđelju zaogrnut je plaštem plave boje, bez ikakvih posebnih ukrasa. Na velikom prijestolnom pečatu bosanskih kraljeva vidi se pláš koji je samo jednom kopčom zakopčan pod vratom. Konture plašta razabiru se i na kotorskom novcu kralja Ostoje. U kraljevskom grobu iz Arnautovića kod Visokog (vjerojatno grob Tvrtka I) sačuvani su dijelovi brokata sa predstavama grbova. Traka od brokata išla je čitavim rubom mrtvačkog pokrova za koji se može pretpostaviti da je bio dio kraljeve odjeće – vjerojatno pláš. U oporuci kraljice Katarine 1478. godine spominje se, među ostalima, i njezin kraljevski pláš iz pozlaćenog sukna, koji je ostavila jednoj crkvi u Rimu.

Na nadgrobnoj ploči kralja Tvrtka II (sa Bobovca) lijepo se vidi široki pojas za nošenje mača, ukrašen motivom hrastovog lišća. Dijelovi širokog ukrašenog pasa razabiru se i na freski u Bijelom Polju (knez Miroslav), te na novcima banova Stjepana i Tvrtka.

Od vladarske obuće može se ukazati samo na bogato ukrašene cipele kneza Miroslava na freski u Bijelom Polju.

O ženskoj vladarskoj nošnji ima još manje podataka. Portret jedne bosanske kraljice isklesan je na poznatoj sudačkoj stolici iz Bukovice kod Konjica. Kraljica ovdje ima na glavi bosansku krunu sa ljiljanima, a odjevena je u dugu, bogato plisiranu haljinu, koja je stegnuta pojasom i uz donji rub ukrašena jednom širokom trakom. Iz pisanih izvora zna se da je kraljica Jelena imala zlatni pas koji je za neki novčani zajam bila založila u Dubrovniku. Spominje se i pojas „srebrn pozlakjen“ kraljice Grube. Na nadgrobnom spomeniku u Rimu kraljica Katarina ima krunu, koja se prema gore širi, a donjim rubom joj teče traka sa nizom ukrasnih zrnaca (bisera); ispod krune vidi se marama koja u naborima pada po vratu i ramenima. Na kraljičinu vratu raspoznaju se dvije ogrlice. Kraljica je ogrnuta dugačkim plaštom, ispod kojega se vidi isto tako dugačka i naborana haljina, opasana širokim ukrašenim pojasom, čiji kraj sprijeda visi do ispod koljena.

Nošnja feudalnih slojeva društva bila je vrlo raznolika, ali se ipak u njoj mogu utvrditi dvije osnovne komponente. Viši feudalci stoje pod vrlo jakim uticajima Zapada, dok širi slojevi plemstva ostaju uglavnom vjerni narodnim tradicijama, pa se njihova odjeća samo po ljepoti izrade i bogatstvu ukrašavanja razlikuje od nošnje seljaka.

Prema raspoloživim izvorima zna se za neke vrste kapa koje su nesumnjivo stranog porijekla. Takva je, npr., kapa, jedna vrsta niskoga turbana sa čelenkom od tri pera, koju nosi Hrvoje Vukčić na poznatoj slici u svome Misalu (chappelle, Bund.). Zapadnog porijekla je i već pomenuta donja kapa – *scuffia*, vezena zlatom, koja je nađena u jednom kamenom sarkofagu iz Bile kod Travnika. Zbog neobične i za sada usamljene forme ne može se

smatrati domaćom ni visoka, gore ravna kapa sa dodacima iznad ušiju, koja je predstavljena na liku feudalca na sudačkoj stolici iz Bukovice. Za šešir koji se vidi na jednom stećku iz okoline Jajca može se, također, pretpostaviti da ne predstavlja domaću formu kape; ipak, ovakvu pretpostavku treba primiti sa rezervama, budući da je šešir u to doba jako rasprostranjen po srednjoj Evropi, Panoniji i Dalmaciji, a često se susreće i na srpskim freskama. Nije isključena mogućnost da se ova vrsta kape bila odomaćila i u nekim dijelovima Bosne.

Od domaćih formi mogu se sa sigurnošću izdvojiti dvije vrste kapa, obje raširene na velikom području, ali, na žalost, uvijek prikazane tako shematički da im se raspoznaže samo silueta, a nikada i karakteristični detalji. Najrašireniju vrstu predstavlja kapa sa dugim šiljastim završetkom zabačenim unazad. Na velikom broju ovih kapa razabire se i kraći pokrivač za vrat tako da čitava kapa podsjeća na neku vrstu kapuljače. Zbog shematičnog prikazivanja često je nije moguće razlikovati od sličnih formi kaciga. Ova kapa susreće se na brojnim predstavama kola, lova i bojnih igara na stećcima po čitavoj srednjoj i istočnoj Hercegovini te jugoistočnoj Bosni, a vidi se i na zgoščanskom stećku u centralnoj Bosni. Druga domaća vrsta kape je niska i odozgo ovalna, pa tako u velikoj mjeri prilagođena obliku ljudske glave; na kapi je obično jednostavna čelenka ili pero povijeno unazad. Ove kape se susreću redovno na stećcima zapadne Hercegovine i jugozapadne Bosne, a znatno rjeđe u drugim krajevima gdje ima ljudskih figura predstavljenih na stećcima (npr. u okolini Kalinovika i drugdje).

Ne znamo tačno kakav je bio „klobuk edan crvena grimiza sa biserom i sa edniem vjenačcem od bisera i sa prstenkom rubinićem i s korunicom“; koji se spominje u testamentu hercega Stjepana. Obično se misli da je klobuk vrsta platnene ili vunene kape koja je u donjem dijelu opšivena trakom od krzna. S obzirom na to da se radi od domaćoj riječi, koja je ostavila traga i u toponomastici Bosne i Hercegovine, i kada se zna da je u XV vijeku bilo u Bosni i specijaliziranih zanatlija – klobučara, može se zaključivati da je i klobuk jedna vrsta domaće narodne kape.

U pisanim izvorima spominje se nekoliko vrsta plemićkog odijela koje se nosilo zimi, na putu ili u svečanim zgodama. To su: plašt, kontuš i šuba.

Sandaljeva žena Jelena ostavila je oporukom Stjepanu Vukčiću i njegovoj ženi jedan „plašt s biserom“ i drugi „plašt crlenoga aksamita s bisernemi partami... postavljen heldami“. U ostavini hercega Stjepana također se nalazio „plašt crlenoga damaskina s zlatom, postalien čendom crlinom“. Jedna vrsta ogrtača od grubog domaćeg sukna sa dugačkim resama spominje se u dubrovačkim izvorima; vjerojatno se radi o dugom gunju, kabanici, struci ili biljcu, koji se i danas susreće kod hercegovačkih stočara. Danas nije moguće tačno odrediti kakav je bio „bosanski ogrtač“ (*mantello alla bosnese*) i gunjevi bosanskog kroja (*ad modum bosnensem*). Široki i dugi plaštevci raspoznaju se na figurama trojice muškaraca na stećku iz Zgošće, te na još nekim likovnim predstavama.

Kontuš (kuntuš, kuntaš) vrsta je dugog zimskog kaputa – ćurka. Jelena Sandaljevica oporučila je vojvodi Stjepanu, a kasnijem hercegu „kuntaš zlatom figuran crvenoga aksamita a postalen heldami“. Vjerojatno je to

onaj isti kontuš na koji je Hrvoje bio toliko zavidan Sandalju, pa je od Dubrovčana tražio da mu pošalju majstora koji ga je pravio.

Obično se misli da je šuba vrsta široke i duge haljine, kratkih a širokih rukava. Herceg Stjepan imao je „šubu veliku crljenu aksamita koja je od gospodina kralja Matijaša“, zatim „šubu od crvenog grimiza protkanu zlatom a postavljenu krznom od zibelina“. Sličnu „šubu... crvenu od aksamita postavljenu ciblini“ dobio je i gost Radin od kralja Matijaša (spominje se godine 1473). Ova šuba je procijenjena na 100 dukata. Jedna šuba vojvode Petra Kovačevića vrijedila je 1454. godine 84 dukata.

Gornji dio muške odjeće koji se stalno nosio u kući i na radu obično se naziva svita. Međutim, ovaj izraz ima i šire značenje – kao opći apelativ za sve vrste haljina, pa čak i kao naziv za platno iz kojega se prave haljine. Tako se, npr., u testamentu hercega Stjepana spominju svite rezane i nerezane. U Srebrenici su 1428. godine živjela dva majstora svitara – Veseoko i Radivoj. Drugi opći naziv za isti dio odjeće je haljina i suknja. Na latinskom i talijanskom jeziku upotrebljavaju se takođe opći izrazi: vestis, veste, tunica. Godine 1358, npr., spominje se tunika od raše, a Pribislav Vukotić u drugoj polovini XV vijeka imao je jednu haljinu od veluta raznih boja, drugu od damaskina, a, što je naročito značajno, više zlatnih haljina bosanskog kroja (veste doro al modo de bossina). Na žalost, danas nije moguće ustanoviti kako je izgledala ta haljina izrađena na „bosanski način“, odnosno po bosanskom kroju.

U oporuci kneza Pribislava Vukotića, među haljinama, naveden je i jedan župan (zupon) od zlatotkane tkanine, zatim još jedan od svile. Ova vrsta haljetka poznata je u srednjem vijeku na širokim geografskim prostorima, ali upravo zbog toga se i pojavljuje u mnogo varijanti, pa nije moguće ustanoviti kakav je upravo izgledao župan bosanskog plemića. Misli se da je od toga korijena došla i današnja riječ zubun.

Likovne predstve sa stećaka pokazuju dva osnovna tipa gornjeg muškog haljetka, koji se zbog svoje raširenosti moraju smatrati domaćim. Jedan tip doseže do koljena ili nešto niže i stegnut je pojasom; susreće se naročito po istočnoj i srednjoj Hercegovini i u velikoj mjeri podsjeća na svitnu haljinu u svečanoj nošnji Crne Gore i istočne Hercegovine. U najzapadnijim dijelovima Hercegovine, zatim u jugozapadnoj Bosni (Duvno i Kupres), gornji haljetak je znatno kraći i ne seže dalje od pasa; on se, inače, nikada ne raspoznaje na likovnim predstavama sa stećaka. Vjerojatno se radi o jednoj vrsti kratkoga gunja ili koporana, sličnog onome koji se očuvao u staroj svečanoj nošnji Bekije, zapadne Bosne i Dalmatinske Zagore, a i u muškoj seoskoj nošnji čitave centralne Bosne.

Osim ovih domaćih vrsta, mogu se konstatirati i dva tipa gornjih haljetaka stranog porijekla. Jedan je vjerojatno dio zapadnjačke plemićke nošnje XIV i XV vijeka – uzak kaput koji seže do iznad koljena, skopčan srebrnim pucetima. Ovakav haljetak zapaža se pojedinačno na nekim hercegovačkim stećcima, zatim na predstavi konjanika sa stećka iz Zgošće, a ostaci takvih haljetaka konstatirani su i u nekim grobovima (Biskup kod Konjica, Arnautovići kod Visokog, Ališići kod Sanskog Mosta).

Druga vrsta gornje plemićke haljine vjerojatno vuče svoje porijeklo sa Istoka – iz Bizanta: dugačka je, seže gotovo do gležanja i stegnuta je pasom. Susreće se, iako vrlo rijetko, na predstavama sa stećaka. Takva jedna haljina u Biskupu kod Konjica bila je zakopčana sa 111 srebrnih puceta. Feudalac (protovestijar) na freski iz Dobruna također ima sličnu haljinu.

O dijelu odjeće koji je pokrivao donji dio tijela (pantalone, čakšire, šarvale, gaće) nema bližih podataka, osim nekih dalekih analogija i još nedovoljno proučenih i ocijenjenih elemenata u današnjoj narodnoj nošnji.

Neobično cijenjen komad odjeće bio je pojas. Izrađivan je od raznih materijala – tkanine, kože, srebra i dr.; bilo ih je užih i širih; često su bili ukrašeni raznim zlatarskim i tekstilnim tehnikama. Pisani izvori ih često spominju, ali uglavnom kao zlatarske proizvode, pa će o njima biti više govora u okviru izlaganja o zlatarstvu. Ovdje treba naglasiti da je postojala vrsta širokog luksuznog pojasa koji se zvao bosanski (*centura larga bossignana*).

Obuća bosanskih feudalaca gotovo potpuno je nepoznata ako se zapadnjačka nošnja na ljudskim likovima iz Miroslavljeva evanđelja i Hrvojeva Misala ne uzme u obzir. Jedini određeniji podatak o izgledu obuće daje nadgrobna ploča kaznaca Nespine iz Gračanice kod Visokog: lovac ne vepra ovdje ima kožne cipele, slične onima koje su nosili plemići i građani Dubrovnika, Italije i Zapada uopće u XIV i XV vijeku. Inače, zna se da je u XV vijeku u Bosni bilo i čizama: 1417. godine Sandalj naručuje u Dubrovniku jedne čizme a iste godine Dubrovčani su obdarili njegova poslanika parom čizama. Godine 1422. u Visokom radi jedan dubrovački majstor-čizmar (*caligarius*). Mjestimično je po bosanskim varošima bilo i domaćih cipelara, papučara i drugih obućara. Sudeći prema donedavno sačuvanim običajima, dobar dio obuće širih slojeva stanovništva proizvodio se u okviru kućne radinosti.

Ženska nošnja feudalnih slojeva stanovništva manje je poznata nego muška. Tako, npr., ne znamo gotovo ništa o ženskim kapama i obući. Od gornjih haljina, na relativno brojnim likovnim izvorima, opet prema shematiziranim konturama, mogu se izdvojiti tri tipa. Dva od njih su nesumnjivo domaća, dok za treći ima više vjerojatnosti da pripada suvremenoj zapadnjačkoj nošnji.

Kao domaće ženske haljine, koje je vjerojatno nosilo i seosko stanovništvo i širi slojevi plemstva, mogu se smatrati dva tipa. Prvi je dugačka haljina bez pasa, a drugi – isto tako dugačka haljina, stegnuta pojasom. Ženska haljina bez pojasa dominira u Kupresu, Duvnu, Blidinju, Rami, zapadnoj i južnoj Hercegovini. Haljina sa pojasom, opet prema likovima sa stećaka, češća je u gornjoj Hercegovini, ali se mjestimično susreće i u ostalim krajevima, gdje ima stećaka sa figuralnim predstavama. Zanimljivo je ukazati na jednu likovnu kompoziciju sa stećka iz Nekuka kod Čapljine: djevojke koje igraju kolo izmiješane sa muškarcima nemaju pasa, dok udata žena koja drži dijete za ruku i posmatra kolo, ima pas.

Široke, bogato plisirane haljine zapažene su samo na dva stećka u bosanskoj Neretvi (kod Konjica). S obzirom na mali broj i na podudarnost sa haljinom bosanske kraljice na bukovičkoj stolici može se, makar i sa rezervom, zaključivati da se ovdje radi o nošnji preuzetoj sa strane.

U mirazu Marije Kotromanićke, koja se polovinom XIV stoljeća udala za njemačkog grofa Helfensteina, bili su slijedeći odjevni predmeti: 10 ogrtača od

krzna, 4 ogrtača od sandala, 3 ćurka, 11 suknji, 2 župana, 5 košulja, 4 marama za glavu, zlatna kruna, 6 berlinskih kapa, dva svilena gajtana za kosu. Jelena Sandaljeva pohranila je 1440. god. u Kotoru dvije haljine od crvenog veluta, postavljene hermelinom; jedna je bila ukrašena biserom i nije imala rukava, a druga je imala zlatom izvezene rukave.

Pisani izvori daju više podataka o ženskom pojasu, kojemu se, tamo gdje se on nosio, poklanjala velika pažnja. Ipak se o njegovom bližem izgledu ne može ništa reći.

O nošnji bosanskih i humskih seljaka u srednjem vijeku ne može se ništa pouzdano reći sve dok se putem analitičkog pročišćavanja u današnjoj nošnji ne budu izdvojile forme koje su se upotrebljavale i u srednjem vijeku. Za sada, može se kazati da je sve ono što je rečeno o raznolikosti uticaja i formi, važi u prvom redu za seosku nošnju. Osim toga, činjenica da su se pojedini elementi nošnje nekadašnjeg plemstva sačuvali upravo na selu govori za to da u samoj formi i kroju nije bilo nekih krupnih razlika u nošnji između seljaka i širih slojeva feudalaca.

Odiјelo stanovnika mladih bosanskih gradova i varoši krajem XIV i u XV vijeku takođe nije pobliže poznato; vjerojatno u to doba nije ni postojao neki posebni tip gradske nošnje u Bosni. Svi oni socijalni i etnički elementi koji su učestvovali u stvaranju gradskih i varoških naselja donosili su sa sobom i svoje nošnje. Tako se u bosanskim varošima mogla vidjeti nošnja domaćih seljaka i feudalaca, dubrovačkih plemića i pučana, saskih rudara, zatim dalmatinskih, mletačkih, ugarskih i njemačkih trgovaca.

Odiјelo pripadnika bosanske crkve – krstjana poznato je sa nekoliko likovnih predstava, ali to nije dovoljno za dobivanje cjelovite slike o izgledu toga odiјela. Gost Milutin Crnićanin, prema reljefu na njegovu spomeniku iz Humskog kod Foče, nosio je pojasom stegnuti haljetak koji je dopirao jedva do koljena, i po tome se ne razlikuje mnogo od nošnje feudalaca. Prema minijaturi u tzv. Radosavljevu rukopisu, krstjanin Radosav ima neki široki ogrtač koji dopire do iznad koljena, dok mu uske čakšire sežu sve do stopala, koja su bosa. Gornji dio tijela obučen je u neki uski haljetak, što se vidi po rukavu na ruci koja drži knjigu. Vrat i brada, sve do usta, zamotani su u platno, ali se ne može raspoznati da li je to neka posebna marama ili sastavni dio ogrtača, odnosno haljetka. Ako se pretpostavi da je tzv. djedovski štap specifični rekvizit strojnika bosanske crkve, onda treba navesti još dva likovna podatka. Na jednom stećku sa Gošića Hana kod Ostrošca (sada u Konjicu) čovjek sa djedovskim štapom ima sasvim dugu haljinu stegnutu pojasom. Slična figura isklesana je i na jednom stećku u selu Vrbljanima, opet blizu Konjica. Iz testamenta gosta Radina zna se da je on imao dragocjenu haljinu – „šubu crvenu od aksamita postavljenu ciblini“ koju je dobio na poklon od ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina. Kao konačni zaključak iz navedenih podataka izlazi: ili bosanski krstjani nisu uopće imali jedinstvene odjeće, ili su je često i lako odbacivali, pa prihvaćali odjeću feudalaca ili drugih slojeva stanovništva.

NEKOLIKO POGLEDA NA DUHOVNU SFERU

MUZIKA, IGRA I ZABAVA

Igra, muzika i zabava mnogo više prožimaju čovjeka u starijim epohama historije nego u modernom, racionalistički organiziranom društvu. Na žalost, mi ovaj fenomen možemo samo u određenim prostornim i vremenskim relacijama konstatirati ili tek naslućivati; proučavati ga možemo jedino u malim isječcima i sa pojedinih sasvim uskih aspekata.

Svi značajni momenti u životu pojedinca ili porodica – rođenje, ženidba, smrt – bili su praćeni pjesmom i igrom. Organizacija javnog života uključivala je igru, pjesmu i zabavu, tako da se bez nje nije mogao zamisliti nikakav sastanak većeg broja ljudi, bilo da je on sazvan u svrhu zajedničkog rada (moba, prelo i sl.), bilo da se održavao radi sajma, političkog ili vjerskog zborovanja itd. Nisu rijetki ni sastanci kojima je isključivi cilj bio igra, zabava i pjesma. Etnografi, filolozi i arheolozi odavna su ukazali na bogatu građu koja u dobroj mjeri može dokumentirati ovu konstataciju.

Toponim *igrišće*, nastao u pretkršćanskom kultu starih Slavena, raširen je po svim slavenskim zemljama; u nekim centralnim predjelima Bosne, gdje su podaci sistematski prikupljeni, kao, npr., u okolini Konjica, pokazalo se da gotovo svako veće naselje ili približno svaka stara seoska općina ima i svoje *igrišće*. U mnogim naseljima postoje slobodni prostori pod nazivom trzanj; riječ je izvedena od staroslavenskog korijena trizna u značenju – borba, natjecanje. Slično značenje ima i mjesni naziv bojište. Mjesta gdje su se održavala javna zborovanja i danas često nose nazive: zborište, zborna glavica, brdo, sajmište, panađurište, dernečište, teferič, mejdan i sl. One se susreću svuda po Bosni i Hercegovini. Etnografska i folklorna građa o narodnim zborovanjima, kojih danas rapidno nestaje i koja naglo gube svoj arhaični karakter, mogla bi pružiti bogatu dokumentaciju u ovome pravcu.

Podaci srednjega vijeka, koji su u malom broju i fragmetnarno do nas doprli, dozvoljavaju da se i nešto više kaže o pojedinim pojavama, u stvari samo isječcima ovoga područja narodne kulture. Tako se može iznijeti nešto oskudne građe o muzici, igrama, lovu i nekim drugim vrstama zabave.

Na dvorovima visokih feudalaca Bosne i Huma u XV vijeku bilo je *profesionalnih glazbenika*, slično kao i u ostaloj Evropi toga doba. Godine 1410. šestorica frulaša i igrača velikog vojvode Sandalja Hranića dobili su od dubrovačke vlade nagradu od 30 perpera za svoje učešće na proslavi sv. Vlahe u Dubrovniku. Sandaljevi svirači nagrađeni su u Dubrovniku i 1428, te ponovo 1430. godine. Kralj Tvrtko II Tvrtković poslao je 1442. godine, također na sv. Vlahu, svoje svirače – frulaše u Dubrovnik. Na dvoru hercega Stjepana 1442. godine svira čitav frulaški orkestar (*societas pifferorum*). Kralj Tomaš imao je 1450. godine svog flautistu. Poznati dubrovački slikar Ivan Ugrinović išao je 1448. godine na Pavlovića dvor u Borču da slika grbove na zastavama koje su ukrašavale svečane trube. Vjerojatno najveći umjetnički domet postigli su glazbenici hercega Stjepana Vukčića; u njegovu posjedu nalazile su se i orgulje – jedan od najsavršenijih muzičkih instrumenata uopće.

Dubrovački svirači, opet, bili su česti gosti na bosanskim i humskim dvorovima. Tako 1411. godine grupa dubrovačkih svirača svira osam dana

Karakter ovih igara–kola predstavljenih na stećcima također je u velikoj mjeri sporan. Jedni misle da je to isječak života u kojemu je pokojnik naročito aktivno učestvovao; drugi, opet, u ovoj igri vide kultno tzv. posmrtno kolo, koje se po prastarim običajima izvodilo na grobu pokojnika. U svakom slučaju, predstava igre na grobnom spomeniku je čudna i neočekivana.

Bogata folklorna građa o današnjim igrama bosansko-hercegovačkog sela pokazuje da je dobar dio ovih igara postojao već u srednjem vijeku, ali o tome nije moguće donositi neke određenije zaključke.

Takmičenje u vidu oponošanja borbe i slične igre bile su vrlo omiljene u staroj Bosni. O tome svjedoče brojni toponimi razasuti po cijeloj Bosni i Hercegovini, o kojima je već bilo govora (trzanj, bojište, paprica, mejdan i sl.). Na žalost, osim proste konstatacije o postojanju i širokoj rasprostranjenosti, ništa pouzdanije ne možemo reći o vrstama i formi tih natjecanja. I ovdje nam nedostaje solidno proučena i kronološki opredijeljena folklorna građa. Sačuvali su se samo oskudni podaci o turniru, koji je dosta rano, vjerojatno sa Zapada, prodro u Bosnu.

Obično se misli da već na pečatu bana Matije Ninoslava iz polovine XIII vijeka figure konjanika predstavljaju turnir. Više desetina stećaka po raznim mjestima Hercegovine i jugozapadne Bosne ima na sebi predstave turnira. Na velikom zborovanju evropskog plemstva, koje je održano u Budimu 1412. godine povodom proglašenja Sigismunda za njemačkog cara, bili su naročito zapaženi kao vješti borci na turniru bosanski velikaši Sandalj Hranić i Hrvoje Vukčić-Hrvatinić. Turnir je nesumnjivo zabava najviših feudalaca, ali se, sudeći po predstavama na stećcima, njime bavilo i ostalo plemstvo. Ne može se ustanoviti u kojoj su mjeri turnirske igre uticale na razvoj heraldike u Bosni.

Do sada nije razjašnjeno značenje relativno brojnih predstava na stećcima u kojima su prikazana po dva lika, pješaka ili konjanika, u borbenom stavu i sa oružjem koje nije tipično turnirsko. Takve su, npr., predstave: borba pješaka i konjanika, borba mačem protiv koplja, borba lukom i strijelom protiv mača ili koplja i sl. Da li je to predstava neke, nama danas nepoznate, bojne igre, ili je to prikaz borbe u kojoj je pokojnik učestvovao, odnosno poginuo, teško je znati.

Lov je, bez sumnje, jedna od najomiljenijih zabava feudalnog društva. Može se raspravljati o tome u kojoj je mjeri lov ekonomska djelatnost a u kojoj – razonoda i zabava. Ipak će biti tačnije da je lov, bar za više slojeve feudalnog društva, u prvom redu zabava a tek sekundarno i izvor prihoda.

Nekoliko desetina likovnih kompozicija sa scenama lova dozvoljava da se o lovu u staroj Bosni navede nekoliko pojedinosti. U jednoj minijaturi Miroslavljeva evanđelja (kraj XII stoljeća) prikazan je lov na divljeg vepa; u glagoljskom Misalu Hrvoja Vukčića (početak XV stoljeća), opet kao minijatura, nalazi se predstava lova sa sokolom. Dobro je poznata nadgrobna ploča kaznaca Nespine iz njegova mauzoleja u Gračanici kod Visokog, na kojoj je predstavljen lov kopljem na divljeg vepa. Scene lova su relativno česte kompozicije na stećcima Hercegovine i jugozapadne Bosne. Prema ovim predstavama, u lov se ide na konju ili pješice; nekada se vode lovački psi, nekada se lovi sa sokolom, ali često nisu predstavljeni nikakvi pomagači. U najvećem broju slučajeva lovi se krupna divljač. To je pretežno jelen,

zatim divlja svinja i medvjed. Upotreba sokola pretpostavlja i lov na pernatu divljač. Od oružja u lovu se pretežno upotrebljava specijalno lovačko koplje sa masivnim vrhom zatupljenih oštrica i jakih krsnica, ali se često zapaža i luk sa strijelom.

KULTURA PISANE RIJEČI

Pismo je svakako jedna od najznačajnijih kulturnih pojava u povijesti čovječanstva. Ono je i najosjetljiviji barometar kulturnog nivoa jednog naroda ili neke druge kulturne cjeline. Reljefnije nego i u kojem drugom domenu ovdje se raspoznaju originalni kulturni elementi kao i uticaji drugih kulturnih sfera. Ovo svakako važi i za srednjovjekovnu Bosnu, tim više nam je ovdje, u općoj oskudici izvora, ovaj aspekt kulturnog života naročito dragocjen.

U srednjovjekovnoj Bosni i Humu susreću se četiri pismena sistema: grčko pismo, latinica, glagoljica i ćirilica. To samo za se predstavlja poseban kulturni fenomen, jer je teško naći manji i geografski prostor i kulturnu cjelinu na kojoj bi se upotrebljavalo više pismenih sistema.

Spomenici grčkog pisma više su nego oskudni: natpis na reversu pečata kneza Miroslava, nekoliko ustaljenih monograma na likovnim predstavama, jedan zapis protiv uroka na olovnoj ploči iz Hodbine kod Mostara, dijelovi zapisa na jednom ćirilskom kodeksu (Beogradski apostol), i to je sve. Ipak, mora se pretpostaviti da je bar u vrijeme bizantske dominacije u Dalmaciji, pa i u Humu, uticaj grčke pismenosti morao biti znatan. Teško je reći i koliki je bio udio grčkih svećenika – i pismenosti – u pokršćavanju slavenkog stanovništva ovih krajeva, ali svakako treba računati i sa tim faktorom, pa, prema tome, i sa grčkom pismenošću.

O prvim počecima *latinske pismenosti* u srednjovjekovnoj Bosni ne zna se ništa pouzdano. Može se pretpostavljati da je starosjedilačko kršćansko stanovništvo čuvalo latinsku pismenost još od vremena kasne antike pa za sve vrijeme svoga postojanja. Elemente latinske pismenosti donekle je morala unositi i franačka administracija ukoliko je dopirala do naših krajeva. Sa nešto značajnijom pismenošću može se računati tek nakon kristijanizacije slavenkog stanovništva, za koju se zna da još u polovini X vijeka nije bila sasvim dovršena. Obično se misli da su u pokršćavanju zapadnog dijela Balkanskog poluotoka glavnu riječ imali latinski svećenici sa primorja; sudeći prema tome, i prva kršćanska pismenost morala je biti latinska. Ipak ne treba gubiti iz vida ni mogućnost učešća bizantske administracije u Dalmaciji i dijelovima Bosne i Hercegovine.

Tokom XI i XII stoljeća latinsko pismo (i jezik) uzmiče pred glagoljicom i ćirilicom, ali se u pojedinim domenima javnoga života održava i dalje – kroz čitav srednji vijek. Tako su latinskim pismom i jezikom pisani: natpisi na nekim crkvenim građevinama (Rapovine kod Livna: X–XI vijek, Sarajevo: XII–XIII vijek, Jajce – početak XV vijeka) natpisi na grobnim pločama bosanskih kraljeva na Bobovcu; legende na gotovo svim bosanskim novcima; legende na gotovo svim pečatima vladara i pojedinačnim pečatima viših feudalaca; zapisi na pojedinim ukrasnim predmetima, kao što je, npr.,

zapon humskoga kneza Petra s početka XIII stoljeća; natpisi na pećnjacima iz kraljevskog dvora na Bobovcu iz XV vijeka. Humski knezovi XII vijeka, zatim bosanski banovi i kraljevi XIV i XV stoljeća imaju na svojim dvorovima stalne latinske kancelarije koje im služe za prepisku sa zapadnim državama, gradovima u primorju itd. U nešto većoj mjeri služili su se latinskim pismom i jezikom funkcioneri katoličke crkve – bosanski biskupi od prve polovine XIII stoljeća, zatim dominikanci i franjevci. U poslovanju dubrovačkih kolonija u Bosni ponekad se također upotrebljavao latinski ili talijanski jezik i odgovarajuće pismo.

Zanimljivo je napomenuti da je latinsko pismo prvi put u Bosni upotrijebljeno za jednu srpskohrvatsku riječ polovinom XV vijeka (novac kralja Tomaša sa natpisom: CRAGL TOMAS). Kako se vidi, latinsko pismo u srednjovjekovnoj Bosni upotrebljavao je uglavnom vladarski dvor i katolička crkva, i to uglavnom sporadično i u užim domenima. Oblasni gospodari služe se latinskim pismom vrlo rijetko, a ostali slojevi domaćeg stanovništva nikako.

Paleografske osobenosti latinice u Bosni nose karakteristike suvremene grafije ovoga pisma u zapadnoj Evropi, posebno u Italiji. U epigrafici, gdje po pravilu dominira majuskula, najstariji natpis (Rapovine) pripada predromanici, odnosno jednoj varijanti rustične kapitale. Nešto kasnija forma rustične kapitale zapaža se na natpisu iz Sarajeva, dok se na zaponu Petra Humskog vidi uncijala romaničke forme. Natpisi na novcima, većini pečata, nekim monogramima i natpisu na ploči iz Jajca pisani su gotičkom uncijalom. Gotovo svi natpisi na Bobovcu upotrebljavaju tzv. gotičku frakturu. U knjiškom pismu, čiji primjerci potiču uglavnom iz XIV i XV stoljeća, susreće se samo gotička književna i polukurzivna minuskula.

Spomenici glagoljskog pisma u Bosni također nisu naročito brojni.

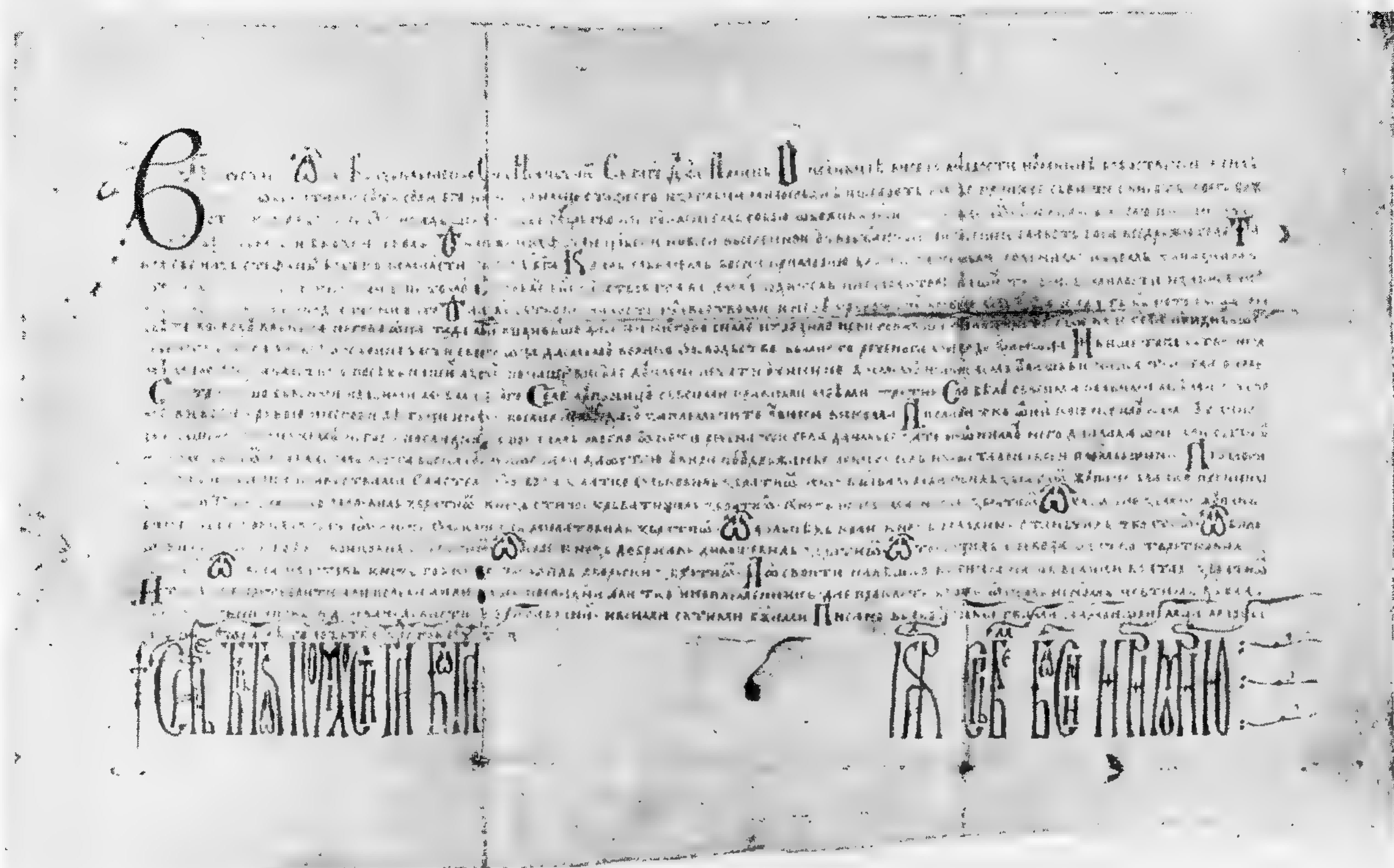
Prema Jagićevom mišljenju, na području Bosne i Hercegovine pisano je još u X stoljeću tzv. Marijansko evanđelje. Pismo je stara obla glagoljica, a kodeks predstavlja jedan od najvažnijih i najstarijih spomenika staroslavenskog jezika uopće.

Grškovićev odlomak je dio tzv. Apostola, pisan poluoblom glagoljicom u XII vijeku. Na marginama se vide neki ćirilski zapisi iz XIV stoljeća. Mihanovićev odlomak je također dio jednog apostola koji je nastao u XII vijeku i pisan je opet poluoblom bosanskom glagoljicom. Ovi odlomci, uz tzv. Bečke listiće, predstavljaju najstarije glagoljske spomenike srpskohrvatske recenzije staroslavenskog jezika.

Misal vojvode Hrvoja sadrži 247 listova a napisao ga je između 1403. i 1415. dijak Butko uglavnom glagoljicom i posvetio ga Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, velikom vojvodi bosanskom i hercegu splitskom.

Nekoliko glagoljskih zapisa nalazi se i u ćirilskim kodeksima: u Rukopisu Apostola br. 55 Srpske akademije nauka, Rukopisu Radosava krstjanina i u Čajničkom evanđelju s kraja XIV i prve polovine XV vijeka (zapravo – Evanđelju Pavla Radinovića.)

Epigrafski spomenici glagoljice u Bosni jesu: dio natpisa sa neke crkve iz Kijevaca kod Prijedora (XI–XII stoljeća), zapisi na jednoj ploči iz okoline Banjaluke (XV vijek), te nekoliko naknadno zapisanih slova na ploči Kulina bana (XII stoljeće). Direktan uticaj glagoljice vidi se i na formi nekih slova s Humačke ploče.

Sl. 200 – Povelja kralja Tvrtka I Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću iz 1380. god.

Starije glagoljicom pisane knjige poslužile su kao predlošci sa kojih je prepisana većina sačuvanih ćirilskih knjiga u Bosni.

Paleografske osobenosti glagoljice u Bosni pokazuju sve faze razvoja glagoljskog pisma. Marijansko evanđelje pisano je oblom glagoljicom. U XII stoljeću glagoljica u Bosni ima specifične poluoble forme, tako da stoji negdje na sredini između oble, tzv. bugarske, i uglate – hrvatske glagoljice. Ovom poluoblom glagoljicom pisani su Grškovićev i Mihanovićev odlomak. U Hrvojevu misalu i ostalim zapisima dolazi uglavnom uglata glagoljica.

Glagoljsko pismo u Bosni, koliko se zna, upotrebljavano je gotovo isključivo u domenu crkvenog života. U pogledu teritorijalne raširenosti može se zapaziti da glagoljica živi pretežno u zapadnim dijelovima Bosne, ali se susreće i u centralnoj Bosni, te se ponegdje upotrebljava paralelno sa ćirilicom. Ovo ispreplitanje glagoljice i ćirilice pokazuje da su dva slavenska pisma, bar na nekim punktovima u Bosni, živjela paralelno jedno uz drugo; štaviše, prepisivanje sa glagoljskih predložaka u XII, XIII, XIV i XV vijeku, zapisi na ćirilskim evanđeljima i činjenice da, npr., Hrvoje Vukčić posjeduje i glagoljski misal i ćirilsko evanđelje svjedoče da je veći broj ljudi istovremeno poznao obje azbuke. Ova pojava, koja je već davno uočena ali nikada nije dovoljno snažno istaknuta, ima veliki značaj za razumijevanje bosanske kulturne povijesti uopće.

Glavno pismo koje je prodiralo u sva područja društvenog života bila je ćirilica; ona je na području Bosne i Huma tokom vremena dobila i neke specifične forme, pa je zbog toga prozvana *bosanskom ćirlicom* ili *bosančicom*. Spomenike ćirilske pismenosti predstavljaju tri velike grupe dokumenata. To su: crkvene knjige, akti administrativnog i poslovnog karaktera (pravni spisi) i natpisi.

Crkvene knjige su bez iznimke staroslavenski prijevodi novozavjetnih knjiga Svetog pisma (Evangelja, Djela apostolska, Poslanice, Apokalipsa i neki apokrifni tekstovi). Razumije se, to nisu direktni prijevodi sa grčkog ili latinskog originala, nego prijepisi sa starijih predložaka pisanih glagoljicom ili ćirlicom.

Sačuvani *kodeksi crkvenih knjiga* pisanih u Bosni razasuti su po čitavoj Evropi, od Rima do Lenjingrada; u Bosni se nalazi samo jedno (Čajničko evanđelje).

Poznato je u svemu 20-tak bosanskih rukopisnih knjiga, ali odmah treba istaći da su tri kodeksa uništena 1941. godine prilikom bombardiranja Narodne biblioteke u Beogradu koje su izvršili Nijemci (Nikoljsko evanđelje i dr.). Jedan rukopis smatra se zagubljenim (Srećkovićevo evanđelje). Kronološki, po jedan rukopis potiče s kraja XII i iz prve polovine XIII vijeka; dva kodeksa su nastala u prvoj polovini XIV stoljeća, a svi ostali pripadaju koncu XIV i prvoj polovini XV vijeka.

Krajem XII vijeka nastalo je u Humu evanđelje kneza Miroslava. To je najstariji ćirilski kodeks srpskohrvatske redakcije staroslavenskog jezika i jedan od najbolje očuvanih spomenika naše stare pismenosti. Pisali su ga na pergamentu Varsameleon i Gligorije dijak, koji ga je i ukrasio minijaturama.

U prvoj polovini XIV stoljeća nastali su rukopisi Mostarskog ili Manojlova evanđelja, koje je pisao i minijaturama ukrasio Manojlo Grk, te evanđelje Divoša Tihoradića, koje je pronađeno tek 1960. godine.

Sl. 201 – Stećak iz Žovnice kod Mostara. Stilizirana predstava kola

Sl. 202 – Srednji pečat kralja Tvrtka I

Sa kraja XIV ili početka XV stoljeća su: Batalovo evanđelje, Giljferdingov apostol, Kopitarovo evanđelje, Nikoljsko evanđelje, Daničićevo ili Beogradsko evanđelje, Srećkovićevo evanđelje, Evanđelje Tvrtka Pripkovića, Čajničko evanđelje i Hvalov rukopis. U prvoj polovini XV vijeka nastali su: Mostarski listovi ili Belićevi odlomci bosanskog evanđelja, Beogradsko evanđelje, Mletački zbornik ili Bosanski rukopis biblioteke Marciane u Veneciji, te Beogradski apostol. Polovinom XV vijeka pisan je Rukopis krstjana Radosava.

Osim tri kodeksa (Mostarski listovi, Beogradski apostol i dio Radosavova rukopisa), sve ostale knjige pisane su na pergamentu.

Po svome značaju ističu se: Srećkovićevo evanđelje – zbog brojnih zapisa na marginama, koji sadržajno spadaju u poseban književni rod – tzv. „Pitanja i odgovori“ (jedna vrsta narodne enciklopedije), te Hvalov rukopis i Mletački zbornik – zbog apokrifnih tekstova, koji, opet, predstavljaju jednu vrstu književnih djela.

Jezik ovih crkvenih knjiga je tzv. srpskohrvatska redakcija staroslavenskog jezika, pa samo u ograničenoj formi može poslužiti kao osnova za izučavanje živog narodnog govora svoga doba. U pismu se znatno jače odražavaju tendencije razvoja, ali se taj razvoj može pratiti samo u jednom pravcu – na majuskulnim ćirilskim slovima kojima su pisane sve crkvene knjige.

Drugu veliku grupu pisanih spomenika predstavljaju akti državne administracije – uglavnom *spisi pravnog karaktera*. Ovi spisi nastali su u kancelarijama koje su imali vladari, oblasni gospodari i pojedini viši funkcioneri. Zna se da su vlastitu kancelariju imale i neke gradske općine, kao, npr., Srebrenica, ali do nas nije dopro nijedan njihov akt.

Najstariji sačuvani akt državne administracije jest poznata povelja Kulina bana, kojom se Dubrovčanima dozvoljava slobodna trgovina u Bosni. To je ujedno najstarija isprava pisana suvremenim narodnim jezikom u čitavom slavenskom svijetu.

Iz XIII stoljeća sačuvano je relativno malo dokumenata: 4 povelje bana Matije Ninoslava, 2 povelje humskog kneza Andrije, 1 – njegova sina župana Radoslava, te pismo konavoskog kneza Črnomira. Sa 1254. godinom nastaje gotovo potpuni prekid aktivnosti pismene administracije na području Bosne i Huma. Taj prekid traje sve do organiziranja kancelarije bana Stjepana II Kotromanića, početkom trećeg decenija XIV vijeka. Iz toga intervala od 70 godina, koji je siromašan i u ostalim manifestacijama kulturnog života, sačuvano je samo jedno kratko pismo općine Popova, pa i ono je samo orijentaciono datirano u treću četvrtinu XIII vijeka.

Odmah po dolasku na vlast bana Stjepana II počinje i djelatnost njegove kancelarije koja je ostavila veći broj uzorno pisanih dokumenata. U istom smislu nastavlja rad i kancelarija bana Tvrtka. Proglašenjem za kralja Tvrtko reformira i svoju kancelariju dovodeći vješte dijake iz Srbije, koji sa sobom donose i uticaje srpske državne administracije. Pojačana dinamika ekonomskog i društvenog razvoja te intenzivni odnosi sa oblastima ostalog srpskohrvatskog jezičnog područja učinili su da i drugi bosanski kraljevi posvećuju veliku pažnju svojim kancelarijama. Oblasni gospodari XV vijeka – Hrvatinići, Kosače i Pavlovići – imali su dobro uređene kancelarije koje po svojoj aktivnosti gotovo nimalo nisu zaostajale za kraljevskom kancelarijom; u nekom pogledu čak su proizvodi ovih oblasnih kancelarija

nosili i rekord: po obimu najveća bosanska povelja izišla je iz kancelarije velikog vojvode Radoslava Pavlovića (1427). Iz kancelarije ostalih oblasnih gospodara i viših feudalaca sačuvani su samo pojedinačni dokumenti (Sankovići, Nikolići, Borovinići, Vlatkovići).

Po sadržaju, sačuvane su isprave: trgovački i drugi ugovori, feudalne darovnice, punomoći, dokumenti finansijskog poslovanja i sl.

Kao izvori za političku, ekonomsku pa i kulturnu povijest one daleko nadmašuju sve druge kategorije spomenika, pogotovo kada se ima u vidu da nikakvi narativni izvori o bosanskoj povijesti do nas nisu doprli. Između ostalog, na svim svečanim poveljama sačuvana su imena pisara–dijaka koji su i inače bili glavni nosioci pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni.

Jezik ovih pravnih spisa je suvremeni živi narodni govor, a njihovo pismo je najbolji pokazatelj razvoja u grafiji ćirilice bosanskoga tipa. Stoga fond bosanskih i humskih povelja i drugih pravnih akata predstavlja najvažniji izvor za proučavanje živog narodnog govora i jezika u vremenu od XII do XV stoljeća. Istovremeno, to je i jedini pouzdani izvor za upoznavanje razvoja bosanske ćirilice.

Treću veliku grupu spomenika ćirilске pismenosti u Bosni i Hercegovini sačinjava *epigrafska građa*. U ogromnoj većini to su natpisi na nadgrobnim spomenicima (stećcima), zatim manji broj natpisa u crkvenim građevinama, na pečatima i nekim drugim objektima.

Najstariji ćirilski natpis (iz X ili XI vijeka) na području Bosne i Hercegovine, i najstariji natpis na čitavom ćirilskom području zapadno od Makedonije, je tzv. Humačka ploča, koja je stajala na nekoj crkvi u selu Humcu kod Ljubuškog. Po sadržaju to je tzv. ktitorski natpis.

Iz XII vijeka potiču nadgrobni natpisi župana Grda i još jedan natpis iz okoline Trebinja, zatim ktitorski natpis: na crkvi Kulina bana iz Biskupića kod Visokog, na nekoj crkvenoj građevini u Blagaju kod Mostara i u Moševićima kod Neuma. Ovamo spada i legenda na olovnoj buli kneza Miroslava. Samom kraju XII ili početku XIII vijeka pripada i nedavno otkriveni natpis sa crkve velikog sudije Gradiše u Podbrežju kod Zenice.

Tri epitafa iz okoline Trebinja, zapis na zaponu kneza Petra i dijelovi legende na pečatima kneza Andrije potiču iz prve polovine XIII stoljeća.

Kao što je slučaj sa ostalim kategorijama pisanih, i uopće kulturnih spomenika, tako nije sačuvan nijedan natpis – niti iz Bosne, niti iz Huma – koji bi se mogao pouzdano datirati u vrijeme od sredine XIII do prve četvrtine XIV stoljeća.

Vrijeme banovanja Stjepana II i Tvrtka, koje inače označuje opći kulturni uspon, nije naročito bogato epigrafskim spomenicima: dva epitafa porodice Nikolića iz Vranjeva Sela kod Neuma, natpis sa „dvora“ vojvode Mastana Bubanjića iz Drežnice kod Mostara, natpis Pribisava Petoivića iz Ljusića kod Uloga, nekoliko zapisa na Kulinovoj ploči, – i to je sve.

Više od devet desetina sačuvanih natpisa potječe iz dva posljednja perioda bosanske kulturne povijesti: iz razdoblja kraljeva i vremena propadanja srednjovjekovnog feudalnog društva.

Zanimljiv je geografski raspored ćirilskih epigrafskih spomenika. Preko dvije trećine svih sačuvanih natpisa nastalo je na teritoriji današnje Humske zemlje; ovdje je u starije vrijeme glavno žarište okolina Trebinja, a u XV

vijeku – okolina Stoca. U ostalim krajevima nešto više natpisa ima u istočnoj, a znatno manje u srednjoj Bosni. U zapadnoj Bosni, nekadanjim Donjim krajevima i Zapadnim stranama, natpisi su sasvim rijetki. Teško je reći uolikoj mjeri ovo teritorijalno rasprostiranje odražava i stupanj pismenosti u pojedinim oblastima. U svakom slučaju, treba računati i na druge faktore koji su utjecali na stvaranje natpisa (pogodan materijal, ustaljeni običaji, uticaji susjednih oblasti, duži period političke autonomije i sl.).

Po sadržaju, osim jedne desetine ktitorskih i drugih natpisa, sve ostalo su epitafi, i to većinom na stećcima. Uz ime pokojnika epitafi obično kazuju i titulu koja označuje i njegov društveni položaj, a često ukazuju i na rodbinske i feudalne veze sa uglednim kućama, govore o značajnim događajima iz života i okolnostima pokojnikove smrti, daju podatke o onima koji su podigli ili ukrasili spomenik, stavili natpis i sl. Specifičnost ovih bosanskih epitafa je naglašavanje kako je pokojnik pokopan „na svojoj zemlji, na plemenitoj“ te zaklinjanje da niko ne dira u njegov grob i spomenik. Za kulturnu povijest naročitu važnost ima činjenica da su se na grobnim natpisima sačuvala ponekad i imena dijaka – pisara natpisa.

Paleografske osobenosti ćirilice u Bosni pokazuju specifičan razvoj u nekoliko pravaca, tako da paleografi s pravom govore o bosanskoj ćirilici ili bosančici. Najznačajnije pojave koje se, u vremenu od XII do XV vijeka, mogu zapaziti u razvoju bosanske ćirilice jesu slijedeće: slova staroslavenskog jezika Ѧ, ѧ, Ѩ, ѫ održavaju se u lapidarnom pismu (natpisima) samo do XII vijeka, i to ne uvijek i ne dosljedno. Pojedini znakovi (ѧ, Ѩ, ѫ) susreću se sporadično još i u pravnim aktima prve polovine XIII stoljeća, ali se kasnije gube. Grupe Ѫ i ѫ, koje srpska ćirilica upotrebljava konstantno, na bosanskom području su vrlo rijetke; njihovu funkciju obično preuzima slovo ѧ. Glas „ć“ dobio je u Bosni poseni znak (ʽ) koji nikad nije prodro na ostalo ćirilsko područje. Osim toga, smatraju se specifično bosanskim i slova ѡ, Ѣ (= Y, B, K (Č, V, K)).

Osnovna forma starije ćirilice uopće je tzv. ustavna ili uncijalna majuskula; bosanska ćirilica ima nešto više izdužene i uglate forme tako da je paleografi nekada nazivaju poluustavom ili čak – kapitalom.

Glavni pravac razvoja pisma tekao je prema minuskuli odnosno pisanju slova u okviru četverolinijskog sistema. Kurziv nikada u cjelini nije prodro u srednjovjekovnu bosansku ćirilicu. Pojedini elementi minuskule javljaju se već u povelji Kulina bana, a posebno u aktima kancelarije bana Ninoslava. Kulturna stagnacija od sredine XIII do prvih decenija XIV stoljeća značila je prekid, pa čak i recesiju u razvoju pisma. Dijaci bana Stjepana II, kao i neki pisari bana Tvrtka još pišu čistu majuskulu, sličnu onoj iz sredine XII stoljeća. No već u vrijeme Tvrtkova banovanja pojedini dijaci unose neke elemente minuskule; a neobično vješt Tvrtkov kancelar – logotet Vladoje – donosi iz Srbije već izgrađenu i lijepu diplomatsku minuskulu. Pod Vladojevim nadzorom školovano je još nekoliko dijaka u Bosni, među kojima je najbolji Tomaš Lužac, logotet u službi kralja Dabiše. Dolaskom Ostoje na kraljevski prijesto, u vladarskoj kancelariji dolazi do reakcije protiv srpske minuskule, pa neki Ostojini pisari, kao Stipan Dobrinović i dijak Hrvatini, pišu opet staru bosansku majuskulu. Ova reakcija se osjeća sve do četrdesetih godina XV stoljeća, kada na bosanskom dvoru opet dolazi u upotrebu vrsta minuskule

sa mnogo kurzivnih elemenata. Ova minuskula u vrijeme kralja Tomaša postaje dominantna forma kancelarijskog pisma, ali treba napomenuti da ovo više nije Vladojeva (srpska), nego specifično bosanska diplomatska minuskula.

U kancelarijama oblasnih gospodara minuskula se sa manjim prekidima upotrebljava konstantno do kraja XV stoljeća.

U čitavom razvojnem putu ćirilice u Bosni može se zapaziti nekoliko komponenata, koje su, uostalom, karakteristične i za čitav kulturni život Bosne. Ustavna ili uncijalna majuskula, koja se u Bosni i Humu konačno ustalila negdje u XII vijeku, postala je omiljenom domaćom formom pisma; ova forma, kada se jedanput udomaćila u svim domenima pismenosti, uporno se održavala i kroz dugi period vremena pružala žilav otpor prodiranju minuskule iz susjednih kulturnih centara. Osim ove konzervativne komponente, u razvoju bosanske ćirilice može se konstatirati i jedna druga – aktivna komponenta: srbijanska minuskula, koja je u Bosnu prodirala iz Srbije, nije bila prihvaćena mehanički, nego je postepeno prilagođena domaćem ukusu i konačno poslužila kao podsticaj za formiranje posebne bosanske minuskule.

Kada se u cjelini sagledaju društvene i kulturne prilike u srednjovjekovnoj Bosni, stiče se dojam da su postojali najnužniji uslovi i za stvaranje *originalnih književnih djela* (veliki feudalni dvorovi, postojanje glumačkih družina, dosta veliki broj pismenih ljudi itd.). Stoga iznenađuje činjenica da do nas nije dopro nijedan originalni literarni sastav: nijedna kronika, biografija ili hagiografija, nijedan dramski tekst, viteški roman ni lirska ili epska pjesma. Nema čak ni prijevoda. Zna se samo za tzv. prepisivačku književnost. Izvjesnu književnu vrijednost imaju samo neki apokrifni tekstovi Hvalova rukopisa i Mletačkog zbornika, zbirka – „pitanja i odgovora“ na marginama Srećkovićeve evanđelja te pojedine molitve u nekim drugim rukopisima. Misli se da je u Bosni nastao i jedan prijepis poznatog srednjovjekovnog romana o Aleksandru Velikom (Aleksandrida). Možda najveće poetske kvalitete imaju epitafi sa stećaka, koji i danas ponekad služe kao nadahnuća za pjesnička stvaranja. Literarna vrijednost pravnih spisa još nije ocijenjena, ali se može tvrditi da su to, usprkos njihovom poslovnom sadržaju i suhoparnosti, najoriginalnija i najvrednija književna ostvarenja srednjovjekovne Bosne. Novija istraživanja izbacila su na vidjelo i tragove tzv. analističke literature. Takvi su: Trebinjski ljetopis XII st., koji čini sastavni dio poznatog Ljetopisa popa Dukljanina, zatim – Humska kronika iz XIV, i Bosanska kronika, također iz XIV stoljeća.

Od materijala za pisanje treba spomenuti kao najčešće: drvo, platno, metal, kameni zid, pergamente i papir. Svakako, najvažniji materijal tokom cijeloga srednjeg vijeka predstavlja pergament koji se dobivao prepariranjem kože sitne stoke i sličnih životinja. Gotovo sve sačuvane knjige (osim 2 ili 3 kodeksa) i najveći dio pravnih spisa koji su do nas doprli napisani su na pergamentu, koji je obično bio talijanske, a rjeđe njemačke ili njemačko-francuske izrade. Papir se počeo upotrebljavati relativno kasno: prvi put ga je upotrijebila kancelarija kralja Tvrtka I u jednom pismu iz 1376. ili 1377. godine. Do šire upotrebe papira u kancelarijama došlo je za vrijeme kancelarstva Tvrtkovog logoteta Vladoja. U XV vijeku papir je redovan materijal za pisanje poslovnih akata i manje svećanih isprava, ali se sporadično susreće i u kodeksima crkvenih knjiga. Zbog velikog broja očuvanih natpisa treba podvući i važnost kamena kao podloge za pisanje. Sačuvani spomenici pisma u metalu vrlo su rijetki (pečati, ukrasni predmeti, zapisi); na drvetu, platnu i zidu nije sačuvan nijedan pisani tekst.

Zanimljivo je pogledati *koje su se društvene grupe najviše služile pismom* u obavljanju svoje redovne djelatnosti. Prije svega, treba spomenuti da su se pismom služile institucije svih triju crkava, jer je bar čitanje, ako ne i pisanje, bilo sastavni dio vjerskih obreda. Prepisivačkom aktivnošću bavila su se samo pojedina crkvena lica i funkcioneri. U okviru svoje vladalačke funkcije služio se pismom i vladarski dvor koji je u tu svrhu imao i posebno organiziranu službu – kancelariju. Slične kancelarije imali su i oblasni gospodari s kraja XIV i u XV vijeku. Zna se da su se u obavljanju svoje funkcije pismom često služili i pojedini visoki feudalci, upravitelji političko-teritorijalnih jedinica i autonomne gradsko-varoške općine, ali se ne može ustanoviti kako je kod njih bila organizirana pisarska služba. Za pojedine krugove plemstva postojali su i posebni spiskovi kao što je „leištrom“ – registar za plemstvo u Zapadnim stranama, koji se spominje početkom XV stoljeća. Gradske općine Srebrenice i Novoga (Herceg-Novoga) imale su svoje notarijate, a može se pretpostavljati da su slične institucije imale i neke druge varoši (Fojnica i Olovo, npr.). Ima znakova da su se, bar povremeno, pismom služile i druge autonomne jedinice (župe, općine i sl.), ali se ne može znati da li je to bila i neka stalna pisarska služba. Slična je situacija i sa privrednom aktivnošću, posebno trgovinom u XV vijeku: zna se, npr., da su trgovci često sklapali poslovne pismene ugovore, ali o takvom knjigovodstvu nema nikakvih bližih podataka.

Određeni stupanj pismenosti donekle je zahtijevao i sam feudalni sistem, u kojem su se feudi podjeljivali i potvrđivali pismenim putem. Stoga je svaka feudalna porodica bila do maksimuma zainteresirana da čuva povelje i druge isprave na kojima se temeljila njihova ekonomska i društvena egzistencija.

Kao posebno organizirani faktor pismenosti treba spomenuti i kolonije dubrovačkih trgovaca, koje su, između ostalog, putem institucije konzula, sve postupke oko rješavanja međusobnih odnosa pratile odgovarajućim zapisnicima i drugim aktima.

Glavni nosioci pismenosti bili su funkcioneri crkvenih organizacija i dijaci. Međutim, dok je svećenicima i redovnicima pismo služilo samo kao sredstvo za obavljanje njihove službe, dijacima je pisanje bilo osnovno zanimanje – profesija. Značaj crkve u domenu pismenosti često je proučavan i uglavnom poznat. Ipak treba ukazati da uticaj crkve u Bosni ni u kojem pogledu, pa ni u domenu kulture, nije dostigao onaj intenzitet, koji je imao u Srbiji, Dalmaciji i drugdje u srednjem vijeku.

Institucija dijaka kod Južnih Slovena uopće, a posebno u Bosni, ne samo da nije dovoljno proučavana nego još nije ni ukazano na njezin ogromni značaj u kulturi pismenosti. Porijeklo same institucije, sudeći po etimologiji riječi (dijak-đakon-diaconus-*διακονοῦς*), vodi u crkvenu hijerarhiju. Đakon je pomoćnik svećenika, koji, između ostalog, ima dužnost da u crkvenim obredima javno čita evanđelje i vrši neke druge poslove. U ranije vrijeme dakoni su, kao i ostala crkvena lica, uz vršenje vjerskih funkcija, često obavljali i pisarske poslove javnog i privatnog života svoje okoline. Dosta rano, najkasnije u XII vijeku, funkcija dijaka-pisara odvojila se od crkvene funkcije đakona i formirala se kao samostalna profesija. Koliko je ovo odvajanje bilo radikalno u XII i XIII vijeku teško je reći, ali nema sumnje da su dijaci u XIV i XV stoljeća profesionalci – svjetovnjaci koji svoju naobrazbu i vještinu pisanja koriste kao izvor ekonomske egzistencije, slično

ostalim zanatlijama. Ima indicija da je dijačka-pisarska djelatnost, kao i obučavanje u toj vještini, bilo organizirano na istom principu kao i kod ostalih zanatskih struka. Dijaci-pisari se ponekad i sami nazivaju majstorima, općim imenom za sve zanatlije. Veliki broj dijaka čija se imena pojavljuju na stećcima XV vijeka pokazuje da je bilo dijaka i po selima, gdje su zadovoljavali osnovne potrebe u pisanju za određeni kraj. Može se opravdano pretpostavljati da su ovi majstori-dijaci podučavali u svome zanatu i šegrte, pa tako stvarali i dijački podmladak.

Na dvorovima vladara i nekih oblasnih gospodara postojale su prave pisarske radionice (skriptoriji) koje su obavljale redovne kancelarijske poslove, ali u isto vrijeme podučavali dijački podmladak i bavile se prepisivačkom djelatnošću. Takve pisarske radionice-škole, prema analizama paleografa postojale su na dvoru humskih knezova u drugoj polovini XII i u prvoj polovini XIII stoljeća, na dvorovima bosanskih banova i kraljeva, na dvoru Pavlovića u Podrinju u prvoj polovini XV vijeka. Može se pretpostavljati da ih je bilo i na nekim drugim bosanskim dvorovima, iako o tome nema sačuvanih podataka. Prepisivačkih radionica bilo je i po nekim „kućama“ bosanskih krstjana.

Osim redovnog i najčešćeg naziva dijak, za istu funkciju su u dokumentima i nazivi: gramatik, pisar, pisac, logotet, i neki drugi.

Prema sačuvanim dokumentima dijaci se pojavljuju kao pisari pravnih spisa, crkvenih knjiga i natpisa. Povremeno, oni obavljaju i poslove diplomatskog karaktera. Najstariji po imenu poznati dijaci su pisari Mirosavljeva evanđelja Varsameleon i Gligorije, te Radoje, dijak Kulina bana. Iz XIII vijeka poznata su imena Desoja, „gramatika“ bana Ninoslava, i neka druga. Na velikom broju povelja i nadgrobnih natpisa sačuvano je još nekoliko desetina imena pojedinih dijaka.

Društveni ugled dijaka u srednjovjekovnoj Bosni bio je velik, što se vidi iz činjenice da oni, po pravilu, na svojim pisarskim ostvarenjima bilježe i imena, dok druge zanatlije obično ostaju anonimne. Neposredni odnosi sa vladajućim krugovima svakako su doprinosili njihovom ugledu. U pogledu čisto kulturne uloge treba ponovno naglasiti da su dijaci bili glavni nosioci razvoja pisma, a njihovi spisi su najvažniji izvor kako za upoznavanje opće i kulturne istorije tako i za proučavanje jezika. Može se mirne duše reći da su dijaci dali kulturnom životu srednjovjekovne Bosne veći doprinos nego i jedna druga društvena grupa.

Od ostalih kategorija stanovništva pismom su se služili i pojedini vladari i feudalci. Sporno je da li je knez Miroslav stavio svojom rukom potpis na ugovor o miru sa Dubrovnikom. Iz zapisa na ploči Kulina bana, koji potiče negdje iz prve polovine XIV vijeka, vidi se da je neki župan Krile znao pisati („pisah župan Krile“). Postoje vijesti da je ban Stjepan II, kao i kralj Stjepan Tomašević učio i „latinsku knjigu“. Sačuvane su isprave koje su vlastoručno pisali Vladislav Hercegović i Žarko Vlatković. Neki niži feudalci koji su obavljali diplomatske poslove u službi Kosača i Pavlovića bili su i relativno visoko obrazovani. Može se pretpostavljati da je po bosanskim varošima XV vijeka bilo i dosta pismenih građana – trgovaca i zanatlija, ali o tome za sada nema nikakvih bližih podataka.

Kada se baci cjelovit pogled i na oskudnu i nepotpunu dokumentaciju, ipak se mora donijeti zaključak da pismena aktivnost u Bosni i Humu u periodu od XII do XV vijeka nije bila beznačajna. S tim u vezi opravdano se

postavlja pitanje šta je bilo sa *knjižnim fondovima i arhivima srednjovjekovne Bosne*. Objašnjenje da je sve to uništeno provalom Turaka nije dovoljno uvjerljivo, pa je korisno dati i neke detaljnije informacije kojima današnja historijska nauka raspolaže.

Arhiv porodice Pavlovića, oblasnih gospodara u srednjem Podrinju i u okolini Trebinja, zaplijenio je Stjepan Vukčić Kosača 1439. godine i vjerojatno ga uništio. Mali dio arhiva porodice Hrvatinića pronađen je početkom ovoga stoljeća u Kőrmendu (Ugarska), u sastavu porodičnog arhiva grofova Bathyanija. Zadnjih godina prof. dr Čremošnik ustanovio je da se ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije nalaze u Ljubljani. Slučajni nalazi pojedinih kodeksa po raznim mjestima Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Makedonije svjedoče da je bar jedan dio crkvenih knjiga ostao i u zemlji, i to mahom u pravoslavnim crkvama i manastirima. Sudbina Hrvojeva glagoljskog misala, koji se nalazi u Carigradu, pokazuje da su predmet turske pljačke bivale i crkvene knjige. Neke su knjige s izbjeglicama dospjele u Italiju (Venecija, Bolonja, Rim). Nema sumnje da su izbjegle feudalne porodice sa sobom nastojale ponijeti i obiteljske isprave. Ima vijesti da je raznošenje knjiga i drugih crkvenih potrepština iz Bosne poslije 1463. godine bilo uzelo velike razmjere i postalo predmet trgovačkih špekulacija, tako da je sam Papa III morao intervenirati i naređivati da se ovi predmeti skupljaju na određena mjesta. Na žalost, najveći dio ovako „spasenog“ knjižnog i arhivskog blaga ipak je propao.

Uza sve naše poznavanje tragične sudbine bosanskih arhivalija i knjiga, ostaje ipak nerazjašnjeno kako su nestali upravo najvažniji arhivi – porodični i ujedno državni arhiv Kotromanića, te arhiv porodice Kosača. Isto tako je nerazumljivo da u franjevačkim samostanima, od kojih su neki osnovani još u XIV vijeku, nije sačuvan nijedan dokumenat stariji od 1463. godine.

DRUŠTVENI SIMBOLI

GRBOVI, PEČATI I DRUGI SIMBOLI

Jednostavni *heraldički amblemi* koji dobrim dijelom vrše i funkciju grbova javljaju se u Bosni i Hercegovini u velikom broju i u širokom vremenskom i prostornom dijapazonu. Usprkos tome broj tačno datiranih i opredijeljenih amblema je dosta ograničen. Prvi poznati amblemi pripadaju četvrtom i petom deceniju XIII vijeka; to su: turnir i orao na pečatima bana Ninoslava, zatim križ sa monogramom te orao na pečatima kneza Andrije. S kraja XIV i prve polovine XV vijeka ima veći broj bliže opredijeljenih heraldičkih amblema. Takvi su, npr., sidro (kotva) porodice Sankovića, kula na pečatima Pavlovića, monogram u Kosača-Hranića-Vukčića, orao u Vukosalića, lav u Kosača-Dragišića i drugi. Na nekoliko desetina pečatnih prstenova, približno datiranih u period XIII–XV vijeka, kao heraldički amblemi susreću se predstave: orla i drugih ptica, lava, grifona, zvijezde, rozete i sl. Veći broj heraldičkih amblema sačuvan je i na nadgrobnim spomenicima-stećcima. Kao što se vidi, izbor motiva je vrlo širok iako se može zapaziti da predstave životinja imaju izvjesnu prednost. Dobiva se utisak da u XIII vijeku amblemi još nisu sasvim ustaljeni; Ninoslav i Andrija u kratkom vremenskom razmaku upotrebljavaju po dva sasvim različita amblema. U XIV

Sl. 203 – Srednji pečat kralja Tvrtka II

i XV vijeku amblemi su u pogledu samog motiva uglavnom ustaljeni, ali se često opaža izvjestan unutarnji razvoj motiva. Tako se, npr., u porodici Pavlovića amblem sa predstavom kule razvija u vrijeme vojvode Radoslava u motiv sa tri kule; monogram Stjepana Vukčića nakon proglašenja za hercega dobiva krunu. Heraldčki amblem doživljava razvoj i u jednom drugom pravcu: on postepeno ulazi u kompoziciju sa štitom, pa tako nastaje nepotpuni grb. Poučan primjer takvoga razvoja jest sidro porodice Sankovića: ovaj amblem u većini slučajeva dolazi samostalno, ali se na jednom pečatu župana Bjeljaka vidi kako je sidro ukomponirano u štit sa kosom prugom. U daljem razvoju grba heraldčki amblem zauzima i još jedno mjesto – na ukrasu grba. Tako je položaj amblema uvijek dominantan: ako se nalazi na samome štitu (nepotpuni grb), konture štita čine u stvari samo okvir za predstavu amblema; ako je amblem na potpunom grbu stavljen i na štit i ukomponiran u čelenku (ukras), onda je njegov položaj još više istaknut. Kao rezultat ovog uklapanja u grbovne kompozicije može se zapaziti sve rjeđa upotreba samostalnih (jednostavnih) amblema.

Zanimljivo je da upotreba heraldčkih amblema nije bila jednako rasprostranjena po cijeloj Bosni i Hercegovini. Humska zemlja i Podrinje ostali su vjerni heraldčkim amblemima sve do prve polovine XV vijeka. Potpuni grbovi u Humu formirani su tek potkraj vlade hercega Stjepana Vukčića. Nepotpuni grb Bjeljaka Sankovića koncem XIV stoljeća predstavlja usamljenu iznimku u tome pogledu. Specifično heraldčke kompozicije štita sa mačem na području Huma također nisu starije od prve polovine XV vijeka. Naprotiv, na području uže Bosne već drugom polovinom XIV stoljeća amblemi su zamijenjeni uglavnom potpunim grbovima.

Nepotpuni grb, odnosno predstava heraldčkog amblema stavljen u okvir štita, u razvojnoj liniji grba stoji negdje na samome početku. Tako i najstariji poznati grbovi (iz XII i XIII vijeka) sa područja Hrvatske i Slavonije imaju samo štit sa heraldčkim amblemom. Na području Bosne i Hercegovine takvi su, npr.: grb Bjeljaka Sankovića (sidro na štitu), jedan

pečatni prsten iz Lisičića (polumjesec i zvijezda na štitu), te nekoliko prstenova iz Bihaća. U zapadnoevropskoj heraldici ovakva forma grba često je služila, u vrijeme razvijene heraldike, za grbove zemalja, gradova, udruženja ili pojedinih rodova. Zbog posebnih razloga (skučenost prostora, karakter materijala i drugo), nepotpuni grb se ponekad upotrebljava i onda kada je potpuni grb već bio formiran. Takvi slučajevi se često susreću i na grbovima bosanskih kraljeva (na novcima, pečatima i drugdje). Kao što se vidi, ovdje je upotrebljen dio mjesto cijeline (pars prototo). Treba spomenuti i slučajeve da je umjesto cijeloga upotrijebljen samo gornji dio potpunoga grba – kaciga i ukras, a nekada i sam heraldički amblem. Primjerci takve upotrebe su neki novci bana Stjepana II, Tvrtka II i Tomaša, zatim neki pečatni prstenovi i dr. U svim ovim slučajevima radi se o dijelovima potpunih grbova, a ne o nepotpunim grbovima kao heraldičkim cjelinama.

Posebnu grupu nepotpunih grbova kao heraldičkih cjelina predstavljaju kompozicije štita sa mačem koje su sačuvane na nekoliko stotina stećaka sa područja nekadašnje Humske zemlje. Elementi ove heraldičke kompozicije izgledaju ovako: štit redovno ima četvrtastu formu i često manji ovalni izrez na gornjem rubu; znatno rjeđi su štitovi ovalne i srcolike forme. Površina štita je obično jednom prugom podijeljena u dva polja. Na slobodnim poljima redovno se nalaze heraldički emblem, među kojima su najčešći: polumjesec i zvijezda, zatim rozeta, ali se pojedinačno susreću i motivi kružnice („kružni vijenac“), fantastične životinje, predstava arhitekture i sl. Uza štit je obično postavljen mač tako da mu iznad gornjeg ruba strši balčak i manji dio sječiva, a ispod donjeg ruba štita vidi se još samo vrh mača. Sam fond heraldičkih motiva, upotreba štita kao kompozicionog faktora, te organizacija prostora na štitu, svakako su elementi koji odgovaraju osnovnim principima zapadnoevropske heraldike. Neobičan je donekle oblik štita koji odgovara jednoj domaćoj vrsti (tarča), ali je kombinacija štita sa mačem sasvim nepoznata evropskom ili bilo kojem drugom heraldičkom sistemu. Neobično je i to da se ova specifična domaća forma potpunog grba javlja u XV vijeku, dakle u vrijeme kada grbovi u zapadnoj Evropi doživljavaju svoj najpuniji razvoj. Zna se pouzdano da su ove grbove upotrebljavali kršćanski feudalci još i u prvo vrijeme turske uprave u Bosni. Iako u tom pravcu još nisu vršena detaljnija ispitivanja, brojni podaci govore u prilog mišljenju da su ovi grbovi pripadali nižem plemstvu Humske zemlje.

Među potpunim grbovima posebnu grupu sačinjavaju grbovi bosanskih banova i kraljeva. Njih je nužno tretirati odvojeno od drugih grbova zbog toga što se jedino na njima može pratiti razvoj jednoga grba u Bosni kroz period od gotovo jednog stoljeća.

Najstariji grb Kotromanića, i ujedno prvi poznati potpuni grb u Bosni, jeste grb Stjepana II Kotromanića, sačuvan na jednoj vrsti novca; sastoji se od srcolikog štita, kacige i ukrasa. Na čitavom polju štita naslikana je peterokraka zvijezda, a ukras se sastoji od „jastučića“ (raširenog vela) i rozete iz koje izbija perjanica.

Nakon proglašenja za kralja Tvrtko nekim novim elementima formira grb koji je, sa malim izmjenama, upotrebljavan sve do propasti Bosne. Osnovna kompozicija grba je srcoliki štit sa desnom kosom prugom, kaciga (tipa Topfhelm) i ukras koji se sastoji od vela što lepršavo pada pozadi kacige,

zatim od ljiljanove krune iz koje izbija perjanica. U oba slobodna polja na štitu nalaze se po tri ljiljana. U odnosu na grb bana Stjepana, a vjerojatno i u odnosu na vlastiti banski grb, razlika je u heraldičkom simbolu, u položaju vela i kruni, a donekle i u oblikovanju perjanice. Vjerojatno je najbolje očuvani Tvrtkov grb onaj sa brokata iz njegovog groba u Arnautovićima kod Visokog. Kralj Dabiša, njegova žena i nasljednica Jelena nisu pravili nikakvih izmjena u grbu; Ostoja unosi novu organizaciju polja u štitu: umjesto kose pruge i ljiljana čitav prostor štita zauzima kruna (Ostojin srednji pečat i štitovi na velikom pečatu.) Tvrtko II pokazuje veliku nedosljednost u upotrebi grba: u prvom dijelu njegove vlade grb ima samo kosu prugu na štitu; na srednjem pečatu iz drugog perioda kraljevanja na štitu je zadržana kruna, ali je ispod nje dodato i latinsko slovo T; ovo T sa krunom na štitu susreće se i na nekoliko vrsta Tvrtkova novca. Bilo bi normalno očekivati da je ovaj simbol – kruna sa slovom T – specifični grb Tvrtka II. Ipak, na jednom pećnjaku sa Bobovca nađeni su fragmenti Tvrtkovog grba gdje su na štit sa krunom stavljeni inicijali ST. Na novcima kralja Tomaša, kao njegov specifični amblem, obično na štitu uz krunu stoji stilizirani monogram ST, ali se susreće i samo – T. Osim toga, na Tomaševim novcima se vide i potpuni grbovi sa krunom na štitu te nepotpuni grbovi sa kosom prugom i ljiljanima. Inače, na velikom pečatu poslije Ostoje nisu vršene nikakve izmjene u heraldičkim oznakama. U Stjepana Tomaševića opet je na štitu sama kruna, ali nešto drugačije stilizirana nego u Ostoje.

U vezi sa kraljevskim grbovima treba ukazati i na nekoliko posebnih pitanja i pojava. Prije svega, nameće se pitanje da li su uz grbove pojedinih kraljeva postojali i posebni grbovi bosanske države i opet posebni grbovi porodice Kotromanića; zatim kakve su grbove imali članovi sporednih loza kraljevske porodice. Formalno nije bilo nikakve razlike između grba vladajućeg kralja i državnog grba Bosne, što znači da je jedan isti grb služio i kralju kao pojedincu i Bosni kao državi. Ipak se čini da je, bar u kasnije doba, došla do izražaja tendencija da se jedan određeni amblem ustali kao grb bosanskog kralja, bez obzira na ličnost koja je momentalno bila na prijestolju. To je grb sa ljiljanovom krunom na štitu koji je prvi napravio Ostoja. Tvrtko II zadržava ga nepromijenjena na velikom pečatu, ali ga na srednjem pečatu i nekim novcima modificira dodajući ispod krune inicijal svog imena (T). Tomaš također nije dirao u tu osnovnu kompoziciju, što u osnovi važi i za Stjepana Tomaševića.

Štit sa kosom prugom i šest ljiljana raspoređenih u dva polja obično se smatra porodičnim grbom Kotromanića. Ovakav grb se pojavljuje na srednjim pečatima Tvrtka I i Dabiše, zatim na brokatu iz Arnautovića i na nekim novcima Stjepana Tomaševića – kompoziciji potpunog grba. Samostalno dolazi na zastavi i konjskom pokrivaču velikog pečata svih bosanskih kraljeva, a posebno na štitu konjanika i na prijestolnom pečatu Tvrtka I i Dabiše; susreće se i na nekim novcima kralja Tomaša. Ovaj amblem kose pruge sa ljiljanima za vrijeme Ostoje i Tvrtka II doživljava izvjesno potiskivanje, ali ne i potpuno napuštanje; za Tomaša i Stjepana Tomaševića on dolazi do nešto jačeg, ali ne dominantnog izražaja. Problem porodičnog grba Kotromanića mogao bi se najpouzdanije riješiti kada bismo imali na raspolaganju grb kojega člana sporednih loza kraljevske dinastije. Na žalost

Sl. 204 – Kameni negativ za plastičnu dekoraciju sa grbom kraljice Doroteje Gorjanske

mi danas poznajemo samo jedna takav grb, ali ni on nije pobliže određen; to je grb sa sudačke stolice iz Bukovice: od karakterističnih Kotromanićkih amblema ovdje se raspoznaje samo ljiljan, i to na kraju ukrasnog vela; na grbovnom štitu nema nikakvih znakova, ali se ne može znati zbog čega je to tako: da li ih je klesar ispustio ili ih na grbu nije ni bilo.

Osim kraljevskih, sačuvano je još desetine potpunih *grbova pojedinih feudalaca sa područja uže Bosne*. Već je spomenut grb nepoznatog člana sporedne loze Kotromanića na stolici iz Bukovice; grb sa glavom vepra prikazan je na nadgrobnom stupu iz Vlaškovca kod Olova. Tome treba dodati pečatne prstenove iz grobova u Arnautovićima kod Visokog i u Putičevu kod Travnika, zatim još dva prstena nepoznatog porijekla (simbol vuka i orla.) Poznat je i grb Hrvoja Vukčića-Hrvatinića, kao i njegova sinovca Jurja Vojsalića. Ovi grbovi s kraja XIV i prve polovine XV vijeka pripadaju višim feudalcima, a zanimljivo je da su ograničeni na područje uže Bosne i Donjih krajeva. U to vrijeme, naime, u Podrinju i Humu viši feudalci se služe isključivo jednostavnim heraldičkim amblemima. Tek nakon propasti samostalne bosanske države (1463. godine) potpune grbove prihvataju i najviši feudalci – oblasni gospodari u Humskoj zemlji (herceg Stjepan Vukčić pred kraj života, zatim njegovi sinovi, te Vlatković-Ivanišević u zapadnom Humu). Niže plemstvo Humske zemlje nikada nije usvojilo potpune grbove kao svoje ambleme.

Posebnu grupu u srednjovjekovnoj simbolici zauzimaju *amblemi državne vlasti*. Odmah treba naglasiti da je često sasvim nemoguće odvojiti ambleme države od ličnih ili porodičnih amblema nosilaca vlasti. Jedan od najstarijih i najraširenijih simbola vlasti je prijestolje. Nekoliko izvora likovnog karaktera dozvoljava da upoznamo neke forme *vladarskih prijestolja* u staroj Bosni.

Sl. 205 — Srednji pečat hercega Stjepana
Vukčića Kosače

U Evandjelju kneza Miroslava na dva mjesta prikazan je kralj Herod kako sjedi na povišenom prijestolju, koje ima jednostavni ravni naslon za leđa i rezbarijom ukrašene sve vidljive dijelove prijestolja. Misli se da ova minijatura, u stvari, predstavlja samog kneza Miroslava. Na novcima bana Stjepana II i Tvrtka vidi se jednostavno, dosta široko prijestolje bez naslona, također ukrašeno rezbarijama. Sudeći po izgledu, ovo prijestolje je, u stvari, rezbarijom ukrašena škrinja. Monumentalno prijestolje bosanskih kraljeva prikazano na velikom pečatu podsjeća na gotičku katedralu ili oltar; njegov izgled je toliko raskošan da se rađa sumnja da li je tako prijestolje i postojalo. Nova otkrića umjetničke djelatnosti visokog dometa na Bobovcu čine vjerojatnim i postojanje jednog takvog prijestolja. Uostalom, lakše je bilo u drvetu izraditi jedno takvo prijestolje nego izraditi njegovu predstavu u negativu na matici pečata. Stolica iz Bukovice se, doduše, ne može smatrati prijestoljem u strogom smislu riječi, ali je ipak njezina funkcija simbola vlasti i isticanje kraljeve ličnosti sasvim jasna.

Među najvažnije simbole državne vlasti spada *kruna*. Do danas nije bilo moguće ustanoviti kakav je izgledao „sugubi vijenac“ (dvostruka kruna – srpska i bosanska), kojom je kralj Tvrtko, kako on sam kaže, vjenčan u srpskoj zemlji. Inače, kruna bosanskih kraljeva poznata je sa većeg broja pečata i novca, zatim sa nekoliko kamenih spomenika (Jajce, Bobovac, Bukovica kod Konjica), te sa brokata i jednog pečatnog prstena (iz Arnautovića kod Visokog). Iz svih tih predstava jasno se razabire i forma krune: to je

dijadem sa tri zupca koji se razvijaju u ljiljanov trolisni cvijet. Slične ljiljanove krune vide se i na suvremenim novcima i pečatima ugarsko-hrvatskih kraljeva – Ljudevita I, Marije i Sigismunda. Iz pisanih izvora zna se da je kruna simbol kraljevske vlasti posebno čuvana u Bobovcu. Na početku svoje vlade kralj Stjepan Tomaš bio je poduzeo sve korake da dobije novu krunu od pape, kao što su je dobijali i svi ostali vladari tadašnjeg kršćanskog svijeta (osim Bizantskog Carstva). Ona je uistinu i napravljena pa i poslana u Bosnu, ali je u zadnji čas zbog nepovoljnog sticaja političkih prilika zadržana u Dalmaciji. Tek je Tomaševu sinu Stjepanu uspjelo i dobiti krunu od pape Pija I kojom je svečano okrunjen u Jajcu 1461. godine. Sudbina bosanske krune, kako stare tako i nove, nije poznata. Postoje neprovjerene vijesti da su neke bosanske izbjeglice uspjele sa sobom ponijeti i bosansku krunu, zatim da je ta kruna zaplijenjena među turskim blagom pod Bečom i da se sada nalazi u riznici austrijskih careva u Beču.

Nakon proglašenja za hercega Stjepan Vukčić-Kosača služio se tzv. herceškom krunom. Forma ove krune nazire se na nekim pečatima: to je sasvim niska lisnata kruna-dijadem, koji se po ukrasima približava bosanskoj kraljevskoj kruni. U „blagu“ hercega Stjepana spominju se i krune (o kojima se govori na drugom mjestu u ovoj knjizi).

Uz pojam državne vlasti razvojno je vezano i *žezlo*. Uz lik Stjepana II i bana Tvrtka žezlo je prikazano u obliku kratkog ili dugog štapa koji se završava križem. Kraljevska žezla umjesto križa imaju završetak u formi ljiljana. Ikonografski, vladari se uvijek prikazuju sa žezlom u desnoj ruci.

Vladarske *zastave* poznate su sa novca Pavla i banova – Mladena I i II Šubića, zatim sa pečata Stjepana II i bana Tvrtka, sa konjičkih pečata bosanskih kraljeva i sa nekih pečata humskih hercega (Vladislava i Vlatka). Zanimljivo je da sve zastave banova, zatim zastave humskih hercega, kao i zastava na prvom pečatu kralja Ostoje, imaju na sebi predstavu križa. Zastave prikazane na velikim konjaničkim pečatima bosanskih kraljeva imaju poznati grb – srcoliki štit sa kosom prugom i ljiljanima.

Među uobičajene simbole vlasti spada i tzv. *državna jabuka ili globus*. Uz portrete bosanskih vladara jabuka je prikazana samo na velikim prijestolnim pečatima: kralj, sjedeći na prijestolju, u lijevoj ruci položenoj na krilo drži jabuku u koju je usađen dvostruki križ.

Mač je široko poznata oznaka vlasti, ali i simbol socijalnog statusa. U bosanskim likovnim izvorima samo predstave banova Stjepana II i Tvrtka (na novcu) prikazuju mač kao simbol vladara. Mač je obično prikazan u dva položaja: ili je isukan (go), pa se, okrenut prema gore, nalazi u ruci vladara, ili je u koricama položen preko krila bana koj sjedi na prijestolju i drži mač objema rukama.

Lik sveca zaštitnika ponekad se također pojavljuje kao simbol države, grada ili vladara. Dovoljno je podsjetiti se na Dubrovnik (sv. Vlaho), Split (sv. Duje), Veneciju (sv. Marko) itd. Već je spomenuto kako je na reversu pečata kneza Miroslava prikazan lik sv. Stjepana. Na bosanskim novcima obično se nalazi zaštitnik Bosne sv. Grgur Nazijanski. Kralj Stjepan Tomašević je, prilikom svečane krunidbe, za sveca – zaštitnika bosanske države proglasio sv. Grgura papu.

Važni i često upotrebljavani simboli vladara i države su pečati i grbovi o kojima se govori u ovoj knjizi.

Pojedini likovni simboli koji u heraldici vrše funkciju tzv. jednostavnih figura ili heraldičkih amblema u užem smislu često predstavljaju simbole vladara, vladarske porodice ili države. Najznačajniji i najkarakterističniji takav simbol za Bosnu i njezine vladare u doba kraljeva je – ljiljan. Ovaj simbol ukomponiran je u krunu; šest ljiljana prikazano je na slobodnim poljima štita u porodičnom grbu Kotromanića; ljiljani se upotrebljavaju kao ornamentalni motiv na kamenoj ornamentici kraljevskog dvora na Bobovcu, kao ukras na nekim pečatima i novcima, kao žezlo u rukama kraljeva itd. Porijeklo bosanskog ljiljana vjerojatno treba tražiti u grbu i amblemima ugarsko-hrvatskih kraljeva iz dinastije Anžuvina (Ljudevit I), koji su taj simbol baštinili od svojih predaka iz Francuske. Vjerojatno je ljiljan kao kraljevski i državni amblem u Bosnu uveo Tvrtko I prilikom proglašenja za kralja.

Kao simboli pojedinih vladara pojavljuju se i *inicijali njihova imena*, samog ili sa titulom. Najstariji inicijali pojavljuju se na pečatu humskog kneza Andrije. Češće ga upotrebljavaju Tvrtko II i Tomaš. O drugim inicijalima i monogramima vladara i oblasnih gospodara u Bosni pobliže se govori prilikom izlaganja o pečatima i grbovima.

Sl. 206 - Simbolični ukras na kamenom natprozorniku sa Bobovca. Likovna rekonstrukcija

Među vladarske simbole bosanskih kraljeva treba ubrojiti i *lik dvoglavog orla* koji se vidi na velikom prijestolnom pečatu kralja Dabiše, a koji je vjerojatno uveo već kralj Tvrtko I. Obično se misli da ovaj simbol predstavlja Srbiju, koja se inače nalazi na prvom mjestu u punoj tituli bosanskih kraljeva. Drugi slučaj preuzimanja amblema srpskih vladarskih porodica predstavlja unošenje Brankovića amblema-lava na avers nekih novaca Stjepana Tomaševića, koji je inače bio proglašen i za despota Srbije.

U XVI i XVII vijeku bilo se uvriježilo mišljenje da je *zvijezda i polumjesec* (zajednički) simbol svih „ilirskih“, tj. južnoslavenskih zemalja, a posebno su se ti znaci smatrali sastavnim dijelom grba Bosne. Koliko ovo mišljenje u pogledu Bosne odgovara stvarnom stanju, odnosno da li je zvijezda, sa polumjesecom ili sama, nekada uistinu fungirala kao simbol Bosne, bosanskih vladara ili bosanskog plemstva kao staleža, to danas nije moglo biti sa sigurnošću provjereno. Zna se, npr., da se zvijezda nalazila kao amblem (jednostavna figura) u grbu bana Stjepana II. Kao simbol predstavljena je i na novcu Stjepana Tomaševića; i zvijezda i polumjesec nalaze se na jednom grbu kraljice Katarine; ovaj simbol je često upotrijebljen u grbovima bosanskog i humskog plemstva. Posebno treba istaknuti čestu pojavu polumjeseca i zvijezde na stećcima širom cijele Bosne i Hercegovine. Usprkos ovako čestoj upotrebi i velikom broju sačuvanih spomenika, pitanja funkcije zvijezde i polumjeseca kao heraldičkog amblema u srednjovjekovnoj Bosni mora još ostati otvoreno.

Najzad, radi cjelovitosti treba spomenuti i *okresanu granu* (nazubljenu gredu) koja se, također od XVI do XVII vijeka, često susreće u rekonstruiranim i izmišljenim grbovima stare bosanske države. Ovaj svoj porodični amblem unijeli su u izmišljeni bosanski grb famozni Ohmućevići, koji su inače bili glavni inicijatori i pokretači stvaranja tzv. „ilirskih“ grbovnika. Svrha im je bila sasvim providna: trebalo je dokazati rodbinske veze Ohmućevića sa dinastijom Kotromanića.

Crnačka glava, koja se ponekad vidi na vrhu (Ohmućevića) gredica, preuzeta je, prilikom konstruisanja grba, kao motiv iz nekih njemačkih heraldičkih zbornika.

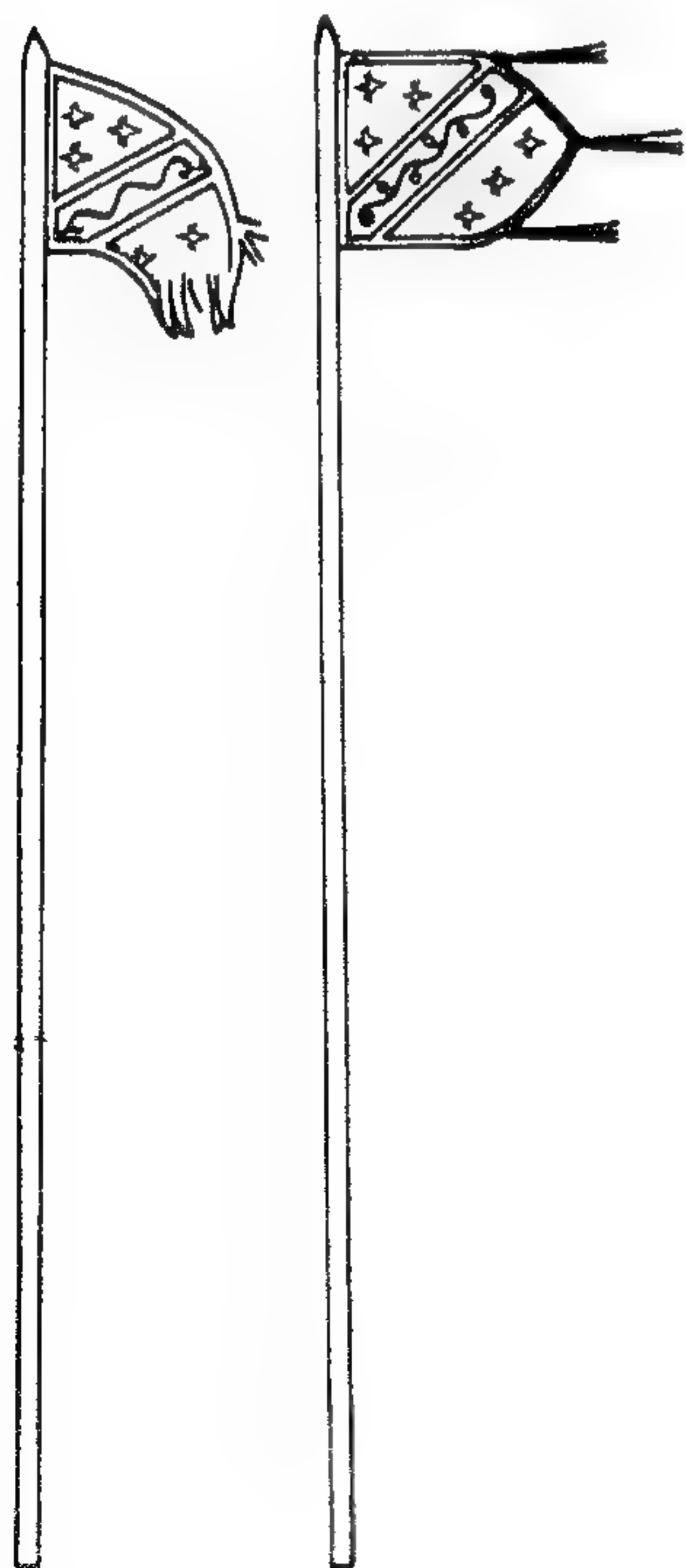
Nekoliko desetina sačuvanih primjeraka *pečata* sa područja srednjovjekovne Bosne i Huma predstavlja svakako najljepšu i najpotpuniju zbirku srednjovjekovnih pečata na području Jugoslavije. U odnosu na opću sigilografiju toga doba bosanski pečati imaju svoje specifičnosti, pa će i izlaganje biti prilagođeno takvome stanju. Po društvenoj ulozi vlasnika, bosanski pečati se mogu svrstati u tri osnovne grupe: u prvu grupu spadaju pečati bosanskih i humskih vladara, u drugu – pečati oblasnih gospodara, a u treću – pečati pojedinih feudalaca.

Najstariji primjerak pečata sa područja Bosne i Hercegovin jest olovna bulla humskoga kneza Miroslava iz druge polovine XII vijeka (danas, na žalost, zagubljena). Na aversu toga pečata stoji legenda ćirilicom: „pečat humskoga kneza Miroslava“, a na reversu je lik sv. Stjepana. Iz slijedećeg, XIII, stoljeća sačuvana su po dva pečata humskoga kneza Andrije i bosanskog bana Matije Niposlava. Na jednom pečatu kneza Andrije, djelomično oštećenom, razabire se orao poluraširenih krila i ostaci natpisa, a na drugom, koji je izveden pečatnim prstom, vidi se križ sa slovima monograma. Na većem pečatu bana

Ninoslava prikazan je turnir sa legendom, a manji je vjerojatno otisak antičke kameje na kojoj je izrezana figura orla spremnog za let.

Ban Stjepan II Kotromanić ima dva pečata koji se razlikuju samo po veličini, i djelomično po legendi, dok su po likovnom rješenju potpuno jednaki. Ban je predstavljen kao konjanik u punoj ratnoj spremi; konj je u trku, dok ban lijevom rukom drži štit, a desnom zastavu. Na manjem pečatu stoji latinski natpis S. MIN(US) STEPHI DE (I) GRA(TIA) TOTI BOSNE BANI. Na slobodnim prostorima iznad i ispod banova lika razabire se ćirilski natpis „GN BAN STJEPAN“. Na većem pečatu napis, prema čitanju Ćire Truhelke, glasi: „SIE + PEČAT GODNA STJEPANA BANA SVOBODNOGA GNA VSE ZEMLE BOSNSKE USORSKE SOLSKE I DOLNE KRAISKE I VSE ZEMLE HLMSKE.“ Tvrtko I kao ban, prvih godina vladanja, služio se pečatom svoga strica Stjepana. Kasnije je dao napraviti vlastite pečate, koji su, osim napisa, potpuno slični Stjepanovim.

Okrunivši se za kralja, Tvrtko je, među ostalim reformama državne administracije, uveo i nove kraljevske pečate: Mali pečat ima na sebi predstavu štita sa znakovima koje danas nije moguće pobliže razabrati, a u krugu okolo teče latinski natpis: SIGI(LLUM) STEPHANI REGIS. Na srednjem pečatu prikazan je u reljefnom osmerokutnom okviru kraljevski grb sa štitom na kojem se vidi kosa pruga i po tri ljiljana u slobodnim poljima, iznad štita kaciga, a na kacigi veo i kruna sa perjanicom. Natpis na srednjem pečatu glasi: STEPHI TVERTCHONI D(EI) G(RATIA) REGI RASIE E(TCETERA). Veliki Tvrtkov pečat je dupli („obistrani“), promjera 11 cm; rubom teče natpis: S(IGILLUM) MAIVS STEPHI TVERTCONIS DEI GRA(TIA) RASCIE BOSSNE MARITIMARVMQUE P(A)RCVMX VSORE INFERIORVM P(AR)CIVM TERRE HOLM REGIS ET DNI. Pečatno polje zauzima lik

Sl. 207 – Zastava na velikom pečatu bosanskih kraljeva.

kralja sa svim insignijama kraljevske vlasti (kruna, žezlo, državna jabuka, plašt), kako sjedi na prijestolju. Monumentalno prijestolje sa čitavom šumom tornjića i drugih ukrasa podsjeća na minijaturnu gotičku katedralu. Sa obje strane prijestolja postavljeni su heraldički štitovi koje pridržavaju po dva anđela.

Stjepan Dabiša služio se takođe sa tri vrste pečata. O njegovom malom pečatu zna se samo to da je postojao; sačuvani otisci ne dozvoljavaju ni približnu rekonstrukciju njegova izgleda. Srednji pečat je, izuzev imena u natpisu, potpuno identičan sa odgovarajućim pečatom Tvrtka I. I veliki-dupli pečat Dabišin u cjelini odgovara Tvrtkovu; izmijenjeno je samo ime u legendi.

Kraljica Jelena služila se stalno srednjim pečatom svoga muža Dabiše. Isti pečat imala je i kraljica Gruba, koja se, uostalom, često identificira sa Jelenom.

U početku svoje vlade Ostoja je dao napraviti pečat sa predstavom konjanika u punoj ratnoj spremi i sa natpisom u ćirilici: PEČAT OSTOINA. Kasnije je Ostoja taj pečat zamijenio sa novim koji odgovara srednjem pečatu Tvrtka I i Dabiše; izmjena se sastoji u imenu i heraldičkom ukrasu na štitu, gdje je umjesto kose pruge i ljiljana stavljena kraljevska kruna. Veliki dvostrani pečat modificiran je tako što je, osim promjene imena u natpisu, stavljen novi heraldički znak-kruna i na štitove pokraj prijestolja, na aversu, i na štit konjanika – na reversu.

Stjepan Ostojić, koliko se zna, služio se samo velikim pečatom svoga oca.

Tvrtko II u prvom periodu svoje vlade ima srednji pečat sa predstavom kraljevskog grba i ćirilskim natpisom: PEČAT GOSPODINA KRALA BOSANSKOGA TVRTKA TVRTKOVIĆA; na štitu, osim kose pruge, nema drugih heraldičkih znakova. U drugom periodu Tvrtkova vladanja pojavljuje se novi srednji pečat sa latinskim natpisom: S(IGILLUM) TUERTCONIS DEI GRATIA REX BOSNE E(TCETERA) i sa novim heraldičkim znakom na štitu, koji se sastoji od krune i stiliziranog slova T. Mali pečat Tvrtkov također ima na sebi predstavu kraljevskog grba i slova: T – (ćirilicom). Na izvornim dokumentima koje je izdao Tvrtko II nije sačuvan nijedan veliki dvostruki pečat. Ipak izgleda da je Tvrtko II prepravio Ostojin pečat na taj način što je izmijenio samo ime u legendi. Taj pečat sa Tvrtkovim imenom sačuvan je na nekoliko isprava kralja Tomaša i Stjepana Tomaševića.

Kralj Stjepan Tomaš za cijelo vrijeme svoje uprave služio se velikim pečatom Tvrtka II. Njegov srednji pečat imao je predstavu grba sa latinskim natpisom koji, prema očuvanim otiscima, do sada nije bilo moguće u cjelini pročitati.

Poslednji bosanski kralj Stjepan Tomašević, koliko se zna, nije pravio svojih posebnih pečata. On se služio velikim pečatom kralja Tvrtka II i srednjim pečatom svoga djeda Ostoje.

Među vladarske pečate treba ubrojiti i pečatni prsten sa portretom (okrunjena glava) nekog bosanskog kralja, koji je nađen u grobu crkve u Arnautovićima kod Visokog.

Od pečata oblasnih gospodara XIV i XV stoljeća poznati su pečati: Sankovića, Pavlovića, Kosaća, Vlatkovića-Radivojevića i (samo jedan primjerak) Hrvatinića.

Župan Bjeljak Sanković 1391. godine upotrebljava mali pečat sa ćirilskim natpisom: + PEČAT BJELJAKOV i znakom sidra na heraldičkom

štitu. Na pečatu Bjeljakova brata Radiča pečatno polje ispunjeno je samo sidrom (bez štita) i legendom (ćir.) PEČAT KNEZA RADIČA. Nakon dobivanja vojvodske titule Radič je prepravio i natpis na pečatu u – PEČAT VOEV RADIČA (1399. godine).

Na (malom) pečatu kneza Pavla Radinovića 1397. godine predstavljen je grad sa tri kule, a natpis je latinski: S. DOMINI PAULI. Od Pavlova sina Radoslava poznati su pečati: mali, promjera 1,8 cm, sa predstavom jedne kule i ćirilskim natpisom: VO(EV)ODE RADOSAVA PEČ(A)T, srednjim – promjera 2,5 cm, na kojemu se nalazi predstava sa tri kule i natpis: SI PEČAT VOEVODE RADOSAVA PAVLOVIČA; jedan veći Radosavov pečat ima promjer od 4 cm i sasvim isto likovno rješenje i legendu. Vojvoda Ivaniš služi se srednjim pečatom svoga oca Radosava, a njegova, braća Petar i Nikola imaju vlastite pečate po svemu slične očevom pečatu.

Sandalj Hranić-Kosača stalno se služi malim pečatom ovalne forme (vjerojatno pečatni prsten!) na kojemu su urezana početna slova njegova imena: SA (ćirilicom). Njegov nasljednik i sinovac Stjepan Vukčić već na početku svoje vlade ima dva pečata: veći okrugli, promjera 2,6 cm, sa natpisom: SI PEČAT VOEVODE STJEPANA i monogramom. Kasnije se pojavljuje jedan mali pečat u formi izduženog osmerokuta. Kao herceg, Stjepan pravi i posebne pečate: veći, u kojemu je preko monograma stavljena kruna, a natpis glasi: SI PEČAT GDNA HERCEGA STIPANA; zatim jedan mali u formi izduženog osmerokuta, a posebno još jedan veći sa latinskim natpisom: ILVS(TRISSIMI) DNI DVCIS STEPHI SCI SABE ET REGNI BOSNE i grbom koji se sastoji od štita sa tri kose pruge, šljema i lava koji u šapama drži zastavu. Stjepanov sin Vladislav se jednom prilikom služi pečatom svoga djeda Vukca, a kasnije pravi dva vlastita pečata – srednji i veći – sa grbom i latinskim natpisom, te još jedan mali sa monogramom VLA. Herceg Vlatko ima jedan (srednji) pečat sa već poznatim porodičnom grbom i natpisom u ćirilici: P SVITLOGA HERCEGA VLATKA, zatim mali, osmerokutni sa monogramom i natpisom, te posebno pečat srednje veličine sa legendom na latinskom jeziku. Stjepan Hercegović ima samo jedan pečat (ovalne forme) sa monogramom i natpisom: P(EČAT) SV(ITLOGA) STIPANA HERCEGOVIČA.

Porodica Radivojevića-Vlatkovića, koja je kroz cijelo XV stoljeće pokušavala da se izdigne u red oblasnih gospodara, imala je, prema do sada poznatim podacima, po jedan manji i veći pečat sa grbom i natpisom u drugoj polovini XV vijeka.

Od predstavnika moćne porodice Hrvatinića sačuvan je samo pečat vojvode Jurja Vojisalića iz 1434. godine. Radi se o malom pečatu sa poznatim grbom Hrvatinića (štit, kaciga i oklopljena ruka sa mačem) i natpisom u ćirilici: PEČAT VOEVODE JURJA.

Pečati ostalih feudalaca rijetko su sačuvani u pisanim ispravama, ali zato ima veći broj arheoloških nalaza-uglavnom pečatnih prstenova koji su pripadali pojedinim feudalcima.

Na dvije isprave sačuvani su pečati humskih feudalaca Nikolića; jedan od njih je nejasan (isprava Stanislave, žene Vukosava iz 1393. godine), a na drugom je prikazan orao raširenih krila (Grgur Vukosalić 1418. godine). Pečati braće Vukca i Vuka Hranića (1420. godine) imaju na sebi natpis i mono-

grame, a druga trojica Kosača – Dragišići – imaju zajednički pečat (vjerojatno prsten) sa predstavom lava (grifona? 1438. godine).

U arheološkim zbirkama, i to uglavnom u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, ima nekoliko desetina pečatnih prstenova koji su nađeni prilikom arheoloških iskopavanja ili su nabavljeni kupovinom od raznih pojedinaca. Među ovim prstenjem ističe se nekoliko primjeraka sa potpunim grbom: štit, kaciga i predstava vuka (Arnautovići), štit, kaciga i glava orla (Putičevo kod Travnika i jedan primjerak iz Hercegovine), orao raširenih krila (nepoznate provenijencije). Relativno su rijetki prstenovi sa predstavom heraldičkog štita (jedan iz Lisičića i dva primjerka iz Bihaća). Nešto više pečatnih prstenova ima simbole u obliku životinje (grifon, lav, ptica) ili monogram. Susreću se i vegetativni heraldički motivi (npr. ljiljan) zatim: križ, zvijezda sa polumjesecom itd.

Među sačuvanim pečatima nema nijednog primjerka gradskog pečata. Jedan jedini historijski podatak govori da je takvih pečata bilo i u srednjovjekovnoj Bosni (godine 1441. spominje se u Srebrenici „bulla del luogo“).

Opravdano je zaključivati da su svoje pečate imali i svi oni gradovi i varoši koji su u svom razvoju bili postigli izvjestan stepen autonomije.

Pečati se razlikuju po materijalu, tehnici pečačenja, veličini, formi, vrsti legende, pečatnim amblemima i pravnoj snazi.

Kao materijal za pečačenje u srednjem vijeku upotrebljavao se pretežno pčelinji vosak, a zatim metali: olovo, srebro i zlato. Pečati kod kojih je za pečačenje upotrijebljen metal nazivaju se bulom (lat. bulla). Kod bosanskih pečata vosak je najčešće sredstvo pečačenja. Sama pečatna grudva redovno se sastoji od običnog voska smeđe boje dok je uži prostor za utiskivanje pečata ponekad preleven zelenkasto ili crveno obojenim voskom. Upotreba crvenog voska rezervirana je za vladare i oblasne gospodare najvišega ranga, a sam privilegij – pravo na upotrebu – dodjeljuje vladar. Tako je, npr., Stjepan Vukčić pravo na upotrebu crvenog pečatnog voska dobio kao privilegij od njemačkog cara Fridrika 1448. godine. Ipak su ponekad bosanski feudalci, uglavnom oblasni gospodari, prisvajali taj privilegij i samovlasno (npr. Radič, Sanković i neki drugi članovi porodice Vlatkovića). Jedina olovna bula sa područja Bosne i Hercegovine jest, koliko se zna, spomenuti pečat kneza Miroslava. Nije sačuvan nijedan zlatni pečat iz Bosne i Huma, ali se pouzdano zna da je takvih pečata bilo. Ban Stjepan II izričito spominje takav pečat u jednoj svojoj povelji. Nema nikakvih podataka o srebrnim pečatima.

Postojala su dva osnovna postupka za pečačenje. Po prvom postupku pečat je mogao biti obješen na svilenoj vrpci, odnosno na traci od kože, pergamenta ili papira, koja je prethodno provučena kroz rupice na ispravi; to je tzv., viseći pečat. Po drugom postupku pečatna gruda nalijepljena je na samoj ispravi tako da obuhvaća i trake od pergamenta ili papira; kod ovog postupka često se na pečatnu grudu prije pečačenja stavlja komadić papira.

Bosanski pečati pojavljuju se u četiri osnovne veličine: veliki, srednji, mali i pečatni prstenovi. Veliki pečat bana Stjepana II imao je promjer 8, a dvostrani veliki pečat bosanskih kraljeva čak 11 cm. Promjer srednjih pečata kreće se od 2,5 do 4 cm, a malih od 1,5 do 2,5 cm. Pečatni prstenovi su još manji.

S obzirom na formu, važno je ukazati na tzv. duple (dvostrane ili „obistrane“) pečate koji imaju pečatne ambleme na obje strane (avers i revers).

Takvi su pečati: bulla kneza Miroslava i prijestolno-konjanički veliki pečati bosanskih kraljeva. Svi veliki i srednji pečati u Bosni imaju formu kruga; među malim pečatima i pečatnim prstenjem susreće se još i oval, zatim poligon – uglavnom izduženi osmerokut.

Veliki i srednji pečati uz pečatni amblem redovno imaju i legendu. Iznimku u tome pogledu donekle predstavlja samo bulla kneza Miroslava i neki drugi koji na aversu imaju samo legendu. Mali pečati često nemaju legende uopće, ili su na njima urezana samo početna slova imena, prezimena i titule. Na prstenju legenda se nalazi samo iznimno. Sadržaj legende je: oznaka pečata (pečat, sigillum maius sigillum minus), ime vlasnika i njegova titula koja je uvijek nešto skraćena u odnosu na formulaciju u pisanim dokumentima. Jezik pečata je narodni – srpskohrvatski ili latinski. Sve legende na pečatima bosanskih kraljeva, izuzev jednog pečata Ostojina i jednog pečata Tvrtka II, pisane su latinskim jezikom. Na pečatima banova Stjepana II i Tvrtka postoji dvojezični natpis. Oblasni gospodari obično upotrebljavaju narodni jezik, ali se susreću ponekad i legende na latinskom jeziku. Na pečatima ostalih feudalaca legende su pisane isključivo narodnim jezikom.

Na pečatnom polju može biti ispisano ime, nekada i titula, vlasnika punim tekstom ili samo početnim slovima, i tada se radi o tzv. monogramnom pečatu.

Mnogo češće na pečatnom polju je prikazan neki simbol (pečatni amblem). Prema vrsti simbola, postoje pečati s portretima, grbovima i drugim amblemima. Među portretnim pečatima ističu se kraljevski prijestolni pečati, gdje je kralj predstavljen kako sjedi na prijestolju; specifičan portret nalazi se na tzv. konjaničkim pečatima, gdje je vladar – ban ili kralj – prikazan kao konjanik u punoj ratnoj spremi. Pečatni prsten sa predstavom okrunjene glave nekog bosanskog kralja također spada u portretne pečate u užem smislu.

Na velikom broju pečata kao amblemi upotrijebljeni su grbovi, pa se prema tome i nazivaju grbovnim pečatima. Grbovi su nekada potpuni – sa štitom, kacigom i ukrasom, ali pojedinačno ima i pečata sa nepotpunim grbom.

Jednostavni heraldički amblemi (figure) također često ispunjavaju pečatna polja. Ti amblemi su najčešći na pečatnom prstenju i malim pečatima, ali se ponekad susreću i na pečatima srednje veličine (npr. pečat Andrije Humskog, Pavlovića i dr.); sastoje se iz predstave životinja, solarno-lunarnih znakova, kula itd.

S obzirom na pravnu snagu, pečati mogu biti javni ili privatni; u okviru javnih pečata, opet, postoji nijansiranje među pečatima koji se stavljaju na razne kategorije dokumenata. Razlika između javnih i privatnih pečata danas je sasvim jasna, ali u srednjem vijeku općenito, a u Bosni pogotovo, nije bilo uvijek tako. Nosilac javne funkcije obično je upotrebljavao isti pečat i za isprave javnog i za isprave privatnog karaktera. Stoga je za određivanje javnosti nekog pečata odlučnija funkcija njegovog vlasnika nego karakter samog pečata ili isprave. Posmatrani s toga aspekta, javni karakter imaju: pečati vladara i oblasnih gospodara. Ostali pečati koji pripadaju pojedinim feudalcima imaju uglavnom privatni karakter.

Specifične karakteristike vladarskih pečata očituju se djelomično u veličini, formi i vrsti pečatnog amblema. Bosanski kraljevi obično imaju po jedan veliki i srednji pečat; neki od njih posjeduju i mali, a poznat je i jedan

kraljevski pečatni prsten. Banovi – Stjepan II i Tvrtko – imali su manji i veći pečat; u poređenju sa kasnijim kraljevskim, manji banski pečat po veličini približno odgovara srednjem, dok je veliki banski nešto manji od velikog kraljevskog pečata. Ban Matija Ninoslav i knez Andrija također imaju po dva pečata – veći i manji; samo ovdje veći pečati odgovaraju srednjim, a manji – malim pečatima bosanskih kraljeva. Veličina bulle kneza Miroslava približava se srednjim kraljevskim pečatima.

Pečati oblasnih gospodara obično se pojavljuju u dvije veličine: veći približno odgovaraju srednjim, a manji – manjim kraljevskim pečatima. Takav je slučaj i sa pečatima Pavlovića, hercega Stjepana Vukčića i njegovih sinova, zatim u Vlatkovića; Sankovića, Sandalj Hranić i Juraj Vojsalić-Hrvatinić imaju samo pečate jedne veličine (male). Ostali feudalci služe se samo malim pečatima i pečatnim prstenjem. Na kraju, može se izvesti pravilo: Velike pečate imaju samo vladari; srednje – osim vladara – posjeduje i većina oblasnih gospodara; pečati pojedinih feudalaca su isključivo mali pečati ili pečatni prstenovi. U pogledu forme treba naglasiti da dvostrane (obistrane, duple) pečate posjeduju samo vladari (knez Miroslav i kraljevi).

Glede pečatnih amblema može se konstatirati pravilo: Konjaničke pečate imaju vladari – banovi i kraljevi, a možda i neki članovi vladarskih porodica; prijestolne pečate posjeduju samo kraljevi. Lik sveca zaštitnika konstatiran je samo na jednom, i to vladarskom pečatu. Svi mali vladarski pečati, zatim srednji pečati bosanskih kraljeva, svi pečati oblasnih gospodara, kao i privatni vlasteoski pečati ne pokazuju nikakve bitne razlike u izboru vrsta pečatnih amblema.

Osnovni uticaji na formiranje bosanskih i humskih pečata dolazili su iz zapadne Evrope. Oni su se očitovali na uvođenju pečata kao pravne institucije, izboru pečatnih simbola, jeziku legendi i sl. Znatno slabiji, ali još uvijek jasan i trajan je i uticaj Bizanta, koji uglavnom dolazi preko susjedne Srbije. Osim ovih općih uticajnih sfera, može se zapaziti i nekoliko direktnih analogija sa pečatima susjednih zemalja. Tako je pečat kneza Miroslava po likovnom rješenju gotovo identičan sa pečatom Stevana Nemanje, a oba zajedno rađena su po direktnom uzoru na pečate mletačkih duždeva. Veliki prijestolni pečat bosanskih kraljeva ima veoma blisku analogiju u pečatu engleskog kralja Eduarda III (1340–1372). Kule na pečatima porodice Pavlovića direktna su kopija sličnog amblema na pečatu grada Dubrovnika.

Pri izlaganju o pečatima nužno je ukazati i na neke specifičnosti koje su odraz društvenih odnosa svoga vremena i sredine. Već je spomenuto kod bosanskih pečata djelovanje raznolikih kulturnih uticaja, ali treba ukazati i na jedan drugi aspekt toga procesa: nijedan od ovih uticaja nije u tolikoj mjeri dominantan da bi mogao neutralizirati druge uplive. U isto vrijeme i domaća sredina unosi svoje elemente u instituciju pečata: bilo u konstruktivnom smislu – npr. narodni jezik i pismo, bilo u destruktivnom smislu – upotreba pečata svojih prethodnika i rođaka, nedosljednost u izboru pečatnih amblema, svojevolljna upotreba crvenog voska i dr. Kao bosansku specifičnost treba spomenuti i činjenicu da su sačuvani samo pečati vladara, oblasnih gospodara i nekih feudalaca, dakle samo članova višeg stepena feudalne hijerarhije. Da li to znači da se drugi slojevi stanovništva ili pojedine organizacije i zajednice (bosanska crkva, manastiri, gradske i varoške općine i dr.) uopće nisu služili

pečatima, teško je reći. Spomen varoškog pečata (bulla del luogo) u Srebrenici govori u prilog pretpostavci da je institucija pečata imala širu primjenu nego što se to danas može dokumentirati.

Konačno, posmatrani sa umjetničkoga aspekta, bosanski pečati predstavljaju zanimljivu i značajnu pojavu. Veliki prijestolni pečati bosanskih kraljeva po svojoj umjetničkoj izradi spadaju u vrhunska djela svoje vrste u čitavoj suvremenoj Evropi. Čitava grupa drugih pečata, kao što su pečati bana Stjepana II i Tvrtka, zatim srednji i mali pečati kraljeva, neki pečati Pavlovića i Kosača, najljepši su proizvodi pečatorezne vještine srednjega vijeka na jugoslavenskom tlu.

Izlaganje o simbolici i njezinoj ulozi u srednjovjekovnom društvu ne bi bilo potpuno, ako se ne spomenu još neke grupe simbola. Takve su: *opći socijalni simboli*, *majstorski znakovi* raznih zanatlija i, konačno, *religiozni simboli*.

Među općim socijalnim simbolima treba u prvom redu spomenuti mač kao simbol slobodnog čovjeka uopće, a vojnika napose, zatim koplje i luk sa strijelom kao oznake ratnika, ali istovremeno i oznake pripadnika jednog od privilegiranih slojeva feudalnog društva. Ovakvi simboli susreću se na nekim stećcima istočne Bosne i u Hercegovini. Specifičan staleški simbol predstavlja tzv. djedovski štap – jedna vrsta nadžaka, za koji se misli da su ga, kao znak dostojanstva, nosili neki funkcioneri bosanske crkve (djed, gost i dr.). Predstava ovakvoga štapa sačuvana je na izvjesnom broju stećaka, a njegova funkcija najviše dolazi do izražaja na poznatom nadgrobnom spomeniku gosta Milutina Crničanina iz Humskog kod Foče.

Materijal za upoznavanje majstorskih znakova raznih zanatlija sa područja Bosne i Hercegovine vrlo je oskudan. Do sada su poznati samo znakovi nekih keramičara-lončara sa Bobovca (križ u krugu, križ u kvadratnom okviru i najčešće – kukasti križ, tzv. svastika). Na metalu poznato je samo nekoliko znakova na noževima, također sa Bobovca.

Religiozni simboli su imali neobično važnu ulogu u životu srednjovjekovnog čovjeka. Na tlu Bosne susreću se simboli kršćanstva istočne i zapadne crkve, zatim specifična simbolika bosanske crkve, a dugo su se održavali i pojedini simboli stare slavenske religije. Međutim, ova simbolika je dio povijesti religije, pa ne ulazi u okvir uže kulturne historije.

LITERATURA

Pavao Anđelić – Doba srednjovjekovne bosanske države

- Anđelić Pavao, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1970.
- Anđelić Pavao, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo, 1973.
- Bešlagić Šefik, *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971.
- Bešlagić Šefik, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982.
- Bojanovski Ivo, *Sokol na Plivi*, Naše starine XIII, Sarajevo, 1972, 41–69.
- Čremošnik Irma, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Glasnik Zem. muzeja BiH, Sarajevo, 1951, 241–269.
- Ćirković Sima, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964.
- Kajmaković Zdravko, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1971.
- Kuna Herta i dr., *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija*, knj. I, Starija književnost, Sarajvo, 1974.
- Kovačević – Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978.
- Miletić Nada, *Stećci*, Beograd–Zagreb–Mostar, 1982, (u okviru serije Umetnost na tlu Jugoslavije).
- 27 autora: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, Zenica 1973.
- Vego Marko, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa iz Bosne i Hercegovine*, sv. I–IV, Sarajevo, 1962, 1964, 1964, 1970.

SUMMARY

Pavao Anđelić: THE MEDIAEVAL BOSNIAN STATE

The cultural history of the high and the late middle ages is divided into four major themes, namely, the historical framework, periodization of cultural events, shaping of space and material and an insight into the spiritual sphere.

The development of the Bosnian state with simultaneous disappearance of the states of Travunia, Chulm and the Land of the Narentanians, with continuous struggle, mainly against the Hungarians who threatened its independence, makes the general historical-political framework of the period. On the socio-economic plane, this period is characterized by feudalism of the West European type, although numerous tribal traditions persisted. Towards the end of the period, elements of bourgeois society can be discerned. Other elements which characterize the political, economic and spiritual life of the Bosnian mediaeval society are also noted here.

Periodization of the cultural events marks the rhythm at which cultural life evolved in mediaeval Bosnia. The following periods are singled out: the century of cultural enthusiasm (cca 1150–1250); seventy years of depression (1250–1322); flourishing of culture in the time of kingdom (1377–1463), disintegration of the mediaeval culture (1463–1528).

The greatest space is dedicated to the artistic heritage taken in a broader, cultural sense.

The theme dealing with shaping of space and material contains the following sections: architecture, sculpture,

painting, engraving, pottery, glass, artistic metal working and costumes. Documentation for this theme consists of voluminous archeological material and data from the written historical sources.

The section on architecture is organized under the following headings: fortresses, courts of the rulers and feudal lords, town and village houses, farm and business buildings, interior arrangement and decoration, church architecture, settlements and builders. Detailed descriptions are given of Bobovac and Kraljeva Sutjeska, where systematic archeological excavations have been carried out, to serve as instances of mediaeval fortress and ruler's court. By general typology (within the framework of castelology), the Bosnian and Herzegovinian mediaeval towns belong to the type of West-European castles, situated on hills with suburbia, i. e. markets and residential quarters, in the valleys.

Earlier periods in church architecture are dominated by forms of rustic Romanic, while in later periods rather impoverished Gothic is prevalent. In the eastern parts of the country Byzantine-Serbian building traditions are strongly felt.

In the section on sculpture, information is given of the mediaeval Bosnian and Herzegovinian tombstones, the so-called *stećci*, as a specific phenomenon in the sphere of folk art and culture in general, without going into detailed analysis thereof. Mention is also made of stone judge seats, of rare finds of Romanic and Gothic plastique of high artistic value

found at king's court at Bobovac and at some churches at Jajce. Several pieces of exceptional artistic achievement in Gothic art are particularly stressed, e. g. the stone ciborium from the St Luke Church at Jajce, and the royal graves at Bobovac, all of them being, of course, archeological finds.

Documentation related to painting contains fragments of the so-called pure iconography, so also of archeological finds of frescoes and numerous miniatures in church codices. Few Gothic icons have been preserved in the monastery of Kraljeva Sutjeska; however, archive data concerning painting are more abundant. Wall painting is not very rich either; nevertheless, the frescoes from the Dobrun church and from the graveyard chapel of Bosnian kings at Bobovac have a high artistic value. Miniature painting reached a high level by European standards. The Gospel of Duke Miroslav from the 12th, the Gospel of Divoš Tihoradić from the 14th, Hval's manuscript and the Misal of Hrvoje Vukčić from the 15th centuries reflect artistic styles of contemporary Romanesque and Gothic arts, but they also keep up the traditions of the old Slavonic heritage and its Byzantine models. Within this framework, the Bosnian miniature painting appears to be, to a great extent, an original artistic phenomenon.

The section on engraving is based primarily on archival data, plastic images and rare finds of engraved bones.

Owing to abundant archeological finds, pottery is dealt with more extensively. Apart from a review of the home, „Slavic“, pottery, which is poor artistically, influences from Italy and Central Europe grow stronger. In the later centuries of the period under consideration, new, peculiar kinds of pottery of considerable artistic value are made, e. g. stoves, impressively shaped lamps, imported majolica, etc.

Archeological finds from Bobovac, Kraljeva Sutjeska, Blagaj and numerous graves make it possible to be more specific about the use of glass in mediaeval Bosnia and Herzegovina. Although not

produced in Bosnia, glass can serve as a measuring stick of taste and affinities of the mediaeval Bosnian. Import came mainly from Venice (Murano), but also from some, as yet unidentified glass centres from Central Europe. Glasses are the most numerous articles, but also fragments of bottles, cups, window glass, stained window glass and the like have been found. The six glasses found at various sites in Bosnia and Herzegovina are of invaluable significance for the history of glass of the 15th and the 16th centuries on European scale.

The sections dealing with artistic metal working and costume adornment speak mainly of goldsmith and jewelry products on basis of archeological finds in graves or on basis of written material, primarily from the Archives of Dubrovnik.

Particular shaping of some kinds of jewelry and clothing, *ad modum bosnensem*, i. e. in Bosnian style, is emphasized.

In the section on spiritual life are considered some aspects of "purely spiritual" culture, leaving out the problems of religion. In the passages on music, dancing and entertainment, special attention is dedicated to the permanent dance ground, the so-called *igrišće* in the villages, so also to professional dancers, musicians and actors, musical instruments and frequent performances of the folk dance *kolo*, chivalric tournaments and hunting scenes on *stećci*.

The section on the written word deals with fragments of Greek, Latin, Glagolitic and Cyrillic alphabets, special attention being paid to the Cyrillic as the dominating alphabet in Bosnia and Herzegovina, which – with the passage of time – acquired some specific features, on the basis of which it is known in literature as *Bosnian Cyrillic*, or *Bosančica*. Of the preserved manuscripts, the most important are the so-called legal-administrative ones, church books in Church Slavonic of Serbo-Croatian redaction and the rich epigraphic material on the tombstones – *stećci*. This section is ended by notes on paleographic peculiarities of the

principal alphabets, on traces of original literary works, on writing supplies, on the institution of *diaks*, i. e. scribes, archives, etc.

This review of the cultural history of the mediaeval Bosnian state is ended by a chapter on social symbols. It encompasses coats of arms, emblems of state

authority and seals. This rich symbolism, the religious symbols being excepted, sheds light on the spiritual physiognomy and the affinities of the owners thereof, some seals possessing the highest artistic value by European standards, e. g. the great bilateral seal of the Bosnian kings.

РЕЗЮМЕ

Павао Анђелић: СРЕДНЕВЕКОВОЕ БОСНИЙСКОЕ ГОСУДАРСТВО

Изложение о истории культуры развитого и позднего среднего века подразделяется в четыре темы: исторические рамки, периодизация развития культуры, оформление пространства и материи и несколько замечаний о духовной сфере.

Исторические рамки в политическом плане – это развитие боснийского государства, отмирание государственных организмов Требиня, Хума и земли Неретлян, борьба за независимость против нашествий в основном из Венгрии. В общественно-экономическом смысле для этой эпохи характерен феодализм западноевропейского типа, в котором сохраняются многочисленные патриархальные традиции и возникают отдельные элементы нового гражданского общества. Кроме того в этих рамках заметны и другие значительные явления, которые характеризуют политическую, экономическую и духовную жизнь этого времени.

Периодизация событий в области культуры свидетельствует о ритме культурной жизни в средневековой Боснии. Автор выделяет и подкрепляет документами следующие периоды и их основные характеристики: столетие культурного подъёма (приблизительно с 1150 по 1250 годы); семидесятилетняя депрессия (1250–1322 годы); постепенное восстановление культуры в четырнадцатом столетии (1322–1377 годы); расцвет культуры при королях (1377–1463); упадок средневековой культуры (1463–1528). Ав-

тор больше всего внимания уделяет художественному наследию в ширем культурологическом смысле слова. В теме оформление пространства и материи охвачены следующие аспекты: архитектура, скульптура, искусство, резьба по дереву, керамика, чеканка, вышивка, стекольное дело. Объяснение этой темы базируется на многочисленных археологических данных и на письменных источниках.

Выкладка о архитектуре охватывает следующие главы: об укреплённом городе (бургу); королевский и помещичьи дворцы, городской и деревенский дом, жилые и деловые помещения, интерьеры дома, церковная архитектура, посёлки и их строители. Бобовац и Кралева Сутьеска, где проведены основные археологические раскопки, описаны как образец крепости и королевского дворца. По общей типологии в рамках кастелологии) боснийско-герцеговинские средневековые города относятся к типу западноевропейского бурга, около которого в большинстве случаев развивалась „субургия“ или пристройка, где развивалась экономика и торговля. В церковной архитектуре доминируют формы рустифицированной романики – ранний период и упрощённой готики – поздний период этой эпохи. В восточных краях страны заметно сильное влияние византийско-сербской зодческой традиции.

В главе о скульптуре автор, прежде всего, даёт информацию о „стечках“

надгробных памятниках как о специфичном феномене в сфере народного искусства и культуры вообще, но не вдаётся в подробности этой оригинальной тематики. Далее автор описывает судейские каменные стулья, о редких находках пластики романического стиля, о готической пластике высокого художественного уровня, найденной в королевском дворце в Бобоваце и в нескольких церквах в Яйце. как образцы готического искусства описаны: каменный цыборий в церкви св. Луки в Яйце и королевская гробница на Бобоваце (разумеется, всё это археологические находки).

Документация о живописи состоит из отдельных остатков называемой чистой иконографии, затем — из археологических находок фресок и многочисленных миниатюр в церковных кодексах. Сохранено всего несколько готических картин (икон) в монастыре Франевцев в Кралевой Сутьеске, а о деятельности живописцев данных значительно больше. Росписная живопись тоже мало сохранена, но всё же фрески, найденные в церкви в Добруне и в гробнице боснийских королей на Бобоваце, отличаются высоким мастерством их создателей. Миниатюрная живопись в эту эпоху достигла европейский уровень. Украшение Евангелия Мирослава (12 столетие), Евангелия Дивоша Тихорадича (14 столетие), рукописи Хвала и Мисала Хрвоя Вукчича (15 столетие) сделаны в стиле романическом и готическом, но в них есть элементы старославянской и византийской традиции. В этом смысле боснийская миниатюра является оригинальным художественным явлением.

О резьбе по дереву и по кости найдено очень мало данных. Многочисленные данные о керамике позволили автору написать обширную статью об этом виде искусства. Ранняя „славянская“ керамика не отличалась высоким художественным уровнем. Поздняя керамика развивалась под влиянием итальянских и европейских художни-

ков, вследствие чего были созданы ценные керамические произведения: украшения печей, ламп и т. д. Археологические находки на Бобоваце, в Кралевой Сутьеске, в Благае, в многочисленных гробницах дали возможность автору высказать своё мнение о способах употребления стекла в средневековой Боснии и Герцеговине. Хотя в Боснии стекло не производилось, оно влияло на создание вкуса или отношения у человека того времени к изделиям из стекла. Стекольные изделия ввозились в основном из Венеции (Мурано) и из некоторых центров Средней Европы, в которых процветало стекальное дело. Найденны в основном чаши, осколки бутылок, бокалов, оконного стекла, крашенных витражей и т. д. Шесть целых чаш, найденных в разных гробницах и в разных краях Боснии и Герцеговины представляют большую ценность при описании истории стекольного дела в Европе 14 и 15 столетий.

Глава о чеканке и о вышивке посвящена золотых дел мастерам и их изделиям на основании археологических данных, найденных в гробницах, и на основании письменных источников, найденных в Дубровнике. Некоторые виды драгоценностей и некоторые части одежды оформлены специфично, боснийским способом.

Тема Несколько замечаний о духовной сфере посвящена „чисто духовной культуре“, исключая религию. В главе о музыке, танцах и развлечениях указаны постоянные места для народных игрищ в деревнях, где были профессиональные танцеры, музыканты и артисты, затем определённые музыкальные инструменты и где часто выступал народный хор, устраивались рыцарские турниры (образы на надгробных памятниках — стечках).

Краткая глава о письменности посвящена источникам греческим, латинским глагольским и кириллическим. Кириллические источники письменности описаны обширнее, чем

остальные, потому что в Боснии и Герцеговине это письмо в большей мере, чем остальные письма (в специальной литературе этой грамоте дано название „боснийская кириллица“ или „бос-анчица“). Из найденных памятников в особенности важны юридические документы, затем церковные книги на старославянском языке в сербско-хорватской редакции (важен также и эпиграфический материал, найденный на надгробных памятниках – стечках). В конце главы сделана оговорка о палеографических особенностях основных писем, о найденных отрывках оригинальных литературных произве-

дений, о материале для писания, о институции дьяков, о архивах и т. д.

На основании найденного материала и определённых источников работа заканчивается описание общественных символов: гербы, эмблемы государственной власти и печати. Очень развитая символика (многочисленные религиозные символы не учтены в данной работе) свидетельствует о духовном богатстве и духовных интересах её носителей, а некоторые образцы печатей высшим художественным достижением того времени, входящим по своим качествам в европейские рамки прикладного искусства (большая двусторонняя печать боснийских королей).

CONTENTS

Forward to the First Edition	7
Forward to the Second Edition	9
Alojz Benac: Introduction to the older Prehistory	11
Đuro Basler: The Paleolithic Age	13
Summary	25
Alojz Benac: The Neolithic	29
Summary	89
Borivoj Čović: The Bronze and Iron Ages	101
Summary	179
Esad Pašalić: The Period of Roman Rule up to the 3rd Century A. D.	191
Summary	305
Đuro Basler: The Late Classic Age	309
Summary	367
Nada Miletić: The Early Middle Ages	375
Summary	425
Pavao Anđelić: The Mediaeval Bosnian State	435
Summary	581

СОДЕРЖАНИЕ

Введение к первому выпуску	7
Введение ко второму выпуску	9
Алойз Бенац: Введение в более старую праисторию	11
Джуро Баслер: Палеолитический период	13
Резюме	27
Алойз Бенац: Поздний каменный период (Неолит)	29
Резюме	95
Боривой Чович: Бронзовый и железный периоды	101
Резюме	185
Эсад Пашалич: Период римского владычества до конца III века н. э.	191
Резюме	307
Джуро Баслер: Поздне-античный период	309
Резюме	371
Нада Милетич: Раннее средневековье	355
Резюме	431
Павао Анджелич: Период средневекового боснийского государства	435
Резюме	585

S A D R Ź A J

Predgovor prvom izdanju	7
Predgovor drugom izdanju	9
Alojz Benac: Uvod u stariju praistoriju	11
Đuro Basler: Paleolitsko doba	13
Alojz Benac: Mlađe kameno i prelazno doba	29
Borivoj Čović: Bronzano i željezno doba	101
Esad Pašalić: Period rimske vladavine do kraja III vijeka n.e.	191
Đuro Basler: Kasnoantičko doba	309
Nada Miletić: Rani srednji vijek	375
Pavao Anđelić: Doba srednjovjekovne bosanske države	435

*A. Benac – Đ. Basler – B. Čović
E. Pašalić – N. Miletić – P. Anđelić*

KULTURNA ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE
OD NAJSTARIJIH VREMENA DO PADA OVIH
ZEMALJA POD OSMANSKU VLAST

*Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje
1984.*

Izdavač

*SOUR „Veselin Masleša“,
IRO „Sarajevo“,
OO Izdavačka djelatnost,
Sarajevo*

Za izdavača

Radoslav Mijatović

Lektor

Dušanka Starović

Tehnički urednik

Salih Ahmethodžić, graf. inž.

Ovitak i korice

Sead Čerkez

Korektori

*Emir Sultanović, Fatima Cicvara,
Vesna Mulahalilović, Selma Dizdarević
i Azra Čebić*

Prevodi rezimea na engleski i ruski

M. Popadić i M. Milinković

Štampa

RO Štamparija „*Budućnost*“, Novi Sad,
Šumadijska 12